

Fehér Lovag

**Tanulmányok
Csernus Sándor**

65. születésnapjára

Fehér Lovag

Tanulmányok
Csernus Sándor
65. születésnapjára

Szeged, 2015

Szegedi Tudományegyetem
Középkori Egyetemes Történeti Tanszék Kiadványa

A kötet megjelenését támogatták:

Kreatív Európa Nonprofit Kft.

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja
Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézete
Francia Egyetemi Központ Szeged

A kötet borítóján

a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának hozzájárulásával
Konrad Kyesser: *Bellifortis* című hadtudományi munkájában
található lovag ábrázolása szerepel (Kézirattár 465.).
Köszönjük a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának segítségét.

© a szerzők 2015

© Gálffy László, Sáringer János 2015

ISBN: 978 963 267 270 0

A borítót és a kötetet tervezte: Zsibrita László

Kiadó:

Lazi Kft. kiadása

A kiadásért felel: a kiadó ügyvezető igazgatója

Nyomta és kötötte:

Generál Nyomda Kft.

Felelős vezető: Hunya Ágnes

❖..... TARTALOMJEGYZÉK .....❖

4

Sághy Marianne: Ubi tu, ibi et ille: Monica ábrázolása Ágoston Vallomásaiban . . .	15
Székely Melinda: Róma helyett Gothia? A vizigótok Galliában	32
Tóth Sándor László: Árpád fejedelem pajzsra emelése	40
Zimonyi István: A keleti magyarok a 10. századi muszlim szerzőknél	51
Polgár Szabolcs: <i>Turci, turchi</i> népnevek középkori latin nyelvű forrásokban (7–15. század)	58
Font Márta: II. Henrik – Szent István – Bátor Bolesław A regionális kapcsolatok egy birodalmi gyűlés (Hoftag) tükrében: Merseburg 1013	67
Balogh László: II. Basileios bizánci császár <i>türk</i> szövetségesei	86
Kovács Szilvia: A kunok két 13. századi nyugati lovag szemével	100
Marcabru keresztes éneke Rajnavölgyi Géza fordításában	109
Ferenc Tóth: Villard de Honnecourt et l'église de Ják	112
Petrovics István: A középkori Pécs fejlődésének sajátosságai és a város helye az ország településhálózatában	117
Szalontai Csaba: Az első francia lovag Szegeden. Milyen volt a város 1433-ban Bertrandon de la Brocquiére utazásakor?	124
Galamb György: Eretnekség és inkvizíció Dél-Magyarországon	139
Györkös Attila: „Milyen segítséget lehet remélni egy magyar királytól?” Franciaország és Közép-Európa kapcsolatai az 1460-as évek elején	152
Novák Veronika: Halál Párizsban – elmúlás és erőszak a 15–16. századi francia krónikákban	162
Seláf Levente: A trójai eredet mítosza és Magyarország Olivier de la Marche <i>Emlékirataiban</i>	175
Attila Bárány: Les représentations de l'Ordre de Saint-Michel en Hongrie	182
Draskóczy István: Krakkó–Buda–Kassa és Árva megye a 16. század elején (Szempontok Buda és Krakkó gazdasági kapcsolataihoz)	200

Monok István: Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép)	212
Ötvös Péter: ubi sunt?	231
Jean Bérenger: Relations triangulaires et réformes religieuses aux XVI ^e –XVII ^e siècles	235
Varga Beáta: Ukrajna „felfedezője” – Guillaume Levasseur de Beauplan (?1595–1685)	251
Károly Kecskeméti: La Philanthropie, courant éclairé et libéral, 1765–1865.	260
Pászka Imre: A piaci rendszer struktúrái	273
Marjanucz László: A Temesi Bánság történetének újabbkori magyar historiográfiája	290
Pál József: Gátlások nélkül (Mozart: Don Giovanni)	303
Penke Olga: Igazság, jog, tolerancia, emberség Voltaire: <i>Le Prix de la justice et de l’humanité</i> című művének magyar fordítása 1791-ből	312
Kövér Lajos: Az ipari és a hadi művészet emberei a 18. századi Magyarországon	324
Kökény Andrea: Egy párizsi Amerikában. Frédéric Gaillardet utazása Texasban	334
Noël-Yves Tonnerre: Une œuvre engagée, l’histoire de la Hongrie de Charles-Louis Chassin.	344
Deák Ágnes: „ül a Nagy Napoleon Császári Tronjában” A „forradalmi ima” műfajának szerepe Magyarországon a 19. század közepén	352
Ferwagner Péter Ákos: Paul (Bulusz) Noujaim és Nagy-Libanon eszméje (1908–1919): egy nemzetépítés sajátosságai és lehetőségei.	359
Ignác Romsics: La Hongrie et la question nationale en 1918–1919.	371
Fischer Ferenc: Francia–német katonai rivalizálás Dél-Amerikában az 1920-as években	381
Tverdota György: Sept Hiboux	396
Ablonczy Balázs: A Párizsi Magyar Intézet kezdetei Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943)	403

A. Sajti Enikő: „Hideg emlékezet”, vagy befogadó emlékezetkultúra? A magyar történetírás a partizán megtorlásokról.....	422
Anderle Ádám: Sans Briz vagy Perlasca? Polémia a spanyol követség zsidómentő akcióiról	430
Vukman Péter: Josip Broz Tito jugoszláv államfő 1956-os párizsi látogatása a Foreign Office iratainak tükrében	436
J. Nagy László: Algéria 1962, a szocialista opció nemzeti gyökerei	446
Kiss Barnabás: A külkapcsolatok alkotmányjogi szabályozásának egyes kérdései.....	450
Géza Szász: Diplôme national et thèse en co-tutelle. Un exemple de l'internationalisation de la recherche	456
Nagy Miklós: Európai parlamenti választások 2014-ben A Nemzeti Front sikere Franciaországban	461

..... TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ ELŐSZAVA ..... ❖
A CSERNUS SÁNDORT KÖSZÖNTŐ
TANULMÁNYKÖTETHEZ

4

Azt a megtisztelő felkérést kaptam, hogy a Kedves Olvasó figyelmébe ajánljam a tanár kollégám és barátom, Csernus Sándor tiszteletére összeállított tanulmánykötetet. Az, ha valakit ilyen művel köszöntenek tisztelői és pályatársai, a legnagyobb elismerések egyike, amit a szellem embere elnyerhet. Szellemi élet és közélet: aki az előbbit magas fokon műveli, az az utóbbit is gazdagítja, és fordítva: a közéletben csak magas szellemi hőfokon sugározva érdemes részt vennie annak, aki alkotni és a köz javát szolgálni szeretné. Az egyetem világa az, amelyen e két terület leginkább összeér. Csernus Sándor világa, alkotói, tudományos és pedagógiai pályájának fő színtere.

Effajta ajánlásnak akkor van értelme, ha személyes. Az én esetemben ez azt jelenti, hogy Csernus Sándor és jómagam szakmai életrajza között számos párhuzam és találkozás akad. (A történelem ebben is különbözik a geometriától: az utóbbiban a párhuzamosok csak a végtelenben, míg az előbbiben már itt a földön jellemzően és rendszeresen találkoznak.)

Mindketten ahhoz a nemzedékhez tartozunk, amelynek tagjai számára a rendszerváltás meghatározó élmény, tapasztalat volt. Csernust éppen az emberi élet dantei felénél érte a történelmi fordulat: negyven éves volt az Alkotmánybíróság létrejötte és a háború utáni első szabad választások évében. Addigra azonban már komoly egyetemi oktatói, kutatói és szerzői munkásság van a háta mögött. Mindez a szegedi egyetemhez köti őt, amelynek oktatója maradt a diploma után, és amelynek tanszékvezető docense lett. Íme, az első párhuzam és találkozás köztünk: Szeged városa és egyeteme, amelyhez mindketten erősen kötődünk. Ez a milió egyébként már a rendszerváltás előtt is ismerte és támogatta a szellemi szabadság köreit, nem utolsósorban régi, nagy tekintélyű professzorainak és a Csernushoz hasonló lelkes és igényes ifjú oktatóknak köszönhetően. Csernus Sándor a bölcsészet, azon belül a történettudomány és a francia nyelv- és irodalom, én pedig a jogtudomány művelője és oktatója voltam. Mindketten könyvtárosként kezdtük, és utóbb tanszékvezetők lettünk. (Ő a Középkori Egyetemes Történelmi, én az Alkotmányjogi Tanszéket vezettem több éven át.) A száraz életrajzi adatoknál fontosabb, hogy nagyon jó emlékeket őrzök a vele folytatott együttműködésről már a kilencvenes évekből. Csernus Sándor nagy elméleti felkészültsége és háttere mellett is projekteken gondolkodó oktató volt: egymásra építve fejlesztettünk ki új képzési formákat, idegen nyelvű kurzusokat. Neki köszönhetően oktattak jogi ismereteket is a bölcsészkaron, főként a történettudományok részeként. Ezt azért tartom fontosnak említeni, mert igazságügyi miniszterként vallom, hogy az

alkotmány és a jog kultúránk része, vagy ha nem az, akkor azzá kell tennünk. A XXI. század, a globalizáció egyre összetettebb világában szükségünk van olyan, az eligazodást segítő szellemi és erkölcsi vezérfonalakra, mint amelyet a történettudomány és a jog kínál is kínál. A jognak és igazságügynek kulturális és civilizációs küldetése van, amelyet kívülről nem, hanem csak belsővé válva tud ellátni. A jog és az igazságügy nem maradhat kizárólag a szakemberek ügye: csak ezt meghaladva, a jogértők körét tágítva növekedhet a jogba, és ezzel a másik emberbe vetett bizalmunk. A jog ebben is rokon a történettudománnyal: a történelmet sem csak a történészeknek kell ismerniük – különben baj lehet.

Csernus Sándor nem csak kiváló történész, tudós és tanár, de a szegedi és ezzel –bátran mondhatom – a hazai frankofónia kiemelkedő alakja. Kezdetől fogva kutatta a magyar és a francia történelem kapcsolódási pontjait. Miért tulajdonítok ennek jelentőséget?

Egyrészt a magyar-francia kapcsolatokban van egyfajta ellentmondásosság. A francia kultúra és életmód a magyar szellem számos nagysága számára szolgált az inspiráció forrásául a „vigyázó szemét Párizsra” vető Batsányi Jánostól a közös egyetemünknek nevet adó József Attiláig. Mi, magyarok másfelől mindig vágytunk arra, hogy kulturális teljesítményünket a legnagyobb „kultúrnemzetek”, köztük a francia egyenrangúnak ismerjék el. A francia kapcsolat pedig a XX. század folyamán drámai módon alakult. Két világháború, majd a hidegháború távolított el bennünket egymástól. Két és fél évtizede, majd különösen az Európai Unióhoz csatlakozásunk óta újra minden feltétel adva van a közeledéshez és a barátságához. Ezen azonban munkálkodnunk kell – nem megy magától.

De van egy másik szempont is. A globalizáció az angol nyelv hegemóniáját eredményezte. (Legalábbis a jelenben – a jövő ugyanis nem feltétlenül a jelen egyszerű meghosszabbítása.) A globalizáció mint folyamat számos kihívást és számos lehetőséget rejt magában. A lehetőségek között említem, hogy ismét nemzetközivé válnak az egyetemek. Diák- és oktatócsere programok zajlanak európai, sőt, interkontinentális keretekben. A kisebb nemzetek számára viszont kihívást jelent, hogyan őrizzék meg identitásukat. Nem csak miránk, magyarokra gondolok. Kérdés, vajon a globalizáció, a szédítő erővonal-átrendeződések idején vannak-e még egyáltalán „nagy” nemzetek, azaz olyanok, amelyek nem szorulnak rá a többiekkel való együttműködésre, amelyek önmagukban elegendőek önmaguk számára... A korábban nagy nemzetek is kicsinek érezhetik magukat. Nem véletlen talán, hogy Európában elsők között Franciaországban fogadtak el jogszabályt a francia nyelv és kultúra védelme érdekében. Pályám kezdetén, fiatal jogászként még azt tapasztaltam, hogy az európai intézményekben a francia nyelv legalább annyira, ha ugyan nem még inkább használatos volt, mint az angol. Ma az angol dominanciája a jelek szerint feltartóztathatatlan. De az angol hegemóniája nem válhat monopóliummá. Az európai identitásnak szerves része a francia nyelv. Aki a francia nyelv pozícióit erősíti, az ma a nyelvi és kulturális sokszínűség, s ezzel az európai, benne a magyar identitás ügyét is szolgálja.

A francia nyelv és civilizáció Csernus Sándorral közös szerelmünk – ami nem féltékenység, hanem gyümölcsöző együttműködés forrása lett számunkra. Mindketten képviseltük hazánkat frankofón környezetben. Amíg én 2000 és 2004 között brüsszeli nagykövet voltam, addig ő 1999-től 2006-ig a Párizsi Magyar Intézetet igazgatta. Névéhez olyan sikeres kezdeményezések fűződnek, mint a *MAGYart*, a franciaországi magyar kulturális évad 2001 második félévében. Az Európai Unió küszöbön álló keleti bővítése idején Magyarország volt az első tagjelölt, amely ilyen méretű és gazdagságú bemutatkozásra lehetőséget kapott Franciaországban, megismertetve a magyar irodalom, képző-, ipar-, táncművészet klasszikus és kortárs alkotásainak javát a francia közönséggel – és nem csak Párizsban. Együttműködésünk később, 2014-ben véget ért párizsi nagykövetségi szolgálatom idején is folytatódott, amikor Csernus Sándor már ismét Szegedről ápolta a magyar-francia oktatási és tudományos kapcsolatokat.

Csernus Sándor tíz éven át, 1986 és volt tagja a magyar-francia történész vegyes bizottságnak. Publikációi, előadásai egész egyszerűen megszámlálhatatlanok. Magyar és francia kitüntetéseknek – köztük a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagi Fokozata és a francia Becsületrend – se szeri, se száma.

E sorok írója számára azonban Csernus Sándor mindenekelőtt kiváló kolléga és barát. Mindkettőnk közös törekvése, hogy a József Attila Tudományegyetemen nemzetközileg is elismert francia nyelvű oktatást honosítsunk meg. Csernus nélkülözhetetlen szerepet játszott az egyetem frankofón központjának megalapításában, ami nekem is szívügyem volt és marad. Abban biztos vagyok, hogy ha valaki egyszer megírja a szegedi tudományegyetem történetét, akkor ebben a történetben Csernus Sándornak fontos hely jut majd. De nélküle nem lehet majd megírni a magyar-francia kulturális és oktatási kapcsolatok krónikáját – sőt, talán a magyar-francia kapcsolatokét sem, *tout court*.

Budapest, 2015. január

Trócsányi László

4

Csernus Sándor Algyőn született, 1950. március 21-én. Középiskolai tanulmányait a szegedi Radnóti Miklós Gimnáziumban végezte 1964 és 1968 között. Ezután felvétel nyert a JATE, történelem – francia szakára 1970-ben, és 1975-ben szerzett történelem–francia szakos tanári diplomát. A végzés után könyvtárosként dolgozott a JATE Központi Könyvtárában. Egyetemi doktorátust (dr. univ.) 1978-ban szerezte meg (*A zsigmondi magyar állam külpolitikája 1420-ig, különös tekintettel Nyugat-Európára*, Szeged, 1978, 180 o.). 1979-ben került tanársegédként a JATE Középkori Magyar majd a Középkori Egyetemes Történeti Tanszékére. 1981 és 1986 között magyar lektorként dolgozott a Művelődési Minisztérium kiküldetésében a lyoni Jean Moulin Egyetem (Lyon III.) Bölcsészettudományi Karán (Faculté des Lettres et des Civilisations). 1984-ben adjunktussá léptették elő. A rendszerváltást követően 1990 és 1994 között a Párizsi Magyar Intézetben oktatási és kulturális tanácsos. Visszatérése után 1997-ben védte meg PhD-értekezését (*A középkori francia történetírás és Magyarország (13–15. sz.)*, Szeged, 1997, 409 o.). 1998-ban nevezték ki egyetemi docenssé. 1999-től 2006-ig a Párizsi Magyar Intézet – Collegium Hungaricum igazgatója. Hazatérése után 2006-tól ismét a SZTE Történeti Intézet, Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, egyetemi docense, illetve 2006 és 2008 között először a Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézetben, majd jogutódjánál, a Balassi Intézetben nemzetközi igazgató féléllásban. 2007. szeptember 1-től a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék megbízott tanszékvezetője, majd 2008 és 2014 között tanszékvezető. 2008-tól 2014-ig SZTE BTK dékánja. Közben 2011-ben habilitált történelemtudományból.

Kutatási területe a középkori magyar-francia kapcsolatok kutatására fókuszál. Fontos tanulmányai jelentek meg a középkori francia nyelvű történetírás és az államelmélet kapcsolódásairól a 13–16. században, a magyar-francia kapcsolatok történetéről a 13–17. században, a középkori Burgund államról és a kései kereszties hadjáratok történetéről, az európai összefogás eszméjének kibontakozásáról, és az európai egységeszme történetéről. Kiemelten foglalkozott a középkori magyar állam és Európa kapcsolataival, a magyarság helyével Európában és az ahhoz kapcsolódó koncepciókkal. Emellett fontos szerepet játszik munkásságában Hungarica-kutatások végzése és szervezése, amely számos bibliográfiában, fordításokban és forráskiadások előkészítésében öltött testet (Clari, Joinville, Marsilius, Chastellain, Du Bois, Mézières, Podjebrád, Commynes művei). Rendszeresen részt vesz szakmai konferenciákon, szakmai konferenciákat szervez, és tudományos kiadványokat szerkeszt. A francia és magyar kulturális politikával, a kulturális diplomáciával is aktívan foglalkozik. Elsősorban a diplomáciatörténet – nemzetközi kapcsolatok története,

a nemzetváltás kérdései: nemzeti szimbólumok és nemzettudat kutatásába kapcsolódott be.

Csernus Sándor oktatási tevékenysége a középkori politikai struktúrák, a középkori Nyugat-Európa expanziója, a középkori historiográfia, a nemzetközi kapcsolatok, valamint a középkori és kora-újkor Franciaország története témakörére terjed ki.

Tudománypolitikai tevékenysége közül az egyik legfontosabb a magyar történettudomány szempontjából az, hogy a legnagyobb francia egyetemi kiadóval (Presses Universitaires de Rennes) és az Angers-i Egyetemmel indított egy olyan vállalkozást, melynek eredményeképpen egy hat kötetes francia nyelvű Magyarország történet kiadása van folyamatban. Ez a historiográfiai is egyedülálló vállalkozás Kristó Gyula könyvével indult, Engel–Kristó–Kubinyi művel folytatódott, és jelenleg a negyedik kötetnél tart.

Végül engedtessek meg nekem néhány személyes megjegyzés. 1994 óta dolgozunk egy tanszéken, tehát legalább húsz éve közvetlenül figyelemmel kísérhettem Csernus Sándor pályáját. Ő mindig csapatjátékosként viselkedett, legyen szó tanszékről, intézetről, karról, egyetemről vagy nemzetről. A szűkebb vagy tágabb közösségért tevékenykedett, és arra törekedett, hogy lehetőség szerint mindenkivel együttműködjön. Bár többen erélytelenségnek látták kooperációs szándékát és hajlandóságát, az együttműködésre való törekvése egy olyan környezetben tűnt kevésbé érthetőnek, ahol az autoriter vezetőt tekintik mintaképnek és a különböző érdekek figyelmen kívül hagyását a határozottság jelének. Szokatlanak tűnik ez a közösség iránti elkötelezettség egy olyan társadalomban, ahol a meghatározó viselkedésmintát, most már majdnem ötszáz éve, a negatív individualizmus, illetve az egyéni túlélési stratégiák határozzák meg. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a rendszerváltást követően a magyar társadalomnak és a kisebb-nagyobb közösségeknek lehetőségük volt arra, hogy megállítsák ezt a romboló tendenciát. Mára azonban kiderült, hogy a történeti hagyományoknak, a közösségi élet értékeinek és stílusának megváltoztatása nagyon nehéz és időigényes feladat. Csernus Sándor egyike azoknak, akik példaképpül szolgálhatnak. Tőle elsajátítható, hogyan lehet a régi szokásokat megtörni, hogyan lehet az együttműködés szellemében a közösségért is tevékenykedni. Megtisztelve érzem magam, hogy egy ilyen kollégával – és az évek során – baráttal dolgozom együtt.

Szeged, 2014. december

Zimonyi István

UBI TU, IBI ET ILLE:
MONICA ÁBRÁZOLÁSA ÁGOSTON VALLOMÁSAIBAN

4

A *Vallomások* Ágoston megtérésének történetét beszélik el annak a filozófiai tételnek az illusztrálásaképpen, hogy hogyan távolodik el a lélek Istentől és hogyan tér vissza hozzá.¹ A visszatérés kulcsa Ágoston szerint a világgal való szakítás, az önmegtartóztató élet és az Istennek való engedelmesség. Ágoston hátat fordít vérszerinti családjának és egy új, mesterséges családhoz csatlakozik: a katolikus szerzetesi közösséghez. A *Vallomások* nem általában a kereszténységhez, hanem a katolikus aszkézishez való megtérés története. Hogyan csöppen Ágoston édesanyja ebbe a történetbe? Véletlen fordulat vagy következetes dramaturgiai számítás eredménye Monica szerepeltetése a *Vallomásokban*?

A *Vallomások* IX. könyvének Monica-életrajza² az első női életrajz a római irodalomban. Monica élete a család-és nőtörténet, a társadalmi antropológia, gender studies és a posztstrukturalista irodalomkritika fellendülésével párhuzamosan az 1970-es évektől került a kutatás középpontjába.³ A kutatók a negyedik századi asszony életével⁴ és Ágoston ábrázolásának sajátosságaival egyaránt foglalkoztak,⁵ kiemelve Monica jelenlétének sokrétű bonyolultságát a sokrétűen bonyolult műben. Életrajz-e Monica életrajza? Monica élete, akárcsak Ágostoné, az isteni kegyelem működését hivatott

¹ Harrison, Carol: *Rethinking Augustine's Early Theology: An Argument for Continuity*. Oxford, Oxford University Press, 2006; McMahon, Robert: *Augustine's Prayerful Ascent: An Essay on the Literary Form of the Confessions*. Athens, GA. University of Georgia Press, 1989.

² *Confessiones* IX, 8–13.

³ More O'Ferrall, Margaret: Monica, the Mother of Augustine: A reconsideration. *Recherches augustiniennes* 10 (1975), 23–43; Ferrari, Leo C.: Monica on the Wooden Ruler. *Augustinian Studies* 6 (1975), 193–206; Ferrari, Leo C.: The Dream of Monica in Augustine's *Confessions*. *Augustinian Studies* 10 (1979), 3–28; Coyle, J. Kevin: In Praise of Monica: A Note on the Ostia Experience. *Augustinian Studies* 13 (1982), 87–96. Poque, Suzanne: In quadam regula linea (Conf. III, 11, 19) Essai d'élucidation d'une vision onirique. In: *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 20 (1984), 480–488; Atkinson, Clarissa W.: 'Your Servant, My Mother': The Figure of Saint Monica in the Ideology of Christian Motherhood. In: *Immaculate and Powerful: The Female in Sacred Image and Social Reality*. Szerk.: C. W. Atkinson–C. H. Buchanan–M. R. Miles (Boston: Beacon Press, 1985), 139–72; Kotila, Heikki: Monica's Death in Augustine's *Confessions*, IX.11–13. *Studia Patristica* 27 (1993), 337–341.

⁴ Frend, W. H. C.: The Family of Augustine: A Microcosm of Religious Change in North Africa. In: *Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI centenario della conversione, Roma, 15–20 settembre 1986*, vol. 1. (Rome: Institutum Patristicum Augustinianum, 1987), 135–151; Shaw, Brent D.: The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine. *Past and Present* 115 (1987), 3–51.

⁵ Clark, Elizabeth A.: Rewriting Early Christian History: Augustine's Representation of Monica. In: *Portraits of Spiritual Authority: Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*. Szerk.: Jan Willem Drijvers–John W. Watt. (Leiden: Brill, 1999), 3–23.

ábrázolni a *Vallomásokban*: a Monica-életrajz csakúgy filozófiai téziseket jelenít meg életből vett sztorikkal, mint a *Vallomások* valamennyi története. Kinek az életrajza Monica életrajza? Monicáé vagy Ágostoné? Mindazt, amit megtudunk Monicáról, csak Ágoston szemszögéből látjuk, csak azt ismerjük meg életéből, amit Ágoston fontosnak tart belőle. „Amit Ágoston Monicáról mond, az legalább annyit árul el magáról, mint édesanyjáról.”⁶ Monica olyannyira Ágoston része a *Vallomásokban*, életük annyira egymásba tűnik, hogy lehetetlen szétválasztani az „igazi” Monicát Ágoston Monica-ábrázolásától. Felmerülhet a kérdés, hogy nem ez az áttűnés, nonindentitás-e Monica identitásának lényege? Ágoston szerint Monica egész életében azért imádkozott, hogy fia „ott álljon, ahol ő”⁷ a katolikus Egyházban, ám a *Vallomásokban* Monica kerül át Ágoston oldalára olyannyira, hogy a két élet egygyéválík – Monica élete Ágoston önábrázolása lesz: *vita, quae una facta erat ex mea et illius*.⁸

A mai Monica-kutatás két fontos értelmezése Elizabeth A. Clark-é,⁹ aki szerint Ágoston a szolgáló (férjének engedelmes társa; az Úr engedelmes szolgálója (*ancilla Domini*) illetve a férfi funkciójával társítja Monicát (fia tanulását biztosítja; fiával egyenrangú, sőt őt meghaladó filozófus) és Kim Power-é,¹⁰ aki egy „alternatív keresztény modell” megalkotását emeli ki: Monica az átlagkeresztényt, az egyszerű, tanulatlan, házasságban élő híveket testesíti meg a *Vallomásokban*, egy a latin kereszténység aszkéta elitjének szóló műben.

Tanulmányom azt a kérdést vizsgálja, hogyan illeszkedik Monica alakja a *Vallomások* aszkéta narratívájába. A biológiai és a mennyei család ellentétét végig hangsúlyozó *Vallomások* a szemünk előtt varázsolja a jámbor thagastei matrónát az aszkézis

⁶ Brown, Peter: *Szent Ágoston élete*. Ford. Sággy Marianne. Budapest, Osiris, 2003, 34.

⁷ *Confessiones* III, 11, ford. Vass József: „Azt álmodta, hogy vonalzófa élén áll s ragyogó ruhában igen szép és vidám ifjú közeledik hozzá. Az rámosolygott, őt meg egészen megtörte szomorúsága és bánata. Az ifjú megkérdezte, miért szomorkodik s mi miatt ontja naponként könnyeit? – szokás szerint nem is annyira érdeklődésből, mint inkább, hogy néhány erősítő szót mondjon. Anyám azt felelte, hogy romlásomat siratja; az ifjú azonban intette, hogy bizakodó szívvel legyen s egyben figyelmeztette, nézzen körül figyelmesen, mert ugyanott vagyok én is ahol ő. Mikor anyám körülnézett, ott látott engem maga mellett állni ugyanazon vonalzon.”

⁸ *Confessiones* IX, 12, 30. A két élet összefonódásáról tanulmányozzuk Monica ostiai sírfelirata is, in: *Anthologia Latina*. Szerk.: A. Riese. I. 104. Carmen 670:

HIC POSVIT CINERES GENETRIX CASTISSIMA PROLIS
AVGVSTINE TVI(s) ALTERA LUX MERITI(s)
QVI SERVANS PACIS CAELESTIA IVRA SACERDOS
COMMISSOS POPVLOS MORIBVS INSTITVIS
GLORIA VOS MAIOR GESTORVM LAVDE CORONAT
VIRTVTVM MATER FELICIOR SVBOLE

Az ostiai feliratra lásd: Wischmeyer, Wolfgang: Zum Epitaph von Monica. *Römische Quartalschriften* 70 (1975), 32–41; Boin, Douglas Ryan: A Campaign for Pious Tourism in Late Antique Ostia: Epitaphs for Bishop Cyriacus and Monica, Mother of Augustine. *Journal of Roman Studies* (2010), 1–15.

⁹ Clark: “Rewriting Early Christian History: Augustine’s Representation of Monica,” im.

¹⁰ Kim E.: *Power, Veiled Desire: Augustine on Women*. New York: Continuum, 1996, 88.

bajnokává, aki a lemondás szép erényében gyakorolja magát mindhalálig. Ágostonéval párhuzamosan Monica élete is a világtól, a testiségtől, az anyagi dolgoktól való eltávolodás története, a lelki emberré válás folyamata, amit az ostiai boldogító Istenlátás koronáz meg. Fiú és anya közös története az aszkéta konverzió története. Monica vallásgyakorlata éppen olyan, amilyennek a hippói presbiter szeretné látni nyáját: szót fogad a püspöknek, megrögzött szokásain is rugalmasan képes változtatni, a mártírok „testies” tiszteletét könnyedén lelki tiszteletté változtatka alamizsnálkodással és misehallgatással. A *Vallomások* kétféle narratívája Monicáról – a IX. könyv dicsérő halotti beszéde és az I–VIII. könyv modelláló, preskriptív szövegei – jelenidejű, a jelenre fókuszáló narratívák,¹¹ melyek Ágoston, a hippói presbiter aszkéta programjának és egyházi reformterveinek szemszögéből jelenítik meg Monicát.

A Vallomások: szerkezet, narratíva, filozófia

Ágoston *Vallomásait* szokás „önéletrajzi” és „bölcseleti” könyvekre osztani: az első kilenc könyv Ágoston élettörténetét mutatja be megtéréséig és hazatéréséig, míg az utolsó négy könyv olyan filozófiai problémákat tárgyal, mint az idő, az emlékezet, az akarat, a heves vágy vagy a halál kérdése. Az olvasóban nem egyszer felmerül, milyen kár, hogy Ágoston unalmas bölcselkedéssel zárja izgalmas élettörténetét. Ebből is látszik, milyen bonyolult alkotás Ágoston legnépszerűbb műve.¹² A *Vallomások* nem két részből áll, hanem egyetlen gondolatot vezet végig kétféleképpen: a lélek leszállását Istentől és felemelkedését Istenhez. Az újplatonikus filozófiai tétel történeteként való életre keltése a *Vallomások* igazi újítása: olyan merész újítás, mely azóta sem talált követőkre. Ágoston nem önéletrajzot ír, hogy bemutassa, hogyan kezdett vonzódni a Bölcsességhez, hanem filozófiakönyvet, melyben Isten, lélek, teremtés, akarat és a rossz kérdéseit tárgyalja életszerű történeteként. A *Vallomások* miniatűr üdvtörténet: Ágoston új Ádámként éli meg az emberiség bűnbeesését és megváltását. Az „újratöltött” bibliai Teremtés-történet szerkezetét két fa tartja a *Vallomásokban*: a körtefa, melynek gyümölcsét a kamasz Ágoston ok nélkül lopja el, a rossz megismerésének fája,¹³ és a fügefafa, mely alatt megtér, a jó megtapasztalásának fája.¹⁴ Mindkét esemény következményeit öt-öt könyv ábrázolja: a III–VII. könyv Ágoston bűnbeesés utáni életét – az Istentől való eltávolodást, a helytelen szeretet révén a halál megismerését, a kéjvágy eluralkodását, a megosztott akaratot, Isten tökéletlen és kielégítetlen ismeretét –, a VIII–XIII. könyv az Istenhez való visszatalálást, a helyes szeretet révén Isten

¹¹ Bal, Mieke: *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto, University of Toronto Press, bővített kiadás, 2002 (első kiadás:1985); de Jong, Irene J.F.: *Narrators and Focalizers: the Presentation of the Story in the Iliad*. London, Bristol Classical Press, 2004.

¹² Paffenroth, Kim–Kennedy, Robert (szerk.): *A Reader's Guide to Augustine's Confessions*. Westminster, John Knox Press, 2003.

¹³ *Confessiones* II, 4.

¹⁴ *Confessiones* VIII. 12.

megismerését, a lelki feltámadást.¹⁵ Ágoston azonban nemcsak a saját életét használja fel az üdvtörténet illusztrációjaként, hanem családja és barátai életét is. A *Vallomások* „kollektív életrajz,” de a bennük elbeszélte események nem történetileg, hanem filozófiailag hitelesek: Ágoston életből vett eseményekkel eleveníti meg az isteni kegyelem működését. A történeteket is nyilvánvalóan e célnak megfelelően rostálja meg és rendeli alá a teológiai mondanivalónak.¹⁶ Ágoston elbeszélése szerint ezek az események vele vagy szeretteivel történtek meg, de hogy valóban megtörténtek-e, nem tudjuk és más forrásokból sem tudjuk bizonyítani, hogy megtörténtek. Mindez nem kérdőjelezi meg az elbeszélte eseményeket, hanem sokkal mélyebb teológiai értelmet ad nekik. A történetiség és hitelesség kérdése nem a teológus, hanem a történész számára lényeges, aki a *Vallomások* alapján rekonstruál olyan különböző élethelyzeteket, szokásokat és intézményeket, mint a késő római oktatási rendszer,¹⁷ a késő antik család,¹⁸ a mártírkultusz¹⁹ vagy a csendben olvasás.²⁰ A *Vallomások* történeteit valójában filozófiai tézismű volta ellenére sem kérdőjelezte meg a kutatás. Ágoston olyan eseményeket ír le, melyek megtörténhettek, ráadásul olyan olvasóközönségnek ír, akik ismerték ezeket az eseményeket. Amennyibe intim történetekről, érzésekről számol be, ezek valószínűségét sincs okunk elutasítani. A *Vallomások* élettörténeteinek egyaránt van történeti és teológiai értékük: az események fontosak, mert az örökkévalóság árnyékában fejeznek ki magasabbrendű igazságot. Milyen filozófiai igazságok nyilatkoznak meg mármost Monica hétköznapi történeteiben?

Tények mögött a lényeg

A *Vallomások* két „rétegben” tudósít Monicáról: az I–VIII. könyvben alkalmanként jelenik meg alakja Ágoston intellektuális és lelki fejlődésével, vallási elköteleződésével

¹⁵ Suchocki, Marjorie: The Symbolic Structure of Augustine's Confessions. *Journal of the American Academy of Religion* 50 (1982), 365–378.

¹⁶ Courcelle, Pierre: *Recherches sur les Confessions de S. Augustin*. Paris, de Boccard, 1968, 29: “le schéma théologique n'est pourtant... qu'une interprétation de la réalité historique.”

¹⁷ Stock, Brian: *Augustine the Reader: Meditation, Self-Knowledge, and the Ethics of Interpretation*. Cambridge, MA and London, Belknap Press, 1996.

¹⁸ Miles, Margaret R.: Infancy, Parenting and Nourishment in Augustine's Confessions. *Journal of the American Academy of Religion* 50 (1982), 349–364; Frend, William Hugh Clifford: The Family of Augustine: A Microcosm of Religious Change in North Africa. In: *Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI centenario della conversione, Roma, 15–20 settembre 1986*, vol. 1. (Rome: Institutum Patristicum Augustinianum, 1987), 135–151; Shaw, Brent D.: The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine. *Past and Present* 115 (1987), 3–51.

¹⁹ Kaufman, Peter Iver: Augustine, Martyrs, and Misery. *Church History* 63 (1994), 1–14; Führer, Therese: The *Milan narrative* in Augustine's Confessions: Intellectual and Material Spaces in Late Antique Milan. *Studia Patristica* 52 (Leuven, Peeters, 2013), 17–37.

²⁰ Gilliard, Frank D.: More Silent Reading in Antiquity: *Non Omne Verbum Sonabat*. In: *Journal of Biblical Literature* 112 (1993), 689–694; Johnson, William A.: Toward a Sociology of Reading in Classical Antiquity. *The American Journal of Philology* 121 (2000), 593–627.

kapcsolatosan, korántsem hízelt megvilágításban. A IX. könyv VIII. fejezetében Monica élettörténete dicső halotti beszéd, melyben Ágoston anyja legjobb tulajdonságait emeli ki és illeszti bele *Vallomásai* filozófiai programjába. Nézzük először ezt az életrajzot.

Ágoston kiemeli, hogy Monica keresztény családba született a Római Birodalom *Africa proconsularis* nevű területén, egy (érdekes módon) közelebről meg nem határozott helyen: „Krisztusod vesszeje oktatta félelmedben, hűséges, hívő házban. Egyházad buzgó tagja volt ez a ház, egyetlen fiad kormányja igazgatta.”²¹ A család szabad rendű volt, a középréteghez tartozott.²² Leánygyermeküket szolgálók nevelték: „Sokat emlegette egyik öreg cselédjüket, aki még anyjánál is több gondot fordított nevelésére, s aki már anyám atyját is hátán hordozgatta, mint a nagyobbacska leányok szokták. Ezért aztán, de meg agg kora és kiváló jelleme miatt ama keresztény család uránál, asszonyánál nagy volt a becsülete. Rábízták a család leánygyermekét.”²³ Monica gyermekkorából egyetlen (különös) történetet emel ki Ágoston: azt, hogy rákapott a borivásra, de egy szolgáló sértő megjegyzésére leszokott róla. Nevelője óvta Monicát még a vízivástól is, de amikor szülei leküldték a pincébe borért, megkóstolta a mérőpohár tartalmát. Az egyszeri eset megisméltódott és szokássá vált:

„Szerény leányka volt, s szülei őt szokták a bortartó kádhoz odaküldeni borért. Mikor a meritőpoharat felülről a borba buktatta, tartalmát nem öntötte mindjárt az üvegbe, hanem jóformán csak ajkai szélével szűröcsölt belőle; igen keveset; a több ellen már szervezete is tiltakozott volna. Ezt sem iszákos hajlandóságból tette; egyszerű gyermekes pajkosság volt, amely a fiatal évek folyamán mindenféle csintalanságban forr ki, hacsak a felnőttek tekintélye el nem fojtja. Igen, csak hogy a napi kevéshez mindennap más kevés járult, s mivel „elesik lassankint, aki a kevéssel nem gondol” (Sir 19,1), annyira belemerült ebbe a szokásba hogy később már a majdnem tele poharakat is möhön ürítgette. Hol volt a bölcs öreg cseléd s hol a szigorú tilalom? Ért volna-e csak valamit is e bujkáló baj ellen a te gyógyító kezéd nélkül, Uram, amely folyton órségen van felettünk?”²⁴

Ki tudja, meddig fajult volna a dolog, ha egy cseléd lány nem nevezi „részezesnek” úrnőjét. Monica vérig sértődött és soha többé nem nyúlt italhoz: „Anyámat szíven ütötte a szó. Rádöbrent szokása utálatos mivoltára, tüstént elítélte és levetkőzte bűnét.”²⁵

A „borissza” Monica történetének magasabb értelme az, hogy a rossz szokás (*consuetudo mala*) második természeté válik. Ágoston szerint az emberek szokásaik rabjai, melyekből önmaguktól nem, csak külső segítséggel tudnak megszabadulni: „Mit műveltél akkor te, Istenem? Hogyan gyógyítottál és mivel ápolgattál? Íme, egy másik lélekből durva és éles szidalmat idéztél elő, mint sebvágó pengét titkos készletedből, hogy kivágd egyetlen metszéssel a fekély rothadását.”²⁶ Az ember lelkét csak egy emberen kívülálló erő változtathatja meg. Az ember személyes törekvése nem elég az üdvözüléshez, ahhoz

²¹ *Confessiones* IX, 8, 17.

²² Shaw: *The Family in Late Antiquity* i.m., 8.

²³ *Confessiones* IX, 8, 1.

²⁴ *Confessiones* IX, 8, 2. ford. Vass József.

²⁵ *Confessiones* IX, 8, 3. ford. Városi István.

²⁶ Uo.

Isten kegyelmére is szükség van.²⁷ Monica megtérése isteni beavatkozás eredménye: amint rádöbben, hogy szokása bűnös, nyomban lemond az ízlelés élvezetéről. Új szokását élete végéig megőrzi, ettől kezdve csak vizezett bort iszik, azt is keveset. Ebben a történetben Ágoston kegyelemtana és aszkéta felfogása egyaránt megnyilvánul: az isteni kegyelemre való ráhagyatkozás éppúgy aszkéta erény, mint a bortól való tartózkodás.

Monica, a fiatal lány, engedelmes. Engedelmeskedik szüleinek, akik férjhez adják. A házasság nem szerelmi, hanem elrendezett házasság, a társadalmi és gazdasági előnyöket figyelembe véve a szülők választották ki gyermekeik számára jövendőbeljüket.²⁸ Az, hogy felvegye a fátylat és szűzként éljen, fel sem merült a családban, a lehetőségre csak Ágoston utal egy rá jellemzően zseniális félmondatban: „Szemérmesen és józanul nevelődött. És mivel inkább adtad te a szülei hatalmába, mint a szülői őt a tiédbe, mindön eladókorbba zsendült, férjhez menesztették.”²⁹ A választott férj, Patricius, pogány volt. A vallási vegyesházasságok nem voltak ritkák a 4. században: a politeizmus egyfajta „konzervatívizmusként” élt tovább a városi előkelőségek körében, nem zavarva pogányok és keresztények békés együttélését.³⁰ Monicát azonban zavarta Patricius hitlensége: „imáiban azon iparkodott, hogy neked megnyerje.”³¹ A házastársak nem veszekedtek: Patricius hirtelenharagú ember volt, Monica pedig béketűrő: „Egyébként amilyen kiváló volt a férje a jóindulat terén, éppen úgy el-el fogta a hirtelen harag. Anyám ismerte annak is a módját, hogy miképpen térjen ki a zsembes férj elől és ne álljon ellen sem cselekedettel, sem szóval. Ha azonban megcsitult és elcsendesedett a férj, s már alkalmasnak látszott az idő, megokolta szépen viselkedését, mert talán meggondolatlanul gyulladt haragra az ura.”³² Férje hűtlenségét elviselte: „A férj házasi hűtlenségeit is olyan szelíden tűrte, hogy miattuk összecsapásra sohasem került sor közöttük.”³³ Barátnőit figyelmeztette: „azóta, hogy hallották a házassági szerződésnek nevezett szöveg fölolvását, ezt az okmányt olyanak kell tekinteniük, mint amelynek erején ők szolgálói lettek uruknak.”³⁴ Monica nem szállt nyíltan szembe urával, hanem a bölcs türelmet választotta, hogy felülkerekedjen Patricius haragján. Rendíthetetlen türelmének és szelídségének köszönhetően nem vált házastársi erőszak áldozatává, eltérően barátnőitől, akiknek arcát gyakran csúfította verés nyomai: „Csudálkoztak az asszonyok, tudták ugyanis, hogy az ő férje hirtelen természetű, s mégse

²⁷ Markus, Robert A.: *Az ókori kereszténység vége*. Budapest, Kairosz, 2010, ford. Nemes Krisztina, 84–85.

²⁸ Shaw: *Family in Late Antiquity* i.m., 34.

²⁹ *Confessiones* IX, 9, 1.

³⁰ Lancel, Serge: *Szent Ágoston*. Budapest, Európa, 2004, ford. Kamocsay Ildikó, 25.

³¹ *Confessiones* IX, 9, 1.

³² Uo.

³³ Uo. Shaw: *The Family in Late Antiquity* i.m., 29 szerint a házastársi hűtlenséget a férfiaknak elnézték: a szolgálókkal folytatott viszony elfogadottnak számított, mivel a szolgák a *paterfamilias* uralma alá tartoztak, így a velük folytatott viszony a hatalomgyakorlás jogos formája volt. A nők ugyanezért a magatartásért nyilvános megszégyenítésben részesültek.

³⁴ *Confessiones* IX, 9, 1.

hallotta soha senki, és semmi jel sem mutatta, hogy Patricius megverte volna feleségét, vagy hogy csak egyetlen napig is házi perpatvar miatt haragban lettek volna egymással. S mikor titkát bizalmasan ki akarták tőle tudni, kioktatta őket eljárása módjáról, amint már előbb elmondtam. Akik követték a példát, rövid tapasztalat után hálálkodtak neki, akik nem követték, tovább kínlódtak megalázó helyzetükben.”³⁵ Monica nemcsak férjének, hanem anyósának is engedelmeskedett: „Anyósát eleinte haszontalan cselédek pletykája menye ellen ingerelte. Ő engedelmességgel, állhatatos és szelíd türelemmel olyannyira megnyerte magának anyósát, hogy az a fiának önként elárulta a cselédek gonosz nyelvét, amely közötté és menye között földülta a házi békességet, sőt bűnösökre fenytést követelt.”³⁶ Szelídsége és türelme anyósában is szeretetet ébresztett iránta.

Az engedelmesség és alázat hangsúlyozása Monica halotti emlékbeszédében Ágoston askéta programjának szempontjából jelentős. *Humilitas* és *oboedientiae* a legfőbb szerzetesi erények, mely elérésére „Isten barátai” monostori celláikban vagy remetebarlangjaikban törekedtek. Monica nem volt felszentelt szűz, nem tartozott az askéta elithez, de a családon belül mégis meg tudja valósítani ezt az eszményt.

Ágoston kiemeli, hogy anyja nemcsak családjában, hanem szomszédai között is békét teremtett a veszekedő felek között: „...még egy nagy kegyelmet nyert tőled, azt, hogy ahol csak tehette, békét szerzett az elidegenedett és haragos szívek között.” Szomorú tapasztalat, hogy az emberek ahelyett, hogy a viszály elsimítására törekednének, pletykálkodással, rágalmazással, csúsztatással, az igazság rosszindulatú elferdítésével képesek tovább szítani az ellentéteket: „Kicsi jónak látszanék ez nekem, ha nem tapasztalnám szomorúan annyi ember között a bűn, valami messze terjedő dögvészeként, hogy nem csak besúgják a haragos feleknek az epéskedő ellenség szavát, de még el nem hangzottakkal meg is fejelik.” Monica viselkedése és jelleme az askéta eszményt valósítja meg környezetében. Jó tulajdonságai emberi kapcsolatrendszeren keresztül, cselekvő élethelyzetekben nyilvánulnak meg, nem elvont szemlélődésben. Monica imaéletét, lelkiségét is tettein keresztül ismerjük meg. Patriciust nem Monica imái vagy házi „prédikációi,” hanem tettei győzik meg a keresztény hitről: „Erkölcsei tégedet hirdettek neki, mert egyéniségét annyira vonzóvá tetted, hogy férje szerette is, tisztelte is, csudálta is.”³⁷ Monica jelleme és viselkedése ébresztett férjében tiszteletet és szeretetet. Élete végén Patricius felveszi a keresztséget: „Végül férjét is megnyerte neked földi élete utolsó szakaszán és a hívóban nem siratta immár, amit a még hitetlenben eltűrt.”³⁸ Monica otthonában teljesített misszionáriusi tevékenységet.

A *Vallomások III.* könyvének furcsán elejtett megjegyzéséből derül ki, hogy Monica negyvenévesen megözvegyült.³⁹ Ágoston sem a IX. könyv életrajzi fejezetében, sem

³⁵ Uo.

³⁶ *Confessiones* IX, 9, 2.

³⁷ *Confessiones* IX, 9, 1.

³⁸ *Confessiones* IX, 9, 22.

³⁹ *Confessiones* III, 4: „Azt a könyvet (Cicero Hortensiusát, S.M.) én nem azért olvastam, hogy előadóképességemet gyarapítsam vele, amire nagyjában anyám pénzét költöttem – (akkor már

másutt nem hangsúlyozza, hogy édesanyja özvegy és azt sem, hogy *univira* maradt, holott mindkét életállapotot becsülte az egyház, sőt az aszkétamozgalom is. Ágoston a IX. könyvben az eszményi feleséget, menyet és anyát, a társkapcsolatokban aktívan közreműködő, alázatos, engedelmes, Istenhívő embert ábrázolja Monica alakjában: az egyszerű, világi hívő cselekvő szeretetét, aki az aszkéta erényeket, a bortól és a testi-ségtől való önmegtartóztatást, az engedelmisséget, türelmet, békeszerzést gyakorolja. „*Ilyen volt anyám. Te voltál oktató mestere szíve rejtett iskolatermében.*”⁴⁰ Aki csak ismerte, szerette, mert „*jámbor életének gyümölcsei tettek tanúságot arról, hogy szívében otthon vagy.*”⁴¹ Az erények, melyeket Ágoston Monicának tulajdonít, pontosan azok, amire egy 4. századi szerzetes-püspöknek szüksége volt: béketűrő és békéltető cselekvő szeretetre.

A testitől a lelki emberig

Monica aszkézishez való megtérését, a birtoklásvágytól a lemondásig tartó útját a *Vallomások* első nyolc könyvéből ismerjük meg. A IX. könyvének eszményített ábrázolásával szemben az első nyolc könyv a fiát kisajátító, irányító, befolyásoló, ellenőrző⁴² Monica alakját villantja fel. Ezek az elejtett megjegyzések nem Ágoston filozófiai téziseit illusztrálják Monica-történetekkel, hanem Ágoston, a hippói presbiter nézeteit foglalják össze arról, hogyan kell a híveknek viselkedniük. Az első nyolc könyv utalásából egyfajta „párhuzamos életrajz” bontakozik ki: Ágostonnal együtt Monica is elérkezik a világról való lemondásig. Ebből azonban nem annyira Monicát, mint Ágoston, a presbiter reformtörekvéseit ismerjük meg: Monica hivatott bemutatni a hippói híveknek, milyen a helyes keresztény magatartás a gyermeknevelésben, a klasszikus műveltség vonatkozásában, az álmokkal kapcsolatban, a püspökkel szemben és a mártírok tisztelete terén.

Monica kivételesen erős szeretetét Ágoston nem tartja ártatlannak: „*Anyák szokása szerint ő is csak szerette, ha közelében vagyok, s még sokkal inkább, mint más anyák.*”⁴³ Monica óriási ambíciókat táplált fia világi karrierjével kapcsolatban, melynek két alapja a tanulás és a házasság volt. Tanulatlan nő léte⁴⁴ tisztában volt azzal, hogy a felemelkedés lehetősége a tanulásban rejlik. Férjével együtt pénzt és energiát nem kímélve azon

---

19 éves voltam, s atyám két éve meghalt) – amint mondom, nem stílusomat akartam azzal a könyvvel fejleszteni, sőt nem is nyelve, hanem tartalma kapott meg engem.”

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Dittes, James E.: Augustine: Search for a fail-safe God to trust. *Journal for the Scientific Study of Religion* 25 (1986), 61.

⁴³ *Confessiones* V, 8, 15.

⁴⁴ A *Vallomások* nem mond semmi konkrétumot Monica neveltetéséről: a IX. könyvben említett idős cseléd erkölcsi és háztartási ismeretekre oktathatta. Ágoston *De ordine* 2, 1-ben kifejezetten hangsúlyozza anyja tanulatlan voltát.

voltak, hogy Ágoston a lehető legjobb oktatásban részesüljön. Bár Ágoston elsősorban apja nagyralátásának tulajdonítja azt, hogy taníttatni akarták,⁴⁵ Patricius halála után immár Monica kuporgatta össze az Ágoston egyetemi tanulmányaihoz a szükséges pénzt,⁴⁶ és így „ezzel az újabb szállal is magához kötötte fia szívét.”⁴⁷ Ágoston úgy állítja be, mintha Monica tisztában lett volna vele, hogy a világi tudományok elvezetik fiát Istenig (talán itt vetíti bele leginkább saját gondolatait Monica ábrázolásába): „Anyám pedig úgy velekedett, hogy általmamra nem lesz a tudomány szokásos kincse, sőt jó eszköz lehet a kezemben, és vele egykor majd eljuthatok hozzád.”⁴⁸

A tanulás mellett a társadalmi felemelkedés másik lehetősége az előnyös házasság volt. Ágoston leírja, hogy a fürdőben apja örvendezve fedezte fel rajta a bontakozó férfiasság első jeleit: „midőn atyám fürdés alkalmával meglátta rajtam az erő férfiúság jeleit, és fiatalságom erősen tüzelő nyugtalanságát, mintha már unokáin örvendeznék, anyámnak mindezt boldogan elmesélte.”⁴⁹ Az utódlás kérdése kiemelkedő jelentőséggel bírt. A gyermek nemcsak a család nevének és vagyonának fennmaradását biztosította, hanem a város, a társadalom fennmaradásának záloga volt.⁵⁰ Figyelemreméltó, hogy Monicát nem öröm, hanem aggodalom fogja el, amikor értesül minderről: az ébredező vágyak bűnök sokaságának szolgálhatnak majd táptalajul, amiktől előre félti fiát: „Anyám inkább jámbor félelemmel és ijedelemmel reszketett értem. Bár magam sem voltam még hívő, mégis féltett a csavargós utaktól. Ilyen utakon botorkálnak, akik nem arcukat, csak hátukat fordítják feléd.”⁵¹ Monica itt már test és lélek, világi örömök és mennyei boldogság között vergődik. Ekkor azonban még a világi megfontolások győzedelmeskednek. Igyekszik Ágostont rábeszélni, hogy kerülje el a paráznság útját, mindhiába. A Vallomások írásakor a szexuális örömről már lemondott Ágoston visszatekintve persze úgy látja, Isten szólt hozzá akkor anyján keresztül.⁵² Innen nézve rója fel anyjának, hogy nem iparkodott minél hamarabb feleséget keríteni neki, amivel elejét lehetett volna venni kicsapongásainak. „Nem gondoltak enyéim arra, hogy házassággal ragadjanak ki a züllés örvényeiből. Csupán azzal törődtek, hogy tökéletes legyek a beszéd művészetében és a szónoki előadás meggyőző erejében.”⁵³ Azzal magyarázza anyja tétlenségét, hogy bár lelkében „Isten ekkor már megkezdte templomának építését”⁵⁴, ekkor még erős volt benne a remény, hogy fia sikeres karriert fut majd be.⁵⁵ Ezt egy elhamarkodott, rangon aluli

⁴⁵ *Confessiones* II, 1–3.

⁴⁶ *Confessiones* III, 4, 7.

⁴⁷ Brown: *Szent Ágoston élete* i.m., 46.

⁴⁸ *Confessiones* II, 3, 8.

⁴⁹ *Confessiones* II, 3, 6.

⁵⁰ Shaw: *Family in Late Antiquity* i.m., 19.

⁵¹ *Vallomások*: II, .iii, 6.

⁵² *Confessiones* II, 3, 7.

⁵³ *Confessiones* II, 2, 4.

⁵⁴ *Confessiones* II, 3, 6.

⁵⁵ *Confessiones* II, 3, 7.

házasság könnyen megakadályozhatta volna. Monicában ekkor még felülkerekedett a fiával kapcsolatos világi ambíció:

„Anyám kimenekülve e Babilon közepéből, de tépelődve, elhagyja-e egészen, szívemre kötötte ugyan, hogy tisztán éljek, de mikor férjétől híreket hallott rólam, nem törekedett egész erejével arra, hogy legalább házasság viszony keretei közé szorítsa azt, amit jelen romlásom és jövő veszedelmem okának ismert meg bennem, ha már elevenig ható vágással nem lehetett legyógyítani rólam. Nem sürgette, mert attól tartott, hogy a feleség csak akadék lenne előhaladásom útján. Nem azon, amelynek irányában az örök életet hitte és várta, hanem tudományos fejlődésemen. Ebben mindketten erős vággyal reménykedtek; – apám azért, mert terád szinte soha, reám pedig csak hívságos reményekkel gondolt; – anyám pedig azért, mert úgy vélekedett, hogy rendszeres, tudományos kiképzésem nemcsak semmi akadály, hanem segítsége lesz hozzád térésemnek. Legalább így gyanítom, amint most emlékezetembe visszaidézem szüleim gondolkodásmódját.”⁵⁶

Monica személyiségének meghatározó eleme féltékeny ragaszkodása fiához. A huszonnyolc éves Ágoston anyját becsapva tud csak kihajózni titokban, az éj leple alatt Karthágóból, hogy Rómába menjen szerencsét próbálni. A magára hagyott Monica fájdalmát Ágoston merész képzelettársítással az Aeneas által otthagytott Didóéhez és a bűnbeesés utáni Évához hasonlítja: *„Jajongott és e gyötrelmeiben Éva öröksége mutatkozott benne: sóhajtozva kereste, akit sóhajtozva hozott a világra.”⁵⁷* Anyja szenvedését Ágoston a föld összes asszonyának szenvedésével azonosítja. Ez a szenvedés az első nő, Éva bukásának büntetése, amelyet az eredendő bűn óta generációról-generációra minden nő magában hordoz. Monica könnyei azonban már a keresztelővízre is utalnak, amelyben Ágostont rövidesen belemártják:

„Ő keserves könnyekkel siratta utazó fiát és a tengerig elkísért engem. Mégis becsaptam őt. Tartóztatott erőnek erejével, hogy forduljak vissza, vagy együtt utazik ő is velem. Nos, azt a mesét találtam ki, hogy nem hagyhatom el a barátomat, amíg alkalmas széllel el nem vitorlázik... Hazudtam anyámnak. Hazudtam az ilyen édesanyának, és azután szökve szárnyrakeltem. Megbocsátot-tad nekem irgalmaddal ezt is. És megőriztél a tenger hullámaintól, bár tele voltam átkozott szeméttel. Megőriztél engem kegyelmed vizéig. Benne, miután tisztára mosdatott, fölszáradtak az anyaszem patakjai... Napról-napra öntözgették őket értem a földet, amerre, Uram, járt-kelt az anyám.”⁵⁸

Monica még mindig testies ragaszkodással, fiának világi pályafutását egyengetendő utazik Milánóba. Ráveszi fiát, küldje el magától ágyasát, akivel tizenöt éve élt együtt és akitől fia is született, Adeodatus.⁵⁹ A *concupinatus* áthidaló megoldást jelentett azon férfiak számára, akik még nem rendelkeztek egy előnyös házassághoz szükséges

⁵⁶ *Confessiones* II, 3.

⁵⁷ *Confessiones* V, 8, 15.

⁵⁸ *Confessiones* VI, 8, 15.

⁵⁹ *Confessiones* VI, 15, 25.

vagyonnal, de nyíltan vállalták társas kapcsolatukat. Az együttélés fölött az egyház is szemet hunyt, feltéve, hogy a felek hűségesek maradtak egymáshoz. Ágoston szerelemmel és hűséggel viseltetett ágyasa iránt, de alacsony rangja miatt nem vette feleségül.⁶⁰ Monica az idegen városban feltűnően hamar talál is egy jó partit Ágoston számára: „*Leginkább anyám tevékenykedett, hogy házas emberként mosson meg már a keresztység üdvös habja engem... Sürgettek, és én megkértem a leányt.*”⁶¹ A házasságot Monica szervezte, mivel Patricius ekkor már nem élt.⁶² A késő antikvitásban a nők férjük, apjuk vagy valamely férfi családtagjuk „gyámsága” alatt álltak. Az özvegyek azonban maguk rendelkeztek vagyonuk, életük felett.⁶³ A IX. könyvtől eltérően, ahol a férjétől függő asszony képe dominál, a VI. könyvben egy önálló és határozott célkitűzésekkel rendelkező Monica áll előttünk. A házasságot nemcsak azért szerette volna nyélbeütni Monica, hogy Ágoston valamilyen vidéki kormányzói pozícióba jusson, hanem mert unokákra vágyott. Figyelemreméltó, milyen könnyedén felülírja ezt a vágyat az Ágoston megtérése fölött érzett öröm: „*Megörült anyám [...] Ott állottam immár a hit mérővesszején, ahol annyi esztendő előtt neki megmutattál. Siránkozását örömmre fordítottad. Bőségesebben, semmint ő kívánta. Drágább, tisztább öröm ragyogta be, mint amilyenre véreből sarjadt unokáiban vágyakozott.*”⁶⁴

A possesszív, kisajátító, testi leszármazottakat akaró Monica megtérése egyidejű Ágostonéval: a testi vágyak megszűnnek, tiszta lelkiség veszi át a helyüket.

A karrier mellett Monica és Ágoston kapcsolatát a keresztény hit kérdése határozta meg. Monica katolikus volt, Ágoston sokáig vonakodott elkötelezni magát a katolikus egyház mellett, olyannyira, hogy kilenc évig a Római Birodalom legüldözöttebb vallási szektájának tagja lett. A *Vallomásokban* Monica hite az egyik nagy állandó. De az ő vallásos szokásai is változnak, egyre inkább lelkivé válnak.

Monica kereszténynek nevelte Ágostont. „*Apám azonban nem győzhette meg jámbor anyámnak rám való jogát, hogy higgyek Krisztusunkban. Ő még nem hitt benne. Anyám minden áron rajta volt, hogy inkább légy te atyám Istenem, mint apám volt atyám.*”⁶⁵ Inkább Istent tudta Ágoston atyjának, mint Patriciust: árulkodó aszkéta beszédmód! Ennek ellenére Monica nem ragaszkodott ahhoz, hogy Ágostont gyermekként megkereszteltesse, még akkor sem, amikor megbetegedett és már úgy tűnt, halálán van.⁶⁶ A korabeli szokás a felnőttkereszttség volt. Ágoston, a gyermekkeresztelést szorgalmazó presbiter⁶⁷ elítéli Monica gyakorlatát és sajnálja, hogy nem keresztelték meg csecsemőkorában.

⁶⁰ *Confessiones* VI, 13, 25.

⁶¹ *Confessiones* VI, 13, 23.

⁶² Shaw: *The Family in Late Antiquity* i.m., 38.

⁶³ Shaw: *The Family in Late Antiquity* i.m., 33.

⁶⁴ *Confessiones* VIII, 12, 30.

⁶⁵ *Confessiones* I, 11, 17.

⁶⁶ *Confessiones* I, 2, 17.

⁶⁷ Lukken, Gerard M.: *Original Sin in the Roman Liturgy: Research into the Theology of Original Sin in the Roman Sacramentaria and the Early Baptismal Liturgy*. Leiden, Brill, 1973; Cramer, Peter: *Baptism and Change in the Early Middle Ages, c. 200–1150*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

Monica mindennél jobban vágyott arra, hogy Ágostont katolikusként láthassa. Amikor fia a manicheus szekta hálójába keveredett, lelki halottnak látta: „*Anyám, a te hűséges leányod, zokogott értem hozzád, keservesebben, mint földi tetemnél sírnak az anyák.*”⁶⁸ Úgy érezte, választania kell fia és hite között. Már-már azon volt, hogy kizárja Ágostont a házból⁶⁹, de egy álom meggyőzte, hogy nincs minden veszve:

*„Álmában mérőlécen állott és így szemlélgette magát. Egy fényes ifjú közelített hozzá. [...] Az ifjú megkérdezte tőle: mi okozza nap-nap után elsírt keserves könnyeit? [...] Anyám azt válaszolta, hogy vesztetett siratja. Megparancsolta ekkor ifjú embere, hogy csillapodjék, majd buzdította őt: csak nézzen körül és lásson figyelmes szemmel, mert ahol ő van, én is ott vagyok... És midőn körülfürkészett anyám, meglátott engem: mellette álltam én is azon a mérőlécen...”*⁷⁰

Az álom reménnyel töltötte el Monicát,⁷¹ mert tudta, hogy álmai az isteni kegyelem megnyilvánulásai:⁷² „*Ugyan kitől származott az álomlátás, amellyel vigaszt öntöttél beléje? „Miért történt ez, ha nem azért Uram, mert meghallgattad szíve könnyörgését?”*⁷³ Álmai külső tekintélytől származnak, melyek megintcsak arra ösztönzik, hogy megváltoztassa viselkedését.

Monica naponta kétszer jár templomba, alamizsnálkodik és prédikációkat hallgat:

*„Alamizsnáit gyakorta osztogatta. Tisztelettel és szolgálattal adózott szenteidnek. Egyetlen napon sem mulasztotta el, hogy oltárodra tegye ajándékát. Napjában kétszer, reggel és este templomodba sietett. Nem volt ez alól kivétel sohasem. Nem hitvány mesékre, nem fecsegős, vénasszonyos szóra, hanem azért ment oda, hogy téged hallgasson szentbeszédeidben és te imáiban fegyelmezz reája. Ezért járt oda.”*⁷⁴

Ebben a szakaszban érezhető leginkább, mennyire a saját híveinek beszél Ágoston, mennyire az általa helyesnek tartott hitgyakorlatot sulykolja olvasóiba. Monica nemcsak a templomot, hanem a temetőt is gyakran felkeresi, hogy ajándékot vigyen a mártírok sírjára. Külső tekintély hatására azonban képes hitgyakorlatának megváltoztatására. A 4. században azonban vita bontakozott ki a szent sír körül az egyház vezetői és a hívek között a vértanúk ünnepei kapcsán.⁷⁵ A hívek, így Monica is, a étel és italáldozattal járultak vértanúk sírjaihoz, akiknek ünnepe nemcsak részeg mulatozássá fajult, hanem a magánszponzorok támogatása révén a gazdag hívek „magánbulijává” vált. Monica...

⁶⁸ *Confessiones* III, 11, 19.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ *Confessiones* III, 11, 19.

⁷¹ *Confessiones* VI, 1,1.

⁷² *Confessiones* III, xi, 19.

⁷³ Uo.

⁷⁴ *Confessiones* V, ix, 16–17.

⁷⁵ Brown, Peter: *A szentkultusz*. Fordította Sággy Marianne. Budapest, Atlantisz, 1993.

*„afrikai szokásához híven babkását, kenyeret és színbort vitt a szentek emlékhelyeihez...”*⁷⁶ A szenteknek szánt áldozatokból a hívők is fogyasztottak. Monica is így tett a maga mértéktelen módján: *„Ha ünnepi falatokkal egy-egy nádkosárkát elvitt anyám (ő csak éppen belecshipetetett, és azután szétosztogatta), magának egyetlen apró serleget készített, hogy az ünneplésnek eleget tegyen. És ez is vízzel volt jócskán elegyítve, az ő józan ínyének ízlése szerint.”*⁷⁷ Az ünneplésnek eleget tett, de élvezetre nem vágyakozott. Milánóban mindez azonban tilos volt. A temető őre rendreutasítja a vértanúk sírjához áldozati étkekkel teli kosarával siető Monicát, mivel a város püspöke, Ambrus megtiltotta az ünneplés efféle módját. Monica nem ellenkezik az általa igen nagyra tartott püspök rendelkezése ellen: *„Magam is csodálkoztam, milyen könnyedén vált inkább elítélőjévé szokásának, semmint, hogy gáncsolója legyen a tilalomnak.”*⁷⁸ Anyja megértette, hogy *„a vértanúk emlékéhez földi gyümölcsökkel telt kosárkák helyett tisztább imádságokkal égő szívet kell vinnie, erejéhez mértén adakozni kell a szegényeknek és így kell ott inkább ünnepelnie az Úr teste közösségét.”*⁷⁹ Monica viselkedése Ágoston, a szentkultuszt megreformálni kívánó hippói presbiter álláspontját hivatott igazolni.

Ágoston megtérése a milánói kertben Monica hirtelen-váratlan megtérését is jelenti az aszkéta életeszmenyhez. Kitorlódik belőle minden fiával kapcsolatos világi ambíció. Boldog, hogy Ágoston megtért, ráadásul az aszkézishez tért meg, világi életének is hátat kívánt fordítani, hogy magát teljes egészében Istennek szentelje. Jobban örül ennek, mintha Ágoston unokákkal ajándékozta volna meg, annak ellenére, hogy korábban erre áhítozott:

*Megörült anyám [...] Láttam, hogy sokkal többet adtál neki bennem, mint amennyit szokása szerint ő kért könnyes, keserves sóhajaiban [...] Ott állottam immár a hit mérővesszején, ahol annyi esztendő előtt neki megmutattál. Siránkozását örömmre fordítottad. Bőségesebben, semmint ő kívánta. Drágább, tisztább öröm ragyogta be, mint amilyenre véremből sarjadt unokáiban vágyakozott.”*⁸⁰

Monica hihetetlen nonchalance-szal mond le a már nyélbeütött házasság tervéről, amit a valóságban még a fia megtérése felett érzett öröm is csak alig magyarázhat. A házasság visszamondása jóval kényesebb ügy lehetett, mint ahogy azt a Vallomások vélni engedni. Amennyiben Monica valóban ilyen higgadtan, minden megjegyzés nélkül tért napirendre az események felett, könnyen érthető, miért tekintett rá „igazi filozófusként” Ágoston és a megtértek cassiacumi kis csapata:

„Ágoston akkor utasította az írnot, hogy Mónika megjelenését és érdeklődését is jegyezék fel a könyvbe. Mónika kiáltva tiltakozott: »Micsoda? Soha nem hallottam arról, hogy olyan

⁷⁶ Confessiones VI, 2, 2.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Confessiones VIII, 12, 30.

írásokban, amilyeneket ti olvastok, asszonyok is szerephez jutottak volna!« Méltánytalannak érezte, hogy egy tudományos, filozófiai munkában előforduljon az ő neve. Ágoston azonban azzal nyugtatta meg, hogy a filozófia szó a bölcsesség szeretetét jelenti: „Figyelman kívül hagytalak volna ebben a műben, ha nem szeretnéd a bölcsességet. Te pedig szereted, jobban, mint engem; azt pedig én tudom, hogy engem mennyire szeretsz. Annyira előrehaladtál a bölcsességben, hogy nem reszketsz még a halál előtt sem, ez pedig a filozófia csúcsát jelenti. Vajon nem nekem kellene-e a te tanítványoddá lennem?”⁸¹

Monica lelki emberré válásának csúcspontja az, hogy fiával együtt felemelkedik Istenhez. Beszélgetésbe merülve végighaladnak az érzéki világon a földről az égbolt és a csillagok felé, lelkük egyre magasabbra szárnyalva eléri azt a pontot, ahol nincs más csak az örökkévaló, változatlan tökéletesség. A filozófia történetében egyedülálló módon anya és fia egyszerre tapasztalja meg a boldogító Istenlátást:

„Fokozatonként jártunk végig minden anyagi teremtményt, magát az eget is, ahonnan a nap, a hold, a csillagok sugaraznak a földre. És egyre magasabbra szálltunk bensőséges elmélkedésünkben. Beszélgettünk és csodáltuk műveidet. Elérkeztünk a lelkünkkhöz is. Áthaladtunk rajta, hogy megérintsük a fogyhatatlan bőség tartományát, ahol az örök igazság eledelével táplálok Izraelt, hol a Bölcsesség az Élet, a mindent létbe szólító, a múltat és a jövőndőt egyaránt. [...] S mi vágyakozással beszélgettünk róla: a szívünk erős ütemével megérintettük valamelyest őt.”⁸²

A leírás Plótinoszhoz az Eggyel való egyesülésének pontos mása, de míg Plótinoszhoz az embernek az Eggyel való érintkezés magányos befelé fordulás, ahol a legfőbb közvetítő az Értelme, addig Ágoston és Monica esetében szeretetteljes párbeszéd emeli fel a lelket Istenig.⁸³ Anya és fia ugyanabban a pillanatban jut el a hit legmagasabb fokára. Monica álma beteljesedett, Ágoston mellette állt már a hit mérőlécén – ő pedig Ágoston mellett az aszkézis mérőlécén.⁸⁴ Együtt sokkal magasabbra jutottak, mint azt valaha remélhette volna.

Monica egyenrangú szellemi partnerként, a tiszta Bölcsesség kútfejeként jelenik meg Ágoston ábrázolásában.

„Anyám, egyenest a filozófia fellegrát hódította meg. Kétségtelenül csak a megfelelő szavak hiányoztak, hogy úgy fejezd ki magad, mint Cicero[...]” Ezek hallatára anyám úgy kiáltott fel, hogy női mivoltáról teljesen elfeledkezve azt hittük, egy tekintélyes férfi ül közöttünk, én

⁸¹ *De ordine* 1, 31.

⁸² *Confessiones* IX, 10, 24.

⁸³ Nussbaum, Martha: Augustine and Dante on the Ascent of Love. In: *The Augustinian Tradition*. Szerk.: G. Matthews. Berkeley, University of California Press, 1999, 61–90; Cary, Phillip: *Augustine's Invention of the Inner Self: The Legacy of a Christian Platonist*. Oxford, Oxford University Press, 2000; Ayres, Lewis: *Augustine and the Trinity*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

⁸⁴ Clark, Elizabeth A.: Theory and Practice in Late Ancient Asceticism: Jerome, Chrysostom, and Augustine. *Journal of Feminist Studies in Religion* 5 (1989), 25–46.

*pedig, amennyire képes voltam, megállapítottam ezalatt, hogy honnan és milyen isteni forrásból származnak e szavak.*⁸⁵

Isten látásához Monicának nem volt szüksége mély, filozófiai műveltségre, mint Ágostonnak: *„Szívünk ajakával áhítoztunk forrásod magasztos csöppjeire, az élet kútfejére, mely tenálad vagyom, hogy permetezzenek ránk értelmünkhöz mértén, ha elmélkedünk valami-képpen erről a nagyságos dologról.*”⁸⁶ Anya és fiú szívük teljes megnyitásával olyan szinten tapasztalták meg Istent, amely az anyagi világ körébe tartozó tárgyi tudás fölött áll. *„S míg vágyakozással beszélgettünk róla: a szívünk erős ütemével megérintettük valamelyest őt.*”⁸⁷ Ágoston a lélek felemelkedését bemutatva gyülekezete és olvasói számára nemhogy nem tesz különbséget férfiak és nők, tanultak és tanulatlanok között, de azt is sugallja, hogy az üdvösség nem individuális, hanem közösségi élmény: a felebarátok segítik egymást az üdvözülés útján.

A boldogító Istenlátás után mit adhatott volna még a mulandó világ Monicának?

*„Ami engem illet, fiam, nem találom én már örömet e földi élet során semmiben. Mit keressék, miért éljek itt, nem tudom. E világban való minden reménységem szertefoszlott. Csupán egy dolog volt, amiért ideig-óráig még szívesen maradtam e földi tereken, hogy téged halálom előtt katolikus kereszténynek lássalak. Tetézetten teljesítette kérésemet az Isten, hiszen megveted immár a földi boldogságot, sőt az Úr szolgáljaképpen látlak. Mit keressék tehát a földön?”*⁸⁸

Az ostiai látomás után Monica végképp átszellemült és három héttel később meghalt. Aszkéta fordulatának utolsó bizonyítéka az, hogy családját megkérte, Ostiában temessék el. Ágoston testvére, Navigius felvetette, hogy inkább szülőföldjén helyezték végső nyugalomra, hiszen korábban maga Monica is elhunyt férje mellett szeretett volna nyugodni.⁸⁹ A korban fontos volt, hogy az illetőt a szülőföldjén, családtagjai körében temessék el. Mindaddig Monica is ezt szeretete volna, ekkor azonban már semmilyen szinten nem foglalkozott világi hiúságokkal, ezért fia felvetésére így válaszol:

*„Földeljétek el bárhol ezt a testet. Ne okozzon ez nektek semmi gondot. Csak arra kérek titeket, hogy az Úr oltáránál emlékezzetek meg rólam, akárhol is lesztek.”*⁹⁰

Monica minden földi vágytól és családi köteléktől megszabadult, már csak Istené volt.⁹¹

⁸⁵ *De beata vita* 2, 10.

⁸⁶ *Confessiones* IX, 10, 23.

⁸⁷ *Confessiones* IX, 10, 23.

⁸⁸ *Confessiones* IX, 10, 26.

⁸⁹ *Confessiones* IX, 11, 27.

⁹⁰ *Confessiones* IX, 11, 27.

⁹¹ *Confessiones* IX, 11, 28.

Anyja halála Ágoston új szerzetesi életének első nagy kihívása. A kihívásra a *Vallo-másokban* aszkétaként reagál és gyülekezetének üzen. A halottak eltemetésével kapcsolatban számos vitatott kérdés merült fel az egyházban: hogyan szabad a halottakat meggyászolni, közbenjárnak-e a halottak az élőkért, mit tegyenek az élők az elhunytak lelki üdvé érdekében, használ-e a halottnak, ha a szentek mellé temetik? ⁹² Ágoston szándékosan kerüli az ezekre való utalást és semmit nem mond a temetés helyéről. Monicán keresztül nyilatkoztatja ki, hogy a temetkezés helyének semmilyen jelentősége sincs a feltámadás szempontjából:

„Később hallottam, hogy mikor már Ostiában voltunk, valamely napon anyai meghittsággal beszélgetett néhány barátommal a földi élet megvetéséről és a halál jóvoltáról. Én nem voltam jelen. Barátaim csodálták tőled kapott asszonyi erősségét, s midőn kérdezték, nem fél-e, hogy hazájától ilyen messzire hagyja majd a testét? – így felelt: – Nincs távol semmi a jó Istentől. Nem kell félnem, hogy a világ végén megfélekedzik, honnét keltsen új életre engem.” ⁹³

A halál nem teljes megsemmisülés, mégis úgy érezzük, elvesztettük azt, akit annyira szerettünk. Ágoston önelemzésbe kezd, „mi égett bensőjében akkora fájdalommal”⁹⁴, ha az eszével tudta, anyja csak a látható világból távozott el. Az embert megkötő szokások felszámolása kapcsán a szereteteinkkel való kapcsolat megszakadásának feldolgozása a legnehezebb feladat. Ágostonnak ez sikerül Monica halála után: sokáig nem sír, mindennapi dolgokkal tölti az időt. Amikor anyja utolsó kívánságának megfelelően Istenhez imádkozik lelki üdvéért, végleg elszakít minden családi kötelet. Patricius és Monica mint biológiai szülők háttérbe szorulnak, „Isten városának polgártársaiként” jelennek meg, akikért nemcsak Ágoston, hanem az egész egyház imádkozik és mindazok, akik a *Vallomásokat* olvassák. Patricius és Monica a világban szülei, Istenben és az egyházban testvérei, az örök Jeruzsálemben polgártársai:

„Tudom, irgalmas volt cselekedeteiben és szívből megbocsájtott az ellene vétkezőknek. Bocsásd meg te is bűneit, melyekbe talán belebotlott annyi esztendőn át, az üdvösség szent forrása után.[...] Nyugodjék immár férjével együtt békességben. Sem előtte, sem utána nem volt másnak asszonya. Csupán neki szolgált és neked hozta a gyümölcsét állhatatosságban, hogy férjét is megtérítse hozzád. Sugalmazzad Uram Istenem, sugalmazzad szolgálóidnak, az én testvéreimnek, fiaidnak, az én uraimnak [...], hogy olvassák ezt a könyvet, emlékezzenek meg oltárodnál Monika szolgálódról és Patriciusról, néhai uráról. Testük segítségével vezetél be az életbe engem, bár nem tudom, miképpen. Emlékezzenek kegyes lélekkel róluk, hiszen szülőim voltak e mulandó fényességben. Testvéreim, Benned Atyánkban és katolikus

⁹² Rose, Paula J.: *A Commentary on Augustine's De cura pro mortuis gerenda. Rhetoric in Practice.* Leiden, Brill, 2013; Markus, Robert M.: *Az ókori kereszténység vége* i.m., 39.

⁹³ *Confessiones* IX, 11, 28.

⁹⁴ *Confessiones* IX, 12, 30.

Anya-Egyházunkban. Polgártársaim az örök Jeruzsálemben.[...] Így, amit utoljára kért tőlem anyám, bővebben kapja majd meg vallomásaim révén sokak imájában, mint csupán az enyémben."⁹⁵

Ágoston *Vallomásaiban* nemcsak Ágoston, hanem Monica élete is miniatűr üdvtörténet, bűnbeeséssel és megváltással, rossz szokásokkal és az ezektől való megszabadulással. Monica a világról való lemondás révén közvetlenül megtapasztalja Isten jelenlétét. Egyszerű asszony létére, a testiségtől fel tud emelkedni a lélekig és elindul a tökéletes kereszténység felé vezető úton. Monica nem véletlenül csöppen a *Vallomások*-ba, hanem Ágoston tudatos filozófiai dramaturgiájának eredményeképp. Története, jelenléte, szavai és tettei az anyagi világtól a szellemi létezők felé fordulást illusztrálják Ágoston itáliai értelmiségi barátai és hippói gyülekezete számára. Az, hogy egy kislány is meg tudja akarattal változtatni „második természetét,” hogy egy tanulatlan nő is eljuthat az Istenismeret legmagasabb fokára, nemcsak az isteni kegyelem hatalmát nyilvánította ki Ágoston kortársai számára, hanem sokatmondó üzenetet is megfogalmazott feléjük.⁹⁶

---

⁹⁵ *Confessiones* IX, 13, 35–37.

⁹⁶ Cooper, Kate: "Insinuations of Womanly Influence: An aspect of the Christianization of the Roman Aristocracy." *Journal of Roman Studies* 82 (1992), 150–164.

RÓMA HELYETT GOTHIA? A VIZIGÓTOK GALLIÁBAN

4

„et post finem annorum foederabuntur
filiaque regis austri veniet ad regem aquilonis facere amicitiam”¹

Dániel 11. 6.

410 augusztusában a vizigótok feldúlták Róma városát; ez az esemény megrázta az egész Római Birodalmat, és szétzúzta a város sérthetlenségébe és örökkévalóságába vetett hitet. Hieronymus leveleiben, Augustinus szentbeszédeiben azonnal reagált a történetekre.² Mindkét egyházatya nagy hatással volt Orosiusra, a hispaniai papra, aki 413/414-ben felkereste őket Hippóban és Betlehemben. Orosius is megemlíti, hogy Augustinus tanácsára kezdte írni világtörténeti munkáját, amely a világ keletkezésétől 416-ig követi az eseményeket.³

A tanulmányban elsősorban Orosius művének 7. könyvét vizsgálom, különösen az utolsó fejezeteket, amelyekben a 410–416 közötti időszzakkal foglalkozik. Ezek a részek nem csak a római-gót kapcsolatok alakulása szempontjából értékesek, hanem itt mutatkozik meg leginkább a szerző önálló véleménye kora problémáiról. A kortárs szerzők közül felhasználom a gall származású Rutilius Namatianus⁴ verses útleírását és Olympiodorus töredékeit is; utóbbi a görög szerzők közül a leghitelesebb kortörténeti forrásnak tekinthető.⁵ Valamint vizsgálom a korban kibocsátásra került kontorniata-érmek feliratait is.⁶

¹ „És esztendőők múlva szövetkeznek, és a déli király leánya az északi királyhoz megy, hogy békéltessen.” Vö. Hydatius 57; Isid. Hisp. HG 19.

² Hieron. *Ezech.* III. 79–80; *Ep.* 127. Augustinus öt szentbeszédet intéz afrikai híveihez 410 szeptembere és 412 vége között.

³ *Historiarum Adversum Paganos Libri VII.*

⁴ Magas rangú római tisztviselő, aki 417-ben Rómából utazott Galliába, ahol a szülőföldjét, birtokát gótok pusztították. Ezt az útját írja le barátjának, Venerius Rufusnak. A mű címe: *De reditu suo*. Két könyvben töredékesen maradt fenn.

⁵ Blockley, Roger C.: *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*. Liverpool, 1981. Vol. 1. 27–47. (Vol. II. 1983.)

⁶ 4–5. sz.-ban kiadott, *sestertius* nagyságú érmek, nevüket a jellegzetes szegélyükről kapták, kb. 100 db maradt fenn. Lásd ehhez: Alföldi András: *A kontorniát-érmek: a ró mavárosi pogány nagyurak félreismert propagandaeszköze a keresztény császárság ellen = Die Kontorniaten: ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen Aristokratie in ihrem Kämpfe gegen das christliche Kaisertum*. Budapest, Magyar Numizmatikai Társulat, 1942–1943.

Orosius 7. könyvében először a Birodalmak sorát veszi számba. Számára négy nagy birodalom létezik: Babylonia, Macedonia, Karthago és Roma.⁷ Ezután röviden ír a római császárkori eseményekről Augustus halálától kezdve. A 40. fejezetben számol be a 410-es évről, amikor Alaric gótbai kifizették Rómát. Leírja, hogy Galla Placidiát, Theodosius lányát, Honorius császár féltestvérét, a gótok foglyul ejtették, és magukkal hurcolták.⁸ A fejezetet egy jövőre utaló megjegyzéssel zárja: Alaric utódja, Athaulf – 414-ben, Galliában – feleségül veszi Placidiát, *quasi eam divino iudicio velut speciale pignus obsidem Roma tradiderit, ita iuncta potentissimo barbari regis coniugio multo reipublicae commodo fuit.*⁹ Ez a megjegyzés különösen érdekes, mivel teljesen ellentmond annak a barbárellenes szemléletnek, amely Orosiusnál számtalan helyen megmutatkozik, és amellyel több kutató is foglalkozott.¹⁰

A 41. és 42. fejezetben szemléletes képet kapunk a birodalom állapotáról. A korszak két fő problémája a barbár népek vándorlása (hunok, germánok, alánok) és – ezzel összefüggésben – az *usurpatorok* (trónbitorlók) fellépése. A nyugati birodalomrészben súlyos problémát jelentett, hogy 406. szilveszterén a vandálok, alánok, szvébek és burgundok áttörték a rajnai határt. Két éven át Galliát pusztították, majd 409-től a hispaniai tartományokat is. A másik fenyegetést a vizigótok jelentették, akik 376 óta már a birodalom területén belül tartózkodtak. A 378-as hadrianopolisi csata, majd Róma 410-es kifosztása két olyan csapást jelentett a birodalomra, amit a kortársak is korszakhatárként értékeltek.

Orosius részletesen beszámol a nyugati birodalomrészben fellépő *usurpatorokról*:¹¹ Constantinus Britanniaból kelt át római csapatokkal, hatalmát kiterjesztette az Alpokig és a Pireneusokig (407–411), fiait is *caesarrá* nevezte ki Galliában.¹² Constantinus

⁷ Orosius szakít az elődök által meghatározott birodalmak sorával. A római szerzők közül korábban Aemilius Sura és Pompeius Trogus (Justinus) Assyria, Media, Perzsia, Macedonia és Roma birodalmakat említ. Lásd ehhez: Núñez, Alonso J. M.: *Die Auslegung der Geschichte bei Paulus Orosius. Die Abfolge der Weltreiche, die Idee der Roma Aeterna und die Goten. Wiener Studien* 106 (1993) 197–213.

⁸ Placidiához lásd: Jones, Arnold Hugh Martin–Martindale, John Robert: *The Prosopography of the Later Roman Empire II. (PLRE II.)* Cambridge, 1980, 888–889.

⁹ Oros. 7. 40. 2. Róma mintegy átadta őt isteni végzés szerint, mint különleges túsz, így házassággal kapcsolódott a leghatalmasabb barbár királyhoz az állam nagy hasznára. Athaulfhoz lásd: *PLRE II.* 176–178.

¹⁰ Lásd ehhez: Lippold, Adolf: *Rom und die Barbaren in der Beurteilung des Orosius. Inaugural-Dissertation: Philosophie: Erlangen, Friedrich-Alexander-Universität, 1952. Schöndorf, Kurt Artur: Die Geschichtstheologie des Orosius: eine Studie zur Historia adversus paganos des Orosius. (PhD Diss.). Munich, M. Hueber, 1951. Diesner, Hans-Joachim: Orosius und Augustinus. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum* 11 (1963) 89–102. Goetz, Hans Werner: Orosius und die Barbaren. *Historia* 29 (1980) 356–376. Goetz, Hans Werner: *Die Geschichtstheologie des Orosius. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980.**

¹¹ Oros. 7. 42. 4–10: „*Catalogus tyrannorum*”

¹² Lásd ehhez: Heather, Peter: *Goths and Romans*. In: *CAH XIII*. Eds.: A. Cameron, P. Garnsey. Cambridge, 1998, 507–515; 513.

hadvezére, Gerontius Hispaniában önállósította magát, majd fiát, Maximust tette császárrá (409).¹³ Iovinus 412-ben burgund és alán támogatással császárként lépett fel Galliában, a következő évben testvérét, Sebastianust társzászárrá emelte.¹⁴ Heraclianus Afrikában lázadt fel, és 413-ban igényt tartott az *augustus* címre is.¹⁵ Priscus Attalus trónbitorlót a vizigótok támogatták Galliában (414).¹⁶

A legitim nyugati császár ekkor Honorius. Orosius megemlíti a nevét, de látja, hogy aki igazán alkalmas a súlyos problémák megoldására, az Constantius, a *magister militum* (410. augusztus közepétől).¹⁷ Orosius örömmel írja, hogy végre egy igazi római (nem barbár) áll a római hadsereg élén: *sensit tunc demum respublica et quam utilitatem in Romano tandem duce receperit et quam eatenus perniciem per longa tempora barbaris comitibus subiecta tolerarit*.¹⁸ Bízik benne, hogy a hadseregarancsnok úrrá lesz a válságon. Constantius egyszerű katonából lett *patricius* (415-től), ami az egyik legmagasabb állami méltóság a késő császárkorban. *Consuli* tisztséget kapott 414-ben, majd 417-ben is. Politikájában Theodosius és Stilicho követője volt: a barbárokat a legmagasabb katonai pozícióban is alkalmazta (a gót Ulfilas és Gaiso *magister equitumok*).¹⁹ A csaták során előszeretettel vetett be barbárokat az első vonalban, és következetesen barbárokat állított ki barbárok ellen.

A másik, aki Constantius mellett segít az *usurpatorok* és a barbárok legyőzésében Athaulf, a vizigót király.²⁰ Orosius 7. könyvének utolsó fejezetében (43.) Athaulf központi helyet foglal el. A szerző meglepően pozitív képet fest róla: *is, ut saepe auditum atque ultimo exitu eius probatum est, satis studiose sectator pacis militare fideliter Honorio imperatori ac pro defendenda Romana respublica inpendere vires Gothorum praeoptavit*.²¹ A fejezet legfontosabb elemei: Athaulf uralomra jutása (1.), házassága Galla Placidia-val (2.), narbói beszéde (3.), meggyilkolásának politikai háttere (4.) és utódlása (5.).

1. Alaric halálát és Athaulf hatalomra jutását Iordanes is megemlíti.²² Róma kifosztása után Alaric dél felé haladt a vizigót sereggel. Szicíliába, majd Afrikába szeretett volna átjutni, de egy vihar miatt ez a terve meghiúsult. Alaric betegségben

¹³ Lásd: Scharf, Ralf: Der spanische Kaiser Maximus und die Ansiedlung der Westgoten in Aquitanien. *Historia* 41 (1992) 374–384.

¹⁴ Demandt, Alexander: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–365*. München, 1989, 148.

¹⁵ Demandt: *Die Spätantike* i. m., 148.

¹⁶ Lásd: O’Flynn, John Michael: *Generalissimos of the Western Roman Empire*. Edmonton, 1983, 63.

¹⁷ O’Flynn: *Generalissimos* i. m., 63-73. Lippold: *und die Barbaren* i. m., 30.

¹⁸ Oros. 7. 42. 2.

¹⁹ O’Flynn: *Generalissimos* i. m., 64.

²⁰ Athaulfról újabban: Faber, Eike: Athanarich, Alarich, Athaulf. Zum Wandel westgotischer Herrschaftskonzeptionen. *Klio* 92 (2010) 157-169.

²¹ Oros. 7. 43. 3. „Ez az uralkodó, amint gyakran lehetett hallani, és ahogy élete utolsó órája is igazolta, a béke buzgó híve volt, és inkább akarta Honorius császárt hűségesen szolgálni, és a gótok erőt a római állam védelmére fordítani.”

²² Oros. 7. 43. 2. Iord. *Get.* 30. 158.

meghalt, utódja sógora, Athaulf lett. A következő időszakról, amíg a gótok Italiában tartózkodtak, nem sokat tudunk, de a háborús pusztításra utal egy nolai felirat és egy adócsökkentést elrendelő törvencikkely is.²³ Athaulf egyezséget kötött Honoriusz-szal, ennek alapján az élelemből kifogyott gótok 412-ben Galliába vonulhattak.²⁴

2. Athaulf Galla Placidiával kötött házasságát Orosius művében több helyen is megemlíti, és pozitívan értékeli. Az eseményről Olympiodorus részletes beszámolót ad (fr. 24.):²⁵ a szertartás római szokás szerint zajlott Narbóban 414. január elején. Athaulf római viseletben, tógában volt, az esküvői himnuszt Attalus kezdte énekelni. A *caput* összegzése: „Az esküvőt mind a rómaiak, mind a barbárok elfogadták és örültek neki.”²⁶ Ezt a házasságkötést egyfajta politikai közeledésként értékelhetjük Athaulf részéről.²⁷

3. Athaulf narbói beszédét igen részletesen közli Orosius. A szerző elmondja, hogy ekkor ő maga Betlehemben tartózkodott, és egy bizonyos ember érkezett ide Athaulf narbói udvarából, aki beszámolt a gót király beszédéről. Orosius hangsúlyozza, hogy ezt a beszámolót ő maga is hallotta.²⁸ A beszéddel kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel: Elhangzott-e ez a beszéd? Valójában így hangzott-e el? A beszéd leírása mennyiben tükrözi Orosius saját véleményét? Miért tartja fontosnak Orosius részletesen közölni a beszédet? Kinek szól ez a részlet? Mi Orosius célja ezzel?

Antonio Marchetta 1987-ben Rómában megjelent monográfiájában Orosiust rövidlátó, barbárellenes szerzőnek tartja.²⁹ Szembeállítja vele Athaulfot, aki – véleménye szerint – egy új római világ perspektíváját adja, egyenesen „a középkor alapítójának” tekinti a gót királyt.³⁰ Úgy véli, hogy Orosiusnak semmi köze a beszédhez, egyszerűen lejegyzí, amit hallott. Ezzel a véleménnyel nem értek egyet. Úgy gondolom, hogy Orosiusnak határozott célja volt azzal, hogy könyve utolsó fejezetének központi helyére teszi, és részletesen közli Athaulf beszédét.

A gót király beszédében egyértelműen felfedezhetjük a hagyományos római barbárképet: „a gótok féktelen barbarizmusuk miatt képtelenek betartani a törvényeket, ami

²³ Cod. Theod. 9. 28. 7. Lásd: Günther, Rigobert–Korsunskij, Alexander R.: *Germanen erobern Rom*. Berlin, 1988, 50.

²⁴ Wolfram, Herwig: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München, 1990, 168-171. Heather: i. m., 513.

²⁵ Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 186.

²⁶ Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 188.

²⁷ A rómaiak és gótok közötti házasság egyébként tiltott volt egészen a 6. századig, Leovigild koráig. Claude, Dietrich: *Geschichte der Westgoten*. Stuttgart-Berlin, 1970, 70.

²⁸ Oros. 7. 43. 4.: *nam ego quoque ipse virum quendam Narbonensem inlustri sub Theodosio militiae, etiam religiosum prudentemque et gravem, apud Bethleem oppidum Palaestinae beatissimo Hieronymo presbytero referentem audivi, se familiarissimum Athaulfo apud Narbonam fuisse ac de eo saepe sub testificatione didicisse, quod ille, cum esset animo viribus ingenioque nimius, referre solitus esset.*

²⁹ Marchetta, Antonio: *Orosio e Ataulfo nell'ideologia dei rapporti romano-barbarici*. Roma, 1987.

³⁰ Marchetta: *Orosio* i. m., 366–367.

nélkül az állam nem állam” (7. 43. 6).³¹ A római szemlélet megjelenése Athaulf beszédében azonban nem meglepő, a gót király ekkor ugyanis római előkelőségek, hivatalos szervek és a császári család tagjainak szűk körében mozgott. Orosius hangsúlyozza, hogy Athaulf felesége, Galla Placidia igen okos és kivételesen jámbor volt, aki tanácsokkal, érvekkel győzte meg férjét, hogy az állam érdekében alkalmazza politikai megfontoltságát (7. 43. 7).³² Így érthető, hogy a gót király beszédében megjelennek a barbárokhoz kötődő római toposzok.

Gondolhatunk arra is, hogy Galla Placidia rábeszélte a férjét, hogy Athaulf mondjon le a birodalom irányításának tervéről. Magát a birodalom helyreállítójának és védőjének beállítva legitimizálja hatalmát, és készítse elő fiuk hatalomra kerülését. Galla Placidia a császári család tagja, az ő fia trónra kerülhet a gót király támogatásával.³³ Ezt a véleményt erősíti, hogy a megszületett gyermekük – anyai nagyapja után – a Theodosius nevet kapta (fr. 26.);³⁴ Honorius, a nyugati császár pedig gyermektelen volt.

Orosius művében számos helyen barbárellenes megjegyzéseket tesz: elítéli a germán származású katonai parancsnokokat, különösen a félig vandál származású Stilichót³⁵, őszintén örül Theodosius császár Frigidus-menti győzelmének, ahol legyőzte Arbogastest, Eugeniuszt, és a 10 000 gót szövetséges halálával még a barbárproblémát is „ügyesen” megoldotta.³⁶ 410 után Nyugaton azonban katasztrófahelyzet alakult ki, szükség volt a germánokhoz, különösen a vizigótokhoz fűződő viszony újragondolására.

Ebben a helyzetben Orosius vívódik. Le kell küzdenie a barbárokkal szemben mélyen gyökerező előítéleteit, saját rossz tapasztalatait, meg kell változtatnia az álláspontját. A narbói beszéd azért különösen fontos Orosius művében, mert ott a barbár vezér maga mondja el, hogy megváltozott: egykor a római birodalom elfoglalására és

³¹ Oros. 7. 43. 6.: *at ubi multa experientia probavisset neque Gothos ullo modo parere legibus posse propter effrenatam barbariem neque reipublicae interdicti leges oportere, sine quibus respublica non est respublica,...*

³² Oros. 7. 43. 7.: *ob hoc abstinere a bello, ob hoc inhiare paci nitebatur, praecipue Placidiae uxoris suae, feminae sane ingenio acerrimae et religione satis probae, ad omnia bonarum ordinationum opera persuasus et consilio temperatus.*

³³ Vö. Thompson, Edward Arthur: *The Visigoths from Frigigern to Euric. Historia* 12 (1963) 112–115. Demandt: *Die Spätantike* i. m., 148. Wolfram: *Die Goten* i. m., 170.

³⁴ Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 188. Athaulf ezzel eltért a 7. sz. végéig élő szokástól, hogy a nyugati gót királyfiak germán nevet kapjanak. Vö. Claude: i. m., 22.

³⁵ Lásd: Várady, László: *Stilicho proditor arcani imperii. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1968) 413–432. Orosius vandárellenességéhez lásd: Székely, Melinda: *Apuntes sobre el nacimiento de la Historia de los Vandalos de Isidoro de Sevilla. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Hispanica* VII (2002) 7–16.

³⁶ Lásd ehhez: Székely Melinda: „Theodosius amator pacis generisque Gothorum” (Theodosius gót politikájáról). *Aetas* 18 (2003) 3–4, 24–32.

elpusztítására törekedett, ő akart lenni az *augustus*, a Római Birodalom helyett Gothiát akart létrehozni (7, 43, 5),³⁷ de most belátja, hogy változtatni kell az eddigi politikán. Ha nem lehet Róma megújítója, akkor ő lesz a birodalom támasza és helyreállítója (7, 43, 6).³⁸ Ez a gondolat különösen fontos Orosius számára, és üzenet a rómaiaknak is, hogy túl kell lépni a barbárokkal szembeni előítéleteken, és együtt kell működni a birodalom helyreállítása érdekében.

Üzenet lehet a beszéd a gótok számára is. Athaulf már nem él, amikor Orosius lejegyzí ezeket a gondolatokat, de szavai példaként szolgálhatnak a gótoknak, hogy törekedjenek békére a rómaiakkal, és szolgálják a római állam érdekeit, ahogyan azt uralkodójuk is akarta.

A 410-es válsághelyzet után 414-re sikerült úrrá lenni a problémákon: Constantius elűzte az ellenséget Italiából, Galliában Athaulf segítségével visszaállította a törvényes uralkodó hatalmát, Hispaniában megfékezte a barbár népeket, Afrikában pedig leverte a felkelést.³⁹ Orosius mellett optimista hangvételű megnyilvánulások olvashatók Rutilius Namatianus versében is, ahol több mint százötven soron keresztül dicsőíti Rómát.⁴⁰ Ebből az alábbi sorokat emelem ki (131–140):

utque novas vires fax inclinata resumit,
 clarior ex humili sorte superna petis.
 porrige victuras Romana in saecula leges,
 solaque fatales non vereare colos,
 quamvis sedecies denis et mille peractis
 annus praeterea iam tibi nonus eat.
 quae restant nullis obnoxia tempora metis,
 dum stabunt terrae, dum polus astra feret!
 illud te reparat quod cetera regna resolvit:
 ordo renascendi est crescere posse malis.⁴¹

³⁷ Oros. 7. 43. 5.: *se inprimis ardentem inhiasse, ut oblitterato Romano nomine Romanum omne solum Gothorum imperium et faceret et vocaret essetque, ut vulgariter loquar, Gothia quod Romania fuisset et fieret nunc Athaulfus quod quondam Caesar Augustus...*

³⁸ Oros. 7. 43. 6.: *at ubi multa experientia probavisset neque Gothos ullo modo parere legibus posse propter effrenatam barbariem neque reipublicae interdici leges oportere, sine quibus respublica non est respublica, elegisse saltem, ut gloriam sibi de restituendo in integrum augendoque Romano nomine Gothorum viribus quaereret habereturque apud posteros Romanae restitutionis auctor, postquam esse non potuerat immutator.*

³⁹ Lásd ehhez: Oros. 7. 43. 17.

⁴⁰ Rut. Namat. 1. 47–164. Lásd még: Wood, Ian N.: *The barbarian Invasions and first Settlements*. In: CAH XIII. Eds.: A. Cameron, P. Garnsey. Cambridge, 1998, 516–537; 531.

⁴¹ 137–140: *Ami időd hátra van, abban semmilyen határ nincs, / Amíg a föld fennáll, és csillagok járnak az égen! / Téged az újra teremt, ami a többi országot eltörlő: / Az újra feltámadás módja, hogy bajok között is gyarapodni tudsz.*

A 415-416 körül vert kontorniáta-érmeken megjelenik az „Urbs Roma Aeterna” és a „Roma Invicta” felirat is, amelyek ugyancsak jelzik Róma újra felvirágzásába vetett hitet.⁴²

A birodalom helyzetének kedvező alakulása lehetővé tette a vizigótok és rómaiak további egyezkedését is. Constantius és Athaulf újszerű politikája, együttműködése és kölcsönös engedményeik megnyitják az utat a sikeres békekötéshez.

4. Athaulf meggyilkolásáról (415) Orosius röviden ír: *cumque eidem paci petendae atque offerendae studiosissime insisteret, apud Barcinonam Hispaniae urbem dolo suorum, ut fertur, occisus est*. Olympiodorus részletesebb beszámolót ad az esetről (fr. 26.)⁴³: Athaulfot egy alattvalója, Dubius gyilkolta meg, aki egykori ura halálát bosszulta meg. Az egykori úr valószínűleg Sarus volt, akit még Athaulf öletett meg. Egy hosszantartó konfliktusról van itt szó, mely a gót társadalom vezetői között dúlt.⁴⁴

5. Athaulf halála után Sarus testvére, Sigeric került a trónra.⁴⁵ Sigeric mindössze hét napig uralkodott, Orosius szerint: *Post hunc Segericus rex a Gothis creatus cum itidem iudicio Dei ad pacem pronus esset, nihilominus a suis interfectus est*.⁴⁶ Olympiodorus azonban Sigeric rövid uralkodásáról egészen más képet fest: meggyilkolta Athaulf első házasságából született gyermekeit, Placidiát arra kényszerítette, hogy a többi rabbal együtt a lova előtt gyalogoljon (fr. 26.)⁴⁷. Semmi nem utal arra, hogy az új gót uralkodó Athaulfot követve kereste volna a megegyezést a rómaiakkal.

Sigericet Vallia követte a trónon, aki Athaulf családjához, a Balthokhoz tartozott.⁴⁸ Orosius beszámolója szerint: *Deinde Vallia successit in regnum ad hoc electus a Gothis, ut pacem infringeret, ad hoc ordinatus a Deo, ut pacem confirmaret*.⁴⁹ Vallia kezdetben valóban nem volt hajlandó Athaulf politikáját követni; embereivel megpróbált Afrikába átjutni, de nem járt sikerrel, így kénytelen volt folytatni a tárgyalást Honoriuszal és Constantiuszal. 416-ban szerződést kötöttek, ezzel folytatták azt a békekötés-sorozatot, amit még Athaulf kezdett el, és végül 418-ban Theodoric fejezett be, és ami évtizedekre megalapozta a rómaiak és a gótok együttélését. A 416-os szerződés rendelkezett a gabonaszállítmányok kérdéséről és a gótok katonai feladatairól is (fr. 30).⁵⁰ A vizigótok 600 000 *modius* gabonát kaptak, és azt a megbízást, hogy Hispaniát tisztítsák meg

⁴² Lippold: *Rom und die Barbaren* i. m., 32.

⁴³ Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 188.

⁴⁴ Rousseau, Philip: Visigothic Migration and Settlement, 376–418: Some Excluded Hypotheses. *Historia* 41 (1992) 345–361; 356. Wolfram: *Die Goten* i. m., 161.

⁴⁵ Sigerichez lásd: *PLRE II.* 987.

⁴⁶ Oros. 7. 43. 9.

⁴⁷ Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 188.

⁴⁸ Valliához lásd: *PLRE II.* 1147-1148. Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 188.

⁴⁹ Oros. 7. 43. 10.

⁵⁰ Blockley: *The fragmentary classicising* i. m., 194.; Demandt: *Die Spätantike* i. m., 149. ; Wolfram: *Die Goten* i. m., 177.; Liebeschuetz, John Hugo Wolfgang Gideon: *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*. Oxford, 1990, 73. Vö. Isid. Hisp. HG 21.

a belső és külső ellenségtől. A szerződés rendelkezett arról is, hogy Galla Placidiát visszaengedjék Ravennába.

A 7. könyv utolsó fejezeteiben, ahol Orosius kora problémáival foglalkozik, új szemlélet körvonalazódik. Barbárellenessége nem univerzális, már különbséget tesz az egyes barbár népek között. A vandálokat továbbra is elítéli, de a vizigótokat az isteni gondviselés eszközeinek tekinti, akik még Róma kifosztásakor is kevésbé voltak pusztítóak, mint a kelták a Kr. e. 4. században, vagy Nero a város égésekor. Hozzájárul ehhez, hogy a vizigótok intézményei és szokásai a birodalomban történő negyven éves vándorlás nyomán jelentősen megváltoztak 416-ra. A rómaiak és a gótok közötti régóta tartó kereskedelmi kapcsolatok, a 4. században szokássá vált barbár toborzás a római seregbe, és a keresztény térítés leszűkítette a kulturális szakadékot rómaiak és gótok között.⁵¹

Orosius reagál kora problémáira, belátja, hogy a nyugati birodalomban fosztogató barbár népek megfékezéséhez és a trónbitorlók legyőzéséhez szükség van a gótok katonai erejére. Az utolsó fejezetek központi gondolata a gótok és rómaiak békekötésének szükségessége. Ennek előfeltétele Athaulf és a gótok szemléletének megváltozása, ami megmutatkozik a gót király narbói beszédében is. Athaulf és Galla Placidia házasságát Orosius a megegyezés szimbólumának tekinti, amely példaértékű a gót király halála után is. Constantius és Athaulf, majd utódai, Vallia és Theodoric folytatják a kölcsönös előnyökkel és lemondásokkal járó szerződések kialakítását, és 418-ban sikeresen létre is jön a foederált tolosai királyság Aquitaniában.⁵²

Orosius számára a négy birodalom a négy égtájhoz hasonlatosan a teljességet jelöli.⁵³ Rómát a birodalmak sorában az utolsó helyre teszi. Ez a birodalom nem pusztul el, hogy egy újabb birodalom foglalja el a helyét. Orosius reményei szerint a Római Birodalom képes megváltozni, befogadja a keresztény barbárokat, és így megújulva ismét virágzó, működőképes állammá válik.

⁵¹ Liebeschuetz: *Barbarians and Bishops* i. m., 77.

⁵² Lásd ehhez: Burns, Vincent: *The Visigothic Settlement in Aquitania: Imperial Motives. Historia* 41 (1992) 362–373.

⁵³ Goetz: *Orosius und die Barbaren* i. m., 362–363.

ÁRPÁD FEJEDELEM PAJZSRA EMELÉSE

4

A korai magyar történelem e nagy jelentőségű eseményét számos történeti munka érintette, de nagyon kevés tanulmány elemezte részletesen, tágabb történeti összefüggésekbe helyezve az etelközi fejedelmválasztáshoz kapcsolódó beiktatási ceremóniát.¹ Jelen tanulmányom e fontos témát vizsgálja, korábbi kutatásaimat is felhasználva.²

Egyetlen forrás említi Árpád fejedelmmé választását, és pajzsra emelését. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár a 948–952 között egybeszerkesztett kompilációjában, a *De administrando imperio* (DAI) 38. fejezetében szól erről az eseményről. Előzményként szerepel a türkök (magyarok) első vajdájának, Levedinek kazáriai meghívása. Kazária kagánja fejedelmi méltóságot ajánlott fel Levedinek azzal a feltétellel, hogy engedelmeskedni fog neki. Levedi udvariasan elhárította a „kagáni ajánlatot”, és maga helyett Álmos vajdát vagy annak fiát, Árpádot javasolta. A kagán „embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelmmé tették.”³

A vonatkozó híradással kapcsolatban több kérdés is felmerül. Milyen forrásra vezethető vissza az etelközi fejedelmválasztás története, és hogyan értelmezhetjük a pajzsra emelés ceremóniáját. Az egyik kézenfekvő lehetőség, hogy dinasztikus hagyományt tételjezzünk fel. Ebben az esetben Termacsu, Árpád dédunokája lehetett a történet közvetítője, aki 948 táján járt Bizáncban Bulcsú karháival együtt követségben. A DAI 40. fejezete megemlékezik arról, hogy „barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel

¹ Balogh László: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 112 (2002) 37–47.; Négyesi Lajos: Árpád pajzsra emelése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126 évf. (2003) 2. sz., 583–592.

² Tóth Sándor László: Az etelközi magyar fejedelmválasztás. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk.: Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. Szeged, 1998, 141–152. (a továbbiakban: Tóth 1998); Uő.: Szövetség vagy vazallitás? Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2000, 637–654.

³ A DAI legrégebbi, 11. század végi másolatára (Michail Roizaitis) vö. *Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI.* (Bibliothèque Nationale de France–département de la Reproduction) (a továbbiakban: Cod. Parisinus Gr. 2009) fol. 111r. vers. 2–14.; DAI 38,46–55.; magyar fordítására Vö. Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950 (Reprint 2003, Olajos Terézia bevezető tanulmányával) (a továbbiakban DAI 1950), 172–173.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984 (a továbbiakban: ÁMTBF), 44–45.

*Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával.*⁴ Utóbbi értelmezés szerint Árpád unokája, Falicsi fejedelem időszakában, Árpád dédunokája jóvoltából került lejegyzésre, kb. 70-80 évvel az esemény után a dinasztikus magyar hagyomány. A 70-80 éves történeti emlékezethatár közelében lezajlott esemény megtörténtét, a dinasztikus történet hitelességét a kutatásban többen is megkérdőjelezték, és Levedit vagy Álmost tekintették első fejedelemnek. E felfogásban a pajzsra emelés ceremóniája háttérbe került, és legfeljebb Álmos esetében tételezték fel.⁵ Más feltevés szerint a 38. fejezet információi származhattak kortárs, 9. század végi vagy 10. század eleji bizánci forrásokból is.⁶ Lehetséges bizánci kútfőként említhetjük a VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) korában, 894/895 táján az etelközi magyarokhoz küldött követét, Nikétász Szklérosz patrikioszt. Nikétász az Al-Duna mellett találkozott a magyarok két fejedelmével, Árpáddal és Kuszánnal, és szövetséget kötött velük Bulgária megtámadására.⁷ Ugyancsak Bölcs Leó korában, a 10. század első évtizedében járt a magyarok új, Kárpát-medencei hazájában Gábiel klerikosz, aki a császár megbízásából arra buzdította a magyarokat, hogy foglalják vissza korábbi hazájukat (Etelközt) a besenyőktől.⁸ E két, Bölcs Leó kori jelentésből, főleg Gábiel klerikosztól származhattak értesülések a magyarok korai történetére vonatkozóan. Ekkor Árpád, és őt követően Liuntika (Jutocsa) volt a magyarok fejedelme.⁹ E „korai” források esetében hitelesnek kell tekintenünk a konsztantinoszi történetet, beleértve Árpád megválasztását, és pajzsra emelését is. Mindenképpen a magyar hagyományból eredeztethetjük a fejedelemválasztás és beiktatás történetét, függetlenül attól, hogy 10. század közepi vagy 9. század végi, 10. század eleji kútfőre vezetjük vissza. A DAI 40. fejezetében Árpádtól, mint első fejedelemtől indította Konsztantinosz császár a genealógiai listát, ez is megerősíteni látszik a 38. fejezetben tükröződő dinasztikus hagyományt.¹⁰

A fejedelemválasztás és beiktatás története logikus egységet alkot. A kagán adományozza ezt a címet, de Levedi elhárító gesztusa miatt nem Kazáriában, hanem

⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 18–fol. 116r. vers. 2.; DAI 38,64–65.; vö. DAI 1950, 178–179.

⁵ „Megdöbentően hamis mesének” tartja Termacsu történetét, és Levedihez kapcsolja a főfejedelmi tisztséget Györfly György: *A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959, 158–159.; Álmoshoz köti a pajzsra emelés szertartását Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest, 1996, 67.

⁶ Kapitánffy István: Biborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk.: Rokay Péter. Újvidék, Forum Kiadó, 1997, 38–43.; vö. még Kapitánffy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. In: Uő.: *Hungaro-Byzantína. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003, 139–144.

⁷ Vö. Georgius Monachus Continuatus, In: AMTBF 59.

⁸ Gábiel klerikosz jelentéséből idéz Konsztantinosz, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12 – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23–31.; DAI 1950. 56–57.; ÁMTBF 36–37.

⁹ Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged, Históriaantik Könyvkiadó, 2010, 170–177.

¹⁰ Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged, 1998, 122–124, 214.

Etelközben kerül sor a beiktatásra. Ezt megelőzi a választás, mivel Levedi maga helyett két jelöltet is javasolt, Álmost és Árpádot. A kagánt képviselik emberei (követei), a magyarokat pedig bizonyos a törzsi fejedelmek, törzsfők. Konsztantinosz hangsúlyozza, hogy a beiktatási szertartás, a pajzsra emelés a „kazárok szokása és törvénye” szerint történt. A történeti közfelfogás Árpád fejedelmi beiktatási ceremóniájánál kizárólag a magyar törzsfőknek tulajdonított szerepet.¹¹ A passzus elvileg nem zár ki egy olyan értelmezést sem, hogy a magyar törzsfők választása után a kazár követek hajtották volna végre ezt a kazárnak nevezett szertartást.¹² A bonyolult, összetett mondatban több alany is szerepel. Az első tagmondatban a kagán (Khagan ekeinos) tekinthető alanynak, aki embereit elküldte a magyarokhoz. A második tagmondatban éppen a kagán követei szerepelnek alanyként, „ezek” vagy „akik” (oi) megjelöléssel. Ők beszélik meg a magyarokkal (türkökkel) a fejedelem személyét. A harmadik tagmondat alanyai éppen a magyarok, akiket Konsztantinosz „ezek a türkök” (oi Tourkoi) megnevezéssel illet. A magyarok, a törzsfők pedig Árpádot akarják inkább fejedelemnek felsorolt kiváló tulajdonságai miatt. Végezetül következik a negyedik mellékmondat a leglényegesebb információval, szó szerinti fordításban: „és őt fejedelemnek (arkhón) a kazárok szokása és törvénye szerint tették, emelvén őt pajzsra.”¹³ Mivel ez a mellékmondat nem tartalmaz alanyt, csak a korábbi mellékmondat többes számú alanyai, a kazár követek és a magyarok (törzsfők) jöhetnek szóba a pajzsra emelés szertartását illetően. A harmadik mellékmondat alanyai, a magyarok közelebb állnak a negyedik mellékmondat állítmányához („tették”), de elvileg nem zárhatók ki a távolabb álló, második mellékmondat alanyai, a kazár küldöttek sem.¹⁴ Grammatikai szempontból az előző megoldás valószínűsíthető.¹⁵ Logikai és tartalmi okok miatt úgy vélem, hogy a kazár követek fontos szerepet játszhattak Árpád fejedelmi beiktatásában vagy „passzív” (konzultálás és ellenőrzés) vagy „aktív” módon (pajzsra emelés). Érdeemes talán arra is utalni, hogy Levedi beleegyező válasza esetén még Kazáriában végrehajtották volna a beiktatási ceremóniát, és akkor csak a kagán főemberei

¹¹ A fordításokban is ez érvényesül, vö. Moravcsik Gyula, DAI 1950, 173.; angol fordítására vö. Jenkins, R. J. H., Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek text ed. by Gyula Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Washington, 1967. 173.; Litavrin, G. G.–Novoszelcev, A. D. (red.): Konstantin Bagrjanarodnyj: *Ob umpravlenii imperiej. Tekst, perevod, kommentarii*. Moszkva 1991, 161.; *Die Byzantiner und Ihre Nachbarn. Die de administrando imperio genannte Lehrschift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt von Belke, K. – Soustal, K. Wien, 1995, 191.

¹² Tóth: Az etelközi i. m., 145.

¹³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 11–14.; DAI 38,50–51.; DAI 1950. 172–173.

¹⁴ Tóth: Az etelközi i. m., 145.

¹⁵ Moravcsik Gyula a középgörögre jellemző un. nominativus absolutus szerkezet példájával hozza fel ezt a passzust, vö. DAI 1950. 336.; a kérdésben nyújtott segítségért utólag is köszönetet mondok Szádeczky-Kardoss Samunak, továbbá Olajos Teréziának, Makk Ferencnek, és Dér Teréziának; vö. Tóth: Az etelközi i. m., 145., 22. jegyzet

emelték volna pajzsra a magyar fejedelmet. Így a magyar törzsfők döntöttek a „kagáni ajánlat” elfogadását és a fejedelem személyét illetően. A Konsztantinosz által kazárnak mondott beiktatási ceremóniát, a pajzsra emelést is a magyar törzsi vezetők, vagy pedig a kagán akaratát képviselő kazár előkelők hajtották végre.

A pajzsra emelés történeti összefüggéseit, hátterét is vizsgáljunk kell.¹⁶ Konsztantinosznál egyértelműen kazár szokásként, törvényként (ethos, zakanon) szerepelt, amit a hasonló jelentésű türk fogalommal (törü) lehet összevetni.¹⁷ A passzus kapcsán a történeti kutatás főként Rómát és Bizáncot hangsúlyozta, említést tett iráni (perzsa) előfordulására,¹⁸ illetőleg utalt a beiktatás germán vonatkozásaira.¹⁹ Zimonyi István szerint a „pajzsra emelés a római és bizánci világban volt elterjedt, valószínűleg innen származhatott a kazárokhhoz is.”²⁰ Jomagam azt feltételeztem, hogy hosszú folyamat során a késő római birodalomban feltűnő, germán törzsfői-fejedelmi szertartást vette át a birodalom keleti (bizánci) fele, majd továbbadta az északi nomád birodalmaknak; előbb a törökök, majd a kazárok vették át ezt, s tőlük jutott el a magyarokhoz.²¹ Valójában bonyolultabb a kérdés, hiszen mind keleten a török népeknél, mind pedig nyugaton – a Római Birodalomban, és utódában, a Kelet-római vagy Bizánci Birodalomban – megtalálható ez a ceremónia.

Időben a nyugati példákat lehet előbb sorolni. Tacitus Kr. u. 69-ben a germán caninefas törzsnél említette meg, hogy Brinno vezérüket „*a nép szokása szerint pajzsra emelik, a hordozók vállukon lóbálják, s így vezérré választják.*”²² A következő példának is vannak germán vonatkozásai, de már a késő Római Birodalomhoz kapcsolódik. Ammianus Marcellinus történetíró szerint Kr. u. 360-ban a germán segédcsapatok

¹⁶ A pajzsra emelés szertartásával kapcsolatban vö. Treitinger, Otto: *Die oströmischer Kaiser- und Reichsidee*. Jena, 1938, 20–23.; Ennslin, Wilhelm: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. In: *Klio (Beiträge zur alten Geschichte)* 1942, 269–298.; Ostrogorsky, Georg: Zur Kaiseralbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell. *Historia 4 (Zeitschrift für alte Geschichte)* 1955, 246–256.; Teitler, Hans: Raising on a Shield: Origin and Afterlife of a Coronation Ceremony. *International Journal of the Classical Tradition* 8/4 (2001–2002), 501–521.; Walter, Christopher: Raising on a shield in Byzantine iconography. *Revue des Études Byzantines* 33 (1975), 140–176.

¹⁷ A szláv (zakanon) és a görög (ethos) kifejezések török megfelelőjére (törü) vö. Zimonyi István: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről. In: *Uő.: Középkori nomádok – korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 44.

¹⁸ Vö. Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio. vol. II. Commentary*. Ed. R. J. H. Jenkins. London, 1962, (a továbbiakban: Jenkins 1962.) 149.; bizánci szokásként említi Erdélyi István: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest, 1986, 78.; bizánci és iráni császári beiktatási szokásként utal rá Bartha Antal: *A magyar honalapítás*. Budapest, 1987, 59.

¹⁹ Germán eredetre vö. Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977, 114.

²⁰ Zimonyi: Constantinus Porphyrogenitus i. m., 44.

²¹ Tóth: Szövetség vagy vazallitás? i. m., 651.

²² Tacitus: *Historiae* IV. 15. caput, fordítására In: *Tacitus összes művei*. I–II. Ford. Borzsák István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980, I. 313.

Galliában (Lutetia–mai Párizs) császárrá kiáltották ki Iulianust (Iulianus Apostata, 360–363). A leírás szerint „egy gyalogos pajzsra helyezve a magasba emelték.”²³ Négy évvel később, 364-ben I. Valentinianust hasonlóképpen pajzsra emelve választották imperátorrá.²⁴ Jóval később, az „utolsó” nyugat-római császárt, Romulus Augustulust letévő germán Odoakert is ezzel a szertartással tették fejedelemmé.²⁵ A Római Birodalom keleti felében, a Kelet-Római (Bizánci) Birodalomban is öröklődött ez a ceremónia. Először I. Leó (457–475) esetében említik ezt a szertartást.²⁶ Hasonlóképpen Anastasius császárt (491–518) 491-ben pajzsra emeléssel iktatták be.²⁷ I. Justinus későbbi utódát, II. Justinust (565–574) 565. évi beiktatásakor „négy izmos fiú pajzsra emelte.”²⁸ A ceremónia negyedik bizánci előfordulása Niképhoros Phókas 602. évi beiktatása, akit hadserege kiáltott ki császárrá, és pajzsra is emelték. Phókas esetében a kutatás ugyanakkor már némileg eltérő császárválasztási ceremóniát feltételezett.²⁹ A 7. századtól Bizáncban háttérbe szorulhatott ez a beiktatási forma, ezért a történeti kutatás a korai bizánci (kelet-római) időszakhoz kapcsolta. Elfeledésére közvetett bizonyíték lehet, hogy Konsztantinosz kazár szokásként említette a DAI 38. fejezetében, miközben másik művében, a *De Cerimoniis*-ban két korábbi bizánci császár esetében (I. Leó és Anastasius) is megemlékezett a pajzsra emelésről.³⁰

Phókas 602. évi beiktatása után hosszú időre, valóságosan vagy látszólag eltűnik ez a ceremónia a bizánci császárválasztásból. Egyes feltevések szerint a 11. század

²³ Ammianus Marcellinus: *Róma története*. Ford. Szepesy Gyula. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993, 218.; Vö. még Ennslin: *Zur Torqueskrönung* i. m., 268.; *The Cambridge Medieval History* I. Ed. Gwathin, H. M.–Whitney, J. P. Cambridge, 1975. (Reprint) 73.; Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* i. m., 650.; Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 505.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 584–585.

²⁴ Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 507.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

²⁵ Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 507.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

²⁶ Reiske, I. I. (Rec.): *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*. Bonn, 1829, (a továbbiakban: Reiske: *De Cerimoniis*) I. 431. (I. 94.c.)

²⁷ Reiske: *De Cerimoniis* i. m., 423. (I. 92. c.); vö. még Ennslin: *Zur Torqueskrönung* i. m., 272.; Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* i. m., 650.; Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 507.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

²⁸ Corippus híradása alapján vö. Gibbon, Edward.: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. I–III. London, 1995, II. 846.; Vö. még Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* i. m., 650.; Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 507.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

²⁹ Ennslin: *Zur Torqueskrönung* i. m., 297.; Ostrogorsky: *Zur Kaiserabung* i. m., 252–253.; Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* i. m., 650.; Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 507.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

³⁰ Ostrogorsky: *Zur Kaiserabung* i. m., 254.; Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* i. m., 650.; Négyesi tévesen állítja azt, hogy „Konstantin császár a bizánci udvar szertartásairól írott művében nem szerepelteti a pajzsra emelést,” (Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 587.), hiszen két császárnál is szerepel ez, vö. Reiske: *De Cerimoniis* i. m., I, 423, 431.

közepén,³¹ más nézet szerint csak a 13. században éled újra a pajzsra emelés ceremóniája Bizáncban.³²

A germán eredetre visszavezethető pajzsra emelés a Római Birodalom nyugati felől talált utat a keleti birodalomrészebe, Bizáncba. Ugyanakkor megmaradt ez a szertartás nyugaton is. Az 5–6. században a frankoknál a Meroving család is alkalmazta ezt a beiktatási formát, amikor a megválasztott fejedelmet kis, kerek pajzsra emelték.³³ A frankoknál először Klodvignál, 507 után tudunk ilyen ceremóniáról.³⁴ A későbbiekben Witichist 536-ban, I. Siegbertet 575-ben, Gundovaldot pedig 584-ben választották meg ilyen módon.³⁵ Lényegében tehát párhuzamosan van érvényben a gyalogos katonai pajzsra emelés szertartása az egykori Római Birodalom nyugati felében, a frankoknál, és a keleti birodalomrészből kialakult Bizáncban a 6. században.

Megtaláljuk a pajzsra emelést, pontosabban ennek megfelelőjét a nomád török népeknél is.³⁶ A török párhuzamok között elsőként említhetjük, hogy egy kínai forrás (Pej-si) szerint 531–532-ben a Kínába betelepült topák közül kikerült bábczászárt topa rítus szerint úgy iktatták be, hogy hét ember fekete nemeztakaróra emelte.³⁷ A 6–7. században fontos szerepet játszó törkök esetében ugyancsak kínai kútfők örökítették meg az új kagán beiktatásának szertartását. Eszerint a kagán beiktatásakor a vezérek egy nemeztakarón felemelték, és a Nap járásával megegyezően kilencszer körbeforgatták. Ezután körbelovagolt. Végül pedig selyemkendővel fojtogatták, és megkérdezték, hogy meddig akar uralkodni. A kiejtett szavakból állapították meg uralkodásának időtartamát.³⁸ A harmadik, idevonható kínai forrás 822-ben az ujjur kagán feleségének, egy kínai hercegnőnek beiktatásával kapcsolatban említ hasonló szertartást. Eszerint az újdonsült főfeleséget (katun) díszes hordszékbe ültették,

³¹ 1047-ben Leó Tarnicust iktatják így be Bizáncban, vö. Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 509–510.; illetve a bizánci uralom ellen felkelő bolgár Delján Pétert választják meg fejedelemnek 1040-ben, vö. Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

³² 1254-ben II. Theodor Laskarist választják meg császárnak pajzsra emeléssel, vö. Ostrogorsky: *Zur Kaiseralbung* i. m., 254.; Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* i. m., 650–651.; Teitler: *Raising on a Shield* i. m., 505.; Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

³³ Gibbon: *The History of the Decline* i. m., II. 329–330.

³⁴ Tours-i Gergely: *Korunk története*. Ford.: Adamik Tamás és Mezey Mónika. Pozsony, 2010, 228.; vö. Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

³⁵ Tours-i Gergely: *Korunk története* i. m., 315, 446.; vö. Négyesi: *Árpád pajzsra emelése* i. m., 585.

³⁶ A keleti, török párhuzamokat hangsúlyozza Thúry József: *A régi magyar és török hadviselés. Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1888) 584–585.; Ludwig, Dieter: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren Reiches im Licht des schriftlichen Quellen*. Westphalischen Wilhelms Universität zu Münster, 1982, 132.; Vásáry István: *A régi Belső-Azsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1993, 131.; Balogh: *Árpád „pajzsra emelésének”* i. m., 41.

³⁷ Boodberg, Peter A.: *Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties*. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 4 (1939) 242.; idézi Balogh: *Árpád „pajzsra emelésének”* i. m., 40–41.

³⁸ A kínai forrás német fordítására Liu Mau-Tsai: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*. I. Wiesbaden, 1958. 8.; idézi Balogh: *Árpád „pajzsra emelésének”* i. m., 41–42., 24. jegyzet.

amelyet az ujjurok kilenc vezére vitt, és kilencszer kerülték meg vele a kagán udvarát.³⁹ A fentebb idézett három forrás abban egyezik meg, hogy két esetben a császár, illetve a kagán beiktatásánál nemeztakaróra emelést, egyszer pedig a kagán felesége, a katun beiktatásánál hordszéken való felemelést említenek. A türk és az ujjur példák esetében kilencszer való körbeforgatás, illetve körülhordozás is szerepel. A türk kagánnál a fojtogatás egészíti ki a ceremóniát, ami az uralom időtartamával áll kapcsolatban. A három idézett szertartás egymástól is különbözik, csak a felemelés eleme tekinthető közös, egyező elemnek.

A nomád példák sorába vehetjük azt, hogy Konsztantinosz szerint kazár szokás szerint emelték pajzsra Árpádot. Sajátos ugyanakkor, hogy a magyar fejedelemválasztás az egyetlen biztos példája a kazár uralkodói beiktatásnak. Újabban Négyesi Lajos két közvetett forrást is bevont a vizsgálatba. Az egyik a 9. század második feléből származó Hludov zoltároskönyv (Hludov Psalter). A zoltároskönyv egyik ábráján az asszírok ellen harcoló Ezekiást emelik pajzsra. Négyesi feltevése szerint a zsidó hitre áttért kazár kagánok egyike, a József kagán levelezésében szereplő Chizkiyah (Ezekiás) uralkodása idején készülhetett a Hludov zoltároskönyv fenti, korabeli kazár beiktatást követő ábrázolása.⁴⁰ A két forrás kombinációja vitatható. Négyesi másik forrása Ibn Ruszta tudósítása. Eszerint a kazárok második fejedelme, az isad kivonulásakor egy „napernyőhöz hasonló, dob formájú tárgyat készítenek elé.”⁴¹ A dob alakú, fényes tárgy emlékeztethetett pajzsra, azzal a különbséggel, hogy nem volt rajta pajzsdudor, és széles szegéllyel rendelkezett.⁴² Négyesi szerint ez a tárgy a későbbi, 11. századi zoltároskönyvekben (Teodor zoltároskönyv, velencei zoltároskönyv) is felbukkan: Dávid és Salamon királyok, illetve II. Basileios bizánci császár állnak egy-egy díszített, kör alakú dobogón.⁴³ A fentiek alapján lehetséges, hogy a kazároknál volt egy olyan fényes, dob alakú tárgy, amelyre felemelheték az uralkodót, illetve dobogóként volt használatos.

A történeti párhuzamok felvázolása után fel kell tennünk azt a kérdést, hogy valóban keleti, türk-kazár eredetűnek tekinthetjük-e a pajzsra emelés szertartását, ami aztán a sztyeppi régióból került át nyugatra, előbb a germánokhoz, majd a rómaiakhoz és

³⁹ Mackerras, C. (ed.): *The Uighur Empire*. Columbia, 1973, 120–121.; László Ferenc: *A kagán és családja*. Budapest, 1940, (Kny. Kőrösi Csoma Archivum III.) 28.; idézi Balogh: Árpád „pajzsra emelésének” i. m., 42–43.

⁴⁰ Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 587–588.; a József kagán levelében szereplő kazár kagánok neveire vö. Kohn Sámuel: *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest, 1881, 38.

⁴¹ Ibn Ruszta fenti fordítására vö. Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. Szerk.: Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 205.; Czeglédy Károly fordítása szerint „egy napkoronghoz hasonló tárgyat készítenek eléje, amelyet dob módjára szerelnek fel,” vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: Györffy György. Budapest, 1975, 290.

⁴² Walter: *Raising on a shield* i. m., 149–150.; Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 588.

⁴³ Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 588.

Bizáncba.⁴⁴ A másik feltevés szerint olyan nyugati eredetű, germán–római–bizánci beiktatási forma volt, amelyet később, Bizánból vettek át a türkök és a kazárok is.⁴⁵ Utóbbi mellett szólhat, hogy a forrásokban már a 4–5. században találkozunk római és római-bizánci császári beiktatásoknál a pajzsra emeléssel, míg a török nomád népeknél csak a 6–7. századtól fordulnak elő a külföldi (kínai) forrásokban ilyen adatok. Ugyanakkor egyértelmű, hogy más forrásadottságok vannak a római és bizánci letelepült civilizációk, illetve a keleti nomád államok, birodalmak esetében. Ezért nem egyszerű pontos választ adni a felmerült kérdésre, hiszen voltak bizonyos eltérések a beiktatási ceremóniában, csak a felemelés mozzanata volt közös. A türköknél keményített nemezlapon forgatták meg a kagánt, míg a nyugati példák esetében katonai pajzsra emelték fel a megválasztott germán, frank fejedelmet, illetőleg a római vagy bizánci császárt. Konsztantinosz császár az idézett passzusban pajzsot (σκουτάριον)⁴⁶ említett, ami nyugati típusú szertartásra utalhatna, de a bizánci uralkodó kazár szokásként emlékezett meg erről. Az ellentmondást Balogh László úgy oldotta fel, hogy Konsztantinosz tévedett. Szerinte „egyrészt a bizánci szertartással való hasonlóság lehet a tévedés oka, másrészt az, hogy a nomád népeknél említett nemeztakaró is minden bizonnyal merevítve volt, ami hasonlatossá tette egy bizánci pajzshoz.”⁴⁷ Jóllehet feltételezhetünk tolmácsolási hibát, vagy félreértést bizánci részről, illetőleg a korábbi bizánci beiktatási ceremónia analógiáját, a szöveg alapján a pajzs jöhet szóba, illetve a kerek pajzsra hasonló, dob alakú, fényes tárgy, amelyet Ibn Ruszta említett a kazároknál. Feltehető a kérdés, hogy vajon a lovasnomád magyarok használtak-e pajzsot, és milyen típusút, – jóllehet a kazárok beiktatási szokásáról van szó – illetőleg az írott forrásokban, és a Kárpát-medencei honfoglalás kori leletanyagban kimutatható-e ez. Legutóbb Négyesi sommásan úgy fogalmazott, hogy a magyarok a források és a régészeti leletek szerint nem használtak pajzsot.⁴⁸ Kovács László a magyarok védőfegyvereivel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a „honfoglalás kori temetkezésből fémsisaknak, sodronyíngnek, fémpikkelyes bőrpáncélnak vagy éppen pajzsra” semmiféle maradványa nem került elő. Hozzátette, hogy valószínűleg szerves anyagból készült bőrsisakot és bőrpáncélt használtak, amelyek nem maradhattak fenn. A Konsztantinosznál szereplő és az augsburgi magyar vezérek egyikénél forrásban említett pajzs (scutum) „bizonnyal kerek, kisméretű” lovaspajzs lehetett. Ez fából készülhetett, bőrrrel vonták be, de fém alkatrészei is voltak (abroncs-keret, pajzsfogantyú

⁴⁴ Terplán Zoltán: Az etelközi fejedelmválasztás és a vérszerződés kérdéseiről. *Századok* 130 (1996) 973.; Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 586–587.

⁴⁵ Moravcsik Gyula: *Byzantium and the Magyars*. Budapest–Amszterdam, 1970. 49.; ÁMTBF 45. o. 27. jegyzet; Tóth: Szövetség vagy vazallitás? i. m., 651.; vitatta ezt Balogh: Árpád „pajzsra emelésének” i. m., 44., 36. jegyzet

⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 14.; DAI 38,53.; vö. DAI 1950. 172.

⁴⁷ Balogh: Árpád „pajzsra emelésének” i. m., 45.

⁴⁸ Négyesi szerint a magyarok – „a források és a régészeti leletek tanúbizonysága szerint – nem használtak pajzsot”, vö. Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 588.

szegei, pajzsdudor), de ezeket sem lelték meg a honfoglalás kori régészeti anyagban.⁴⁹ Kovács más munkájában is megemlítette a védőfegyverzet, ezen belül pedig a fakere-tes, fémköldökös bőrpajzsok hiányát a leletanyagban. Szerinte vagy „el sem temették ezeket, vagy pedig csaknem teljesen szerves anyagúak voltak.”⁵⁰ A pajzsszal (scutum) kapcsolatban megemlítette, hogy Konsztantinoszon kívül még egy írott forrás tanús-kodik erről. Az Ebersbergi krónika szerint a 955. évi augsburgi csata után foglyul ejtett Sur és Lél vezéreket Ebersberg várába vitték. Sur vezér pajzsát ezüst kereszt díszítette.⁵¹ A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a magyarok hordtak pajzsot, és az előkelők esetében nemesfémme díszített pajzsokkal is számolhatunk.

A pajzsra emelés történeti párhuzamainál és a beiktatásnál alkalmazott tárgynál is (pajzs, nemeztakaró, napernyőhöz hasonló dob alakú tárgy, hordszék) fontosabb a szertartás értelmezése. A pajzsra emelést legitimáló, fejedelmi hatalomba beiktató szertartásnak tekintette a történeti kutatás. Ezzel a ceremóniával választották és iktatták be a germán és frank vezéreket, fejedelmeket, a római, bizánci, perzsa és kínai császárokat, a türök kagánt, és az ujgur fejedelemszöveget (katun). A felsorolt példák között – nem számítva éppen Árpád fejedelmet – csak egyetlen olyan eset van, amikor nem szuverén uralkodó beiktatásáról van szó. Balogh László ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy a szertartás „elemei átkerültek” a szuverén uralkodótól a „neki alárendelt méltóságviselőkre.”⁵² A konsztantinoszi történet szerint a „kagáni ajánlat” célja egy neki engedelmessé, vazallus fejedelem kinevezése volt. A kagáni akaratot képviselték a kagán követei a választásnál és a pajzsra emelésnél.⁵³ Négyesi Lajos a magyar törzsszövetség függetlenségét hangsúlyozta. Szerinte a magyar törzsek nem Kazária katonai segédnépeként harcoltak, hanem szövetségesként. Úgy vélekedett, hogy kazár befolyásra Árpádot a szövetséges magyar csapatok élére választották meg Levedi helyére. A pajzsra emelést nem tekintette fejedelmi beiktató szertartásnak, hanem csak katonai vezető megválasztásának, ami leginkább válságos időszakban lehetett jellemző.⁵⁴ Négyesinek abban kétségtelenül igaza van, hogy a katonai ceremónia, a pajzsra emelés kapcsolódott a hadsereg feletti uralomhoz. A Római Birodalomban a császár imperátor címe világosan jelezte hatalma legfőbb alapját. A Római Birodalom utódának tekinthető Bizánci Birodalomban is fontos szerepet

⁴⁹ Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1986, 222–223.

⁵⁰ Kovács László: Fegyver s vitéz. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996, 92.

⁵¹ „Ezüst keresztet, amely a király pajzsára volt erősítve,” vö. Kovács: Viselet, fegyverek i. m., 222.; Kovács: Fegyver s vitéz i. m., 93–94.; a *Chronicon Eberspergense* tudósítására Vö. Gombos, A. F.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–II. Budapestini, 1937–1938, I. 553. „*crucemque argenteam, que in scuto regis infixam fuit.*”

⁵² Balogh: Árpád „pajzsra emelésének” i. m., 44.

⁵³ Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ćayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 256.

⁵⁴ Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 591–592.

játszott a hadsereg, ez is tükröződhet abban, hogy több császár pajzsra emeléséről is tudunk az 5–6. században.⁵⁵ A germánoknál és frankoknál is a harcosok választották meg vezérüket, uralkodójukat ezzel az aktussal. A nomád, steppei népeknél is kapcsolódott ez a szertartás, vagy annak módosult formája a harcosokhoz. Nézetem szerint ugyanakkor a pajzsra emelés egyértelműen fejedelmi, uralkodói beiktatást is jelentett, nyugaton és keleten egyaránt. Nem volt ez másképpen Árpád fejedelem esetében sem. Konsztantinosz szerint Árpádot Turkia, azaz a hétmagyar (anonymusi Hetümoger) törzsszövetség fejedelmévé tették a pajzsra emeléssel. Mivel új, kazár eredetű fejedelmi méltóságról volt szó, és új személyt, Árpádot választották az eddigi vezető, Levedi helyébe, szükség volt az új beiktatási formára. Négyesi szerint „Árpád megválasztásakor olyan szertartás zajlott le, ami a magyar szokásrendben nem volt értelmezhető. A kazárok számára volt fontos, hogy Árpádot pajzsra emeljék, míg a magyarok számára ennek nem volt jelentősége.”⁵⁶ Úgy vélem, hogy ez az értelmezés téves. A kagán vazallus fejedelmet akart kinevezni vagy megválasztani, ugyanakkor elfogadta a magyarok döntését Árpád személyéről. A választás és a kazár módon való beiktatás a magyar törzsszövetség számára is fontos volt, élére fejedelem került, akit Kazária kagánja elismert, a magyar törzsfők pedig választásukkal megerősítettek. Árpád a 880-as években új, fejedelmi dinasztia megalapítója lett.⁵⁷ *Árpád idegen szertartással, kazár módon való pajzsra emelése, fejedelemmé választása jelentőségben összemérhető ükunokája, Vajk/István szintén idegen ceremóniájú, keresztény rítusú, királlyá koronázásával.*

Nem tudjuk biztosan, hogy Árpád utódai közül másokat is pajzsra emeltek-e, azaz magyar szokássá is vált-e a kazár módon való „pajzsra emelés.”⁵⁸ A szertartás kései magyar utóéletével kapcsolatban egy érdekes adalékot említhetek. Ez közvetve igazolhatja, hogy Konsztantinosz híradása a honfoglalás kori magyar hagyományt tükrözte, a pajzsra emelés emlékezete és gyakorlata tovább élhetett. II. Rákóczi Ferenc francia emigrációban írt, francia nyelven írott Emlékirataiban megemlékezett arról, hogy 1705 szeptemberében a szécsényi országgyűlésen vezérlő fejedelemmé (dux) választották. Ennek kapcsán, *„mivel követni akarták a nemzetnek azt a régi szokását, hogy vezérüket pajzsra emelik, engem is a legfőbb urak karjukra emeltek.”*⁵⁹ A 18. század elején tehát volt egy olyan régi hagyomány, amely megőrizte a vezér- vagy fejedelemválasztás ceremóniájaként a pajzsra emelést. Rákóczi szerint ez csak annyit jelentett, hogy a főurak karjukkal

⁵⁵ Walter: Raising on a shield i. m., 166.; Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 590.

⁵⁶ Négyesi: Árpád pajzsra emelése i. m., 592.

⁵⁷ Tóth: Levediától i. m., 123–124, 214.; Tóth: Az etelközi i. m., 147.

⁵⁸ Géza nagyfejedelem esetében tételte fel a pajzsra emelés „ősi szokását” Makk Ferenc: *A királyság első százada. Magyarország krónikája 2.* Budapest, 1992, 19.; források hiányában bizonytalannak tekintetem azt, hogy utódlás esetében volt-e ilyen szertartás Árpád után, vagy sem, vö. Tóth: Szövetség vagy vazallitás? i. m., 651–652.

⁵⁹ Rákóczi Ferenc: *Vallomások, emlékiratok.* Szerk.: Hopp Lajos. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 310.

felemelték.⁶⁰ Rákóczi visszaemlékezését pontosítja Csécsy János naplója a szécsényi gyűlésről. Eszerint 1705. szeptember 20-án úgy iktatták be a fejedelmet esküje után, hogy „gróf Bercsényi Miklós és gróf Eszterházy tábornokok három ízben emelék fel székét.”⁶¹ Valószínűleg tehát II. Rákóczi Ferenc esetében úgy történt fejedelemmé választása, hogy a pajzsra emelést jelképezve székével együtt emelte fel őt négy főúr háromszor. *Árpád fejedelem kései utódát, II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelmet a régi szokásra, a pajzsra emelésre emlékezve főemberei széken felemelve választották meg.*

---

⁶⁰ „Négy főúr (Bercsényi Miklós, Forgách Simon, Eszterházy Antal, Csáky István) háromszor felemelték a fejedelmet”, vö. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, Gondolat, 1976, 213.

⁶¹ Csécsy János naplója a szécsényi országgyűlésről, In. *Rákóczi tükrök I–II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Szerk. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, II. 152.

A KELETI MAGYAROK A 10. SZÁZADI MUSZLIM SZERZŐKNÉL

4

A Dzsajháni-hagyomány magyar fejezete a 9–10. századi magyar történet egyik fontos forrása, amelynek a rekonstrukciójában az utóbbi időben jelentős előrehaladás történt.¹ A leírás elején a hagyomány több szerzőjénél, Ibn Ruszta, Gardézi és al-Bakri művében arról esik szó, hogy a magyarok első határa a besenyők és a volgai bolgárok eszkel törzse között van.² Később a szövegben arról ír a szerző, hogy a magyarok Róm-tenger partján élnek két folyó között, amelyeket Dunának és Etilnek neveznek. Ez utóbbi terület vonatkozásában a kutatás egyértelműen a Fekete-tengertől északra lakó magyarokra gondol. Az értelmezés kapcsán felmerült, hogy két különböző lakóhelyről van szó, de olyan elképzelés is van, hogy a szerző egy nagyobb összefüggő területre gondolt. Azonban az sem egyértelmű – amennyiben két különböző területről beszélünk –, hogy ezek kronológiailag hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Minorsky a Hudúd al-Álam angol fordításához fűzött megjegyzéseiben azt írja, hogy a Dzsajháni-hagyományt képviselő Ibn Ruszta, Gardézi és al-Bakri földrajzi képe homályos, mivel a két magyar területet, amelyről különböző forrásból vannak értesülései, úgy fűzi össze, mintha az az Urál területétől húzódna a Fekete-tengerig.³ Kristó egy olyan megoldást javasolt, ami szerint a magyarság többsége a Fekete-tenger közelében élt, de „a magyar szállásterület még 880 táján is korridorszerűen elnyúlhatott a Volgáig, s ott az elvékonyodó északi határ érintkezett a volgai bolgárok (kiváltképpen a székelyeknek tekinthető ’.sz.k.l-ek) és a besenyők országával. Nem kizárt arra gondolnunk, hogy a Volga–Káma vidékétől az Etelközig vezető, a magyarok szállásterületének számító folyosón 830 után is folyamatosan érkezhettek a déli vidékekre mind finnugor nyelvű magyar, mind pedig török ajkú volgai bolgár (elsősorban székely) és baskír néptöredékek.”⁴

¹ Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi, István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhāni-Tradition*. Wiesbaden, 2001; Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhāni-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár XXII. Budapest, 2005.

² Ibn Ruszta: „A besenyők országa és a bolgárok közé tartozó .sz.k.l-ek országa között van a magyarok határai közül az első határ.” Gardézi: „A bolgárok országa és a szintén a bolgárok közé tartozó .sz.k.l-ek országa között van a magyarok határa.” Al-Bakri: „Ők a besenyők országa és a bolgárok közé tartozó .sk.l országa között vannak.” Abulfida: „Az egyik író szerint a magyarok országa a besenyők országa s a bolgárokhoz tartozó al-aszk.k országa között fekszik.” *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos T., H. Tóth I., Zimonyi I. közreműködésével szerkesztette Kristó Gy. Szeged, 1995, 32, 33, 39. Továbbiakban HKÍF.

³ Minorsky, Vladimir: *Ĥudūd al-Ālam ‘The Regions of the World’ A Persian Geography 372 A. H. -982 A. D. Translated and explained by V. Minorsky*. London, 1937, 319.

⁴ Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, 145; Vö. Kristó, Gyula *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996, 170.

Czeglédy a muszlim földrajzi irodalomban szereplő első határ kifejezést (*awwalu ḥaddin*) elemezte és számos példát is idézve megállapította, hogy az *awwalu ḥaddin* ‘első határ’ párja az *āhiru ḥaddin* ‘utolsó határ’ és egy ország területi meghatározásánál a két szélső határt szokták így megadni. Miután a Dzsajháni szövegben még egy meghatározás is szerepel: „Egyik határunk a Rüm-tenger”, így bizonyos értelemben ez úgy interpretálható, hogy van egy másik határunk is. Ezért Czeglédy nyelvi és tartalmi megfontolásokból inkább arra következtet, hogy egy magyar terület leírásával lehet dolgunk. Ugyanakkor megjegyzi, hogy Dzsajháni földrajzi képe ennek ellentmond, ugyanis Volga alsó folyásának vidékén laktak a kazárok, tőlük északra a burtászok majd a volgai bolgárok következnek, így gyakorlatilag a besenyők és magyarok között nem lehetséges a közvetlen szomszédság.⁵ Czeglédy az ellentét feloldására következőket javasolta: „Dzsajháni forrásában ugyan világosan a magyarok besenyőkkel határos baskíriai hazájáról volt szó, azonban ő azt gondolta, hogy ez a terület összefügg a magyarok másik hazájával (nem véve figyelembe az általa kivonatolt tudósítás földrajzi tanulságait), vagy pedig túlságosan röviden és emiatt kétértelműen kivonatolt.”⁶ **(Lásd 1. térkép)**

Amennyiben két területet tételezünk fel, akkor alapvetően három elképzelés köré csoportosíthatjuk az eddigi magyarázotokat.

Pauler szerint az első határ kapcsán említett magyar terület Baskíriával azonosítható.⁷ Czeglédy tette fel a kérdést, hogy értelmezhető-e az első határ első területként, ugyanis a *ḥadd* eredetileg valaminek a szélső pontját jelenti, de többes számú alakja gyakran jelent területet. Mivel az első határ egyes számban van, az első terület jelentés kizárható, így az első haza, vagy baskíriai őshaza értelmezés helytelen.⁸ Ezt erősíti még, hogy a Dzsajháni-hagyomány alapvetően nem egy történetet mesél el, mint például VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz magyar fejezete, hanem kereskedők és diplomaták adataiból összeállított leírás a honfoglalást megelőző évtizedekből.

Egy újabb értelmezési lehetőség is felmerülhet, ugyanis két egymástól független feltételezés is olvasható, azzal kapcsolatban, hogy a magyarokat a 9. század folyamán a kazárok áttelepítették a Volgától keletre. Mindkettőnek az a célja, hogy választ adjanak arra a kérdésre, hogyan szakadtak ketté a magyarok a kangar támadás következtében.

Várady szerint a magyarok szállásterülete 875 tájáig a Krímtől nyugatra, a Dnyeper alsó folyásánál lehetett, majd a kazárokhoz kötődő szerződéses viszonyból adódóan a 870-es években második felében áttelepítették őket a Kazár Birodalom keleti végeire a besenyők elleni védekezés céljából. Ez a szállásterület lehetett Levédia, ami az Ural és Volga folyó között a Kis- és Nagy Uzeny folyó vidékére lokalizálható. Levédiában a magyarok csak három évet maradtak, ugyanis a kangar-besenyő támadás következtében

⁵ Czeglédy Károly: *Magna Hungaria. Századok* 77(1943), 277–306, 293–299.

⁶ Czeglédy: *Magna Hungaria* i.m., 298–299.

⁷ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900, 243–244.

⁸ Czeglédy: *Magna Hungaria* i.m., 296–297, 299.

az egyik részük, a szavartoi a Kaszpi-tenger keleti partja mentén Horaszánba költözött, míg a többség visszaköltözött korábbi lakhelyére.⁹

Kristó Gyula és Makk Ferenc legutóbb úgy vélte, hogy 840 és 854 között a magyarok kazár fennhatóság alatt éltek a Dontól nyugatra lévő szállásterületeiken, ahonnan őket, vagy csak egy részüket áttelepítették a Kazár Birodalom keleti szélére, a Volga vidékre. Itt érte őket a besenyő támadás 854 előtt.¹⁰ Ezek szerint a magyarság, vagy egy része a 840-es években vagy a 870-es években élhetett a Volgától keletre a volgai bulgárok és a besenyők között, amiről kereskedők készíthettek feljegyzéseket.

A volgai bulgárok közelében élő magyar népességről a 10. század elejétől már biztosan vannak adataink. Feltehetően már a 9. század végétől ezen a területen tartózkodhattak azok, akiket a 'keleti' magyaroknak neveznek. Őket találta meg Julianus a 13. században a Volga–Káma vidékén a mongol hódítás előtt. Fodor szerint e csoport régészeti emlékeit a Bolsije Tyigani-i temetőben találhatjuk meg.¹¹ Mindazonáltal mai napig vitatott, hogy ez a keleti magyarság mikor és honnan érkezett erre a területre. Miután Julianus és az ottani magyarok 1235 táján jól megértették egymást, illetve ez utóbbiak tudták, hogy a nyugati magyarok tőlük származnak,¹² feltételezhető, hogy az elszakadás inkább a 9. századra tehető. Tehát a magyarok első határa alapján a Volgától keletre lokalizálható terület utalhat a keleten maradt magyar töredékre és ez az adat 895 után is érvényes, így lehet honfoglalás utáni betoldás is Dzsaháni szövegébe.¹³

A magyarság két lakóhelyéről egyértelmű tudósítást a Balhi-hagyomány őrzött meg. Balhi az arab földrajztudományon belül a térképészet egyik kiemelkedő alakjának tekinthető, aki térképekhez magyarázatokot is fűzött, 934-ben halt meg. Az ő munkáját továbbfejlesztette Isztahri, majd az ő térképészeti művét Ibn Haukal dolgozta át és tökéletesítette.¹⁴ Isztahri és Ibn Haukal munkája ránk maradt, és a Kazár-tengerhez (Kaszpi) írott fejezetben írnak a magyarokról basdzsirt néven: „Két fajtájuk van. Az egyik fajta a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A bolgárok alattvalói. A másik basdzsirtok a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind pedig a besenyők

⁹ Várady, László: Revision des Ungarn-Image von K. Porphyrogennetos: *Byzantinische Zeitschrift*, 82(1989), 22–58.

¹⁰ Kristó Gyula–Makk Ferenc: *A kilencedik és tizedik század története*. Szeged, Pannonica Kiadó, 2001, 46, 63.

¹¹ Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. Budapest, 1977, 109–114.

¹² Julianus barát és a Napkelet fölfedezése. Szerk.: Györffy Gy. Budapest, 1986, 68.

¹³ Zimonyi: *Muszlim források i.m.*, 67.

¹⁴ Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom. I/1. Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest, 1997, 73–76; Gerald r. Tibbetts, The Balkhi School of Geographers. In: *The History of Cartography, Volume 2, Book 1 Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*. Edited by J. B. Harley and David Woodward. Chicago, 1992, 108–136. http://www.press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V2_B1/HOC_VOLUME2_Book1_chapter5.pdf

türkök, és határosak a bizánciakkal.”¹⁵ A szöveget általában úgy értelmezik, hogy az első fajta a keleti magyarokra vonatkozik, mégpedig a 10. században, ugyanis a besenyők helyét a guzzok, azaz az oguzok foglalták el 890-es évek közepén, míg a besenyők és bizánci szomszédság egyértelműen a Kárpát-medencében élő magyarsággal kapcsolható össze.¹⁶ Balhi tehát amellett, hogy két magyar területről tud, egyben a baskír-magyar rokonság első teoretikusa, miután baszdsirt nevet használja a magyarokra.

Balhi kapcsolatba állt Dzsajhánival, hiszen a *Fihriszt*ben olvasható a következő bejegyzés: „Abu Ali al-Dzsajháni, Naszr ibn Ahmed vezíre, járadékokat adott, amelyből rendszeresen részesültem, de mikor az áldozatokról és áldozati állatokról szóló könyvemem tollba mondtam, megvonta tőlem.”¹⁷ Ebből az következik, hogy Dzsajháni ismerhette Balhi műveit és rendelkezésére állhatott egy Balhi által összeállított térkép-gyűjtemény is.

Többek között ez adta az ötletet, hogy érdemes megvizsgálni a Balhi-hagyomány térképanyagát. A legkorábbi, muszlim kéziratban megmaradt térkép-gyűjtemény Ibn Haukal földrajzi könyve, amelyet Topkapi Saray Könyvtárában (Isztanbul) őriznek (A3346) és 1086-ra datálnak. Az eredeti térkép 980 táján készülhetett. A Földet ábrázoló térkép benne van a Ibn Haukal művének kritikai kiadásában és magyar kísérszöveggel én is megjelentettem.¹⁸ Szántó Richárd kollégám készítette el erről a térképről az Európára vonatkozó részletet. A Földet az Óceán veszi körbe. Az Óceánból ered a Róm tenger, azaz a Földközi-tenger, amelynek északi partján egymás után következnek Andalúzia, Itália és a görögföld különböző részei. A Földközi-tengerből észak felé egy öböl vagy inkább csatorna indul, melynek nyugati partján van Konstantinápoly, amely a Róm Birodalomnak (Bizánci Birodalom) a központja. A csatorna aztán átszeli szakálbák (szlávok), majd Góg és Magóg földjét majd az Óceánba torkollik. A Róm tengertől keletre van egy másik tenger, a Kazár-tenger (Kaszpi), amibe az Etil folyó (Volga) ömlik. A folyó három ágból egyesül. A keleti a kimekek és az oguzok között képez határt, a középső ág északon nyugat felé kanyarodva a Konstantinápolyi öbölből vagy inkább csatornából veszi kezdetét, míg a nyugati ág a rusz és burtász, illetve a bulgár és baszdsirt vidékek közötti határfolyó. **(Lásd 2., 3. térkép)**

Feltűnő, hogy a térkép a Bizánci Birodalmon túli és az iszlám világgal közvetlenül nem érintkező területekről vagy nem rendelkezik adatokkal, vagy ha igen, akkor azok pontatlanok. A Fekete-tenger nem szerepel, így egész Közép- és Nyugat-Európa

¹⁵ *Opus Geographicum auctore Ibn Haukal*. Ed. J. H. Kramers. Lugduni Batavorum, 1939, 396; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2.* Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest, 2000, 79–80; HKÍF, 50.

¹⁶ Czeglédy: *Magna Hungaria* i. m., 290.

¹⁷ Flügel, Gustav: *Kitāb al-Fihrist*, I-II. Leipzig, 1871-1872, I, 138; II, 56; Kmoskó I/1, 58.

¹⁸ *Opus Geographicum auctore Ibn Haukal*, 8–9; Zimonyi: *Muszlim források* i.m., 158–160. Színes facsimile kiadása: Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums. Band XII. Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und ihr Fortleben im Abendland.* Kartenband. Frankfurt am Main, 2000, 32.

gyakorlatilag fehér folt. Ez azt jelenti, hogy a magyarok, azaz basdzsirt és a dunai bolgárok, azaz bulgár földrajzi helyzete bizonytalan, vagyis nem a Kárpát-medence, vagy a Balkán területén ábrázolják őket, hanem a Bizánci Birodalomtól keletre. Ugyanígy a Volgán észak felé haladva a kazárok és burtászok után a rusz terület keletrebbre helyezkedik el, mint a volgai bolgárok, akiket bulgár néven említenek.

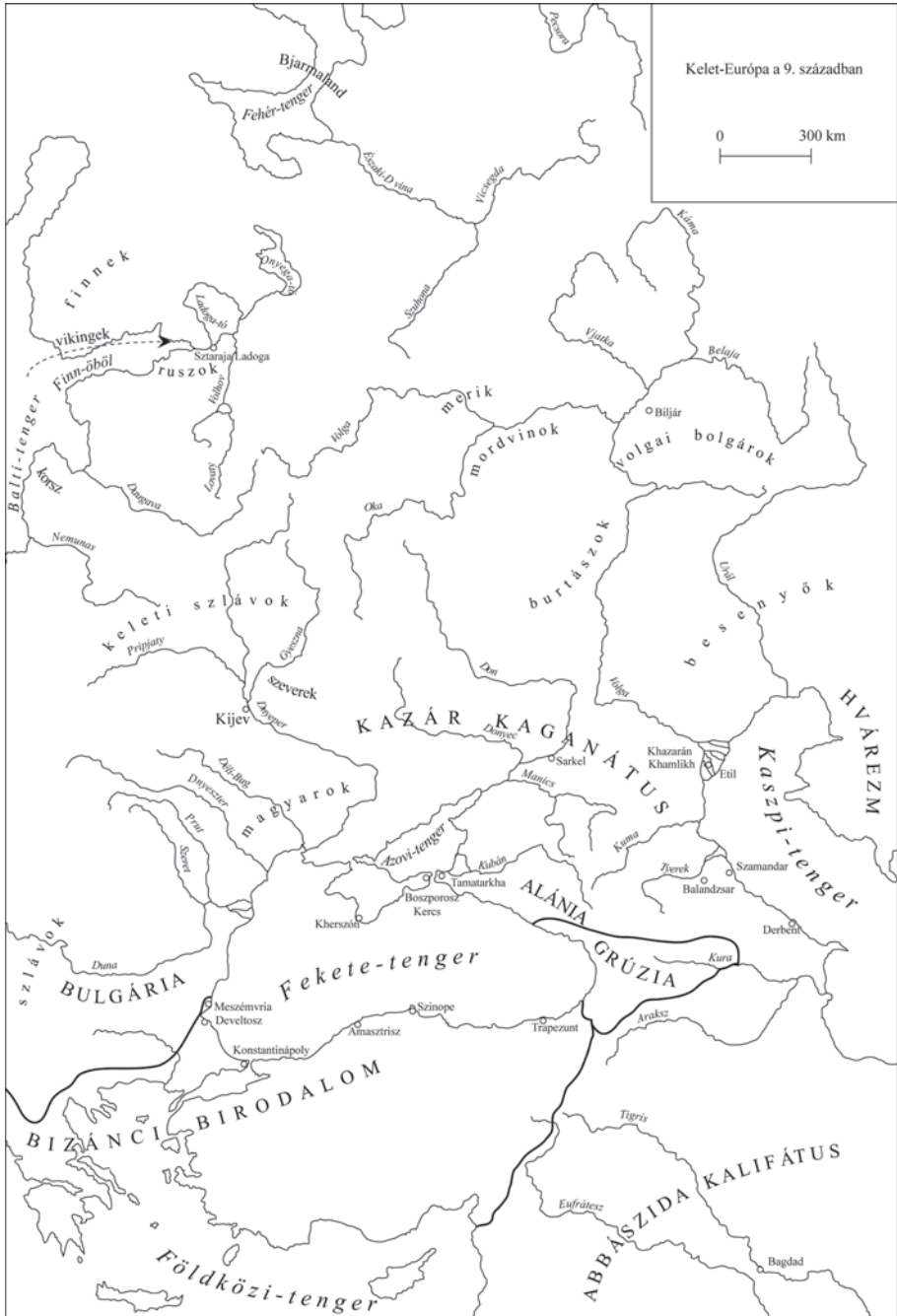
Ezek után, ha a térképen megkeressük a magyarokat, akik basdzsirt néven szerepelnek, akkor azt látjuk, hogy északi szomszédjuk a bulgár, akiket a volgai bolgárokkal azonosíthatunk, míg déli határukon a besenyők vannak. Őket viszont délről a dunai bolgárok határolják, akik szintén bulgár név alatt szerepelnek a térképen. Felmerül, hogy Dzsajháni talán egy ilyen térkép alapján állította azt, hogy a magyarok első határa a volgai bolgárok eszkel törzse és a besenyők között van. Tisztában vagyunk a nehézségekkel, ehhez ugyanis egyrészt azt kellene feltételezni, hogy Dzsajháni azonosította a Balhi-hagyományban a basdzsirt alakban szereplő magyarokat az általa használt *m.dzsf.r* nevezetű néppel. Másrészt pedig már a Balhi térképén is az Ibn Haukálnál fennmaradt részleteknek kellene szerepelnie.

Talán analógiaként említhetjük Jákút földrajzi szótárában a básgird címszót. Jákút megjegyezte, hogy ennek a névnek van básdzsird és básqird formája is, s ez egy ország Konstantinápoly és Bulgária közt. Ezután idézi Ibn Fadlán leírását, aki szerint a básgird a törökök közül az egyik leggonoszabb fajta, akik a Volgától keletre maradt besenyők és a volgai bolgárok között laktak 922-ben. Ezt követően Jákút beszámol arról, hogy Aleppóban találkozott básgirdokkal az 1210-es évek vége felé. Említi, hogy a másik nevük *hunkar*. A címszó végén a távolságok jegyzéke kapcsán hivatkozott még Isztahrira, ahol a básdzsird formát használta.¹⁹ Jákút módszere jól rekonstruálható. A básgird címszó alatt részletesen idézi Ibn Fadlán 922-es leírását a Volgától keletre élő a török népek közé sorolt basgird népről. Őket Jákút azonosnak véli azzal a néppel, amelyről a 13. század elején szerzett információt a magyarországi muszlimoktól. Az összekötő kapocs Isztahri lehetett, aki a basdzsirtok két fajtáját ismeri, egyiket a Volgától keletre, a másikat valahol nyugatra. Így aztán Ibn Fadlán és saját, mintegy háromszáz évvel későbbi adatait, az Isztahrinál olvashatók segítségével Jákút összekapcsolta egy címszó alatt.

Összefoglalásképpen úgy vélem, hogy a Dzsajháni-hagyomány elején található megjegyzés, miszerint a magyarok első határa a volgai bolgárok eszkel törzse és a besenyők között volt, azon értesülések közé tartozik, amelynek eredetének és időrendjének meghatározása nagyon bizonytalannak tűnt. Az a feltételezés, hogy végső soron Dzsajháni ezt az információt egy Balhi térkép alapján állította össze a 10. század elején, tehát a magyar honfoglalást követően, talán magyarázatot ad a magyarok első határával kapcsolatos Dzsajháni passzusra.

¹⁹ HKÍF, 69–73.

1. térkép Középkori egyetemes történelem (Térképvázlatok gyűjteménye).
Szerk.: Szántó Richárd. Jate-Press. Szeged-Miskolc, 2007, 153.

**TURCI, TURCHI NÉPNEVEK
KÖZÉPKORI LATIN NYELVŰ FORRÁSOKBAN
(7–15. SZÁZAD)**

4

Az eurázsiai steppe jelentősebb birodalmairól, törzsszövetségeiről Nyugat-Európába is eljutottak a hírek. A következőkben a nyugaton feljegyzett *turci* népnevekre szeretnék figyelmet fordítani az alábbi sorrendben: 1. A *turci* népnév, mint a belső-ázsiai türkök neve, 2. A *turchi* népnév Aethicus Isternél, 3. A *turci* népnév Brémai Ádámnál, 4. *Turci*, mint a magyarokra használt egyik népnév, 5. A *turci*, mint a kazárookra használt népnév, 6. A *turci*, mint a szeldzsükök és az oszmán törökök neve, 7. A *turci* népnév középkori térképeken.

1.

Az egyik legkorábbi nyugati forrás, amelyik említi a *turci* népnévet, az úgynevezett Fredegar-krónika. Ez a munka a 6–7. század eseményeit jegyezte fel, egy vagy két szerzőjét lehet elkülöníteni és két különböző részből áll. Az első összeállítását 613, a másodikát 624 körüli időre kelteznek. A *turci* a frankok eredetéről szóló leírásban található, a második könyvben:

„Az ugyanolyan eredetű népek közül a harmadik, ahogy a hír is megerősíti, a türkök nemzetsége volt. Miután a frankok bebarangolván Ázsiát és több csatát végigküzdve átvonultak rajta, Európába érkeztek; itt egy részük a Duna folyó partjánál az Oceanus és Thrácia között letelepedett. Ezek királyt választottak, név szerint Torquotót, akiről ez a nép a türk nevet kapta”¹ A harmadik könyv szintén említi a *turcikat*: „Közülük egy hátramaradó rész, amely a Duna folyó partja fölött visszamaradt, királyt választott név szerint Torcoth-ot, akiről őket *turchusoknak* nevezik”²

A történet egy fikció, a trójai eredet a frankok dicsőséges származásának tudatosítására szolgált. A *turci* név azonban némiképp váratlan ebben az összefüggésben. Az itt olvasható Torquotus személynevet egy ideig az ókori *Torqatus* névvel azonosították, majd a 19. század végétől megjelent az a nézet, hogy a belső-ázsiai türkökhöz lehet köze, egészen konkrétan egy bizánci követjelentésben feljegyzett *Turxanthos* névhez, amely egy *türk šad* elnevezés görögös formája. Ez a türk *šad* a nyugati türk birodalom-

¹ *Chronicarum quae dicitur Fredegari scholastici libri IV.* ed. B. Krusch, Monumenta Germaniae Historica (= MGH) Script. Rer. Merov., Hannover, 1888, 46. magyar fordítása: Farkas Csaba.: *Tanulmányok a sztyepei népek bizánci és középlatin forrásairól.* Szakdolgozat, Szeged, 1985, 50. (kézirat) Köszönetemet fejezem ki Farkas Csabának, hogy szakdolgozatát tanulmányomhoz felhasználhattam.

² *Chronicarum* i. m., 93. magyar fordítás: Farkas: *Tanulmányok* i. m., 50.

rész vezetőjének Tardunak (575–603) a titulusa lehetett.³ Az azonosítás azonban nem igazán meggyőző, legalábbis a két név nem tűnik túlságosan egyezőnek. Újabban Christopher Beckwith egy másik olvasatot javasolt. Szerinte a Torquotus név egy *Turkwath (*Turkwač) ’türk uralkodó’ formát rejt magában.⁴ Ez az olvasat és etimológia megalapozottnak tűnik és így megerősíti a Fredegar-krónika *turci* népnévének azonoságát a türkökkel. A forrásban említett türkök földrajzi elhelyezkedése azonban nehezen hozható összhangba a más forrásokból ismert tudásunkkal. Az ’óceán’ szó ókori toposzra emlékeztet, amely a világ (oikumené) perifériájának szinonímája. Thrákia feltehetően a késő római *Thracia diocesis* lehet, a Duna folyó egyértelmű. Eszerint tehát a türkök földje a Duna-vidék, és az ettől keletre lévő terület volt. A türk terület ilyen lokalizációja ellentmond a többi forrásból nyerhető képnek. A türk terjeszkedés sohasem érte el a Dunát. A szöveghelyet többféleképpen is magyarázhatjuk. 1. A Fredegar-krónika azt a pillanatot örökítette meg, amikor a türkök közel voltak az Al-Dunához. Ilyen helyzet 584–585 körül bekövetkezhetett.⁵ 2. Egy másik lehetséges interpretáció a türk birodalmi szemléletből következhet. A türkök szökött alattvalóiknak tartották a Duna-vidéki avarokat, és ezt a felfogásukat valószínűleg külföldön is hangoztatták, például éppen Konstantinápolyban. Dagobert király követei Konstantinápolyban találkozhattak türkökkel. Később a türköktől hallott hírek Burgundiában már deformálódtak, lehet, hogy éppen a krónikáírók tollán. A frank történetírók számára másodlagos volt a türkök földrajzi elhelyezkedése, mivel ez lényegében nem érintette a frank eredettörténet elbeszélésének menetét. Az azonban kétségtelen, hogy a *turci* népnév nyugaton eredetileg a belső-ázsiai türköket jelölte, és a 7. században bekerült a nyugati irodalomba és tartósan fenn is tudott maradni.⁶

2.

A *turci* (*turchi*)népnév azonban a későbbiekben más népek megnevezésére szolgált. Van néhány forrás a keresztes hadjáratok előtti időből, amelyekben a *turci* azonosítása kérdéses. Az egyik ilyen forrás az Aethicus Ister néven ismert szerző *Cosmographia*

³ Beckwith, Christopher: The Frankish Name of the King of the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 15 (2006–2007), 8.; E. Ewig: Le mythe troyen et l’histoire des Francs. In: Rouche, Michel (ed.): Clovis. Histoire et mémoire. Vol. I. Le baptême de Clovis. Paris, 1997, 845–847. Kétségesnek tarja: pl. Meserve, Margaret: *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*. Cambridge (MA), 2008, 50. Más azonosítások: uo. 49–50 (hunok, avarok, torcilingek, protobulgárok).

⁴ Beckwith: The Frankish Name i. m., 8.

⁵ Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Társszerző: Farkas Csaba, munkatársak Borsos Márta, Csillik Éva., Makk Ferenc, Olajos Terézia. Budapest, 1998, 61.; Farkas: *Tanulmányok* i. m., 91–94.

⁶ Eckhardt Sándor: La légende de l’origine troyenne des Turcs. *Kőrösi Csoma Archivum* 2 (1932), 422–433. A trójai eredetmondáról az ókori és középkori európai történetírásban: pl. Halmágyi Miklós: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról*. Szeged, 2014, 80–87.

című munkája. A szerző valódi neve és személye vitatott (valószínűleg az írországi születésű salzburgi püspök, Virgil). A *Cosmographia* keletkezését a 8. századra lehet keltezni. Aethicus forrásai elsősorban ókori szerzők voltak, Pomponius Mela, Plinius maior, Iulius Solinus, de gyakran nem közvetlenül, hanem Sevillai Izidor közvetítésével. Aethicus szerint a *turchi* vad és rút barbárok, akiknek állati és rettenetes az életmódjuk. Góg és Magóg leszármazottainak tartotta őket.⁷ Érdekes, hogy a szerző a szkítákról is írt, és őket pozitívabban jellemezte, a mű végén önmagát is szkíta származásúnak mondta. Aethicus *turchi* népnéve a kazárokra vonatkozhat. De az is kétségtelen, hogy itt a *turchi* gyűjtőnévként jelenik meg, a „barbárok”, az eurázsiai steppe népeit is jelentheti. Nehéz pontosan megállapítani, hogy milyen forrásból került a népnév Aethicushoz. Feltehetően kortárs forrásról van szó, mivel a délnémet területeknek voltak kapcsolatai és közvetlen információi Kelet-Európáról, így a kazárokról is.⁸ De az is lehet, hogy Aethicus valamelyik ókori szerzőnél találkozott a névvel, *turcae* alakban. Mivel Pomponius Mela és Plinius műveit is használta, ez elképzelhető. Ebben az esetben az itt szereplő *turcae* eredetibb formája *iurcae*, és végső forrása Hérodotosz *jürka* népnéve lehetett.⁹

3.

Brémai Ádám (1070-es évek) szintén ismerte a *turci* népnevet. A hamburgi egyház történetéről írt könyvében kétszer említi: egyszer a Baltikum népei között, másodszer pedig a kelet-európai steppére utaló leírásban, ahol a *turci* elnevezés a Fekete-tengertől északra tűnik fel, a Rusz szomszédságában.¹⁰ A szerző ókori és kortárs híradásokat is felhasznált (a „szkíta” név antik toposz), de a *turci* ebben a második esetben nagy valószínűséggel azonosítható a 11. századi kelet-európai steppe valamelyik törzsszövetségével, a besenyőkkel, kunokkal vagy az oguzokkal. Utóbbiakat a Ruszban torkoknak (óor. *torci*) nevezték.¹¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy a *turci* név Brémai Ádámnál is gyűjtőnévnek tűnik (erre a két szöveghelyre a dolgozat végén még visszatérek).

⁷ *Die Kosmographie des Aethicus*. Hg. O. Prinz. München 1993, 119–120.; Nótári Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged, 2007, 42–49.; Nótári Tamás: Az univerzum képe Aethicus Ister *Cosmographiájában*. *Belvedere Meridionale* 17. évf. 5–6 (2005), 38–52.

⁸ Pl. Aleksandr V. Nazarenko: Ob imeni Rus' v nemeckih istočnikah 9–11 vv. *Voprosy Jazykoznanija* 5 (1980), 53–54.; Aleksandr V. Nazarenko: Južnonemeckie zemli v evropejskih svjazjah 9–10 vv. *Srednie Veka* 53. Moskva, 1990, 134–135.

⁹ Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Budapest, 1989, 273. (IV. 22); Marquart, Josef: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903, 55.

¹⁰ B. Schmeidler (ed.): *Magistri Adam Bremensis gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Editio tertia, SRG in usum scholarum. Hannover – Leipzig, 1917, 242 (Lib. IV. cap. XIV: „Wizzi, Mirri, Lami, Scuti, et Turci habitare feruntur usque ad Ruzziam”), 245 (Lib. IV. schol. 122: „Usque hodie Turci, qui prope Ruzzos sunt, ita vivunt, et reliqui Scithiae populi.”)

¹¹ Az óorosz évkönyvek *torci* népnévével azonosítják pl.: *Drevnijaja Rus' v svete zarubežnyh istočnikov*. T. IV. Sost., per., komment. Aleksandr V. Nazarenko. Moskva, 2010, 145, 133. jz.

4.

A *turci* név a magyarokkal kapcsolatban is feltűnt, elsősorban Itáliában. Az egyik ilyen említés Cremonai Liutprand Antapodosisában olvasható.¹² Liutprand 949-ben és 968-ban is járt Konstantinápolyban és ott szerzett tudomást a bizánci birodalommal szomszédos népekről, ezért az ő *turci* népnevét bizánci eredetűnek tarthatjuk. Egy másik itáliai forrásban, a Bari Évkönyvben szintén a magyarokkal lehet azonosítani azokat a 'türköket', akik II Basileios bizánci császár (976–1025) szövetségesei voltak 1025 körül (Bari ekkoriban bizánci uralom alatt volt).¹³ A bizánciak az 'ungri' és a 'türk' elnevezéseket használták a magyarokra. Az *ungri* nyugaton is jól ismert volt, az *Ungari*, *Hungari* nevek gyakran szerepelnek a forrásokban már a 9. századtól kezdve, de a *turci* a magyarokkal kapcsolatban alig fordul elő. Az említett itáliai szerzők értesülései bizánci forrásokra engednek következtetni.¹⁴ A *turci* elnevezés 'magyarok' jelentéssel nem terjedt el nyugaton, viszont a bizánci birodalmon kívül használták a muszlim szerzők is. Így találkozunk vele például Ibrāhim ibn Ya'qūb, Ibn Ḥayyān vagy a bizánci birodalomban hosszabb időt eltöltött Hārūn ibn Yaḥyà munkáiban, de al-Mas'ūdī és al-Maqdisī is használta a magyarokra ezt az elnevezést. Lehet, hogy a spanyolországi muszlim szerzőkhöz szintén bizánci közvetítéssel jutott el a név, de Ibn Ḥayyān esetében feltételezhető, hogy magyar forrásból ismerte meg a 'türk' népnevét.¹⁵ Ezen kívül az iszlám világ keleti részén is ismert volt. Itt a türköket a belső-ázsiai török nyelvű törzsekkel kapcsolatban használták. Al-Ġayhānī földrajzi leírásában a magyarokat a türkök közé tartozónak említette. Ez az azonosítás jelzi, hogy a türkök népe a muszlim szerzőknél is gyűjtőnév volt. A magyarok ilyen besorolása azzal magyarázható, hogy a magyarok a 9. században a Volgától keletre lévő területről költöztek nyugatra, és a Volga al-Ġayhānī számára határvonal volt a

¹² Becker, Josef (ed.): *Die Werke Liutprandis von Cremona (Liutprandi opera)*. SRG in usum scholarum. Hannover – Leipzig 1915, 38 (Lib. II, 4), 50 (Lib. II, 26). *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula, közrem. Olajos Terézia, H. Tóth Imre, Zimonyi István. Szeged, 1995, 215 (Sebők Ferenc ford.).

¹³ *Annales Baresnes*. MGH Scriptorum T. V. ed. G. H. Pertz. Hannover, 1844, 53. (1027. év)

¹⁴ Olajos Terézia: Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok* 132. évf. (1998), 221. (= Uő: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok*. Szeged, 2012, 190.); Uő: Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois André Ier. In: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge des XIX International Congress of Byzantine Studies*. Copenhagen 1996. Hg. G. Prinzing–M. Salamon. Wiesbaden, 1999, 92–93. (= Uő: *Bizánci mozaikok*, i. m., 302.); Uő: *Contingent hongrois au service de Byzance en Italie*. In: *Les Hongrois et l'Europe. Conquête et intégration*. Textes réunis par Sándor Csernus–Klára Korompay. Paris – Szeged, 1999, 227–228.

¹⁵ Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. MÖK 22. Budapest, 2005, 69–72.; Elter István: A magyarok elnevezései arab forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1997, 100.; Uő: *Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged, 2009, 124–125.

‘türkök’ meghatározása szempontjából: akik a folyótól keletre laktak, azokat a ‘türkök’ közé sorolták.¹⁶

5.

A *turci* népnév egy másik összefüggésben szintén bizánci forrásból került nyugatra. Landolfus Sagax lombardiai szerző a 11. század elején írt történeti munkájában számos esetben említi ‘türköket’. Ezekben az esetekben a *turci* nevek bizánci forrásból származnak és a belső-ázsiai türkökre vagy a kelet-európai kazárookra vonatkoznak. A forrásrészletekben a 6–7. századi bizánci – perzsa háborúkról vagy a 8. századi kazár – arab összecsapásokról van szó.¹⁷ Landolfus forrása Hitvalló Theophanes világkrónikája volt, amit Anastasius Bibliothecarius még a 9. században lefordított latinra. Több nyugati latin krónikában is felbukkan két rövid beszámoló a ‘türkök’ 8. század közepén viselt háborúiról (például Aurai Ekkehard /Michelsbergi Frutolf/, Gembloux-i Sigebert, *Annalista Saxo*, *Auctarium Mellicense* stb.).¹⁸ Az első bejegyzés a ‘türkök’ Armenia elleni támadásáról szól, a második az avarok elleni harcukról. Ezek a részek Landolfnál is megtalálhatók, talán éppen innen kerültek tovább a németországi szerzőkhöz.¹⁹ Eredeti forrásuk azonban Anastasius Bibliothecarius volt. Nála a ‘türkök’ támadásáról a 762. évnél, a ‘türkök’ és avarok háborújáról pedig a 764. évnél olvashatunk.²⁰ Ez nem más, mint Hitvalló Theophanes szövegének fordítása. Ha azonban megnézzük Theophanes eredeti szövegét a második részletnél, akkor ott ‘arabokat’ látunk ‘avarok’ helyett.²¹ Ez

¹⁶ Zimonyi: *Muszlim források* i. m., 79, 81.; Uő: Why were the Hungarians referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: *Néptörténet, nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk.: L. Károly–É. Kincses-Nagy. Szeged, 2001, 206–209.; Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition*. Wiesbaden, 2001, 67, 81. jz.

¹⁷ Landolfus Sagax: *Historia miscella*. Ed. F. Eyssenhardt. Berlin, 1869, 384, 398–402, 441–442, 450, 520, 523, 546, 548–549.

¹⁸ *Ekkehardi chronicon universale*, MGH scriptorum, ed. G. H. Pertz. Hannover 1844, 160: „A. D. 766. Turci egressi sunt a Caspiis portis, cum Avaribus bellum inierunt, multique ex utriusque perierunt.” *Chronica domini Sigeberti Gemblacensis monachi*, MGH scriptorum T. VI. ed. G. H. Pertz. Hannover, 1844, 333: „A. D. 762. Turci a Caspiis portis erumpentes, Armeniam infestant..”; *Annalista Saxo*, MGH scriptorum T. VI. ed. G. H. Pertz Hannover 1844, 557. *Auctarium Mellicense (Annales Mellicenses)*, MGH scriptorum T. IX. ed. W. Wattenbach, Hannover, 1851, 536.; *Auctarium Garstense*, MGH scriptorum T. IX. ed. W. Wattenbach, Hannover 1851, 563.; Vö. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Serie A Lateinische Namen bis 900*. Bd. III. Hg. F. Kampfer, R. Stichel, K. Zernack, red. R. Ernst, D. Wojtecki. Stuttgart, 1989, 75–79.

¹⁹ Landolfus Sagax, *Historia*, i. m., 546, 548.; *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte*, i. m., ed. J. Ferluga et al. Wiesbaden, 1977, 1: 257.

²⁰ *Anastasii Bibliothecarii historia ecclesiastica*. Rec. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1841, 233, 234.; *Glossar zur frühmittelalterliche Geschichte*, 3: 81.

²¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near East History A. D. 284–813*. Transl. C. Mango–R. Scott. Oxford, 1997, 602. (A. D. 763/764.); I. S. Čičurov (red.): *Vizantijskie istoričeskie*

utóbbi részlet a kazárok és az arabok transzkaukázusi háborújáról szól, erről a háborúról több más, muszlim és örmény tudósítás maradt fenn.²² Anastasius „*cum Avaribus*” kifejezése hibás. Az itt szereplő *turci* azonossága a kazárokkal kétségtelen, mivel maga Anastasius egy másik helyen a „türknek nevezett kazárok”-ról ír.²³

6.

Számos nyugati forrásban jelent meg a *turci* név a kereszties hadjáratok idején. Ezek a 'türkök' a szeldzsükök voltak, akik nagy területeket foglaltak el Kisázsiaiában és Irakban a 10–11. században, a Kalifátus és a Bizánci birodalom keleti tartományából. A kereszties hadjáratok 1096-ban kezdődtek és ettől kezdve számos információ került nyugatra erről a területről. A nyugatiak látóköre szélesedett, és sok hír közvetlenül, szemtanúktól származott, és ez tükröződik az események sokszor terjedelmes és részletes leírásában. A *turci* népnév gyakran együtt jelenik meg a *sarraceni* vagy *arab* etnonímákkal.²⁴ Ezekben a híradásokon kívül előfordulnak a szeldzsükök történetéről szóló adatok is. Az egyik ilyen Tyrosi Vilmos püspök krónikájában található. A szerző azt írja a szeldzsükök eredetéről, hogy északról származnak és valamikor nomádok voltak, majd elvándoroltak Perzsiába, amelyet elfoglaltak és ott uralkodnak.²⁵

---

sočinenija: „Hronografa” Feofana, „Breviarij” Nikifora. Moskva 1980, 46 (text), 69 (or. ford.); *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte, serie B Griechische Namen bis 1025*. Red. A. A. Katsanakis, G. Weiß, Stuttgart, 1988, 284.

²² Pl. Czeglédy Károly: Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A. D. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960), 75–88.

²³ *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte* 3: 79: „Turcos...quos Chazaros nuncupant...”

²⁴ Pl. *Annales Sanctae Columbae senonensis*, MGH scriptorum, T. I., ed. G. H. Pertz, Hannover, 1826, 106.; *Annales elnonenses maiores*, MGH scriptorum T. V., ed. G. H. Pertz, Hannover, 1844, 13.; *Annales blandiniensis*, MGH scriptorum T. V., ed. D. L. Bethmann, Hannover 1844, 27.; *Ex florentii wigorniensis historia*, MGH scriptorum T. V., 564.; *Hugonis Floriacensis*, MGH scriptorum T. IX. ed. G. H. Pertz, Hannover 1851, 392.; *Gesta Roberti Wiscardi*, MGH scriptorum, T. IX, 265–266, 286–287, 292.; *Leonis Marsicani et Petri Diaconi chronica...* MGH scriptorum T. VII., ed. W. Wattenbach, Hannover 1846, 766–767.; *Annalista Saxo*, MGH scriptorum, T. VI. ed. G. H. Pertz, Hannover, 1844, 727–731, 735, 741.; *Ekkehardi chronicon universale*, MGH scriptorum, T. VI., 208–209, 212, 216–217, 219–221, 224, 230.; *Chronica domini Sigeberti gemblacensis monachi*, MGH scriptorum T. VI., 364–365, 367.; *Anselmi gemblacensis continuatio*, MGH scriptorum T. VI., 375.; *Auctarium aquicinense*, MGH scriptorum T. VI., 403, 411, 417, 424, 427, 434.; *Sigeberti continuatio praemonstratensis*, MGH scriptorum T. VI., 452–455.; *Roberti de monte chronica*, MGH scriptorum T. VI., 486, 504.; *Cafari annales*, MGH scriptorum T. XVII., 12, 40–44, 47.; *Annales colonienses maximi*, MGH scriptorum T. XVII., Hannover, 1861, 761, 785, 790, 793, 799–800, 802 stb.

²⁵ Guillelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis*, Lib. I. c. VII. <http://www.thelatinlibrary.com/williamtyre/1.html> [letöltés: 2011. szept. 4.]; Meserve, Margaret: *Empire of Islam...* i. m., 51–52.

A 'türkökről' szóló információk bővülése elősegítette a különböző teóriák és kombinációk születését történelmi helyükről és szerepükről. Így például Gembloux-i Sigebert krónikájában a 'türkök' a római birodalom korának népei közé kerültek be a gepidákkal, alánokkal és bulgárokkal együtt.²⁶ A 'türkök' történetének egyik korai összegzése Trois-Fontaines-i Albericus krónikájában olvasható (13. század). Ebben szerepelnek azok a források, amelyeket nyugaton a 7. századtól kezdve ismertek a 'türkökkel' kapcsolatban. Albericus szerint a 'türkök' 763-ban a Kaukázusi kapunál harcoltak, ami az Anastasius Bibliothecariustól származó híradás átvétele. Ennek a leírásnak a végén Albericus megemlíti, hogy ettől kezdve nem volt hír róluk egészen 1059-ig. Innentől kezdve folytatódik a 'türkök' története, a szeldzsüökről szóló elbeszéléssel, amelyet Tyrosi Vilmos is megírt és van egy említés a trójai eredetükről is. Látható, hogy Albericus különböző, olyan egyedi adatokat dolgozott egybe, amelyekben a *turci* népnév szerepelt. Így a *turci* története a trójai háború idejében vette kezdetét és a szeldzsüökig haladt előre az időben.²⁷

Aeneas Sylvio Piccolomini Ázsia és Európa című művében van egy fejezet az oszmán-törökök eredetéről. Ő nem osztotta a 'türkök' trójai eredetéről vallott nézeteket, hanem Aethicus Ister leírására támaszkodott. Piccolomini a 'türkök' őshazáját az *oikuméné* északi részére tette, és szerinte innen vándoroltak a Kaszpi-tengerhez, majd később Kappadókiába és a Fekete-tenger északi partvidékére.²⁸

A 'türkökről' szóló híradásokat a magyarok és a hunok történetével is összekapcsolták. A montecassinói évkönyvben például a *turci* és a hunok azonosak egymással.²⁹ Az *Auctarium Neuburgense*ben, amely Freisingi Ottó krónikájából merített, és a 13. század-

²⁶ *Chronica domini Sigeberti*, MGH scriptorum T. VI., 302.; Vö. *Ex Oderici Vitalis historia ecclesiastica*, MGH scriptorum T. XXVI., Hannover, 1882, 17. Itt a *turci* név a gepidák, vandálok, gótok, hunok, és herulok közé került be.

²⁷ *Chronica Alberici monachi Trium Fontium*, MGH scriptorum T. XXIII., ed. P. Scheffer-Boichorst. Hannover, 1874, 791–792.

²⁸ *Aenae Sylvii Piccolomini postea Pii II. Papae Opera Geographica et Historica*, ed. J. M. Süstermann. Helmstedt, 1699, 212–214, 231–233.; Meserve, Margaret: *Medieval Sources for Renaissance Theories on the Origins of the Ottoman Turks*. In: B. Guthmüller–W. Kühlmann (eds.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000, 409–436. Meserve, Margaret: *From Samarkand to Scythia: Reinventions of Asia in Renaissance Geography and Political Thought*. In: *Pius II. El piú expeditivo pontífice. Selected Studies on Aeneas Sylvio Piccolomini (1405–1464)*. Ed. Z. von Mertels–A. Vanderjagt. Leiden, 2003, 13–40. Sylvio Piccolomini és más reneszánsz kori szerzőkről még pl. *Enea Sylvio Piccolomini (Pius II) Orations 1*. Audivi May 11, 1436. Text, transl. intr., notes M. von Cotta-Schönberg. Copenhagen, 2011, 34–38. <http://halsh.archives-ouvertes.fr/docs/00/68/31/51/PD>; Géraud Poumarède: *L'Europe de la Renaissance et l'Empire ottoman de la chute de Constantinople à la bataille de Lépante. Aspects culturelles et politiques*. In: *La Renaissance: actes du colloque de 2002*. Bulletin № 28. Paris-Sorbonne 2003, 56–57. Colette Beaune: *L'utilisation politique du mythe des origines troyennes en France à la fin du Moyen Âge. Lectures médiévales de Virgile*. Actes du colloque de Rome. Rome 1985, 331–355. Utóbbi két munkára Gálffy László hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

²⁹ *Chronica monasterii casiensis*, MGH scriptorum T. XXXIV., ed. H. Hoffmann. Hannover, 1980, 478.

ban kiegészítésekkel bővült, említés találunk a 'türkökről', akiket a szerző azonosít a hunokkal és hazájukat a Kaszpi-tengerhez (Kaszpi-kapu) teszi. Ők a nyugati hunok, akiket magyaroknak, és avaroknak neveztek.³⁰A 16. századi Jean Lemaire de Belges szerint a 'türkök' a hunok ősei voltak, és a hunok pedig a magyarok elődei.³¹ Ez a 'türkök', hunok és magyarok etnikai folyamatosságának (középkori) elmélete, amely a korabeli szerzők gondolkodásának eredménye volt. A 14. század végétől a nyugat-európai forrásokban feltűntek az oszmán-törökök, ekkor még csak Európa periferiáján, és a krónikások őket is ugyanúgy *turcinak* nevezték, mint korábban a szeldzsüköket.³²

7.

A *turci* népnév a középkori térképeken is feltűnt. Ismerünk néhány ilyen térképet. Egy 11. századi angolszász térképen Ázsiában a griffeket, Góg és Magóg népét és a 'türköket' találjuk.³³ Az ebstorfi térkép (13. század) szöveges kommentárja szerint a 'türkök' Góg és Magóg leszármazottai, *Taraconta* szigetén élnek és kegyetlen barbárok, akik gyerekeket esznek.³⁴ A herefordi térkép (13. század) is említi *Taracontát* és a barbár 'türköket'.³⁵ Ezek a megjegyzések, amelyek a Góg és Magógtól való származást, *Taraconta* szigetét és a 'türkök' negatív jellemzését tartalmazzák, nagyon hasonlítanak *Aethicus Ister 'türkökről'* szóló leírására. *Aethicus* szintén említette *Taracontát*. Ennek a *Taracontának* a lokalizációja nem könnyű, annyit tudunk róla, hogy az északi óceánon volt, más szigetekkel együtt. Lehet, hogy a Balti-tengerről van szó, és a *Taraconta* név egy balti-finn szóval hozható kapcsolatba (*Tara* egy baltikumi istenség neve amelyhez egy *-konda* szuffixum került, és ez azt jelentette, hogy 'a *Tara*-hívók népe'.³⁶ Ez akár összefüggésbe is hozható Brémai Ádám gestájával, az általa északon említett *turci* népnévvel. *Aethicus* alapján egyrészt a 'türkök' hazáját északra helyezte, de más források alapján tudott a kelet-európai steppe *turcijairól* is, ezért az ott élő népek egyikét is így nevezte.

Összefoglalva az áttekintést, azt lehet megállapítani, hogy a *turci* népnév a nyugat-európai latin nyelvű forrásokban a 7. században jelent meg, a belső-ázsiai türkök

³⁰ *Auctarium Neuburgense*, SRG T. 45.,

³¹ Eckhardt: La légende de l'origine troyenne des Turcs i. m., 430–431.

³² Pl. *Annales mellicenses*, MGH scriptorum, T. IX., Hannover 1851, 514, 519–520, 522–523, 525, 527, 529, 531–534.; *Continuatio monachorum Sancti Petri*, MGH scriptorum T. IX., 841–842.; *Chronicon elwacense*, MGH scriptorum T. X. Hannover, 1852, 43–44, 47–48, 50; *Gesta archiepiscoporum magdeburgensium*, MGH scriptorum T. XIV., Hannover, 1883, 451, 468, 471, 477; *Annales Sancti Victoris massiliensis*, MGH scriptorum T. XXV. Hannover, 1880, 7.

³³ Leonid S. Čekin: *Kartografija hristianskogo srednevekov'ja 8–13 vv.* Moskva, 1999, 120.

³⁴ Čekin: *Kartografija*, i. m., 142.

³⁵ Čekin: *Kartografija*, i. m., 153.

³⁶ Pl. Urmas Sutrop: Taarapita, the Great God of Oeselians. *Folklore* 26, 49–51. <http://www.folklore.ee/folklore/vol26/sutrop.pdf>

neveként. Később az elnevezés jelentett a kazároket, magyarokat, esetleg a besenyőket vagy oguzokat vagy kunokat, a szeldzsüköket és végül az oszmánokat. A kezdeti konkrét népnév később több esetben is megfigyelhetően gyűjtőnévvé vált, de nem terjedt el annyira széles körben, mint a szkíta vagy hun elnevezés. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kereszties hadjáratok előtt viszonylag kevés hír jutott el róluk nyugatra, míg a *szkíta* és *hun* nevek sokkal ismertebbek voltak nála. A 'türkökről' szóló hírek egy része biztosan, más része valószínűleg bizánci közvetítéssel került nyugatra, ez még részben a kereszties hadjáratok korára is igaz. Ha megnézzük, hogy a bizánci forrásokban hogyan alakult a 'türk' népnév jelentése, akkor majdnem ugyanazt látjuk, mint nyugaton.³⁷ De van néhány olyan eset, amikor nem biztos, hogy bizánci közvetítésre kell gondolnunk, itt elsősorban az északkal kapcsolatban említett esetekre érdemes figyelni. Mivel a skandináviai forrásokban (óészaki, óizlandi) is előfordul a 'türk' népnév, nem zárható ki, hogy ezek esetleg rusz, normann közvetítéssel a steppéről kerültek a skandináviai irodalomba, és esetleg más európai szerzőkhöz.³⁸

³⁷ Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen.* II. Berlin 1983³, 320–327 (türkök, kazárok, magyarok, vardarióták, szeldzsükök, oszmán-törökök). A *turcopoli* elnevezés ('szeldzsük származású bizánci zsoldoskatonák') szintén előfordul bizánci és nyugati forrásokban is. Pl. *Byzantinoturcica* i. m., II, 327–328; *Ekkehardi chronicon* i. m., 212, 300.

³⁸ Szántó Richárd: Skandináv források adatai a kelet-európai steppére. In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Szerk.: Márton A. Budapest, 2001, 174, 176–179.

II. HENRIK – SZENT ISTVÁN – BÁTOR BOLESŁAW A REGIONÁLIS KAPCSOLATOK EGY BIRODALMI GYŰLÉS (HOFTAG) TÜKRÉBEN: MERSEBURG 1013

4

A középkori Német-római császárságban a *Hoftag* a birodalom irányításának egy fontos eszköze volt, amit az uralkodó belátása szerinti időben és helyre hívott össze, és a megjelenés kötelezettségét róta a birodalom elitjére. A koraközépkori intézményekre jellemzően e látszólagos szabályozatlanság a kortársak számára nagyon is világos szokásokon alapult. Az uralkodó rendszerint jelentősebb egyházi ünnepek idején egyik kiemelten fontos várába vagy valamely egyházi központba hívta össze. A cél mindig fontos aktuális problémák megoldása, rendezése volt: pl. uralkodóváltás, koronázás, hűségeskü, törvényalkotás, ítélethozatal, jelentősebb adományok, tisztségekkel felruházás, hadjárat indításáról való döntés stb.¹ Az összejöveteleknek megvolt a rituális formája, és diplomáciai jelentőséggel is bírt, amikor a birodalom területén kívülről érkeztek fejedelmek vagy követeik. Közép-Európa sorsára nézve a 973. évi quedinburgi *Hoftag* bírt különös jelentőséggel.²

A birodalom keleti része, az Elba–Saale vidéke a szász dinasztia idején vált fontossá. (ld. az 1. sz. térképet) Az első merseburgi *curia regis* (Pfalz) I. Henrik (919–936) idején épült,³ püspökségét I. Ottó (936/962–973) 968-ban alapította,⁴ de 981 és 1004 között megszűnt, majd II. Henrik (1002–1024) alapította újra. Merseburg jelentőségét mutatja, hogy II. Henrik 26 alkalommal tartózkodott itt.⁵ Ebből kilencszer bizonyosan, de lehet, hogy tízszer *Hoftag*-ot is tartottak.⁶

¹ *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 1–9. Deutscher Taschenbuchverlag, München, 2003. (A továbbiakban: *LexMA*) itt: Bd. VII., 641–642.

² *Der Hoftag in Quedlinburg 973. Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa*. hg. von Andreas Ranft, Berlin, 2006.

³ *LexMA*, Bd. VI., 544.

⁴ Parisse, Michel: Die Reichskirche (um 900 bis 1054). In: *Die Geschichte des Christentums*. Bd. IV.: Bischöfe, Mönche und Kaiser (642–1054). hg. von Egon Boshof, Freiburg–Basel–Wien, 1994, 797–820.; *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453*. Szerk.: Font Márta. Pécs, 2009, 236.

⁵ Zotz, Thomas: *Die Gegenwart des Königs. Zur Herrschaftspraxis Ottos III. und Heinrichs II.* In: *Otto III.–Heinrich II. Eine Wende?* hg. von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter. Sigmaringen, 1997, 349–386. itt: 384.

⁶ Csak a témánk szempontjából fontos *Hoftag*-ok eseményét tüntettük fel. Lásd: Ramm, Peter: *Dom und Schloss zu Merseburg*. München–Berlin, 2008, 115.

1.	1002 július	Hoftag	Henrik királlyá választásának megerősítése Szászföldön
2.	1004 február eleje	Hoftag	a püspökség újjraalapítása, a lengyelek elleni hadjárat indulása
3.	1009 június (Pünkösöd)	Hoftag	
4.	1012 január	Hoftag	ötéves béke kihirdetése Szászföld számára
5.	1012 szeptember/október	Hoftag?	II. Henrik hosszabb tartózkodása
6.	1013. május 23-25. (Pünkösöd)	Hoftag	ünnepi koronázás és békekötés a lengyelekkel
7.	1015 április (Húsvét)	Hoftag	
8.	1017 február	Hoftag	
9.	1021 április (Húsvét)	Hoftag	
10.	1023 április (Húsvét)	Hoftag	

A *Hoftag*-okon kívül itt volt a hadak gyülekezőhelye, amikor II. Henrik a lengyelek elleni hadjáratokra készült, illetve hadjáratról visszatérőben is megállt itt. Az 1013 Pünkösdjén (május 23-24.) Merseburgban tartott *Hoftag* immár II. Henrik alatt is szokásos helyszínnek mondható. 1013-ban a *Hoftag* Pünkösöd utáni napon ért véget.

A Német-római császárság keleti határvidéke a 10. század utolsó harmadában

A birodalom keleti határvidéke a Balti-tengertől az Érchegységig, illetve a Prágai medencéig az Elba mentén húzódott. (ld. a 2. sz. térképet) Az Elba bal partján, Szászföld szomszédságában különböző, törzsi kötelékben élő szláv törzsek laktak. A terjeszkedés jegyében ekkor formálódott a *mark*-ok szervezete (Meissen, Lausitz, Nordmark). Az uralmi viszonyok instabilitását mutatja, hogy a 983. évi szláv felkelés következtében a birodalmat területi veszteség érte. Meissen és Lausitz *mark*-ja is bizonytalanná vált, és a Warta mellett szerveződő Piast központ nyugati irányú terjeszkedésének is ki volt téve. A Prágai medencében a 10. század során mind jelentősebb befolyásra tettek szert a német uralkodók (ld. pl. a 950, 975. évi hadjáratokat), amit az ezredfordulón tovább erősített az egymással rivalizáló testvérek (III. Boleslav, Jaromír, Udalrik/Oldřik) pozícióharca.⁷ A Bécsi medencétől az Adriáig húzódó szakasz a 10. század második felében bajor

⁷ Žemlička, Josef: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Prag, 1997, 42–43.; Sláma, Jiří: *Počátky přemyslovského státu*. In: *České země v ránem středověku*. ed. Petr Sommer. Prag, 2006, 30–52. itt: 45.

határvidéknek számított. 976-ban következett be változás, amikor Civakodó Henrik (955–976, 985–995) szembekerült II. Ottó császárral, aki egyébként az unokatestvére volt. Kettejük konfliktusa azzal ért véget, hogy Ottó megfosztotta Henriket hercegi rangjától, és a bajor területet jelentősen átalakította. Az egykor nagy kiterjedésű Bajor Hercegség (ld. a 3.sz. térképet) déli része, Karinthia, önálló hercegi rangra emelkedett, ide tartozott Friaul, Isztria és Krajna is, keleti részein pedig megszerveződött Ostmark, a későbbi Ausztria alapja.⁸

Az Elba–Saale mentén élő szláv csoportok között ellentét feszült. A Přemysl és Piast központokon kívül a szorbok és a liuticsok is számottevő katonai erőt képviseltek. Ez a terület jelent meg *Scлавinia* néven a III. Ottó császárt ábrázoló miniatúrán és Brémai Ádám megfogalmazásában: „*Scлавonia igitur, amplissima Germaniae provincia*”.⁹ A Kárpát-medencében és az Alpok térségében is élt szláv népesség, de e terület nem tartozhatott a *Scлавinia* fogalma alá, ahogy Lübke véli.¹⁰ Egyrészt, mert az Alpok vidékének szlávjai, a karantánok nevet adtak a területnek;¹¹ másrészt, mert a Kárpát-medence nyugati fele rendelkezett antik hagyományokkal, amely tovább élt.¹² A *Scлавonia* elnevezés a Magyar Királyság déli határai mentén is felbukkant, ez a terület a 11. század végétől a magyar királyok uralma alá tartozott, de az elnevezés soha nem vonatkozott a Dráva vonalától északabbi területre.¹³

A Német-római császárság szempontjából a „határain” túli pogány népesség missziós célpontnak minősült. A 10. század folyamán, eredményeit tekintve inkább a század utolsó harmadában, a törzsi környezetből kiemelkedett, dinasztia teremtő vezető személyek kereszténnyé váltak. Így a Német-római császárság keleti határai mentén a 10. század utolsó harmadában új dinasztikus központok kezdtek megszilárdulni (Přemyslek, Piastok, Árpádok), de a birodalom keleti határvidéke is még formálódóban volt. A törzsfők közül kiemelkedett keresztény előkelők megnövekedett hatalmuknál fogva a krisztianizáció folyamatát felgyorsították. A keresztény térítés mindenütt a fejedelmi családokat, dinasztiaikat vette célba, „felülről” szerveződött. A térítést felkaroló törzsi előkelők a császárok támogatását elnyerve saját környezetükben további előnyre tettek

⁸ Lechner, Karl: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246*. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 23) Wien, 1996 [1976], 57–58.; a határok alakulásáról lásd. Reuter, Timothy: *Germany in the Early Middle Ages 800–1056*. London–New York, 1998 [1991], 194.

⁹ *Magistri Adami Gesta*. hg. von Bernhard Schmeider. Hannover, 1993. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum. 2.) 311. (II. 18.)

¹⁰ Lübke, Christian: *Das östliche Europa*. München, 2004, 220.

¹¹ Lásd: *Conversio Bagoariarum et Caranathanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. hg. von Fritz Lošek. (MGH Studien und Texte Bd. 15). Hannover, 1997.

¹² Lásd: a magyarországi elbeszélő forrásokban előforduló *Pannonia* felsorolását In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I.–II. ed. Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 538–539, II. 666–667.

¹³ Bagi Dániel: *Scлавonia a Magyar–Lengyel Krónikában*. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2012, 45–58.

szert. Ugyanakkor „provokálták” is környezetüket, amivel okozói lettek a kezdeti sikerek után mindenütt bekövetkező pogánylázadásoknak.¹⁴

Fontos lépést jelentett ebben a folyamatban, hogy a kereszténységet felvevő és a misszió támogatását felvállaló uralkodókat házassági kapcsolatok fűzték a szomszédos birodalomhoz. A házasság – pontosabban a birodalomból érkező hercegnő rangja – kifejezi, hogy az adott központ mennyire volt fontos a birodalom számára. Érthető, hogy a frissen megkeresztelkedett fejedelmek kezdetben nem a császári családból kaptak feleséget, hanem csak a tágabb rokonságból.¹⁵

III. Ottó után II. Henrik – több, mint uralkodóváltás?

Az ezredforduló császára, III. Ottó (983–1002)¹⁶ és pápája, II. Szilveszter (999–1003)¹⁷ a *Renovatio imperii* jegyében hozták létre a gnieznói és az esztergomi érsekséget, ezzel új egyháztartományokat teremtettek a birodalom határain kívül. A Přemysl fejedelmek központja, Prága más elbírálás alá esett. Egyrészt a két említett érsekségnél korábbi egyházmegyéről van szó, amely már a 970-es években létezett,¹⁸ másrészt Prága püspöke a birodalom legjelentősebb érseki tartományának (Mainz) lett alárendelve; jelezve egyben a terület – és uralkodója – birodalmon belüli pozícióját. A Piastok esetében III. Ottó császár személyes látogatást is tett,¹⁹ amelynek okaival, az ott törtétekkel és következményeivel mind a lengyel, mind a német történetírás számos alkalommal foglalkozott.²⁰ Hogyan működött III. Ottó és Bolesław,

¹⁴ Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században.* Budapest, 2005, 91–96.

¹⁵ Uo. 101–102.

¹⁶ Görich, Knut: *Otto III. Romanus, Saxonus et Italicus.* Sigmaringen, 1995.

¹⁷ Riché, Pierre: *II. Szilveszter, az ezredforduló pápája.* Budapest, 1999.

¹⁸ Fiala, Zdeněk: *Die Organisation der Kirche im Přemyslidenstaat des 10.-13. Jahrhunderts.* In: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit.* hg. von František Graus–Herbert Ludat. Wiesbaden, 1967, 133–143. itt: 133.; Font: *A keresztény nagyhatalmak* i.m., 98.

¹⁹ *Annales Altahenses Maiores.* hrsg. von Edmund Oefele, Hannover, 1979. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. 4.) 16.; *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon.* hg. von Robert Holtzmann, München 1996. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Nova Series 9.) 182–184. (IV. 45.); Font: *A keresztény nagyhatalmak* i.m., 99–100.

²⁰ Pl. Labuda, Gerard: *Der „Akt von Gnesen” von Jahre 1000. Bericht über die Forschungsvorhaben und Forschungsergebnisse.* *Quaestiones medii aevi novae*, 5 (2000) 145–188.; Fried, Johannes: *Otto III. und Bolesław Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evageliars, der „Akt von Gnesen” und das frühe polnische und ungarische Königtum.* Stuttgart, 2001 [1999]; Uő: St. Adalbert, Ungarn und das Imperium Ottos III. In: *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa.* hg. von Ferenc Glatz. Budapest, 2002, 113–141. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 15); *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den „Akt von Gnesen”.* hg. von Michael Borgolte. (Europa im Mittelalter 5) Berlin, 2002.;

illetve a birodalom és a Lengyel Fejedelemség kapcsolata az érsekség alapítása után, erre két év történései alapján nem adhatunk kellő magyarázatot. Bolesław *amicus* címe mindenesetre azt tükrözte a környezet számára, amit Thietmar megfogalmazott: *tributarius*-ból *dominus*-sá változott.²¹ Wyrozumski értelmezésében a következő történt:²²

- Bátor Bolesław államának tényleges elismerése az akkori, és talán jövőbeni nagy-kiterjedésű határaitól;
- egy lengyel egyháztartomány létrehozása, és Bolesław teljes szuverenitásának biztosítása;
- Lengyelország a Császárság szövetsége, és talán a szlávok feletti uralom elismerése, ahogy a müncheni miniatúrán látható;
- Bolesław felvétele az „uralkodócsaládba”.

A váratlanul és gyermektelenül elhunyt III. Ottó után a bajor Liudolfingerek egyik mellékága került hatalomra II. Henrik (1002–1204) személyében. Ezt az uralkodóváltást a szakirodalom a birodalmi politikában bekövetkezett fordulatként értékeli. De vajon valóban az volt-e? – teszi fel a kérdést K. Herbers. Igaz-e az „álmódzó” (*Traumtänzer*) III. Ottó és a „reálpolitikus” (*Realpolitiker*) II. Henrik szembeállítás?²³ A kérdés változatlanul felmerül, annak ellenére, hogy a német történetírás sok szempontból elemezte és elvégezte III. Ottó és II. Henrik politikájának összehasonlítását.²⁴

Tíz szerző négyszáz oldalt meghaladó elemzéséből²⁵ Henriknek a lengyel fejedelmhez és a magyar királyhoz való viszonyát emeljük ki. A fordulat szükségszerűségét hordozta magában, hogy Ottó és Henrik közti hatalomváltás az uralomnak nem egyenes ági átadását jelentette. A hatalomhoz vezető úton Henriknek akadtak ellenfelei, Hermann, sváb herceg és Ekkehard, meissenai őrgróf.²⁶ Henrik trónigényét kifejezte az a körülmény, hogy Ottó 1002. április 3-i temetésén a menet élén állt. Ezt követően a bajor környezetből érkező II. Henriknek a szász előkelő családokkal szemben is meg kellett erősítenie pozícióját. 1002-ben a meissenai őrgróf, Ekkehard meggyilkolása után a szász előkelők és a nyugat felé terjeszkedő Bolesław átmenetileg szövetségesre találtak

---

Rhode, Gotthold: *Kleine Geschichte Polens*. Darmstadt, 1965.; Wiszewski, Przemysław: *Domus Boleslai. Values and Social Identity in Dynastic Traditions of Medieval Poland (c.966–1138)*. Leiden–Boston, 2010. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, vol.9)

²¹ Thietmari *Merseburgensis episcopi Chronicon*. 232. (V. 20.)

²² Wyrozumski, Jerzy: Der Akt von Gnesen und seine Bedeutung für die polnische Geschichte. In: *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren i.m.*, 281–291. itt: 290.

²³ Herbers, Klaus–Neuhaus, Helmut: *Das Heilige Römische Reich. Schauplätze einer tausendjährigen Geschichte*. Köln–Weimar–Wien,² 2006 [Köln '2005], 55. (a vonatkozó rész Klaus Herbers munkája)

²⁴ Weinfurter, Stefan: *Otto III. und Heinrich II. im Vergleich. Eine Resümee*. In: *Otto III. und Heinrich II. Eine Wende?* hg. von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter. Sigmaringen, 1997, 387–413. itt: 412.

²⁵ Lásd: az *Otto III.–Heinrich II. Eine Wende?* kötet tanulmányait.

²⁶ Ehlers, Joachim: *Magdeburg–Rom–Aachen–Bamberg. Grableges des Königs und Herrschaftsverständnis in Ottonischer Zeit*. In: *Otto III.–Heinrich II. Eine Wende?* i.m. 47–76. itt: 58–59.

egymásban Henrik ellen,²⁷ aminek jele Ekkehard fiának házassága Bolesław leányával, Reglindis-szel. Henrik kompromisszumot kötött Bolesławval, aki Lausitzot és *Milsener Land*-ot mint *Reichslehen*-t megkapta.²⁸ (ld. a 4.sz. térképet) A szász Ekkehard rokonsága azonban csak átmenetileg sorakozott fel e megegyezés mögött, egy részük később Henriknek Bolesław ellen fordulását támogatta. A szászföldön kialakult helyzet nem jelentett hosszú távon megoldást azért sem, mert a bajor hercegség a cseh Přemysl uralkodókkal állt szövetségi viszonyban, a dinasztikus uralmukat megszilárdítani akaró Přemyslek és a Piastok közötti rivalizálásban az előbbieket bajor támogatásra számítottak.²⁹ Ez a helyzet előrevetítette a királlyá választott bajor herceg és a III. Ottótól a „császár barátja” címet viselő – ráadásul a birodalom keleti részén terjeszkedni akaró – Bolesław konfliktusát. Bolesław számára tehát a birodalom élén történt személycsere valódi változást jelentett.

Henrik császár trónra léptekor a magyar uralkodóházzal szoros dinasztikus kapcsolat állt fenn:

Henrik testvére, Gizella³⁰ István király felesége volt. Ez a házasság zárta le a bajor–magyar határ mentén kialakult konfliktusokat 996/997 táján. A házasságkötés idejének *terminus ante quem*-je 997, Géza halála, *post quem*-je Henrik bajor hercegi uralmának kezdete: 996. A békekötés éppen Henrik nevéhez kapcsolódik, midőn apja, Civalodó Henrik halálát követően a hercegség élére került. Géza fejedelem a béke érdekében területi engedményt tett, lemondott a Bécsi medence feletti uralomról; a Lajta–Fischa folyók a nyugati magyar határvonalat több évszázadra meghatározták. III. Ottó idején kezdett formálódni a keleti bajor végeken a Magyar Királysággal közvetlen határos későbbi *Ostmark*, amelynek az ezredfordulón bukkant fel a későbbi elnevezése (*Ostarrichi*).³¹ A bajor területek és Magyarország viszonyában II. Henrik királlyá választása nem eredményezett változást; viszont a magyar király presztízsét jelentősen emelte, hogy a német–római király családjának tagja lett.³²

²⁷ Görich, Knut: *Eine Wende im Osten: Heinrich II. und Boleslaw Chrobry*. In: *Otto III.–Heinrich II. Eine Wende?* i.m., 95–167. itt: 112–115.

²⁸ Uo. 116–118.

²⁹ Uo. 165.

³⁰ Gizella István halála után Magyarországon maradt, csak 1045 körül tért vissza bajor földre, ahol Niederburg bei Passau kolostorában apáca, majd 1055–1060 között a kolostor apátnője lett. Lásd: Weinfurter, Stefan: A „Henrikek dinasztíája”, Gizella családja. In: *Gizella királyné 985 k.–1060*. Szerk.: Koszta László–Homonnai Sarolta. Veszprém, 2000, 7–16.; Veszprémi László: *Königin Gisela von Ungarn*. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Bde 1–2. hg. von Alfried Wiczorek und Hans-Martin Hincz, Stuttgart, 2000. itt: Bd. 2. 608–613.; Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005, (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36), 183.; A korszak egészére továbbra is meghatározó munka Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000. [1977]

³¹ Lechner: *Die Babenberger* i.m., 58.

³² Varga, Gábor: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Arpaden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. München, 2003, 84.; Számos példa van arra,

Henrik és testvére, Brunó közötti ellentétben a magyar király közvetítő szerepet vállalt. Henrik 1004 februárjában Merseburgban értesült arról, hogy Brunó Magyarországra, másik testvéréhez, a magyar királynéhoz menekült. Henriket a korábban vele szintén szembeforduló schweinfurti Henrik értesítette, aki közben elnyerte a német uralkodó kegyelmét. Henrik király elfogadta a magyarok közvetítését és Brunót visszafogadta: „*Ipse [Heinrich] autem cum exercitu progreditur usque ad locum, qui Tinga dicitur. Ibi dominus Brono, frater eius cum Ungaricis intercessoribus regi presentatur et ab eo data sibi gratia, misericorditer suscipitur.*”³³

Az eset a dél-bajorországi Ober- és Unterthingau környékén történt, ahová Henrik serege élén érkezett. Nem alakult ki konfliktus Magyarország és a birodalom között. Bruno később Augsburg püspöke lett (1004–1029), és ebben a minőségében később (1007 körül) is megfordult Magyarországon.³⁴ A magyar egyház a lengyelhez hasonlóan önálló érseki tartománnyá lett, a magyar és a német klérus közötti kapcsolatról több esemény is tanúskodik: az esztergomi érsek, Asztrik 1007-ben részt vett a frankfurti zsinaton, 1012-ben pedig oltárt szentelt a bambergi dómban.³⁵

István király dinasztikus kapcsolatai

A császári rokonság miatt nem meglepő, hogy a magyar uralkodók, Géza fejedelem és István király családi viszonyairól a magyar krónikás hagyomány mellett német területen keletkezett források is tudósítanak. Merseburgi Thietmar híradását kortárs volta teszi hitelessé, bár információi bizonyára magyar hagyományt is közvetítettek.

Géza fejedelem dinasztikus kapcsolatépítése egyaránt erősítette az Árpádok pozícióját a magyar törzsfők között és szövetségét a szomszédos uralkodókkal. Az előbbi kategóriába sorolható Géza saját házasságkötése az erdélyi Gyula leányával, Sarolttal,³⁶ az utóbbiba gyermekei számára kiválasztott házastársak személye. Géza fejedelem felnőttkori megkeresztelkedése miatt nem zárható ki, hogy több felesége is lehetett. Viszont a *Magyar-Lengyel krónika*, amely egy Piast dinasztiai felelőset (Adelhaid)

---

hogy a magyar király a birodalomból vett mintákat követett. Lásd: Deér, Josef: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 79 (1971): 1–2. 1–56.

³³ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. 278. (VI. 3.)

³⁴ Querfurti Bruno levele utal arra, hogy Magyarországon találkoztak. Lásd: *Epistola Brunonis ad Henricum regem* In: *Diplomata Hungariae antiquissima*. vol. I. 1000–1131., ed. Georgius Györfly, Budapestini, 1992. (a továbbiakban: *DHA*) I. 44–45.; Bogyay Tamás úgy véli, hogy az augsburgi püspök azért jöhetett Magyarországra, hogy Istvánt megnyerje egy Bolesław elleni szövetségre, de ezt nem támasztja alá egyetlen forrás sem. Lásd: Bogyay, Thomas von: *Stephanus rex*. Wien–München, 1975, 39.

³⁵ *DHA* I. 43.; Veszprémy László: Asztrik. In: *Korai magyar történeti lexikon 9–14. század*. Főszerk.: Kristó Gyula, Szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc, Budapest, 1994 (a továbbiakban: *KMTL*), 68.

³⁶ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *SRH* I. 312. (cap. 63.)

is feltételez,³⁷ nem hiteles.³⁸ Egyrészt mert a kereszténység felvétele után – Sarolt mellett, aki adataink szerint túlélte Gézát – más házassággal reálisan nem számolhatunk, ahogy egyetlen fia anyjának eltaszításával sem.³⁹ Másrészt a *Magyar–Lengyel krónika* kései kompiláció számos tévedéssel. Az Adeilhaid név nagy valószínűséggel a későbbi I. Béla magyar király lengyel házasságának⁴⁰ hagyományát jeleníti meg, hiszen Béla hercegként hosszú ideig élt lengyel földön, ott házasodott, és gyermekei többsége is ott született. Saroltról ellenben hírt ad merseburgi Thietmar krónikája: „*Uxor autem eius Beleknegini, id est pulchra domina Slavonice dicta, supra modum bibebat et in equo more militis iter agens quendam virum iracundiae nimio fervore occidit.*”⁴¹ Thietmar magyar ügyekben jól informált volt, hiszen István királynak a pogány Vajk (Waic) nevét is ismerte: „*gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit.*”⁴²

Géza fejedelemnek Istvánon kívül más fiáról nem tudunk, leányairól pedig csak közvetve, a házasságukból származó gyermekek fellépése nyomán. Aba Sámuel rokonságba emelése ugyanúgy a belpolitikai stabilitást szolgálta, mint Géza házassága. A lengyel Bátor Bolesławval,⁴³ a velencei Orseolo Ottóval⁴⁴ és a bolgár Sámuel cár fiával, Gavriil–Radomirral⁴⁵ való házassági kapcsolat a szomszédos uralkodókkal való békés kapcsolat bizonyítéka. Géza leányainak házasságkötéséről biztos kronológia adatunk nincs, a datálást e kapcsolatokról született gyermekek tevékenységéből, illetve ennek nyomán vélt életkorukból lehet kikövetkeztetni. Ezen adatok azt sem zárják ki, hogy a leányok némelyike nem apjuk, Géza, hanem testvérük, István idején – és elképzelései szerint – kötött házasságot.

Bolesławval kapcsolatban a datálásban támpontot nyújt Bezprym személyén kívül Bolesław többi házassága is. Bolesław Chroby-nak a második felesége volt a Géza

³⁷ A legújabb kiadása: *Uhorsko–pol’ská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*. ed. Martin Homza. Bratislava, 2009, a forrásszöveg: 118–185. itt: 132, 134. (a továbbiakban: *Magyar–Lengyel krónika*); Ezt az adatot kritika nélkül vette át Balzer, Oskar: *Genealógia Piastów*. Kraków, 1895, 29–34. és nyomában a lengyel történetírás. Korrekciója lásd: Jasiński, Kazimierz: *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa–Wrocław 1992. 72. A magyar történészek közül egyedül Vajay Szabolcs tartotta hitelesnek ezt az adatot, lásd: Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: *Székesfehérvár évszázadai*. I. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967, 63–100.; forráskritikára lásd: Karácsonyi Béla: Tanulmányok a Magyar–Lengyel Krónikáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica* t. XVI. Szeged 1964.

³⁸ Font: *A keresztény nagyhatalmak* i.m., 88–89.

³⁹ Vajay: *Géza nagyfejedelem és családja* i.m., 75.

⁴⁰ Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik* i.m., 185.

⁴¹ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. 498. (VIII. 4.)

⁴² Uo. 198. (IV. 59.)

⁴³ Uo. 198. (IV. 58.).

⁴⁴ *Andrea Dandolo: Chronicon Venetum*, idézi Vajay: *Géza nagyfejedelem és családja* i.m., 70.

⁴⁵ *Ioannes Scylitzes: additamenta Michaelis*. In: Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, 1988, 97.

leánya, a házasságkötést 985/986 tájára tehetjük, mivel e feleség eltaszítása után 987-ben Bolesław már újabb házasságot kötött. A magyar hercegnővel kötött házasságból származó gyermek, Bezprym születését 988-ra teszi a magyar történetírás.⁴⁶ Bezprym/Veszprém valószínűleg anyjával együtt érkezett Magyarországra, de magyarországi szerepéről semmit sem tudunk. Felmerült, hogy tőle származna a magyar veszprémi egyházmegye és ispánság központjának a neve, ám ezt semmi sem támasztja alá. Mivel a veszprémi püspökség a legelsőik egyike,⁴⁷ és 1000-ben, az esztergomi érsekség alapításakor már fennállt, Veszprém herceg pedig egy tizenkét év körüli gyermek lehetett, aki ispáni funkcióra alkalmatlan volt. A magyarországi helynévadási gyakorlat szerint valószínű a település személynévi eredete. Kristó Gyula feltevése szerint a szláv hangzású Veszprém név a helyi szláv lakosságból kikerült személyre utalhat,⁴⁸ aki nem azonos Veszprém herceggel. Bezprym a lengyel belviszályok idején 1031-ben tért vissza lengyel földre,⁴⁹ ahol rövid ideig tartó küzdelem után 1032-ben megölték.

Géza fejedelem másik leányának, aki a bolgár uralkodó fiának, Gavril-Radomirnak a felesége lett, nővéréhez hasonló sors jutott. A házasság időpontja ismeretlen. Vajay Szabolcs 986 körülnek gondolja,⁵⁰ Kristó Gyula szerint 995 körül már véget ért,⁵¹ a bolgár történetírás a 998/999 évet valószínűsíti. Ez utóbbi arra építi álláspontját, hogy Gavril-Radomir, aki hamarosan eltaszította feleségét, 1000 körül nősült újra, és e házasságból 1002-ben fia született.⁵² Géza ismeretlen nevű leányának a bolgár hercegtől született fia, Peter-Deljan 1040–1041-ben jutott szerephez bolgár földön.

A velencei dogéval és az országon belüli előkelő Abákkal nagy valószínűséggel már nem Géza, hanem István király teremtett rokoni kapcsolatot. Orseolo Ottó és István testvére 1009-ben kötött házasságot, fiúk, Péter 1010/1011 körül született. II. Henrik halála után, 1024-ben ért véget Ottó uralma: ő Bizáncba menekült, felesége és fia pedig Magyarországra. Péter 1038–1041 és 1044–1046 között magyar király lett.⁵³ István király ugyancsak 1009 körül adta férjhez másik leánytestvérét, Aba Sámuelhez, ebből a házasságból született fiú, szintén Aba Sámuel, Orseolo Péterrel rivalizálva 1041–1044 között foglalta el a magyar trónt.⁵⁴

⁴⁶ Kristó Gyula: Géza. In: Kristó Gyula–Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest, 1996, 27–31. itt: 29.

⁴⁷ Lásd: Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszerkezet kialakulása. In: *Az államalapító*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 1988.153–207. itt: 175–178.

⁴⁸ Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988, 240.

⁴⁹ *Annales Altahenses Miores*. hrsg. von Edmund Oefele, Hannover 1979. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. 4.) 18.

⁵⁰ Vajay: *Géza nagyfejedelem és családja* i.m., 66.

⁵¹ Kristó: Géza i.m., 29.

⁵² A bolgár irodalom összefoglalását adja Димитров, Христо: *Българо-унгарски отношения през средновековието*. София, 1988, 81.

⁵³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH I. 323–327. (cap.71–73.); Makk Ferenc: *Magyar külpolitika 896–1196*. Szeged, 1996, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 69–79.

⁵⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH I. 324–325. (cap. 72.); Makk: *Magyar külpolitika* i.m., 73–76.

István király gyermekeinek névadása a Német-római birodalom uralkodóival való jó kapcsolatra utal. A név szerint ismert, de gyermekkorban elhalálozott Ottó valószínűleg korábban, még III. Ottó császár életében született. Az egyetlen, felnőtt kort megért fiának István az Imre (*Emericus*) nevet adta, amely a Henrik (*Henricus*) név magyar nyelvi változata.⁵⁵ Imre 1031-ben baleset áldozata lett,⁵⁶ ennek következtében alakult ki a trónért való küzdelem. Imre herceget 1083-ban apjával együtt avatták szentté. Imre herceg legenda azonban később, a 12. század elején keletkezett, amelyre nagy hatással volt az ugyancsak szentként tisztelt II. Henrik császár körül kialakult legenda.⁵⁷ A gyermektelen II. Henrik életútja alkalmassá vált a 12. század elején a cölibátus propagálására, ahogy a gyermektelenül elhunyt Imre herceg is, akire egyetlen férfiként bizonyosan a dinasztia fenntartásának kötelezettsége is hárult. Gyermektelenül maradt házasságát a legenda szövege elhomályosította.⁵⁸

István király és Bolesław – 1013 előtt

1002 után István és Bolesław kapcsolatára az eltaszított nővér ügye bizonyára nem vetett árnyékot. Problémát okozhatott viszont az a konfliktus, amely István és anyai rokonsága, az erdélyi „gyulák”⁵⁹ között 1003-ban kialakult. István 1003-ban hadjáratot vezetett anyai nagybátyja ellen, legyőzte, területét pedig országába integrálta. Majd megszervezte az erdélyi egyházmegyét és az első ottani királyi vármegyét. Ez utóbbinak első ispánja a győztes hadvezér, Doboka lett.⁶⁰ Nagybátyja, aki Thietmar krónikája szerint a Prokuj nevet viselte, lengyel területre menekült: „... *Procui senior, avunculus regis Pannonici, a suis sedibus ab eodem ... expulsus*”.⁶¹ Prokuj fiainak nevét az ismeretlen jegyző (Anonymus) tartotta fenn (Boya és Bonyha), de István és Gyula konfliktusát nem a valóságnak megfelelően értelmezte: „*Zumbor vero genuit minorem Geulam patrem*

⁵⁵ Kristó Gyula: Szent István. In: *Uő: Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000, 35–47. itt: 45.; Mikó Gábor: *Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása*. Történelmi Szemle 55 (2013) 1–22.

⁵⁶ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH. I. 318–319. (cap. 69.)

⁵⁷ *Legenda Sancti Emerici ducis*. In: SRH II. 441–460.; lásd: *Die Vita sancti Heinrichi regis et confessoris und ihre Bearbeitung durch den Bamberger Diakon Adelbert*. hg. von Marcus Stumpf. Hannover, 1999. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. 69.)

⁵⁸ Bollók János: A Szent Imre legenda. In: *Mons Sacer 996–1996*. I–III. Szerk.: Takács István, Szovák Kornél, Monostori Miklós. Pannonhalma, 1996, itt: I. 341–355.; Török József: Szent Imre a történelmi kutatások világánál. In: *Doctor et apostol. Szent István tanulmányok*. Szerk.: Török József. (Studia Theologica Budapestinensia 10) Budapest, 1994, 199–211.

⁵⁹ A „gyulák” személyneveit részben Thietmar, részben a magyar Anonymus tartotta fenn. Tóth Sándor László–Szegfű László: Gyula. In: *KMTL* 245.

⁶⁰ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH I. 314–315. (cap. 65.); Kristó: *A királyi vármegyék i.m.*, 483–486.

⁶¹ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. 496. (VIII.4.)

*Bue et Bucne, tempore cuius sanctus Stephanus sibiugavit sibi terram Ultrasiluanam et ipsum Geulam vinctum in Hungariam duxit et per omnes dies vite sue carcernatum tenuit eo, quod in fide esset vanus et noluit esse Christianus et multa contraria faciebat sancto regi Stephano, quamvis fuisset ex cognatione matris sue.*⁶²

Bolesław és István kapcsolatára nézve ennek következményére nem utalnak a forrásaink. A régióban történeteket vizsgálva azonban nem valószínű, hogy Prokuj-Gyula lengyel udvarba kerülése ne hagyott volna nyomot a lengyel–magyar kapcsolatban.

A hagyományosan jó bajor kapcsolatokkal rendelkező Přemysl uralkodók (ld. a 5.sz. térképet) viszályát Bolesław kihasználta, 1003-ban a cseh terület ellen támadt, és elfoglalta Prágát. Ezzel a cseh III. Boleslav (999–1002, 1003) uralmának vége szakadt, mivel testvérei, Jaromír (1003, 1004–1012, 1033–1034) és Oldřich (1012–1033) II. Henriknél támogatásra találtak.⁶³ II. Henrik előbb Jaromírt segítette a trón megszerzésében, a lengyel Bolesławot pedig kiűzte Prágából;⁶⁴ majd Oldřichot vette pártfogásba.⁶⁵ Miután a magyar István király II. Henrik sógora volt, és az általa elűzött Prokuj-Gyula Bolesławhoz menekült, nem kizárt, hogy ennek a helyzetnek következményeként tört be Bolesław Magyarországra. A hadjárat pontos ideje ismeretlen és meghatározhatatlan, valamikor 1003–1007 közé datálható.⁶⁶ A lengyel történetírás mindmáig a *Magyar–lengyel krónika* adatára épít, amely szerint: „*Nam termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem terminabatur, deinde in fluviium qui Tiszia nominatur, usque ad castrum Galis, ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant.*”⁶⁷ Ez az adat tükröződik a történeti térképeken és a szakirodalomban.⁶⁸

A *Magyar–lengyel krónika* adatai megbízhatatlanok. Az idézett fejezet különböző időben élt személyek és különböző időben történt események önkényes összekapcsolásával keletkezett. „*Tribus vero post coronacionis sue mensibus elapsis accedens ad ipsum Lambertus presul civitatis Cracoviae licenciam peciit, atque de corroboracione pacis et amicitie ad memoriam deduxit. Cum quo sine mora presulem Strigonie Astriquum et principem milicie Albam nomine ad avunculum suum Mesconem ducem Polonie transmisit rogans ipsum, ut cum magnatibus suis in terminis Polonie et Ungarie conveniret. Qui congregato*

⁶² *Anonymi Gesta Hungarorum.* In: SRHI. 69. (cap.27); A Zubor/Zumbor nevet helynévből alkotta a névtelen krónikás. A híradás Gyula (Geula) pogány voltáról bizonyosan téves, hiszen a legelsőként megkeresztelkedett törzsről van szó. Lásd: *Ioannes Scylitzes,* In: Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* i.m., 85.

⁶³ *Cosmas Pragensis: Chronica Boemorum.* hg. von Wilhelm Weinberger–Berthold Bertholz. München, 1980 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Nova Series 2.), 73–79. (I. 37–52.); *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon.* 408–410. (VII. 10–11.); Font: *Dinasztia, hatalom, egyház* i.m., 31.; Sláma, Jiří: *Počátky přemyslovského státu* i.m., 30–52. itt: 45.

⁶⁴ Szczur, Stanisław: *Historia Polski. Średniowiecze,* Kraków, 2002, 67.

⁶⁵ *Žemlička: Čechy v době knížecí* i.m., 27–28.

⁶⁶ *Cosmas Pragensis: Chronica Boemorum.* 72. (I. 39.)

⁶⁷ *Magyar–Lengyel Krónika.* 150. (cap. 7.)

⁶⁸ Lásd: Szczur: *Historia Polski* i.m., 66.

*omni exercitu suo ad regem ante Strigonium venit, ibique in terminis Polonie et Ungarie tentoria fixit.*⁶⁹ Az idézett részben az ezredfordulón valóban szereplő személyek voltak: Szent István, Bolesław és Asztrik érsek. Krakko püspökét Popponak hívták, amint erről a kortárs Thietmar hitelesen tudósít,⁷⁰ Lambert később, 1082–1101 között volt Krakko püspöke.⁷¹ A szövegben említett Alba nevű királyi hadvezért nem lehet Aba Sámuellal azonosítani, ahogy a forrásszöveghez fűzött magyarázatban Homza – Ryszard Grzesikre hivatkozva – teszi. Az Alba ~ Aba név jelentésánál nem összekapcsolható. „Az *Aba* név eredetileg tiszteleti név volt, törökül apát jelent, utóbb nemzetségnévvé vált.”⁷² *Albus* jelzővel a magyar krónikakompozíció I. András királyt (1046–1060) jellemezte,⁷³ aki az 1030-as években egy rövid ideig tartózkodott Lengyelországban. Mieszkó fejedelem említése mindenképpen anakronizmus, hiszen I. Mieszkó már nem élt (992-ben meghalt), Bolesław fia, a későbbi II. Mieszkó pedig még gyermek volt, mivel 990 körül született.⁷⁴ II. Mieszkó egyébként valóban nagyapja volt két magyar királynak: I. Gézának (1074–1077) és I. Lászlónak (1077–1095), mivel II. Mieszkó leányát, Richezát (Adelheid?) a hosszabb ideig Lengyelországban élő I. Béla (1060–1063) vette feleségül.⁷⁵

A magyarokat legyőző és a Dunáig terjedő területet hódító Bolesławról tesz említést Anonymus Gallus,⁷⁶ akinek ezen leírása nem tartalmaz semmi eseménytörténeti támpontot. Az egész fejezet Bolesław hadvezéri erényeit ecseteli, tartalmában és stílusában a Karoling-királytűkrök programszerűsége érvényesül, a szöveg összeállítója pedig jelentős mértékben támaszkodott Szent István király legendájára.⁷⁷ Ami a lengyel–magyar határárkérdést illeti, úgy véljük, I. Bolesław az 1003–1004 körül valóban betörhetett a Magyar Királyság területére, amire a hozzá menekült Prokuj–Gyula személye ugyanúgy okot adhatott, ahogy István király és II. Henrik szövetségi kapcsolata is. Jelentős és főleg tartós területi hódításról azonban aligha beszélhetünk, hiszen ez cseh földön sem sikerült Bolesławnak. Végeredményben egyet kell értenünk Bagi Dániel megfogalmazásával, mely szerint „A 11. századi lengyel–magyar „határárkérdést” nem annyira Gallus Anonymus, mint a 13. században keletkezett Magyar–lengyel krónika örökítette át az utókorra, melynek adatai felettébb megbízhatatlanok, másrészt a szerző Bátor Boleszló hadvezéri arcképét az első keresztshadjárat után elterjedt új *gesta militaria*

⁶⁹ *Magyar–Lengyel Krónika*. 150. (cap. 7.)

⁷⁰ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. 184. (IV. 45.)

⁷¹ Wyrozumski, Jerzy: *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich*. tom. 1. Kraków, 1992, 118.

⁷² Kristó Gyula: Aba Sámuel. In: *Az Árpád-ház uralkodói* i.m., 61.

⁷³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In. *SRH* I. 344. (cap. 88.)

⁷⁴ Jasiński: *Genealogia pierwszych Piastów* i.m., 114.

⁷⁵ Kristó Gyula: I. Béla. In: *Az Árpád-ház uralkodói* i.m., 77–85.; Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik* i.m., 185.

⁷⁶ *Galli Anonymi Cronicae et Gesta Ducum sive Principum Polonorum*. ed. Carolus Maleczyński. Kraków 1952. (Monumenta Poloniae Historica Nova Series. 2.) 16. (I. 6.)

⁷⁷ Bagi Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország*. Budapest, 2005, 200–219. különösen: 208, 218–219.

alapján formázta meg, azaz a hadi erények ábrázolásában nem kellett túl nagy súlyt fektetnie a forrásértékre. Mindemellett látni szükséges, hogy a határkérdések szerves részét képezik a lengyel történeti mitológiának, így mindmáig nagy teret kapnak a historiográfiában”.⁷⁸ A térképi ábrázolásokon fellelhető továbbá az az anakronizmus is, amely a Duna vonalától északra *Szlovákia*-t tünteti fel.⁷⁹

II. Henrik és Bolesław 1013 előtt

Bolesław III. Ottó idején jelentős presztízsemelkedést ért el. A „császár barátja” (*amicus*) titulus a birodalmi elit szintjére (ahogy Thietmar fogalmazta *dominus*-szá) emelte Bolesławot, aki egyenrangúnak gondolhatta magát a birodalom vezető elitjével.⁸⁰ Erre világít rá, hogy hűbérként kapott olyan területet, amely a császár fennhatósága alá tartozott. Az a 1002. évi eseményekből nem derül ki, hogy a hűbéri adomány körébe csak Lausitz tartozott bele, vagy a lengyel területek is.⁸¹ (ld. a 6.sz. térképet) Bolesław a hatalmi reprezentációban is követte Ottó példáját, a korai krakkói építkezések (a rotunda építésének első fázisa) utalhat erre – érvel Michałowski – jóllehet mind az alapítás ideje, mind a patrocínium (Salvator, St. Nikolaus?) bizonytalan.⁸² A gnieźni találkozón történtek a királyi rang aspirációjára utalnak,⁸³ de a *cooperator imperii* és a *populi Romani amicus et socius* címek nem jelentik megszerzésüket.⁸⁴ Bolesław célja 1002 után nem változott, csak támogatóját veszítette el. Bolesław saját birodalmat akart kiépíteni Henrikkel szemben, Henrik pedig alávétést várt tőle.⁸⁵ 1002-ben II. Henrik első merseburgi *Hoftag*-ján egy időnyerő kompromisszum született. Henrik június 6-án vagy 7-én lett német-római királlyá választva, majd körutat tett a szász-, sváb- és lotaringiai területen, úgy érkezett meg Aachenbe, ahol a trónra ültetés szeptember 8-án következett.⁸⁶ Henrik a szászfölddel való komplikált viszonya miatt egyezett ki Bolesławval, de már 1003-ban a liuticsok törzsével szövetségelt Bolesław ellen, végül 1004-ben

⁷⁸ Gall *Névtelen: a lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei.* ford. bev. jegyzetek Bagi Dániel. Budapest, 2007, 100. 70. jegyzet.

⁷⁹ Szczur: *Historia Polski* i.m., 66.

⁸⁰ Lásd: Görich megfogalmazását: „egy megváltozott hierarchia nehéz elfogadtatása”. In: Görich: *Eine Wende im Osten* i.m., 148–152.

⁸¹ Szczur: *Historia Polski* i.m., 65.

⁸² Michałowski, Roman: *Princeps fundator. Monarchische Stiftungen und politische Kultur im piastischen Polen (10.–13. Jahrhundert)* In: *Monarchische und adlige Sakralstiftungen im mittelalterlichen Polen*, hg. von Eduard Mühle. Berlin, 2013, (StiftungsGeschichten 9) 37–108. itt: 45–48.

⁸³ Lásd: „Igitur Boleslaus in regem ab imperatore sublimatus.” In: *Galli Anonymi Cronicae et Gesta Ducum sive Principum Polonorum.* 20–21. (I.6.)

⁸⁴ Michałowski: *Princeps fundator* i.m., 63–64. A szerző Johannes Fried álláspontját nem fogadja el.

⁸⁵ Weinfurter, Stefan: *Das Reich im Mittelalter. Kleine deutsche Geschichte von 500 bis 1500.* München, 2008, 84.

⁸⁶ Herbers: *Das Heilige Römische Reich* i.m., 55.

sikerült a cseh területről visszaszorítani Bolesławot. Ezt követően 1005-ben Bolesław lengyel területei ellen intézett támadást Poznań irányába, majd ismét békét kötöttek. A békekötés Bolesław pozícióit nem gyengítette meg, rövidesen (1007) visszaszerezte Lausitzot.⁸⁷ Henrik 1010. évi hadjárata eredménytelen maradt, ahogy az 1012. évi kísérlete is.

A lengyelek irányában megváltozott birodalmi politikával való elégedetlenség fejeződött ki Querfurti Brunó 1008-ban Henrikhez írott levelében.⁸⁸ Brunó álláspontja a misszió szempontjából fogalmazódott meg, erre nézve a háborús helyzet a lengyel-szász határ mentén kétségtelen kedvezőtlen volt. A források tanúsága szerint korántsem bizonyos, hogy végig Henrik volt a lengyelekkel való konfliktusban a kezdeményező. Ő a bajor hercegségből érkezett a királyi trónra, riválisaival, a családon belüli ellentétekkel és a szász vidék előkelőivel szemben is stabilizálnia kellett helyzetét.⁸⁹ II. Henrik szándékától függetlenül a szász előkelők közti konfliktusok kedvező helyzetet teremtettek a nyugati irányú lengyel terjeszkedés számára.

Mi is történt 1013-ban Merseburgban?

Röviden válaszolva békét kötött egymással II. Henrik és Bolesław. Thietmar híradása taglalja részletesen a körülményeket:⁹⁰

cap. 89. (54.) „... rex ... Bolizlavi nuntios pacem poscentes et confirmationem cum Misecone eiusdem filio fieri promittentes audivit, ad Merseburg venit.” Az érkezés ideje: *post epiphaniam Domini* (= február 2.)

cap. 90. „*Et interpositis diebus paucis Miseco, Bolizlai filius cum magnis veniens muneribus, regis efficitur et fidem cum sacramento firmat. Dehinc cum honore magno remittitur et, ut iterum veniret, delectatur. [...] Insuper regias pervenit ad aures, quod nepos meus Wirinharius cum Ekkihardo, Herimanni marchionis fratre, ad Bolizlaum sine licentia pergeret ibique multa gratiae suimet contraria loqueretur eiusque nuncios hic saepe in secreto haberet. Hoc omne rex graviter suscipiens, utrosque in suam venire presentiam iussit. Id cum facere non auderent, comprehensis omnibus suimet bonis, ut regiae potestati resisterent, diffamatur.*”

cap. 91. „... pentecostem (= május 23-24.) autem nobiscum. In cuius vigilia Bolizlavus cum securitate obsidum apud se relictorum venit et optime suscipitur. In die sancto manibus applicatis miles efficitur et post sacramenta regi ad aecclesiam ornato incedenti armiger habetur. In II. feria (= május 25.) regem magnis muneribus a se et a contectali sua oblati placavit deinde regia largitate his meliora ac multa maiora cum beneficio diu desiderato suscepit et ob-

⁸⁷ Uo. 56.

⁸⁸ Görich: *Otto III. i.m.*, 35–37.

⁸⁹ Lásd: erről az *aperta rebellio* fogalmát: Althoff, Gerd: *Königherrschaft und Konfliktbewegung im 10.–11. Jahrhundert*. In: Uő.: *Spielregen der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt, 1997, 21–56. itt: 25.

⁹⁰ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. 380–382. (VI. 89–91.)

sides suos cum honore et laetitia remisit. Post haec vero Rusciam nostris ad hoc auxiliantibus petiit; et magna regionis illius parte vastata, cum commotio inter suos et hospites Pezineigos fieret, eosdem quamvis suimet fautores iussit interfici omnes."

A kép egyáltalán nem a győztes német-római király és a vesztes lengyel fejedelem helyzetét mutatja. A két uralkodó békét és szövetséget kötött egymással,⁹¹ hiszen Bolesław fia, II. Mieszkó a császári rokonságból származó feleséget kapott: Rycheza Ezzo örgróf és Matild, Ottó császár leányának gyermeke volt. Vagyis Bolesław ezáltal a császári família tagjai közé fogadtatott.⁹² Végző soron II. Henrik tett engedményt a béke érdekében, amelyre ekkor a következő évi itáliai útjának előkészületei sarkallták. Az utazást a császárrá koronázás tette fontossá, amelyre 1014. február 14-én került sor.⁹³ 1013 pünkösdjén II. Henrik továbbra is kénytelen volt elismerni Bolesław Lausitz feletti uralmát, a császári rokonságból Bolesław fiának juttatott feleség – a békekötésnek a lengyel fél számára kedvezőbb voltát mutatja. Az erőviszonyok kiegyenlítetttségét, és a felek bizalmatlanságát jelzi a tűszok szerepeltetése a tárgyalási folyamatban. Lezártnak egyik fél sem tekintette a konfliktust, csupán időt akartak nyerni. Ahogy Görich értelmezi a két uralkodó találkozását: „találkozás, alárendelődés és «királyihoz hasonló tisztelet»" (*Begegnung, Unterordnung und „königsgleiche Ehrung"*).⁹⁴ Ezt követően indult II. Henrik Itáliába. Bolesław Rusz felé induló hadjárata inkább feltételezés, bár a német történetírás úgy véli,⁹⁵ hogy Bolesław pedig keleti határai mentén hadakozott. Thietmar tud Bolesław veje és Vlagyimir nagyfejedelem közti konfliktusról,⁹⁶ az óorosz krónika (*Povest' vremennykh let*) szövegében azonban sok a hiátus a 998–1014 közötti évekre.⁹⁷ Bolesław veje érdekében vezetett hadai Vlagyimir halála után, az 1015–1018 közötti időben jutottak Kijevig.

⁹¹ Nowacki, Bronisław: Symbolika prawna w ceremoniale zjazdów monarchów polskich z władcami niemieckimi od X do połowy XII wieku. *Roczniki Historyczne* 43 (1977) 1–28.; Althoff, Gerd: *Otto III. und Heinrich II. in Konflikten*. In: *Otto III.–Heinrich II. Eine Wende?* i.m., 77–94. itt: 88–90.

⁹² Althoff, Gerd: *Symbolische Kommunikation zwischen Piasten und Ottonen*. In: Uő.: *Inszenierte Herrschaft. Geschichtsschreibung und politisches Handeln im Mittelalter*. Darmstadt, 2003, 230–250. az 1013. évi merseburgi találkozásról: 234–238.

⁹³ Herbers: *Das Heilige Römische Reich* i.m., 57.

⁹⁴ Görich: *Eine Wende im Osten* i.m., 154–160.

⁹⁵ Uo. 159.

⁹⁶ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. 486. (VII. 72.); lásd: *Gall Névtelen* i.m., 113–114. 116. jegyzet

⁹⁷ Lásd: *Povest' vremennykh let. Die altrussische Nestorchronik*. übersetzt und hg. von Reinhold Trautmann. Leipzig, 1931, 102–104. A *Povest'* datálása nem pontos: 1018–1019; a hatalmi küzdelem Vladimir fejedelem halála után (1015) lángolt fel. Lásd erről: Назаренко, А.В.: *Святополк «Окаянный» или Ярослав «Мудрый»?* In: Uő.: *Древняя Русь на международных путях*. Москва, 2001, 451–504. itt: 455–460.; Font Márta: A *Povest' vremennykh let* szerkezete és hitelessége. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk.: Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2010, 307–325.

A későbbi események tükrében

Az 1013. évi merseburgi eseményekben a magyar király nem játszott szerepet, arról sem tudunk, hogy követei jelen lettek volna. Nem értünk egyet Michałowski véleményével, aki szerint „István a birodalommal szemben ugyanolyan pozíciót foglalt el, mint Bátor Bolesław” (Stephan dem Reich gegenüber eine ähnliche Position einnahm wie Bolesław der Tapfere).⁹⁸ II. Henrik idején bizonyosan nem, hiszen a Magyar Királyság és a birodalom között semmiféle konfliktus nem volt, ami bizonyosan István és Henrik közeli rokonságából fakadt. Álláspontunkat erősítik a következő uralkodóváltás eseményei. II. Konrád császárt (1024–1039) nem fűzte szoros rokoni kötelek a magyar királyhoz, és 1030-ban hadjáratot vezetett István ellen.⁹⁹ A magyar király visszaverte a császári sereg támadását, és 1031-ben békét kötött a magyarokkal: „*Eodem anno imperatoris filius Heinrichus rex, et ipse dux Baioariae, et Stephanus rex Ungaricus cum iuramento invicem firmaverunt pacem.*”¹⁰⁰ Konrádnak a lengyelek elleni hadjárata is merseburgi békével zárult 1033-ban: „*Miseco ... legatos suos ad imperatorem destinavit tempusque semet presentandi condigneque satisfaciendi postulavit.*”¹⁰¹ Az eredmény nem ugyanaz: István nemcsak a külső támadást verte vissza, hanem a belső ellenfeleivel is leszámolt.¹⁰² II. Mieszkónak pedig a trónjába került, amikor a cseh fejedelmek közötti konfliktusba is belekeveredett.¹⁰³ Ekkor lépett fel ellene a Magyarországon nevelkedett féltestvére, Bezprym. II. Mieszkó esetében megtörtént az alávetés,¹⁰⁴ István esetében pedig II. Konrád tudomásul vette a vereséget.

⁹⁸ Michałowski: *Princeps fundator* i.m., 67.

⁹⁹ *Legenda maior Sancti Stephani regis*. In: SRH II. 389. (cap. 14.); *Legenda a Hartoico conscripta*. In: SRH II. 423. (cap. 16.)

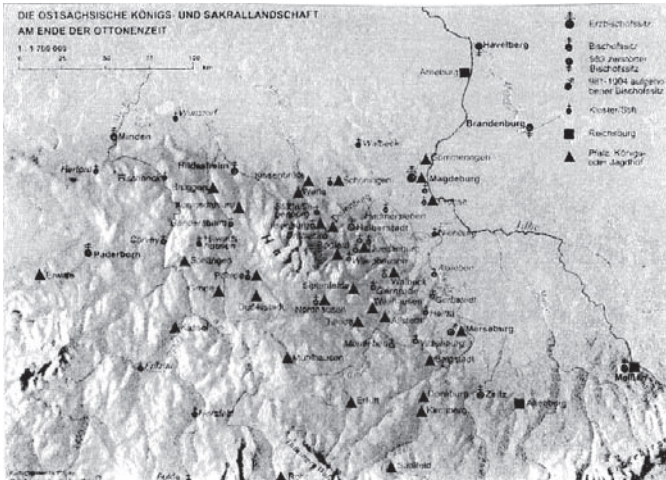
¹⁰⁰ *Annales Hildesheimenses*. hg. von Georg Watz, Hannover, 1990, (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. 8.) 36.

¹⁰¹ Uo. 37.; Wolfram, Herwig: *Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche*. München, 2000, 254–255.

¹⁰² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH I. 318–321. (cap. 69.)

¹⁰³ *Galli Anonymi Cronicae et Gesta Ducum sive Principum Polonorum*. 40. (I.17.)

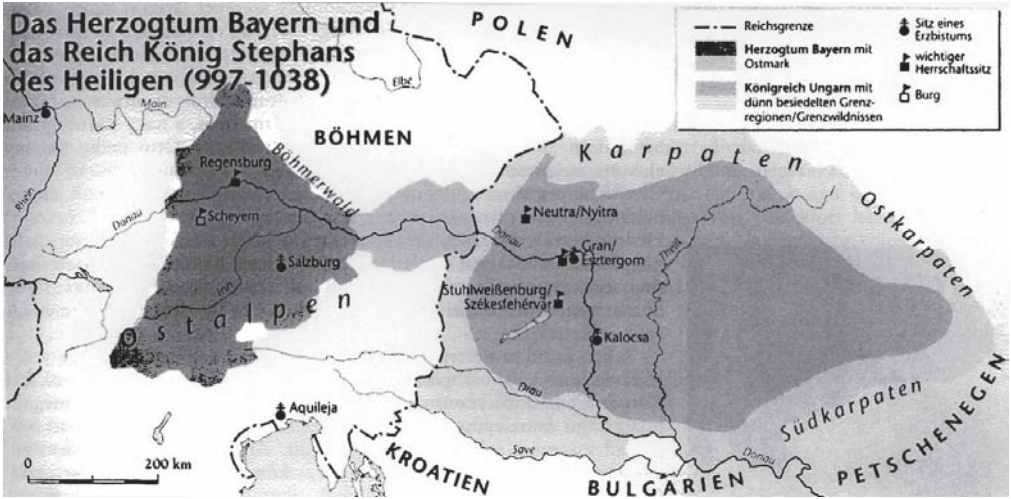
¹⁰⁴ A lengyel történetírás kapitulációnak nevezi, lásd: Szczur: *Historia Polski* i.m., 78.

1. Királyi és szakrális helyszínek a keleti szász területen az Ottók uralkodásának végén (Herbers, Klaus-Neuhaus, Helmut: Das Heilige Römische Reich. Schauplätze einer tausendjährigen Geschichte. Köln-Weimar-Wien 2006. [Köln 2005.] 39.)

2. A Német-Római Birodalom az Ottók idején (936-1002) (Fried, Johannes: St. Adalbert, Ungarn und das Imperium Ottos III. In: Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa. hg. v. Ferenc Glatz, Budapest 2002. 113-141 (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 15) 114.)

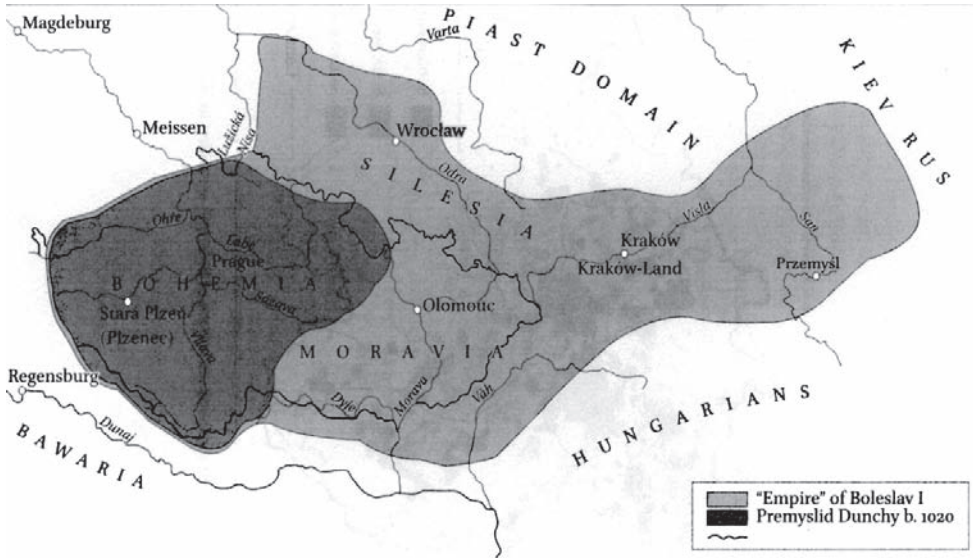

3. A Bajor Hercegség és Szent István országa (997–1038)

(Bayern – Ungarn Tausend Jahre. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001, Oberhausmuseum, Passau 8. Mai bis Oktober 2001. Hg. von Wolfgang Jahn, Christian Lankes, Wolfgang Petz und Evamaria Brockhoff. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 43) Augsburg 2001. 29.)

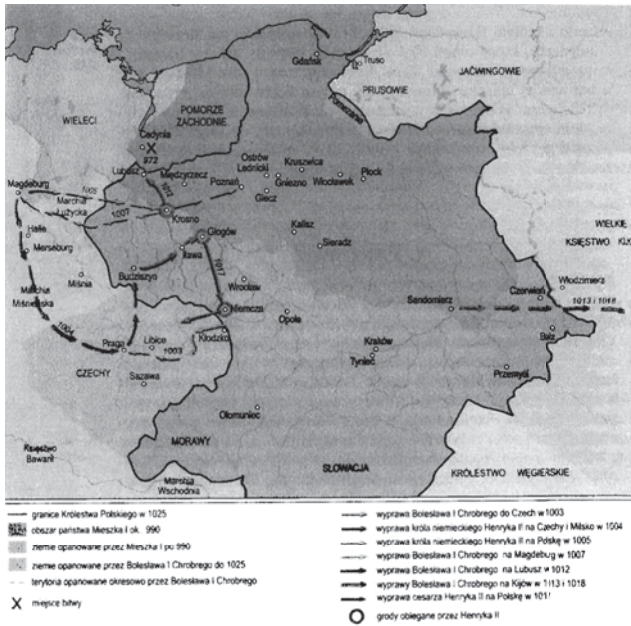

4. A nyugati szlávok a 10. században
(Lübke, Christian: Das östliche Europa. München 2004. 516.)

5. Csehország a 10. században

(Kalhous, David: Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia. Leiden – Boston 2012. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, vol. 19.) XIII.

6. Lengyelország I. Mieszko és I. Bolesław idején
(Szczur, Stanisław: Historia Polski. Średniowiecze. Kraków 2002. 66.)

II. BASILEIOS BIZÁNCI CSÁSZÁR TÜRK SZÖVETSÉGESEI

4

Az athos-hegyi Nagy Lavra monostor megalapítója, Athos-i Athanasios életírásának két legrégebbi változata megemlékezik néhány athos-hegyi szerzetesről, akik Athanasios elleni vádjaikat II. Basileios császár (976–1025) elé akarták terjeszteni, de hozzá igyekezvén – valahol a Balkánon – *türkök* fogságába kerültek. A forrás szerint a *türkök*, akik ez időben a császár szövetségesei voltak, a szerzeteseket kifosztották és levetkőztetve, sértetlenül magukra hagyták.¹

A szakirodalomban – tudomásom szerint – két népszerűség jött szóba mindeztáig, amelylyel a forrásban szereplő *türkök*et megkísérelték azonosítani. Az egyik a kárpát-medencei magyarság volt – amelyre a *türk* népvetet számos bizánci szerző használta a 10–11. század folyamán² –, míg a másik a Thessalonikétől északra, a Vardar folyó mentén élt vardarióta-türkök.³ A bizonytalanságot fokozhatta talán az is, hogy több kutató a vardarióta-türkököt egy Balkánra vándorolt magyar csoportnak tartotta,⁴ jóllehet ennek a vélekedésnek a részletes és meggyőző argumentációjával – sajnálatos módon – máig adós a kutatás.⁵

Bár Moravcsik a magyarságra vonatkozó bizánci forrásokat tartalmazó szöveggyűjteményében szerepeltette ezt a passzust is, de bizonytalan volt a tekintetben, hogy a *türkök* alatt – a bizánci császár alattvalóit – a vardarióta-türkököt vagy a kárpát-medencei magyarságot kell-e érteni.⁶ Hasonlóképpen – talán éppen Moravcsik nézetének

¹ *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*. Editae a Jacques Noret. Corpus Christianorum. Series Graeca 9. Brepols–Leuven, 1982, A 210₁₋₂₉–211₁₋₂₈, B 58₁₋₅₃; *La Vie de Saint Athanase l’Athonite*. h.n., 1963, 77–79; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988², 74–77.

² Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin, 1958, 321–322.

³ Moravcsik: *Byzantinoturcica* i.m., II. 322.

⁴ Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953, 49; Oikonomidès, Nikos: Vardariotes–W.l.nd.r–V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934. *Südost-Forschungen*, 32 évf. (1973) 1–8; Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977, 55; Györffy György: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 76 évf. (1980) 313; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, 105–106; Györffy György: A kalandozások kora. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1987², 676–678; Györffy György: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Budapest, 1988, 21–22; Györffy György: *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések–új válaszok*. Budapest, 1993, 33; Kristó Gyula–Makk Ferenc: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest, 2001, 143. Vö. Kapitánffy István: vardarióták. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994, 713.

⁵ Vö. Kordé Zoltán: Néhány gondolat a Csaba-problémáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 103 (1996) 62–64.

⁶ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 75. 7. jz. vö. Moravcsik Gyula: *A magyar történet bizánci forrásai*. A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. kötet 6/b. füzet. Budapest, 1934, 141; Moravcsik: *Bizánc és a magyarság* i.m., 49; Moravcsik: *Byzantinoturcica* i.m., I. 555.

a hatására – Gyóni sem foglalt egyértelműen állást az *türk* etnikum azonosításának a kérdésében, csak jelezte az említett két lehetőséget.⁷ Charanis pedig a bizánci katonai célú telepítéseket tárgyaló cikkében megemlítette ugyan az életírásban szereplő *türkö*-ket, de – bár úgy tűnik, hogy azokat nem tekintette azonosnak a vardarióta-türkökkel – nem tett kísérletet etnikai meghatározásukra.⁸ Néhány kutató ennél határozottabban foglalt állást. Tăpkova-Zaimova valamint Oikonomidēs a vardarióta-türkökre vonatkoztatta a forrás híradását.⁹ Váczy és Dimitrov ezzel szemben I. István magyar király haderejével azonosította a *türkö*ket.¹⁰ A idézett kutatók azonban az események datálására, illetve a korszakra vonatkozó más források tanúbizonyosságával való összhangba hozására csak elvétve – alig pár mondatban – tettek kísérletet.

A szent életírása a szerzeteseket megtámadó *türkö*kkal kapcsolatban tesz néhány olyan megjegyzést, amelyek a vardarióta-türkökkel való azonosításuk kérdését tisztázhatják. A forrás A változata az alábbi mondja:

„... [a *türkö* a] nagy császár szövetségesei, akinek lándzsáitól való féltükben még a nekik nem kedves békét is elfogadták.”¹¹

A passzus megjegyzi tehát, hogy a *türkö* a bizánci haderőtől való félelmük miatt (A: τὴν ἀιχμὴν δεδοικότες; B: καὶ τὸν βασιλέα φοβουμένων) nem ellenséges népek (B: οὐ πολεμίοις περιπεσόντες ἔθνεσιν), hanem szövetségesei (A: ἀλλ’ ὑποσπόνδων) a császárnak, megtartják a birodalommal kötött békét (A: εἰρήνην; B: εἰρήνην ἔχόντων τοτηνικκαῦτα μεθ’ ἡμῶν) és egy későbbi helyen pedig a forrás megemlíti, hogy nem szerződészegők (A: ἄσπονδοι).¹² A bizánci diplomácia a birodalommal kapcsolatba került államok és népek viszonyát rendkívül árnyaltan szabályozta.¹³ A forrásunkban szereplő kifejezések csak egy a Bizánci Birodalomnak közvetlenül alá nem vetett etnikai csoportnak a bizánci császár irányába tanúsított lojalitásaként értelmezhetőek.¹⁴ A birodalmon belül

⁷ Gyóni Máttyás: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Magyar–görög Tanulmányok 7. Budapest, 1938, 49. vö. 1. jz.

⁸ Charanis, Peter: *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire. Comparative Studies in Society and History*, 3 évf. (1961) 148.

⁹ Тăпкова-Займова, В.: *Житие на Атанасий Атонски*. In: *Гръцки извори за Българската история*. VI. Ed.: Дуйчев, И. et al. *Fontes Historiae Bulgaricae* 10. София, 1965, 9. 3. jz.; Oikonomidēs: *Vardariotes*, i.m., 2. 7. jz.

¹⁰ Váczy Péter: *Gyula és Ajtony*. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, 1938, 506. 77. jz.; Димитров, Христо: *Българо–унгарски отношения през средновековието*. София, 1998, 82, 358.

¹¹ Noret: *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae* i.m., A 211₅₋₇. vö. B 58₄₀₋₄₄.

¹² Noret: *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae* i.m., A 211₉.

¹³ Bréhier, Louis: *A bizánci birodalom intézményei*. *Varia Byzantina* 7. Budapest, 2003, 285–290. vö. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*. I. E recensione Reiske, I. I. Bonnae, 1829, 686–692.

¹⁴ „... and that the position within the *Oikoumene* of these satellites, theoretically subject to the Emperor, independent in practice...” Obolensky, Dimitri: *The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy*. In: *Actes du XIIème Congrès International d’Etudes byzantines*. I. Belgrade, 1964, 58. vö. 56–58; Miller, D. A.: *Byzantine treaties and treaty-making: 500–1025 AD. Byzantinoslavica*,

élő, és a császár alattvalóinak tekintett vardarióta-türkökre ezeket a kifejezéseket egy bizánci szerző a 10–11. század fordulóján nem alkalmazta volna.

A bizánci külpolitika egyik sarokpontja volt a 10. században a kelet-európai határszakasz védelme. Ennek legfőbb eszköze – az évszázados gyakorlatot követve – a határai mentén élő barbár népeknek (ἔθνη) a birodalom szövetségeseinek való megnyerése volt.¹⁵ A velük kötött megállapodásoknak részei lehettek a barbár uralkodóknak adott bizánci udvari címek, a személyek megkeresztelkedése és a császár által évenként – részben pénzben – küldött ajándékok. Ezek fejében a fejedelmek ígéretet tettek arra, hogy népük nem intéz támadást a Bizánci Birodalom ellen, illetve ha kell, katonai erejét latba veti annak megsegítésére.¹⁶ Természetesen annak függvényében, hogy az adott nép illetve uralkodó képes volt-e a birodalomhoz való viszonyán lazítani (vagy éppen ellenkezőleg, kénytelen volt szorosabbra fűzni a kapcsolatát vele), a bizánci terminológia is eltérő kifejezésekkel illethette függése fokát. A megegyezéseknek – bármely szinten is volt a másik fél – része lehetett a birodalomnak küldendő segédcsoportokról/ zsoldosokról való rendelkezés.¹⁷

---

32 évf. (1971) 57; Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség*. Varia Byzantina 3. Budapest, 1999, 247. A szövetségeseikkel (ὑποσπονδοί, ἑσποσπονδος, συμμαχοί) a birodalom békét (εἰρήνη, σπονδαί, συμμαχία) kötött. A vazallusokkal a császár egyszerűen a közölte parancsait (κέλευσις). A bizánci diplomáciára lásd: Obolensky *The Principles* i.m., 45–61; Dölger, Franz–Karayannopoulos, Johannes: *Byzantinische Urkundenlehre*. I. München, 1969, 89–107; Shepard, Jonathan: *Messages, ordres et ambassades: diplomatie centrale et frontalière à Byzance (IXe–XIe siècles)*. In: *Voyages et voyageurs a Byzance et en occident du VIe au XIe siècles*. Edités par Alain Dierkens et Jean-Marie Sansterre. Genève, 2000, 375–396; Bréhier *A bizánci birodalom intézményei*, 285–330; *A bizánci diplomácia*. Szerk.: Jonathan Shepard–Simon Franklin. Varia Byzantina 11. Budapest, 2006.

¹⁵ Ennek a politikának számos kiváló példáját találjuk az alábbi munkákban: Obolensky, Dimitri: *The Empire and its Northern Neighbours*, 565–1018. In: *The Cambridge Medieval History*. IV/1. Cambridge, 1966, 473–518; Wozniak, F. E.: *Byzantium, the Pechenegs and the Rus’: The Limitations of a Great Power’s Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 évf. (1984) 299–316; Obolensky: *A Bizánci Nemzetközösség* i.m., 205–248.

¹⁶ Miller: *Byzantine treaties* i.m., 59–66; Scott, Roger: *Diplomácia a 6. században: Ióánnész Malalasz írásai*. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk.: Jonathan Shepard–Simon Franklin. Varia Byzantina 11. Budapest, 2006, 219–220, 223. vö. *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: Moravcsik Gyula. Budapest, 1950, 48–57, 64–67 (1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 11., 13. fejezet); *The Chronicle of John Malalas*. Trans.: Elizabeth Jeffreys–Michael Jeffreys–Roger Scott. Melbourne, 1986, 233–234, 247, 249–250; Moravcsik *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 85–86; *Повесть временных лет*, I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва–Ленинград, 1950, 28, 38, 52. A szerződéskötés során adott ajándékokra: *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*, 52–53 (6. fejezet); *Повесть временных лет*, 29, 34, 44, 50–51. vö. Marey, Alexey V.: *Socio-political Structure of the Pecheneg*. In: *Alternatives of Social Evolution*. Ed.: Kradin, Nikolay N. et al. Vladivostok, 2000, 290.

¹⁷ Miller: *Byzantine treaties* i.m., 62–64; Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*, i.m., 299–300, 343–344, 361–363, 376–377.

Prokopiosnál fennmaradt egy leírás az osztrogót Theodatusszal való megegyezésről, amely kimondja, hogy 3000 fős gót csapatot kell elküldenie, ha I. Justinianos császár (527–565) arra igényt tart.¹⁸ Hérakleios császár (610–641) a nyugat-türk uralkodóval kötött szövetségének megfelelően a türkök fennhatósága alatt élő kazárok közül kiállított segédcsapatokkal erősítette meg haderejét 627 körül.¹⁹ 988-ban Vladimir rusz fejedelem egy 6000 fős segédcsapatot küldött a Bizánci Birodalomba, hogy ezzel is segítse II. Basileios császárt a trónkövetelők elleni harcában.²⁰ Az 1150-es években az I. Manuél bizánci császár (1143–1180) és Raška zsupánja közötti szerződés értelmében, az európai háborúkban 2000, az ázsiaiakban pedig 500 szerb katona kellett, hogy a bizánci sereg rendelkezésére álljon.²¹ A példákat hosszan sorolhatnánk még, de annál talán szemléletesebb, ha utalunk azon forrásokra, amelyek a 11. században a bizánci haderőben harcoló idegen etnikumok (ruszok, varégok, angolok, frankok, németek, bolgárok, szaracénok, alánok, abazgok stb.) számos csoportjáról tesznek említést.²² A türköknek a birodalomhoz való viszonyára vonatkozó kifejezésekből, illetve a bizánci diplomácia általános gyakorlatából tehát arra kell következtetnünk, hogy a forrás által említett türkök egy II. Basileios császárral szövetségesi viszonyban álló hatalomnak békeszerződésben rögzített módon elküldött segédcsapatai voltak. Egy olyan etnikai

¹⁸ Procopius *History of the Wars. Gothic War Book V & VI*. Trans.: H. B. Dewing New York, 2007, 48–49 (V. vi. 2.); Miller: *Byzantine treaties i.m.*, 63.

¹⁹ Czeglédy Károly: Hérakleios török szövetségesei. *Magyar Nyelv*, 49 évf. (1953) 319–323; Dunlop, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954, 28–33; Golden, Peter B.: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. I. Bibliotheca Orientalis Hungarica 25/1. Budapest, 1980, 51, 218–219; Bíró, Margit: Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35 évf. (1981) 121–132; Sinor, Denis: The establishment and dissolution of the Türk empire. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed.: Denis Sinor. Cambridge, 1990, 308–309; Dobrovits Mihály: Hérakleios nomád szövetségeseiről. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh László–Keller László Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Budapest, 2004, 38–44.

²⁰ *Fourteen Byzantine Rulers*. The Chronographia of Michael Psellus. Translated with an introduction by E. R. A. Sewter. Harmondsworth, 1966², 34–35; Bréhier, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Varia Byzantina 1. Budapest, 1999, 202; Stephenson, Paul: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2002², 60; Ostrogorsky, Georg: *A bizánci állam története*. Budapest 2003, 254–255.

²¹ Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*, i.m., 299.

²² Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum V. Ed.: Pertz, G. H. Hannoverae, 1844, 53; Lemerle, Paul–Guillou, André–Svoronos, Nicolas: *Actes de Lavra*. I. Archives de l'Athos 5. Paris, 1970, 243, 258; Rozen, V. R.: *Imperator Vasilij Bolgarobojca. Izolečenija iz Letopisi Jaxi Antioxijskago*. With an introduction by Marius Canard. Sanktpeterburg', 1883 (reprint London, 1972), 32, 40. vö. 312–333. 272. jz.; Neumann, Carl: Über zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee (Kulpinger und Talmatzer). *Byzantinische Zeitschrift*, 3 évf. (1894) 374–375; Olajos Teréz: Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok*, 132 évf. (1998) 219–221; Smythe, D. C.: Miért álltak a császár körül barbárok a diplomáciai fogadások alkalmával? In: *A bizánci diplomácia*. Szerk.: Jonathan Shepard–Simon Franklin. Varia Byzantina 11. Budapest, 2006, 413–424.

csoportból kerültek ki, amelyet a forrás szerzője szerint – mint ez korábbi ellenséges magatartásából jól látszott – csak a birodalom katonai erejétől („a császár lándzsái”) való félelem kényszerített rá a Bizánci Birodalommal való szövetségesi viszonyra.²³

Már csak az a kérdés, hogy mikorra tehetjük a türkök és II. Basileios szövetségét, illetve, hogy kik voltak a császár türk szövetségesei?

Az események datálásában segítségünkre lehet, hogy a forrás szerint a szerzetesek útjára akkor került sor, amikor II. Basileios császár „Makedóniában pihentette haderejét, amikor a barbárok [t.i. a bolgárok]²⁴ elleni háborút készítette elő”.²⁵ II. Basileios 991-ben indította meg – a 986. évi kudarc után – újra a bolgárok elleni háborúját. Jóannés Skylitzés azt írja ezen hadjáratral kapcsolatban, hogy a császár megszabadulván a polgárháborútól, amit Bardas Skléros és Bardas Phókas keltett, megvizsgálta az előkészületeket a bolgárok elleni háborúra. Ennek során átkelt Thrakia és Makedonia vidékén és Thessalonikébe ment.²⁶ Egy muszlim szerző, Antiokhiai Yahyā megemlíti, hogy a császár – valószínűleg 991. februárjában – a thrakiai Didymoteikhosban (Diut. ma) találkozott a visszavonult korábbi trónkövetelővel Bardas Sklérosszal (+991. március 7.),²⁷ majd ezt követően elment Thessalonikébe.²⁸ A hadjárat további menetéről a források szűkszavú beszámolóiból csak annyi tudunk meg, hogy a bizánci haderő számos település elfoglalt.²⁹ A sikeres hadjáratot a fátimida kalifa, al-Aziz (975/976–996) által keleten elkezdett támadás miatt azonban II. Basileiosnak félbe kellett hagynia.

²³ A bizánci császár lándzsájának szimbolikus jelentőségére más források is utalnak (Gyóni Mátyás: *A paristrioni »államalkulatok« etnikai jellege*. Budapest, 1942, 10. vö. Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 126). Bréhier idézi II. Basileios sírfeliratát: „Lándzsámat senki sem láthatta tétlenül, mióta a mennyek királya engem nagy baszileiusszá, a világ urává tett.” (Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*, i.m., 64)

²⁴ Vö. Тъпкова-Заимова, В.: Сведения за българи в житието на св. Атанасий. In: *Изследвания в чест на Акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му*. София, 1958, 759–761.

²⁵ Noret: *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, i.m., A 210₁₋₄. vö. B 58₁₄₋₁₇; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 74. vö. 76.

²⁶ Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*. Recensuit Ioannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5. Berolini–Novi Eboraci, 1973, 339; Jean Skylitzès *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par Bernard Flusin et annoté par Jean-Claude Cheynet. Réalités Byzantines 8. Paris, 2003, 283. vö. Runciman, Steven: *A History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930, 227.

²⁷ Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca*, 27, 30, 32, 33, 227; Runciman: *A History of the First Bulgarian Empire*, 227; Whittow, Mark: *The Making of Byzantium, 600–1025*. Berkeley–Los Angeles, 1996, 377. vö. Цанкова-Петкова, Г.: Похвално слово на Фотий Тесалийски. In: *Гръцки извори за българската история*. V. Ed.: Дуйчев, И. et al. Fontes Historiae Bulgaricae 9. София, 1964, 315. vö. 315. 4. jz.

²⁸ Ioannis Scylitzae: *Synopsis historiarum* i.m., 339; Jean Skylitzès *Empereurs de Constantinople*, i.m., 283; Runciman: *A History* i.m., 1930, 227; Антољак, Стјепан: *Самуиловата држава*. Скопје, 1969, 44.

²⁹ Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 29–42; Димитър Ангелов–Борис Чолпанов: *Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в.* София, 1989, 40–41; Runciman: *A History* i.m., 227–228.

994-ben miután a damaszkuszi emír, Banġu-tegin hadserege vereséget mért Antiokhia duxának és aleppói szövetségeseinek csapataira, a fátimida haderő ostrom alá vette Aleppot, amelynek emírje korábban elfogadta a Bizánci Birodalomnak való alárendeltséget. A katonai helyzet veszélyes voltát felismerve a császár személyesen indult el Thessaloniké közeléből a keleti frontra, ahol A. H. 385. első rabbia hónapjában (995 április 5.–május 4.) érkezett meg Antiokhiába. A váratlanul felbukkanó bizánci haderő nem csak Aleppot mentette fel, de kiterjesztette a bizánci fennhatóságot Szíriában és a Dél-Kaukázusban. A Balkánon zajló harcokba a császár személyesen csak 1001-ben kapcsolódott be ismét.³⁰

Dimitrov azt feltételezte, hogy a passzus híradása a 1001. évben indult hadjárat előzményei közé sorolandó.³¹ Ekkor a keleti frontról visszatérő császár először Philippopolis irányába támadott, majd Serdika (Triaditza) vidékén elpusztított számos erődítményt, és ezt követően visszavonult a thrakiai Mosynopolisba, ahol valószínűleg a telet töltötte. 1001–1002-ben pedig a bizánci haderő – továbbra is kelet-bulgáriai területeket támadva – bevette Kis- és Nagy-Preslavot és Pliskát. Ekkor azonban a császár nem tartott a csapatokkal.³² A szerzetesek útjára ez után már nem kerülhetett sor, mivel Athanasios – a ma legelfogadottabb vélemény szerint – 1002. július 5-én meghalt.³³ Úgy tűnik tehát, hogy 1001–1002 között a bizánci haderő – és egy ideig maga a császár is – a Bolgár Cárság keleti felén időzött. Ide pedig – átvágva a bolgárok által ellenőrzött területeken – aligha próbáltak volna eljutni a szerzetesek, hogy panaszaikat előadják. A forrás megemlíti, hogy az Athanasios ellen vádaskodók céljaik elérése végett Jóannés Phakénos prótost is maguk mellé állították.³⁴ Ő ezt a tiszteletet 991-ben és 996-ben bizonyosan viselte, de 1001-ben már az őt követő második utódjáról tudósít egy forrás.³⁵ Ez megerősíti azt, hogy az életírás által említett esemény 1001-1002-ben nem történhetett.

³⁰ Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 32–42; Honigmann, Ernst: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*. Bruxelles, 1935, 105–108; Ангелов–Чолпанов : *Българска военна история* i.m., 42; Ostrogorsky *A bizánci állam története* i.m., 257–258.

³¹ Димитров: *Българо–унгарски отношения*, i.m., 82, 358.

³² Ioannis Scylitzae: *Synopsis historiarum* i.m., 343; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 89–90; Jean Skylitzès *Empereurs de Constantinople*, i.m., 287; Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 42; Ангелов–Чолпанов : *Българска военна история* i.m., 42–43.

³³ Lemerle, Paul: La vie ancienne de Saint Athanase l’Athonite composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra. In: *Le millénaire du Mont Athos (963–1963)*. Études et Mélanges I. Wetteren, 1963, 96–97; Димитров 1998, 82. Más kutatók egy akár ennél korábbi dátumot sem tartanak elképzelhetetlennek (vö. Kazhdan, Alexander–Patterson Ševčenko, Nancy: Athanasios of Athos. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. Editor in chief: Alexander P. Kazhdan. New York–Oxford, 1991, 1219; *Byzantine Monastic Foundation documents*. I. Ed.: Thomas, J.–Constantinides Hero, A. Dumbarton Oaks Studies 35. Washington, 2000, 210).

³⁴ Noret: *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, i.m., A 209¹²⁷, B 58⁸.

³⁵ Darrouzes, Jean: Liste des prôtes de l’Athos. In: *Le millénaire du Mont Athos (963–1963)*. Études et Mélanges I. Wetteren, 1963, 410. vö. Lemerle–Guillou–Svoronos: *Actes de Lavra* i.m., 118–122, 130–133.

Több kutató is a forrásunk által említett eseményt a 10. század utolsó évtizedére datálta.³⁶ Moravcsik pedig – némileg szűkítve ezt a kronológiát – a történéseket 991 és 999 közé tette.³⁷ A datálásokat azonban az említett adatok alapján annyiban kellene pontosítanunk, hogy ezen időintervallumon belül a császár csak 991 és 994 (995 leg-eleje?) között volt – ahogy azt forrásunk határozottan állítja – maga is jelen a balkáni fronton.

Azt tudjuk, hogy nem csak a szerzetesek voltak azok, akik ez időben találkozni akartak a császárral. Egy 993. szeptemberében kelt bizánci oklevél megemlíti, hogy egy II. Basileioshoz tartó szerb követség – amelyet valószínűleg Jóannés Vladimir diokleiai fejedelem küldött – kalandos módon jutott el a császárhoz. Muszlim kalózok Gymnopélagision szigetén³⁸ foglyul ejtettek számos embert, köztük az útjuk során ott megpihenő szerb követeket is. A bizánci foglyok között volt egy Kosmas nevű pap is. Amikor a császár értesült erről, követeket küldött a muszlimokhoz és kiváltotta a foglyokat. A szerb követek valamint Kosmas ezután elmentek a császár katonai táborába (στρατοπέδον). Kosmas végül négy hónap múlva visszatért Gymnopélagision szigetére. Mivel azonban ezt teljesen feldúlva találta, egy ottani Lukas nevű szerzetessel elment Athanasioshoz, és kérte őt, hogy vegye oltalmába őket és a szigetet.³⁹ Kosmas fogságba esését illetve szabadulását az erről beszámoló forrás 993. szeptemberi kelte, ezen idő előttré datálja. Az életírás megjegyzi, hogy a szerzetesek a császárhoz menő útjuk során „váratlan veszélybe kerülnek, nem kisebb, mint a tengeren, noha a szárazon hajóztak”.⁴⁰ Ha a forrás megjegyzéseinek valamilyen történelmi interpretációt igyekszünk találni, meg kell jegyeznünk, hogy – miként azt a szerb követek sorsa jól illusztrálja – nem sokkal 993 szeptembere előtt valóban veszélyes volt a tengeri utazás az Athos-hegy körüli vizeken.⁴¹ Amennyiben pedig ezen muszlim kalózportyától

³⁶ Lemerle–Guillou–Svoronos: *Actes de Lavra* i.m., 46–47; Oikonomidés: *Hongrois installés* i.m., 2. 7. jz.

³⁷ Moravcsik ugyanitt 996–999 közé tette az eseményt (Moravcsik *A magyar történet bizánci forrásai* i.m., 141), amely datálás alsó értéke – hacsak nem elírás – számomra ismeretlen érveken nyugszik.

³⁸ Ostrogorsky azonosította a Lemnos szomszédságában lévő Pelagisi szigetével (Ostrogorsky, Georg.: *Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II. Byzantion*, 19 évf. (1949), 189–190. vö. Lemerle–Guillou–Svoronos *Actes de Lavra*, 123; *Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis)*. Von Johannes Koder. Unter Mitarbeit von Peter Soustal und Alice Koder. *Tabula imperii byzantini* 10. Wien, 1998, 104. 45. jz.).

³⁹ Lemerle–Guillou–Svoronos: *Actes de Lavra* i.m., 122–125; Ostrogorsky, Georg.: *Une ambassade serbe* i.m., 198–189; Fine, John V. A.: Jr. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1989⁵, 193–194; Ostrogorsky *A bizánci állam története* i.m., 257; Stephenson, Paul: *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*. London, 2003, 17.

⁴⁰ Noret: *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae* i.m., A 210₂; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 75.

⁴¹ Vö. Lemerle–Guillou–Svoronos: *Actes de Lavra* i.m., 123. Ahogy azt a fent említett 993-ban kelt oklevél is megjegyzi: Lemerle–Guillou–Svoronos: *Actes de Lavra* i.m., 124.

való félelemre utalna az életírás, úgy az megerősítené az athos-hegyi szerzetesek II. Basileioshoz menő útjának 991–994 közé való datálását. Más követségek is felkeresték a császárt a bolgárok elleni hadjárata során. 993-ban (992 második felében?) Banğu-tegin damaszkuszi emír követeit fogadta a császár,⁴² majd 993-ban és 994-ben az aleppóiak követei is felkeresték őt, hogy katonai segítséget kérjenek tőle.⁴³

Azt tudjuk, hogy a bolgárok elleni háborúját a császár igyekezett diplomáciai téren is megalapozni. 992-ben a velencei kereskedőknek – akiket a császár alattvalóinak tekintett – a vámját egy khrysobullonban csökkentette.⁴⁴ A 990-es évek elején pedig valószínűleg Jóannés Vladimir diokleiai szerb fejedelem – már említett – követei keresik fel a császárt és minden bizonnyal szövetséget is kötnek vele, mivel Samuel bolgár cár ezt követően megtámadta a szerb fejedelmet és fogságba ejtette.⁴⁵ Míg a rusz fejedelem, Vladimir 987-től a Bizánci Birodalom szövetségese volt.⁴⁶ Több kutató is úgy vélte, hogy ezen politika része lehetett az, hogy II. Basileios patrikiosi címet adott Stephanos Držislav horvát uralkodónak, és eparkhosként rábízta a dalmáciai városok védelmét.⁴⁷

Látható tehát, hogy a császár a bolgárok elleni támadása előtt igyekezett a kelet-európai térség hatalmi tényezőit tervének megnyerni. Talán ennek lehetett a része a *türkökkel* való szövetségkötés is, akik – a rájuk használt kifejezésekből megállapítható – nem lehettek elhanyagolható hatalmi tényezői a térségnek.⁴⁸ Nem csak azt mondja azonban a forrás, hogy a *türkök* a történések idején szövetségesei voltak a császárnak, hanem azt is, hogy korábban ellenségei voltak a Bizánci Birodalomnak.

A damaszkuszi emír, Banğu-tegin 992–993-ban megkísérelte bevenni Aleppot és 994. szeptember 15-én vereséget mért a várost védő Hamdanidák segítségére siető antiokhiaai dux csapataira.⁴⁹ Bár azt tudjuk, hogy a Fátimida Kalifátus haderejében – és így a damaszkuszi emír seregében is – szerepet kaptak *türkök* ('közép-ázsiai törökök'), de a kalifátuson belül a vezetés nem az ő kezükben volt. A 990-es években pedig mind Banğu-tegin, mind a Fátimida Kalifátus egyértelműen ellensége és nem szövetségese volt II. Basileios császárnak. 997-ben Banğu-tegin ugyan följajánlotta, hogy behódol a császárnak, de ezt éppen azért tette volna meg, hogy segédcsapatokat kapjon tőle a *türköknek* a Fátimida Kalifátuson belüli megroppant helyzetének a helyreállításához.

⁴² Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 30.

⁴³ Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 30, 32.

⁴⁴ Dölger, F.: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. I. München–Berlin, 1924, 100 (781. No.); Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei* i.m., 306; Nicol, Donald M.: *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. London, 1988, 40–42.

⁴⁵ Fine: *The early Medieval Balkans* i.m., 193–194.

⁴⁶ Ostrogorsky: *A bizánci állam története* i.m., 254–255

⁴⁷ Klaić, Nada: *Povijest hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 1971, 323; Ostrogorsky: *Une ambassade serbe* i.m., 190; Fine: *The early Medieval Balkans* i.m., 274.

⁴⁸ VII. Kónstantinos Porphyrogennétos például számos szerb, horvát illetve örmény fejedelemnek parancsot (κελευσις) küldött (*De cerimoniis* 687₁₅–688₂, 688_{7–22}, 691_{8–13}).

⁴⁹ Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 29–31.

De a császár ezt visszautasította. Bangü-tegin ekkor megkísérelte, hogy egymaga lépjen fel célja elérése érdekében, de vereséget szenvedett. Hamarosan azonban a damaszkuszi türkök fellázadtak a Fátimida Kalifátus ellen. A lázadók segítséget kértek II. Basileiosztól, aki küldött is nekik csapatokat. Ennek ellenére amikor a kalifa csapatai megtámadták a lázadókat, a damaszkusziak vezetője Kairóba ment és behódolt. A Bizánci Birodalom és a Fátimida Kalifátus között dúló háborút 1001-ben végül egy béke zárta le.⁵⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a Bizánci Birodalom keleti határai mentén nem volt olyan önálló türk hatalmi tényező, amelyet a bizánci szerzők szuverén politikai tényezőnek tekintettek volna, illetve amely türk segédc csapatokat bocsájthatott volna II. Basileios rendelkezésére.

A kárpát-medencei magyarságnak a Bizánci Birodalomhoz fűződő 10. századi viszonyára azonban jól illene a forrás által fölvázolt kép. Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka egy 914 körülre datált levelében úgy utal a magyarságra, mint akiknek a bizánci államvezetés ajándékokat ad, hogy hadi segítségüket (συμμαχίας) megszerezze.⁵¹ Ugyanő egy 924–925-re datált levelében pedig a besenyők, ruszok, alánok és más „szkita népek” mellett a magyarokat is megemlíti, mint akik „császári biztatásra” (βασιλικής σπουδής) a felsorolt népekkel együtt készek megtámadni a birodalom érdekében a Bolgár Fejedelemséget.⁵² Georgius Monachus Continuatus szerint 943-ban egy magyar kalandozó sereg támadását a bizánci udvarnak csak békeszerződés (σπονδὰς εἰρηνικὰς) megkötése árán sikerült elhárítania. Ezt a békét (εἰρήνην) pedig a forrás szerint a magyarság öt éven át megtartotta.⁵³ Jóannēs Skylitzēs megemlítette, hogy egy magyar vezér, Bulcsú bár – valószínűleg 948-ban – Konstantinápolyban megkeresztelkedett, patrikiosi címet és sok pénzt kapott, de így is megszegte az Istennel való szövetséget (πρὸς θεὸν συνθήκας), és többször is megtámadta a Bizánci Birodalmat.⁵⁴ A 10. század közepén VII. Kónstantinosz Porphyrogennétosz császár valamint a fia és társcsászára, II. Rómanosz levelet (γράφματα) – és nem császári parancsot – küldött a magyarság vezetőinek,⁵⁵ amely arra mutat, hogy azokat a kelet-európai népek azon csoportjába sorolták – a ruszokkal és a besenyőkkel együtt⁵⁶ – amelyek katonai erejüknél fogva

⁵⁰ Rozen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca* i.m., 36–42. vö. 304. 243. jz.

⁵¹ *Nicolas I Patriarch of Constantinople. Letters.* Greek text and english translation: R. J. H. Jenkins–L. G. Westerink. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 6. Washington, 1973, 514–515 (183. levél); Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 26.

⁵² *Nicolas I Patriarch of Constantinople*, 160–161 (23. levél); Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 24–26.

⁵³ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 61–62, 65. vö. 68–70.

⁵⁴ *Ioannis Scylitzae: Synopsis historiarum* i.m., 239; *Jean Skylitzēs Empereurs de Constantinople*, i.m., 202; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 85–86, 100. vö. Moravcsik Gyula: *Görögnyelvű monostorok Szent István korában.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938, 391–399; Moravcsik: *Bizánc és a magyarság* i.m., 53–54.

⁵⁵ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 34.

⁵⁶ *De cerimoniis* 690₂₁–691₇.

(de facto) függetlenek voltak a Bizánci Birodalomtól. A kelet-európai hatalmakkal szemben is hasonló viszonyban állhatott a magyarság. 970-ben ott találjuk őket Svjatoslav rusz fejedelem szövetségesei (συνμάχους) között.⁵⁷

Úgy tűnik, tehát, hogy az életírásban a türköknek a Bizánci Birodalomhoz való viszonya pontosan megfeleltethető azzal, amit a források alapján a 10. századi magyar–bizánci kapcsolatokról tudunk. A magyarság egy volt azon népek közül, amelyek katonai erejüknek köszönhetően a Bizánci Birodalomtól függetlenek voltak, de készek voltak arra, hogy felkérésre harcoljanak annak érdekeinek megfelelően. Nem mindig volt ez azonban így. Az kétségtelen, hogy a 10. század folyamán a Bizánci Birodalom ellen számos hadjáratot végrehajtó magyarságra illik a forrásnak a türkök korábbi támadásaira való utalása.⁵⁸

Régóta meglevő feltevés volt a kutatók körében, hogy a magyarság a 970. évi arkadiopolisi vereséget követően fenyegetve érezte magát a Bizánci Birodalom balkáni térnyerése miatt.⁵⁹ Ezzel szemben Bóna – úgy gondolva, hogy ez az elmélet nem rendelkezik közvetlen forrásos megerősítéssel – képviselte a legmarkánsabban azt a véleményt, hogy ilyen bizánci fenyegetés nem létezett.⁶⁰ Bóna véleménye azonban mára már aligha tartható. Jóannés Skylitzés – egy addig a magyar kutatók által figyelembe nem vett – passzusára támaszkodva Makk hívta fel a figyelmet arra, hogy 971-ben a magyarok (és a besenyők) félték a Balkánon győzedelmesen előrenyomuló

⁵⁷ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 86. Vö. Ioannis Scylitzae: *Synopsis historiarum* i.m., 288; Jean Skylitzès *Empereurs de Constantinople*, i.m., 243; Makk Ferenc: Új források a X. század végi magyar–bizánci kapcsolatokról értékeléséhez. *A Nyíregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve*, 43 évf. (2001), 271–272; Makk Ferenc: A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114 évf. (2001), 135.

⁵⁸ Moravcsik: *Bizánc és a magyarság* i.m., 45–50; Kristó: *Levedi* i.m., 268–271, 277, 280, 293–307; Györffy: *A kalandozások kora* i.m., 670–672, 675, 681–684. Aligha lehet pusztán véletlen, hogy egy ismeretlen bizánci szerző által a 10. század második felében készített bizánci hadászati kézikönyv megemlíti a Magyar Fejedelemségbe küldendő kémek szükségességét (*Three Byzantine Military Treatises*. Text, Translation, and Notes by George T. Dennis. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25. Washington, 1985, 292–293; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 73).

⁵⁹ Hóman Bálint: Szent István király. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938, 7; Györffy: *István király és műve* i.m., 68; Györffy György: Államszervezés. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1987², 727; Pirigy István: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc–Kardos József. Budapest, 1988, 161–162; Györffy György: *Államalapító apa és fia*. Bukarest–Kolozsvár, 1997, 20–21; Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar–bizánci kapcsolatok. In: Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998, 222–223; Makk Ferenc: Magyar–bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában. In: Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998, 118–119; Tóser Márton: Az arkadiopolisi csata–Az utolsó kalandozó hadjárat, 970. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 évf. (2004) 606–608.

⁶⁰ Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. História Könyvtár Monográfiák 12. Budapest, 2000, 66–71.

bizánci haderőtől.⁶¹ Meg kell emellett jegyeznünk, hogy szinte elképzelhetetlen, hogy a magyarság vezetői lebecsülték volna Jóannés Tzimiskés bizánci császár (969–976) katonai képességeit. A bizánci császár megtörte a Bolgár Cárságot, anektálta területeit, a bolgár uralkodót Konstantinápolyba vitte és lemondásra kényszerítette. Ezzel egyidőben szétzúzta Svjatoslav rusz fejedelem haderejét, és megakadályozta, hogy megszerezze a Fekete-tenger északi és nyugati partvidéke feletti uralmat, sőt talán az ő terveinek megfelelően (vagy legalábbis számára is előnyös módon) végeztek a besenyők a Kijevbe hazatérni szándékozó rusz fejedelemmel. Ha ehhez hozzátesszük, hogy II. Ottó német-római társcsászár Jóannés Tzimiskés egy nőrokonát vette feleségül, azt kell mondjuk, hogy teljességgel abszurd feltételezés, hogy ezek a folyamatok a magyarság vezetőinek külpolitikájára nem hatottak.⁶² Ha pedig Jóannés Tzimiskés bolgárok elleni hadjáratok – miként azt Jóannés Skylitzés állítja – a magyarság (és a besenyők) vezetői félték a Bizánci Birodalom haderejétől (τὰ ὄμορα βάρβαρα τῶν ἐθνῶν δεισαντα τοὺς Ἰωαννοὺς),⁶³ akkor joggal feltételezhetjük, hogy II. Basileios bolgár hadjáratára idején – amely ismét a Kárpát-medence peremterületéig igyekezett kitolni tegyük hozzá sikerrel a Bizánci Birodalom határát – szintén félelmükben (A: καὶ τὴν αἰχμῆν δεδοικότες) kényszerülhettek rá arra, hogy a Bizánci Birodalommal szembeni ellenséges politikájukon változtassanak.

⁶¹ Makk: Új források i.m., 271–274; Makk: A bizánci fenyegetés árnyékában i.m., 130–138. vö. Димитров: Българо–унгарски отношения i.m., 80, 358. Az persze lehetséges, hogy a Bizánci Birodalommal szembeni ellenséges tevékenység abbahagyását a bizánci vezetés által a magyarság vezetőinek juttatott ajándékok is befolyásolták (Tócsér Márton: A 971. évi dorostoloni hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115 évf. (2002) 348). A magyar kutatók közül Makk hívta fel a figyelmet arra, hogy egy 971. utánra datált pecséten szerepel Adralestos Diogenés protospatharios, mint a Belgrádtól keletre a Duna mentén fekvő Morava város stratégosa (*Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. I. Ed.: John Nesbitt–Nicolas Oikonomides. Washington, 1991, 195–196; Makk: Új források i.m., 272; Makk: A bizánci fenyegetés árnyékában i.m., 134). Mivel ilyen nevű stratégos nem szerepel az Escorial-Taktikonban (*Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Introduction, texte, traduction et commentaire par Nicolas Oikonomides. Paris, 1972, 255–277), Nesbitt és Oikonomides úgy vélték, hogy e tisztség létrehozása nem tehető ezen forrás elkészülte előtt. Erre alapozva úgy gondolták, hogy 975 és 986 között – Jóannes Tzimiskés császár hadvezéreinek a támadásának következtében – a Bolgár Cárság nyugati területei (vagy legalábbis azok egy része) is bizánci ellenőrzés alá került (*Catalogue of Byzantine Seals*, 100–101, 195–196; Stephenson, Paul: A Development in Nomenclature on the Seals of the Byzantine Provincial Aristocracy in the Late Tenth Century. *Revue des études byzantines*, 52 évf. (1994) 198–199). Így a Bizánci Birodalom ekkor határossá vált a Magyar Fejedelemséggel (Makk: Új források i.m., 272–273; Makk: A bizánci fenyegetés árnyékában i.m., 134; Tócsér Az arkadiopolisi csata i.m., 606. 45. jz.).

⁶² Vö. Makk: A bizánci fenyegetés árnyékában i.m., 134–137. Jóannés Tzimiskés uralkodására lásd: Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása* i.m., 185–189, 195–199; Ostrogorsky: *A bizánci állam története* i.m., 248–251.

⁶³ Ioannis Scylitzae: *Synopsis historiarum* i.m., 305_{21–22}; Makk: Új források i.m., 271; Makk: A bizánci fenyegetés árnyékában i.m., 135.

Arra pedig több példánk is van, hogy a bizánci haderőnek magyar csapatok is részei voltak a 10–11. század folyamán. Egy 935-ben a bizánci haderő részeként Itáliába küldött *türk* csapatról a kutatók azt feltételezik, hogy magyarokból állt.⁶⁴ Egy muszlim forrás szerint 954-ben az észak-szíriai város, Hadaṭ alatt harcoló bizánci seregben rusz, bolgár, és kazár csapatok mellett *türkök* is jelen voltak, akik alatt valószínű, hogy magyarokat kell értenünk.⁶⁵ II. Niképoros Phókas császár (963–969) egyik kisázsiai hadjárata során magyar testőreit is – akik egy kalandozó sereg fogságba esett tagjai voltak – magával vitte.⁶⁶ I. István magyar király segédcsapatai ott voltak az ezredfordulót követően a bolgárok ellen harcoló bizánci haderőben.⁶⁷

⁶⁴ *De cerimoniis* 661₄₋₅; Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet* i.m., 34. vö. Moravcsik: *Bizánc és a magyarság* i.m., 49.

⁶⁵ Egy kortárs szerző al-Mutanabbī (+955) azt mondja, hogy a bizánci haderő örmény, rusz, szláv, bolgár és kazár csapatteseket is magába foglalt (Vasiliev, A. A.: *Byzance et les arabes*. II. Bruxelles, 1950, 331; Canard, Marius: *Mutanabbi et la guerre byzantino-arabe*. Intéret historique de ses poésies. In: *Al-Mutanabbi*. Mémoires de l'Institut français de Damas. Beyrouth, 1936, 105). Az eseményről beszámoló Ibn al-Aṭīr azt állítja, hogy a bizánci haderőnek ruszokból, bulgárokból és más nemzetekből álló segédcsapatai is voltak (Vasiliev: *Byzance* i.m., 161). al-Dahabī pedig megemlékezik, a bizánci seregben harcoló *türkökről* ruszokról, bulgárokról és kazárokról (al-Dahabi, Sams al-Din Muhammad ibn Ahmad ibn Ṭtman: *Tarih al-islam wa-wafayat al-masahir wa-l-a'lam*. Beyrut, 1994; Vasiliev: *Byzance* i.m., 243–244). Amennyiben al-Dahabī adatai nem csak kései ahistorikus többletek, úgy érdemes az általa felsorolt népnevekkel kapcsolatban néhány megjegyzést tenni. Miller úgy vélte, hogy a bizánciak oldalán harcoló etnikumok közül a ruszok és a bolgárok zsoldosok voltak, ellenben a türkök és a kazárok a császári testőrgárda tagjai lehettek (Miller: *Byzantine treaties* i.m., 62. 17. jz.). Azt tudjuk, hogy a magyarság második és harmadik tisztséget betöltő vezetője, Gyula és Bulcsú 953-ban illetve 948-ban ellátogattak Konstantinápolyba és szövetséget kötöttek VII. Kónstantinosz Porphyrogennétos császárral (Moravcsik Gyula: *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938, 391–402). Talán egy magyar–bizánci szövetségkötés folyamánként kerültek a bizánci haderőbe a Hadaṭ alatt súlyos vereséget szenvedő *türk* seregtestek? (vö. Balogh László: *Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz*. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*. Szerk.: Olajos Terézia. Opuscula Byzantina 11. Szeged, 2014, 11–18)

⁶⁶ Liudprand, *Die Legatio*. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*. Hannoverae–Lipsiae, 1915, 199; Classen, P.–Cremonai Liudprand: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Varia Byzantina 9. Budapest 2005, 541. vö. Moravcsik: *Bizánc és a magyarság* i.m., 48–49.

⁶⁷ Holder-Egger, O.: *Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis*. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptorum XV/2. Hannoverae, 1888 (reprint: Stuttgart–New York, 1963.), 963–964; *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged, 1999, 226–228). Habár az események kronológiáját és menetét eltérőképpen látták a kutatók. Vö. Makk Ferenc: *Szent István és Bulgária*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica Különszám*, 1991, 4–7; Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged, 1996, 2.,

II. Basileios császárnak az 1025 előtt Itáliába küldött haderejében ott találunk *türköket* is, akiket a kutatók magyaroknak tartanak.⁶⁸ I. András magyar király idején – aki jó kapcsolatokat ápolt a Bizánci Birodalommal⁶⁹ – egy magyar csapat is helyett kapott a bizánci hadseregben.⁷⁰ Egy 1050-es évekre és egy 1076/77-re datálható oklevél pedig magyar származású – valószínűleg korábban a bizánci hadseregben katonai szolgálatot teljesítő – birtokosokról tesz említést a bizánci uralom alatt lévő dél-itáliai Calabrióban.⁷¹

A legvalószínűbbnek tehát azt kell tekintenünk, hogy a életírás vizsgált szövegrésze a 991–994 között a bolgárok elleni hadjáratra készülő II. Basileioshoz menő szerzetesek történetét mondja el, akiket a bizánci seregben harcoló egyik magyar segédcsoport kifosztott. A szakirodalom régóta számolt azzal, hogy I. István és II. Basileios az ezredfordulót követően a katonai együttműködést is magába foglaló szövetséget kötöttek egymással. A 10. század végére vonatkoztatva, azonban a kutatók mindeddig nem tudták igazolni egy hasonló magyar–bizánci megegyezés meglétét. Amennyiben a forrásnak általunk vázolt interpretációja helyesnek bizonyul, úgy megállapíthatjuk, hogy 991–994 között II. Basileios már szövetségesei sorában tudott egy olyan magyar fejedelmet, akinek területei a támadó bizánci csapatok elérhető közelségébe kerültek. Ez a magyar fejedelem pedig – miután a bizánci expanzió (‘a császár lándzsái’) miatt fenyegetve érezte magát – nem csak szövetséget kötött II. Basileiosszal, hanem magyar segédcsoportokkal is támogatta a császár bolgárok elleni hadjáratát. Azt tudjuk, hogy a 10. század utolsó évtizedeiben Géza magyar nagyfejedelem „valamennyi szomszédos, körös-körül elterülő tartománnyal figyelmesen béketárgyalásokba kezdett, noha azelőtt sosem telt kedve ilyesmiben”⁷². Ugyanezen forrás azt is megjegyzi, hogy fia, I. István „megerősítette [az apja által] a szomszédos országok népeivel híven kötött békét”.⁷³ Az tény, hogy Géza illetve I. István törekedett – habár nem is mindig sikerrel

---

bővített és átdolgozott kiadás, 54; Makk: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar–bizánci kapcsolatok i.m., 224–225; Makk Ferenc: Géza fejedelem és Szent István külpolitikájáról. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk.: Kristó Gyula. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. Budapest, 2001, 90; Makk Ferenc: Magyar–bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában. In: Makk Ferenc *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998, 120–125; Fehér Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok*, 61-62 évf. (1927–1928) 9–11; Baán István: „Turkia metropolitája”. *Századok*, 129 évf. (1995) 1169.

⁶⁸ Olajos Teréz: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. *Antik Tanulmányok*, 33. évf. (1987-1988), 26; Olajos: Egy felhasználatlan forráscsoport i.m., 219–222.

⁶⁹ Makk: *Magyar külpolitika* i.m., 81–82; Makk Ferenc: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Makk Ferenc *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998, 128–130, 140–141.

⁷⁰ Olajos: Egy felhasználatlan forráscsoport i.m., 215–219.

⁷¹ Olajos: Egy felhasználatlan forráscsoport i.m., 215–219.

⁷² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. II. Budapest, 1938, 379; *Az államalapítás korának írott forrásai* i.m., 272.

⁷³ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Budapest 1938, 381; *Az államalapítás korának írott forrásai* i.m., 277.

– arra, hogy a bolgárokkal, ruszokkal, németekkel, lengyelekkel jó kapcsolatokat alakítson ki.⁷⁴ Úgy vélem a vizsgált forrás alapján azon népek és országok közé, akikkel Géza fejedelem a 990-es évek első felében békés viszonyban volt oda kell sorolnunk a Bizánci Birodalmat is.

---

⁷⁴ Györffy: *Istoán király és műve*, 276–289; Makk Ferenc: Szent István és Bulgária. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Különszám Szeged 1991*, 3; Makk: *Magyar külpolitika*, 30–66; Makk: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar–bizánci kapcsolatok i.m., 223; Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle*, 42 évf. (2000) 5–12. vö. Makk: Szent István és Bulgária i.m., 4–5.

A KUNOK KÉT 13. SZÁZADI NYUGATI LOVAG SZEMÉVEL

4

A kunok a 11–13. században a Balkán-félszigeten, akárcsak Kelet-Európa más részén, jelentős szerepet tölthettek be. 1186-ban az ő támogatásukkal hozták létre a Bizánci Birodalom ellen fellázadó kun származású Aszenida testvérek a II. Bolgár Cárságot.¹ A bolgár uralkodók a továbbiakban is számíthattak a Dunától északra élő rokonaik, a nomád kunok támogatására a Bizánci Birodalommal, majd annak 1204-es bukása után a Latin Császársággal folytatott harcaikban. A II. Bolgár Cárság és a Latin Császárság összezsapásai során találkozhattak először nyugat-európaiak a számukra különös, de a térségben már jól ismert török nyelvű népcsoport harcosaival. A tanulmány két, a IV. kereszties hadjáratban részt vevő lovag, a francia nemzeti történetírás megalapítóinak tekinthető Robert de Clari és Geoffroy de Villehardouin művei alapján mutatja be, hogyan is látták a Bizánci Birodalom ellen forduló, azt 1204-ben megbuktató IV. kereszties hadjárat nyugati lovagjai a kunokat.²

A több mint száz éves bizánci uralom után az 1186-ban függetlenségét visszanyerő Bolgár Cárság a 12–13. század fordulóján egyre erősebbé vált részben éppen a kunok

¹ A szerző az MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoport munkatársa.

A függetlenséghez vezető harcokat elkezdő Péter (1186–1197) és Aszen (1187–1196), majd harmadik testvérük Kaloján (1197–1207) mindhárman az Aszenida-dinasztia uralkodói voltak. A dinasztia neve *eszen*-ként olvasandó, és a török nyelvekben elterjedt 'egészséges' jelentésű török közszóból származik. Erre lásd: Rásonyi László: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981, 135–136; Rásonyi, László–Baski, Imre: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*, as collected by L. Rásonyi, Bloomington, Indiana University–Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, 2007, 264–265. Korábban már Zlatarszki is felvetette, hogy a két testvért épp a származásuk miatt választották a megmozdulás vezetőinek, számítva a kunok támogatására lásd: Златарски, Васил Николов: *История на българската държава през средните векове*. т. II. България под византийско владичество (1018–1187), София, Наука и изкуство, 1972². Pritsak szerint nemcsak az Aszenida-dinasztia (1185–1280), de az őket követő Terterida- (1280–1323) és Sismanida-uralkodóházak (1323–1396) is kun származásúak voltak lásd: Pritsak, Omeljan: *The Polovcians and Rus. AEMe 2* (1982), 321–380, 373. Egy árnyaltabb, de a Pritsakéhoz hasonló hipotézis szerint az Aszenidák kun eredetűek voltak, családjuk a Balkánon elvlahosodott a 12. század folyamán, majd a 13. században elbolgárosodott. Erre lásd: Vásáry, István: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 41.

² Robert de Clari: *Li estoires de chiaus qui conquissent Constantinoble de Robert de Clari en Aminois, chevalier*. Paul-Édouard-Didier Riant. [Paris] [1868]; Robert de Clari: *Konstantinápoly hódoltatása*. Ford. Csernus S.–Cs. Tóth A. A tanulmányokat írta Csernus S.–Farkas Cs.–Jacquin, G., Budapest, Balassi Kiadó, 2013; *Histoire de la conquête de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation Henri de Valenciennes*. Texte rapproché de français moderne et mis a la portée de tous par M. Natalis de Wailly. Paris, Librairie Hachette et Cie, 1870; Geoffroy de Villehardouin: *Bizánc megvétele*. Ford. és a jegyzeteket írta Szabics Imre, az utószót Kozma B. írta, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985.

támogatásának köszönhetően. A birodalom harmadik uralkodója, az Aszenida Kalóján (1197–1207) idejére a bolgárokból, vlahokból és kunokból álló serege képes volt jelentős csapásokat mérni a Bizánci Birodalom, majd az annak helyét átvevő Latin Császárság erőire.³

A nomádokról korábban minimális ismeretekkel rendelkező nyugati lovagok kunokkal való találkozását, illetve magukat a kunokat a már említett két történetíró, a pikárdiai kisenemes de Clari és az előkelő diplomata és hadvezér Villehardouin – akit a Latin Császárság történetében betöltött szerepe miatt,⁴ a IV. keresztes hadjárat „hivatalos” történetírójának tekinthetünk – műveltségüknek, érdeklődésüknek, valamint vérmérsékletüknek megfelelően különbözően látják, illetve mutatják be olvasóiknak.

A két szerző közül nagy valószínűséggel Villehardouin írta meg korábban művét, amit Montferrati Bonifác 1207 szeptemberében bekövetkezett halálával zárt.⁵ Munkájában huszonöt alkalommal jelennek meg a kunok (*Cumains, Comain, Comains, Commain, Commains*). Clari – akinek művében az utolsó adat Henrik császár 1216-os halála – tizenegyszer említi a népet vagy a területük nevét (*Commain, Commains, Commanie*).

A nomád kunokkal való találkozás kulturális sokként érthette a kereszteseket: a kunok életmódja különösnek tűnt a nyugati lovagok számára, akiknek csak korlátozott ismereteik voltak a nomád népekről. Ugyan Villehardouin soha nem ír részletesen a kunokról vagy szokásaikról, jelzőket is alig használ rájuk, de az összecsapásokról szóló beszámolóiból egyértelműen következtethetünk arra, hogy a lovagok számára mennyire idegen lehetett a kunok harcmódora. Clari, bár nyilvánvalóan nem volt annyira művelt, mint kortársa, kevésbé tűnik elfogultnak, és a rá jellemző kíváncsiságból fakadóan érdeklődést tanúsít e szokatlan nép iránt, noha életmódjukat ő is felettébb furcsának tartja.⁶ A kunokról szóló leírása még akkor is legjobbnak tekinthető a nyugatiak közül, ha ő maga valószínűleg nem találkozott kunokkal, csupán másoktól halottak alapján

³ A kunok Balkán-félszigeti katonai jelentőségére lásd: többek között: Расовский, Дмитрий Александрович: Роль половцев в войнах Асенеи с византийской и латинской империями в 1186–1207 гг. *Списание на Българската Академия на науките*, 58. 1939, 203–211; Vásáry István: Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 57/3 (2004), 263–270; Vásáry: *Cumans and Tatars* i.m.; Dall’aglio, Francesco: The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 16 (2008/2009) 29–54.

⁴ Annak ellenére, hogy nem személyes sorsának bemutatása áll a művének középpontjában – ez Clari művében is megfigyelhető –, nyilvánvaló, hogy komoly befolyása volt a IV. keresztes hadjárat eseményeire, és időnként irányító szerepet is betöltött. Ilyen helyzet volt például Adrianopolisz ostroma, ahol a sereg egy részének parancsnoka volt (Villehardouin, 362.§). 1205-ben pedig szolgálataiért Rhómania (azaz Bizánc) marsalljává nevezte ki feltehetően Balduin konstantinápolyi latin császár (1204–1205). A két szerző életéről és művéről l. Csernus Sándor: A Kelet vonzásában: Konstantinápoly meghódítása és a francia történetírás születése. In: Csernus–Cs. Tóth *Konstantinápoly* i.m., 177–194. Clariról és művéről részletesen lásd: Jacquin, Gérard: Robert de Clari és krónikája. In: Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 135–156.

⁵ Villehardouin 500.§.

⁶ Dall’aglio: *The Military Alliance* i.m., 47.

számol be róluk és szokásaikról.⁷ A nyugati lovagok első találkozása a kunokkal 1205 áprilisában történt az adrianopoliszi csata során, Clari pedig épp ez időtájban utazott vissza Pikárdiába.⁸

Clari művében korábbi események kapcsán jelennek meg a kunok, mint Villehardouinnál. Clarinál olvasható, hogy 1204 tavaszán a bolgár uralkodó, Kaloján felajánlotta, hogy „százezer fegyveres vitézzel” segít a keresztieseknek Konstantinápoly elfoglalásában.⁹ Majd elmeséli, hogy Kaloján, aki nála Blak Johannész¹⁰ néven szerepel, hogyan építette ki hatalmát, melyhez a kunokat is sikerült megnyerni, így azok mind felajánlották „segítségüket, és így nekik is az uruk lett.”¹¹ Clari azonban tudhatta, hogy a kunok nem a bolgár uralkodó alattvalói, hanem segítői, hiszen a továbbiakban tisztázza, hogy „A kunok országa Valachiával szomszédos terület.”¹² Majd leírja mindazt, amit a kunokról hallott. A számára ismeretlen nép szokásainak szemléletes leírását, amelyről úgy vélte, hogy érdekelhetik az olvasóit, érdemes szó szerint idézni: „Vad nép ez, mely se nem szánt, se nem vet, nincs nekik sem kunyhójuk, sem házuk, hanem nemezből készült sátrakban húzzák meg magukat, s tejjel, sajttal és hússal táplálkoznak. Nyáron annyi ott a légy és a szúnyog, hogy nem mernek sátraikból előbújni a tél beállta előtt. Télen azután kijönnek a sátraikból és az országból is, ha éppen portyázni akarnak. Elmondjuk rögtön, hogy ezt hogyan teszik. Mindegyiküknek van tíz vagy tizenkét lova, melyek oly jól vannak idomítva, hogy mindenhová követik gazdáikat, ahová csak vezetni akarják őket, azok pedig fölváltva lovagolnak hol egyiken, hol másikon. Amikor úton vannak, mindegyik ló egy abrakkal teli tarisznyát hord a nyakában, és abból eszik, miközben a gazdáját követi. Sem éjjel, sem nappal nem hagyják abba a lovaglást, ezért aztán olyan gyorsan haladnak, hogy egy éjjel és egy nap megtesznek hat- vagy hét-, sőt nyolcnapi utat is. Mialatt így lovagolnak, soha semmivel nem terhelik meg a lovakat, és semmit nem zsákmányolnak addig, amíg vissza nem fordulnak, hogy hazatérjenek. Akkor azonban rengeteg zsákmányt szereznek, és elvesznek mindent, amihez csak hozzáférnek. Ruházatuk birkabőrből készül, s íj és nyíl a fegyverük. Nem hisznek másban, csak abban az állatban, amellyel reggel először találkoznak, s egész nap abban hisznek, bármilyen állat legyen is az.”¹³ Nyugati, keresztény szempontból valóban „vad”

⁷ A kunok megjelenésére a francia forrásokban lásd: Sinor, Dénes: Quelques passages relatifs aux Comans, tirés des chroniques françaises de l'époque des Croisades. In: *Silver Jubilee Volume of the Zinbun-Kagaku-Kenkyusyo*. Ed. by Shigeaki Kaizuka, Kyoto, Nissha, 1954, 370–375.

⁸ Jacquin úgy véli, hogy részt sem vett az adrianopoliszi csatában, de még Konstantinápolyban tartózkodhatott, mikor a velencei dózse vezette menekülő had egy része vissza visszatért a városba (Jacquin: Robert de Clari és krónikája i.m., 136).

⁹ Clari 51; vö. Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 87–88.

¹⁰ Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 88, 193. jegyzetet.

¹¹ Clari 51; vö. Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 88.

¹² Clari 51; vö. Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 88. Valachia (Blakie) Clari művében a II. Bolgár Cárságra utal.

¹³ Clari 51–52; vö. Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 89.

volt a kunok nem-keresztény, nomád népe, és nagy valószínűséggel, mivel csak csatázni, portyázni jártak a Balkán-félszigetre, ott valóban nem műveltek földet. Az pedig, hogy nemezsátrakban éltek, általánosan ismert volt. Érdekes megfigyelés, hogy télen indulnak el portyázni.¹⁴ Ezt, amint látni fogjuk, Villehardouin nemcsak megerősíti, de pontosítja is. Clari a továbbiakban pedig szinte elismerően ír a kunokról jó lovaik és jól megszervezett portyáik miatt, melyek során célzottan zsákmányolnak, és nem terhelik fölöslegesen lovaikat. A ruházatuk és fegyverzetük leírása könnyűfegyverzetre utal, ez pedig megegyezik a bizánci szerzőknél olvasható adatokkal.¹⁵ A hitvilágukkal kapcsolatos rész – amely az állatok jelentőségére utalhat a samanizmusban, azaz, hogy pszükhopomposzként az a feladatuk, hogy az elhunytak lelkét a túlvilágra, az újszülöttek lelkét pedig az élők világába vezessék¹⁶ – elterjedt lehetett a Balkán-félszigeten, mivel Boncompagno da Signa (1170 k.–1240 után), aki saját bevallása szerint Keleten, Konstantinápolyban is utazott, nagyon hasonlóan ír több művében is a kunokról. Azaz többistenhívők, és azt az állatot imádják térdre borulva, amellyel reggel először találkoznak, legyen az kecske, szamár, légy, vadállat vagy csúszómászó.¹⁷

Clari művében legközelebb Adrianopolisz (ma Edirne, Törökország) 1205. április 14–15-i ostromának rövid leírásánál szerepelnek kunok. A vonatkozó rész ismertetése előtt az adrianopoliszi események előzményeként meg kell említeni, hogy 1204 telén a trákiai bizánci arisztokrácia és Kaloján szövetségre lépett a közös ellenséggel, a latinokkal

¹⁴ A nomádok téli hadviselésére lásd még: Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtt magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 267.

¹⁵ Erre lásd: Nikétász Khoniatész egyik levelének vonatkozó részét: *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede.* Reden und Briefe des Niketas Choniates. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von F. Grabler. Byzantinische Geschichtsschreiber 11. Graz–Wien–Köln, Verlag Styria, 1966, 27.

¹⁶ Golden, Peter B.: Religion among the Qipčaq of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal* 42/2 (1998), 180–237, 205; vö. Hoppál Mihály: *Sámánok Euráziában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 36.

¹⁷ Például az 1215-ben írt Boncompagnusban: „Item Cumani dicunt tot esse deos quot rerum genera. Unde quodcumque animal prius in mane sibi occurrit, ad honorem illius dei adorant. Etsi ad negotia sua fortunatam invenerint horam, dicunt ‘Magnus est Deus hyrcorum’ vel ‘caprarum’ seu ‘asinorum’ vel ‘muscarum’ aut ‘serpentum’, secundum quod alicuius generis animal sibi occurrit (Boncompagnus 5.22.4; vö. <http://scrineum.unipv.it/wight/bon522.htm#5.22.4>). De hasonló olvasható a Mirrában (1194–1203) is: „Cumani quippe siluestres, qui primam bestiam, que illis mane apparet, bestialiter adorant, heredum faciunt institutiones per osculum pacis, quod sibi ad inuicem exhibent pro confirmatione.” (Mirra 26.1; vö. <http://scrineum.unipv.it/wight/mirra.htm#26.1>). Vagy az 1235-ben írt Rhetorica Novissimában is a következőket írja: „Verumtamen adhuc sunt quidam inter Cumanos et quosdam alios, qui habitant ultra Ruteniam et Brussiam, qui firmiter credunt esse tot deos quot sunt genera creaturiarum. Unde proprias bestias et reptilia, que casualiter in mane illis occurrunt, genibus flexis adorant.” (Rhetorica novissima 1.1; vö. <http://scrineum.unipv.it/wight/rn1.htm#1.1>).

szemben.¹⁸ A szövetség értelmében a bizánciak fellázdak a latinok ellen, és több várost és várat visszaszereztek, azonban egy rövid bizonytalankodás után a keresztetek gyorsan reagáltak, és a többségét sok vérontás árán visszafoglalták. Csak Didümoteikhón (ma Didymóteikho, Görögország) és Adrianopolisz tartottak ki. I. Balduin (1204–1205) császár Konstantinápolyból 140 lovaggal indult Adrianopolisz ellen, majd csatlakozott hozzá Villehardouin és Enrico Dandolo, a velencei dózse is.¹⁹ Összehasonlítva Villehardouin alábbi részletes és az előzményekről is szóló beszámolóját Clariével, nyilvánvaló,²⁰ hogy ez utóbbi nem volt jelen az adrianopolisznál történetkénél, és mások elbeszélése alapján írja: „A hadsereg tagjai a subákba öltözött kunok látán nem ijedtek meg jobban tőlük, mint egy csapat gyerektől. De ezek a kunok, s ezek a harcosok óriási iramban közeledtek, majd megrohamozták a franciákat, akik közül sokat megöltek, és teljesen tönkrevérték őket ebben az ütközetben.”²¹

Ezzel szemben Villehardouinnél kiderül, hogy az Adrianopolisz felmentésére indított hadjárat nem volt kellőképpen előkészítve, kevesen voltak, az utánpótlás sem volt biztosítva, és a lovagok kénytelenek voltak kevés emberrel és élelemmel a város alatt időzni, miközben „Johannitza, Valachia királya hatalmas sereggel sietett a drinápolyiak segítségére: vlahokat, bolgárokat és mintegy tizennégyezer pogány kunt vitt magával.”²² Villehardouin szerint Kaloján húsvét utáni szerdán (április 13-án) meg is érkezett, és a lovagok táborától mintegy öt mérföldnyire serege letáborozott, ahonnan: „A kunokat küldte ellenük, akik elvágattak a keresztetek tábora előtt; a táborban azonnal riadót fújtak, de a mieink teljes összevisszaságban eredtek az ellenség nyomába. Egy jó mérföldön át esztelenül üldözték a kunokat. S amikor vissza akartak térni, azok heves nyílzáporral árasztották el őket, és sok lovukat megsebesítették.”²³ Villehardouint megerősíti Khoniatész is, aki szerint mikor a lovagok megpillantották a „szkítákat”, azaz a kunokat, gyorsan lóra pattantak, vették lándzsáikat, és teljes erővel támadtak, míg a kunok megfordulva visszavonultak, és menekülés közben szüntelenül hátrafele nyilaztak. A latinok pedig szorosan a nyomukban üldözték őket, de nem értek el semmit, mert „szárnyas” és könnyűfegyverzetű férfiakat üldöztek.²⁴ Villehardouin és Khoniatész alapján a kunok feladata valószínűleg az információszerzés volt,

¹⁸ Villehardouin 333, 335–336.§. Vö. Historia (= Χρονική διήγησις), ed. J. van Dieten, Nicetae Choniatae historia, pars prior. Corpus fontium historiae Byzantinae 11.1. Series Berolinensis. Berlin, De Gruyter, 1975, 612–613 (továbbiakban Nik.Chon.); Magoulias, Harry J. (transl.): *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Detroit, Wayne State University Press, 1984, 335–336.

¹⁹ Villehardouin 349., 351.§.

²⁰ A csatáról szóló két legjobb leírás Villehardouinnél és Nikétasz Khoniatésznál olvasható.

²¹ Clari 80–84; vö. Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 129.

²² Villehardouin 352–353. §. Khoniatész szerint Kalojának csaknem annyi saját harcosa volt, mint ahány kun szövetségese (Nik.Chon. 613; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 336, tehát a két szerző adatainak összevetése alapján mintegy 28 ezres sereggel vonult a bolgár uralkodó a latinok ellen.

²³ Villehardouin 355.§.

²⁴ Nik.Chon. 615; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 337.

a lovagokat táborukból kicsalogatva mérték fel az ellenség erőit. Kalojánnak szüksége volt ezekre az információkra a csata megtervezése előtt, hiszen ez volt az első alkalom, mikor közvetlen csaptak össze a két hatalom seregei. A kunok eleget is tettek a feladatnak, és támadásaikkal zaklatták a latin lovagok táborát. A kunok első, sikertelen üldözése után – melynek során a lovagok nem ismerték fel a színlelt megfutamodás taktikáját²⁵ – Balduin a hadvezérével úgy döntött, hogy mivel „nagy esztelenséget követtek el, amikor üldözni kezdték ezeket a könnyűfegyverzetű lovasokat”, ha legközelebb támadnak „akkor a tábor előtt sorakoznak fel, és ott várják be a támadást.”²⁶

Amikor azonban másnap, csütörtökön (április 14-én) Kaloján²⁷ az előző naphoz hasonló taktikai utasítással a Kotzasz (Κοτζᾶς) vezette kunokat a lovagok ellen küldte,²⁸ előbb Louis de Blois sértette meg a korábbi parancsot, és vette lovagjaival üldözőbe a kunokat, majd Balduin is kötelességének érezte követni a grófot. A sereg egy része²⁹ az ellenséget két mérföldön keresztül üldözte, míg végül elérték azt a helyet, ahol a csapda már várta őket.³⁰ Az ellenség tömegei körbevették őket, visszavonulni pedig nem tudtak, mert a lovaik már kimerültek.³¹ Villehardouin szerint a könnyűfegyverzetű és gyalogos egységek elmenekültek a csatából a lovagokat a kunok és vlahok tömegében hagyva, akik hamarosan felülkerekedtek rajtuk.³² A csata katasztrofális eredménnyel zárult a nyugati lovagok számára, maga a császár, Balduin fogságba esett, Louis de Blois és számos jelentős lovag elesett. Villehardouin és a velencei Dandolo egységei, melyek nem vettek részt az üldözésben, vissza tudtak vonulni, és megmentették a sereg többi részét. Henrik, Balduin testvére, akit régensnek neveztek ki,³³ komoly feladattal állt szemben: kétfrontos háborúban kellett

²⁵ Mentségükre legyen mondva nem könnyű megkülönböztetni a valódi és a megtévesztő futást. Ennek nehézségére I. B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. *Hadtörténelmi Közlemények* 114/1 (2001), 75–98, 92–93.

²⁶ Villehardouin 356. §.

²⁷ A bizánci szerző szerint Kaloján a saját seregével elrejtőzött a környéken levő hegyekben és szakadékokban, így lesben várta a kunokat üldöző lovagokat (Nik.Chon. 616; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 337). Ezzel szemben Villehardouin alapján a bolgár uralkodó nem vett részt a csatában, azt tulajdonképpen a kunok és a vlahok nyerték meg neki, Kaloján csak péntek hajnalban, mikor a város alá ért, értesült arról, hogy a latin lovagok elvonultak (Villehardouin 358–363.§., 371.§.).

²⁸ Nik.Chon. 616; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 337.

²⁹ Villehardouin maga a város egyik kapujánál őrködött, míg a dözse serege a táborban tartózkodott (Villehardouin 362.§., 364.§.).

³⁰ A csapdáról csak Khoniatész tesz említést (Nik.Chon. 616; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 337). Villehardouin (358.§.) szerint az üldözött kunok egy idő után megfordultak, és a lovagok „közelharcba is bocsátkoztak velük. Miután egy jó darabig üldözték őket, a kunok hirtelen ellenük fordultak, és nagy kiáltások közepette nyilazni kezdték őket.”

³¹ Nik.Chon. 616; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 337.

³² Villehardouin 359–360.§.

³³ Csak 1206. augusztus 20-án koronázták császárrá, miután megbizonyosodtak róla, hogy Balduin meghalt Kaloján fogságában. Khoniatész részletesen leírja a latin császár halálát (Nik.Chon. 462; Magoulias: *O City of Byzantium* i.m., 353), de csak Akropolitésznál olvasható, hogy a latin császár

védekeznie, egyrészt a nyugatiak ellen szervezkedő bizánciakkal, másrészt pedig a kunok támogatta Kalojánnal kellett felvennie a harcot.

Villehardouin szerint Kaloján tovább folytatta a hadjáratot: „S amikor elérkezett a pünkösöd [1205. május 29.], az ország már teljesen Johannitzának, Valachia és Bolgária királyának kényére-kedvére volt kiszolgáltatva. Csak a kunokat nem tudta az országában tartani, minthogy azok a meleg miatt nem voltak hajlandók tovább harcolni, és visszatértek hazájukba.” Ekkor még azonban a kunok távozása nem állította meg Kaloját, ugyanis „a bolgárokból és görögökből álló hadával Thesszaloniké” ellen vonult.³⁴ Raszovszkij épp Villehardouin alapján – kinek vonatkozó állításait más forrásokkal is összevetette – mutatott rá arra, hogy a kunok csakis a téli, illetve a tavaszi hónapokban voltak hajlandók a bolgár uralkodókat támogatni, májusban pedig visszavonultak a Dúnától északra, a Déli-Kárpátok lábainál levő nyári szállásterületeikre, ahol még a forró nyarak idején is elegendő táplálékhoz juthattak nyájaik, méneseik és csordáik.³⁵ Tehát ez lehet a magyarázata a Clarinál olvasható résznek is, nem pedig a legyek és szúnyogok.

Még két Villehardouinnál szereplő részlet teszi egyértelművé, hogy a kunok támogatására csak télen és tavasszal számíthatott a bolgár uralkodó. Az egyik ilyen szerint 1205 telén „Johannitza, Valachia és Bolgária királya, aki hatalmas és gazdag volt [...] nagy csapat kun és vlah harcost gyűjtött egybe. A karácsony utáni harmadik héten Rhómania földjére küldte őket...”³⁶ Ezek közül a kunok közül kerülhettek ki azok, akik 1206. február 1-jén megsemmisítő vereséget mértek Ruszió szász lovagból álló portyázó várőrségére, akik közül „tíz ha megmenekült a haláltól vagy fogságtól. S akik megmenekültek, azok Ruszióba futottak, s az ott levő franciákkal együtt bezárkóztak a várba. [...] A kunok, görögök és vlahok, akik kényük szerint pusztítottak ezen a vidéken és sok jó lovat meg páncélinget zsákmányoltak, ezután visszafordultak.”³⁷ A másik eset 1207 tavaszán történt, ekkor is magára hagyták nomád szövetségesei a bolgár uralkodót, aki pedig már nagyon közel járt Adrianopolisz bevételéhez, de „a kunok, akik Johannitza parancsára bejárták a környéket és fosztogattak, minden zsákmányukkal visszatértek a Drinápoly alatti táborba. Majd azt mondták Johannitzának, hogy nem maradnak tovább vele, mert vissza akarnak menni országukba. S el is hagyták Johannitzát. Nélkülük azonban ő sem mert tovább Drinápoly alatt maradni, hanem felkerekedett és elhagyta a várost.”³⁸

Villehardouin ez után már nem is említi többet a kunokat. Clari az általa mélységesen tisztelt Pierre de Bracheux lovagnak a bolgár uralkodóhoz és a kunokhoz³⁹ történő

---

koponyájából díszes ivókupa lett. (Akropolis, George: *The History*. Introduction, translation and commentary R. Macrides. Oxford, Oxford University Press, 2007, 139–140).

³⁴ Villehardouin 389.§.

³⁵ Расовский: Роль половцев i.m., 203–211.

³⁶ Villehardouin 404.§.

³⁷ Villehardouin 405–409.§.

³⁸ Villehardouin 473–474.§.

³⁹ A kunokkal kapcsolatosan amúgy nem túl sok információt tartalmazó részben az a figyelemre méltó, hogy a Kaloját (Blak Johannészt) egyértelműen összeköti a kunokkal

látogatásának epizódja után akkor említi a kunokat, mikor Montferrati Bonifác haláláról számol be. Szerinte a „blakokkal és kunokkal” való harcban esett el Thesszaloniké ura. Ezzel szemben a jobban tájékozott Villehardouin azt írja, hogy a környéken élő bolgárok fogták el, és küldték el levágott fejét Kalojánnak.⁴⁰

Clari ugyanebben a fejezetben írja le, ugyancsak hallomásból, Kaloján halálát Thesszaloniké ostroma idején.⁴¹ Majd a következőkben arról számol be, hogy bárói tanácsára Henrik császár úgy dönt, hogy feleségül veszi Boril cár (1207–1218) lányát,⁴² aki valójában Kalojánnak és kun feleségének a lánya volt. Egy bizánci forrásunk szerint Kaloján halála után Boril a nagybátyjának özvegyét vette feleségül.⁴³ Ezek a részletek azonban nem tartalmaznak a kunokról érdemi információkat.

A két szerző kunokra vonatkozó adatait összehasonlítva úgy tűnik, hogy Clarit jobban érdekelt ez a „vad nép”, és részletesebben is foglalkozott velük. Villehardouinnal ellentétben igyekszik megosztani olvasóival a kunokról gyűjtött információit is. Leírása a kunokról inkább semleges hangvételű, sőt helyenként elismerő. Ez talán azzal magyarázható, hogy egyrészt maga nem került olyan helyzetbe, mikor harcolnia kellett velük. Tulajdonképpen azelőtt volt a Balkán-félszigeten, hogy a Kaloján seregében harcoló kunok komoly gondot okoztak volna a Latin Császárságnak, így a lovagok és kunok összecsapásairól csak hallomásból értesülhetett. A kunokkal szembeni ellenségesség hiánya még azzal is magyarázható, hogy hatással volt rá az, hogy Kaloján tisztelettel fogadta Pierre de Bracheux lovagot. Végül meg kell jegyezni, általában jellemző, hogy Clari „inkább kíváncsisággal, mint ellenséges érzülettel közelített” a Bizánci Birodalom földjén megismert, korábban számára idegen népekhez.⁴⁴

Villehardouin tulajdonképpen csak szigorúan tényeket említ a kunokról. Mindössze egy alkalommal tesz hitvilágukkal kapcsolatos megjegyzést, mikor a Kaloján seregében harcoló tizennégyezer pogány kunról (*quatorze mille Comains qui n'étaient pas baptisés*) ír.⁴⁵ Ez is inkább csak utalás arra, hogy nem voltak keresztények. Fegyverzetük említésekor is hiányoznak olyan jelzők, mint a Clarinál olvasható „subákba öltözött”; amikor ír egyáltalán róla, akkor nyílzáport, íjakat, nyilakat és könnyűfegyverzetet (légèrement armés) említ. Elmarad az ugyancsak Clarinál olvasható – valószínűleg a

---

„Blak Johannész meg a kunok betörték a császár földjére” vagy „mondták Blak Johannész és a kunok” (Clari 80–81; vö. Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 124). Érdekes, hogy a bolgár népnév egyszer sem szerepel művében.

⁴⁰ Clari 85; Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 131; Villehardouin 498–500.§.

⁴¹ Clari a várost védő Szent Demeternek tulajdonítja az uralkodó meggyilkolását, más forrásaink alapján azonban vagy mellhártyagyulladásban halt meg, vagy pedig merénylet áldozata lett. Erre lásd: Dall’Aglia, Francesco: The Bulgarian siege of Thessaloniki in 1207: between history and hagiography. *Eurasian Studies* 1/2 (2002), 263–282.

⁴² Csernus–Cs. Tóth: *Konstantinápoly* i.m., 131–133.

⁴³ Boril hatalmának legitimálása és a kunok támogatásának biztosítása érdekében nagynénjét, Kaloján kun özvegyét vette feleségül (Macrides: *The History* i.m., 140).

⁴⁴ Jacquin: Robert de Clari és krónikája i.m., 146.

⁴⁵ Villehardouin 352.§

nyugati lovagok véleményét tükröző – lekicsinylés is: „nem ijedtek meg jobban tőlük, mint egy csapat gyerektől”. A kunok pusztításai azonban hangsúlyosabban jelennek meg, de ezeket egy kivételtől eltekintve szerinte is a vlahokkal együtt viszik véghez.⁴⁶

Ha feltesszük a kérdést, hogy mi is volt a kunok Balkán-félszigeti sikereinek a magyarázata, akkor a két vizsgált szerző alapján magyarázatot tudunk adni. Ezek a sikerek elsősorban nem a létszámukkal magyarázhatók, noha kétségtelen, hogy a 13. század első évtizedeiben a források nagyobb számú kun csapatokról tesznek említést, mint később például a klotonnicai csatában (1230), ahol számuk a II. Ivan Aszen (1218–1241) Theodorosz Angeloszt, az epiruszi uralkodót legyőző seregében az ezer főt sem érte el. Sokkal inkább a harcmodoruk a sikereik titka,⁴⁷ mely a nyugati lovagok számára elfogadhatatlan volt. A keresztések nemcsak nem értették, de gyűlölték a színlelt megfutamodást és lesvetést, és ami a kunok harcművészetének egyik legfontosabb jellemzője volt, az a nyugati lovagok szemében szégyenletes, aljas trükknek tűnt. Ahogy azt is gyávaáagnak tekintették, hogy a kunok nem akartak közelharcba bocsátkozni. Amiatt pedig, hogy nem ismerték vagy figyelmen kívül hagyták a lovagi etikettet, „vad” népek tartották a kunokat. Az összecsapások során gondot okozott, hogy nem volt olyan ellenséges tömeg, melyet meg lehetett támadni, csak csel, valamint lesvetés, és egy megfoghatatlan, illékony ellenség nyílzáporral árasztotta el őket, majd továbbfutottak, hogy rövid időn belül visszaforduljanak, és újra kezdjék a támadást. A nyugati lovagok először képtelenek voltak a saját taktikájukat a kunokéhoz igazítani, ez pedig Adrianopolisnál végzetesnek bizonyult. Henrik alatt – aki jobb stratégia volt, mint testvére – mindez fokozatosan megváltozott. Előbb olyan mozgékony hadviselésre kényszerítette ellenfelét, mint korábban Kaloján tette a latin erőekkel, majd 1213-ban szövetséget kötött Borillal, amit Henrik és Boril lányának, Marijának a házasságával pecsételtek meg.

Mindkét tárgyalt szerző műve a kunok 13. század eleji Balkán-félszigeti történetének kitűnő forrása, a náluk olvashatók jól kiegészítik a bizánci forrásokból származó adatokat, így nekik köszönhetően képet alkothatunk a kunok térségben betöltött jelentőségéről. Clari műve emellett a kunok hitvilágáról is fontos új adatokat tartalmaz.

⁴⁶ Villehardouin 405–409.§. „A kunok elhajtották a jószágot, a férfiakat, nőket és gyermekeket elhurcolták, a városokat és várakat pedig lerombolták. El sem lehet képzelni mekkora pusztítást vittek végbe... A kunok és vlahok ostrom alá vették és rohammal elfoglalták Athürát. Egyetlen más városban sem vittek végbe akkora öldöklést, mint itt.” (Villehardouin 419–420.§).

⁴⁷ Vásáry: Cuman warriors i.m., 268–269.

RAJNAVÖLGYI GÉZA FORDÍTÁSÁBAN

4

Pax in nomine Domini
 Marcabru verse, dallama
 kezd hangzani.
 Irgalmasan rendelkezett
 a mennyei kegyes Király,
 s adott nekünk mosdóhelyet,
 mily még Jozafátban sem állt,
 ott túl a messzi tengeren.
 Buzdítlak, tisztálkodjatok!

Legyen estéli s reggeli
 mosdásunk – van jó oka!
 Szám hirdeti:
 erre időt szenteljete!
 Míg ép a test, s nincs benne kár,
 keressük e mosdóhelyet
 – ez az igazi ispotály!
 Halálunk ha előbb kopog,
 helyünk nem fönn lesz ám, de lenn.

Jön hitetlen fösvénykedés,
 s ifjú barátság vész oda.
 Jaj, szörnyűség,
 hogy annyian tüleksenek,
 s lelkük nem mást, poklot talál,
 s nem lelnek egy mosdóhelyet,
 míg nem zárul a szem s a száj.
 A földön oly gőg nem terem,
 mit a halál le nem tapos...

*Pax in nomine Domini
 Fetz Marcabrus los motz e-l so.
 Au jatz que di:
 Cum nos a fait, per sa doussor,
 Lo Seingnorius celestiaus
 Probet de nos un lavador,
 C'anc, fors outramar, no-n fon taus,
 En de lai devev Josaphas:
 E d'aquest de sai vos conort.*

*Lavar de ser e de maiti
 Nos deuriam, segon razo,
 Ie-us o afi.
 Chascus a del lavar legor!
 Domentre qu'el es sas e saus,
 Deuri' anar al lavador,
 Que ns es verais medicinaus!
 Que s'abans anam a la mort,
 D'aut en sus aurem alberc bas.*

*Mas Escarsedatz e No-fes
 Part Joven de son compaigno.
 Ai cals dols es,
 Que tuich volon lai li plusor,
 Don lo gazaings es enfernaus
 S'anz non correm al lavador
 C'ajam la boca ni-ls huoills claus,
 Non i a un d'orguoill tant gras
 C'al morir non trob contrafort.*

Nem véti el Urunk szemét,
mi volt, mi van s mi lesz, soha.

S lesz bérezés:
császárhoz illő hírneved
s olyan szépség – hisz ez kijár,
ha látogatsz mosdóhelyet –,
mint felfénylő csillagsugar!
Legyünk Urunkat bosszulók
Damaszkusznál s itt e helyen!

Akár Káin utódai,
az ős-gonosznak sok fia,
nem tiszteli
Istent e ránk törő sereg!
S ki az, ki Érte síkra száll?
Tiszteljük e mosdóhelyet,
s lábunk Jézus nyomába' jár!
Fusson e csürhe esztelen,
hitük csak sors és jóslatok!

A kocsmázó sehonnai,
kinek csak tűzhely kell s zaba,
sok kurvafi
mocskában kéjjel hentereg.
Hívőt Isten próbára vár:
bátornak ad mosdóhelyet!
Szállásán ez nyugodva hál,
s falba ütköznek amazok
– mind szégyenükbe kergetem.

A régi Templom őrei
s e spanyol végek márkija
mind szenvedni
a döllyfös hitetleneket:
ifjúságunkat éri sár!

*Que ·l Seigner que sap tot quant es
E sap tot quant er e c'anc fo,
Nos i promes
Honor e nom d'emperador.
E ·il beutatz sera, --sabetz caus--
De cels qu'iran al lavador
Plus que l'estela gauzignaus!
Ab sol que vengem Dieu del tort
Que ·ill fan sai, e lai vas Domas.*

*Probet del lignatge Cai,
Del primeiran home felho,
A tans aissi
C'us a Dieu non porta honor!
Veirem qui ·ll er amics coraus!
C'ab la vertut del lavador
Nos sera Jhezus comunaus!
E tornem los garssos atras
Qu'en agur crezon et en sort*

*E ·il luxurios corna-vi,
Coita-disnar, bufa-tizo,
Crup-en-cami
Remanran inz el felpidor!
Dieus vol los arditz e ·ls suaus
Assajar a son lavador!
E cil gaitaran los ostaus!
E trobaran fort contrafort,
So per qu'ieu a lor anta ·ls chas.*

*En Espaigna, sai, lo Marques
E cill del temple Salamo
Sofron lo pes
E ·l fais de l'orguouill paganor,
Per que Jovens cuoill avol laus.*

Fertózik e mosdóhelyet!
 Sok jó vezérünk veszte fáj,
 elhullt vagy harcra képtelen
 – öröm, kedv tőlük távozott.

*E·l critz per aquest lavador
 Versa sobre·ls plus rics captaus
 Fraitz, faillitz, de proeza las,
 Que non amon Joi ni Deport.*

A frankok korcsult fattyai
 Urunk ügyét dobják oda
 – fáj mondani.
 Antiochia hírnevet
 sirat, s Guyenne s Poitou-táj...
 Úristenünk, mosdóhelyed
 a gróf úr lelkét mentse már!
 S óvd meg Poitiers-t, Niort-t,
 ki sírból kélsz elevenen!

*Desnaturat son li Frances,
 Si de l'afar Dieu dizon no,
 Qu'ie·us ai comes.
 Antiocha, Pretz e Valor
 Sai plora Guiana e Peitaus.
 Dieus, Seigneur, al tieu lavador
 L'arma del comte met en paus:
 E sai gart Peitieux e Niort
 Lo Seigneur qui ressors del vas!*

VILLARD DE HONNECOURT ET L'ÉGLISE DE JÁK

4

«L'architecture de cette époque était déjà en rapport avec le style gothique primaire français, surtout par l'intermédiaire de la personne de Villard de Honnecourt qui avait bâti la cathédrale de Cambrai avec des éléments en forme d'arc brisé et qui séjournait longtemps en Hongrie dont il rendit compte dans son album de croquis. Son voyage fut décisif du point de vue de l'architecture hongroise. Il se rendit en Hongrie vers 1235, donc avant l'invasion des Mongols et très probablement à la recommandation de Sainte Elisabeth de Hongrie.»¹

L'église de Ják passe pour un des monuments les plus célèbres de l'architecture ecclésiastique médiévale. L'histoire de sa construction est moins bien connue, même si les recherches archéologiques, au fur et à mesure, nous permettent d'en savoir davantage de détails. L'admiration des historiens de l'art facilite les théories qui la mettent en relation avec les grands bâtisseurs des églises européennes du XIIIe siècle. Il n'y a donc rien de surprenant dans le fait que le nom du célèbre maître picard, Villard de Honnecourt, apparaît dans les études sur la genèse de l'église de Ják. Naturellement, compte tenu de la rareté des sources historiques, ces travaux restent plutôt au niveau des théories qui présument de reconnaître les traces du travail du grand maître sur les pierres de Ják. Dans cet article, il ne m'est pas question de participer aux débats théoriques sur ce sujet. Je souhaiterais avant tout présenter cette curiosité de l'histoire des sciences qui pourrait intéresser non seulement les spécialistes, mais aussi les lecteurs non avertis.

Qui était ce fameux Villard de Honnecourt? Ce personnage avant tout familier aux experts de l'art médiéval doit son importance surtout à ses dessins extraordinaires qu'il avait laissés à la postérité. L'importance de cette collection de 33 dessins sur parchemins conservée à la section des manuscrits de la Bibliothèque Nationale de France (BNF, Ms. Fr. 19093) a été déjà reconnue au milieu du XIXe siècle.² Prosper Mérimée comparut avec raison les dessins parfois étonnamment modernes du maître Villard aux idées géniales de Leonard de Vinci.³ Depuis la découverte de ce célèbre cahier de croquis, plusieurs monographies lui ont été consacrées.⁴ Malheureusement,

¹ Gerevich Tibor, *Magyarország művészeti emlékei I. köt.*, Gerevich Tibor (sous la dir.), *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938. p. 121–122. (Traduit par Ferenc Tóth)

² Jules Quicherat, «Notice sur l'album de Villard de Honnecourt, architecte du XIIIe siècle», *Revue archéologique* 1849/6, p. 65–80., 164–188., 209–226.

³ Prosper Mérimée, «Album de Villard de Honnecourt», *Moniteur universel* le 20 déc. 1859.

⁴ Theodore Bowie, *The Sketchbook of Villard de Honnecourt*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1959., Alain Erlande-Brandenburg–Régine Pernoud–Jean Gimpel–Roland Bechmann, *Carnet de Villard de Honnecourt*, Paris, 1986., Hans R. Hahnloser,

après tant de siècles et faute de sources historiques, nous avons beaucoup de mal à déterminer l'identité et la position dans la société française de l'époque de cet ingénieur et architecte extraordinaire. Dans ses manuscrits laissés à la postérité, il demande à son lecteur de prier pour son âme et de consulter soigneusement les informations y présentées, mais il se tait complètement sur les détails de sa propre vie. Néanmoins, même d'après ses schémas et notes nous pouvons découvrir beaucoup de choses sur lui. Celles-ci nous confirment qu'il fut un artiste et bâtisseur talentueux et modernisateur qui s'intéressa à la fois au métier des ingénieurs, à la géométrie, à l'architecture et aux différentes branches de l'art en général.⁵

Villard de Honnecourt naquit vraisemblablement dans le village de Honnecourt-sur-l'Escaut, situé au sud de Cambrai en Picardie. Nous ne connaissons ni la date de sa naissance, ni les détails de ses études de sa jeunesse. Nous ne pouvons prouver non plus qu'il eût fait des études classiques car il ne nous laissa qu'un seul mot latin (LEO = lion, BNF, Ms. Fr. 19093 fol. 24) qui fut probablement un ajout ultérieur. Nous n'avons aucune information sur ses méthodes de travail non plus. De même, la date de la création de ses dessins nous reste un mystère. Selon les historiens, l'activité de Villard de Honnecourt devait se dérouler dans les premières décennies du XIIIe siècle. A cette époque, nous assistons au développement spectaculaire des connaissances géométriques et mathématiques en Europe occidentale. Il en résultait l'épanouissement de l'architecture ecclésiastique à cette période que Georges Duby avait appelé avec beaucoup de raison «l'ère de cathédrales».⁶ Par ailleurs, le village natal du maître Villard, Honnecourt dans la France septentrionale, se situait également dans la région d'origine du style gothique (*opus francigenum*).⁷ Ce territoire était d'ailleurs situé sur une plaque tournante européenne, au croisement des grandes routes commerciales, ce qui favorisait aussi le brassage des différents styles européens dans l'ornementation des bâtiments ecclésiastiques.

Villard de Honnecourt fut lui-même aussi un grand voyageur et son voyage en Hongrie fut souvent noté dans les ouvrages qu'on avait consacré à son œuvre. La note marquée dans son célèbre cahier nous renseigne sur son passage dans le pays des Magyars : «Villard de Honnecourt, celui qui est allé en Hongrie».⁸ En effet, Villard de Honnecourt écrivit une autre note à ce sujet à côté d'un croquis représentant les motifs du pavement d'une église : «J'étoie une fois en hongrie la u ie mes maint jor la vi io le pavement dune glize desi faite maniere»⁹ Sur une autre feuille de parchemin

---

Villard de Honnecourt, Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr. 19093 des Pariser Nationalbibliothek, Graz, 1972.

⁵ Roland Bechmann, *Villard de Honnecourt. La pensée technique au XIIIe siècle et sa communication*, Paris (éd. Picard), 1991. (dorénavant: Bechmann)

⁶ Voir sur l'histoire de la technologie médiévale: Jean Gimpel, *La révolution industrielle du Moyen Age*, Paris, 1975.

⁷ Bechmann, *Villard de Honnecourt ...op. cit.*, p. 18-19.

⁸ Cité par Bechmann, *Villard de Honnecourt ...op. cit.*, p. 21.

⁹ BNF, Ms. Fr. 19093 fol. 30.

représentant des fenêtres de cathédrale, on peut lire l'explication suivante: «Vesci une des formes de rains des espases de le nef teles com eles sont entre. II. pilers. J'estoie mandes en le tiere de Hongrie qant io le portrais porco laimai io miex»¹⁰ Très probablement, les liens présumés entre l'œuvre de Villard de Honnecourt et les monuments hongrois, y comprise l'église de Ják, ont été tirés de ces deux extraits laconiques. Regardons brièvement les arguments qui sont pour et contre la contribution du maître Villard à la construction de ses églises.

Premièrement, quelles étaient les circonstances qui favorisaient le voyage en Hongrie de Villard de Honnecourt ? Sous l'influence de l'épouse française du roi hongrois Béla III les cisterciens français fondèrent plusieurs monastères en Hongrie et leurs constructions durèrent jusqu'au milieu du XIIIe siècle. Le culte de Sainte Elisabeth de Hongrie, canonisée en 1235, en France encourageait également les relations franco-hongroises.¹¹ Malheureusement, nous ne savons pas exactement les dates du séjour du maître Villard en Hongrie. Auparavant, on supposait qu'il avait été appelé par le roi Béla IV après l'invasion des Mongols afin d'y contribuer à la reconstruction du pays. Néanmoins, les recherches de Hans R. Hahnloser et de Roland Bechmann ont démontré que le célèbre architecte picard devait passer en Hongrie avant l'invasion, car la plupart de ces ouvrages furent détruits par les troupes tatares.¹²

Selon notre opinion, le nom de Villard de Honnecourt fut lié d'une manière indirecte à la construction de l'église de Ják. Dans un premier temps, Étienne Möller, professeur à l'université technique de Budapest, s'occupait de son séjour hongrois, en particulier dans ses travaux consacrés à l'histoire de la cathédrale de Gyulafehérvár (aujourd'hui Alba Julia en Roumanie). Selon sa théorie, Villard de Honnecourt fut invité par le roi Béla IV en 1254, c'est-à-dire après l'invasion des Tatars, en Hongrie où le maître picard resta encore 10 ans. Durant la décennie de son séjour, il y fonda une école qui assurait par la suite le rayonnement du style gothique français en Hongrie. Le professeur Möller attribuait au maître Villard, ou à défaut à son école, plusieurs monuments médiévaux hongrois, comme l'église de Zsámbék, l'église abbatiale de Ják, ainsi que la cathédrale de Gyulafehérvár.¹³

Après quelques années, un des disciples du professeur Möller, Ladislav Gál reprit la théorie de son maître. Il s'occupait en détail de cette question dans sa thèse en langue française consacrée à l'architecture ecclésiastique en Hongrie au moyen âge, publiée à Paris en 1929.¹⁴ Gál supposa que Villard avait dû participer à la construction de la cathédrale Notre-Dame de Cambrai subventionnée également par Saint Elisabeth de Hongrie. Au moment de la rupture du bâtiment de la cathédrale en 1243, le

¹⁰ Cité par Bechmann, *Villard de Honnecourt ...op. cit.*, p. 91.

¹¹ Voir à ce sujet: Emile Horn, *Sainte Élisabeth de Hongrie*, Paris, s. d.; Emile Horn, *Influence sociale de Sainte Élisabeth de Hongrie*, Paris, 1913.

¹² Bechmann, *Villard de Honnecourt ...op. cit.*, p. 22.

¹³ Étienne Möller, *Les monuments de l'architecture hongroise*, Paris-Budapest, 1920, p. 8-10.

¹⁴ Ladislav Gál, *L'architecture religieuse en Hongrie du XIe au XIIIe siècles*, Paris, 1929. Cf.: Horváth H., «Villard de Honnecourt et la Hongrie...», *Nouvelle Revue de Hongrie*, oct. 1936.

maître Villard partit pour la Hongrie à l'appel du roi Béla IV afin d'y contribuer à la reconstruction jusqu'à la reprise des travaux de la cathédrale de Cambrai en 1251.¹⁵ Ladislav Gál n'excluait pas la contribution de Villard de Honnecourt à la construction des églises de Ják et Zsámbék, mais il écarta la possibilité de sa participation aux travaux de la cathédrale de Gyulafehérvár. Dans sa conclusion, il attendait la solution de cette question des recherches ultérieures, mais il présupposait toujours que le maître picard avait dû travailler sur les églises de Ják et Zsámbék.¹⁶

Concernant le pavement dessiné par Villard, une nouvelle conception a été développée par l'historien de l'art Ladislav Gerevich que Hans R. Hahnloser, dans sa monographie consacrée à Villard de Honnecourt, qualifiait de sensationnelle.¹⁷ Dans son étude intitulée «Villard de Honnecourt en Hongrie», publiée en 1971, Ladislav Gerevich s'exprimait d'une manière critique envers les anciennes théories sur les relations hongroises de Villard de Honnecourt.¹⁸ Selon son opinion convaincue, Villard dut arriver en Hongrie vers 1220 par l'intermédiaire des cisterciens français. Les découvertes par Gerevich des briques de pavement du XIIe siècle ayant des motifs de «biscottes» dans les fouilles du monastère de Pilis rappelaient le pavement de l'album de Villard de Honnecourt. Dans son ouvrage monographique consacré à l'abbaye cistercienne de Pilis, Gerevich résumait ainsi la question du pavement:

«La bizarrerie de ce pavement à motifs coupés en Occident éveilla l'intérêt de Villard de Honnecourt envoyé en Hongrie avec une commission, car il dessina cinq motifs de l'ornementation coupés en briques, dont quatre motifs étaient identiques avec ceux des briques de pavement et des mosaïques de Pilis. Il en avait même des motifs très rares comme les «biscottes». Sans aucun doute, il dut voir l'église de Pilis et même il dut y accomplir sa commission.»¹⁹

Ladislav Gerevich trouva d'autres motifs similaires entre les vestiges archéologiques de Pilis, Esztergom et Óbuda et les dessins de Villard. Il présupposait très fortement que Villard de Honnecourt devait être invité par le biais des cisterciens de Pilis afin de terminer les commandes royales en Hongrie. En soulignant l'importance des recherches ultérieures, il constatait aussi que cette visite avait été déterminante pour tout l'art ecclésiastique hongrois.²⁰ Dans une autre étude supplémentaire, Gerevich continuait de développer sa théorie sur l'influence de Villard de Honnecourt sur les

¹⁵ *Ibid.* p. 233–234.

¹⁶ *Ibid.* p. 242–243.

¹⁷ Cité par Bechmann, *Villard de Honnecourt ...op.cit.*, p. 136. Cf. Hans R. Hahnloser, *Villard de Honnecourt, Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr. 19093 des Pariser Nationalbibliothek*, Graz, 1972.

¹⁸ Gerevich László, «Villard de Honnecourt Magyarországon», *Művészettörténeti Értesítő* XX/2. 1971. p. 81.

¹⁹ Gerevich László, *A pilisi ciszterci apátság*, Szentendre, 1984, p. 8.

²⁰ Gerevich László, Villard de Honnecourt Magyarországon, In: *Művészettörténeti Értesítő* XX/2. 1971. p. 99–100.

constructions de Pilis qu'il appuyait d'une manière cohérente par les résultats de ses recherches archéologiques.²¹

Dans sa monographie grandiose, Roland Bechmann s'exprimait plus prudemment sur cette question. Il ne considérait pas les motifs déjà évoqués du pavement de Pilis comme exceptionnels, mais comme des éléments répandus de l'art cistercien dont on trouvait des exemples dans d'autres localités hongroises, par exemple à Esztergom.²² Notons ici, qu'en admettant la théorie de Ladislav Gerevich sur les relations entre Villard de Honnecourt et les cisterciens, nous ne pouvons pas exclure son éventuelle contribution à la construction de l'église de Ják lors de ses visites des monastères cisterciens transdanubiens de Zirc ou de Szentgotthárd ou bien il rencontra les maîtres de l'église de Ják lors de ses déplacements. Ces suppositions, à défaut de sources historiques, restent bien entendu insoutenables, mais il convient aussi de prendre en considération quelques arguments à ce sujet.

Plusieurs éléments de l'église de Ják paraissent similaires avec certains dessins du maître Villard. Hormis la structure architecturale, les éléments de l'ornementation extérieure méritent également notre attention. Les représentations d'animaux en style gothique restent certainement les ornements les plus particuliers de ce monument. Les représentations de lions dominant quasiment la façade occidentale de l'église qui nous rappellent non seulement l'animal héraldique du blason de la famille Ják (Chaak), mais aussi les dessins de lions de Villard de Honnecourt. Les animaux imaginaires du mur de l'abside mériteraient également une étude comparative avec le bestiaire du maître Villard. Certains croyaient découvrir les signes maçonniques de Villard de Honnecourt sur les pierres de l'église de Ják. D'autres les réfutaient en affirmant qu'il s'agissait là des signes de comptabilité. Malheureusement, il faudra encore beaucoup attendre pour les réponses à ces questions mystérieuses. En tout état de cause, les similitudes entre les dessins de Villard de Honnecourt et les principaux monuments de l'architecture ecclésiastique médiévale hongroise prouvent que les mêmes orientations technologiques et esthétiques fonctionnaient à la même époque dans des contrées différentes du continent européen. Ce sujet entre dans un cadre général visant à étudier la genèse d'une communauté historique et artistique européenne dont la brûlante actualité n'est pas à démontrer. En attendant les réponses à ces questions complexes, les pavés de Pilis et les lions en pierre de l'église de Ják gardent les secrets des voyages de Villard de Honnecourt.

²¹ Gerevich László, Pilis Abbey a cultural center, In: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIX, 1977, p. 155–198.

²² Bechmann, *Villard de Honnecourt ...op. cit.*, p. 137–138.

A KÖZÉPKORI PÉCS FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI ÉS A VÁROS HELYE AZ ORSZÁG TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁBAN

4

Pécs középkori városfejlődésében a legdöntőbb szerepet az itt létrehozott, magyarországi viszonylatban is korai alapítású (1009) püspökség játszotta, de a város kialakulásában, morfológiai, topográfiai jellegzetességeinek kifermálódásában a földrajzi viszonyok, elsősorban az itt elterülő Mecsek-hegység, az országos, illetve regionális úthálózat, továbbá az antik örökség bizonyos elemei is meghatározónak bizonyultak. A városban levő püspöki székhely, az ahhoz kapcsolódó, egyházkormányzati és hiteleshelyi tevékenységet ellátó székes- és társaskáptalan nemcsak Pécs jogi-, gazdasági- és társadalmi helyzete, hanem – végső soron – városfejlődésének egészére gyakorolt hatást.

A korai Pécs olyan preurbánus városnak számított, amely a királyi székhelyek, vármegyei központok és püspöki székhelyek által alkotott igazgatási centrumok közül az utóbbiba tartozott. Több magyarországi püspöki székhelytől eltérően viszont ispáni központtól független egyházmegyei székhely volt, ugyanis a világi hatalmat megtestesítő ispán (*comes comitatus de Baranya*) Baranyavárról (ma Branjin Vrh, Horvátország) igazgatta a reá bízott megyét. Ebből fakadóan, Pécsset olyan helynek tarthatjuk – bár erre vonatkozó perdöntő írott forrásunk nincs –, ahol IV. Béla király a tatárjárást követően, amikor Magyarországon felgyorsult a preurbánus városok valódi várossá alakulásának folyamata, a várospolitika irányítását átengedte az itteni főpapnak, s ezzel megteremtette egy konfliktusmentesnek ígérkező fejlődés alapjait.

Pécs egyházi székhely jellegével függ össze, hogy már 1181-ben felbukkantak itt a *hospesek*, akik kezdetben „latinok” később pedig döntően németek voltak, de magyarok is szép számmal akadtak közöttük. Egy 1190-re datált, de a 14. század derekán hamisított oklevél szerint, amelyben III. Béla király kereskedelmi és bíraskodási kiváltságokat adományozott a vendégeknek, „Pécs városa ezen egyház valamennyi birtokának feje” (*civitas Quinqueecclesiensis, caput omnium possessionum ipsius ecclesie*) volt. A Pécssett letelepedett „latin” és német hospesek tekintélyes része kereskedőként (*boltoš, mercator, institor*) tevékenykedett, s jelentős tőkével rendelkezett. Az előbbieket feltehetőleg luxuscikkkel, míg az utóbbiak főleg kölni posztóval, szatócs- és fémárukkal üzleteltek, de mindkét kereskedő csoport tagjai részt vettek – a Pécssett élő magyarok mellett – a bor, a marha, illetve a fontos böjti eledelnek számító hal forgalmazásában is. Az utcanevék, illetve a szórt okleveles adatok arra utalnak, hogy az idegen telepesek másik része kézműves foglalkozást űzött, s a városfalakon belül lakott, ellentétben a magyar származású kézművesekkel, akiknek zöme a Malomszeg városrészben (*vicus*) élt. A középkori Pécsen különösen fejlett és jelentős volt az ötvösség, amely kegytárgyakkal látta el a városban működő egyházi intézményeket, illetve az ott élő nagyszámú klerikust. Az egyetlen, középkori céhre utaló adat is velük kapcsolatos.

Pécs városa lényegében az egész középkor során az itteni püspök joghatósága alatt állt, és alapvetően két jól elkülönülő topográfiai egységre tagolódott: az egyházi városra, amely a székesegyházat és a püspöki rezidenciát is magában foglaló püspökvárat, illetve a káptalani városrészt jelentette, valamint az ún. polgárvárosra. Az utóbbi gyakorlatilag az egykor fallal körülvett középkori *civitas* (hozzávetőleg a mai belváros) déli, a Szigeti- és a Budai kaput összekötő utcáktól délre eső részére, illetve a Siklósi-, valamint a Budai kapuhoz vezető utcák metszéspontjától északkeletre fekvő városrészre terjedt ki. Ugyancsak a polgárvárosához számíthatjuk a Tettye patak mentén, a fallal övezett *civitas*tól északkeletre elterülő, ahhoz igazgatásilag ismeretlen módon kapcsolódó Malomséd vagy Malomszeg nevű városrészt, illetve a Budai- és a Szigeti kapu környékén kialakult külvárosokat.¹

Bár a korai viszonyokat homály feddi, a késő középkori Pécs városszerkezete, jogi és topográfiai szempontból sokkal „egyszerűbb” és egységesebb volt, mint a legtöbb püspökvárosé.² Ez Pécs előnyére vált, még akkor is, ha sokkal kevesebb lakója és a kereskedelem szempontjából hátrányosabb fekvése volt, mint – példának okáért – a komplex, „sok magvú” püspöki-káptalani *civitas*nak számító Váradnak (ma Oradea, Románia), amely a Buda és Erdély közti áruforgalom kulcsponytján helyezkedett el. Váraddal kapcsolatosan azonban az újabb kutatás kimutatta: dacára annak, hogy a „Pece-parti” városban és annak agglomerációjában (Olasz, Vadkert) 11 országos, azaz éves vásárt tartottak, a kereskedelemből származó hasznot valójában nem a váradi polgárok, hanem elsősorban Buda, Pest, Fehérvár, Pozsony, Kassa, valamint az erdélyi szász városok (Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Medgyes) kereskedői fölloztk le.³

¹ A középkori Pécsre lásd: Petrovics István: A középkori Pécs polgárai. In: *Pécs története a Mohács előtti Magyarországon*. Szerk.: Font Márta. Tanulmányok Pécs történetéből 9. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2001, 163–196.; Petrovics István: Városi elit a középkori Dél-Magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár esete. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. III. Bp., 2008, 41–69.; Petrovics István: Bastogne-i Henrik pécsi polgár és végrendelete. *Pécsi Szemle* 12 évf. (2009) 4. szám, 2–9.; Petrovics, István: *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary*. In: *Segregation-Integration-Assmilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Szerk.: Derek Keene–Balázs Nagy–Katalin Szende. Historical Urban Studies Series. Ashgate, 2009, 73–75., 82–83., 85.; Petrovics István: Püspöki székhely és város: Pécs a középkorban. In: *Pécs az egyháztörténet tükrében. Tanulmányok*. Szerk.: Erdős Zoltán–Kindl Melinda. Pécs, 2010, 79–92.; Petrovics István: The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs. *Colloquia. Journal for Central European History*. (Universitatea Babeş-Bolyai. Cluj-Napoca, Romania) Vol. XVIII, 2011, 5–26.; Fedeles Tamás: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe.” A város középkori históriája 1009–1526. Pécs, 2011.; Petrovics István: A középkori Pécs idegen származású polgárai. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Budapest, 2012, 283–292.; Fedeles Tamás: *Pécs középkori helyrajza*. In: *Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*. Szerk.: Fedeles Tamás. Pécsi Mozaik 3. Pécs, Kronosz Kiadó, 2013, 67–97.

² Petrovics: Püspöki székhely és város i.m., 82–84., 88–89.

³ Vö. Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk.: Székely György. Budapest, 1953, 169–172.; Kubinyi

A fennmaradt írott források alapján arra következtethetünk, hogy a mindenkori püspökök és a polgárváros között az egész középkor során rendkívül harmonikus volt a kapcsolat, ami – véleményünk szerint – Pécs gazdasági virágzásának legfőbb biztosítékát jelentette. Pécs az egyházi földesúri joghatóság miatt ugyan nem válhatott királyi szabad várossá a Mohács előtti időszakban, „polgárai” azonban az uralkodók és a pécsi püspökök jóvoltából viszonylag széleskörű autonómiával és jelentős gazdasági kiváltságokkal rendelkeztek. A polgárok maguk választhatták a bíróból (*iudex*) és a minden bizonnyal 12 esküdt polgárból (*iurati cives*) álló városi magisztrátust, bár a püspök – mivel földesúri joghatóság alatt álló városról van szó – ebbe a folyamatba elvileg beavatkozhatott. Az autonómiát megtestesítő városi magisztrátus gazdasági, közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat látott el, és saját pecséttel megerősített közhiteľű okleveleket bocsátott ki. A város középkori történetében tizenegy magyar és német bírót, illetve három esküdt polgárt ismerünk név szerint a Mohács előtti idősakból.⁴

A középkori Pécs városi magisztrátusnak fennmaradt tíz, pontosan keltezhető oklevele erőtelen önkormányzati tevékenységre utal, különösen, ha ezt a számot más püspöki városok kiadványainak számával vetjük egybe. A nyitrai és a gyulafehérvári magisztrátusnak 2–2, az egrinek 4, a vácinak 5, a gyórinek pedig 9 saját kiadású oklevele őrződött meg, Csanád, Veszprém és Kalocsa esetében viszont egyetlen egy sem ismert. A helyzet úgy fest, hogy csupán Várad (14) és Esztergom (73) esetében mutatható ki nagyobb számú városi kiadvány. A városi hatóságok kiadványainak fentebb ismertetett számát, természetesen, bizonyos fenntartással kell kezelnünk, hiszen az oklevelek fennmaradás esetleges. Egy dolog azonban nem véletlen: a királynék városának nevezett Veszprém esetében egyetlen egy olyan oklevelet sem ismerünk, amit a városi tanács adott ki. Ez a helyzet azért bír rendkívüli jelentőséggel, mert a veszprémi püspökség oklevelei fennmaradtak, következésképpen a városi életet bizonyítani hivatott diplomák hiánya ebben az esetben nem magyarázható a forrásanyag pusztulásával. Mindent egybevetve, határozott meggyőződésünk, hogy Pécs esetében egy olyan városi tanács működésével számolhatunk, amely méltó partnere volt a püspöknek és a prépostnak.

Pécs olyan városnak tekinthető, amely püspöksége és nagy hatósugarú hiteleshelyként működő székeskáptalanja révén az egész középkor során fontos igazgatási szerepkört töltött be az egyházi életben, tehetős és művelt főpapjai pedig emellett gyakran diplomáciai, kormányzati, továbbá világi igazgatási funkciókat is elláttak, hiszen a 15. század utolsó harmadától Baranya megye örökös ispánjaként tevékenykedtek. A kedvező külpolitikai konstelláción kívül ugyancsak az itteni püspöki székhely, illetve az a tény, hogy a pécsi

---

András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15. évf. (1963) 189–226.; Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-alföldi Évszázadok 14. Szeged, Csongrád megyei Levéltár, 2000, 92.

⁴ Petrovics István: Előljárók, oklevéladás és városigazgatás a középkori Pécsen. In: *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk.: Balogh Elemér – Homoki Nagy Mária. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tomus LXXV. Szeged, 2013, 545–551.

egyházmegye az ország egyik legsűrűbben lakott és leggazdagabb püspöksége volt, adja a magyarázatát annak, hogy 1367-ben itt jött létre a királyság első egyeteme.⁵

A középkori Pécs egyházi székhely, uradalmi- és hiteleshelyi központ jellegéből fakadóan igényes és népes piacot biztosított az itteni kézművesek, valamint a helyi, illetve távolabbi régiók kereskedői által forgalmazott termékek számára, következőképpen a város, különösen a 14. századtól, egyszerre volt fontos igazgatási és gazdasági, elsősorban kereskedelmi központ, amelynek kereskedői a szomszédos országokban (Ausztria, Itália, Szilézia) is eljutottak. Mindez egyértelműen arra utal, hogy Pécs városfunkciókat látott el a Dél-Dunántúl városmentes régiójában, azaz jogi helyzete ellenére valódi városnak tekinthető.

A korábbi kutatás – Werbőczy nyomán – a középkori Magyar Királyság területén mindössze két és fél tucat, jogi értelemben vett várossal számolt. Csak a közelmúltban mutattak rá a szakemberek arra, hogy a Kárpát-medencében valójában ennél jóval több városfunkciót ellátó település volt. Ezek elsősorban földesúri városok, illetve *oppidumok*, azaz nyílt, tehát fallal nem erősített városok voltak, de akadtak köztük vásártartó falvak is. A kérdés „csupán” az volt, hogy miként szűrhetők ki ezek közül a jogi értelemben ugyan nem, de gazdasági szempontból mindenképpen városnak tekinthető települések. Erre már korábban is történtek kísérletek, ám ezekkel főleg az volt a probléma, hogy csak egy területre (pl. terminológia, koldulórendi kolostorok és ispotályok megléte, külföldi egyetemre beiratkozottak száma) szorítkozott a vizsgálat. Kubinyi András azonban a földrajztudománytól „kölcsonzott” központi hely elméletének alkalmazásával, valamint olyan „kritériumnyalábok” kidolgozásával, amelyek különböző jellegzetességeket (pl. uradalmi, illetve bíraskodási központ, pénzügyi- és egyházi igazgatási szerepkör, céhek száma, úthálózati csomópont jelleg, vásártartás, jogi helyzet, külföldi egyetemre beiratkozottak száma, egyházi intézmények) vettek figyelembe, egy komplex, az előzőeknél sokkal megbízhatóbb rendszert munkált ki.⁶ Kubinyi rendszere tíz kategóriát tartalmaz, és az egyes települések minden kategórián belül egytől hatig terjedő pontot kaphattak, vagyis egy település maximálisan 60 pontot szerezhetett. Pécs estében a következőképpen néz ki a helyzet:⁷

⁵ Petrovics István: A pécsi egyetem és alapítója. *Aetas* 20. évf. (2005) 4. szám, 29–40.; Fedeles Tamás: Studium Generale Quinqueecclesiense. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543) Szerk.: Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümei József. Pécs, 2009. 557–572.; Fedeles Tamás: A középkori pécsi egyetem. In: A pécsi felsőoktatás évszázadai. Szerk.: Fedeles Tamás–Lengvári István–Pohánka Éva–Polyák Petra. Pécs, 2011, 14–31.

⁶ Kubinyi: *Városfejlődés és vásárhálózat* i.m., 10–15.

⁷ A centralitási kategóriák részletes tárgyalására lásd: Kubinyi: *Városfejlődés és vásárhálózat* i.m., 13–15. Pécs centralitási pontjait Kubinyi András számította ki. Vö. Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő középkorban. In: *Pécs története a Mohács előtti Magyarországon*. Szerk.: Font Márta. Tanulmányok Pécs történetéből 9. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2001, 43–52. Az alábbi táblázatban Kubinyi adataira támaszkodtunk, azzal a korrekcióval, hogy magunk csak egyetlen ispotállyal számoltunk. Megjegyezzük még, hogy a pécsi beginaházra utaló első adat a Mohács utáni időszakból, 1533-ból maradt fenn.

KATEGÓRIA	ISMÉRVEK	CENTRALITÁSI PONTOK
I. Uradalmi központ, főúri rezidencia	– a püspök és a káptalan nagybirtokának központja – itt található a püspök vára, aki a 15. századtól Baranya megye örökös ispánja	4
II. Bíraskodási központ, hiteleshely	– fontos hiteleshely – nádori közgyűlés helyszíne (1466) – 1416: rabváltó gyűlés – adó megszavazása –1476 országgyűlés helyszíne	5
III. Pénzügyigazgatási központ	– 14–15. század: pénzverő- és bányakamaraispánság székhelye (később középkori adat nem ismert) – 1495: sókamarára utaló bizonytalan adat	1
IV. Egyházi igazgatás	– püspöki székhely (káptalanok figyelmen kívül hagyva)	4
V. Egyházi intézmények	– 4 kolduló rendi kolostor – 1 domonkos apácakolostor – 1 beginaház – 1 ispotály	6
VI. Külföldi egyetemre beiratkozottak száma (1440–1514)	– 64 pécsi személy tanult a bécsi és a krakkói egyetemen	5
VII. Kézműves- és kereskedő céhek	– 1 céh (1489: ötvöscéh)	1
VIII. Úthálózati csomópont	– Pécsről számos központi hely érhető el egy másik érintése nélkül	6
IX. Vásártartás	– 2 hetipiac (kedd és péntek) – sokadalomra nincs középkori adat	3
X. Jogi helyzet	– egyházi földesúri kézen levő civitas	4
Pécs centralitási pontjainak száma		39

Kubinyi a középkori Magyar Királyság területén 1200–1250 központi helyet vizsgált, s kiszámította ezek centralitási pontjait is.⁸ Ezek megállapítása, persze, önmagában nem sokat mond, ezért szükség van egy sajátos, a centralitási pontok számán alapuló kategorizálásra is. Kubinyi ezt egy 16. század eleji lengyel osztályozás mintaként való felhasználásával tudta megvalósítani. Az általa a magyar viszonyokra kidolgozott rendszerben a központi helyek hét kategóriába sorolhatók. Ezek közül azok a kategóriák a fontosak a számunkra, amelyekben a központi helyek a maximálisan elérhető 60 pontból legalább 16-ot szereztek. Ide tartoznak: 1) az elsőrendű (főbb) városok, amelyeknek minimum 41 pontja van, 2) a másodrendű városok, amelyek pontszáma 31 és 40 között mozog, 3) a kisebb városok, valamint a jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok, amelyek centralitási pontja 21 és 30 közé esik, 4.) a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, amelyek központi helyi mutatója 16 és 20 pont között helyezkedik el. A második, harmadik, illetve negyedik kategóriába eső földesúri városok és *oppidumok* azok a települések tehát, amelyek alapvetően gazdasági szempontból városfunkciókat láttak el, s ebből kifolyólag a hazai városhálózat részét képezték a középkorban. Ezzel szemben az ötödik, hatodik és hetedik kategóriába tartozó mezővárosokat e tekintetben figyelmen kívül hagyhatjuk, hozzátevé azonban, hogy az ötödik, átmenetinek minősíthető kategóriában nem egy olyan település is helyet foglal, amely csak a kedvezőtlen forrásadottság miatt szerzett kevés pontot.⁹

Mindezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy a középkor végén a Magyar Királyság területén 180–200 város meglétével számolhatunk, ám ezeknek a zöme, hozzávetőleg 150 település, a nem teljes polgári szabadsággal rendelkező *oppidumok* és földesúri városok közül került ki. A *civitasok*, illetve a városfunkciót ellátó földesúri városok és *oppidumok* térképre vetítése egy viszonylag egyenletes és hierarchikusan tagolt városhálózatot rajzol ki, ami meggyőzően cáfolja a középkori Magyarország „várostalanságáról” vallott korábbi nézetet.

A másodrendű városok kategóriájának élén található Pécs a maga 39 centralitási pontjával tehát igen előkelő helyet foglalt el a magyar városhálózatban. Több, a településhierarchia csúcsán álló tárnoki várost is maga mögé utasított, és a püspöki városok csoportján belül is az élvonalban találjuk. Állításunk szemléltetésére álljon itt néhány példa:

Tárnoki városok: Buda (55), Pozsony (49), Kassa (43), Pest (41), Sopron (41), Bártfa (33), Eperjes (32).¹⁰

⁸ Kubinyi és az ő módszerét követő kutatók lényegében az ország területének kétharmadán térképezték fel a központi helyeket. A hiányzó „egyharmad” gyakorlatilag a Felvidék néhány nyugati megyéjét, az erdélyi szász és székely területeket, a Szerémséget, valamint a középkori Szlavónia területét öleli fel. Kubinyi András: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35. Szerk.: Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Budapest, 2005, 31.

⁹ Kubinyi: *Városfejlődés és vásárhálózat* i.m., 15–16.

¹⁰ Kubinyi András: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*, i.m., 30. A középkori Magyar Királyság legfejlettebb városait tömörítő városszövetség arról kapta a nevét, hogy tagjai a

Püspöki/érseki városok: Zágráb (42), Várad (41), Pécs (39), Esztergom (38), Eger (33), Győr (33), Vác (31), Bács (30), Veszprém (28), Nyitra (28), Csanád (27), Kalocsa (21), Gyulafehérvár (19).¹¹

Ha adatainkat nem a fenti várostípus és városszövetség, hanem szigorúan a Kubinyi által felállított kategóriák szerint vizsgáljuk, akkor a következőket mondhatjuk. Az elsőrendű (főbb) városok csoportjába tartozó öt tárnoki városon kívül még három királyi szabad város: Kolozsvár (45), Székesfehérvár (43), Szeged (42), valamint két földesúri város – történetesen mindkettő püspöki székhely, igaz az egyik bonyolultabb képződmény – Zágráb (42), illetve Várad (41) előzi csak meg, centralitási pontjait tekintve, Pécsét. Másként fogalmazva ez azt jelenti, hogy jelenlegi ismereteink szerint Pécs a késő középkorban a Magyar Királyság városhálózatában a 11. helyet foglalta el.

---

tárnokmester (*magister tavernicorum*) által irányított tárnoki ítélőszékhez (*sedes tavernicalis*) fellebbezhettek. Lényegében az ország leggazdagabb kereskedővárosai tartoztak ide. Számuk eredetileg hétre tehető. 1481 táján, nyolcadikként, a korábban Budától függő, ám ekkorra teljesen önálló várossá vált Pest is csatlakozott a szövetséghez. Nagyszombat (ma Trnava, Szlovákia) centralitási pontjainak száma jelenleg nem ismert, ezért nem szerepel a listán.

¹¹ Kubinyi: *Városfejlődés és vásárhálózat*, i.m., 60., 72.; Kubinyi András: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*, i.m., 30.; Varga Szabolcs: Zágráb szerepe a magyarországi városhálózatban a késő középkorban. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. III. 2008, 252–263.; Fedeles Tamás: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe”, i.m., 162. 708. sz. jegyzet. Zágráb esetében Varga Szabolcs a püspöki és káptalani várost (Kaptol), valamint a királyi várost (Grič vagy Gradec) egy településnek véve számolta ki a centralitási pontokat. A késő középkorban a Magyar Királyság területén – Horvátországot és Dalmáciát leszámítva – tizennégy egyházmegye létezett. Közülük kettőnek, a kalocsai érsekségnek és a szerémi püspökségnek, két székhelye volt: az előbbi esetében Kalocsa mellett Bács (ma Bač, Szerbia) az utóbbiában pedig Szerémvár/Szent Ernye (ma: Sremska Mitrovica) mellett Bánmonostor (ma Banoštor, Szerbia) működött egyházi székhelyként. Meg kell említenünk még a boszniai püspökséget is, amelynek székhelye azt követően, hogy IV. Béla az egyházmegye birtokait 1239 körül a diakovári uradalommal egészítette ki, Diakovára (ma Djakovo, Horvátország) tevődött. Bánmonostor, Szerémvár/Szent Ernye, illetve Diakovár centralitási pontjai jelenleg ismeretlenek. Az azonban teljesen egyértelmű, hogy ezek az egyházi székhelyek nem tartoztak a magyar településhálózat legfejlettebb városai közé, centralitási pontjaik pedig meg sem közelítették Pécsét.

**AZ ELSŐ FRANCIA LOVAG SZEGEDEN.
MILYEN VOLT A VÁROS 1433-BAN
BERTRANDON DE LA BROCQUIÈRE UTAZÁSAKOR?**

4

„Végre a Tisza (Tiste) mellett fekvő Szegedre (Segading) jutottam.

Egész hosszú utamban egy patak mellett elterülő két kis bereken kívül, egyetlen fát sem láttam. A lakosok csupán szalmával vagy a folyópartokon és a nagyszámmal előforduló mocsarakban szedett náddal tüzelnek. Kenyér helyett valami lepényféléet esznek, de ennek sincsenek nagyon bővében.

Szeged nyílt nagyváros és egyetlen, mintegy egy mérföldnyi (lieue) hosszú utcából áll. Környéke mindennemű gabonával megáldott, termékeny szántóföld. Itt igen sok darvat és túzokot fognak, egész piacot láttam tele e madarakkal, azonban igen tisztátalanul készítik és épúgy eszik. A Tisza rendkívül sok halat szolgáltat, egyetlen folyóban sem láttam oly nagy halakat.

Ugyanitt temérdek szilaj és eladásra szánt lovat láttam, ezeket nagyon jól tudják megfékezni és megszelídíteni, ez pedig nagyon sajtáságos látványt nyújt. Mondták nekem, hogy a ki három- négyezer lovat óhajtana, e városban található' annyit is. A lovak oly olcsók, hogy bárki tíz magyar forintért igen szép csődört vehetne.

A császár Szegedet valamely püspöknek ajándékozta. Láttam e főpapot, ki igen tág lelkiismeretű embernek tűnt föl előttem. A ferenczrendieknek a városban szép templomjok van, hol istentiszteletet hallgattam, mely egy kicsit magyaros volt.

Szegedről elindulva egy városba érkeztem. Utam ismét szép síkságon vitt keresztül, hol a lovak vad állatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek, még pedig egymást éri a sok ménes, ez az oka, hogy a szegedi piacon annyit láthatni.¹

Szeged történetének első, szubjektív élményen alapuló, kortársi hitelességű adatát Bertrandon de la Brocquière francia lovagnak köszönhetjük 1433-ból. Újtát egy évvel

¹ Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717*. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Szamota István. Budapest, Franklin Társulat, 1891, 91–92. A szövegrésznek még egy magyar fordítása ismert: Palásti László: *Bertrandon de la Brocquière alföldi útleírása*. Somogyi-Könyvtári Műhely 1983/4, 231–232. A műről röviddel annak megjelenése után kritikai méltatást tett közé Marczinkó Ferenc: *Bertrandon de la Brocquière utazása Magyarországon át. Művelődéstörténelmi Értekezések 34., és Uő: Középkori francia utazók Magyarországon*. In: *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére*. Szerk.: Pintér Jenő Budapest 1912, 118–133. A modernebb elemzések közül két munkát emelünk ki: Nagy Balázs: *A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásában*. *Korall* 38 (2009) 79–90., és Tóber Márta: *Mennyiben tükrözi Bertrandon de la Brocquière útleírása a középkori Homokhátság természeti viszonyait?* In: *A táj változásai a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek a tájban*. IX. Tájérténelmi Konferencia kiadványa. Szerk.: Füleky György. Keszthely, 2012, 309–314.

korábban kezdte meg a Szentföldön, hogy Kis-Ázsián, a Balkánon, a Magyar Királyságon és Németországon keresztül térjen haza a franciaországi Burgundiába. Útleírása lebilincselő olvasmány, mértéktartó, hiteles és releváns információkat tartalmaz, a középkori Magyarországról szóló utazóirodalom egyik leghasznosabb műve.² Emiatt és a közölt információk miatt van kiemelkedő fontossága Szeged korai történetében is, különösen azért, mert a 15. század első feléből kevés írott adattal rendelkezünk. Dolgozatunkban nem elsősorban a lovag mondatainak értelmezésére törekszünk, sokkal inkább arra, hogy bemutassuk azt a város, és annak környezetét, amit ő maga láthatott.

A Balkán felől érkező francia lovag Belgrádnál kelt át a Dunán, de annak áradása miatt nem mehetett tovább a Duna menti ősi hadi- és kereskedelmi úton, ezért más útvonalat kellett választania. Ebben a döntésében a helyiek tanácsára hagyatkozott, akik számára a Belgrád–Buda útvonal esetében a dunai útnak mindenkor lehetséges alternatívája volt a Belgrád–Szeged–Buda útvonal is. Ezért Pancsován, Becskereken és Becsén keresztül³ közelítette meg Szegedet délnyugati irányból. Már láthatta annak a templomnak tornyát, ahol hamarosan kissé magyaros istentiszteletet hallgathatott, amikor elérte a Maty-ér széles medrét a mai Szentmihálytelek nyugati végével szemben, ahol a Maty-híd vagy más néven a Máté-hídja állt. Amikor a hídon átkelt, lényegében belépett Szeged előterébe.

A Maty-ér a hozzá kapcsolódó Fehértóval, Fertő-laposával és a Baktóval összefüggő vízrendszert alkotott Szeged előterében, attól kb. 8 km sugarú félkörben. A hermetikusan záródó vízrendszer Északon Algyőnél, délen pedig itt a Maty-ér hídjánál kapcsolódott szorosan a Tiszához. A száraz lábbal áthatolhatatlan vízrendszeren mindössze 6 ponton lehetett átkelni, ahol nemcsak az ősi hadi- és kereskedelmi utak is áthaladtak (1. kép).⁴ Ezen átkelőhelyek közül kétség kívül a legfontosabb a Maty-híd

² A Magyarországon járt kortárs francia utazók munkáiról és különösen de la Brocquière-ről részletes beszámolót kapunk Csernus Sándor: *A XV. századi francia útleírások Magyarországra képe*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Szerk.: Békési Imre–Jankovich József–Kósa László–Nyerges Judit. I–III. Budapest–Szeged, 1993, II. 1006–1019. művéből.

³ És a nem említett nagyobb városokon, mint pl. Zentán, Kanizsán keresztül.

⁴ A téma első kifejtésére néhány éve került sor: Szalontai Csaba: *Az utolsó „védvonal”*. Gondolatok a Maty-érről. *Szeged. Várostörténet, kulturális és közéleti magazin*. 23. évf. 5. szám. 2011, május 41–47. Szalontai Csaba: *Az utolsó „védvonal”*. *Gondolatok a Maty-érről II. Szeged. Várostörténet, kulturális és közéleti magazin*. 24. évf. 2. szám. 2012, február 8–13. Szalontai Csaba: *A Maty-ér szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében. — The role and importance of the Maty Stream in the settlement history of Szeged neighbourhood*. In: *Környezet - Ember - Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde*. Szerk.: Kreiter, A. – Pető, Á.–Tugya, B. Budapest, 2012, 123–138. Szalontai Csaba: *Két víz között. Hatalmi és stratégiai központ váltás Szeged környékének településtörténetében*. In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk.: Horváth Gergely Krisztián. Budapest, Balassi, 2014, 37–78. A kérdés teljes körű kidolgozását lásd a korábbi irodalmakkal: Szalontai Csaba: *A Maty-ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében*. PhD értekezését. SZTE Földtudományok Doktori Iskola. Szeged, 2014. Kézirat.

volt. Ezen keresztül vezetett ugyanis a Káliz-út, mely az erdélyi só Maroson történő szállításának szárazföldi folytatása volt a dunai átkelőhelyhez (Lugio/Dunaszekcső). De a Balkán felől Európa közepe felé Magyarországon át vezető ősi út egyik alternatívája is itt halad át előbb Szegedre, majd tovább Buda felé. Nem is beszélve az Európát észak–dél irányban átszelő útról, amely Belgrádtól a Tisza mentén, majd az északi Kárpátokon át a Balti-tenger irányába vezetett. Ezek az utak tehát Szeged keresztül vezették tovább az utazókat, miként a francia lovagnak is be kellett térnie a városba.

Nemcsak kontinentális jelentősége volt ennek az átkelőhelynek,⁵ de a szegediek számára is nagyon fontos volt. Ezen keresztül juthattak el Péterváradra, mely a Szerémséggel együtt kiemelt fontosságú szerepet játszott a város kora középkori történetében: a szegediek itteni szőlőtermesztése alapozta meg az egyik legfontosabb kereskedelmi árujuk, a bor kereskedelmét. A szegedi kereskedők országos jelentőségű borkereskedelmet folytattak, amihez a 15. század elejétől 1471-ig fokozatosan szereztek meg az egész országra kiterjedő teljes vámmentességet.⁶

Az átkelőhely fontosságát mi sem jelzi jobban, mint hogy Szeged környékének ez az egyetlen olyan pontja, amely később vámszedő hely is volt (Matyi-híd, Máté-híd) és a 19. század végéig a város kezelésében állt.⁷ A legutolsó hidat még a katonai kormányzat készítette, de 1720-ban a város megváltotta.⁸ Később a hídnál csárda is épült. A Matyi-hídon szedhető vámra Mária Terézia 1742. október 12-én kiváltságlevelet adott ki ezzel biztosítva az állandó vámszedés jogát.⁹ Hogy a 15. században kellett-e az átkelésért fizetni, vagy sem nem tudjuk. Nincs biztos adatunk erről, de valószínű, hogy a Szeged felőli hídfőben egy csárda már ekkoriban is működhetett. Ebben az

⁵ Nem véletlen az sem, hogy több XVIII. századi kézirat Kárpát-medence térképen is jelzik a hidat. A Szegedről kivezető utak Matyi-éri átkelőhelyeit minden esetben a meder mindkét partján egy-egy halom (kisebb részben természetes, zömmel kunhalom) őrizte. Így volt ez a péterváradai út esetében is, amit a Tere- és Csizik-halom a szegedi, a Bodoni-halom pedig már a túparti oldalon „védett”. lásd: Szalontai: *A Matyi-ér* i.m., 75–86.

⁶ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I. Budapest, 1890, 677; Reizner János: *Szeged története* III. Szeged, 1900, 441; Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. – *La civilisation de Szeged à l'époque de la renaissance*. Budapest, 1975, 15; Kulcsár Péter: Az egységes város. In: *Szeged története* 1. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 424–444, 465; Blazovich László: Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez. In: *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995, 77–94, 84–85.

⁷ A híd bérbeadása, állagának megóvása és környezetének rendezése rendszeresen visszatérő feladat volt a városi vezetés számára még a XIX. században is. Lásd pl. Szeged város választott Községe (Electa Communitas) iratai 1813–1848. Csongrád Megyei Levéltár [CSML] IV.A.1002.a. 1828: 9. tétel, 1831: 90. tétel, 1833: 199., 221. tétel, 1842: 73. tétel, 1848: 19. tétel.

⁸ Reizner: *Szeged története* i.m., 124.

⁹ Szeged város választott Községe (Electa Communitas) iratai 1813–1848. CSML IV.A.1002.a. 1828/9. tétel, 1831/90. tétel, 1833/199., 221., 227. tétel, 1842/73. tétel, 1848/19. tétel és G. Tóth Ilona: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc szegedi dokumentumai a Csongrád Megyei Levéltárban. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből [TCSMT] XXVIII. Szeged, 2000, 41., 259, 361–362.

esetben a francia lovag minden bizonnyal megállt itt frissíteni magát és lovát, hiszen innen még kb. 5 km volt hátra a város kapujáig.

A Maty-híd valójában nem is a Maty-éren épült meg, hanem azon a fok medren, amely a Maty-ér és a Tisza szabályozás előtti medrét összekötötte, és amelyen a Maty-ér vize a Tiszába folyt. Ezen a medren 200 méter hosszú töltésen halad át az út, melynek közepén a hídon ma is áll Nepomuki János szobra. A töltést már az I. felmérés is így ábrázolja, amit a II. felmérés is megerősít, és amiből arra következtethetünk, hogy az út évszázadok óta ugyanúgy van használatban, s talán megalapozottan feltételezzük azt is, hogy ez már a történeti, régészeti korokban is ugyanígy lehetett. Az is valószínű, hogy a nagy forgalom miatt a 15. századra már állandósított kőhíd állhatott itt.

A híd után a mai Szentmihálytelken át Szegedre vezető úton haladt tovább a Tisza magaspártján, majd Ballagi-tó medrét elhagyva érte el a város szélét. A jószemű, és valószínűleg a mezőgazdasághoz is értő francia lovag minden bizonnyal ezen a szakaszon szerezhette azt az élményét, amely alapján azt írja, hogy a várost „mindennemű gabonával megáldott, termékeny szántóföld” veszi körül.¹⁰

A város környéki- és különösen a fentebb említett zárt vízrendszeren belüli földek tájértékelése¹¹ alapján a francia lovag által is észlelt un. Feketeföldek, vagy Feketék lényegében az egyetlen olyan területet jelentik, amelyek alkalmasak a szántóföldi művelésre. Talajuk jó minőségű, első osztályú feketeföld, szemben a másutt jellemző homokos talajjal, ráadásul garantáltan árvízmentes térszíneken fekszenek. Forgalmi értékük mindenkor a legmagasabb volt, de például a 18. században csak örökkléssel vagy zálog révén lehetett hozzájuk jutni.¹²

Elhagyva a Tiszát, jobb kézről a Ballagító hatalmas medrét láthatta a francia lovag. Hogy hol érte el pontosan a várost nem tudjuk, csak következtetni tudunk rá. Az biztos, hogy a 18–19. századból ismert Pétervári kapu a mai Vám téren volt.¹³ A kapun átvezető országút a városon kívül mélyfekvésű területen haladt. Ezért valószínűleg csak akkortól lehet itt nagyobb forgalommal számolni, amikortól a 18. század végén megépített Macskási-töltés megakadályozta, hogy a tiszai ár északról körülkerítse a várost. Ármentes időben is az Alsóvárossal párhuzamosan (kb. a mai Petőfi sugárút vonalán) haladó út alacsony fekvésű réten haladhatott, melynek

¹⁰ Alig 100 évvel később a kissé kétséges a hitelességű Dzselaizade Musztafa elbeszélése is termékeny földekről emlékezik meg a város körül. Az 1526 őszen Budáról visszatérő török serege egyik része Szegedre jött, és a város valószínűleg a Budai országúton közelítették meg, így saját szemükkel láthatták az út környékén lévő nagy kiterjedésű Feketeföldi szántókat, amit a francia lovag délről látott. Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. Szerk.: Blazovich László. Szeged, 1985, 112–114.

¹¹ Ennek részleteit lásd: Szalontai: *A Maty-ér* i.m., 58–69.

¹² Rákos István: *Mezőgazdaság és agrártársadalom*. In: *Szeged története* 2. 1686–1849. Szerk.: Farkas József, Szeged, 1985, 173–300, 188, 215

¹³ Péter László: *Szeged utcanevei*. Szeged, 1974, 359.

talajvíz tartalma és csekély víz elnyelő képessége miatt bizony sokszor igen nehézkes lehetett a használata.

Alsóváros nyugati végének tömb- és utcaserkezete, a mai Vadkerti térnél egyértelműen egy kapu kapcsolat létre utal, a háromszög alakban kiszélesedő, mintegy a kívülről érkező utak befogadását érzékeltető alakjával, ez volt a 15. században a város délnyugati kapuja (un. Alsó-Kapu). A város első hiteles térképi ábrázolásán¹⁴ az Alsóvárosról kivezető utat ugyanitt jelöli, de a későbbi térképeken már rendszerint a Vám térnél halad ki a Pétervárad-i országút. Ugyanakkor találunk olyan térképet is,¹⁵ amelyen egyszerre ábrázolnak 3 utat: az előbbi kettő mellett az alsóvárosi Közép-kaputól is indult egy út ide a Ballagító északi partjához.¹⁶

A két nagyobb kapu egyidejű, vagy egymást váltó használata kicsit tükrözi Alsóváros kétpólusú szerkezetét.¹⁷ Az újjáépítés előtti városrész délnyugati végében keskeny, görbe utcákat látunk, sűrűn egymás mellé kimért portákkal. Az utca- és térszerkezet egyértelmű archaikus vonásokat mutat, mely szépen kirajzolja a megtelepedés idején meglévő hidrológiai és domborzati adottságokat. Ez a térszerkezet egészen az 1879-es nagy árvízvet követő újjáépítés megmaradt, így őrizve meg az ősi településszerkezetet.¹⁸

Alsóváros másik, szakrális központja nem esik egybe ezzel az ősi maggal, hanem attól távolabb a Mátyás tér környékén jött létre, és fokozatosan vette át Alsóváros központjának szerepét. Ez a kettőség figyelhető meg a városból kifelé vezető utakban is.

Bertrandon de la Brocquière leírásának Szegedre vonatkozó első mondata két olyan fontos információt is tartalmaz,¹⁹ mely a város korai történetének kutatásában hangsúlyos szerepet kapott.

Nagyon fontos adatnak tartjuk, hogy a város nyílt, azaz semmilyen erődítés nem veszi körül a lakott területet. Már Petrovics István is hangsúlyozta, hogy azért nem voltak erődítései városfala Szegednek, mert a környező vizek elegendő védelmet adtak

¹⁴ De la Croix Paitis császári mérnök térképe 1713. Lásd: Reizner: *Szeged története* i.m. I., 184.

¹⁵ Szeged és tágabb környéke. 1:7000. Kéziratot térkép 1834. Hadtörténeti Levéltár G.I.h 659/7. A közöletlen térkép első hasznosítása: Szalontai: *A Maty-ér* i.m., 2014., 40. térkép.

¹⁶ Lásd még Bálint Sándor: Alsóváros. — Alsóváros, ein Stadteil (=Nieder- oder Understadt) von Szeged. MFMÉ 1958–1959. Szeged, 1960, 123–126, 125.

¹⁷ Lásd még: Petrovics István: Az egyesülés útján (1242–kb. 1440). In: *Szeged története 1.* Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 347–423., 356.

¹⁸ A mai Sárkány utca vége–Szabadság tér–Füzes utca–Hattyas utca–Ballagító sor által határolt tömb még ma is felidézi ezt a korai utcahálózatot. Szeged történetének kutatásában elsőként Máté Zsolt igazolta az 1879 előtti állapotot tükröző kéziratos térképek használhatóságát a város korai történetének kutatásában, mivel város a középkori magja a városfejlődés során szervesen megőrződött: Máté Zsolt: Szeged XIV. századi helyrajza. TCsMT 14 (1989) 5–75, 28–32. Szalontai: *A Maty-ér* i.m., 20–21, 49–50 további olyan elemeket emelt ki a 19. századi városszerkezetben, amelyek minden bizonnyal ugyancsak a város középkori elemeit őrizték évszázadokon át.

¹⁹ „...nyílt nagyváros és egyetlen, mintegy egy mérföldnyi (lieue) hosszú utcából áll”

a városnak.²⁰ Kulcsár Péter pedig Szeged sokáig bizonytalan közjogi státuszát vezette vissza arra, hogy a környező mocsarak, a Tisza, a palánk és az árokrendszer együttesen elegendő védelmet adhattak a városnak, olyat, mintha lett volna városfala.²¹ A város környéki összefüggő vízrendszer stratégiai jelentőségét tehát már korábban is felismerte a kutatás, azonban ennek részletes kidolgozása a közelmúltig nem történt meg.²² Fentebb bemutatott Szegedet körbevevő összefüggő vízrendszeren átvezető utak (1. kép), és azok átkelési pontjai a város és előterének legfontosabb stratégiai pontjai voltak, melyek stabil őrzésével a teljes Tisza–Maros torkolatot ellenőrzés alatt lehetett tartani.²³ Aki ugyanis oda akart jutni, vagy onnan szeretett volna kijutni, csakis ezeken a pontokon keresztül tehette meg, így valóban a város előretolt védelmi rendszereként kell ezeket értékelnünk. Így tehát a vízrendszer és annak átkelőhelyei olyan szintű biztonságot nyújthattak a Maros torkolat előtti területnek, amely miatt valóban nem volt szükség városfal megépítésére. Az, hogy egy adott terület természetföldrajzi adottságai valóban kapuként is funkcionálhattak, nem újdonság, ezt az alapelvet különösen a harcászatban, hadászatban alkalmazzák.²⁴

Szeged történetében a Palánk, az Eugénius-árok és a Vár eddig is ismert erődítésein kívül eddig csak Alsóváros esetében merült fel annak lehetősége, hogy a nyugati és déli szélén egy sánc futhatott körbe, a mai Alsónyomás sor vonalán.²⁵ Máté Zsolt felvetésének megalapozottságát igazolják, hogy nemcsak az általa jelzett helyen ismerjük a

²⁰ Petrovics: Az egyesülés útján i.m., 356.

²¹ Kulcsár Péter: Az egységes város. In: *Szeged története 1.* Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 424–444., 447

²² Lásd: 5. jegyzetben hivatkozott munkák, különös tekintettel a Szalontai: *A Maty-ér* i.m., 86–97.

²³ A védelmi rendszer létezése szépen igazolható a Szeged környékén megtelepedett avar népesség életében: az avar kori fegyveresek, és az előkelő réteg is a vízrendszeren átvezető átkelőhely mentén koncentrálnak. Lásd: Archäologische Beiträge zum awarenzeitlichen Verteidigungssystem entlang Flüssen der Umgebung Szeged. In: *Offene Landschaften. Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie* 31, 2014. Hg.: Heinrich-Tamaska, O.–Hardt, M.–Révész, L.–Schenk, W.. Bonn 2014, 209–246., és Szalontai, Csaba–Bede, Ilona.: *Données archéologiques sur le système de défense des Avars le long des cours d'eau de la région de Szeged (Sud de la Hongrie)*. In: *Des fleuves et des hommes à l'époque mérovingienne. Territoire fluvial et société au premier Moyen Âge (V^e–XIIe siècle)*. XXXIIIe journées Internationales d'Archéologie mérovingienne. de l'Association française d'Archéologie Mérovingienne (AFAM). Strasbourg, 2014. Red.: Edith Peytremann. Sajtó alatt.

²⁴ A közelmúltban két részletes tanulmány elemezte a Szarvas környéki átkelőhelyek szerepét a katonai eseményekben, illetve a bodrogközi átkelési pontokat a polgári életben: Seres István: *A Szarvas környéki folyami átkelők katonai szerepe és a szarvasi vár helyreállításának terve a Rákóczi-szabadságharc idején.* — *The military role of the fords near Szarvas and the plan of the renovating of the fort in Szarvas during the Rákóczi Independence War.* BMMK 21 (2000) 237–261; és Siska József: *Bodrogközi átkelőhelyek.* — *Übergänge im Zwischenland des Bodrog.* HOMÉ 41 (2002) 299–323.

²⁵ Máté: Szeged i.m., 24. A „város sáncza”, mint helynévhez adatokat lásd: Péter: *Szeged utcanevei* i.m., 361.

városi sánctól, hanem ugyanezt megtaláljuk a Buda-kapu és a Deszkás temető környékén is, és a Pétervári kapunál is.²⁶ A kéziratos térképeken látható jelekről azonban legfeljebb egy szélesebb árkot, illetve a külső oldalára kihányt földkupacot olvashatunk le, méretét tekintve semmiképpen sem tudjuk azt tényleges védelmi sáncként értelmezni.

Értelmezésük sem a katonai védelmi rendszerekhez, hanem a középkori határjelekhöz kapcsolódik. A város lakott területén kívüli nagy kiterjedésű legelőre (nyomások) kihajtott állatok ellen emelt sánc feladata az állatok távoltartása volt a lakott részeketől.²⁷ Gyakori volt az is, hogy a nagyobb alföldi települések köré is húzhattak árkot, melyeket a helyi források mindig sáncnak neveztek. Ezek a sáncok arra is szolgálhattak, hogy a bel- és kültelket elválasszák egymástól. Az írott források alapján a 17. században fontos tevékenységgé váló nagyállattartás közvetlenül a lakott részek melletti nyomásokon zajlik, vagy a tápai legelőkön, a városi pusztákon.²⁸

Az világos tehát, hogy a városfal nélkül településszerkezet egyértelműen tükrözi a város körül vízrendszer stabilitását és azt a biztonságot, amit az itt élők felé sugározhatott, melynek hatására például a kora középkorban úgy döntöttek, hogy semmilyen falat nem építenek sem egyik sziget köré, sem az egységesülés után a város köré. Végző soron a vízgűrű a középkori szegedi lakosok biztonságérzetét adja vissza a mai kutató számára. És valószínűleg nem járunk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy ez minden olyan korszakra érvényes lehet, amikor a vízrendszer létezett.

A francia lovag másik, város főutcájának hosszára vonatkozó adata már átvezet minket a város nagyságával és szerkezetével kapcsolatos kérdés megtárgyalásához. Meglepően pontosan határozta meg Bertrandon de la Brocquière a városon átvezető utca hosszát, amikor mintegy 1 mérföldnek becsülte azt. Az adatot a szöveg alapján egyértelműen francia mérföldben adta meg, hiszen zárójelben olvasható a „lieue” kifejezés,²⁹ melynek hossza 4452 m volt.³⁰ Ez a távolság azonos az Alsó- és Felsőváros külső szélei közötti távolsággal. Az adat így kizárólag a város két széle közötti távolságként értelmezhető, a következő útvonalon: DNY-i Alsókapu (Vadkert tér) – Gőz u. – Sárkány u. – Mészárszék u. – Barát tér – Szentháromság u. – Iskola u. – Vár – Szent György u. – Gyevi u./Gazdagok u.=4,6 km.³¹

²⁶ Lásd: Szalontai: *A Maty-ér* i.m., a 34., 40., 52., 56., 63., 86., 95., 100., 102. térkép.

²⁷ Takács Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, 1987, 105–107.

²⁸ Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543–1686). In: *Szeged története 1*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 535–738., 599., 683.

²⁹ A vitás kérdés érdemi vizsgálatához — a hazai kutatásban elsőként — idézzük ide az eredeti francia szöveget: „*Cette ville de Segadin n’a que une rue laquelle, il me semble, peut bien avoir une lieue de long et est moult fertile de tous vivres, par especial de poissins, des plus grans que j’aye point veu prendre sur nulles autres rivières; et je veys grant marchié de grues et de bistardes que on y prent communement, amis on les i appoincte et mengue ordement.*” Bertrandon De La Brocquière: *Le Voyage d’Outremer*. Paris, 1892, 232–233.

³⁰ Hasonlóképpen lásd: Reizner: *Szeged története* i. m., I. 46; Marczinkó: Bertrandon de la Brocquière utazása i.m., 125; Máté: *Szeged* i. m., 17.

³¹ Az utcanevek az 1850-os várostérképről származnak.

A korábbi kutatásban kis mérföldként, vagy antik mérföldként határozták meg a francia lovag adatát és 3,5 km-rel számolták a távolságot, ami nem fedte le a város teljes hosszát, és ezért a távolságot a Szent György tér és a Mátyás tér távolságával azonosították (ami egyébként csak 2,4 km volt, és valószínűleg nem is a város szélén voltak).³²

Ha tehát megbízható adatként kezeljük a francia lovag információját, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a 15. század első felére Szeged elérte annak a területnek a határát, amelyet viszonylagos biztonsággal lakni lehetett. Az 1400-as éveket a város történetének első jelentős virágkoraként értékelhetjük, melynek gazdasági alapját a só-, bor- és állatkereskedelem és a király nyújtotta kiváltságok biztosították.³³ Nemcsak a gazdasági virágkort kell kiemelnünk, hanem azt is, hogy ez az évszázad hozta el a város egységesülését, legalábbis jogi értelemben. Az utolsó hír az önálló Alszegedről 1422-ből, a Palánkról 1439-ből, Felszegedről pedig már 1431-ből való, és 1440-től kizárólag a Szeged név fordul elő. Mátyás király diplomája (1458) már egységes városként említi, a várost, jogilag egységes Szeged 1469-ben alakult meg, amikor kiadták az első közös hivatalos pecsétet, és megválasztották az első közös tanácsot.³⁴

Szeged korai történetéből nincsenek biztos adataink a városszerkezetről. A török foglalás előtről megmaradt helynevek nehezen azonosíthatók és lokalizálhatók (pl. Asszonyfalva). Az Reizner óta világos, hogy legalább három sziget rendelkezett a városfejlődéshez szükséges helyzeti energiával, melyek a későbbi Alsóvárost, a Palánkot és a Felsővárost alkották. Ezeknek a településmagoknak a korai időszakban a természeti környezet szab határokat, majd a göcök egymáshoz való közeledése közben ezeket a határokat egyre gyakrabban mesterségesen eltüntetik. Ennen célja és eredménye a településkezdeményeknek az összenövése és az egységes városszerkezet kialakulása

³² Blazovich László: Megjegyzések három dél-alföldi város középkori alaprajzához. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk.: Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. Szeged, 1998, 17–22., 18; Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. Dél-Alföldi évszázadok 17. Szeged, 2002, 58.; Petrovics: Az egyesülés útján i.m., 353. Az eltérő adat használatakor magyarázatként az merült fel, hogy középkori utca fogalmába beszámították az abból nyíló közöket is, és ezek hossza hozzáadódott az utca tengelyének hosszához. Lásd: Blazovich László: *Szeged rövid története*. Dél-Alföldi Évszázadok 21. Szeged, 2007, 32. Amennyiben a francia lovag a helyiektől szerzett információt közölt volna arra vonatkozóan, hogy szerintük az egy mérföldet így kell értelmezni (lieue), ebben az esetben lehetne ezt elfogadni. Azonban a Palásti féle fordítás és az eredeti francia szöveg is egyértelmű: a megállapítás a francia lovag saját tapasztalati élményén alapul („*nekem úgy látszott*” a Palásti-féle fordításban, az eredetiben „*il me semble*”), amint a többi szegedi élményei is. Az tűnik valószínűnek, hogy itteni tartózkodása alatt az alsóvárosi Alsó-Kaputól legalább a felsővárosi Szent György térig saját maga is végigjárta a város főutcájának hitt utat, és a Szent György tértől már lehetett látni a város szélét is, így valószínűleg valóban maga ítélhette meg az út hosszát.

³³ Kulcsár: Az egységes város i.m., 431.

³⁴ Kulcsár: Az egységes város i.m., 424–425.

volt. Az egymáshoz közeli, de egymástól alacsony térszínekkel elválasztott egységek között az 1430-as évekre jogi és hatalmi egység létezett.³⁵

A szó fizikai értelmében az egyes városrészek egységesülése, vagyis inkább a köztük lévő távolságok felszámolása a nagy árvizet követő újjáépítésig soha nem történt meg. De megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy az újjáépítés során kialakított városszerkezetben is felfedezhetőek azok a terek, melyek egykor vízjárta, mélyfekvésű térszínként elválasztották egymástól a városrészeket.³⁶ Megmaradtak a város sűrűn borító csöppörkéik is.

Miközben az 1440-as évek városa első virágkorát élte, aközben a 13–14. század fordulójától megkezdte közel 500 éves csendes és kitartó küzdelmét a Tiszával, melynek tétje a város megmaradása volt. A 14. századig tartó középkori meleg időszak végével bekövetkező lehűléssel együtt járt a csapadék mennyiségének megnövekedése, melynek eredményeképpen jelentősen nőtt a felszíni álló- és folyóvizek vízmennyisége, és árvízi aktivitása,³⁷ ami nagymértékben növelte a város és közvetlen környékének árvízi kockázatát, különösen azért mert a város természetföldrajzi adottságai rendkívül rosszak voltak.

Szeged lakott részeinek határait és szerkezetét a felszíni vizek és a domborzat összefüggései határozták meg, és e két elem együttesen jelölte ki azokat a térszíneket, amelyek tartós megtelepedésre alkalmasak lehetnek. Szeged esetében az alap problémát az adta, hogy a domborzati adottságok mindig is nagyon rosszak voltak. A Tisza mentén három kisebb-nagyobb kiterjedésű terület emelkedett ki a környezetéből, melyek közvetlenül a folyó partján található maradványfelszínek voltak (un. magaspartok, vagy folyóhátak). Ezek a hátaik alig emelkedtek ki az alacsony ártéri terület folyóparti szélén, de ez éppen elég volt ahhoz, hogy mögöttük, a folyótól alig néhány száz méterre az alacsonyabb térszíneken lefolyástalan terület, medence jelleg alakult ki. Ez pedig már a Tisza középvízállásánál is azzal járt, hogy elöntött mélyebb fekvésű területekről az ár nem tud levonulni, de néha már az is elég volt a medencék megtöltéséhez, hogy néhány napig jelentősebb csapadékmennyiség hulljon.³⁸

³⁵ Reizner: *Szeged története* i.m., 55–56 utalt arra, hogy a három nagy sziget közösségei egymástól függetlenek voltak a középkor folyamán, ami csak úgy lehetséges, hogy ezek valóban el voltak egymástól szigetelve. A két önálló autonóm közösség Alsóváros és Felsőváros önálló vagyonnal és kormányzattal rendelkezett, és pl. a várispánság idején a szigetek felváltva teljesítették a várszolgálatot is, sőt a szigetek lakossága külön századokba lett beosztva a katonai szervezetbe.

³⁶ Ilyen pl. a Roosevelt tér, az Aradi vértanúk tere, a Honvéd tér, vagy pl. a Glattfelder Gyula tér.

³⁷ Vadas András–Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51 (2010) 39–62., 54–55.

³⁸ Lechner Lajos: *Szeged újjáépítése*. A szerző saját kiadásában Budapesten 1890-ben megjelentett kötet hasonmás kiadása tervlap-mellékletekkel, dr. Meggyesi Tamás előszavával és dr. Péter László utószavával. Szeged 2000, 57.

A három hát, vagy sziget sem volt azonban homogén felület, számos kis medencével voltak tagolva, melyek állandó vízborítást képeztek (csöpörke),³⁹ melyek árvízkor megteltek és csak sokára száradtak ki teljesen, ezért a szigetek hasznosítható területei jelentősen korlátozottak voltak. Ezek a városi vizenyős területek mindig beépíthetetlenek és üresek maradtak, egyetlen városszerkezeti hasznosításuk az volt, hogy a török kor után megépített Eugénius-árok ezek felhasználásával épült ki.

Felsőváros zeg-zugos utcahálózatában a párhuzamosan északról-dél felé haladó utcák határolt tömbök egy-egy kis eret is magukba zárnak, a tömbbelsőkbén, a porták hátsó traktusában számos helyen fedezhető fel egy-egy kisebb vízfolyás nyoma. A korai megtelepedést az itt párhuzamos lefutó medrek és azok magasabb fekvésű partosabb részei határozták meg. Az északról ide érkező vizek a Felsőváros centrális szigeténél (kb. a mai Szent György tér) a lapos környezetből kiemelkedő sziget miatt nem tudtak tovább folyni, így meg kellett kerülniük azt. Egyik része nyugat felé tért ki, és vízével táplálta a vár és a Felsőváros között a Tiszába folyó ágat, mely egyébként a mai Mars tér felől is magával hozta a felszíni vizek egy részét. A másik ága kelet felé kerülte meg a szigetet, és a felsővárosi Minoriták templom mellett elhaladva a Sándor-révébe vezette vizét. A Felsővároson északról dél felé végigfolyó meder Balla térképén „Víz állásos nagy Fenék” néven van jelölve.⁴⁰

Szeged életében nemcsak a lefolyástalan jelleg okozott problémát, hanem az is, hogy maga a város, annak középkori lakott részei is igen alacsony térszínen helyezkedtek el, különösen a Tiszához mérten. Árvízbiztos települési szintként ugyanis a Tisza 0 pontja feletti 6. métert szokták megjelölni (Szeged esetében 79,70 Bfm).⁴¹ A 19. századi újjáépítés és a feltöltése miatt sem a középkori, sem az annál korábbi térszín nem ismert, erre csak részlegesen tudunk adatokat felhozni.⁴² A kéziratos térképen mérnöki felméréssel megőrzött belvárosi magassági adatok 77 és 82 Bfm között mozogtak, az értékek 70%-a a 79–80, és a 80–81 Bfm közé került, de viszonylag sok a 78–79 Bfm közötti érték is.

Az elöntött területek és térszínének meghatározása érdekében két évből származó (1830, 1879) magassági adatsort vetettük össze az 1772. évi árvíz legmagasabb vízszintjével,⁴³ és azt tapasztaltuk, hogy az első felmérés pontjainak 75%-a, a másodiknak

³⁹ Andó Mihály: A megtelepedés természeti feltételei. In: *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gyula, Szeged 1983, 17–43, 25; Inczeffi Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. Nyelvtudományi Értekezések 22. Budapest 1960, 23, Csongor Győző: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térképe I. Felsőváros. — *Die Landkarte von Antal (Anton) Balla aus dem 18. Jahrhundert (Civitas Superior 'Oberstadt')*. MFMÉ 1968, 119–138, 123.

⁴⁰ Azonosítási lehetőségéről lásd: Csongor: Balla: XVIII. századi szegedi kéziratos térképe i.m., 123.

⁴¹ Vágás István: A Tisza szabályozása. In: *Szeged története 3/1. 1849–1919*. Szerk.: Gaál Endre. Szeged, 1991, 133–139, 134.

⁴² A részleteket lásd: Szalontai: *A Maty-ér* i.m., 19–23.

⁴³ Az 1772. évi árvíz szegedi vízmerce adatainak megfelelően Tisza 0 pontja feletti 630 cm-en tetőzött (=80,67 Afm és 80 Bfm). Ez az árvíz nem a legnagyobb volt, amit Szegednek el

pedig 66,01%-a biztosan víz alá került. Ha ehhez hozzászámoljuk a nem elöntött, csak áztatott pontokat is,⁴⁴ akkor már a pontok 86,11%, illetve 73,89%-át érintette az árvíz.⁴⁵

Az árvízi károk azonban soha nem mérhetők pusztán centiméter alapján, mert hiába marad szárazon bármekkora felület, ha körülötte tengernyi a víz és az élet hosszú hónapokra lebénul emiatt.⁴⁶

A Tisza–Maros torkolattal szemben lévő területek valójában teljesen védtelenek voltak a tiszai áradásokkal szemben. A Tisza ártere Ópusztaszernél nyílik ki és a jobb parton 5–7 kilométer szélesen terül el, majd Tápé egykori szigetétől újra jelentősen összeszűkül, mivel a pleisztocén végén visszamaradt löszös felszín nem engedte szélesen folyni a Tiszát. A szűkület miatt éppen Szeged felett a széles vízfolyam felgyorsult, és a magassága is nőtt.

A tiszai árvizek szinte mindig észak felől a szárazföldön keresztül törtek a városra, város itt bizonyult a leginkább sebezhetőnek azáltal, hogy az alacsony ártér peremén helyezkedik el. Észak felől a Fertő-láposa és Algyő között lefolyva Baktón keresztül érte el a víz város északi határát, ahol összeért a nagyfai nagy kanyarnál kiömlő áradással, hogy egyesülve megtöltsék a Tiszáig az árteret. Az alacsony ártér nyugati széle a Csongrádi úttól keletre található, de az a mai Nagykörút és a harmadik körút közti sávban körbefogta a várost, egészen az Alsóvárosig. Emiatt a tiszai áradás lényegében teljesen körbefogta a város testét, és igen gyakran öntötte el az Alsóvárost is.⁴⁷

A folyó a város melletti szakaszokon ritkán áradt. Itt a folyó nyugalmi állapota, a középvízállása, illetve annak emelkedése jelentett állandó veszélyt, különösen azokon

---

kellett szenvednie, de az egyik utolsó olyan esemény volt, amelynek sem kialakulását, sem lefolyását még érdemben nem befolyásolták a folyamszabályozások nagy munkái, a Tisza közel természetes medrében folyt, továbbá pontos adatokkal rendelkezünk a legmagasabb vízállásáról.

⁴⁴ Amelyek 20 cm-re a legmagasabb árvíz felett voltak.

⁴⁵ Itt csak a 19. századi magassági értékekkel tudunk dolgozni. Ha azonban abból indulunk ki, hogy év az évszázadok alatt már biztosan emelkedett a térszín a folyamatos felöltések miatt, és azt feltételezzük, hogy az egyes mérési pontokon legalább 20 cm vastag réteg keletkezett, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy még a három sziget is jórészt elöntött lehetett a legnagyobb árvizek idején.

⁴⁶ Ha pl. a Felsőváros közepétől, a Szent György tértől keletre mérünk akkor 4 km-re van a Tisza medre, és a két pont közötti terület teljesen elöntött volt. Északi irányban is 3,5 km-re van az alacsony- és magas ártér peremlépcsője, ami szintén az elöntési hatért jelzi. Egyedül nyugat felé kisebbek a távolságok, a Palánk és a vár viszonylag közel van, de Alsóváros szigete sincs messze.

⁴⁷ Nem véletlen, hogy a Tisza jobbparti vízrendezésének egyik első, és legnagyobb összefogást hozó munkálata a XVIII. század végén a Baktó-macskási töltés megépítés volt, ezzel megakadályozták, hogy az ár északról körbefolyja a várost, és a levonuló vizet keleti irányba, az ártéri területeken lévő erek (Szillér, János-ér, Pörös-ér) felé vezették el. Ez akkor egyúttal a Felsőváros kitettségét növelte, mivel ezen erek egy része érintette a lakott részeit, ezért az árvízi védekezésnek sokszor a Felsőváros széleire kellett koncentrálnia.

a partszakaszokon, amelyek alacsonyabban feküdtek.⁴⁸ A városi szakasz legnagyobb fenyegetését az jelentette, hogy a jobb kanyar külső ívében a sodrás rendszeresen alámosta a partot, melynek következtében nemcsak a vár falai omlottak le többször is, de még az alsóvárosi szakaszon is gyakori volt a part alámosása.⁴⁹

Rontott a helyzeten, hogy a Tiszán általában évente két áradása van: a hóolvadást követő tavaszi után nem sokkal a nyár eleji jellegzetes zöldár következik, de ritkán őszi ár is előfordulhat.⁵⁰ Ritkábban előfordulhat az is, hogy a tavaszi árhullám még nem húzódik vissza teljesen, és máris megérkezik a nyári áradás. A tiszai árhullámok ugyanakkor nemcsak erejüknel fogva voltak pusztító erejűek, de a hosszan elnyúló áradás és visszahúzódás jelentős mértékben nehezítették a pusztítás utáni helyreállítást és újjáépítést, és az élet újrakezdését, vagy folytatását.

A lakott részeken kívül az alacsonyabb térszíneket rendszeresen elöntötte az áradás, az ottani földek száraz időben legelők, áradásos időkben pedig vízjárta semlyékek voltak, amelyek alkalmatlanok voltak a megtelepedésre és művelésre. Ezek a legelők szorosan vették körbe a lakott részeket, az utolsó házak már ezek szélén állhattak, ami érvényes a mai Belváros legbelső részeire is.⁵¹

A város történetében számos árvízi pusztításról van tudomásunk, köztük olyanokról is, amelyek szinte teljesen elpusztították. Emiatt már történelmileg is eleve nagy kockázatú helyként kell értékeljük a város területét. Sajnos a tiszai árvizekről az újkorig alig-alig maradtak fenn adatok, így sem gyakoriságuk, sem lefolyásuk nem ismert, ennek következtében azt sem tudjuk, hogy a francia lovag látogatása körüli években történt-e pusztítás. Bertrandon de la Brocquière hűsvét tájékán indult el Belgrádból és néhány nap alatt Szegedre érhetett, azaz elvileg pont a tavaszi áradások idejében járt erre. Beszámolójában azonban nincs szó ilyen természeti katasztrófáról, annak ellenére sem, hogy a belgrádi árvívről azt írja, hogy emberemlékezet óta nem volt ekkor árhullám a Dunán, amiből látszik, hogy a dunai és tiszai árhullámok nem egyidejűleg érkeztek meg a Kárpát-medencébe.⁵²

Összességében megállapítható, hogy a 15. századi Magyarország egyik legfontosabb városa olyan természetföldrajzi adottságok között élt, amelyek egyáltalán nem kedveztek a tartós megtelepedésnek. A helyi energiák között azonban volt egy rendkívül fontos tényező, ez erdélyi só szállítása, amely miatt mégiscsak fontos volt az, hogy

⁴⁸ Pl. mai Glattfelder tér, az Árvízi emlékmű környéke, vagy a Boldogasszony utca keleti oldala.

⁴⁹ Pl. 1692, 1695 Reizner: *Szeged története* i. m., I. 226–227, 367.

⁵⁰ Kiss, Andrea: *Floods and Long-Term Water-Level changes in Medieval Hungary*. PhD dissertation. Budapest, 2011, 145, Fig. 36, 146.

⁵¹ De la Croix Paitis 1713-as térképén egyértelműen látszik ez a mocsár, melyet jelkulccsal és a „Marais” felirattal is nyomatékosított.

⁵² A Tisza alsó szakaszán az áradásokat igen gyakran az okozta, hogy a dunai árhullám visszaduzzasztotta a folyót. Valószínűleg a francia lovag látogatásakor is így kellett volna lennie, de sem a Szegedre vezető úton, sem Szeged kapcsán nem tesz említést arról, hogy áradna a folyó, ezért bizonyos, hogy ekkor a két nagy folyó árhulláma nem azonos időben vonult le.

a magyar középkorban állandó település alakuljon ki itt. Ebben jelentősen segíthetett a középkori klíma optimum is, amely szárazabb és melegebb ciklusával valószínűleg jelentősen csökkentette a fenti morfológiai és hidrológiai adottságok hátrányait.⁵³ A lehűléssel érkező csapadék mennyisége miatt keletkező kockázat már egy fejlett és erős települést talált a Tisza partján, amely képes volt ellenállni, elviselni a természet pusztításait és a kárenyhítést követően képes volt a város helyi- és helyezeti energiáit maximálisan kihasználni. Erről a kiváló alkalmazkodó képességről is szól a francia lovag szegedi beszámolója, mely gazdagságról és jólétről (is) szól.

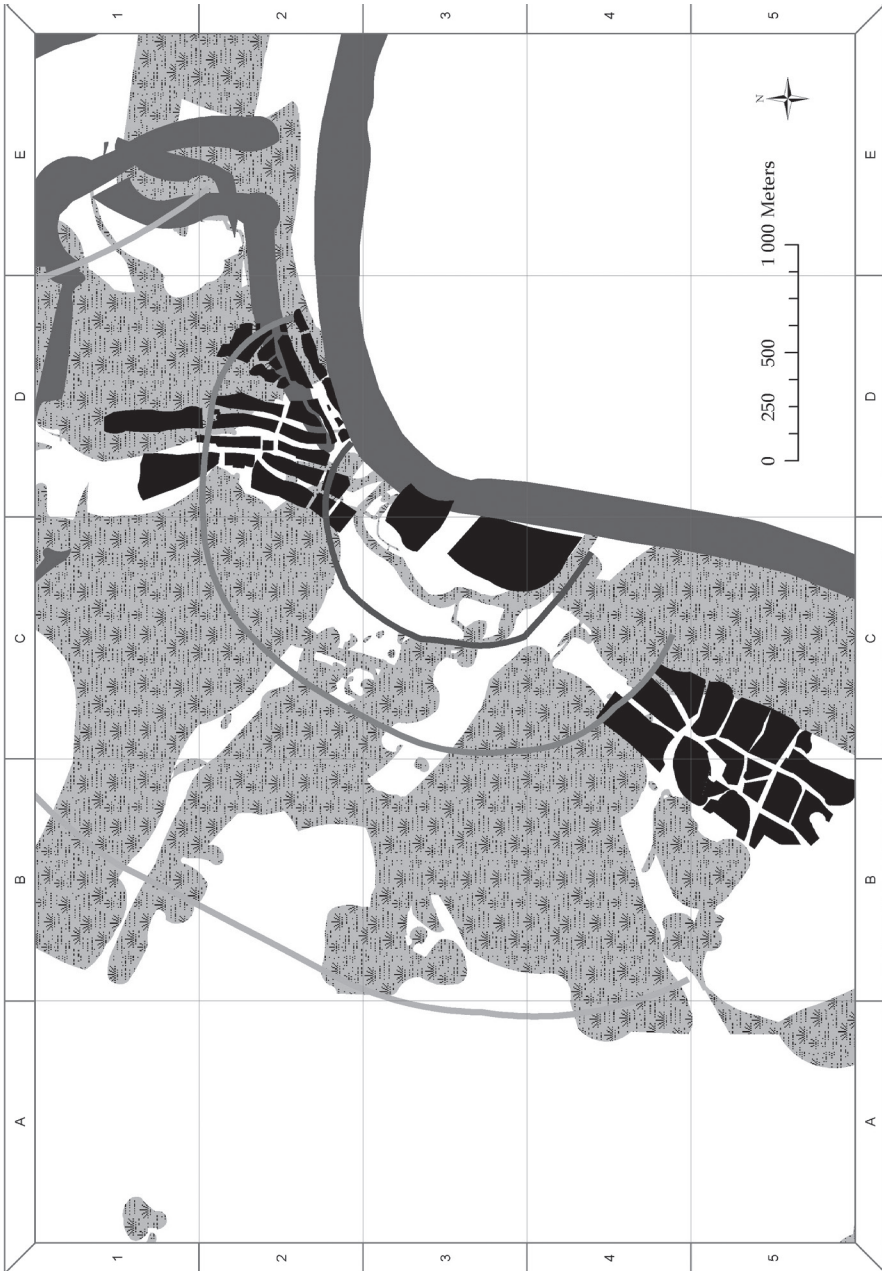
---

⁵³ Szalontai: Két víz között i.m., 67–71.

Mellékletek:

1. kép: A Szeged körüli összefüggő vízrendszer, a kivezető utak és átkelőhelyeik

2. kép: Szeged középkori településszerkezete és az állandóan, vagy időszakosan vízzel borított területek (a mai 3 körút vonalával).

ERETNEKSÉG ÉS INKVIZÍCIÓ DÉL-MAGYARORSZÁGON

4

Magyarországot a középkor századain át alig érintették az eretnekmozgalmak. A 14–15. század fordulóján szaporodnak meg a heterodox megnyilvánulások említései. Ekkor Ausztriából a Duna völgyén keresztül terjedve valdens eretnek csoportok jelentek meg Sopronban, Nagyszombaton és Vácott.¹ Az huszitzizmus ország északi területein, a Felvidéken a cseh betörések és a velük járó pusztítások miatt nem vált népszerűvé a helyi lakosok körében.² A déli megyékben, a Dráva-Száva közén, valamint a Szerémségben azonban, elsősorban a prágai egyetemet látogató klerikusok hatására szélesebb körben kezdett terjedni, ám nem zárhatjuk ki a boszniai ún. „keresztény” közösségek szórványos jelenlétét sem ezen a területen.³ Magyarország déli részein az eretnekségek hatása az 1400-as évek legelejétől 1439-ig, Marchiai Jakab inkvizítori működéséig a legerősebb, amikor is több, eretnekséggel gyanúsított személy, mint azt a Szalkai Balázs-féle ferences krónika folytatója írja, Moldvába menekült. Időben kissé későbbi de jobban el is húzódik az eretnekek erdélyi jelenléte. Ebben a rövid tanulmányban a déli területek heterodox mozgalmairól kívánok megjegyzéseket tenni, mindenekelőtt e mozgalmak társadalmi beágyazottságára, résztvevőire és doktrinális tartalmára összefoglalóan, s kitérve bizonyos eretnek szövegek terjedésének kérdésére.

Magyarországon már az 1400-as évek elejétől, azaz Husz János tanainak csehországi terjedésének kezdetétől jól kimutatható hatása volt a prágai egyetemet megjárt diákoknak, mégpedig elsősorban a zágrábi egyházmegyében és a Délvidéken. Az egyik hazatérő diák, Zágrábi Domokos Bécsben az inkvizíció elé került, Zágrábban pedig a polgárok a püspök ellen is felkeltek.⁴ Mint ismeretes, a Szerémségből is szép számban kerültek ki prágai egyetemjárók, akiket az itteni mezővárosok tehető parasztpolgársága küldött tanulni.⁵ Mályusz Elemér hívta föl a figyelmet arra az 1418-ban a somogy

¹ Haupt, Hermann: Waldensertum und Inquisition im südöstlichen Deutschland seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 3 (1890), Band I., 365–367, 401–403; Házy Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*, Győregyházmegye múltjából 1., Sopron, 1939, 12., Truhlár, Josef: Paběrky z rukopisů Klementinských. *Český časopis historický*, 9 (1903), 196–198.

² Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, Hornyányszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1917, 150–152.

³ Maróti János 1414-ből származó kérelme a pápasághoz, amelyben a Bázaközben új prépostság alapítását kéri, arról beszél, hogy ezen a vidéken a mohamedán kálizok mellett boszniai patarénusok élnek: Koller József: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*, III. Posenii, Johannes Michael Landerer, 1784, 311–313.

⁴ Tóth-Szabó: *A cseh-huszita mozgalmak* i.m., 146–147. Székely György: A huszitzizmus és a magyar nép. *Századok* 90, (1956), 357. A felkelésre: Uo., 348.

⁵ Erről a prágai egyetem anyakönyvei tanúskodnak, amelyeknek azonban az 1418 utáni kötetei a II. világháború végén elvesztek. Kiadásuk: *Monumenta historica Universitatis Carolo-*

megyei Kazsokon történt esetre, amikor a pécsi püspök kiközösítéssel fenyegetve gyakorolt nyomást a község lakóira annak érdekében, hogy plébánosuk helyett újat válasszanak. A rendkívül szigorú fellépés mögött a pap eretneksége húzódohatott meg.⁶ Bár közelebbit nem tudunk működéséről, de Sebenicói Baptista dalmáciai ferences tartományfőnök 1421-ben az eretnekségekre hivatkozva kérte, hogy inkvizítori hatáskörrel is ruházzák föl Somogy, Tolna, Zala és Baranya megyére kiterjedően.⁷ 1428-ban Henrik pécsi püspök kérte a pápát, hogy a városban egy prédikátornak kápolnajavaldalmat és kanonoki prebendát juttathasson. A kérést a pápa teljesítette, mégpedig az egyházat fenyegető eretnek veszélyre hivatkozva – bár azt nem tudjuk meg, miféle eretnekségben látták a fenyegetést.⁸

Mіндеzt követően, a huszita eretnekség terjedése következtében került sor Marchiai Jakab magyarországi, s ezen belül délvidéki prédikációs és inkvizítori tevékenységére. A 15. századi ferences obszervancia kiemelkedő személyisége 1435–1438 között az obszerváns ferencesek boszniai vikáriájának vezetését látta el, amely alá ekkoriban már több magyarországi obszerváns kolostor is tartozott.⁹ Célja a ferences rend reformja, a klérus erkölceinek javítása, eretnekségek elleni küzdelem voltak. Itáliában két ízben is az úgynevezett *fraticellók* ellen, Magyarországra kiterjedően a husziták és a boszniai eretnekek ellen kapott inkvizítori felhatalmazást.¹⁰ Levelezése, a számára

---

Ferdinandae Pragensis... 1830–32, benne a magyar nevek: I/1 404–448. A huszonhárom magyar diák közül nyolc érkezett Kamoncról, Újlakról vagy Szalánkeménről. Az anyakönyveket magyar szempontból először vizsgálta: Jireček, Konstantin: Über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV und XV. Jahrhundert und über die ungarische Husiten. *Sitzungsberichte der Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, philosophische-historische-philologische Klasse*. Prag, 1885, 101–113. Erre alapultak később a magyar történetek megállapításai: Barta István: Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. *Regnum* 3 (1937), 105–110; Kardos Tibor: *A huszita Biblia keletkezése*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 82. Budapest, 1953, 28.; Székely: A huszitzmus és a magyar nép i.m., 360; Kovács Endre: *Magyar–cseh történeti kapcsolatok*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadványállalat, 1952, 62–63.

⁶ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1984, 227–228.

⁷ Lukacsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931–1938, I., no. 431., 118–119.: „...quia in illis partibus, ubi per invasiones Turcorum, qui duobus annis antea tria claustra fratrum predictorum deleverunt et ubi etiam dogme heretice sunt promulgate, cum nonnullis predicti ordinis viris religiosus effective laborare nullo modo possit, nisi ad id auctoritatem apostolicam habeat...”

⁸ Koller: *Historia* i.m., 340–345.: A pápai levél szerint: „damnatarum Heresum et errorum fomenta humani generis hostis procurante versutia in Dei Ecclesia eruperant, ac hominum corda infecerant”

⁹ A boszniai obszerváns vikária magyarországi terjeszkedésére: Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I. Budapest Magyar Tudományos Akadémia, 1922, 309–315.; Galamb György: A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. szerk.: Piti F., Szeged, 2000, 165–181.

¹⁰ Magyarul az obszervánsok fellépéséről a fraticellók ellen: Solvi, Daniele: Az inkvizítor Kapisztrán János és a ferences ellenzék. *Aetas* 23 (2008/1), 5–24. Jakab és a fraticellók:

kiadott oklevelek alapján kirajzolódik magyarországi itineráriuma, melyből kiderül, hogy megbízatása nagy részét a Délvidéken töltötte.¹¹

1435 végén érkezett Tatára, 1436 elején Székesfehérváron találjuk, majd Várad, Erdély, benne Székelyföld, majd Csanád, Kalocsa alkotják az útvonalát. Az év legvégén, de legkésőbb 1437 januárjában érkezett a pécsi püspökség területére, s 1438 tavaszáig ott, illetve Bácsban és a Szerémségben tartózkodott, majd 1439 nyarán, tért vissza ebbe a régióba. Az év végén vagy 1440 elején hagyta el az országot, hogy csak 1457–58-ban térjen vissza, Kapisztrán János tevékenységének folytatása és – szentté avatásának előmozdítása érdekében – csodáinak összegyűjtésére.¹² Szembetűnő, hogy első magyarországi útja során nem csupán az eretnekeket üldözte, hanem Délvidéken a helyi klérus különféle csoportjaival is összetűzésbe került. 1437. január 24-én Albeni Henrik pécsi püspök már arról beszél, hogy Jakabot különféle sérelmek érték. Ugyanezen év tavaszán vagy kora nyarán űzhették el Pécsről, majd 1438 áprilisában Bácsi Simon, a pécsi egyházmegye egyik esperese közölte ki az inkvizítort Újlakon. 1439 nyarán pedig a szerémségi Kamoncon inkvizítori működése nyílt lázadáshoz vezetett.¹³

A működését kísérő konfliktusok nyomán több levél, irat, oklevél, keletkezett, s ő maga is, mint ismeretes, *Articuli husitarum* címmel lejegyezte a magyarországi és az erdélyi husziták nézeteit. Mindennek következtében ez az első és huzamosabb tartózkodása hazánkban a korábbiaknál élesebb fényt vet az itthoni heterodox mozgalmak történetére. Az ekkor keletkezett források lehetővé teszik, hogy az általánosságokon túllépve a korábbi szakirodalomban rögzült közhelyeket kritikailag értékeljük.

Elsőként a magyarországi huszita eretnekség társadalmi háttéréről érdemes szólni. A téma irodalmának, elsősorban a marxista megközelítést alkalmazó művek kedvelt motívuma az eretnekség és a társadalmi konfliktusok összekapcsolása, annak hangsúlyozása, hogy a középkori eretnekségek és a vallási mozgalmak nem tekinthetők másnak, mint a társadalmi feszültségek vallási „köntösben” való megnyilvánulásainak.¹⁴ Ha azonban a 11. századtól fogva szemügyre vesszük e mozgalmak történetét,

---

D' Alatri: Il ruolo di Giacomo della Marca nella repressione dei fraticelli. *PS* 13 (1976). 330–333. Az inkvizítori felhatalmazások Itáliában: Wadding, Lucas: *Annales Minorum*, X. Romae, 1734, an. 1426. no. 3., 102–103; Magyarországon: Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. X/VII. Buda, Typis typogr. Regiae Universitatis Hungariae, 1843, no. 377; Wadding, : *Annales i.m.*, X., 1436. no. 3., 269.

¹¹ Itineráriuma: Galamb György: San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria. In: *San Giacomo della Marca e l' Europa del '400. Atti del Convegno internazionale di studi, Montepandone, 7–10 settembre 1994.* a c. di S. Bracci, Padova, 1997, 211–220.

¹² Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Budapest, Magvető, 1981, 11, Andrić, Stanko: *The Miracles of St. John Capistran*. Budapest, CEU Press, 2000, 85–86.

¹³ Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad annum 1752. Zagabriae, Academia Scientiarum et artium Slavorum Meridionalium*, 1892. no. 786, 173–74.

¹⁴ Ennek az első megfogalmazása tudtommal Engelsre megy vissza: Engels, Friedrich: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. In: *Marx és Engels válogatott művei*, III. Budapest, Kossuth, 1983, 612.

megállapíthatjuk, hogy az eretnokségek és a társadalmi mozgalmak jellemzően csak a 14. századtól fogva kapcsolódtak össze, amire az angol Wat Tyler-féle parasztfelkelés és főként a huszita mozgalom jó példa.¹⁵ Ám ezt az összekapcsolódást még az általunk tárgyalt korszakban sem tarthatjuk általános érvényűnek. Ami a magyar viszonyokat illeti, az élénk képzelőerővel megáldott Kardos Tibor úgy vélte, hogy a Szerémségben a „patarén” eretnokséget az itt megjelent „pikárdok” társadalmi radikalizmussal töltötték fel. Székely György szerint „az antifeudális mozgalmak az 1436–39 években a Délvidék hatalmas területeire terjedtek ki”.¹⁶ A források alaposabb vizsgálatából azonban az derül ki, hogy a hazai eretnokségek nem kötődtek meghatározó mértékben a társadalmi elégedetlenség különböző formáihoz, illetve nem terebélyesedtek komoly megmozdulásokká.

Ebből a szempontból tanulságos a korszak valóban jelentős méreteket öltő társadalmi mozgalmának, az 1437–38-as erdélyi parasztfelkelésnek az esete. Székely szerint „a parasztság küzdelme (...) az eretnekmozgalomnál magasabb fokra lépett, fegyveres felkeléssé alakult.”¹⁷ A források azonban nem beszélnek sem a husziták részvételéről, sem arról, hogy a felkelt parasztok erőszakot alkalmaztak volna egyházi személyekkel vagy intézményekkel szemben, pedig ennek nyoma maradt volna felkelés leverését követően kiadott oklevelekben is, amelyek a különféle sérelmeket kívánták rendezni, vagy jutalombirtokokat osztogattak a leverésben részt vevők számára, felsorolva az események során szerzett érdemeiket.¹⁸ Külön is érdekes, hogy az elégedetlenség kiváltója Lépes püspök tizedszedési módszere volt, melynek kritikájához éppen azok az eretnek tanok adhattak volna muníciót, amelyeket Marchiai Jakab *Ariculi husitarum* címmel éppen elsősorban Erdélyben és azon belül a Székelyföldön tartott vizsgálatai nyomán 1436-ban foglalt össze az említett hatvannégy pontban.¹⁹ A két kolozsmonostori egyezésben megjelennek ugyan a tizedszedéssel kapcsolatos sérelmek, ám a többi pont mind a parasztok és világi uraik viszonyáról szól.²⁰ A későbbi források közül is csupán két (egyetlen napon

¹⁵ Az ezredfordulót követően csupán a lombardiai pataria mozgalomnak, majd a következő évszázadban Bresciai Arnoldnak tulajdoníthatunk a vallásiak mellett hangsúlyosan politikai jellegű követeléseket. Az egyházat a 12–14. században fenyegető két legfontosabb eretnokségnek, a katharoknak és a valdenseknek nem voltak társadalmi céljai; az persze igaz, hogy az egyház gazdagságának és világi hatalmának az elvetése, ha megvalósul, messzemenő társadalmi és politikai következményekkel járt volna. A társadalmi célok hiánya természetesen nem jelenti az okok hiányát, azaz e mozgalmak értékelésekor fontos a szociális háttér, a „rekutáció” és a politikai következmények figyelembe vétele.

¹⁶ Kardos: *A huszita Biblia* i.m., 3–4.; Székely: *A huszitzmus és a magyar nép* i.m., 557.

¹⁷ Uo. 569.

¹⁸ A forrásokat összegyűjtve közölte: Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438*. Budapest, Gondolat, 1987.

¹⁹ Eredetije: *Vat. lat.* 7307. fol., 23r–24v.: Közli, helyenként téves olvasatokkal: Lukcsics II, 20–25. Datálására: Galamb: *San Giacomo della Marca* i.m., 218–219.

²⁰ Demény: *Parasztfelkelés* i.m., no. 21., 76–90.

kiadott) pápai levél beszél a papságot a felkelők részéről ért, de nem különösebben súlyos sérelmekről.²¹

A különféle világi és egyházi méltóságok által Marchiai Jakabnak tevékenysége elismeréseként kiadott oklevelek csak fenyegető lehetőségként utalnak a társadalmi robbanás veszélyére. Visszatérő motívumuk, hogy ha nem lépett volna közbe Jakab, fölkoncolták volna a papokat; ám épp ennek ismételtetése, méghozzá konkrét, megtörtént esetre való hivatkozás nélkül mutatja, hogy valójában közhelyről van szó.²² Az inkvizítor által összeállított *Articuli husitarum* pontjaiban sem jelenik meg explicit módon társadalmi követelés, politikai természetű, a világi társadalom intézményeit érintő bíráló, leszámítva leszámítva egy-két olyan általánosságot, mint (19. pont): *Quod nullus debet esse maior, etiam papa et imperator, quia omnes sumus fratres in Christo.*²³

Csupán az 1439 nyarán lezajlott kamonci incidens, melynek során a helyi polgárok egy csoportja Bálint szabó vezetésével kiszabadította az ítélet végrehajtására váró elítélteket, tekinthető az egyházzal, az inkvizícióval szembeni tevőleges, fegyveres megmozdulásnak. Igaz, ezen eseményeknek már voltak előzményei, mint az Albert király János kalocsai érsekhez írt okleveléből kiderül, amely a részletek említése nélkül ugyan, de ellenállásról beszél Szerém és Valkó megyékben.²⁴

Az inkvizítor módszereit a Szalkai Balázs-féle krónikára alapozva sötét színekkel ecseteli a szakirodalom, ám az ítéletek száma nem utal nagyszabású tömegmozgalomra. Tudjuk, hogy felhatalmazást kapott több inkvizítor kinevezésére a saját rendjéből, de azt nem, hogy élt-e azzal. Több forrás említi, hogy Jakab, megelőzendő az eretnekségek újbóli térnyerését, alkalmas őroket (*custos idoneos*) hagyott hátra a városokban és a falvakban.²⁵ Ezek valószínűleg obszerváns ferencesek lehettek. Ugyanakkor az inkvizítor élt azzal a lehetőséggel, hogy az eretnekeket átadja a világi karnak, ami köztudomásúlag a máglyahalált jelentette. Erre került sor 1437-ben egy Mihályfi András nevű pap esetében, aki azonban néhány klerikus közbenjárására megmenekült.²⁶ Nem volt ilyen szerencséje annak a két presbiternek, akiknek a megégetéséről egy, a Szalkai-féle krónikában is szereplő Kamonci Balázs részére 1447-ben kiadott pápai levélből tudunk.²⁷ Az eseményre feltehetően Kamoncon vagy környékén került sor, ahol Jakab a legszigorúbb intézkedéseket hozta. Nyilván halálbüntetés várt a Bálint szabó által ugyanitt

²¹ Uo. no. 26., 105–106.

²² Erről beszél a váradi püspök 1436. december 1-én, a kalocsai káptalan 1436. december 4-én, a szerémi püspök pedig 1437 március 15-én kelt levelében, lásd: Fejér X/VII, no. 392., 393., 443.

²³ *Vat. lat.* 7307. fol., 23v.

²⁴ A kamonci eseményekkel és Bálint szabó ügyével kapcsolatos tanúvallomás: Fermendžin, no. 786. A szerémi és valkói ellenállásra: uo. no. 784.

²⁵ Az inkvizítorok kinevezésére: *Bullarium Franciscanum, Nova Series I., 1431–1455.* ed.: U. Hüntemann, ad Claras Aquas prope Florentiam, ex Typographia Collegii S. Bonaventurae. 1929. no. 291.; Wadding, 1437. no. 13.; az őrok kinevezésére: Fejér X/VII 393.; Fermendžin, no. 752., 791.

²⁶ Mihályfi András ügyére: *Bullarium Franciscanum*, no. 291.

²⁷ Uo. no. 306.

kiszabadított három visszaeső eretnekre, akikkel szemben a helyi bíró, János már az ítélet végrehajtására készült, valamint az ugyancsak ekkor a börtönből kiszabadított Bálint belcsényi plébánosra is.²⁸ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a pápai oklevelek tanúbizonyságával szemben a Szalkai-féle krónika csupán a halott és kiadatott eretneknek, így például a korábban elhunyt belcsényi és szentmártoni plébánosok holttestének megégetéséről beszél.²⁹ Az eljárás természetesen propagandisztikus és elrettentő célzattal zajlott le, ugyanakkor megfelelt az inkvizíció gyakorlatának és az eretnekellenes kánonjogi szabályoknak. Mindent összevetve azonban, s figyelembe véve, hogy Jakab négy év alatt az ország számos területén megfordult Kamonc és környéke lehatárolt, szűk területnek számít.

Úgy vélem, mindezek fényében felülvizsgálatra szorul az a nézet, hogy az eretnekségek általában Magyarországon, vagy akár szűkebben a Délvidéken a pattanásig feszült társadalmi elégedetlenség velejárói lettek volna. Nehezen hihető, hogy egyetlen inkvizítor, még ha nagy mértékben támaszkodhatott is a világi hatóságokra, eredményes lehetett volna, ha kiterjedt országrészek széles társadalmi csoportjai komoly megmozdulásra készültek volna. Az azonban bizonyos, hogy a Szerémségben, a pécsi egyházmegye déli részén és Bács környékén a heterodox, az egyház intézményrendszerét bíráló tanok széles körben terjedtek, és hirdetőik jelentős társadalmi támogatást élveztek.

Az inkvizítornak elsősorban vallási elégedetlenséggel kellett szembenéznie. Ezt támasztja alá, hogy a források elsősorban klerikusokat emlegetnek az eretnekség támogatóiként. Az *Articuli* végén Marchiai Jakab is megemlíti, hogy az eretneknek között klerikusok és világiak egyaránt találhatók. Jakab szerémi püspöknek az inkvizítorhoz írt levele ugyanezt állítja a huszitákkal kapcsolatban. Közöttük, mint láthattuk, a hívek közössége által választott plébánosok is vannak. Az *Articuli*ban olyan tételek is helyet kaptak, amelyekben az alsópapság szabad prédikáció iránti igénye nyilvánul meg.³⁰ Mihályfi Andrásnak, a bácsi egyházmegye egyik papjának említett esetéből néhány jellemző részlet is kirajzolódik. Előbb egy pápai levél, még csak röviden említve az esetet, úgy rendelkezik, hogy Jakab más papokkal együtt helyezze vissza a rangjába őt, ha bűneit megbánja és eretnekségét megtagadja. A következő már részletesebb: megtudjuk, hogy András az eretnekséget más, csehországi (azaz onnan visszatért) személyekkel

²⁸ Az eseményekre a legfontosabb forrást a korabeli tanúvallomások adják: Fermendžin, no. 786., 173.

²⁹ Blasius de Zalka: *Chronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae*. In: Toldy Ferenc: *Analecta monumentorum Hungariae*. Pesthini, Gustavus Emich 1860. (repr.: curavit Érszegi G., Budapestini, in aedibus Academiae Scientiarum Hungariae, 1986), 239–240.

³⁰ *Vat. lat.* 7307. fol. 23r-24v. 57. pont: „*Quod sacerdotes simplices, subiecti prelati et episcopis possunt predicare ipsis contradicentibus*”. (Lukcsics – helytelenül – így közli: „*Quod sacerdotes sunt simplices subiecti prelati et episcopis polle [?] predicere ipsis contradicentibus*.” Lukcsics I, 24.); 64/1. pont: „*Cuilibet sacerdoti licet predicare sine licencia prelatorum*”). Jakab szerémi püspök levele: Fejér X/VII, no. 443.

együtt vallotta. Emiatt kizárták az egyházi rendből, és átadták a világi karnak, ám néhány papi személy (religiosus) kérésére szabadon engedték, ő pedig esküvel megtagadta nézeteit. Ezek után kérte, hogy korábbi társait nyilvánosan elítélhesse, s korábbi rangját visszakaphassa. Joggal feltételezhető, hogy a szigoráról ismertté vált Jakab kezdeményezte a halálbüntetést, míg a helyi klérus tagjai vele szemben föllépve érték el annak felsőbb hatálytalanítását.³¹

Egy másik eset Kamonci Balázs személyével kapcsolatos, aki évekkel később, 1447-ben kért és kapott föloldozást V. Miklós pápától emberölés bűne alól. A bullából kiderül, hogy amikor Jakab két eretnekséggel vádolt papi személyt (*duos presbyteros*) a világi karnak átadott, a világi bírák késlekedtek az ítélet végrehajtásával. Erre az inkvizítor, – a levél elbeszélése szerint – éktelen dühbe jött, mire Balázs a bírák kérdésére, hogy miként csillapíthatnák őt le, azt válaszolta, hogy akkor, ha megégetik. A bírák végül engedtek, de vonakodásuk szembeszökő. A pápa egyébként föloldozta Balázst, mondván, hogy ő nem előidézte, csak siettette a két ember halálát.³² Róla a Szalkai-féle krónika is megemlékezik, elmondván, hogy a kamonciak Prágába küldték tanulni, ahonnan a huszitizmussal „megfertőzve” (*infectus*) tért vissza, és elterjesztette körükben az eretnekséget. A Jakab-féle inkvizíciónak azonban azt vallotta, hogy nem ő, hanem a társai voltak vétkesek ebben. Végül megtudjuk, hogy az inkvizítor elől Bácsba menekült, ahol viszont nagyprépost lett és „dicséretre méltó erényességben fejezte be életét”.³³ A pápai levélből ellenben az is kiderül, hogy Balázs, miután feladta eredetileg vallott nézeteit, Jakab oldalán részt vett az inkvizíciós eljárásban – ami bizonyára sokat javított helyzetén. Elképzelhető, hogy rövid időre visszatért Bácsból, hogy segítse az inkvizítort, de lehetséges az is, hogy a Szalkai-féle krónika pontatlan, s Balázs nem menekült el Kamoncról, hanem az események után került a bácsi egyház kötelékébe. A krónikából mindenesetre, Mihályfi András esetéhez hasonlóan az is kiderül, hogy Balázsnak szintén voltak „társai”, akik vele jártak Prágába és együtt tértek onnan vissza, hogy terjesszék az eretnekséget.

A már említett, a kamonci szabó által kiszabadított Bálint belcsényi plébános, továbbá a szentmártoni plébános, akiknek holttestét az inkvizítor kiásatta, szintén az eretnek papok sorát gyarapítja. A Szalkai-féle krónika – egyébként jól értesült – folytatója

³¹ Wadding, 1437. no. 13; *Bullarium Franciscanum* I, no. 291, 306.

³² Uo. no. 1098. (1447. VIII. 26.): „*Exhibita siquidem Nobis nuper pro parte tua petitio continebat, quod, cum olim dilectus filius Jacobus de Marchia ... duos presbyteros ... in crimine haeresis deprehensos et convictos degradari fecisset et manibus quorundam iudicum saecularium condemmandos et puniendos tradidisset, ipsique iudices eosdem presbyteros comburendos fore pro eorum sententia iudicassent, quia praefati iudices sententiam huiusmodi exsequi retardabant, et propterea dictus inquisitor, hoc aegre ferens, contra ipsos iudices aliqualem indignationem conceperat, praefati iudices, causam huiusmodi indignationis ignorantes, te consuluerunt, qualiter ipsum inquisitorem mitigare possent, tuque eis respondisti, quod, si dictam sententiam contra praefatos presbyteros exsequerentur, ipse inquisitor placeretur, unde dicti iudices ipsius inquisitionis voluntate intellecta ipsos presbyteros eadem die comburi fecerunt.*”

³³ Blasius de Zalka: *Chronica* i.m., 240.

úgy tudta, hogy a Szerémségből 1439-ben az eretnekekkel együtt Moldvába menekült két klerikus, Tamás és Bálint a két testamentum könyveit lefordította, tehát ebben az esetben is az egyházi rendbe tartozó személyekről van szó.³⁴

Nem alaptalan tehát azt gondolni, hogy az általunk tárgyalt korszakban a klerikus elemek állandó és jól kivehető jelenléte alkotja a hazai heterodoxia egyik fő jellegzetességét. Azt is érdemes hozzáfűzni, hogy nem egyszer – és ez a délvidéki állapotok jellegzetessége – a helyi egyházi és világi vezetők ellenállásába, közönyébe ütközött az idegenből érkezett, meglehetősen intranzigens prédikátor inkvizítori működése, s e mellett a helyi klérus szokásainak megreformálására irányuló törekvése. Marchiai Jakab *Sermones dominicales*ének két példázata is említi, hogy Pécsen ágyast élő papok éltek.³⁵ Mint azt Henrik püspök levele mutatja, kétségbe vonták Jakab hatáskörét, sőt Bácsi Simon odáig ment, hogy kiközösítette. 1439-ben Albert királynak külön oklevélben kellett fölszólítania a kalocsai érseket, annak vikáriusát, valamint a szerémi, a valkói, és kamonci bírákat, hogy ne akadályozzák vagy ne hagyják akadályozni az inkvizítor tevékenységét³⁶ majd megrónia az érseket, amiért a kamonci börtön rabjait kivont karddal kiszabadító Bálint szabót ártatlannak hirdette ki.³⁷ Szeptember elsején a királyi tanács is foglakozott az ügygel, s Bálint szabóval szemben Jakab ítéletét erősítette meg, s újólá megtiltotta, hogy az inkvizítornak és kíséretének bárki ellenszegüljön.³⁸

Miután kifejtettem véleményemet a magyarországi eretnenség társadalmi hátteréről, fontosnak tartom néhány megjegyzést tenni a magyarországi eretnéségen belüli irányzatok mibenlétével kapcsolatban. E helyen nem vizsgálhatom részletesebben az eretnenség doktrinális tartalmát, így például a boszniai egyház hatásának külön tanulmányt igénylő izgalmas kérdését,³⁹ ugyanakkor szűkebben a huszitizmus irányzatainak

³⁴ Blasius de Zalka: *Chronica* i.m., 240. A krónika szerzőiről: Tarnai Andor: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. *ItK* 77 (1973) 135–147. A folytató informátora volt az az Újlaki Gergely, aki még az 1440-es években lépett be a rendbe, akkor, amikor a Moldvába menekültek visszatérésére a magyar ferencesek több missziót is szerveztek.

³⁵ S. Jacobus de Marchia: *Sermones dominicales*, intr., testo e note di Renato Lioi, vol. I-IV, Falconara Marittima, Biblioteca Francescana, 1978–1982., vol. II, 176.: „...in quinque ecclesiis dixit quidam sacerdos, etiam et alii, quod habebant conscientiam dimictere concubinam eo quod iuraverant sibi nom dimictere eam et quasi infinitas bestialitates et ignorantias reperies in eisdem.”; vol. IV, 63.: „item in 5e Ecclesiis dixit mihi alter sacerdos quod habebat conscientiam dimisise concubinam, quia cum iuramento promisserat sibi eam non dimittere, et absolvunt de omnibus peccatis, usurarios, publicos fornicatores etiam religiosi...”

³⁶ Fejér X/VII., no. 427; Uo. X., no. 66.; Fermendžin, no. 768. A konfliktussal kapcsolatban kiadatlan okleveleket is találtam a vatikáni levéltárban: *Vat. rit.* 2010. f. 174v-175v; f. 177v-178v. Albert oklevelei: Fermendžin, no. 784.

³⁷ Wadding, 1439. no. 23.

³⁸ Fermendžin, no. 788.

³⁹ Ezzel kapcsolatban több téves és túlzó értékelés látott napvilágot a hazai szakirodalomban. Ilyen például az a feltételezés, hogy a Huszita biblia patarén eretnekek műve volna (Kardos: *A huszita Biblia* i.m.). Nézetét véleményem szerint kielégítően cáfolta: Károly Sándor: „Első bibliafordításunk szellet szava” *Magyar Nyelv* (1955), 303–311. és Szabó Flóris: „A huszita biblia

problémáira érdemes kitérni. A hazai irodalom mind a mai napig szinte kizárólag a radikálisabb, táborita elemek jelenlétét emelte ki.⁴⁰ Véleményem szerint ez a felfogás szintén módosításra szorul. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy az említett papi személyek, akikről a Szalkai-féle krónika úgy tartja, hogy „ők terjesztették el az eretnekséget”, a prágai egyetemet látogatták vagy az oda járt diákok hatása alá kerültek, márpedig ez az intézmény mindvégig a mérsékelt, kelyhes irányzat fellegrája maradt.⁴¹ Ha megvizsgáljuk az *Articuli husitarum* passzusait, szembetűnő, hogy nem inkvizitoriális közhelyeket ismételtetnek, hanem kitapinthatóan személyes tapasztalatokat tükröznek, mint például: „*ubique licet celebrare [missam] die ac nocte et in domibus et silvis*” (2.); „*...consecrabant in vasis ligneis, ubi comedunt et bibunt*” (4.); „*portant sanguinem Christi in flaschone de corio secreta ad communicandum suos*” (63.) „*portabant corpus Christi in birreto secreta ad communicandum suos*” (64.). Mindezek egybevágóan a kalocsai káptalan és Jakab szerémi püspök oklevelében foglaltakkal: „*alios in silvis, alios in cancellariis (sic!) aliis vero molendinis, nonnullos vero in speluncis et cavernis montium et terrarum*” tartják az istentiszteletet, továbbá: „*sacram Eucharistiam, nec non sanguinem domini Jesu Christi, in quibusdam bursis, ab intus pice subductis, a collo pendentibus*” vizsik, vagy „*in bursis de corio factis et ab intus pice ordinatis, noctis in crepusculo, in eorum collis...deferentibus*” és „*sanctissimum corpus et sanguinem Domini nostri Jesu Christi benedicti, tam in cellariis subterraneis, quam in aliis locis vilissimis*” veszik magukhoz.⁴² Mindez azt a benyomást erősíti, hogy a kihallgatásokon elhangzottakat közvetlenül összegző, szavahihető szöveggel van dolgunk.

Maga az *Articuli husitarum* is bőven tartalmaz – a táborita nézetek mellett – kelyhes felfogásról árulkodó pontokat.

A Jakab által kihallgatott eretnekek kiálltak az alsópapság szabadsága mellett a prédikáció terén, kijelentették továbbá, hogy Husz János szent volt, holott a szentséget a táboriták elvetették.⁴³

és állítólagos patarén elemei”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70 (1966), 146–153. A boszniai eretnekség dualisztikus természetének a kérdése egyáltalán nem tekinthető lezártnak, így az sem jelenthető ki egyértelműen, hogy a bolgár bogumilizmustól közvetlenül származna. Az ezzel kapcsolatos vitákat tömören összegzi: Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I., (1572–1674)*, Budapest, Balassi, 2002, 76–79.

⁴⁰ A táborita hatás túlsúlya mellett foglaltak állást. Tóth-Szabó (Tóth-Szabó: *A cseh-huszita mozgalmak i.m.*, 166) nem az *Articuli*, hanem a Torquemada-féle *Reprobationes* alapján jutott erre a következtetésre. Hasonlóan vélekedett: Székely: *A huszitizmus és a magyar nép i.m.*, 566 s köv.; Mályusz: *Zsigmond király i.m.*, 229. Demény Lajos már árnyaltabban fogalmazott: „közel állnak a táborita tanokhoz, mégsem azonosíthatók velük egyértelműen”: Demény: *Parasztfelkelés i.m.*, 109–110.

⁴¹ Kardos Tibor is hasonlóan foglalt állást, azzal érvelve, hogy ha a huszitizmust hazánkban a prágai egyetemet járt diákok terjesztették, akkor nálunk a kelyhes irányzatnak kellett elterjednie. Igaz, azt is állítja, hogy a korai időszak után „radikalizálódás” következett be: Kardos: *A laikus mozgalom magyar Bibliája. Minerva*, 1931, 60–62.

⁴² *Vat. lat. 7307. fol. 23r-24v.*; Fejér X/VII, no. 393, 443.

⁴³ „*Et quod Johannes hus est sanctus*”: *Vat. lat. 7307. fol. 23r-24v.*

Ami azonban a leginkább figyelemre méltó, hogy a pontok meglehetősen pontossággal, bár egyszerűsítésekkel is, kelyhes szövegeket idéznek. Megbújnak bennük Husz János Konstanzbán a maga védelmében és céljai igazolására elmondani szándékozott beszédének részletei, amelyek Petrus de Mladonovice krónikájában maradtak fenn.⁴⁴ Petrus huszita kelyhes szerző, a prágai egyetem *artes* karának dékánja volt 1426-ban. A két szöveg egyezéseit az alábbi táblázat mutatja:

Petrus de Mladonovice:

Articuli husitarum:

Increduli et subversores sunt tecum, lupi non oves sunt, talium tamen tu pastor utilis consideratio...

50. *Quod hi, qui sunt cum papa, sunt increduli lupi et subversores.*

Quomodo autem superbiunt clerici a supremo ad infimum adorari cupientes ut dii? prohdolor ocularis monstrat cotidiana conversacio. ubi est Petrus Christi humili vicarius qui Cornelium gentilem coram se procedere inhibuit. ...Et factum est, cum introisset Petrus obvius venit ei Cornelius et procedens ad pedes eius adoravit. Petrus vero elevavit eum dicens: surge et ego ipse homo sum. ... Quocontra Aman superbissimus adorari cupiens ab hominibus factus confusus, patibulo, quod Mardocheo paraverat, est appensus. ... Caveant ergo superbi episcopi, prelati et clerici ne propter superbiam cum Aman superbissimo dampnabiliter suspendantur.

51. *Quod clerici faciunt se adorare, ut dy, sed Petrus non permisit se adorari a Cornelio et suspendantur cum Haman superbo.*

Inde et Simonis questum estimant pietatem dum exacta et data vel caucionata pro gradu episcopatus vel dignitatis altioris magna pecunia ab illis dicitur magna fore gracia.

52. *Quod exactiones pape sunt symoniace heresis legi [?], sed ipsi pietatem extimant.*

Unde ad quemlibet talium exclamando sanctus Bernardus super cantica ita dicit: o elate o ambiciose, sequere ducem tuum dyabolum, omne sublime videant et appetant oculi tui, festina multiplicare redditus, inde Archidiaconatum evola, inde ad Archiepiscopatum aspira...

53. *Quod patriarchatus, archiepiscopatus, archidiaconatus inventi sunt ex superbia et avaricia et sequuntur dyabolum.*

⁴⁴ Mladonovice krónikája: *Fontes rerum austriacarum, I. Abt.: Scriptores*, VI. Band, Theil II., Wien, 1865. 307–311.

Equi amatores in feminas et emissarii facti sunt unusquisque ad uxorem proximi sui hincibat et qui sunt illi, ostenditur ibidem 54. *Quod prelati sunt amatores equorum et feminarum et concubinary uxorum aliorum.*

Causa fons et origo huius est hec curia, 42. *Quod ecclesia Romana est simulata et sinagoga sathane et inventio hominum et mater fornicationis et origo et fons omnis mali*

Érdemes azt is kiemelni, hogy az *Articuli* fentebb szereplő 50-53. pontjai megszakítás nélkül és a megfelelő sorrendben idézik föl a krónika szövegét.

A következő és egyben utolsó megjegyzésem az *Articuli* utolsó, 64. pontjával kapcsolatos. Marchiai Jakab ezt azzal kezdi, hogy az eretnekek 1426 június 17-én Prágában zsinatot is tartottak. A helyszín megnevezését a szöveg első kiadója, Lukcsics Pál *plaghaként* írta át, amit nyugodtan elvethetünk. Teljesen illogikus ugyanis, hogy egy esemény idejét napra pontosan rögzítsék, míg a helyszínről ennyire általánosan nyilatkozzanak. Kézenfekvő, hogy Prágáról van szó, ahol a kérdéses időben, az említett év 1426. június-augusztusában, mégpedig Petrus de Mladonovice dékán-ságának idején, a Týn-templomban csakugyan zajlott egy kelyhes zsinat, amelyet Korybutowicz Zsigmond ösztönzésére az „eretnekek”, azaz a táboríták ellenében hívtak össze, s ahol a mérsékelt kelyhes Ján Přebírám magiszter felfogása dominált és erősített meg.⁴⁵

A 64. pont azzal folytatódik, hogy ezen a zsinaton a husziták ünnepélyes esküt tettek, majd ennek az eskünek a szövegét négy pontban foglalja össze. Első olvasásra kiderül, hogy a nevezetes „prágai négy pont” újbóli ünnepélyes megerősítéséről van szó. A magyar területen működő inkvizítor és segítői természetesen aktualizált és vulgarizált változatot jegyeztek le. Kimarad belőle, hogy a cseh királyságban szabad az ígértetés, a második pont nem csupán a két szín alatti áldozásról szól, hanem visszatér benne a prédikáció szabadságának témája, mégpedig mindenkire, tehát a kléruson kívüliekre is kiterjesztve. Hiányoznak az *Articuliból* az eredeti, 1420-as szövegben található bibliai utalások is.⁴⁶ Figyelemre méltó a negyedik, a bűnök megbüntetéséről szóló pont, amely nem tesz említést a világiak által elkövetett bűnökről, a klérus bűneit sorra vevő rész ellenben terjedelmes és teljesen egybevág a prágai négy

⁴⁵ *Vat. lat. 7307. fol., 24v.: „64.: Quod sinodus celebrata in plagha 1426. die 17. Juny, ubi statuerunt observare usque ad mortem infrascriptos articulos videlicet:...”*; Lukcsics I, 22., A zsinatról: Smáhel, František: *Husitská revoluce*, III, Praha, Univerzita Karlova, 1993, 184–185; Zilynská, Blanka: *Husitské synody v Čechách 1418–1440*, Praha, Univerzita Karlova, 1985, 58–60.

⁴⁶ *Vat. lat. 7307. fol., 24v.: 1. Cuilibet sacerdoti licet predicare sine licencia prelatorum. 2. Quod quilibet teneatur predicare, communicare sub utraque specie, etiam parvuli, quia communicare sub una specie est inventio hominum. 3. Quod tenetur dominium temporale auferre bona ecclesie, ut revertatur in primo statu.*

pont szövegével, ahogyan az Laurentius de Březova (Vavřinec z Březové) korabeli krónikájában fönmaradt.⁴⁷

Laurentius de Březova

„Quarto, quod omnia peccata mortalia et specialiter publica alieque deordinationes legi Dei contrarie, in quolibet statu rite et rationabiliter, per eos, ad quos spectat, prohibeantur et destruantur...In clero autem sunt simoniace hereses et exactiones pecuniarum a baptismo, a confirmatione, a confessione, pro eucharistie sacramento, pro sacro oleo, a matrimonio et a XXX missis taxatis aut ab aliis missis emptis aut forisatis (sic) aut a missis defunctorum, orationibus, anniversariis et sic de aliis, a predicationibus, a sepulturis, et pulsationibus, a consecrationibus ecclesiarum, altariorum (sic) et capellarum, pro prebendis et beneficiis, pro prelatibus, dignitatibus personalibus, palliis et emtionibus et vendicionibus indulgentiarum et alie innumere hereses, que ex his oriuntur et polluant ecclesiam Christi. Moresque impii et injusti, ut sunt impudici concubinatus, cum augmento profano filiorum et filiarum alieque fornicationes, ire, rixe, contentiones, frivole citationes et hominum simplicium pro lubitu vexationes et spoliationes, avarae censuum exactiones offertorium.

Articuli husitarum:

Quod peccata mortalia manifesta non sunt subicienda maxime in clero, ut symoniaci, hereses, exactiones pecuniarum pro baptismo, confirmatione, confessione, communionem, pro oleo sacro, pro matrimonio, pro XXX missis tassatis vel alys missis defunctorum anniversariis, pro sepultura, pro prebendis et beneficiis et prelaturis, dignitatibus, vendicionibus indulgentiarum et alie hereses innumere, que polluant ecclesiam dei, prohibeantur concubinariis, impudici fornicatores, frivole citationes, expolaciones [sic] simplicium hominum, censuum exactiones.

Hogyan kerülhetett mindez az inkvizítor által összeállított szövegbe? Nincs arra adat, hogy Marchiai Jakab közvetlenül ortodox szerzők, így Březova műveiben szereplő részleteket vett volna át, illetve hogy járt volna a kezében Mladonovice krónikája. Az ő műveik, vagy a hasonló munkák nem találhatóak meg Jakab mind a mai napig fennmaradt könyvtárában, de annak katalógusában sem.⁴⁸ Írt ugyan egy *Dialogus contra hereticos bohemos* c. munkát, aminek csak töredékei maradtak fön, s ami párbeszédes formája ellenére láthatóan igen elméletieskedő módon tárgyalja a két szín alatti áldozás kérdését, és semmi közöset nem mutat az *Articuli* szóban forgó

⁴⁷ Az Articuli 64/4 pontja: Uo. Březova krónikája: *Fontes rerum austriacarum*, 380–384.

⁴⁸ Jakab könyvtára: Crivellucci, Amedeo: *I codici della libreria raccolta da S. Giacomo della Marca nel convento di S. Maria delle Grazie presso Montepandone*. Livorno, Tipografia di Raffaele Giusti, 1889.; Lasić, Dionisio: *De Tabulae librorum della libreria di S. Giacomo della Marca. Picenum Seraphicum* 8 (1971), 13–41.

pontjaival.⁴⁹ A szóbeli hagyományozódás sem valószínű, hiszen túl hosszú részletekről van szó. (Bár teljesen ezt sem zárhatjuk ki, ha figyelembe vesszük, hogy a 13. századi Passaui Anonymus elismerően említi, hogy az ausztriai valdensesk között alig akadt, aki – népnyelven – az egész Újszövetségből ne tudta volna bármelyik részt fejből idézni.⁵⁰) Mindezért inkább azt feltételezhetjük, hogy az inkvizítor kezébe a magyar területeken terjedő cseh eredetű, latin nyelvű, kelyhes kéziratok kerültek, és a szóbeli vallomások mellett részben azok alapján alkotta meg jegyzékét.

Mennyiben vet fényt mindez konkrétan a délvidéki eretnekségekre? Igaz, a legvalószínűbb, hogy Jakab, mint maga is írja, erdélyi és székelyföldi tapasztalatai alapján vetette papírra az *Articulit*, azaz még – mint láttuk – 1436-ban, délvidéki tapasztalatai előtt. Ha azonban a Délvidéken számos, a prágai egyetemet megjárt klerikusról tudunk, akkor okkal feltételezhető, hogy a kelyhes irányzat ebben az országrészben is erős lehetett.

Az eddigiek alapján azt is elmondhatjuk, hogy a magyar területeken, ezen belül valószínűleg a Délvidéken is huszita kelyhes szövegek forogtak az eretnek tanokat terjesztő klerikusok kezén. Jelenlétükből fakadóan a magyarországi eretnekek körében nemcsak a táborita, hanem a kelyhes hatás is erős lehetett, ugyanakkor ez az eretnekség, mint láttuk, megmaradt klerikus jellegűnek főként a Délvidéken gyakorolva – egyébként lokális – hatást, s csupán itt váltva ki szélesebb társadalmi csoportok támogatását.

⁴⁹ Róma, Biblioteca Vallicelliana, Sala Borromei, L-VI-54, ff. 50r-52r.

⁵⁰ Patschovsky, Alexander-Selge, Kurt: Quellen zur Geschichte der Waldenser, Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte, 18., Gütersloh, 1973, 76.

„MILYEN SEGÍTSÉGET LEHET REMÉLNI
EGY MAGYAR KIRÁLYTÓL?”
FRANCIAORSZÁG ÉS KÖZÉP-EURÓPA KAPCSOLATAI
AZ 1460-AS ÉVEK ELEJÉN

4

A francia–közép-európai kapcsolatok 15. századi történetének egyik kiemelt eseménye volt, amikor 1457-ben V. László, osztrák herceg, Cseh- és Magyarország királya feleségül kívánta venni Valois Magdolnát, VII. Károly francia király lányát. A házasság László korai halála miatt nem következett be ugyan, de a kortárs feljegyzésekben hatalmas visszhangot keltett. A történet egyik legalaposabb feldolgozója az a Csernus Sándor,² akinek köszöntésére ez a kötet is készült. Külön öröm számomra, hogy megtehettem őt az alábbi tanulmánnyal, hiszen munkái és feltárt adatai számomra is inspiráló módon hatottak.³

Az 1457-es szövetségi kísérlet a százéves háborúból megerősödve kikerülő Franciaország és a közép-európai térség államai között nem sikerült, de ez nem jelenti azt, hogy később ne lettek volna próbálkozások a két régió közötti közeledésre, már a korai 1460-as években. Tanulmányom azt vizsgálja, hogy milyen érdekegyezések és milyen érdekellentétek mozgatták a korszak különböző hatalmainak (Franciaország, Burgundia, Velence, valamint Cseh- és Magyarország) cselekedeteit.

A címben idézett mondat XI. Lajos szájából hangzott el 1462-ben, amikor az öt évvel korábban pártában maradt Valois Magdolna újabb kiházásításának kérdése felmerült. A szöveget olaszul feljegyző Pusterla milánói követ hosszasan mutatja be, Lajos

¹ A tanulmány megírását támogatta az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport / LP2014–13/2014.

² Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest, 1999, 242.; Uő: Lancelot király és Magyarország, mint a Kereszténység védőbástyája. In: Jankovics *et al.* (szerk.): *A magyar művelődés és a Kereszténység*. Budapest–Szeged, 1988, 580–596. Korábban, az 1930-as években Eckhardt Sándor írt a kérdésről tanulmányokat: Eckhardt Sándor: Lancelot magyar király. *Magyar nyelv*, 1937. (XXXIII. évf.), 5–6. sz., 151–157.; Uő: Villon et l’ambassade hongroise à la cour de France en 1457. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1938 (XXXI. évf.), 128–134.; Uő: Várdai István beszéde a francia király előtt. *Egyetemes Philologiai Közlemény*, 62. évf. (1938), 101–104.; Uő: *De Sicambria à Sans-souci. Histoire et légendes franco-hongrois*. Paris, 1943.

³ Györkös Attila: V. László francia házassági terve: diplomáciai fordulat 1457-ben? In: Györkös Attila–Kiss Gergely (szerk.): *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 271–290.

miként érvelt amellet, hogy Magdolnát sokkal előnyösebb a Foix-i grófhhoz feleségül adni, mint külföldi férjet keresni neki. Hiszen – mint a követ írja, szavait idézve: „*milyen segítséget lehet remélni egy magyar királytól?*”⁴

XI. Lajos fenti mondata sokat elárul francia uralkodó korai törekvéseiről. Atyjához, VII. Károlyhoz képest, aki konfrontatív politikát folytatott úgy a pápasággal, mint Burgundiával szemben,⁵ s ebben a küzdelemben közép-európai szövetségesekre (is) kívánt lenni, az 1461-ben hatalomra kerülő Lajos elsősorban belső ügyekre koncentrált, ezért kompromisszumokra is hajlandónak mutatkozott a pápasággal vagy Burgundiával, de folytatta elődje keményvonalas nápolyi politikáját. Emiatt számára – legalábbis az 1460-as években – Cseh- vagy Magyarország háttérbe szorult.

Hasonlóképpen nem kedveztek egy újabb francia–közép-európai szövetségnek az európai politikai környezetben már korábban, az 1458-as évben bekövetkező változások.

V. Habsburg László halála után átmenetileg megszűnt a közép-európai régió politikai egysége. Csehországban az addig kormányzói szerepet betöltő Podjebrád Györgyöt választották meg királynak, aki azonban még mérsékelt utrakistaként is hamar diplomáciai karanténba került eretneknek tartott vallási nézetei miatt. Magyarországon Hunyadi Mátyás került a trónra, de meg kellett küzdenie a hatalmát el nem ismerő III. Frigyes német-római császárral. A közös Közép-Európát a nemzeti királyok államai váltották fel, saját politikai törekvésekkel, célokkal, eltérő érdekekkel, még akkor is, ha Mátyás gyors házassága révén a cseh király veje, így átmenetileg szövetségese lett.

Ugyancsak a számos újdonságot hozó év eseményei közé tartozott, hogy III. Callixtus pápa halála után az az Aeneas Sylvio Piccolomini került Szent Péter trónjára, aki elődeinél sokkal jobban ismerte a közép-európai térséget, így nemcsak a török fenyegettséget, hanem Podjebrád cseh király katolikusellenességét is.

II. Piusz pápa még 1459-ben kongresszust hívott össze Mantovába, hogy a keresztény uralkodók itt egyeztessék politikájukat, s tegyék meg ajánlásaikat egy jövőbeni kereszties háború támogatására. A találkozó kudarcot vallott. Kevés fejedelem jelent meg személyesen, és a többiek követei sem álltak elő értékelhető javaslatokkal.⁶ Mantova tulajdonképpen olyan fórum lett, ahol az egyes országok törökellenes elkötelezettségük hangoztatása mellett saját – gyakran egymással szemben álló – politikai érdekeiket igyekeztek érvényesíteni.

⁴ „que servicio poteva luy may sperare da uno re de Hungaria?”. Pierre de Pusterla milánói követ 1462. február 18-i jelentése a milánói hercegnek. Mandrot, Bernard de (éd.): *Dépêches des ambassadeurs milanais en France sous Louis XI et Francesco Sforza*. Paris, 1916, I. 211.

⁵ Lajos még lázadó *dauphin*-ként sok évet töltött a burgundi udvarban, s hatalomra jutva kezdetben a békés egymás mellett élésre törekedett.

⁶ A mantovai kongresszuson a legkomolyabb részvételi szándékot Jó Fülöp mutatta, aki a többi európai uralkodóhoz képest hatalmas követséggel képviseltette magát, s 2 000 lovast, valamint 4 000 gyalogost ajánlott fel a magyar király török elleni harcához. II. Piusz pápa *feljegyzései*. Ford. Bellus Ibolya–Boronkai Iván. Budapest, 2001. II/1. (cap. 3.14.) 120. [Továbbiakban: *Feljegyzések*]

Nem történt ez másként Franciaország esetében sem. Amikor VII. Károly követei megérkeztek az itáliai városba, a meghirdetett program helyett azonnal számos megoldatlan ügy került terítékre. A pápa az 1438-as bourges-i *Pragmatica Sanctio*⁷ eltörlését sürgette egyre élesebben, míg a francia követek a király sógora, Anjou René nápolyi trónigényének egyházfői elismerését szerették volna elérni.⁸

Mivel a vitás kérdésekben sem Piusz, sem VII. Károly nem volt hajlandó engedni, a francia részvétel a leendő keresztes háborúban alig került szóba. A követek arra hívtakoztak, hogy míg fennáll egy angol támadás veszélye, nem tudnak külföldi akcióra vállalkozni.⁹

A pápa a franciák és a többi nyugati hatalom érdektelenségének dacára sem adta fel távlatos céljait. Mantova kudarca után tovább fokozta erőfeszítéseit a pogányok elleni európai összefogás megteremtése érdekében. Hosszú munka után, 1463-ra körvonalazódott egy olyan szövetség terve, amelyet nevezhetünk kisebb európai összefogásnak is, s amely a törökellenes küzdelemben leginkább érdekelt Velence és Magyarország mellett Burgundiát is magában foglalta. A pápa ebbe a szövetségbe igyekezett bevonni az ekkorra már komoly változásokat megélt Franciaországot is.

XI. Lajos ugyanis – a fentebb már érzékeltetett módon – békülékenyebb hangot ütött meg Rómával szemben. Megkoronázása után három hónappal, 1461. november 27-én eltörölte a *Pragmatica Sanctiót*, cserébe azonban továbbra is Anjou René ambícióinak pápai támogatását kívánta. Piusz viszont megelégedett annyival, hogy a francia követet, Jean Jouffroy arras-i püspököt és a király rokonát, Louis d’Albret-t bíborosi kalappal jutalmazta meg, a keresztes háborúra való biztatásként pedig kardot küldött XI. Lajosnak.¹⁰ Bár a kinevezések révén növekedett a francia befolyás a Kúriában, a király igényeit nem elégítették ki az események. Az Anjou törekvések elutasítása miatt azzal fenyegetőzött, hogy visszahívhatja prelátusait Rómából.¹¹

⁷ Erről részletesebben: Jean Favier: *La guerre de cent ans*. Paris, 1980, 580–582.

⁸ Utóbbi kérdés aktualitását az adta, hogy 1458-ban a dél-itáliai királyság élére Ferdinánd, Aragóniai Alfonz király törvénytelen fia, Mátyás későbbi apósa került. Hatalmát III. Callixtus pápa nem, utódja, II. Piusz azonban elismerte. Setton, Kenneth Meyer: *The Papacy and the Levant, 1204–1571*. Philadelphia, 1978, 204–205. és Favier, Jean: *Le roi René*. Paris, 2008, 407–413.

⁹ *Feljegyzések* i. m., II/1. (cap. 3.40.) 146–151. Francia szempontból éppen XI. Lajos hatalomra kerülése idején jelentett újabb veszélyforrást az angliai Rózsák Háborújának egyik fordulata: a százéves háború eredményével megbékélt VI. Lancaster Henriket eltávolította trónjáról a jóval ambiciózusabb York-házi IV. Edward, ami újra felvetette egy francia invázió lehetőségét.

¹⁰ *Feljegyzések* i. m., II/2. (cap. 7.10.) 322.; *Lettres de Louis XI, roi de France*. Eds. Vaesen, Joseph-Charavay, Etienne. Paris, 1900. II. (No. XXVIII.) 41–43. [Továbbiakban *Lettres de Louis XI...*]. Ugyanilyen kardot kapott egyébként Jó Fülöp burgundi herceg is. Paviot, Jacques: *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVe siècle–XVe siècle)*. Paris, 2003, 160.

¹¹ *Feljegyzések* i. m., II/2. (cap. 8.7.) 356–358.

Az egyházfő nem hátrált meg, így a francia uralkodónak más taktikát kellett választania céljai elérésére. Lajos az őszi és téli folyamán tárgyalásokba bocsátkozott a jelentősebb itáliai hatalmakkal. A történetünk számára fontos Velencétől például azt várta, hogy a francia érdekeknek megfelelően gyakoroljon nyomást a pápára.¹²

A városköztársaság politikája számos változáson ment keresztül ezekben az években. A mantovai kongresszuson még elutasító politikát képviselt a törökellenes összefogás ügyében, mert földközi-tengeri pozícióit féltve nem akart konfliktusba keveredni a szultánnal. Az oszmán nagyhatalom ázsiai előretörése, görögországi támadásai azonban irányvonalának megváltoztatására készítették.¹³ Innentől kezdve a köztársaság anyagilag támogatta a magyar királyt,¹⁴ illetve megpróbálta Franciaországot is bevonni a keresztes hadjárat szervezésébe. A Signoria követéinek 1461-es tárgyalásai során nagyon jól nyomon lehet követni ezt a módosulást: míg az első, október 12-i követutastásban a szenátus az itáliai ügyeket helyezte előtérbe, a későbbi direktívákban már a török elleni fellépés élvezett előnyt.¹⁵

A velencei diplomaták tárgyalásai azonban nem vezettek sikerre. A keresztes gondolat ellenzése a „legkeresztényibb király” címét viselő fejedelemnek nem tett volna jót, ezért a francia uralkodó nem zárkózott el ugyan a pogány elleni háborútól, de kifejtette, hogy egy ilyen akció csupán két fronton lehetséges: egyrészt Magyarország irányából, amit lehetetlenné tesz a császár és Hunyadi Mátyás közötti konfliktus, másrészt pedig tengeri úton, Albánia felől, ehhez viszont szüksége van a genovai és nápolyi kikötők birtoklására. Magyarul minden törökellenes fellépést az itáliai ügyek francia érdekek mentén való rendezéséhez kötött.

A köztársaság azonban meg kívánta őrizni semlegességét Nápoly és Genova ügyében, így a tárgyalások kudarcba fulladtak.

XI. Lajosnak más módon kellett próbálkoznia. Piuszt azzal kívánta meglágyítani, hogy 1462 márciusában René jogainak támogatásáért cserébe 40 000 lovast és 30 000

¹² Firenzét az itáliai konfliktusban vállalt semlegességének feladására próbálta rábírni, Milánót arra, hogy vonja vissza csapatait Nápolyból, és segítsen visszazerezni a márciusban francia fennhatóság alól kikerülő Genovát, XI. Lajos minden diplomáciai eszközt megpróbált bevetni a három itáliai állam megnyerése érdekében: házasságot ajánlott fel Anjou René fia, Kalábriai János és a milánói herceg lánya, Hippolita Sforza között (Kendall, Paul Murray: *Louis XI*. Paris, 1974. 490.), kijelentette, hogy nem támogatja a milánói trónra igényt tartó Orléans-ház törekvéseit, lovaggá ütötte a firenzei követet, Piero de’Pazzit és a velencei küldöttet, Bernardo Giustinianot. Ezt a firenzei követek 1462. január 11-i jelentéséből tudjuk. In: Desjardins, Abel: *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane*. Paris, 1859, I. 126.

¹³ Setton: *The Papacy and the Levant* i.m., 240–241.

¹⁴ Velence 1462 tavaszán 3 000 dukát támogatást szavazott meg a magyar királynak és további 16 000 aranyat ígért. Teke Zsuzsa: Az itáliai államok és Mátyás. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk.: Rázsó Gyula–V. Molnár László Budapest, 1990. 246–248.

¹⁵ Perret, Paul-Michel: *La première ambassade vénitienne à Louis XI. 12 octobre–mai 1462*. Paris, 1891.

gyalogost ajánlott fel a török ellen.¹⁶ Vállalásának hitelességét aláasta, hogy a velenceiek tudomása szerint legfeljebb 10 000 katonát adott volna ugyanerre az akcióra.¹⁷ A pápa számára mindenesetre az Anjou igények elismerése túl nagy ár lett volna a bizonytalan katonai segítség ellenében, így elutasította a javaslatot.

A francia követjárás egybeesett Podjebrád küldötteinek római megjelenésével, akik elszántan – de sikertelenül – szerették volna megerősíteni a cseh egyház szabadságjogait garantáló prágai kompaktákat. Érdekes helyzet állt elő azáltal, hogy Piccolomini, a konciliarizmus egyik élharcosa Piusz pápaként már nem ismerte el a bázeli zsinaton hozott döntéseket. Az egyházfő ügyesnek vélt taktikai húzással a francia uralkodót állította példaként a csehek elé, mint aki a *Pragmatica Sanctio* eltörlésével hajlandó volt elfogadni a Szentszék irányítását. Valójában úgy tűnik, hogy a Rómában ekkorra már egyaránt csalódott francia és cseh politika éppen itt talált egymásra.¹⁸

Podjebrád György igyekezett kitörni az országát fojtogató politikai karanténból és nagyszabású diplomáciai manőverbe kezdett. Követe, az itáliai-francia származású Antoine Marini egy olyan európai koalíción alapuló keresztes háborút javasolt, amelyben a cseh király játszott volna a vezető szerepet. Mivel Podjebrád kapcsolatai ekkorra Frigyes császárral is megromlottak, a cseh uralkodó Lengyelországhoz, majd Franciaországhoz közelített. Magyarországra mint természetes szövetségesre számított, hiszen Mátyás felesége a leánya volt. Céljának elérése érdekében Marini sorra járta a számba vehető európai hatalmakat: 1462 augusztusában a törökellenes küzdelemben érdekelt Velencével tárgyalta,¹⁹ októberben pedig a francia királlyal. XI. Lajos azonban nem szakítani akart a pápával, hanem nyomást gyakorolni rá. A cseh kapcsolatok ráadásul felkeltették a burgundi udvar gyanúját is, hogy felújul az 1457-es francia–közép-európai koalíció, és Luxemburg kérdése ismét előtérbe kerül. A francia király segítséget ígért ugyan a törökellenes fellépésben,²⁰ de igyekezett megnyugtatni

¹⁶ Creighton Mandell: *A History of the Papacy from the Great Schism to the Sack of Rome*, h.n. 1897, III. 278.

¹⁷ Velence levele pápai követéhez, 1462. március 19. „*Regiam Majestatem Franchorum sperandum est et pro suo naturali more et persuasionibus V. S. inductam si non plures saltem X milia pugnatorum ad hanc expeditionem missuram esse.*” In: *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*. Szerk. Nagy Iván–Nyáry Albert. Bp., 1875. I. (No. 77.) 120. [továbbiakban lásd: MDE].

¹⁸ Megérzésünket erősíti az a tény, hogy a Rómában ekkor tárgyaló cseh követ, Zdenek Kostka vezeteti majd a két évvel későbbi franciaországi delegációt is, amely a Béketervet kezdeményezi. Macek szerint a cseh–francia kapcsolatok későbbi motorja, Antoine Marini is részt vett az 1462-es római tárgyalásokon, aki ekkor ismerhette meg a franciák pápaellenes érzületeit. Macek, Josef: *Le mouvement conciliaire, Louis XI et Georges de Podebrady*. *Historica*, XV. (1967), 23–24. Piusz emlékiratai nem említik Marini jelenlétét. *Feljegyzések i.m.*, (cap. 7. 15.) 328–330.

¹⁹ A velencei tanács 1462. augusztus 9-i jegyzőkönyve. MDE, I. (No. 111.) 178–179.

²⁰ Velence a hazatérő Marini beszámolójából ismerte meg francia álláspontot a törökellenes koalíciót illetően, amely ekkor pozitívnak tűnt számukra. Ugyanitt értesítik a franciákat a Magyarországot fenyegető veszélyről. Az államtanács 1463. március 17-i, XI. Lajoshoz írt levele. MDE, (No. 124.) 197–198.

Jó Fülöpöt is.²¹ Marini novemberi megbeszélései a burgundi udvarban nem voltak eny-nyire sikeresek. A herceg ugyan újra elkötelezte magát a török elleni harcra, de maga akart a hadjárat élére állni, gyanakodott Podjebrádra és a pápai szövetséget elengedhetetlennek tartotta az akció sikeréhez.²²

Ráadásul úgy tűnik, hogy Marini a tárgyalások során önállósította magát. Míg Velencében csak a cseh király követeként szerepelt, addig a francia udvarban már a lengyel uralkodó és Mátvás képviselőjében is tárgyalt – ahogy később kiténik – a magyar udvar tudta nélkül.²³

A diplomáciai cselvetések azonban nem segítettek. XI. Lajos energiáit a Burgundiának korábban – az 1435-ös arras-i szerződésben – zálogba adott Somme-menti városok visszavásárlása kötötte le. A francia diplomácia egyéb elkötelezettségei is komolyan korlátozták Lajos mozgásterét.²⁴

Piusz eközben tovább dolgozott a megálmodott keresztény összefogáson. 1463 kora tavaszán előbb legátust küldött Burgundiába, majd Magyarországot és ismét csak Franciaországot kívánta bevonni a keresztes háborúba.²⁵ Július 19-én sikerült tető alá

²¹ XI. Lajos 1462. október 12-i levele Jó Fülöp burgundi herceghez, amelyben kijelenti, hogy nem cselekszik Burgundia érdekei ellenében: „*Si vous avons bien voulu escrire ces choses, afin que en soiez adverty, et aussy pour vous acertener que se ledit roy de Behaigne vouloit parler ou faire mention dudít duché de Luxembourg, ou d'autre chose quelconque qui vous peust fournir à prejudice, nous n'y entendrons en quelque maniere, mais vous en edvertirons.*” *Lettres de Louis XI* (No. LII.) 83. A kérdés azért is vált fontossá, mert már folytak a Somme-menti városok visszavásárlására vonatkozó francia–burgundi tárgyalások (lásd lentebb), amelyek előfeltételét képezte az is, hogy Lajos mondjon le luxemburgi igényeiről, amit november 25-én meg is tett. Lavisse, Ernest: *Histoire de France illustrée*. Paris, 1911, IV./2. 340. 1. jegyz.

²² Paviot: *Les ducs de Bourgogne* i.m., 161–162.

²³ Velence 1462. augusztus 9-i, már említett jegyzőkönyvében a következő megfogalmazás található: „*Spectabili militi domino Antonis Gallico, oratori Serenissimi D. Regis Bohemie qui ad presentiam nostram venit...*” *MDE*, I. (No. 111.) 178. XI. Lajos ugyanerről viszont a következőképpen ír: „*le roy de Behaigne nous a puis nagueres escript, par homme propre qu'il a envoié devers nous, que, se nostre plaisir estoit, luy et les rois de Hongrie et de Poulaine desireroient bien avoir aliance et confederation avec nous, principalement pour l'exclusion des ennemys de la foy chrestienne.*” *Lettres de Louis XI* (No. LII.) 82–83.

²⁴ Az itáliai ügyek például igencsak rossz irányt vettek: az Anjou csapatokat az év nyarán több vereség érte Dél-Itáliában, így Lajos René-párti érvei is meggyengültek Rómában. A másik Aragón-front ennél sikeresebbnek mutatkozott: az Ibériai-félsziget trónviszályaiba beavatkozó francia korona ekkor foglalta el – nem kevés nehézség árán – Roussillon és Cerdagne tartományokat. Heers, Jacques: *Louis XI*. Paris, 2003, 58–59. Gondot okozott viszont, hogy miután Angliában a Valois-k által támogatott Lancaster-ház uralma véget ért, megnövekedett egy újabb angol invázió lehetősége. Gillingham, John: *A Rózsák háborúja*. Budapest, 1985, 178–179. A francia uralkodó 1462–1463-ban az egész nyugati partvidéken védelmi intézkedéseket rendelt el egy lehetséges angol inváziótól tartva. Lásd: *Lettres de Louis XI* (Nos. XLII–LII.) 67–83.; Favier, Jean: *Louis XI*. Paris, 2001, 442–444.

²⁵ *Feljegyzések* i.m., II/2. (cap. 12.14 -16.) 548–550. Franciaországba Theodoro feltre-i püspököt, Magyarországra pedig Luccai Domonkos torcellói püspököt küldte. *MDE*, I. (No. 128.) 204–205.

hoznia a német-római császár és a magyar uralkodó közti bécsújhelyi békét, ami Mátyás részéről a törökellenes akció előfeltétele volt.²⁶ Ennek köszönhető, hogy szeptember 12-én Velence és Magyarország szövetséget kötött egymással. Megállapodtak abban, hogy a köztársaság a Peloponnészoszi-félszigeten fog támadni, Mátyás pedig Boszniában. A Signoria pénzügyi segítséget is nyújtott a magyar uralkodónak.²⁷

Ősszel újabb pozitív fordulat állt be a tervezett háború ügyében: a magyar–velencei koalíció kiegészült a burgundiak ajánlatával. 1463 szeptemberében Guillaume Fillastre, a herceg követe 6 000 katonát ígért.²⁸ Október 19-én a Szentszékkal és Velencével három évre terjedő szövetséget kötött. Maga a herceg december végén ünnepélyesen be is jelentette, hogy következő májusban keletre indul.²⁹

Bár Jó Fülöp elkötelezettsége őszintének tekinthető, betegsége, tanácsadóinak ellenállása megkérdőjelezték tényleges részvételét a törökellenes harcokban. Maga XI. Lajos az angol béketárgyalásoktól tette függővé vazallusának elengedését a hadjáratra.³⁰ A franciák meggyőzése pedig kemény diónak bizonyult. Amikor 1463 őszen Niccolò Canale velencei követ a koalícióban való részvételre buzdította a királyt, kitérő válaszokat kapott. Bár a francia uralkodó novemberben kijelentette, hogy 300 000 dukát értékben hajlandó 12 hadihajót felszerelni a vállalkozásra, Firenzéhez írott decemberi levelében pedig úgy fogalmazott, hogy a már csak névleg befolyása alá tartozó Genova átadását Milánónak az itáliai béke és a török elleni összefogás indokolja,³¹ az idős burgundi herceget nem tartotta alkalmasnak a hadjáratban való részvételre. Véleménye szerint Jó Fülöp már útközben meghalna, így jobban tenné, ha a keresztes akcióra szánt pénzt Hunyadi Mátyásnak adná.³² A király magát a háborút is szkeptikusan ítélte meg, de különösen annak megvalósítási módját kritizálta. A burgundi uralkodó halála ugyanis országában a fia által képviselt franciaellenes erőket juttatta volna hatalomra, ami nem állt XI. Lajos érdekében.

Valójában a francia király egész magatartásában a hadjárat iránti ellenszenv mutatkozott meg. Jellemző, hogy a milánói herceg kénytelen volt szabadkozni a koalícióban való részvétele miatt. XI. Lajoshoz írott április 18-i levelében Francesco Sforza kifejtette,

²⁶ Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, 2001, 51–52.

²⁷ Ennek összegét 1464 januárjában havi 4 000, később 6 000 dukátban határozták meg. Teke: *Az itáliai államok és Mátyás i.m.*, 248. és 20. jegyz.

²⁸ Creighton: *A History of the Papacy i.m.*, III. 315–316.

²⁹ Schnerb, Bertrand: *L'Etat bourguignon*. Paris, 2005, 314. és Setton: *The Papacy and the Levant i. m.*, 249.

³⁰ Paviot: *Les ducs de Bourgogne i.m.*, 162.

³¹ „*Quod profecto Italiae paci ac faciliori contra Theucrum (sic!) expeditioni quam plurimum conducere arbitrabimur.*” 1463. december 24. *Lettres de Louis XI...*, (No. CIX) 177. Az ügylet valós indoka az volt, hogy a franciák nem tudták visszaszerezni az ellenük fellázadó Genovát, s XI. Lajos ügyes húzással úgy próbálta megnyerni a számára fontos Milánó szövetségét, hogy egy hatalma alól kikerülő várost adott át neki.

³² „*Gli dise che forsa meglio seria de fare spendere li soy dinari in lo re de Ungaria.*” Maletta milánói követ 1463. november 23-i jelentése. Mandrot: *Dépêches des ambassadeurs*, I. 325.

hogy a tervezett pápai–burgundi fellépés nem ellentétes Franciaország érdekeivel, hanem Magyarország és ezáltal Itália megmentését szolgálja.³³ Hasonlóképpen, amikor májusban Angelo de Rieti pápai legátus 60 000 dukát támogatást próbált megszerezni a magyar király megsegítésére,³⁴ a tized átengedését XI. Lajos nem engedélyezte.

Az 1463 őszen megkötött szerződések közül egyedül a velencei–magyar bizonyult hatékonynak. Míg Mátyás hadjáratot indított Boszniába, s visszafoglalta Jajcát, valamint a környező erősségeket, addig Velence megszerezte szinte a teljes Peloponnészoszt és Leszbosz szigetét.

Ezenközben Podjebrád diplomáciája is aktivizálódott. Követe, Marini 1464 tavaszán Magyarországon tárgyalt. Itt mutatta be a cseh király közkeletűen csak Béketervnek nevezett elképzelését, amely egy olyan európai fórumot képzelt el, ahol a tagok az egymás közti béke fenntartása, s a török kiűzése érdekében rendszeres tanácskozást tartanának.³⁵ A tervezet látványosan mellőzte a pápát és a német-római császárt, s a francia uralkodó súlyát növelte volna meg az európai politikában.³⁶ A magyar királyi tanács kikelt ugyan az ellen, hogy két évvel korábban Marini Mátyás nevében is tárgyalt a franciákkal, de beleegyezett abba, hogy a követ a lengyel király mellett a magyar uralkodót is képviselje XI. Lajosnál.³⁷

A francia király viszont ingadozott a cseh ajánlattal kapcsolatban, mert prelátusai elvetették az utrakista uralkodóval kötendő szövetséget. Nem akart a pápával szakítani, s a burgundi érdekeket is sértette volna Podjebrád újabb javaslata, hogy Luxemburg ügyét vegyék bele a megállapodásba. Az egyháziak álláspontját figyelembe véve, Lajos végül a pápát és a császárt mellőző tervet elvetette, de 1464 nyarán megkötöttek egy általános – semmire nem kötelező – cseh–francia barátsági szerződést.³⁸

³³ Mandrot: *Dépêches des ambassadeurs*, II. 36–37.

³⁴ A milánói követ jelentése a francia udvarból 1464. május 12-én: „*D. Angelo richiedo ch’el Re voglia essere contento lassare tore LX^m ducati de questa decima per dare al re de Ungaria*”. Mandrot: *Dépêches des ambassadeurs* II. 133.

³⁵ A dokumentumot az Európai Unió történetével foglalkozó szakemberek a kontinentális egység kialakulásának fontos előzményének tekintik. Pl.: Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Budapest, 2001.; Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. Budapest, 2001.; Zourek, Jaroslav: *Le projet du roi tchèque George de Podiebrad*. *Annuaire français de droit international*, 1964. 10/1, 14–37.

³⁶ Éppen ezért a középkori diplomáciatörténet kutatói a tervezetet általában a cseh király kitörési kísérleteként értelmezik az országát fojtogató politikai vákuumból. Fraknói Vilmos: *Hunyadi Mátyás király*. Budapest, 1890. 139–140.; *Tervezet a Kereszténység leendő békéjéről*. Szerk. és ford.: Karáth Tamás. Szeged, 1998. (*Documenta Historica*, 39.) [Továbbiakban: Karáth (szerk.): *Tervezet*].

³⁷ Az erről tanúskodó levél egyetlen kiadása: *Epistolae Matthiae Corvini regis*. Ed. Kelcz Imre. Cassoviae, 1743. (No. LXII.) 138–140. Erről lásd még: Karáth (szerk.): *Tervezet* i.m., 16–18.

³⁸ A cseh követek és a francia király közötti találkozási június 30-án került sor. A küldöttség egyik tagja által készített útibeszámoló szerint a francia király külön kérte, hogy a megkötendő szövetségben Podjebrád címei között ne szerepeljen a Burgundia által birtokolt, de a cseh korona által is követelt luxemburgi hercegi cím. A szöveg angol nyelvű kiadása: *Diary of an Embassy from King of George of Bohemia to King Louis XI of France*. Ed. A. H. Wratislaw. London, 1871, 33 és 49–52.

Ily módon a törökellenes összefogás ürügyén két nagy európai koalíció formálódásának lehetünk tanúi: a pápa által irányított velencei–burgundi szövetségnek, s a pápát kihagyni kívánó, cseh–francia–lengyel társulásnak. Retorikájában mindkettő a pogány kiűzését tartotta elsődlegesnek, de ténylegesen csak az első alakult meg, s hadi tevékenység is csak ettől volt várható. Mátyás – a minél szélesebb összefogás gondolatától hajtva – mindkét csoporttal kapcsolatot tartott fenn, bár nem világos, hogy mennyire volt tisztában a cseh elképzelés valós, pápaellenes célkitűzéseivel.

A szövetségesek hangzatos ígéretei ellenére, amikor Piusz 1464 nyarán hadba szállt, gyakorlatilag csak a velenceiek és a burgundiak támogatták. Az Anconába meghirdetett találkozóra a köztársaság egy tucatnyi gályát küldött, Christoforo Moro dózse személyes parancsnoksága alatt. Jó Fülöp flottája már későn érkezett. A törvénytelen gyermekei által irányított burgundi hajóhadat Marseille-ben érte a hír, hogy a pápa augusztus 15-én meghalt. A francia uralkodó korábbi ígéreteiből semmit nem teljesített.

Piusz utódjával a velencei származású Pietro Barbot választották meg II. Pál néven, aki folytatni kívánta a törökellenes harcot. A szervezéssel a francia Guillaume d'Estouteville bíborost és a közép-európai politikában járatos Carvajal kardinálist bízta meg, akik megkapták a tolfai timsóbányák jövedelmét és elvben a keresztes háborúkra kivetett egyházi adót. Az itáliai államok azonban nem adták meg a pápától elvárt segílyt,³⁹ és a többi nyugati hatalom is udvariasan kitért a felhívás elől. Mátyás megkapta a Piusz kincstárában maradt 40 000 dukátot „*pro subventionem sancte expeditionis adversus impium Turcum*”,⁴⁰ majd később újabb segílyeket a pápától 1465–1466-ban, és megvédte a török ellentámadástól boszniai hódításait. A velenceiek egészen 1479-ig folytatták küzdelmüket, a burgundi hajók azonban a Ceutát ostromló berber kalózok elleni apró konfliktustól eltekintve semmilyen részt nem vállaltak a hitetlenek elleni harcban.⁴¹

Összegzés

Piusz halálával a törökellenes koalíciók felbomlottak. Mátyás szakított a cseh királlyal, Velence megvonta tőle anyagi támogatását és Zengg ügyében konfliktus támadt a két állam között.⁴² A burgundiak is lemondtak a keresztes háborúról, mert a hatalmat apja nevében gyakorló Merész Károly a francia politikára koncentrált. Mindezzel párhuzamosan haltak el a cseh uralkodó elképzelései is a széles európai együttműködést illetően.⁴³

³⁹ MDE, II. (No. 167) 230–237. II. Pál levele az itáliai államoktól elvárt segílyekről 1464–1465 fordulóján. Tévesen 1471-re datálva. Lásd ugyanerről: Setton: *The Papacy and the Levant* i.m., 275. 14. jegyz.

⁴⁰ Setton: *The Papacy and the Levant* i.m., 272.

⁴¹ Schnerb: *L'Etat bourguignon* i.m., 316–317.

⁴² Teke: Az itáliai államok és Mátyás i.m., 250–251.

⁴³ Németh: *Európa-tervek* i.m., 52. Karáth (szerk.): *Tervezet* i.m., 18.

XI. Lajos és Mátyás kapcsolata nem szakadt meg. 1465 elején a magyar uralkodó még reményét fejezte ki, hogy a francia király részt fog venni egy újra formálódó török-ellenes szövetségben,⁴⁴ de csatlakoznia kellett. Lajos már nem is volt abban a helyzetben, hogy bármilyen nemzetközi akciót támogatni tudjon, hiszen az ellene kirobbant, az ország jelentősebb tartományurait tömörítő Közjó Liga háborúja kötötte le energiáit. Így amikor követe, egy bizonyos Georgius lovag közép-európai körútja során a magyar udvarban is megjelent, csupán XI. Lajos baráti szándékairól biztosíthatta az ennél többet váró Mátyást.⁴⁵

Kapcsolataik csupán az 1470-es évek végén, egy újabb válságsorozat alkalmával újultak fel, amikor a két uralkodó egyeztetni kívánt a „Pazzi-háború” kapcsán az itáliai ügyekben, illetve felmerült a lehetősége egy közös Habsburg-ellenes fellépésnek is.⁴⁶

---

⁴⁴ *Mátyás király levelei*. Kiad. Fraknói Vilmos. Budapest., 1893, I. (No. 49.) 64–65. [Továbbiakban: MKL].

⁴⁵ A levelet magát nem, csupán az erre adott 1465. december 2-i magyar választ ismerjük. MKL, (No. 95.) 130–131.

⁴⁶ Erről lásd: Györkös Attila: La guerre des Pazzi et les relations franco-hongroises (1477–1481). In: Bárány, Attila–Györkös, Attila (eds): *Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West*. Debrecen, 2009, 393–404.

HALÁL PÁRIZSBAN – ELMÚLÁS ÉS ERŐSZAK A 15–16. SZÁZADI FRANCIA KRÓNIKÁKBAN

4

A középkori francia krónikairódalom hazai legalaposabb ismerője Csernus Sándor, aki híres és kevésbé híres krónikási elbeszélésekben elsősorban a magyar történelem tükröződéseit kereste, ám közben biztos kézzel kalauzolta olvasóját a késő középkori történeti elbeszélő művek műfajain keresztül.¹ Jelen tanulmányban ennek a krónika-irodalomnak néhány képviselőjét és az őket követő 16. századi szövegeket veszem vizsgálat alá, ám egészen eltérő kérdésre keresem a választ: hogyan jelenik meg ezekben az elbeszélésekben a halál, és milyen változásokon mentek keresztül a 15–16. század folyamán az elmúlást megjelenítő történetek.

A kérdésfelvetés furcsának tűnhet, hiszen a halál elsősorban a történeti demográfia és a kvantifikáló történetírás terepe,² vagy ha más megközelítést alkalmazunk, akkor a halálhoz kapcsolódó attitűdök kutatásában végrendeletek, halotti rítusok és képi ábrázolások jelentik a vizsgálandó dokumentumokat.³ Ám észre kell vennünk, hogy a középkor végi és kora újkor eleji városi krónikákban, feljegyzésekben rendkívül nagy helyet kapott a különféle jelenségekhez köthető halálesetek megjelenítése, ami következtetni enged az önjelölt krónikások világképére.⁴ A 15–16. század nem hivatalos krónikaiban, amelyeket hol naplónak, hol napló-feljegyzéseknek, hol városi krónikáknak neveznek a kiadóik és elemzőik, különös egyvelegét olvashatjuk a nagy történeti eseményeknek, a helyi élet ügyeinek, valamint a szerzők szűkebb közösségéhez köthető tényeknek. Ezeknek a történéseknek minden szintjén megjelenhet a halál – a nagypolitika szintjén például csatákban elesett nagyurak, életük végéhez elért helyi és országos hírességek, illetve nagy járványok formájában: ezek a történések hagyományosan beleillenek a koruk fontos eseményeiről beszámoló krónikások repertoárjába. A vizsgált két évszázad alatt azonban láthatólag egy átalakulás ment végbe a szerzők figyelmét felkeltő halálesetek tematikájában: az országos és helyi illusztris halottak mellett igen nagy számban találkozunk kivégzésekkel, illetve növekvő arányban véres bűntényekkel vagy egyszerűen tragikus balesetekkel, amelyek egyre sötétebb árnyalatot adnak a feljegyzések hangulatának.

¹ Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest, 1999.

² Lásd Pierre Chaunu és Michel Vovelle munkáit.

³ Szabó Péter: *A végtisztesség*. Budapest, 1989.; Danièle Alexandre-Bidon–Cécile Treffort: *A réveiller les morts. La mort au quotidien dans l'Occident médiéval*. Lyon, 1993.

⁴ Dufournet, Jean: *Commynes et la mort*. In: Herman Braet–Werner Verbeke: *Death in the Middle Ages*. Leuven, 1983, 222–238.

Ez a sokféle haláleset lehetne pusztán egymáshoz nem kapcsolódó események halma: gondolhatnánk véletlenszerűnek is, hogy egy szerző beszámol-e vagy sem egy akasztásról vagy éppen egy apagyilkosságról. A jelenséget, vagyis a halál egyre hangsúlyosabb, egyre több arcú megjelenését a helyi tematikájú elbeszélő források műfájában azonban jól bele tudjuk illeszteni a korszakunkban végbemenő, sok szinten zajló számos fontos folyamatba. Ezek között vannak jól ismert, közhelyszerűen idézett jelenségek, illetve olyanok is, amelyek partikuláris voltak miatt nem feltétlenül kerülnek a történészek többségének látószögébe, ám összekapcsolódva a korszak meghatározó tendenciájává állnak össze. Így jól ismert téma a pestis utáni művészetben megfigyelhető sokféle új, holttest és halál-központú téma és műfaj: a haláltánc (*danse macabre*), a három élő és a három halott találkozása, az emberi élet és a test mulandósága feletti sajnálkozás, vagy éppen a síremlékeken az elhunyt naturalisztikus, a felbomlást hangsúlyozó ábrázolása (*transi*).⁵ Huizinga híres szavai a vér és a rózsák egyszerre beszívtott illatáról szintén a középkor végi élet kegyetlenségét és erőszakosságát emelik ki.⁶

A művészetben megragadható átalakulás mellé összetett folyamatok is illeszthetők. A vallásos élet nem is annyira újfajta jelensége a korszakban a 13. századtól megfigyelhető kultusz Krisztus emberként elviselt szenvedése körül: a passióábrázolások, a Megváltó sebeinek, a szenvedéstörténet tárgyainak elkülönített megjelenítése,⁷ ami együtt járt a Krisztus megváltó halálát, feláldozott testének és vérének jelenvalóságát hangsúlyozó oltáriszentség-kultusszal, az Úrnapja megünneplésével, az eucharisztikus csodák különféle fajtáival, melyek során az ostya vérezni kezdett.⁸ Gyakoribbá vált a szentek, mártírok szenvedéseinek részletező ábrázolása is akár a legendáriumok elbeszéléseiben, akár képi formában is. Ugyancsak a vallásosság kategóriájába tartozik a keresztényhez méltó halál elsajátításának folyamata. Az egyéni üdvözülés előtérbe kerülése a 13. századtól lelkipásztori feladattá tette az élet utolsó fázisának, mint az üdvösség zálogának előkészítését,⁹ a 15. században pedig kéziratot formában, majd 1450 és 1550 között nyomtatásban is megjelentek a lelkiismeretvizsgálat, végrendelkezés, gyónás, imádkozás fontosságára okító művek, az *Artes moriendi*, amelynek metaszetein a halálos ágyán fekvő ember körül angyalok és démonok küzdöttek a lelkéért.¹⁰

⁵ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1976, 11. fejezet; Cohen, Kathleen: *Metamorphosis of a death symbol. The transi tomb in the late Middle ages and the Renaissance*. University of California Press, 1973.

⁶ Huizinga: *A középkor alkonya* i. m., 25.

⁷ Merback, B. Mitchell: *The thief, the cross and the wheel: pain and the spectacle of punishment in medieval and renaissance Europe*. London, 1999.

⁸ Tóth G. Péter: „Európa véres színháza”. A fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság kultúrája a kora újkori Magyarországon. In: *Ünnep – hétköznapi – emlékezet. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.)* Salgótarján, 2002, 21–47; Rubin, Miri *Corpus Christi. The Eucharist in late medieval culture*. Cambridge, 1991.

⁹ Ariès, Philippe: *Western attitudes toward death from the Middle ages to the present*. Baltimore – London, 1974.

¹⁰ Chartier, Roger: Les arts de mourir 1450–1600. *Annales ESC* 1976/1, 51–75.

Megváltozott a korszakban az igazságszolgáltatás viszonya is a halálhoz. A korábban széles körben elfogadott erőszakos cselekedetek, a vérontás, az emberölés egyre inkább a hatalom látókörébe kerültek, és kriminalizálódtak, büntetendő bűnné váltak. Az is megfigyelhető, hogy végig a korszakban, háborúk és polgárháborúk közepette, fel-felmerült a társadalom részéről a szigorúbb igazságszolgáltatás igénye, a közbiztonság romlásának felpanaszolása, a túl enyhe ítéletek, túl könnyen osztogatott királyi kegyelem vádja.¹¹ A középkor utolsó századait szokás a válságjelenségekhez kötődően különösen erőszakosnak tartani, ezt azonban egyre inkább felváltja egy olyan történelmi megközelítés, amely inkább az erőszakra fordított figyelem megnövekedését vizsgálja: a bíraskodás célpontjába kerültek és így láthatóvá váltak a forrásokban olyan, korábban kevésbé megjelenített bűnök, mint az emberölés, a gyermekgyilkosság vagy éppen a homoszexualitás.¹² Mindez többféle következménnyel járt. A hatalom egyre keményebben lépett fel az ilyen fajta bűnök ellen: miközben a középkor utolsó századai előtt inkább a peren kívüli megegyezés, a vérdíj, a száműzetés, a vezeklés rendszerében gondolkodva „simították el” a bűntett által felborult közrendet, ezután egyre gyakrabban folyamodtak a kivégzéshez; a 16. században pedig Robert Muchembled szavaival a „kínzenvedés robbanásszerű növekedését” (*éclat des supplices*) tapasztalhatjuk meg.¹³ Hozzákapcsolódik ez az igazságszolgáltatás 13. századtól megfigyelhető átalakulásához: a római jog térnyeréséhez, a kínvallatás alkalmazásához, az inkvizitórius eljárás elterjedéséhez is.¹⁴

A társadalmi szempontokat figyelembe véve az is megállapítható, hogy az erőszak visszaszorításával és uralkodói monopóliumával szemben nagy jelentőségre tett szert ebben a korszakban a kizárólagosan a nemességhez kötődő erőszak, a párbaj, amelyben a résztvevők a becsületért vagy a dicsőségért egyre nagyobb vehemenciával dobták oda az életüket és társaik életét.¹⁵ A párviadalban, lovasrohamban, egyenlők közti összecsapásban az ellenséggel vívott csatában, vagy akár polgárháborúban és párbajban elnyert „szép halál” nemesi ideálja éppen ekkoriban, a 16. század folyamán kezdett el átalakulni „jó halállá”, vagyis az üdvösségre törekvő, épületes keresztényi halállá, amely emellett még az uralkodó érdekét is szolgálta.¹⁶

¹¹ Muchembled, Robert: *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus. XVe–XVIIIe siècle*. Paris, 1992, 53–79.

¹² Dean, Trevor: *Crime in medieval Europe 1200–1550*. Harlow, 2001, 47–73. Boone, Marc: State power and illicit sexuality: the persecution of sodomy in late medieval Bruges. *Journal of Medieval History* 1996/2, 135–153.

¹³ Muchembled: *Le temps des supplices* i. m., 15–52., 81.

¹⁴ Tóth: *Európa véres színháza* i. m., 32.

¹⁵ Billacois, François: *The duel. Its rise and fall in early modern France*. New Haven – London, 1990; Muchembled, Robert: *Une histoire de la violence. De la fin du Moyen Age à nos jours*. Paris, 2008, 253–285.

¹⁶ Germa-Romann, Hélène: *Du „bel mourir” au „bien mourir”: sentiment de la mort chez les gentilshommes français (1515–1643)*. Droz, 2001.

Az egyre láthatóbbá, egyre központibb témává váló erőszak másik folyamánya vagy megjelenési formája a bűntettek iránti megnövekedett figyelem, a gyilkosságok, kegyetlenség sokféle műfajban kibontakozó ábrázolása. Míg a háborús rémtettek szisztematikus felvonultatása a német nyelvterületen a *Simplicissimus*-művekben ragadható meg, addig Itáliában és Franciaországban a véres bűntényeket és a bűnösökre lesújtó isteni vagy emberi büntetéseket taglaló röplapok (*occasionnels, canards*) egyre nagyobb számú kiadása figyelhető meg. A műfaj sikerét az is bizonyítja, hogy az aktualitás látszatát sugalló elszigetelt történetek mellett 1550 és 1650 között igazi bestsellerekké váltak a „tragikus történetek” (*histoires tragiques*), amelyek gyűjteményes formában nyújtották az olvasóközönség számára a kegyetlen részletekben tobzódó rémesetek sorát.¹⁷ Ugyancsak a véres repertoárt bővítette az Újvilágra és az ott talált népekre való rácsodálkozás következtében a kannibalizmus gyakori ábrázolása szövegen és képen, illetve a téma elterjedése és felhasználása a vallási polémiaiban és a háborús események leírásában.¹⁸

A kivégzés gyakorivá válása azt is jelentette, hogy a 15–17. századi társadalom egyre gyakrabban találkozott a nyílt színen zajló, nézőközönségnek szánt véres ítélet-végrehajtásokkal, ami a korábbi századokra egyáltalán nem volt jellemző.¹⁹ A szemtanúi megtapasztalás mellett ezek a rituális események utat találtak a könyvpiacra is, hiszen a kivégzéseket gyakran adták ki röplapok formájában. Gyakran a kivégzésekhez kapcsolódott a bűntettek elbeszélése és szöveggé formálása is, hiszen ezeket röplapok formájában a vesztőhely tövében megvásárolhatták az odaseregülő érdeklődők.²⁰ A középkori legendáriumok helyét átvették a protestáns mártírológiák, amelyek a katolikusok kegyetlenségének, a megégetett hitvallók halálának megjelenítésével támasztották alá a reformáció igazát.²¹ Az akasztófa- és vesztőhely-ábrázolások már a 15. században felbukkantak a francia területeken, egyrészt Villon balladáiban, másrészt pedig miniatúrákon.²²

A középkor vége és a kora újkor eleje tehát a halál egyfajta felfokozott megjelenítését hozta magával, ami kapcsolatba hozható a vallásgyakorlattal, a hatalomgyakorlással, az igazságszolgáltatással, a könyvpiaccal, a demográfiával és a képzőművészettel is. A sokféle folyamat átfogó vizsgálatát – a halál történetének megírását – természetesen

¹⁷ Lever, Maurice: *Canards sanglants. Naissance du fait divers*. Paris, 1993.; Pech, Thierry: *Contre le crime. Droit et littérature sous la contre-réforme. Les histoires tragiques (1559–1644)*. Paris, 2000.

¹⁸ Lestringant, Frank: *Catholiques et cannibales: le thème du cannibalisme dans le discours protestant au temps des guerres de religion*. In: Jean-Claude Margolin – Robert Sauzet: *Pratiques et discours alimentaires à la Renaissance*. Paris, 1982, 233–245.

¹⁹ Dülmen, Richard van: *A rettenet színháza – Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, 1990.

²⁰ Bastien, Pascal: *L'exécution publique à Paris au XVIIIe siècle. Une histoire des rituels judiciaires*. Seyssel, 2006, 17–58.

²¹ El Kenz, David: *Les bûchers du roi. La culture protestante des martyrs (1523–1572)*. Seyssel, 1997.

²² Morel, Barbara: *Une iconographie de la répression judiciaire. Le châtiment dans l'enluminure en France du XIIIe au XVe siècle*. Paris, 2007.

számos forrásműfaj bevonásával is nehéz lenne elvégezni, itt azonban csak egyetlen forrástípus szűrőjén keresztül próbálok rávilágítani a lejátszódó jelenségek körvonalaira. Vizsgálódásomban azt szeretném tehát feltárni, hogy a fent vázolt, esetenként igen hosszú távú folyamatok milyen módon tükröződnek a 15–16. században íródott, elsősorban párizsi városi krónikákban; illetve megpróbálom ezeknek a folyamatoknak a keretében értelmezni a krónikákban kézzel foghatóan megfigyelhető átalakulásokat.

A vizsgált krónikák szerzői általában a klerikus és jogász közegekből kerültek ki: a 15. század eleji eseményekről egy névtelen krónikás számol be, akit hagyományosan Párizsi polgárnak nevez a szakirodalom, ám tudjuk, hogy az egyetemen oktatót, illetve feltételezhető, hogy tagja volt a Notre-Dame káptalanának is.²³ A 15. század második feléről a jogász Jean de Roye, Bourbon hercegének titkára vezetett feljegyzéseket, amelyeket tartalma miatt Botrányos krónikának neveztek a későbbi kiadók.²⁴ A 16. század elején két feljegyzéssort is használtam, az egyik Nicolas Versoris jegyző számadáskönyve, a másik pedig egy névtelen klerikus napról napra vezetett krónikája, amelyet szintén egy párizsi polgár naplójaként adtak ki.²⁵ A 16. század végi állapotokat pedig Pierre de l'Estoile jogász híres regisztrum-krónikája alapján vizsgáltam.²⁶ A Párizs-központú elemzés mellé egy vidéki szöveget is beemeltem, Jacques du Clercq előkelő születésű arras-i polgár krónikáját az 1450–1460-as évekből.²⁷ A szerzők tehát mind a városi társadalom művelt középrétegébe tartoztak, és feljegyzéseiket saját szórakoztatásukra, nem pedig hivatalos megbízásra vezették – azt szerkesztették bele munkájukba, amit arra méltónak és érdekfeszítőnek gondoltak.

Halálos ágyak, végső dolgok

Valamennyi krónikában tekintélyes helyet foglal el az illusztris személyek haláláról való megemlékezés. Pápák és királyok, püspökök, hercegek, királyi tanácsadók, városi vezetők és feleségeik halálhíréről számoltak be a krónikáírók, akik szinte mindig rövid kommentárokat is fűztek az esetekhez. A legtöbb műben megjelennek, bár eltérő arányban, az elhunytak erkölcsi tulajdonságait méltató kifejezések, az egyes szerzők

²³ Tuetey, Alexandre: *Journal d'un bourgeois de Paris 1405–1449*. Paris. 1881. [a továbbiakban: Bourgeois de Paris 15.]

²⁴ Mandrot, Bernard de: *Journal de Jean de Roye connu sous le nom de Chronique scandaleuse 1460–1483*. I-II. Paris, Renouard, 1894–1896. (a továbbiakban: Roye)

²⁵ Fagniez, Gustave: *Livre de Raison de Me Nicolas Versoris, avocat au Parlement de Paris 1519–1530*. *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*. 12. 1885, 99–222. [a továbbiakban: Versoris]; V. L. Bourilly: *Journal d'un Bourgeois de Paris sous le règne de François Ier (1515–1536)* Paris, Picard, 1910. [a továbbiakban: Bourgeois de Paris 16.]

²⁶ Pierre de l'Estoile: *Registre-journal de Henri III*. In: *Nouvelle collection de mémoires pour servir à l'histoire de France*. Ed. Michaud–Poujoulat, série II, tome I/1. Paris, 1837. (a továbbiakban: Estoile)

²⁷ Jacques du Clercq: *Mémoires*. In: J. A. C. Buchon: *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France*. Paris, 1838, 1–308. [a továbbiakban: Du Clercq]

egyéni stílusában. A legkevesebb teret a 15. századi névtelen párizsi polgár szentelt a jellemvonásoknak, a későbbi szerzőknél nagyobb arányban jelennek meg az életvitelre, a belső tulajdonságokra vonatkozó megjegyzések, ám ezek gyakran sematikusak maradnak: Jean de Roye krónikájában az elhunytak nemesek, jók és bölcsek, Nicolas Versoris-nál erényesek és szakértő jogászok. Pierre de l'Estoile a legbőbeszédűbb, ő számos anekdotát is lejegyzett a halálesetek kapcsán.

Emellett azonban alapvetően széttartóak a halált kíséző megjegyzések. A 15. századi párizsi polgár leginkább a temetési szertartásokat és az elhunyt rangjának megfelelő vagy éppen nem megfelelő ceremóniákat taglalta: külön kitért azokra az esetekre, amikor VI. Károlyt majd később özvegyét, Bajor Izabellát szájalmasan csekély gyászoló kíserte utolsó útjára – érdeklődése tehát alapvetően a külsőségekre irányult.²⁸ Versoris az elhunytak belső kvalitásai mellett nagy hangsúlyt helyezett arra a tényre, hogy megbecsülték őket, illetve fájlalták a halálukat – itt tehát a közösségi vélekedés, a hírnév, a társadalomban betöltött szerep került a középpontba. A 16. századi névtelen polgár ugyanebben az időben másutt nem tapasztalt mértékben szentelt figyelmet a halál okainak és az elhunyt (általában magas) életkorának. Pierre de l'Estoile elbeszélésében a jó halál ideálja jelent meg az illusztris személyek utolsó szavainak, óráinak anekdotaszerű elmesélésében: a szentségek vétele mellett Estoile kitért a világi hiúságok megvetésére, az udvari élet elutasítására, amelyről több haldokló is tanúbizonyságot tett. Halálos ágyán egy idős nemesasszony imádkozva, „szép gyónást” téve készült a halálra, és hatásos szónoklat kíséretében elküldte magáról az őt meglátogató hercegnőt, aki díszes öltözékben, kifeszve jött el hozzá.²⁹ Az arras-i Jacques du Clercq másutt nem fellelhető motívumokat emelt be krónikájába: a meghalt hírességek kapcsán kizárólag a családi kapcsolataikra és az utódlásukra tért ki; a hadi események során elesett, külön megemlített katonáknál a halált mindig pontosan meghatározott lőfegyvernek (mozsárágyúnak, csatagyónak) tulajdonította. Ez a részletező hozzáállás az egyre hatékonyabb új fegyverek által keltett félelem mellett talán arra is utal, hogy a lőfegyverek egyre inkább kikezdték a harcban életüket veszítő nemesek által vallott „szép halál” ideálját, hiszen ezután nem egyenlők közötti, hősies összecsapásban hullottak el, hanem véletlen találatok, közrendűek által irányított lövedékek által.³⁰ És végül az arras-i krónikában konkrét utalásokat találunk a „jó halálra” is, ám a negatív példákon keresztül – Du Clercq négy személy kapcsán jegyezte meg, hogy nem tudtak vagy nem akartak meggyónni az utolsó óráikban, nagyrészt hirtelen halál miatt. A legsötétebb képet egy rablólovagról festette, akinek már életében is számos rossz cselekedetet lehetett felróni, majd halála után azonnal elérte az isteni büntetés: „gyónás és más szentségek vétele nélkül halt meg. Halálakor több jelet is lehetett látni, úgyhogy senki sem merte megközelíteni; amint pedig meghalt, a holtteste azon nyomban

²⁸ Bourgeois de Paris 15. 177, 309.

²⁹ Estoile 97.

³⁰ Germa-Romann: *Du „bel mourir”* i.m., 180–181.

teljesen megfeketedett.”³¹ Az üdvösséggel kapcsolatos reflexiók rendszertelen, ritka megjelenéséből következtethetnénk akár a „jó halál” értékeinek elhúzódó bensővé tételére és elfogadására, valószínűbb azonban, hogy maga a krónika műfaj, illetve az egyéni megfontolások nagyobb szerepet játszanak ebben a hiányban. A halálesetek kommentálásában minden szerzőnk sajátos hangvételt ütött meg, eltérő részletek foglalták le a figyelmét, így a moralizáló hozzáállást vagy annak hiányát is inkább egyéni sajátosságának, mint a mentalitásnak érdemes tulajdonítanunk.

Isten uja és a király keze: véletlen balesetek és kivégzések

Az illusztris szereplők halála mellett megfigyelhető több eltérő kategóriájú haláleset növekvő arányú bemutatása is. Ezek közül jól elkülöníthető a véletlen, furcsa balesetek következtében bekövetkező halál iránti érdeklődés. A 15. század eleji párizsi polgár négy alkalommal villámcsapás, szélvihar következtében összedőlő fal áldozatairól számolt be,³² míg Jean de Roye krónikájában óvatlanul használt fegyverek, íjak és ágyúk okozták a haláleseteket³³ – ezek a visszafelé elsülő bombardák és csatakigyók némiképp emlékeztetnek az ugyanebben az időszakban író Jacques du Clercq által felemlített veszélyes lőfegyverekre. A vizsgált szerzők közül a legnagyobb érdeklődést a 16. század eleji párizsi polgár naplójában tapasztalhatjuk: lovagi tornák résztvevői, lovukat ugrató nemesek, kútásó mesteremberek, élelmiszert szállító hajósok, forró festékfolyadékba zuhant mesterlegények lelték halálukat balesetek következtében, de összedőlő házak, lőporraktárba belecsapó villám is életeket vettek el. 1530-ban pedig római és antwerpeni árvizekről számolt be a krónika szerzője.³⁴ Ez utóbbi esetek pontosan illeszkednek a korszak kiadói stratégiáihoz: látványosan megnövekedett ugyanis a természeti katasztrófákkal foglalkozó röplapok száma, amelyek távoli vidékek balszerencsés eseteiről is tájékoztatták az érdeklődő olvasókat. Újabb és újabb csapások híján gyakran egyszerűen más városba helyezték és újryomták a régebbi történeteket.³⁵ A krónikákban ezek a balesetek érdekes anekdotaként, minden további megjegyzés és fejtegetés nélkül illeszkednek bele az elbeszélésbe.

Ugyancsak egyre nagyobb arányban találkozhatunk a szövegekben kivégzésekkel, amelyek a korszak egyik fontos folyamatát, a királyi igazságszolgáltatás egyre határozottabb és egyre több halálbüntetést kiszabó működését kísérték. Semmiképpen sem

³¹ Du Clercq 128. A rossz halál megjelenítéséről 16–18. századi magyar krónikákban lásd: Slíz Mariann: A pletyka mint történeti forrás. In: Z. Karvalics László–Kis Károly: *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, 2004, 82–107.

³² Bourgeois de Paris 15. 6, 257, 339, 377.

³³ Roye I. 48, 127, 290; II. 81–82.

³⁴ Bourgeois de Paris 16. 347–349.

³⁵ Seguin, Jean-Pierre: *L'information en France avant la périodique. 517 canards imprimés entre 1529 et 1631*. Paris, 1964, 82–95. A szerző 1530 és 1630 között 115 ilyen tematikájú kiadványról számol be.

gondolhatjuk természetesen, hogy a krónikák statisztikai mintavétel formájában jelenítenék meg a büntetés-végrehajtásokat: nyilvánvalóan alulreprezentáltak a hétköznapi, banális ügyek.³⁶ Inkább azt mondhatjuk, hogy a krónikákban található vesztőhely-történetek egyfajta szűrőn keresztül a korszak nagy ügyeiről, az igazságszolgáltatás kiemelt célpontjairól tanúskodnak; másrészt, némiképp közvetlenebb módon, maguknak a krónikaíróknak az érdeklődéséről és félelméről is szólnak, ami talán fényt vethet a városi polgárok attitűdjeire is.

A krónikákban megjelenített kivégzések vizsgált kétszáz évünk alatt egyre nagyobb súllyal szerepelnek a szövegeinkben (a 15. században átlagosan évi egy, a következő században évi három-négy kivégzést jegyeztek le), és végig elsősorban a nagypolitikai ügyekre koncentrálnak, illetve a gyakran szervezett módon, csoportosan úzott rablásra, útonállásra. Ez a kép azonban egyre változatosabbá vált a 16. század folyamán, amikor megjelentek az elítéltek között a protestánsok, a hamisítók, a szexuális bűnök elkövetői és, fokozatosan növekvő arányban, a gyilkosok is. A kivégzés-történetek tehát egyre jobban eluralták a krónikaírók szövegeit, a 16. századi párizsi polgár például az 1530-as évek közepén záródó krónikájának a végén szinte már csak az ítélet-végrehajtásokat jegyezte fel. Az igazságszolgáltatás, a királyi hatalom által felügyelt halál a korszakban más források által dokumentált előretörése, újabb és újabb ügyekre kiterjedő figyelme tisztán leképeződik tehát a krónikaírók által leírt szövegekben is.

A bűnök litániáitól a tragikus történetig

A gyilkosság tehát egyre nagyobb arányban jelent meg a kivégzések okaiként. Mi történt vajon az erőszakos bűnök krónikási megjelenítésével? Az esetszerűen leírt gyilkosságok száma fokozatosan emelkedett a krónikákban, a növekedés tehát itt is megfigyelhető. Teljességgel átalakul azonban emellett a véres történetek tematikája és elbeszélésmódja.

A 15. század eleji krónikában mindössze néhány konkrét, esetszerűen leírt gyilkossággal találkozunk, és ezek is jobbra név nélkül elmesélt véres történetek, amelyek a prédikációkban alkalmazott exemplumokra, példázatokra emlékeztetnek. Két történet is állapotos nők megöléséről számol be. Az egyik nőt egy lázadó vidéki város kegyetlen kapitánya gyilkoltatta meg borzasztó körülmények között, amelyeket a krónikaíró szokatlanul részletesen és sehol máshol nem olvasható érzelmességgel fogalmazott meg.³⁷ A másik terhes asszonyt a polgárháborús mészárlások közepette ölték

³⁶ Erről lásd bővebben: Novák Veronika: Az elítélt teste és a város szövete. Kivégzés, hatalom és térhasználat a 15–16. századi Franciaországban. Megjelenés előtt (Rendi társadalom – polgári társadalom sorozat, HIK 2013.)

³⁷ Bourgeois de Paris 15., 171–172.; Bove, Boris: Violence extrême, rumeur et crise de l'ordre public: la tyrannie du bâtard de Vaurus. In: François Foronda et al.: *Violences souveraines. Travaux d'une école historique*. PUF, 2010, 123–132.

meg, majd a testét a többiekével együtt ruhátlanul az utcára vetették.³⁸ Ezek a történetek minden isteni és emberi törvény áthágásáról, valódi tabuszegésről számolnak be, hiszen állapotos nők meggyilkolásáról szólnak – terhesség gyanújának felmerülése esetén a korszakunkban még a halálraítélteket sem végezték ki, hiszen nem akarták az ártatlan gyermek életét is elvenni. A kisszámú, extrém egyedi gyilkosság mellett a polgárháborúhoz kapcsolódó tömeges mézszárlások leírását olvashatjuk a naplóban. Emellett számos általánosságban megemlített vérengzéssel találkozunk martalóc katonák, politikai ellenfelek gaztett-listájába illesztve. Claude Gauvard litániához hasonlítottta ezeket a rendkívül sztereotip felsorolásokat, amelyben rablás, gyilkosság, gyűjtögetés, asszonyokon, hajadonokon és apácákon elkövetett nemi erőszak, keresztleetlen gyermekek megölése és pénteki húsevés követte egymást, nagyon gyakran függetlenül a ténylegesen elkövetett cselekedetektől.³⁹ Mindez egy egyetemes, apokaliptikus hangulatú erőszakhullámot jelenített meg, amelyben a lehető legelvetemültebb tettek sorjázta egymás után. Ezt erősítik még azok a történetek, amelyek arról meséltek, hogy a farkasok tömegesen falták fel Párizs határában a gyermekeket és a nőket.⁴⁰

A 15. század második felében keletkezett krónikában egyrészt megnövekedett a konkrét egyéni gyilkosságtörténetek száma (Jean de Roye 25 év alatt hatot jegyez fel), másrészt ezek egyre több pontos részletet, nevet, helyszínt tartalmaztak: elvont példázatok helyett valóság effektussal játszó, hétköznapiakba ágyazott elbeszéléseket olvashatunk.⁴¹ Helyet kaptak a hírességek: a francia király törvénytelen lányát a férje meggyilkolta hűtlensége miatt.⁴² A közembereket érintő esetek között feleséggyilkosságot, vérfertőzéssel súlyosbított gyermekgyilkosságot találunk, illetve egy szerzetestárs által megölt barátot⁴³ – ahhoz, hogy bekerüljenek a krónikába, az erőszakos eseteknek tehát még mindig tabukat kellett döntögetnie.

Ugyanezek a jellegzetességek merülnek fel a 16. század eleji párizsi véres történetekben is, miközben a bűnesetek száma jelentősen megnőtt: Versoris 11 év alatt hat, az ismeretlen polgár 22 év alatt 13 történetet jegyzett le. Néhány nagy port felvert eseményről mindenki beszámolt: 1526-ban három testvér megölte a sógorát egy peres ügy miatt; 1527-ben egy magas rangú hivatalnok vacsorára hívta a sógorát, majd a közös étkezés után meggyilkolta; illetve 1530-ban egy vidéki pap meglátogatta a felettesét, akit éjszaka leszúrt.⁴⁴ Az esetek leírásában megtalálhatjuk azokat az elemeket, amelyek felkelthették a naplóírók érdeklődését: ilyen lehet a családi kötelékek semmibe vétele, a

³⁸ Bourgeois de Paris 15. 110.

³⁹ Pl. Bourgeois de Paris 15. 191 ; Gauvard, Claude: Rumeur et gens de guerre dans le royaume de France au milieu du XVe siècle. In: *Hypothèses 2000*. Paris, 2001, 281–292.

⁴⁰ Bourgeois de Paris 15. 343, 348.

⁴¹ Chartier, Roger: The hanged woman miraculously saved: an occasionnel. In: Uó: *The culture of print: power and the uses of print in early modern Europe*. Polity Press, 1989, 59–91.

⁴² Roye II. 118–120, II. 15–16.

⁴³ Roye I. 48, I. 166, I. 175.

⁴⁴ Versoris 187, 195, 218–219.; Bourgeois de Paris 16. 242–243, 365, 367.

vendégbarátság megszegése, az egyházi emberekhez kötődő erőszakos cselekedet. Az elbeszélések még a térbeli részletek megadásával is súlyosbító körülményeket mutatnak fel: a három testvér áldozatát akkor támadta meg, amikor az épp miséről tért haza a vendégfogadójába; a hivatalnok a sógorát az „atyai házba” hívta meg, és itt követte el egy pap jelenlétében a gaztettet; végül a gyilkos vidéki pap egy egyetemhez tartozó kollégiumban, tehát egyházi intézményben ölte meg az ágyban fekvő házigazdát és annak szolgáját. Két további gyilkosság esetében házastárs megöléséről van szó, a szoros kötelék tehát itt is létezett.

A krónikákban egy távoli, dél-francia területen játszódó rémtörténet is felbukkant, amelyben banditák egy templomra támadtak rá, megölték a misét bemutató papot és szentségtörést követek el a szentostya megevésével. Ezután egy kocsmába mentek inni és elbűszkélkedni a tettükkel, ám rövid idő múlva füst tört ki belőlük, és a megrettent nézőközönség szeme láttára elszenesedtek, nyilvánvalóan az isteni büntetés következtében.⁴⁵ A történet az alkalmi nyomtatványokban a hadi újdonságok, csodás jelek és időjárási katasztrófák mellett megjelentetett hátborzongató bűntényekre hasonlít.⁴⁶ Ugyanez a stílus érhető tetten a három párizsi rémeset elbeszélésében is, a gyilkosságot minősítő kifejezések szóhasználatában, amelyek „gyűlöletesnek, förtelmesnek, kegyetlennek” nevezik az elkövetett bűnt, és kitérnek a büntetés megérdemelt voltára, az isteni rend helyreállítására is.⁴⁷

A francia vallásháborúk idején keletkezett feljegyzéseiben Pierre de l’Estoile rengeteg párizsi és vidéki erőszakos halálesetről tesz említést, 15 év alatt több, mint ötvenről. A gyilkosságok banális jelenséggé váltak, már nem kizárólag a szokatlan és súlyosbító körülményekkel megterhelt tettek keltették fel a szerző érdeklődését, hanem a hétköznapiabb történetek is. Az elbeszélések mintegy negyedében szerelemföltés állt a gyilkosságok hátterében, időnként felbőszült férjek végeztek feleségükkel, de még gyakoribb, hogy inkább a rivális férfin álltak bosszút – a témával találkoztunk korábban is, itt azonban az arányok eltolódtak a különlegestől a sokkal gyakoribb, férfiak között zajló erőszakos cselekedetek irányába. Az ekkortól kiadott tragikus történetekben is a házasságtörés és a szenvedély jelentették a legfőbb motivációt.⁴⁸ Ugyanígy férfiak közötti szokványos összeütközésnek számított a korszakban virágkorát élő nemesi párbaj is, melyek közül Estoile is sokról beszámolt, elsősorban a híres esetekről, mint az 1578-as „kegyencek párbajáról” (*duel des mignons*), melyben a hat résztvevő közül négyen estek, köztük III. Henrik király legközelebbi pártfogoltjai.⁴⁹ Felkeltették a figyelmét a régi, több generációs sérelmeket megbosszuló összecsapások is, illetve azok, amelyek során mindkét fél holtan marad a helyszínen.

⁴⁵ Bourgeois de Paris 16. 138–139.

⁴⁶ Seguin: *L’information* i. m.; Lever: *Canards sanglants* i. m.

⁴⁷ Roussel, Diane: *Violences et passions dans le Paris de la Renaissance*. Seyssel, 2012, 49–51.

⁴⁸ Muchembled: *Une histoire* i. m., 385.

⁴⁹ Estoile 98–100.; Le Roux, Nicolas : *Le point d’honneur, la faveur et le sacrifice*. Recherches sur le duel des mignons d’Henri III. *Histoire, économie et société* 1997/4, 579–595.

A különösen borzasztó rémtettek a vallásháborús összecsapásokhoz, a katonák, fegyveres csapatok kegyetlenkedéseihez kötődtek. Egy Estoile által „csodálatos, igaz és rettenetes történetnek” nevezett eset az erőszak valódi spirálját rajzolta fel: a házat megszálló kapitány által megerőszakolt hajadon „egy hatalmas kést döfött a kapitány hasába”, a lányt lelőtték a katonák, a katonákat pedig a felháborodott szomszédság mészárolta le.⁵⁰ Mivel Estoile rendszeresen beszámolt az alkalmi nyomtatványok, röplapok, kéziratok gúnyversek iránti szenvedélyes érdeklődéséről, nem csodálkozhatunk, hogy mind a stílus, mind a cselekmény az ezekben olvasható véres, tragikus történetek modelljébe illeszkedik.⁵¹ Elsősorban naplójának későbbi részében, az 1598–1611-ig tartó időszakban sikerült bejegyzéseit kapcsolatba hozni a konkrétan azonosítható, fennmaradt kiadványokkal, ám a történetmesélés jellegzetességei már a korábbi évtizedekben is észrevehetőek.⁵²

A rokoni és társadalmi kötelékeket szétzúzó véres esetek helyét Estoile naplójában a gyilkos szolgák tettei vették át. Őt ilyen történettel találkozhatunk, melyekben a gazdát vagy az ágyukban ölték meg a szolgák, vagy akkor, amikor az áldozat az illemhelyről épp vissza akart térni a fekhelyére.⁵³ Estoile módos polgárként, szolgák gazdájaként érthetően nagy hangsúlyt helyezett ezekre az esetekre. A saját ház, a saját ágy azonban nem csak a gyilkos szolgák történeteiben került elő. A párizsi előljáró feleségét a „saját szobájában”, a „tűz előtt ülve” támadta meg egy ismeretlen, egy ügyvédet pedig a régi szolgája próbálta megfojtani, aki „az ágya alá rejtőzött el”.⁵⁴ Ezek az elemek nyilvánvalóan azért kaphattak nagyobb szerepet a bűntettek leírásában, mert azoknak a határoknak az átlépéséről tanúskodnak, amelyek az emberek magánterét, biztonságosabbnak vélt világát vették körül, és amelyek megsértése szigorúbb büntetést is vont maga után.⁵⁵

Estoile és a többi 16. századi naplóíró az elbeszélte gyilkosságokat gyakran rendkívül pontosan elhelyezték a városi térben: utcanevek és fontos épületek jelentették a tájékozódás alapját. Több történetben is találkozhatunk a királyi Palotába igyekvő vagy onnan kilépő áldozattal, illetve a templomok használatával a helymegadásban.⁵⁶ Egy megbecsült jogászcsalád neves sarját késő délelőtt lőtték le „Párizs városának kellős közepén, a város egyik legnagyobb és legforgalmasabb utcáján”.⁵⁷ A bűn a leírások alapján a perifériák, a sötét, távoli terek helyett a királyi hatalom színhelyeinek, az istentisztelet tereinek közvetlen közelében, a város szívében bontakozott ki. Ez a megállapítás természetesen nem fest hű képet a korabeli bűnözésről, amelyeknek elkövetői,

⁵⁰ Estoile 134.

⁵¹ Yardeni, Miriam: Histoire et petite histoire chez Pierre de l’Estoile. In: Danièle Bohler-Catherine Magnien-Simonin: *Écritures de l’histoire (XIVe–XVIe siècle)*. Droz, 2005, 193–202.

⁵² Seguin: *L’information* i. m., 69–80.

⁵³ Estoile 102, 147–148.

⁵⁴ Estoile 265.

⁵⁵ Roussel, Diane: Effets de seuils: Espace public et espace privé à Saint-Germain-des-Prés au XVIe siècle. *Travaux de l’Institut de Géographie de Reims* 2005, 119–131.

⁵⁶ Pech: *Contre le crime* i. m., 16.

⁵⁷ Estoile 158.

áldozatai és tethelyei is inkább a szegényebb városnegyedekből kerültek ki.⁵⁸ A bűntettek tematikája, a megfogalmazás módja azonban utalnak az elbeszélők értékrendjére, a feljegyzett esetek így a kriminalitás és a közbiztonság egyfajta szubjektív képét rajzolják meg, szerzőik félelmeit és érdeklődését tükrözik.⁵⁹

A párizsi esetek jellegzetességeivel szemben sajátos jegyeket mutatnak a Jacques du Clercq által feljegyzett Arras környéki bűntettek. Az 1450–1550 közötti vizsgált krónikákhoz hasonlóan megjelentek a társadalmi kötelékeket szétépítő anya- és apagyilkosságok, férjüket és gyermeküket megölő asszonyok történetei, illetve nemesurak és kíséretük garázdálkodásai. A legjellegzetesebb történetek azonban azok, amelyek a korszakban rendkívül elterjedt kegyelemkérő levelek történeteit vették át: véletlen balesetből, gondatlanságból eredő haláleseteket meséltek el, amelynek felelősei királyi kegyelmet kértek és kaptak is, amint ez a szövegből időnként ki is derül. Az elbeszélések egészen pontosan illeszkednek a kegyelemleveleknél megszokott sémákba: indulhattak kocsmai verekedéssel, lehetett az okuk szóváltás, félreértés, sértés vagy éppen a versengés egy prostituált kegyeiért, az áldozat gyakran csak véletlenül keveredett bele az összetűzésbe és egy nem is neki szánt támadás miatt vesztette életét.⁶⁰ Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a szerző igen nagy valószínűséggel felhasználta magukat a kegyelmet kérő iratokat is munkájában. Ezek a történetek minden szempontból eltérnek a párizsi krónikákban megjelenített gyilkosságoktól, hiszen azokkal szemben nem a tettek borzalmat keltő, elvetemült oldalát emelték ki, hanem inkább a véletlenszerű, esetleges, hétköznapi jellegzetességeit hangsúlyozták.

Tanulság és borzongás – a halálesetek funkciói

A 15–16. század folyamán tehát a gyilkossági történetek egyre nagyobb arányban árasztották el a krónikák lapjait, az erőszakos és szokatlan halál láthatólag megtalálta helyét a lokális feljegyzésekben a híres halottak mellett, a szerzők figyelmét pedig már nem csak a kirívó esetek keltették fel, hanem a hétköznapi krimik is. Az emberölés, a halál elmesélendő történetté vált, amely a szerzők igazságérzetét, értékrendszerét jelenítette meg összesűrített, emblematikus formában.

⁵⁸ Farge, Arlette–Zysberg, André: Les théâtres de la violence à Paris au XVIIIe siècle. In: *Annales ESC* 1979/5, 984–1015; Gauvard, Claude: Les Hôtels princiers et le crime: Paris à la fin du Moyen Âge. In: Michal Tymowski: *Anthropologie de la ville médiévale*. Warszawa, 1999, 11–30.

⁵⁹ Roussel: *Violences et passions* i. m., 67–77.

⁶⁰ A kegyelemlevelek műfajára és narratív sémáira lásd: Sara Beam: Les canards criminels et les limites de la violence dans la France de la première modernité. *Histoire, économie et société* 2011/2, 15–28.; Gauvard, Claude: „De grace especial”: *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Âge*. I–II. Paris, 1991, 61–76., 111–143.; Zemon Davis, Natalie: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, 1987.; magyarul lásd: Novák Veronika: Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben. *Korall* 45 (2011), 59–79.

A véres történetek funkcióit azonban még tudjuk árnyalni. Egyrészt fontos megállapítani, hogy a bemutatott kivégzések és gyilkosságok számának egyöntetű növekedésével egy időben még látványosabbá vált a kétféle történet összekapcsolódása: ezek az akasztófa-történetekhez illesztett gaztettek valójában példaértékű, szép történetek, hiszen a bűn elnyerte bennük méltó büntetését. Ugyanilyen elbeszélésekkel találkozhatunk a röplapok és tragikus történetek lapjain is, ahol az isteni igazságszolgáltatás, az ördögi kísértés kárhozatba döntő hatása, a hangsúlyozottan kegyetlen tettek hasonlóképpen kegyetlen megtorlása egyfajta vallásos jelleget kölcsönzött a szövegeknek.⁶¹ Ezt a morális hozzáállást azonban szokás egész egyszerűen egyfajta kiadói taktikának tartani: a hátborzongató történetek horrorisztikus részleteit csak úgy lehetett piacra dobni, ha leöntötték őket egy kegyes mázzal.⁶²

Mivel krónikáink nem kiadásra készültek, így ezek a taktikai megfontolások nem torzítják el a véres történetek megjelenítését. Azt láthatjuk, hogy bár a kivégzések között egyre nagyobb a gyilkosságok aránya, a megfordított kérdésselvetés más képet mutat: a gyilkosságok valójában nem nyerték el az időben előrehaladva egyre nagyobb arányban méltó büntetésüket. Míg a 16. század eleji szövegekben az elmesélt gyilkosságok felét kivégzés követte, a század második felében Estoile háromszor annyi megtorlatlan esetet mesélt el, mint amennyit a királyi igazságszolgáltatás halállal büntetett. Ezek a történetek megjeleníthetik egyrészt szerzőik közbiztonsággal kapcsolatos hiányérzetét és félelmeit, másrésztől azonban tanúskodhatnak a véres esetek önmagukban való érdekességéről. Erre mutatnak a feljegyzésekben a 16. század közepéig egyre növekvő arányban megemlített véletlen halálesetek, erre utal a sok pontos körülmény felidézése, a valóság effektus keresése. Az erőszakos vagy furcsa halál izgalmassá, figyelemfelkeltővé, hírré vált korszakunk krónikaiban, akár erkölcsi tanulság nélkül, magának a borzongásnak a kedvéért is. Az izgalmas kis színes hír (*fait divers*) kategóriájába beilleszthető, vallásos tartalmuktól és méltó büntetésüktől megfosztott halálesetek a halál iránti érdeklődés profánabb oldalát is megmutatják, a szenzációhajhászást, a veszély élvezetét.

A krónikákban megjelenített halál egyrésztől tehát épületes történeteket eredményez, amelyekben időnként körvonalazódik a „jó halál”, a keresztényi elmúlás ideálja, illetve a nemesi „szép halál” átalakulása az új hadi technikák és az egyre vakmerőbb és pusztítóbb párbajkultusz következtében. Másrésztől fokmérő a bemutatott halálesetek a városi krónikaírók biztonságérzetének, félelmeinek, értékrendjének, és kapcsolódnak a királyi hatalom egyre markánsabb térnyeréséhez. Végül a halál, az erőszak, a normaszegés vagy mások szerencsétlensége izgalmas olvasmánnyá is vált: a krónikák híven követik a piaci fogyasztásra szánt kiadványok tematikáját és stílusát, ám azok moralizáló hangvételt gyakran mellőzik, így tanúskodva a sötét történetek itt elinduló és igen sokáig megmaradó divatjáról.

⁶¹ Lever: *Canards sanglants* i. m., 21–23.

⁶² Lever: *Canards sanglants* i. m., 23, 31–32.

A TRÓJAI EREDET MÍTOSZA ÉS MAGYARORSZÁG OLIVIER DE LA MARCHE EMLÉKIRATAIBAN

4

A késő középkori francia történetírás számos adalékkal szolgál Magyarország történetéhez, és legfőképp segíti annak a képnek a megrajzolását, ami a magyarokról és országukról élt a középkori Nyugat-Európában. Ez igaz a „francia történetírás” szókapcsolat mindkét lehetséges felfogására: a francia királyság krónikáira általában, nyelvtől függetlenül, és ugyanígy a francia nyelvű krónikákra általában, hiszen francia nyelven nemcsak a francia királyság, hanem más államok, így főképp Burgundia történetírói is számos munkát hagytak hátra korukról.

Ezeket a forrásokat már többen feldolgozták, magyar történészek is, a legalaposabban Csernus Sándor, több tanulmányban és *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)* című könyvében.¹ Ez a rövid írás két apró adalékkal kíván szolgálni az eddigi eredményekhez, és egy módszertani tanulsággal, miszerint a történetírói munkák ideologikus alapja gyakran jobban torzítja ezeket, mint esetleg az irodalmi művek történeti adatainak, allúzióinak hitelét a fikciós tartalom vagy az allegorikus keret.

Olivier de la Marche a 15. századi Burgundia egyik legfontosabb személyisége. Páratlan karriert futott be diplomataként, katonaként és udvaroncként. 1437-ben, tizenkét éves korában apródként került Jó Fülöp udvarába, s harminc éven keresztül szolgálta hűségesen, majd fia, Merész Károly szolgálatába állt. Ő szervezte meg a Fácán bankettjét, ahol Jó Fülöp fogadalmat tett, hogy keresztes hadjáratra indul a törökök ellen, és ő hozta tető alá Merész Károly és Yorki Margit házasságát is. 1477-ben, Károly halála után lánya, Burgundi Mária és annak férje, Habsburg Miksa szolgálatába lépett. 1484-ben gyermekük, az akkor 6 éves Szép Fülöp neveltetését bízzák rá. 1488-tól Mechelenben él, visszavonulva az államügyektől csak az írással foglalkozik 1502-ben bekövetkezett haláláig. Számos irodalmi szempontból jelentős művet hagyott az utókorra, közülük kettő érdekes ebben a kontextusban, ezek említik Magyarországot.

Emlékiratait (Mémoires) valamikor 1488 után és 1490 előtt írott előszavában tanítványának, Szép Fülöp hercegnek ajánlja. Ebben többször említi Magyarországot, megemlékezik azokról a nemzetközi politika szempontjából fontos eseményekről, amelyeket a kor többi történetírója is kiemel (ide tartozik V. László emlékezetes lánykérő követsége és a török ellenes harcok eredményei). De, mint azt Csernus Sándor is jelzi, kortársaihoz képest egészen visszafogott a magyar uralkodók dicséretében, noha Hunyadi János, V. László és Hunyadi Mátyás gyakran szerepelnek legalább valamilyen anekdotikus, de pozitív példaként a kor más történeti munkáiban.²

¹ Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)* című könyvében, Budapest, Osiris, 1999.

² Uo. 260.

Eddig tudtommal elkerülte a magyar kutatók figyelmét, hogy Olivier de la Marche maga is említi pozitív kontextusban Hunyadi Jánost és V. Lászlót, de nem az *Emlékiratai*-ban, hanem másik híres művében, az 1483-ban befejezett allegorikus költeményben, mely a *Chevalier délibéré* (Az Eltökélt lovag) címet viseli.³ A mű egy allegorikus kaland, a Lovag életútja a kezdeti küzdelmektől élete végig. A címszereplő Eltökélt lovag a halál istennőjének, Atroposnak az erdeje felé lovagol, és Atropos két szolgálójával, Balszerencsével (Accident) és Gyöngeséggel (Débile) kell megküzdenie, akik mindig mindenkit legyőznek. Útja során a lovag eljut az Emlékezet temetőjébe, és látja a sírját a történelem mindazon nagyjainak, akik 1435 és 1483 között hunytak el; közöttük kap helyet V. László és Hunyadi is.⁴ V. László Albert főherceg mellett, az ő fiaként és Olivier de la Marche protektora, Habsburg Miksa herceg unokabátyjaként szerepel a műben. Sokat írtak már V. László lánykérő követségéről, mely VII. Károly francia király lányát, Magdolnát szeretete volna megkapni feleségül a király számára, s arról, hogy a követség a fiatal magyar király halála miatt dolgavégezetlenül tért haza. Sok történetíró megemlékezett az eseményről, s noha Olivier de la Marche az *Emlékiratok*ban csak röviden említi az eseményt, itt egy egész strófát szán a magyar királyra. Idézem az előzőt is, ami Albertről szól⁵:

178. versszak

*Ung sepulcre parant et riche
Je trouve sur ung allemant
Cest le duc aubert d'Ostriche
Celluy ne fut aver ne chiche
Mais prince treslarge et vaillant
Accidant luy vint audevant
Qui l'occist par son vesselaige
Ce que l'en tint a grant dommaige.*

179. versszak

*En ce lieu cy ne failloit mye
D'estre mengé de vermine*

³ Olivier de la Marche: *Le chevalier délibéré*. Introduction, traduction et notes [par] Sylviane Messerli. Paris, PUF, 2010.

⁴ Régi irodalmi hagyományra megy vissza a hősök temetőjébe látogató lovag motívuma: *A Kordé lovagja* (*Lancelot*) című regényében már Chrétien de Troyes is alkalmazza, amikor Lancelot egy temetőbe keveredve látja a jövőt, a Kerek Asztal lovagjainak sírjait, s köztük a sajátját is.

⁵ A *Chevalier délibéré* legújabb kiadója, Sylviane Messerli megengedi azt is, hogy talán nem V. Albert ausztriai hercegről és magyar királyról, V. László apjáról, hanem VI. Albert főhercegről (uralkodott 1457–1463) van szó, de a kontextus azt sugallja, hogy inkább a korábban, 1439-ben meghalt Albertre gondol. Lásd: Olivier de la Marche: *Le chevalier délibéré* i.m., 458. A középfrancia szöveget az első kiadás (Párizs, Guy Marchand vagy Antoine Caillaut készítette Antoine Vérard számára, 1488) alapján közlöm, amit faksimilében közöl Messerli.

*Le roy Lancelot de Hongrie
L'un des grans de la Germanie
D'estre ung empereur bon et digne
Accidant le print en hayne
Et l'occist par piteux exploitz
Au grant diffame des Pergoys.*

(178. Egy díszes, gazdag sírkövet találok egy német fölött, ő Albert, Ausztria hercege, aki nem volt zsugori, sem fukar, sőt bőkezű és bátor uralkodó. Legyőzte őt Véletlen a hűbéreseivel együtt, amit nagy veszteségnek tart mindenki. 179. Ugyanezen a helyen eszik a férgek László (Lancelot) magyar királyt, aki Germánia nagy, jó és méltó császára lehetett volna. Véletlen meggyűlölte őt, és alattomos csellel megölte, a prágaiak nagy szégyenére.)

Az *Emlékiratok*ban csak lakonikusan ír László haláláról⁶, de mint látjuk, a költeményben utal arra az anekdotára, amit Philippe de Commines is elmesél, miszerint egy szerelmi ügy folyományaként Prágában megmérgezték a királyt. Ez jelzi, hogy bár az *Emlékiratok* nem tér ki a halál okára, Olivier de la Marche-nak tudomása volt az erről keringő hírekről.

Valamivel később látja meg a temetőben Hunyadi Jánost a lovag, a hőskatalógus vége felé:

197. versszak
*La gent⁷ des marches de Turquie
Ung bon chevalier de grant fait
C'est le Blanc de Volaquie
Sur les Turcs fist maint saillie
Moult de prouesses y a fait
Debile la du tout deffait
Et abbatu sans relever
Celluy qu'on doit bien honorer.*

(197. Ott fekszik Törökország határvidékén egy jó lovag, aki nagy tetteket hajtott végre, ő az Oláhföldi Fehér; a törököket sokszor legyőzte, sok hőstettet hajtott végre. Teljesen letörte és legyőzte Gyöngeség úgy, hogy fel sem tud már kelni, azt [a lovagot], akit mindenkinek dicsérnie kell.)

⁶ *Mémoires d'Olivier de La Marche : maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*. Publ. pour la Société de l'histoire de France par Henri Beaune et J. d'Arbaumont. Renouard, Paris, 1883–1889, vol. 2, 408.

⁷ Antoine Vérard nyomtatványában a *gent* szó szerepel, a goudai második kiadásban a *geut* [nyugszik] alak. A fordítás ezért nem egyértelmű, lehetne ez is: „Törökország határának kiváló nemese, egy jelentős érdemű lovag, az Oláhföldi Fehér sokszor rontott rá a törökökre...”

Nem érdektelen, hogy a hosszú, teljességre törekvő katalógusban, ahol gyakran egy-egy versszakban több elhunyt herceget is felemliget a szerző, Hunyadi maga egy teljes strófát kap, és a szerző egyértelműen dicséri a hőstetteit. Sylviane Messerli a kiadást kísérő tanulmányában ezt párhuzamba állítja II. (Hódító) Mehmed török szultán említésével, aki Hunyadi nagy pogány ellenfele volt, és az utolsó az elhunyt hercegek katalógusában (205. strófa), három keresztény király után.⁸ Mindez mutatja, hogy a törökellenes kereszties hadjárat milyen fontos szerepet játszik a lovagság ideológiájában, és ezért Olivier de la Marche művében is.

A pár évvel későbbi *Emlékiratok* első fejezetében, mely Szép Fülöp apai ági, Habsburg őseinek leszármazását adja elő részletesen, és főleg az ő dicséretüket zengi, Olivier de la Marche egyszer említi Hunyadi Jánost, mint Mátyás apját. Itt Mátyás csak úgy kerül elő, mint méltatlan trónbitorló, aki helyett III. Frigyesnek, Fülöp apai nagyapjának kellene uralkodnia Magyarországon. Kicsit hosszabban idézem azt a részt, ami már Csernus Sándor könyvében is szerepel⁹:

„Et commencerons a vostre bysayeul, pere de vostre ayeul, archeveduc d’Austrice, sans en ce parler ne comprendre Emperours, Roys ou aultres grans princes entre deux, ayans regné, du nom de ceste seigneurie et dont estes yssu; et mesmement me passe de declarer le droit et heritaige [a elle] escheu par succession par la mort de ce tres noble prince de noble memoire, le Roy Lancelot d’Austrice, Roy de Hongherie et de Boesme, fils de l’archiduc Aubert d’Austrice, lesquels royaumes de Hongherie et de Boesme doivent appartenir a l’Empereur Frederick d’Austrice, vostre grant pere vivant, et apres au Roy, son filz, vostre pere, [et a vous], quant Dieu le permettra. Lesquelz royaumes ont esté longhement detenus, contre droit, par ce puissant Roy Mathias, filz du blanc [chevalier] de la Valaquie, a present attitulé Roy dudit royaume de Hongherie, et dont plus a plain, a la croissance de voz jours, serez amplement informez pour poursuyr vostre droit.”

(Fordítás: „És kezdjük az Ön dédapjával, nagyapja apjával, az ausztriai főherceggel, úgy, hogy szóba se hozzuk azt a sok császárt, királyt, vagy más nagy hatalmú uralkodót, akik ennek a birodalomnak a nevében uralkodtak, melyből Ön is származik. És itt gondolok arra a jogra és örökségre, amely ama jó emlékezetű, nemes Ausztriai László (Lancelot) király, Magyarország és Csehország királya, Ausztriai Albert főherceg fia, halála következtében Ausztriai Frigyes császár jussa, aki az Ön még élő nagyapja, s azután fiára, a királyra, az Ön atyjára száll, majd pedig Önre, amikor az Isten megengedi. Ezeket az országokat hosszú időn át jogtalanul bitorolta a hatalmas Mátyás király, az Oláhföldi Fehér [lovag] fia, s most ő a magyar királyság uralkodója, de erről még többet is meg fog tudni, ahogy nagyobb kort ér meg, hogy jogos örökségéért kiállhasson.”)

⁸ Olivier de la Marche: *Le Chevalier* i.m., 472.

⁹ Csernus: *A középkori francia nyelvű* i.m., 260.

Mint látjuk, a magyar királyok említésére pusztán azért kerül sor, hogy Szép Fülöp, a Habsburg-Valois-ház trónörököse bejelentse igényét V. László magyar és cseh király örökségére is. Mátyás eszerint trónbitorló, hiszen nem rokona a korábbi királyi családoknak, hanem csak az oláhföldi fehér lovag fia. Ez egy Habsburg-párti történetíró részéről egyáltalán nem meglepő, sőt, természetes gesztus. És tökéletesen beleillik a prológus kontextusába, amely az ausztriai uralkodóházat dicsőíti. V. László viszont mint Szép Fülöp rokona érdemli ki a szerzői magasztalást. Ne felejtjük el, hogy ekkor, 1488-ban Mátyás megszállva tartja Ausztria jelentős részét: tulajdonképpen veszélyesebb politikai ellenfele a Habsburg-burgundi dinasztiának, mint a francia király.

A következő részben az ausztriai főhercegek primátusának gondolatát megerősíti egy másik érveléssel is, mely az ókorba vezeti vissza elsőbbségüket. Ideológiai szempontoktól vezérelve Olivier de la Marche egy nyilvánvalóan fiktív eredetmondát költ az osztrák hercegség számára, a trójai háború túlélőitől eredeztetve az uralkodóit. A célja az, hogy egyértelművé tegye, a Habsburg-ház leszármazottja minden szempontból a nyugati uralkodók legkiválóbbika.¹⁰

A történetíró szerint a trójai háború után Ausztriába keverednek a trójai menekültek Priam, roy d’Austrice (Priamosz, Ausztria királya) vezetésével. Az ő egyik, nem elsőszülött gyermeke volt a kiváló Marchomire. Ugyanabban az időben, amikor Priam és csapatai Ausztriába mentek, Francio, Hektór fia, a menekültek egy másik csoportjával a mai Franciaországba érkezett, letelepedett, és az akkor már létező Lutesse (Lutetia) város nevét megváltoztatta, nagybátyja, a trójai Párisz emlékezetére Párizsra.¹¹ Franciónak halála után nem akadt méltó utódja, és a Párizsban élő trójaiak, akikhez eljutott Marchomire jó híre, őt hívták el vezetőjüknek. Az ő fia, Pharamon lett a franciák első királya: ezért lehet azt mondani, hogy Ausztriából származtak az első francia királyok.

A történet számos forrásból ismerős lehet, ha nem is éppen ebben a formában. Eckhardt Sándor Sicambriáról írott tanulmánya feltárta a frankok trójai eredetének legendáját, és elsősorban sicambriai tartózkodásuk történetét a kezdetektől, a *Liber historiae Francorum* (727–728) címen ismert gesztától egészen a XVI. századi krónikáig.¹²

¹⁰ Lásd Olivier de la Marche trójai legendájához Jean-Marie Cauchies cikkét: „Qui vous estes et le noble lien dont vous estes yssu”. Olivier, Philippe d’Autriche et la Bourgogne. *Publication du Centre européen d’études bourguignonnes (XIVe-XVIe s.) = Rencontres de Chalon-sur-Saône (26 au 29 septembre 2002) „Autour d’Olivier de la Marche”*, 43 (2003), 149-160. Cauchier arra is emlékeztet, hogy más I. Miksa szolgálatában álló krónikaírók is felhasználták a trójai eredet motívumát a Habsburg-ház dicsőítésére, például Jakob Mennel, Uo. 151. A nyugati népek és dinasztiák trójai eredetének mítoszához lásd legújabban: Poucet, Jacques: *Le mythe de l’origine troyenne au Moyen âge et à la Renaissance : un exemple d’idéologie politique (Anténor, fondateur de Venise. II). Folia Electronica Classica (Louvain-la-Neuve)*, 5 (2003). <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/fe/05/anthenor2.html#Plan> (letöltés ideje: 2014. szeptember 30).

¹¹ Olivier de la Marche ismerteti a frankok nevének többi alternatív etimológiáját is, de amellet teszi le a voksát, hogy a France név Franciótól, első trójai vezetőjüktől származik, *Mémoires* i.m., 19.

¹² Alexandre Eckhardt: *De Sicambria à Sans Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Párizs, PUF, 1943, 11–51.

Már a VIII. századtól megtalálható a Sicambria helynév a forrásokban, mint a trójai menekültek egyik köztes állomása a Franciaországba vezető úton. Sicambriát vagy a meótszi mocsarak vidékére, vagy, nagyon gyakran, Pannóniába helyezik, és elsősorban Acquincum-Óbuda római-kori romjainak feleltetik meg. Eckhardt Sándor felsorolja és elemzi azokat a forrásokat, melyek ezt az eredetet bemutatják. Ezekhez képest kell értelmezni Olivier de la Marche megoldását, aki az osztrák Priamosztól eredezteti az első ausztriai és francia uralkodó dinasztiát is. Egyébként az osztrák Priamosz neve az *Histoire ancienne jusqu'à Jules César* című krónikából ered, de ott nem osztrák királyként szerepel, csak trójai herceggént, aki Sicambriába vezette a trójai menekülteket.¹³

Olivier de la Marche történetírását teljesen áthatották a politikai szempontok, és az eredetmondát is a burgundi- és osztrák-párti ideológia jegyében fogalmazta át. Eckhardt Sándor is idézi a névtelen XIII. századi *Chronique de Tournai*-t, mely először meséli olyan változatban a sicambriai tartózkodást, hogy Marchomire, Priamosz sicambriai király fia lesz a franciák első uralkodója.¹⁴ Itt úgy kerül a trónra, hogy gyermekrablás áldozata lesz: francia dajkája elrabolja Sicambriából, hazaviszi magához, és Párizsban a fiú szépsége és erényei meggyőzik a népet, hogy őt válasszák királyukká. Ennek a legendának az egyszerűsített változatát közli Olivier de la Marche is, gondosan ügyelve arra, hogy az „osztrák trójaiak” elsőbbségét a „francia trójaiakkal” szemben kihangsúlyozza, s ő Sicambriából Ausztriába helyezi át a trójaiak lakhelyét. Ez természetesen elsősorban a burgundi-francia, majd Habsburg-Valois politikai szembenállás miatt volt lényeges. De Olivier de la Marche művében tetten érhető a Habsburgok és Hunyadiak szembenállása is: mindazokat a hagyományos pozitív szerepeket, melyeket a francia nyelvű történetírásban, vagy általában a középkori történetírásban Magyarország betöltött, itt átveszi Ausztria. Tulajdonképpen két ilyen elemről van szó. Az egyik a „keresztény hit bátyája”, s ahogy Csernus Sándor is kiemeli, az *Emlékiratok* hosszan részletezi, hogy az osztrákok milyen jól harcoltak a kereszténység felvétele után Szlavóniában (Esclavonie) „a hitetlen és pogány törökök ellen” ellen. Olivier leírja, hogyan lett új lobogója Ausztriának: Jaspar főherceg és ifjabb testvére, Frederick serényen harcoltak a szaracénok ellen. A szaracénok nagy túlerőben voltak, s szinte már legyőzték az osztrákokat, legalábbis elrabolták az összes zászlójukat, de ekkor Frederick egy vérbe mártott fehér lobogót vett a kezébe, s ezt lengetve sikerült csatába vezetni újra a seregeit és győzni: ezért van egy új, vörös-fehér zászlója is (a régi mellett) Ausztriának. Ezt a történelmi epizódot Olivier de la Marche nem datálja, pusztán a heroikus ősidőkbe utalja.¹⁵ Ehhez kapcsolódik,

¹³ Lásd ehhez Poucet, Jacques: La fondation troyenne de Venise chez Jean Mansel. La source du motif (Anténor, fondateur de Venise. IV). *Folia Electronica Classica (Louvain-la-Neuve)*, 6 (2003). A szöveg kiadása: *Histoire ancienne jusqu'à César. (Etoires Rogier)*. Édition partielle par Marijke de Visser-van Terwisga, 2 vol., Orléans, 1995–1999.

¹⁴ Eckhardt i.m., 43–44. A szöveg teljes kiadása: *Buscalus (chronique tournaisienne du treizième siècle)*. *Manuscrit: Bibliothèque Nationale de Paris, f. fr. 24430*, kiad.: Yves Coutant, Université Catholique de Louvain [szakdolgozat], 1968.

¹⁵ *Mémoires* i.m., 23–24.

hogy a szerző Szép Fülöp apai nagyanyja, Portugáliai Eleonóra királyságát is az igaz hit védelmezőjeként festi le, s portugál ősei is ebben a szerepben mutatnak követendő példát a fiatal herceg számára.¹⁶

A másik eleme az ideológiai küzdelemnek pedig az, amiről korábban szó volt, tehát a trójai származás, illetve az osztrák–frank-rokonság. A genealógia újraírása mögött polemikus szándékot sejtethetünk, kis túlzással magyarellenes élt, még akkor is, ha két érv is csökkenti egy ilyen újraértelmezés jelentőségét. Egyrészt az, hogy a magyarok számára a saját származástörténetükben a trójai exodusnak nem volt komoly szerepe. Igaz, a meóitszi mocsarak felbukkantak a magyar ősmondában is, de trójai menekültekről nincs szó. Mátyás és elődei történetírói nem látták meg a lehetőséget, ami abban rejlett, hogy a magyarok előtti Pannóniát a francia történetírók némelyike már régen trójaiakkal töltötte meg, s így igazolhatták volna eljárásukat a magyar uralkodók, ha a nyugat-európaiakhoz hasonlóan ők is Trójára szerették volna visszavezetni származásukat. A magyar eredetmítoszban a kettős honfoglalás a hunokhoz kapcsolta a magyarokat, és ezt nem fejték meg egy még korábbi pannóniai hódítással: túl bonyolult konstrukció lett volna a hármas honfoglalás története. A másik érv pedig egyszerűen az, hogy földrajzi értelemben legalább annyi alapja volt a trójaiak pannóniai tartózkodását Ausztriához kötni, mint Magyarországhoz. Az alsó-ausztriai Carnuntum volt Pannonia, majd Pannonia superior provincia fővárosa, és ezt a települést hívták a későközépkorban Parva Troiának is, tehát itt is a trójai telepések építményeinek gondolták a római város maradványait, ahogy Acquincummal is történt.¹⁷ Nem volt kevésbé légből kapott a trójai Marchomire székhelyét Alsó-Ausztriába helyezni, mint Magyarországra (pláne, hogy a Habsburgok jogot formáltak Magyarország trónjára is). Mégis úgy érzem, mivel Nyugaton a trójai származás különösen fontos tekintélyérv volt egy adott nép vagy nemzetség előkelősége mellett, hogy ez a kontextus, a Hunyadi–Habsburg szembenállás is magyarázza Olivier de la Marche egyedi osztrák őstörténetét.

Összességében azt láthatjuk, hogy a burgundi és osztrák szolgálatban álló Olivier de la Marche *Emlékirata*iban érvényesül a francia királysággal és a Hunyadiakkal szembeni ellenérzés, és a burgundi-francia ellentét mellett ez a szembenállás határozza meg a szöveg ideológiáját is. Ezért beszél keveset és inkább negatívan Mátyásról és apjáról, s ezért írja át a frankok trójai származásának mondáját is. Furcsamód történeti munkájánál allegorikus regénye, *Az eltökélt lovag* objektívebbnek tűnik: a nagy hősök panteonjába az is belekerülhetett, akit egy Habsburg-herceg tanítására szánt emlékiratban nem lehetett megdicsérni. Ebben az is közrejátszhat, hogy *Az eltökélt lovagot* még azelőtt írta, hogy megbízták volna Szép Fülöp nevelésével, s pár évvel Mátyás ausztriai hadjárata előtt. Mindenesetre ez is mutatja, érdemes óvatosan kezelni a történeti forrásokat, műfajuktól függetlenül, és mérlegelni, milyen ideológia alapján írták meg őket.

¹⁶ Uo., 34–40.

¹⁷ Sőt, mint Eckhardt Sándor megjegyzi, magyarul is hívták Kis Trójának, ahogy arra Ransanus is utal krónikájában, Eckhardt i.m., 50.

LES REPRÉSENTATIONS DE L'ORDRE DE SAINT-MICHEL EN HONGRIE¹

4

Dans une étude précédente j'ai cherché à analyser l'effet des ordres monarchiques des XIVe et XVe siècles sur la vie des barons hongrois. A partir des sources iconographiques (représentations des armes, des devises, badges, insignia et emblèmes des ordres monarchiques sur les tombeaux), j'ai examiné comment ces ordres ont pu modifier le mode de vie et la culture matérielle des barons hongrois. La présente étude a pour but de montrer pourquoi la devise de l'ordre de Saint-Michel de la dynastie des Valois peut figurer sur le tombeau d'István Telegdi à Mezőtelegd et sur le blason en pierre de Miklós Bacskai à Konca. Par ces exemples, j'aimerais démontrer les relations entre le baron et prélat hongrois, chargé d'une mission diplomatique auprès du roi de France, Louis XII en 1501–1502, et les relations de Vladislav II de Hongrie avec la France au début des années 1500.

La présente étude cherche à montrer en quelques mots les changements qu'ont connus les ordres monarchiques pendant le haut Moyen âge, c'est-à-dire vers la fin du XVe et le début du XVIe siècle. Les premiers ordres monarchiques étaient de véritables sociétés (comme par exemple l'ordre hongrois de Saint-Georges, fondé en 1326). Par contre, la majorité des ordres qui fleuriront plus tard dans les cours de l'Europe, ne seront réunis que par l'utilisation des badges ou d'insignia.² Seule une représentation cérémoniale faisait, par exemple, survivre l'ordre de l'Hermine ou l'Ordre du Saint-Esprit des ducs de Bretagne,³ l'Ordre de l'Ecu d'or des ducs de Bourgogne, l'Ordre de l'Ecaille, fondé par Jean II, roi de Castille, ainsi que l'Ordre du Saint-Esprit des ducs de Taranto et l'Ordre du Croissant de René le Bon, duc d'Anjou.⁴ Il est cependant incontestable que les premiers ordres de chevalerie séculiers avaient également un objectif politique, à savoir la défense du souverain, de la dynastie royale ou de leurs intérêts politiques, et

¹ La réalisation de ce travail a été soutenue par le projet Lendület: *Hungary in Medieval Europe Research Group* / LP2014-13/2014. (Académie hongroise des sciences – Université de Debrecen)

² László Veszprémy, «Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései, A Szent György-lovagrend alapítása», *Hadtörténelmi Közlemények* 107 (1994) 1, p. 3–18, tout spécialement p. 4–11.

³ Éva Kovács, «A Luxemburgi uralkodók rendjei», In: *Művészet Zsigmond király korában*. Ed. László Beke–Ernő Marosi–Tünde Wehli. Budapest, 1987, t. I-II. [= *Művészet*] I, p. 135–48, et 137, Eadem, A gótikus ronde-bosse zománc a budai udvarban, *Művészettörténeti Értesítő* [= *MÉ*] 31 (1982) 2, p. 89–94. [= Kovács, Gótikus]; Eadem, A Szentlélek rend ereklyetartója. Anne de Bretagne „hozománya”, In: Eadem, *Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1998, p. 294–98.

⁴ Pál Lővei, «Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére», In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Zsigmond korában, 1387–1437*. Kiállításkatalógus. Ed. Imre Takács. Budapest – Luxembourg, 2006, [= *Sigismundus*] p. 250–263, p. 250–54.

ils ont gardé pendant un certain temps le cadre qu'ils ont hérité des ordres de chevalerie religieux (p.ex.: statuts, réunions annuelles, définition des tâches des membres). Mais, parmi eux, seuls quelques-uns sont restés fidèles au système-cadre de la fraternité de chevalerie, comme par exemple l'ordre de la Toison d'or, fondé en 1430 par Philippe le Bon, duc de Bourgogne. Certains avaient un objectif nettement politique, comme par exemple, l'ordre de l'Etoile des Valois (1352) qui a été créé en réponse à l'Ordre de la Jarretièrre des Anglais (1348) pendant la Guerre de cent ans.⁵ Durant les luttes intestines du XVe siècle, l'Ordre du Camail orléanais avait une orientation politique face à l'ordre de la Toison d'or des ducs de Bourgogne.⁶ L'ordre de Saint-Michel, ce nouvel ordre de chevalerie, créé par les Valois, avait le même fondement politique.⁷ Appartenir à cet ordre signifiait la fidélité à la monarchie et l'adoption de ses objectifs politiques, contrairement à l'ordre de la Toison d'or qui symbolisait la fidélité aux ducs de Bourgogne, puis aux Habsbourg. L'ordre de Saint-Michel a été fondé en 1469 par Louis XI pendant les conflits qui l'opposait pendant une décennie à la maison des Bourgogne. Plus tard, pendant les conflits Habsbourg-Valois, l'appartenance à l'ordre de la Toison d'or ou à l'ordre de Saint-Michel traduisait respectivement la fidélité aux Valois ou aux Habsbourg. L'ordre de Saint-Michel prenait petit à petit le rôle de l'Ordre de l'Etoile, pour devenir la devise de la branche des Valois-Orléans sous la règne de Louis XII (à partir de 1498) face aux ordres de chevalerie des Valois.

Mais avant d'approfondir la question de la présence en Hongrie de l'ordre «fait maison» des Valois, à savoir l'Ordre de Saint-Michel, il convient de mentionner que, même avant le début du XVIe siècle, l'ordre des Valois a été conféré à un baron hongrois. L'Ordre de l'Etoile des Valois figure, donc, sur les lettres d'armoiries du palatin hongrois, Miklós Garai fils (1416), reçues en mémoire de ses relations avec le roi de France, Charles VI. En 1384, son père, le palatin Miklós Garai père reçoit le titre de conseiller du roi de la part de Charles VI et devient membre du Grand Conseil en guise de remerciement pour sa contribution à la préparation du mariage *per procuram* de Marie d'Anjou avec le duc Orléans Louis.

⁵ D'Arcy Jonathan Dacre Boulton, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Mediaeval Europe, 1325–1520*, New York, 1987; Christian Steeb, « Die Ritterbünde des Spätmittelalters. Ihre Entstehung und Bedeutung für die Entwicklung des europäischen Ordenswesens, In: Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Österreichische Gesellschaft für Ordenskunde. Hg. Johann Stolzer, Christian Steeb, Graz, 1996.; Holger Kruse – Werner Paravicini – Andreas Ranft: *Ritterorden und Adelsgesellschaften im spätmittelalterlichen Deutschland*. Frankfurt, 1991.

⁶ Éva Kovács, «L'ordre du camail des ducs d'Orléans», *Acta Historiae Artium* 27 (1981), p. 225–31.; Eadem, «Az Orléans-i hercegek tornagallér rendje», In: Kovács, *Species...*, op.cit., p. 308–316.

⁷ C.f. J.F.L. d'Hozier, *Recueil des chevaliers de l'ordre de Saint-Michel*, Paris, 1998.; *De l'Ordre de Saint-Michel à la Légion d'Honneur: 5e centenaire de la création à Amboise de l'Ordre de Saint-Michel* : exposition, 7 juin-20 juillet, Hôtel de ville d'Amboise: exposition organisée par le Musée national de la Légion d'honneur et des ordres de chevalerie. Préf. de Claude Ducourtial. Paris, 1970.

Il se peut qu'il ait été décoré de l'ordre à cette occasion.⁸ Son fils, Miklós Garai, le plus connus des nobles hongrois qui ont accompagné le roi Sigismond à l'étranger et que les sources étrangères connaissent assez bien sous l'appellation «le grand comte de Hongrie» (*magnus comes de Hungaria; the grete erle of Hongrie*)⁹ accompagne le roi à Constance, Paris et Londres.¹⁰ En récompense de ses efforts durant les négociations en France, il reçoit des armes le 26 mars 1416 à Paris de la part des deux rois.¹¹ Ses armes représentent deux écus tournés l'un vers l'autre. Des rayons d'or sortent de l'heaume qui est placé sur l'écu se trouvant à gauche. Ce dernier se rapporte, à mon avis, à l'ordre de l'Etoile, étant donné que le texte de la lettre l'analyse longuement en précisant le soleil.¹² (J'insiste, cependant sur le point que ce n'est qu'une hypothèse

⁸ «...personam...Nicolay comitis palatini...in consiliarium nostrum de magno consilio nostro ad iura et emolumenta dicto officio incumbentia retinimus...»: Paris, 7 mars 1384: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [= MNL OL] Diplomatikai Levéltár [= DL] 7067; *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból, Acta exera Andegavensia* Ed. Gusztáv Wenzel. t. I–III., Budapest, 1874–1876. (Monumenta Hungariae historica. 4. Acta exera.) III. 532.; Szilárd Süttő, *Anjou-Magyarország alkonya*, t. I–II., Budapest, 2004, t. I., p. 52–53., et t. II., *Okmánytár*, n. 80., p. 44–45.

⁹ Thomae de Elmham, *Vita et Gesta Henrici Quinti Anglorum Regis*, Ed. Thomas Hearne, Oxford, 1727, p. 74.; Public Record Office/The National Archives, Kew, Surrey [= PRO]: Exchequer: Exchequer of Receipt: Issue Rolls: E 403/624. m.6.; British Library, Manuscript Collection [= BL]: Chronicles of London, II. Cleopatra C t. IV, 1416: 124. f. 29.; «magnus comes Hungarie palatinus»: *Gesta Henrici Quinti. The Deeds of Henry the fifth*, Eds. F. Taylor–J. S. Roskell, Oxford, 1975, p. 138.; «the greate Earle of Hungarie»: *First English Life of king Henry the Fifth by the Translator of Livius*, Ed. C. L. Kingsford, Oxford, 1911, p. 121.

¹⁰ «grand comte de Hongrie»: DRTA VII. 249.; «großgraf zu Ungern»: Ulrich von Richental, *Chronik der Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Hg. M. R. Buck, Stuttgart, 1882, p. 193.; «dominus Natrespeyn»: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I–XII. Ed. Iván Nagy–Dezső Véghely–Ernő Kammerer–Pál Lukcsics. Pest–Budapest, 1871–1931, t. XII. p. 107.

¹¹ Charles VI: Paris, 1416, Bratislava, Slovenský národný archív, Archív rodu Zay z Uhrovcá, Fasc. C. Nr. 8.; Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 265 782.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Ed. Georgius Fejér. [= Fejér, CD] X/5. p. 563–69.; Antal Áldásy, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címeres levelei*, t. I–II. Bp., 1904–23, t. II. p. 31.; *Zsigmondkori Oklevéltár*. I–II/2. (1387–1410) Összeáll. Elemér Mályusz. Bp. 1951–58.; III–VII. (1411–1420). Ed. Iván Borsa, 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Ed. Iván Borsa–Norbert C. Tóth, 2003–2004.; X. (1423) Ed. Norbert C. Tóth, 2007; XI. (1424) Ed. Norbert C. Tóth–Tibor Neumann 2009; XII. (1425) Ed. Norbert C. Tóth–Bálint Lakatos, 2013. (A MOL kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3., 4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52) [= ZsO] V. n. 1692.; Sigismond: Bratislava, Slovenský národný archív, Archív rodu Zay z Uhrovcá Fasc. C. Nr. 7.; DF 265783.; Fejér, CD X/5. p. 681., 741.; ZsO. V. n. 1694.; Radocsay ne le mentionne pas: Dezső Radocsay, «Gótikus magyar címereslevelek», MÉ 6 (1957) p. 271–94, tout spécialement p. 287.; Magyar családok címereslevelei: Művészet, II., p. 390–91. n. M. 22. (Tünde Wehli); Sigismundus, 406–408. n. 4.121a–b (Marta Melniková–Zsombor Jékely).

¹² Charles VI: «similiter auream Coronam supra Galeam a qua Corona veluti Radii solares seu virgulae iubar splendide multiplicatum, ex utraque parte eiusdem Galeae sursum

qui nécessiterait des recherches complémentaires pour prouver que l'Ordre de l'Etoile était représenté de cette façon aussi, la lettre ne mentionnant pas l'ordre lui-même.) Les autres armes de la famille Garai ne comportent aucune trace de l'Ordre de l'Etoile, mais, il est vrai, les traces des autres ordres de chevalerie étrangers ou de l'Ordre de la voile des Luxembourg non plus. L'Ordre du dragon est représenté, par exemple à Siklós, dans l'embrasure de fenêtre en ogive de l'ancienne église augustine.¹³ L'utilisation des badges ne peut pas être soutenue par les sceaux de la famille Garai. Il se peut que les armes françaises obtenues par le palatin Miklós II Garai et figurant sur ses lettres d'armoiries représentent le disque solaire: les rayons de soleil entourant l'heume, parce que son père a été décoré par le roi français et a reçu de sa part (peut-être) l'ordre de l'Etoile. La famille n'utilise pas ailleurs ce symbole, juste le serpent se repliant sur lui-même, symbole de la famille. Il est possible, que la charte fasse seulement allusion à la décoration reçue par l'ancêtre du jeune Garai et ce n'est que son père qui avait reçu l'ordre. Quant à l'Ordre de la voile, il est seulement représenté sur les armes reçues de Charles VI et du roi Sigismond et n'apparaît nulle part ailleurs, ni même sur les tombeaux ou pierres tombales.¹⁴ Même la pierre tombale fragmentaire

---

deorsumque et supra Galeam ipsam similes ad modum solarium Radium cum ventilabris Banderiae et pictura Armorum antiquorum desuper Radiis coruscare egredi et diffundi videntur». Bratislava, Slovenský národný archív, Archív rodu Zay z Uhrovcy, Fasc. C. Nr. 8.; Sigismond: «Coronam auream supra galeam similes ad modum radorum solarium cum ventilabris banderiae, et pictura antiquorum armorum desuper radiis coruscare, egredi, et diffundi videntur, ad maiorem eminentioris nobilitatis...de nouo et ex nouo concedimus, et clementer ac liberaliter elargimur». Bratislava, Slovenský národný archív, Archív rodu Zay z Uhrovcy, Fasc. C. n. 7. Analogies de la représentation du soleil: Fête de l'Ordre de l'Étoile: Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division occidentale, Ms Français 2813, fol. 394.; l'Ordre de l'Etoile autour des armes de Charles V, Armes de Charles V le Sage. Liber de informatione principum (trad. Jean Golein). Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division Occidentale, Ms Français 1950 fol. 1v.

¹³ Pál Lóvei, *Posuít hoc monumentum pro aeterna memoria: Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához*, Akadémiai doktori disszertáció, t. I-II. + App. Budapest, 2009, depuis: [<http://real-d.mtak.hu/381/> – téléchargé le 19 janvier 2012] [= Lóvei, Posuít hoc monumentum] I. p. 376, 378., Fig. 1181.; Idem, «Néhány címeres emlék a 14–15. századból», *MÉ* 40 (1991), p. 49–66, tout spécialement p. 60–61, Fig. 24–25.; Idem, «A siklósi plébániatemplom szentélye és középkori falképei», *Műemlékvédelmi Szemle* 5 (1995) 1–2, p. 177–214.; Zsombor Jékely, «A siklósi volt Ágostonos-templom freskóinak stíluskapcsolatai.» In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Ed. Anna Tüskés, Budapest, 2009, p. 129–136, tout spécialement p. 129.

¹⁴ p. ex. 26 décembre 1384: DL 7351. Sceau du palatin Miklós Garai. Sur fond fleuri, 3 écussons se touchant par les coins gauches, représentant un serpent couronné: 19 juillet 1384: DL 269. Sceau du palatin Miklós Garai. 3 écussons se touchant par les coins gauches, représentant un serpent couronné. Son fils utilise seulement le serpent se repliant sur lui-même. 19 août 1399: DL 66549. Sceau du Miklós II Garai, banus de Slavonie. DL 8756. Même si la bulle représente un heume, elle représente un serpent sur un heume et non pas un disque solaire. 10 juillet 1408: DL 9432. Même après avoir reçu les deux lettres d'armoiries à Paris,

qui aurait été trouvée dans la chapelle de Toussaint, bâtie par le palatin Miklós Garai fils, de l'église Notre-Dame-de-l'Assomption de Buda ne comporte non plus aucune représentation de l'ordre.¹⁵ On n'en a pas trouvé sur la pierre tombale d'Ilona Garai (Église catholique romaine, Szentgotthárd), non plus.¹⁶

Alliance franco-hongroise à la fin du XVe siècle

L'Ordre de Saint-Michel apparaît en Hongrie suite à la délégation envoyée en France par le roi Vladislav II en 1501–1502. La mission des ambassadeurs qui furent accueillis et décorés de l'ordre par Louis XII, était de ramener en Hongrie Anne de Foix, la future épouse du roi. Pour pouvoir analyser cette mission et les causes de la donation de l'ordre, il faut d'abord revoir les relations franco-hongroises du début de l'époque Jagellon.

Les opinions des chercheurs divergent concernant l'activité diplomatique de la Hongrie et pour savoir qui a pris l'initiative des approches. Wenzel, Fraknoi et Kosáry pensent que les premiers contacts furent motivés par les guerres d'Italie de Louis XII et que le roi Valois a adhéré à la coalition antiturque à cause de ses bonnes relations avec la Sérénissime.¹⁷ Selon Péter E. Kovács, le roi français cherchait un soutien contre les Habsbourg aussi.¹⁸ Péter Kulcsár et András Kubinyi disent que l'entraide Jagellon-Valois avait un but anti Habsbourg.¹⁹ Selon Attila Györkös, l'approche entre les deux

---

Garai ne les représentera pas sur ces sceaux. 3 mars 1418: DL 506.; ou 29 juin 1424: DL 11459. Sceau: un serpent dans un cadre qui ressemble à une étoile. Les autres membres de la famille garderont également le serpent dans leurs sceaux. Sceaux de László Garai, banus de Macsó, DL 39290.; DL 37604.

¹⁵ Lővei, *Posuit hoc monumentum...*, op. cit., t. I. p. 348, 461, Fig. 111.; Pál Engel-Pál Lővei-Livia Varga, «Zsigmond-kori bárói siremlékeinkről», *Ars Hungarica* 11 (1983) p. 21–48, 44–45, Fig. 19.; Gyöngyi Török-Vilmos Osgyányi, «Reneszánsz kőfaragványokról», *MÉ* 30 (1981) p. 95–113, tout spécialement 103–104., Fig. 18–19.

¹⁶ Pál Lővei, «Siremlékszoobrászat», In: *Művészet*, II. p. 277–303. 300.; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I-II. Ed. Ernő Marosi. Budapest, 1987. [= MMűv] I. p. 588., 695. II. Fig. 1683.; Lővei, *Posuit hoc monumentum...*, op. cit., t. I. p. 322, 332, 461. Fig. 1110–1111.

¹⁷ Gusztáv Wenzel, «II. Ulászló magyar és cseh királynak házasságának élete 1501–1506», *Századok* 11 (1877) p. 630–41., p. 727–57., p. 816–40. [= Wenzel, Ulászló] 633–38.; Vilmos Fraknoi, «Les rapports diplomatiques de la Hongrie avec la France au commencement du XVIe siècle», *Revue d'histoire diplomatique* 3 (1889) p. 236–268, tout spécialement 236–40.; Domokos Kosáry, *Magyar külpolitika Mohács előtt*, Budapest, 1978, p. 83–95.

¹⁸ Péter E. Kovács, «Egy törökellenes szövetség tervezete 1502-ből», *Levéltári Szemle* 40 (1990) p. 49–61, p. 50.; Idem, «Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején», In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Ed. Lilla Krász-Teréz Oborni. Budapest, 2008, p. 171–186, tout spécialement p. 171.

¹⁹ Péter Kulcsár, *A Jagelló-kor*. Budapest, 1981, p.89–91.; Béla Iványi, «Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban», *Történelmi Tár* ser 2/7 (1906) 1: p. 139–151.; 2: p. 161–197.; 3: p. 321–367. 167.

rois faisait partie du système de coalition anti-Habsbourg que Louis XII a mis en place avant ses campagnes contre les Milanais et les Napolitains pour neutraliser les Rois Catholiques d'Espagne et la maison des Habsbourg qui formaient une coalition.²⁰

Une ligue anti-ottomane de facto ne pourra pas naître avant 1499 et seulement grâce à l'activité de Venise et à la participation du Saint-Siège.²¹ Le traité de l'alliance est rédigé et envoyé en Hongrie par Louis XII.²² Louis XII appelle les souverains occidentaux à la défense de la Hongrie et de la Pologne.²³ Il envisage inclure dans la coalition la plupart des puissances occidentales, y compris Milan et le Portugal.²⁴ L'ambassadeur français ayant décédé en route²⁵, Louis XII envoie une nouvelle délégation en Hongrie le 29 janvier 1500.²⁶ Les espagnols sont mis au courant le 4 avril 1500 qu'une délégation française est en négociation avec le roi hongrois.²⁷ Les ambassadeurs français (Valérien de Senlis et Macé/Matthieu Toustain, le conseiller du roi²⁸) participent à la diète tenue le jour de la Saint-Georges, où le projet de la coalition est aussitôt discuté.²⁹ Par la suite, Louis XII promet une aide financière aux Jagellon dont le montant n'est pas connu.³⁰ E. Kovács, Dobosy, Borsa et Kosáry estiment qu'ils ont déjà prévu à cette

²⁰ Attila Györkös, «II. Ulászló házassága és a francia diplomácia», In: *Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére*. Acta Academiae Agriensis Nova Series. Tom. XXXIX. Sectio Historiae. Ed. János Makkai. Eger, 2012. p. 89–102, 91.

²¹ Gedeon Borsa, «A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok», In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. Budapest, 1960, p. 241–279, tout spécialement 245.; *A veszprémi püspökség római oklevéltára*, Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis 1103–1526. Ed. et publ. par Fraknói Vilmos–Lukcsics József, t. I–IV, Budapest, 1896–1907. t.IV. n. 66.; *A Magyar tud. akadémia Történelmi bizottságának oklevélmásolatai*, ismerteti Óváry Lipót. 1. füz. A Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai. Bp., 1890. [= Óváry] t.I., n. 855.; 872.; 874.

²² 19 janvier 1499: DF 293344.p. 203–261. (orig.: British Library)

²³ «ser defensa del reyno de Ungría y Polonia»: *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandres e Inglaterra (1485–1509)*, publicada por el Duque de Berwick y de Alba (Jacobo Stuart Fitz-James y Falcó, duque de Alba), Madrid, 1907, p. 108.

²⁴ Correspondencia de Fuensalida, p. 12., 26., 83.

²⁵ Borsa, «A törökök ellen Magyarországon...», op. cit., p. 247.; Fraknói, «Les rapports diplomatiques...» op. cit., p. 236–38.

²⁶ Óváry, op.cit., t. I., n. 874.

²⁷ *Calendar of Letters, Despatches and State Papers relating to the Negotiations between England and Spain preserved in the Archives of Simancas and elsewhere*, Ed. G. A. Bergenroth – Pascual de Gayangos. t. I–III/1., Supplement I–II. 1485–1526, London, 1862–73, [= CSP Spain] t. I. n. 260.

²⁸ Géza Birkás, «Francia utazók Magyarországon», *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio philologica*. Tom. 16. Szeged, 1948, p. 25.

²⁹ Norbert C. Tóth, «Az 1501. évi tolnai országgyűlés (Adatok a királyi adminisztráció működéséhez.)», *Századok* 143 (2009) p. 1455–1481, tout spécialement 1454; 18 mai 1500: «omnes principes Christianorum miserunt suos oratores ad regem nostrum»: DF 260 478. cité par C. Tóth, *Az 1501. évi tolnai országgyűlés*, p. 1455.

³⁰ 4 mai 1500: Óváry, op. cit., t. I., n. 893–894.

époque de sceller ce rapprochement par un mariage.³¹ Magda Jászay pense que Louis XII a proposé le mariage déjà en 1499, même avant la mise en place de la ligue.³² Selon Fraknói, un mariage concret a déjà été proposé à cette époque.³³ Le rapport espagnol précité mentionne déjà avant l'arrivée en Hongrie des ambassadeurs en avril 1500 que le roi de France a proposé *un* mariage et pense savoir que le roi a proposé d'abord à Vladislav la main de sa nièce, Marguerite d'Angoulême.³⁴

Préparation diplomatique du mariage d'Anne de Foix

Vladislav II n'a pas de temps à perdre. Ayant 44 ans, le roi de Hongrie, n'est plus jeune. Sans héritier mâle, la succession du royaume est une question impérieuse ce que les ambassadeurs constatent avec intérêt. Je pense tout de même que, même si le projet de mariage a été discuté, les Français ne l'ont concrétisé qu'au moment où les négociations se sont prolongées, parce que les Hongrois demandaient une somme importante de Louis XII que ce dernier rechignait de leurs donner autant d'argent.³⁵ Finalement ils se mettent d'accord, et la France et la Hongrie s'allient le 14 juillet 1500. Les Valois concluent une convention avec la Pologne aussi.³⁶ Il est possible que les négociations concrètes et relatives au mariage français n'aient débuté qu'après cette date.³⁷ En réponse, l'ambassadeur du roi Jagellon, György Besseni (Jiří Běšín) est envoyé en France. Selon E. Kovács, György «Tchèque» cubicularius et chambellan du roi Hongrois, a été envoyé plus tôt en France, déjà pendant l'été 1500 et il était de retour avant la fin de l'année.³⁸ Birkás pense qu'il est parti le 30 juillet 1500 pour apporter les portraits d'Anne et Germaine de Foix.³⁹ En ce qui me concerne, je me pose la question de savoir, s'il était de retour avant juillet, pourquoi ils ont attendu 14 à 15 mois avant le mariage qui a eu lieu en 1502? Je pense que Besseni a été envoyé en France après la conclusion du traité, c'est-à-dire après juillet 1500. Probablement c'est Besseni qui emportait la lettre que nous connaissons par l'intermédiaire de Istvánffy et qui a été envoyée au roi de France par le roi de Hongrie et de Tchéquie après la mort du roi

³¹ E. Kovács, «Törökellenes...», op. cit., p. 58. n. 3.; Dobosy Tibor, *Pierre Choque Anna magyar királyné francia kísérője*, Budapest, 1940. p. 19.; Kosáry, *Magyar külpolitika*, op. cit., p. 86.; Borsa, «A törökök ellen Magyarországon...», op. cit., p. 247.

³² Magda Jászay, *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története*, Budapest, 1990. p. 192.

³³ Fraknói, «Les rapports diplomatiques...», op. cit., p. 241.

³⁴ CSP Spain, t. L., n. 260.

³⁵ C. Tóth, «Az 1501. évi tolnai országgyűlés», op. cit., p. 1456.; Györkös, «Ulászló...», op. cit., p. 93.

³⁶ DF 293344. p. 203–259. (British Library).

³⁷ C. Tóth, «Az 1501. évi tolnai országgyűlés...», op. cit., p. 1456.

³⁸ E. Kovács, «Magyar-francia...», op. cit., p. 172.

³⁹ Birkás, «Francia utazók...», op. cit., p. 26.

polonais Jean Albert (le 17 juin 1501).⁴⁰ Cette hypothèse est admise par Fógel aussi je pense, d'après Sanuto, que Besseni a été envoyé en France pour remporter le tableau de la future reine.⁴¹ Wenzel et Kropf disent que la lettre de mission de l'ambassadeur a été rédigée le 16 septembre, à Tolna, durant la route vers la diète armée à Bács.⁴² Je pense même, que le chambellan tchèque est parti pour la France après cette diète (La convention a été ratifiée le 16 septembre 1500.⁴³) Il serait donc parti en septembre 1500 et non pas en juillet. Cette hypothèse est d'autant plus probable qu'il était de retour en Hongrie relativement tard, au début de l'année 1501 avec les portraits. Ce retard est du, peut-être au fait que les ambassadeurs des Jagellon (Besseni et deux ambassadeurs polonais) sont allés en Angleterre aussi vers la fin d'octobre 1500.⁴⁴ On va voir que le comportement de l'Angleterre était très important, c'est la raison pour laquelle ils ont demandé des informations concernant l'attitude de Henri VII vis-à-vis des Jagellon même avant le mariage. Les événements ont rendu nécessaire la visite chez le roi d'Angleterre.⁴⁵ Les dirigeants de la diplomatie hongroise voulaient faire entrer le roi Tudor aussi dans la coalition,⁴⁶ et lui demandaient de l'argent.⁴⁷

Vladislav avait le choix entre les deux parents du roi de France, Anne et Germaine de Foix⁴⁸. Sur la base des portraits ramenés par György Besseni, son choix est tombé sur cette dernière.⁴⁹ Après le retour de Besseni, Vladislav envoie l'humaniste dalmate

⁴⁰ Miklós Istvánffy, *Magyarok dolgairól írt Históriaja* Tállyai Pál XVII. századi fordításában, t. I., Budapest, 2009, t. IV., p. 105.

⁴¹ József Fógel, *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*, Budapest, 1913, p. 114.; *I diarii di Marino Sanuto*. (MCCCCXVI–MDXXXIII) dall'autografo Marciano Ital. cl. VII codd. CDXIX. CDLXXVII pubblicati per cura di Rinaldo Fulin – Federico Stefani–Niccolò Barozzi–Guglielmo Berchet –Marco Allegri. t. I–LVIII. Venezia. 1879–1902. [= Sanuto] t. III. p. 630.

⁴² Wenzel, «Ulászló...», op. cit., p. 728., Lajos Kropf, «Anna királyné, II. Ulászló neje», *Századok* 29 (1895) p. 689–709, p. 698., C. Tóth, «Az 1501. évi tolnai országgyűlés...», op. cit., p. 1461.

⁴³ Sebastian Zustignan: István Balogh, Velencei diplomaták *Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány*. Szeged, 1929, p. III.; C. Tóth, *Az 1501. évi tolnai országgyűlés*, p. 1456.; Pál Tóth-Szabó, *Szalmári György primás (1457–1524)*. (Magyar történeti életrajzok, XXII.) Budapest, 1906, [depuis: <http://mek.oszk.hu/05600/05660/html/03.htm#120> – téléchargé le 7 mars 2014]

⁴⁴ E. Kovács, «Törökellenes...», op. cit., p. 50.; Sanuto, III. op. cit., p. 1102.

⁴⁵ Óváry, t. I. op. cit., n. 926–27.

⁴⁶ Óváry, t. I. op. cit., n. 929.

⁴⁷ 20 juillet 1502: «the King of Hungary had written to him certifying the transmission of other letters which the King of Hungary had addressed to King Henry [...] to sollicit payment»: *Calendar to the English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy*. Ed. Rawdon Brown. t. I–III. 1202–1526. London, 1864–69. t. I. n. 826.; Kropf, «Anna...», op. cit., p. 699.; Gusztáv Wenzel, «„Marino Sanuto Magyarországról 1496–1501-ben», *Századok* 5 (1871) 1: p. 1–11.; 2: p. 73–93.; 3: p. 165–179. Wenzel, Marino Sanuto Magyarországról, p. 173.

⁴⁸ Antoine Jean Victor Le Roulx de Lincy, «Détails sur la vie privée d'Anne de Bretagne, femme de Charles VIII et de Louis XII», *Bibliothèque de l'École des chartes* 11 (1850) p. 148–71, tout spécialement 165.

⁴⁹ Kropf, «Anna...», op. cit., p. 697–698.; Fógel, «II. Ulászló udvartartása», op. cit., p. 112.

de Raguse, Feliks Petančić ou Petañić (Felix Petantius) en France pour demander Anne en mariage et préparer son arrivée en Hongrie.⁵⁰

La délégation officielle est envoyée en France en automne 1501.⁵¹ La délégation part pour la France le 19 septembre 1501 et se compose du trésorier, István Telegdi (+1514), de Miklós Bacskai, évêque de Nyitra (puis, plus tard de la Transylvanie entre 1503 et 1504) et de György Besseni (de nouveau). Ils arrivent à Venise le 23 octobre. Vladislav a autorisé ses ambassadeurs de toucher 3.000 ducats d'or des 100.000 qui lui étaient accordés par Venise au titre d'aide financière. Ils arriveront à Orléans le 5 décembre pour passer le début de l'année suivante à la cour française.⁵² En avril et mai, les ambassadeurs visitent le roi d'Angleterre, Henri VII aussi. Après leur retour en Angleterre, ils accompagnent la duchesse de Foix en Hongrie.

Tombeau d'István Telegdi à Mezőtelegd – Blason en pierre de Miklós Bacskai/Bachkai, évêque de Transylvanie

Le choix du roi tombe sur Telegdi et Bacskai, qui, étant des acteurs notables de la diplomatie des Jagellon, sont très instruits et ont une expérience diplomatique considérable. Bacskai a déjà été envoyé chez le Pape par le roi Mathias et il était également chargé des affaires relatives au mariage de Vladislav à Rome. Plus tard, il est devenu chapelain du Pape. Sous le règne de Vladislav, il était en charge des affaires relatives à l'Italie, à Venise et à l'accueil des ambassadeurs.⁵³ La délégation hongroise de 1502 en France a un succès diplomatique considérable que traduit le fait que les ambassadeurs reçoivent des armes françaises. István Telegdi a eu beaucoup de mérites parce qu'il a amené la future épouse du roi en Hongrie. István Telegdi (+1514), est trésorier du roi, sous-voïvode de la Transylvanie (entre 1487 et 1498), puis, à partir de 1498, conseiller du roi, ambassadeur et trésorier (1504–1505, 1511).⁵⁴ La chancellerie française lui émet

⁵⁰ Fógel, «II. Ulászló udvartartása», op. cit., p. 115. Felice Petanzio da Ragusa/Felix Petanzis.

⁵¹ E. Kovács, «Törökellenes...», op. cit., p. 51.; Györkös, «Ulászló...», op. cit., p. 99.

⁵² *Discours des cérémonies du mariage d'Anne de Foix, de la maison de France, avec Ladislas VI, roi de Bohême, de Pologne et de Hongrie.* Ed. Antoine Jean Victor Le Roux de Lincy, Bibliothèque de l'École des chartes 22 (1861) p. 156–185.; p. 422–439, tout spécialement 160. Procuratio: 16 septembre 1501: Antoine Jean Victor Le Roux de Lincy, *Vie de la reine Anne de Bretagne, femme des rois de France Charles VIII et Louis XII, suivie de lettres inédites et de documents originaux.*t. I-IV. Paris 1860–1861. t. III. p. 73–75.; Birkás, «Francia utazók...», op. cit., p. 26.

⁵³ Vilmos Fraknói, *Mátyás magyar diplomatái.* Budapest, 1900, p. 90.; András Kubinyi, «Magyarok a késő-középkori Rómában», In: *Studia Miskolcinsia* [a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történelem Tanszékeinek Évkönyve] t. III (1999). Et. József Bessenyei et al., Miskolc, 1999, p. 83–91. 83.; Fógel, «II. Ulászló udvartartása...», op. cit., p.107–08, p.119–120.

⁵⁴ Tamás Emödi, «A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében», *MÉ* 47 (1998) p. 177–198, tout spécialement 191.

de nouvelles armes le 24 mai 1502. (Fig. 1)⁵⁵ (Vernei-Kronberger mentionne la figure de Saint-Michel, mais il ne sait pas que celui-ci fait partie de l'ordre des Valois. Voire même il l'identifie à la pierre tombale de Mihály Telegdi (tableau 28) au lieu de la pierre tombale d'István Telegdi, pourtant cette première est beaucoup plus récente, elle date de l'époque de la renaissance et représente une figure aussi. Vernei-Kronberger se contredit ainsi, puisque la dessin de Saint-Michel ne figure pas sur cette pierre tombale.⁵⁶) Comme le sceau de sous-voïvode d'István Telegdi le prouve, on a complété les armes anciennes des Telegdi.⁵⁷ Le fait qu'il ait non seulement reçues des armes, mais aussi l'ordre de Saint-Michel, très prestigieux, fondé par Louis XI, montre bien que le roi français a hautement apprécié son activité. L'écu se trouvant dans les armes est entouré par la chaîne de l'Ordre de Saint-Michel qui est attaché à l'écu par un médaillon, portant le graphique de Saint-Michel et la légende suivante: «Immensi tremor oceani». Une croix à huit pointes, en émaille blanche, avec 4 lys d'or dans les coins. La chaîne est composée des coquillages en argent reliés les uns aux autres par des maillons en or.⁵⁸ Le texte de la lettre d'armoiries relève également la donation de l'Ordre de Saint-Michel.⁵⁹

L'insigne des Valois figure également sur la tombeau de Telegdi. Sa pierre tombale (construite après 1504, probablement entre 1507 et 1514, Mezótelegd: Tileagd, Roumanie, dans le mur sud de l'église calviniste, Fig. 2) est l'un des plus imposants des insignes des ordres de chevaleries de l'Europe occidentale trouvés en Hongrie.⁶⁰ Telegdi était probablement conscient de l'importance de l'insigne, c'est la raison pour laquelle il l'a fait figurer sur sa pierre tombale.⁶¹

⁵⁵ Blois: DL 71522.; Frigyes Sváby, «XII. Lajos francia király czímer-adománya a Telegdiek részére», *Turul* 8 (1890) 1: p. 63–65.; Géza Csergheő–József Csoma: *Alte Grabdenkmäler aus Ungarn*. Bp., 1890. p. 56–65. Fig. 59.; *Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar czímeres emlékek*. Ed. László Fejérpataky–Antal Áldásy, t. I-III. Budapest, 1901–26. I. p. 24.; t. II. n. XXV./L.; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Schallaburg, [Schallaburg] 1982. p. 690. n. 840. p. 690. n. 840.

⁵⁶ Emil Vernei-Kronberger, *Magyar középkori síremlékek*, Budapest, 1939.

⁵⁷ 1496: DL 62946.

⁵⁸ Sváby, «XII. Lajos...», op. cit., p. 63.

⁵⁹ «conchilibusque tamen singula singulis liliis distanguantur, que conchilia sunt insignia militie ordinis Sancti Michaelis de regno Francie». Sváby, «XII. Lajos...», op. cit., p. 63.

⁶⁰ Géza Csergheő, «Magyar sírkövek. Telegdy István sírköve», *Turul* 7 (1889) 1, p. 34–36; Jolán Balogh, *Az erdélyi renaissance*. t.I. Kolozsvár, 1943, p. 199, p. 270–71.; Mikó Árpád, «Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről», *Ars Hungarica* 14 (1986) p. 97–113. tout spécialement p. 97. Csoma–Csergheő, «Alte Grabdenkmäler», op. cit. Fig. 56.; Schallaburg, p. 690. n. 840.; Lövei, Posuit hoc monumentum, t.I. p. 379. Fig. 448–49.; Tamás Emódi «A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében», *MÉ* 47 (1998) p. 177–98, p. 191.; Fig. 56–65. Fig. 59.; Vince Bunyitay, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. t.I-III. Nagyvárad, 1883–1884, p. 431–32.; *Monumenta Hungariae Heraldica*, t.II. n. XXV./L.

⁶¹ Balogh, *Az erdélyi...*, op. cit. 64., 199., 271. Fig. 70.; Bunyitay, *A váradi...*, op. cit. III. 431–432.; Csergheő, *Magyar sírkövek...*, op. cit. 34–36.; Csergheő–Csoma, *Alte Grabdenkmäler...*, op. cit., 56–65.; Vernei-Kronberger, «Magyar középkori...», op. cit., p. 44.

L'évêque Miklós Bacskai/Bachkai, issu de la branche de Zemplén de la famille Gut-Keled, donc en relation parentale avec les familles Telegdi et Bátori, a également beaucoup de mérites. Sa blason en pierre, construite entre 1502 et 1504 à Konca/Szászszékes/Zäckeschdorf (nom actuel: Cunța) et se trouvant aujourd'hui au musée de Déva (Deva, Muzeul Civilizatiei Dacice si Romane, Fig. 3) garde également le souvenir de l'Ordre de Saint-Michel, même si ce n'est qu'une 'Capet' fleur-de-lys qui est restée visible à côté du dessin de Saint-Michel et entre les coquillages en or.⁶² Probablement des armes lui ont également été accordées, même si ces armes n'ont pas été retrouvées.

Pour nous, sont intéressants les mérites à cause desquels le roi Valois leur a accordé cette grâce. Il reste à savoir quelles étaient les causes de cette grâce royale exceptionnelle. Louis XII les a-t-il récompensés pour leurs efforts relatifs au mariage d'Anne de Foix, ou il en avait un autre motif aussi? Je pense que les ambassadeurs hongrois ont également représenté les intérêts de la diplomatie française et cette récompense est le fruit de leurs missions correspondantes. Comme les armes accordées par le roi de France insiste sur la mission d'ambassadeur chez les Tudor, la diplomatie des Valois a également apprécié le fait que les ambassadeurs hongrois ont suivi des négociations avec les Tudor aussi.⁶³

La légende se trouvant sur la pierre tombale d'István Telegdi dit qu': «il était connu et aimé par des rois étrangers».⁶⁴ Nous pensons que ceci n'est pas une simple formule et une relation plus étroite pourrait le lier au roi de France. Et, puisque le mot roi est au pluriel, il faudrait savoir à quel autre souverain étranger a-t-il pu penser, pour qui a-t-il travaillé? Ici on peut penser à la mission anglaise des ambassadeurs et ceci est peut-être ce à quoi le pluriel du mot «roi» fait référence. D'autant plus, qu'à cette époque il était relativement rare que l'Ordre de Saint-Michel soit accordé à des étrangers, voire à des nobles n'appartenant pas à la haute aristocratie. Telegdi et Bacskai ont dû faire quelque chose de vraiment spécial pour les Valois ce qui est probablement en accord avec leur mission en Angleterre. Peut-être ont-ils apporté une nouvelle dont réjouissait Louis XII: Henri VII se rapproche de la maison des Jagellon, salue la ligue Jagellon-Valois et ne veut pas s'allier avec les Habsbourg. C'est la raison pour laquelle il est très important que le voyage et le séjour des

⁶² János Temesváry, *Az erdélyi püspökök címerei*, Budapest, 1930, p. 9-10.; Balogh Jolán, «Későrenaissance kőfaragó műhelyek I.», *Ars Hungarica* 2 (1974) p. 27-58, tout spécialement 34-36.

⁶³ «Idcirco cum superioribus mensibus ab prefato rege consanguineo nostro orator ad nos et serenissimum Anglie regem pro maximis et arduis negotiis, que utriusque nostrorum statum, ac etiam christiane rei publice dignitatis conservationem concerebant, destinatus extiteris». Blois: DL 71522.

⁶⁴ STEPHANVS THELEGDI REGIS DE INDE REGNI HUNGARIAE THESAURARIVS EXTERNIS REGIB(VS) NOTVS CHARVSQ(VE) HOC SAXV(M) P(ER)PETVA(M) SIBI POSTERISQ(VE) SVIS QVIE(N)TE(M) POSVIT 15. Tamás Emódi – Árpád Varga, «Telegdi sírkövek, emléktáblák», *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 73 (1997-98) [1999] p. 245-272. 246. Fig. 264.; Lövei, *Posuit hoc monumentum...*, op. cit. t. I. p. 99., 104., 307., 344., 395., Fig. 448-49.

ambassadeurs en Angleterre aient été financés par le roi français.⁶⁵ En fait, on peut dire qu'ils ont été délégués à Westminster par le roi français et ont obtenu l'accord de Henri VII et organisé le soutien de ce dernier contre Maximilien. Bien que Henri VII fit auparavant partie de la Sainte Ligue constituée contre les Valois, il a tout de même précisé qu'il ne participerait pas à une action militaire contre les Français. Il avait besoin d'une France neutre pendant que les prétendants York menaçaient son trône et qu'ils étaient, au moins en théorie, soutenus par les Habsbourg. La sécurité du trône restant toujours la question primordiale, Henri Tudor voulait s'entourer de plus d'alliés possible face aux prétendants. Henri VII préservait les bonnes relations avec les Valois, mais au moment où Louis XII a envahi Milan, il s'est retiré prudemment et commençait à se rapprocher de Venise et de l'empereur.⁶⁶ La relation avec la France était aussi très importante en fonction de la sécurité du trône, ce dont témoigne les conventions commerciales renouvelées.⁶⁷ En vertu des traités de paix précédents, le roi anglais avait droit à des «réparations» annuelles de la part du roi français qu'il ne voulait pas perdre à cause d'une alliance ennemie.⁶⁸ En tous cas, les Tudor ont conclu en 1498 une nouvelle convention avec le nouveau roi de France, Louis XII pour soutenir leurs intérêts pragmatiques.⁶⁹ L'Angleterre s'éloignait progressivement de la Sainte Ligue pour mettre en place une coalition avec Venise, le Saint-Siège et la France. A l'époque où les ambassadeurs hongrois étaient accueillis par la cour anglaise, c'est-à-dire en juin 1501 et pendant la coalition antiturque composée de la France, de Venise et de la Hongrie, l'Angleterre envisageait aussi de se mêler à la guerre: elle organisait une entreprise maritime avec les rois espagnol, portugais et l'Ordre de Saint-Jean à Rhodes.⁷⁰ Louis XII avait également besoin du soutien de l'Angleterre. La coalition de Venise, du Saint-Siège et des Jagellon pouvait faciliter cette approche. Louis XII aurait mandaté les ambassadeurs hongrois à cette mission. Nous pensons que la diplomatie des Valois jouait un rôle actif dans la mission anglaise des ambassadeurs hongrois.

Nous ne connaissons pas la date exacte du séjour des ambassadeurs hongrois en Angleterre, mais elle doit se situer entre mars (le début du mars ou la fin du février) et mai 1502.⁷¹ Tandis que les ambassadeurs français, séjournant à la cour anglaise, ne pouvaient pas persuader Henri Tudor, et ce dernier ne voulait pas leur garantir sa participation à la Coalition des Croisés, les ambassadeurs des Jagellon étaient non

⁶⁵ *Chroniques de Louis XII par Jean d'Auton*. Ed. Maulde la Clavière. I-IV. Paris, 1891, I. p. 217; Györkös, «Ulászló...», op. cit., p. 99.; Kropf, «Anna...», op. cit., p. 700.

⁶⁶ *Chroniques de Louis XII par Jean d'Auton*, op. cit. I. p. 93.

⁶⁷ Thomas Rymer, *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*, t.I-XX. London, 1704-35, t. XII. p. 592.; BL Additional MS 48002 (Yelverton MS 3) 8. fol. 102b-106. p.ex. 1494: Rymer, *Foedera*, op. cit., t. XII. p. 569., 575., 712.

⁶⁹ Rymer, *Foedera...*, op. cit., t. XII., p. 681.

⁷⁰ juin 1501: *Chroniques de Louis XII par Jean d'Auton*, op.cit. II. p. 20.

⁷¹ Kropf, «Anna...», op. cit., p. 705.

seulement accueillis par Henri VII, mais il leur a même proposé un projet pour une convention entre hongrois, polonais et anglais, condition sine qua non de l'attribution de l'aide financière demandée par le roi hongrois. Henri VII a répété que: «sa réponse au roi hongrois est la suivante: si les dispositions de la convention, confirmée en présence des ambassadeurs hongrois, sont respectées par le roi hongrois, il respectera à son tour, son engagement à lui». ⁷² A la fin du mois de mai, il envoie en Hongrie son ambassadeur, Geoffrey Blythe, pour négocier et lui ordonne de nouer une alliance et d'accorder une aide financière de 10.000 livres au roi de Hongrie pour financer une campagne «contra Mahometanos». ⁷³ La France peut respirer: faisant partie d'une coalition avec les Anglais, elle ne doit plus craindre leurs attaques éventuelles. Etant donné qu'Henri VII était hostile à cette coalition jusqu'à l'arrivée des ambassadeurs hongrois, ce succès peut être attribué à l'activité de la délégation hongroise. Selon un expert de la question, les ambassadeurs hongrois auraient persuadés Henri VII d'envoyer un ambassadeur en Hongrie et d'accorder une subvention au roi hongrois. Le roi français a également salué le fait qu'Henri VII participait financièrement à la Croisade. Dans sa réponse donnée à l'ambassadeur de Venise le 4 juillet, le Pape dit que le roi français n'est pas en mesure de payer sa part de la ligue antiturque (soit: 15 mille ducats). Le roi de Hongrie a donc de difficultés à collecter les 40 mille ducats requis. Par conséquent, le roi d'Angleterre «a la liberté» de financer la partie manquante aussi, en surplus de sa part contractée. ⁷⁴ Henri VII ne voulait pas s'isoler et rester sans allié (étant donné que son règne n'était pas du tout stable malgré les nombreuses décapitations), et une éventuelle participation de l'Empire à la coalition de Venise et Rome n'aurait pas servi pas les intérêts de l'Angleterre ce qui l'a poussée vers la ligue de Venise, du Saint-Siège et de la Hongrie. Le 20 juin, Henri VII a encore une fois confirmé le paiement de l'aide

⁷² *Ibid.*

⁷³ «Non conquiescet Mahumetana ... Populum Cristianum aliqua gravi clade afficere ... amicitia mutuoque auxilio omnium Christianorum Principum amoveantur ... Nos [...] mutuam amicitiam contraximus ... Hungariae Bohemiaeque Regis ... pro communi Christi Fide tuenda, firmam, ... unionem, et confoederationem perpetuam ... contrahere, inire ... volumus»: PRO C 76/184 m. 1.; Rymer, *Foedera*, op. cit., t. XIII. p. 4.; Subsidium: «Regi ... aliquod subsidium gratuitum, ... cum Principe confratre nostro ... oratoribus ... nunciis ab eodem Principe ad hoc habentibus, de super certis pecuniarum summis, per Nos eidem ... Principi concendenda sive donanda in auxilium et subsidium defensionis Cristianae Fide.». PRO C 76/184 m. 2.; Rymer, *Foedera*, op. cit., t. XIII., p. 5–6.

⁷⁴ «Affare dei danari della crociata raccolti in Inghilterra .... Circa i denari del giubileo e della crociata, il Papa risponde all'Oratore: Nui concedessimo el giubileo e cruciata a quel Re [di Francia], ... quel Re zoè ch' el ne desse ducati 15,000 e il resto fusse per conto suo, dei qual ancora fin a questo zorno non ne abbiamo avuto un quattrin. De questi 15,000 ... che siano dati al Re d'Ongaria ... s' el non li vuol tuor in conto delli 40,000 che nui li damo per la forma delli capitoli della lega ... Dei ducati 40,000 (dai 15,000 in suso) el Re de Inghilterra ha libertà de darli, e dandoli, nui ne saremo ben contenti, e li scriveremo che li dia per compiacer a la onesta petizion della illustrissima Signoria.» *Dispacci di Antonio Giustinian ambasciatore veneto in Roma*, t. I–III., Ed. Pasquale Villari. Firenze, 1876, t. I. p. 48–49.

financière, au moment où l'ambassadeur anglais, envoyé en Hongrie aurait séjourné à Blois avec Anne de Foix et les ambassadeurs hongrois.⁷⁵

L'importance de la délégation hongroise est d'autant plus remarquable, que le mariage a eu lieu après le retour des ambassadeurs de l'Angleterre. On ne connaît pas la date exacte, mais le mariage a dû avoir lieu après le 23 mars 1502, le contrat de mariage étant daté à ce jour. Telegdi et Bacskai ont dû faire quelque chose de très important si la diplomatie française s'adaptait à eux. Tout ceci confirme notre hypothèse selon laquelle c'est la mission des ambassadeurs hongrois et la ligue Jagellon qui ont fait se rapprocher les Tudor et les Valois.

Pour empêcher les prétendants York d'avoir un soutien français, Henri Tudor donnait son accord pour demander en mariage, pour son successeur, la fille de Louis XII, Claude de France. Pour cette affaire, un autre ambassadeur Valois, Matthieu Baquier ou Matthew Baker était envoyé en Angleterre en juin 1502. Louis XII aurait attendu son retour en France avant d'envoyer Anne de Foix en Hongrie. L'autre objectif de la délégation française était que le roi Valois puisse *encore une fois* s'assurer qu'Henri VII va résister aux Rois Catholiques, même si son trône est compromis par les insurgés et ne va pas entrer dans la guerre que les Espagnols menaient dans les Pyrénées depuis 1502.⁷⁶

Le fait que lors du mariage *per procuram* c'est Telegdi qui a été choisi pour conduire Anne de Foix jusqu'à l'autel, mais aussi qu'il est devenu le majordome de la reine, montre bien l'importance de son rôle.⁷⁷ Auparavant on croyait que Vladislav n'a été informé du mariage *per procuram* que le 13 ou le 14 juin,⁷⁸ mais aujourd'hui on sait que le

⁷⁵ subsidium: Anvers, 20 juin 1502.: PRO E 30/689.; BL Cotton MS Galba B. II f. 6.; Rymer, *Foedera*, op. cit., t.XIII., p. 10.; *Excerpta historica, or, Illustrations of English history*. Ed. Samuel Bentley. London, 1831, p. 129.; [Böhmer, J. F.] *Regesta Imperii*: t.XIII. *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet*. Bd. I-XXVII. Hg. H. Koller, P. – J. Heinig – A. Niederstätter [et al.], Wien, 1982–2010. [= RI] XIV,4,2 n. 19821, depuis: [http://www.regesta-imperii.de/id/1502-06-20_1_0_14_4_1_288_19821 (téléchargé le 22.03.2013)] RI XIV,4,2 n. 19823, depuis: [http://www.regesta-imperii.de/id/1502-06-20_3_0_14_4_1_290_19823 (téléchargé le 22.03.2013)]; Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. t. I-V. München, 1971–86. t.III. p. 288., 536.; PRO E 30/690., 30/691.; *Österreichische Staatsverträge*. England., Bd 1: 1526–1748., Hg. Alfred F. Pribram, Innsbruck, 1907, n. 8–9.

⁷⁶ J. M. Currin, « International relations 1485–1509: Continuities amidst Change », In: *Tudor England and its Neighbours*. Eds. Susan Doran – Glenn Richardson. Basingstoke, 2005, p. 14–43. 23.; CSP Spain, I. n. 327.; RI XIV,4,2 n. 19883, depuis: [http://www.regesta-imperii.de/id/1502-07-12_4_0_14_4_1_351_19883 (téléchargé le 22.03.2013)]

⁷⁷ E. Kovács, « Magyar-francia », op. cit., p. 173.

⁷⁸ Vladislav II: Buda, 14 juin 1502: « Vobis significandum duximus, quod nos Serenissimam dominam Annam de Candalle, ex Regia stirpe Fuxorum oriundum, affinem videlicet et consanguineam Christianissimi Regis Franciae, in coniugem et consortem nostram carissimam accepimus »: DF 270 841; [Stephanus Katona]: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum ... concinnatae a Stephano Katona*. Tom. I-XII. Budae 1788–93. Tom. XII. Ordine XVIII. p. 324.; le 13 juin 1512: Jenő Házi, *Sopron szabad királyi város története*. I./6. Sopron, 1928, n. 189.

roi hongrois en était au courant le 18 mai, une lettre adressée à Maximilien le prouvant.⁷⁹ Il est intéressant de savoir que la Sérénissime, toujours très bien informée, savait déjà le 2 juin que la princesse était en route vers la Hongrie, et elle croyait aussi savoir qu'Anne de Foix voyagerait en passant par Venise.⁸⁰ Le 12 juillet, Vladislav a informé les cours polonaise et russe de l'arrivée de la Princesse.⁸¹ La princesse est arrivée à Székesfehérvár le 29 septembre 1502 où elle a épousé le roi hongrois.⁸² Les ambassadeurs anglais et français l'ont accompagnée, comme la charte de 1502 de Vladislav relève: les ambassadeurs de plusieurs souverains ont assisté au couronnement de la reine.⁸³ Il est possible que le fait que les ambassadeurs anglais ont également assisté au couronnement (avec les représentants de la cour française) soit également le fruit de l'activité de Telegdi et de Bacsikai.

Les deux armes portant la devise des Valois prouvent que les Français attribuaient une grande importance au mariage hongrois et les donations ont été motivées non seulement par le fait que les ambassadeurs ont accompli leur mission originale avec succès, mais aussi parce qu'ils ont obtenu en Angleterre des résultats favorables aux Valois et aussi favorables du point de vue de la ligue Jagellon.

Les sources iconographiques examinées entrent dans le système de relations qui reliait la Hongrie aux royaumes occidentaux aux XVe et XVIe siècles. Hors des relations diplomatiques et les intérêts communs, ceci signifiait un système de relations plus large dont faisaient partie les événements socioculturels, les entrées monarchiques, les tournois et les fêtes des ordres de chevalerie. Les badges de l'Ordre de Saint-Michel et les lettres d'armoiries, reçues par István Telegdi ou Bacsikai entrent dans ce contexte. L'Ordre de Saint-Michel s'intègre dans un système de représentation européenne royale, dans lequel la place de la Hongrie était encore intacte avant 1526.

⁷⁹ DF 283 538.; Györkös, «Ulászló...», op. cit., p. 99.

⁸⁰ 2 juin 1502: Óváry, op. cit., I. n. 945.; 12 juin 1502: Óváry, op. cit., t. I. n. 949–951.

⁸¹ *Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i. t.d.* (1501–1506), Ed. Fryderyk Papée, Krakow, 1927, n. 87.

⁸² [Gabriel Angelus] *Libellus Hospitalis Munificentiae Venetorum in excipienda Anna Regina Hungariae. venetiie 1502.* Venetiis: per Bernardinum Venetum de Vitalibus, 1502. [9] fol. 4°. OSzK RNYT Röpl. 11. et App. H. 64.

⁸³ 18 décembre 1502: «in civitate nostra Albe Regali, quo ex nostra invitatione multorum principum oratores [...] convenerant»: DL 21143., DL 24387.; Lajos Thallócz –Samu Barabás, *A Frangepán család oklevéltára.* I-II. 1135–1527. II. 1454–1527. Hamis oklevelek. 1209–1481, (Magyar történelmi emlékek, 1. Okmánytárak, 35) Budapest, 1910–13; II. n. 146.

ANNEXES:

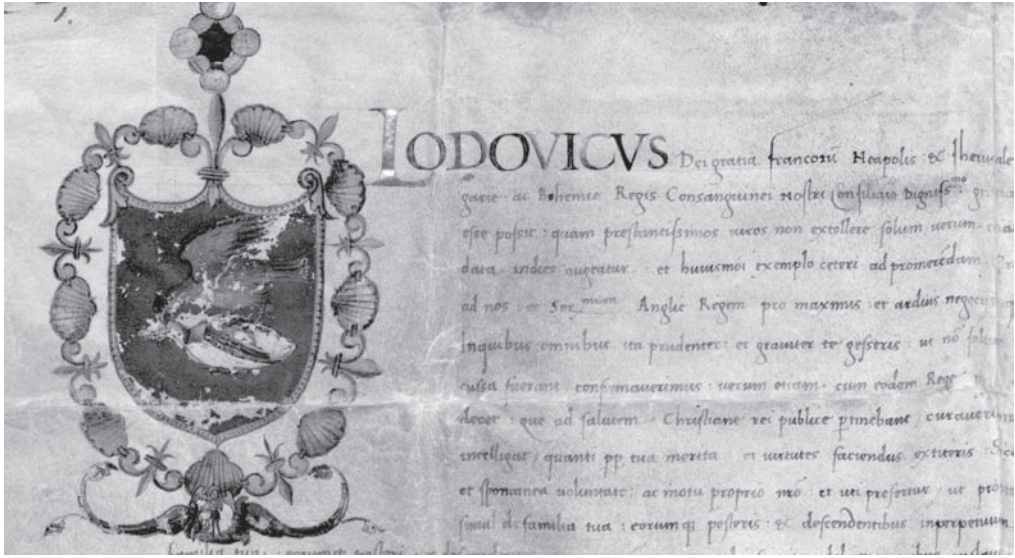

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

KRAKKÓ–BUDA–KASSA ÉS ÁRVA MEGYE
 A 16. SZÁZAD ELEJÉN
 (SZEMPONTOK BUDA ÉS KRAKKÓ
 GAZDASÁGI KAPCSOLATAIHOZ)

4

Buda, Kassa és Krakkó gazdasági fejlődése, kapcsolataik régóta foglalkoztatja a történetírást. Jelen tanulmány egy táj, Árva úthálózatának vizsgálatán keresztül kíván a problémához hozzászólni.

Árva megye a középkorvégi magyar királyság ritkán lakott vármegyéinek egyike volt. A települések főként délen, illetve az Árva völgyében sorakoztak, Turdossinig. Attól északra talán Jablonkán laktak. A megye nagy részét erdő borította, ahol csupán a 16. század közepén kezdtek az első települések létrejönni.¹ A vármegye legnagyobb része az árvai váruradalomhoz tartozott, amelyet 1505–1507 között szerzett meg a szomszédos Liptó vármegyében található likavai uradalommal egyetemben a Szapolyai család.² Így a terület a család észak-magyarországi hatalmas birtokai részévé vált.

A gyér népesség ellenére a Szapolyaiak jövedelmet remélhettek az árvai uradalom megszerzéséből, ugyanis vele együtt lett övék a várhoz tartozó árvai főharmincad is, amelynek egyetlen vámszedő helye éppen Árva *oppidumban* volt. Az itteni harmincad egyike volt azon vámhelyeknek, amelyeken a Lengyelország és Magyarország közötti kereskedelmet vámolták el.³ A táj jelentőségét mutatja, hogy a 13. század második felében Turdossinon keresztül már szállítottak Magyarországra posztót, sőt és ólmot, még pedig lovakon. A só a 14. században szintén lómálhaként érkezett Magyarországra. A Lengyelországból feltehetően a Beszkid-hágón (a mai nemzetközi útvonal) vagy keletről, Nowy Targból Magyarországra vezető utak Turdossinnál találkoztak. Innen Árva mezővárosba vezetett tovább az utas útja. Több út vitt a szomszédos Liptó vármegyébe (pl. az egyik Turdossinból Tarnócra), ám a legfontosabb az volt, amin Árva mezővárosból Rózsashegyre lehetett menni, s onnan a Vág völgyében a Duna felé, illetve

¹ Beňko, Jan: *Osídlenie severného Slovenska*. Východoslovenské Vydavateľstvo, Košice, 1985, 71–78.

² Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért). *Századok*, 148.éf. (2014) 422–423.

³ Draskóczy István: A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon. In: *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Szerk.: Manhercz Orsolya. Budapest, Eötvös Kiadó, 2014, 81.; Probszt von, Günther: *Die niederungarischen Bergstädte. Ihr Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung bis zum Übergang an das Haus Habsburg (1546)*. München, Oldenbourg, 1966, 257.

Szepesbe, Sziléziába lehetett utazni, vagy Turóc megyén keresztül, esetleg Besztercebányán át az ország belsejébe lehetett eljutni.⁴

A lengyel utas tehát Árva megyén keresztül (esetleg Szilézia felől a Jablunkai-hágón át) jöhetett Magyarországra. A két ország közötti legfontosabb kereskedelmi utak azonban nem erre fele vezettek, hanem a Szepességben és Sárosban léptek a királyság területére. A lengyel kereskedőknek kereskedelmi árucikkeikkel Kassát kellett felkeresniük, ugyanis ez a város lerakattal (árumegállítási jog) rendelkezett.⁵

1490-ben Szapolyai István zálogképpen megszerezte az ország külkereskedelmi vámhivatalainak, a harmincad hivataloknak jelentős hányadát. Az 1499-ben bekövetkezett halála után is a mágnás család kezén maradt a trencsényi főharmincad a hozzá tartozó leányharmincadokkal (pl. Zsolna, Nagyszombat, Szokolca).⁶ Vagyis a lengyelországi forgalom egy részét, a sziléziai és csehországi egészét a család ellenőrizni tudta, haszna származott belőle. A ténynek az adott jelentőséget, hogy a Fugger-Thurzó társaság, amely 1495-ben kötött szerződések révén jött létre, a Besztercebányán kibányászott réz nagyobb részét épp a Szapolyaiak birtokain, a kezükben tartott harmincadokon keresztül vitte ki Sziléziába és Lengyelországba. Így nem csoda, hogy a Thurzók és a Fuggerek számára fontos volt a velük való jó viszony. Már csak azért is, mert a szepesi grófok megvédhették a birtokaikon járó, rézzel és ólommal, illetve más árucikkkel teli szekereket, a föld mélye ásványi kincseket rejtett, a kohóknak szükségük volt a földbirtokosok erdeiben kitermelhető fára.⁷

Ugyan Thurzó János besztercebányai polgárként Magyarországon elvben vámmenteséget élvezett, ám a mentességet nem mindig lehetett érvényesíteni.⁸ Fontosak voltak a harmincadok. Így Thurzó, ahol tudott, külön egyezséget kötött a földbirtokosokkal.

⁴ Györfly György: *Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 191.; Klein, Bohuš: Prispievok k historicko-geografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského komitatu. *Vlastivedný Zborník Považia* 15 (1985) 89.

⁵ Draskóczy István: *Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelem*. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. 2. kiad. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest, Hermész Kör, 2002, 115–130, 379–382.; Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012, 91–97.

⁶ Draskóczy: A királyi jövedelmek i. m., 81–82. ; Rozložníková, Virginia: Tridsiatkovy register mesta Kežmarku z rokov 1480–1498. *Slovenská Archivistika* 12. évf. (1977) 2.sz. 67–94.

⁷ Wenzel Gusztáv: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Budapest, Akadémia, 1882, 47, 121.; Uličný, Ferdinand: Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia. 1–3. rész. *Liptov. Vlastivedný Zborník* 7 (1983), 8 (1985), 9 (1987), 3. rész 123–124.; *Dokumenty k banickemu povstavinu na Slovensku (1525–1526)*. Na vydanie pripravil Peter Ratkoš. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akademie Vied, 1957, 466.

⁸ Jansen, Max: *Jakob Fugger der Reiche*. Leipzig, Duncker und Humblot, 1910. 139. ; Paulinyi Oszkár jegyzetei a Fugger levéltárból. Paulinyi Oszkár hagyatéka. OSZK Kézirattár. F 316. 83/1.; DF 280 712, DF 273 045. Vö még Wenzel Gusztáv: *Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a nagylyucei Dóczyakkal, 1494–1548*. Budapest, Akadémia, 1876. passim.

1497-ben Frangepán Bernáttal egyezett meg.⁹ 1496-ban elkezdtek tárgyalni az árvai harmincadról a várnagyokkal. Úgy egyeztek meg, hogy amíg a likavai és árvai váruradalom miatti zavarok tartanak, nem fizetnek a réz és az ólom után, de minden más után igen.¹⁰ Mivel a réz szállítmányok jórészét a Szapolyai család birtokain keresztül szállították, 1496. januárjában Thurzó abban állapodott meg Szapolyai Istvánnal, hogy a magyar mágnásnak az általa birtokolt vámokon, harmincadokon a rézért és az ólomért cserébe éves átalány összeget fizet, a vámtisztek azonban nem nézhetik át a szállítmányokat.¹¹ Az 1494–99 közötti időszak elszámolásában Szapolyai még csupán 300 forinttal szerepelt. A rézkitermelés növekedésével 1500 és 1504 közötti négy évben a beszercebányai faktor 3900 magyar forintot fizetett ki a családnak, vagyis az összeg évente majd 1000 forintra rúgott.¹²

Miután 1505 – 1507 között a Szapolyaiak megszerezték a likavai és árvai váruradalmakat, nőtt azon átalány összege, amit a Fugger-Thurzó társaság fizetett. 1508 január 4-én Thurzó János abban állapodott meg Szapolyai István özvegyével, Hedvig hercegnővel, hogy az évi összeg 2200 forint lesz.¹³ Midőn 1525-ben II. Lajos lefoglalta a Fuggerek magyarországi javait, ezen a címen a Szapolyaiak csupán 1350 forintot kaptak.¹⁴ Végeredményben azt lehet mondani, hogy a Szapolyai családnak jó üzletnek bizonyult a Thurzókkal való megegyezés.

A réz Sziléziába és Lengyelországba való szállítását akadályozták a táj útviszonyai. Hans Dernschwam, a Fuggerek egykori beszercebányai faktora úgy emlékezett vissza, hogy Thurzó János idején Krakkóba és Teschenbe nem vezetett szekérút, csupán egy ösvény, amelyen csak málhás lovakon tudták a rezet kivinni és az ólmot behozni a fuvarosok. Rózsahegyen raktárt létesítettek. A szövegből kiderül, hogy a fuvarosok maguk döntötték el, hogy lovon, szekéren avagy szánon szállítják az árut. A faktor arról is beszámolt, hogy mind a két úton Thurzó épített hidakat, fenntartásukra sok pénzt költött.¹⁵ Dernschwam nyilvánvalóan tévedett abban, hogy Teschenbe végig csupán lovakon lehetett árut szállítani. Ám abban igaza volt,

⁹ Wenzel: *A Fuggerek* i. m., 83–86.

¹⁰ OSZK Kézirattár F 316. 83/1.

¹¹ Jansen: *Jakob Fugger* i. m., 139; OSZK Kézirattár F 316. 83/1. Az 1497–1520 közötti fizetési nyugták fennmaradtak. Köszönöm Péterfi Bence felvilágosítását.

¹² Jansen: *Jakob Fugger* i. m., 139., Pölnitz von, Götz: *Jakob Fugger*. I-II., Tübingen, Mohr, 1949–1951. II. 114. Boroszlóba 1500–1504 között 42 866 mázsa rezet vittek.

¹³ Jansen: *Jakob Fugger* i. m., 152. Egy 1536-ból fennmaradt egyezség szerint a Fuggerek a közben Turdossinra áthelyezett harmincadon az ólom és a réz mázsájáért 8–8 dénárt fizettek (1 magyar forint=145 dénár), míg szokás szerint a vállalat számára fontos egyéb árut (így gabona, faggyú, szalonna, kötél, nyereg, zabla, vas, acél, posztó, vászon) nem vámtolták el, ám a halakat és a heringet igen. Kiderül, hogy az elszámolás félévente történt, a szekereket korábban nem vizsgálták. OSZK Kézirattár F 316. 83/1.

¹⁴ *Dokumenty* i. m., 297. 1525–26-ban csökkent a kitermelés, kevesebb rezet szállítottak külföldre. Vö. uo. 466.

¹⁵ *Dokumenty* i. m., 470.

hogy a déli irányt leszámítva, közvetlenül Besztercebányáról olyan utak vezettek ki, amelyeken lóval, télen szánon lehetett utazni. A két említett út közül Thurzó János a régi árpád-kori utat, ami a bányavárosból a Turóci medencébe vezetett, és a 15. század végére gyalogösvénnyé változott, 1496-ban ismét használhatóvá tette, így a réz szállítmányokkal nem kellett dél felé, Körmöcbányának kerülni. Körmöcbányát évi 50 forinttal kárpótolták.¹⁶ A Turóci medencében haladó főútvonal csatlakozott a Vág völgyi úthoz, ahol a rezet nyugati irányban a Jablunkai-hágón keresztül vitték Sziléziába, Boroszlóba.¹⁷

A kutatás szerint a másik út az, ami Besztercebányától északra a Sturec hágón (a mai Donovalitól nyugatra) át vezetett a Revúca völgyébe. Tovább haladva észak felé érte el az utazó Rózsahegy, ahol ez az út csatlakozott a Vág völgyében haladó már említett országútra. Rózsahegy jelentőségét növelte, hogy innen indult ki az Árva megyén át Krakkóba vezető országút.¹⁸ A Fugger-Thurzó társaság a réz nagy részét Árva megyén keresztül szállította a lengyel fővárosba.¹⁹

1532-ben és 1535-ben kiadott lengyel oklevelekből arra következtethetünk, hogy valamikor a 15. század végén Thurzó János nagy munkával rendbe hozatta az Árva várától Nowy Targba vezető utat (úgy emlékeztek erre, hogy 40 éve történt), amit *via publican*ak neveztek. Az 1530-as évekből való adatok arra utalnak, hogy a számba jöhető útvonalak közül a főút nem a Beszkid-hágón vezetett ekkor (mint manapság), hanem Turdossin után (Trsztenánál vagy Jablonkánál) keletre tért el a lengyelországi Nowy Targ városa felé. Ám a réz szállítmányok jórészt nem vitték be a városba, hanem Długopolenél (a magyar határ után az első lengyel helység) északra fordultak, és Mysleńice (vámhely) érintésével Krakkóba szállították. A Thurzók és a Fuggerek az utat rendszeresen karban tartották.²⁰ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy Rózsahegyén mállás lovak mellett

¹⁶ Mályusz Elemér: Turóc megye vámhelyei és forgalma a középkorban. *Századok* 53–54. évf. (1919–20) 56.

¹⁷ Gárdonyi Albert: Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban. *Közgazdasági Szemle*, 32. évf. (1908) 194–195.

¹⁸ Frh. v. Probszt: *Die niederungarischen Bergstädte* 257. i. m.; Pölnitz: *Jakob Fugger* i. m., II. 105.; Uličny: *Dejiny* i. m., 2. rész, *Liptov. Vlastivedný Zborník* 8 (1985) 139, 155.; Uő. i. m., 3. rész, 69. A hegyvidéki tájon elterjedt volt a lóval való szállítás: Vö. DF.271 831.; Mályusz: Turóc megye i. m., 43–44.; Ondrej Halaga: *Košice – Balt*, Košice, Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Mestský národný výbor v Košiciach, 1975, 124. stb.

¹⁹ Pölnitz: *Jakob Fugger* i. m., II. 105.; Westermann, Ekkehard–Denzel, Markus A.: *Das Kaufmannsnotizbuch des Matthäus Schwarz aus Augsburg von 1548*. Stuttgart, Franz Steiner, 2011, 200–201. : Korábban a kereskedők Besztercebánya rezeit főként a Szepeességen keresztül szállították Lengyelországba. Vö. Ondrej R. Halaga: *Kaufleute und Handelsgüter der Hanseim Karpatengebiet. Hansische Geschichtsblätter* 85 (1967) 74–75.

²⁰ Pölnitz von, Götz: *Anton Fugger*, I–III. Tübingen, Mohr, 1958–1971. I. 602, 677. Wyzozumska, Božena: *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk, 1977, 71–72, 75–78 (különösen 467. jegyz.); Klein: *Prispevok* i. m., 105. Kérdéses, hogy Turdossintól Trsztenán át Jablonkáig s onnan keletre ment – e a főút Nowy Targig vagy pedig már Trsztenánál keletre fordult és a Sucha Hora felé tartva lépte át a határt, ugyanis

szekérre is rakták az árut. Turdossin mezővárosban raktár volt (1520), ahol az ólmot és a rezet tárolták. Sőt, a két fém mérésére alkalmas mérleg található itt, tehát valamilyen leányharmincad hivatalt is feltételezhetünk a helységben.²¹

Árva, Turóc és Liptó megye lakói rendszeresen utaztak Wieliczkába sóért. Előfordult, hogy az utak rossz állapota miatt nem tudták a magyarországiak a lengyel bányavárost felkeresni, vagyis a mostoha időjárás könnyedén tönkre tehetette mindazt, amit építettek. Megfigyelhető, hogy Wyeliczkába a parasztok különösen télen mentek szívesen sóért. Ugyanis ekkor szánon tudták Magyarországra hozni az értékes cikket.²² Úgy tűnik, a szán számított megbízható szállítási eszköznek a mostoha természeti viszonyok között.

Miután 1505–1507 között a Szapolyaiak birtokba vették az uradalmat, Árvában útépítésbe kezdtek. Szapolyai János a völgyeken át, a földet egyengetve, hegyoldalból, sziklából vágatott, töretett új utat. ²³ Az új útra az első híradás 1510-ből származik, így alighanem 1507–1510 között zajlottak a munkálatok.²⁴ Egy 1520-ban foganatosított vizsgálat szerint az erdőn át (vagyis lakatlan tájon) a Turdossinból a lengyelországi Żywiecbe vezető útról volt szó, vagyis ezentúl Lengyelországba legalább két irányban lehetett utazni. ²⁵

A lengyel kereskedelemben érdekelt városokat (Eperjest, Bártfát, Lócsét) 1510-ben tanácskozássra hívta Kassa, mert szerinte az új úton Budáról, Pestről és más városokból szabadon el lehetett érni Krakkót, Lengyelországot. Sáros megye kéréssel fordult Szapolyai Jánoshoz, hogy ne engedje az álutak használatát. 1514-ben Kassa tiltakozott az új út ellen. Az oklevélből megtudjuk, hogy a vajda a Krompachi hegyekből Lublóra vezető régi átjárókat, utakat lerombolta, úgyhogy a kereskedők a régieket elhagyva az Árva megyében található újra tértek át, ami kárt okozott, hisz a lublói harmincad bevételei csökkentek. Ráadásul a vajda oklevelet szerzett arról, hogy ezen az árvai útvonalon a kereskedők áruikkal, lómálhával mindig jártak. ²⁶

---

egy 14. századi híradás után csupán 1558-tól kezdve vannak Jablonkára vonatkozó adataink (Beňko: *Osídlenie*, i. m., 58, 77). Megjegyezzük, hogy a szakirodalom egy része a Beszkid hágón vezeti át a főutat. Pl. *Das Kaufmannsnotizbuch* i. m., 204.

²¹ Semkowicz, Władisław: *Materialy żródłowe do dziejów osadnictwa górnej Orawy*. I. Zakopane, 1932, Muz. Tatr. Cęll. 10.; Az útviszonyokra jellemző, hogy a lengyel király 1559-ben Nowy Targot annak a sáros, elmocsarasodott útnak a rendbe hozatalára szólította fel, amelyen át Magyarországból rezet szállítanak. Pieradzka, Krystyna: *Handel Krakowa w węgrami w XVI wieku*, Kraków, Druck Anczyca, 1935. – német fordítása: *Der Handel Krakaus mit Ungarn im XVI. Jahrhundert.*, Berlin, Publikationsstelle in Berlin-Dahlem, 1942, (gépirásos példány OSZK, a hivatkozások erre a szövegre vonatkoznak) 26.

²² Kučera, Matuš: *Polsko–slovensky obchod so solou do konca 16. storočia. Slovanské študie VII. Historia*. Bratislava, 1965, 118–119.

²³ DF 269 268, 269 290, 269 291,

²⁴ DF. 217 010, 217 030, 229 379.

²⁵ *Materialy* i. m., 7–10. ; 1560-ban az út egyszerű *via*, aminek a javításáról a vlachok gondoskodtak (uo.7).

²⁶ DF 217 009, 217 010, 217 030, 229 379.

Az ügyből ellenségeskedés támadt Kassa és a főúri család között. Jelzi ezt, hogy a város megfenyegette a krakkói kereskedőket, hogy ne a Szapolyai kézen lévő harmincad hivatalokon keresztül lépjenek be az országba, vámostassák el áruikat, míg a vajda (mint láttuk) leromboltatta a szepesi, gömöri bányavidékről birtokain át Lublóra vezető utakat.²⁷ A Szapolyaiak nyilvánvalóan a bevételeiket akarták növelni. A város fellépését az magyarázza, hogy féltette a lengyel – magyar áruforgalomban betöltött vezető szerepét, amit árumegállító joga (lerakatjoga) tett számára lehetővé.²⁸

Az ismertetett adatok jelzik, hogy Kassa tartott attól, hogy az új úton a Krompachi hegyekből, a szepesi bányavidékről, ti. Szomolnok, Gölnicbánya felől Lengyelországba, illetve onnan a bányavidékre irányuló fő forgalom nem (Lőcsét érintve) az országhatáron fekvő Lublón keresztül fog lebonyolódni, miként a 13. század közepe óta, hanem Árva megyébe helyeződik át (noha némileg többet kell utazni). Ez a körülmény kétségtelenül csökkentette a lublói harmincad jövedelmezőségét. Ráadásul Lublóról Lőcse érintésével a Krompachi hegyeken át is meg lehetett közelíteni Kassát, ahová a kereskedőnek az árumegállító jog okán be kellett térnie. Így az a lépés, hogy az itteni utakat a Szapolyaiak lezárták, különösen fájdalmas lehetett.²⁹ Az adatok azt sejtetik, megindult a forgalom átrendeződése.

1516-ban egy krakkói posztó kereskedő, Spiss Mihály Árvában, a turdossini (említett új) úton jött Magyarországra, 7 bála görlici posztót hozva a szekeren. Az árut Rózsahegyen eladta a Szapolyai fiúk édesanyjának, Hedvig hercegnőnek, majd állítása szerint a hercegnő kérésére vitte tovább Szomolnokra, midőn Merénynél (Szepes megye) a kassaiak elfogták, áruját elvették. Szomolnok távol fekszik Árvától, Szepes megye déli részén található. Kassa azzal érvelt igaza mellett, hogy a krakkói nem azon a Lengyelországból Lublón át Szomolnok felé vezető szokásos közúton (*via publica*) járt, amelyen Lengyelországból Magyarországra szekerekkel az árucikkeket szállítják, hanem olyanon, amelyen csak gyalog vagy lóval jártak, szállítottak terhet. Továbbá harmincadot sem fizetett. A kereskedő azt felelte, hogy nem tudta azt, hogy hamis úton járt, hisz már korábban is megrakott szekerekkel rendszeresen utazott az Árva megyei úton Magyarországra. A harmincad alól Hedvig hercegnő mentesítette őt. Az uralkodói ítélet elismerte, hogy Kassa régi szabadságai ellenére készült az az út, amin a lengyel közlekedett, ugyanis valóban csak gyalogosok és lovasok járhatnak rajta. Mivel azonban Hedvig hercegnő közbenjárt a krakkóiért, visszakapta áruját, elengedték.

²⁷ *A Szapolyai család okmánytára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Közreadja: Neumann Tibor. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012, 343. Arra, hogy Szomolnok, Gölnicbánya s környéke Szapolyai kézen volt, vö. pl. Uo. 105, 262–263, 430., DL 71 530.

²⁸ Farkas Róbert: *Kassa árumegállító joga*. Kassa, Ries Lajos, 1893, passim; Weisz: *Vásárok és lerakatok* i. m., 91–97.

²⁹ Domanovszky Sándor: *A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1922, 13, illetve térképmelléklet. Lublóról Kisszeben, Eperjes érintésével lehetett a leggyorsabban Kassára érni.

Egyben a királyi ítélet leszögezte, hogy árukat (*mercimonia*) szállító szekerek Lengyelországból csak a Kassára vezető úton közlekedhetnek. Vagyis az ítélet Kassának adott igazat.³⁰

Az egri születésű Spiss vagy másképpen Meidel (Maidel) Mihály tekintélyes krakkói kereskedő, városi tanácsos volt, mellesleg Nowy Targ soltésza. Sógora volt a krakkói püspök, s Thurzó János halála után özvegyét, Barbara Becket vette nőül. 1519-ben Krakkót képviselte a szejmben. Valóban gyakran megfordult Magyarországon, 1508 és 1520 között hitelben folyamatosan szállított árut a magyar udvarnak, egy alkalommal Polyák Pál budai polgárral együtt. Kölcsönöket adott a szepesi, gömöri bányavállalkozóknak, ólmot szállított Szepesbe, Gömörbe, 1527-ben a kassai pénzverdének. Északkelet-Magyarországon az ügyeit lőcsei faktora, Molner Gáspár képviselte. Ugyan járt Budán, de nincs adat arra, hogy a fővárosban háza lett volna.³¹ Familiárisán, Erasmus Banckon keresztül Budán 632 új forintos kölcsönt (egy dénárra kettőt számolva) adott Bártfának, amit a város 1526 júliusában fizetett meg neki. A boroszlói eredetű Banck család Krakkó leggazdagabbjai közé tartozott. Erasmus városi tanácsos, házbirtokos Kassán és Lőcsén. Gölnicbányán bányatulajdonos. Jó kapcsolatokat ápoltak a Kassán is jelenlevő krakkói Krupecekkel.³² Nehezen hihető, hogy Spiss jóhiszemű avagy tudatlan lett volna. Azért használta az árvai utat, hogy ne kelljen Kassára bemennie. Érvelése alapján feltehető, hogy nem egyszer tette ezt meg.

Figyelemre méltó, hogy a város Merénynél ellenőrizte a kereskedőket. Máskor is előfordult, hogy kassaiak távol (pl. Homonna környékén) tartóztattak fel kereskedőket

³⁰ DF 269 268. Az ítélet alapján valószínű, hogy új, nagyobb út építéséhez Szapolyainak az uralkodó beleegyezését kellett volna kérnie. Idézhető, hogy Mátyás 1473-ban engedélyezte a nagyszebenieknek, hogy azt az utat, amely a Vöröstorony szoroson keresztül, a határon át vezetett Havasalföldre, kiszélesíthessék, hogy rajta árut szekerekkel szállíthassanak. Ugyanis oly keskeny, hogy egy lóval alig lehet rajta közlekedni, és keskenysége nagy kárt okoz a városnak. Továbbá az esőzések, áradások miatt oly annyira tönkre ment, hogy senki nem tud járni rajta. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI. 1458–1473.* Hg. Gustav Gündisch, Bukarest, Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, 1981, 554–555. (Vö. Gárdonyi: Felső-Magyarország kereskedelmi útjai i. m., 93.)

³¹ *Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier.* Wydal i opracował Stanisław A. Sroka. I–V. Kraków, Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, 1998–2012., IV. 772.sz.; Pieradzka: *Handel Krakowa i. m., 1942, 29, 34–35, 56;* Kubinyi András: *Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban.* In: *Uő.: Tanulmányok Budapest középkori történetéről.* I–II. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2009, I. köt., 346–347.; Kollmann Örs László: *Szempontok az észak-gömöri központi helyek középkori és kora-újkorai fejlődésének vizsgálatához.* In: *Analecta mediaevalia II. Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: Neumann Tibor. Budapest, Argumentum Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004, 150.; Noga, Zdzisław: *Relations between Cracow and Košice in the 16th Century.* In: *Košice in the Coordinates of European History.* Ed. Mária Hajduová–Martin Bartoš. Košice, The City of Košice, The Košice City Archives, 2013, 139.

³² *Dokumenty polskie i. m., V. 1025.sz.;* Kollmann: *Szempontok i. m., 148 – 149;* Noga: *Relations i. m., 141 – 142.*

árumegállító jogukra hivatkozva.³³ Hogy távol is vizsgálódhatott Kassa, arra az adott hivatalos lehetőséget, hogy 1513-tól a teljes kassai főharmincadot és filiáit bérbe vette (1516-tól már csak a felét), s ezen a módon a harmincad körzet területén, az ország északkeleti részén az áruforgalmat ellenőrizni tudta. Erre szüksége is volt, hisz a lengyelek Sáros, Zemplén, Ung és Bereg megye olyan hágóin és útjain is utaztak Magyarországra, amelyeken keresztül messze el tudták kerülni a várost.³⁴

Mint írtuk, Kassa amellet kardoskodott, hogy a Szapolyai által vágatott út csupán gyalogosok, lovasok által használt ösvény volt, hol az arany- és ezüsbányák számára szükséges dolgokat hozták be, így ellenfeleinek azt kellett bizonyítaniuk, hogy ez mindig is közút volt, és Szapolyai nem változtatott az út jogi helyzetén, jellegén.

Az 1520-ban végrehajtott vizsgálat során kikérdezett idős tanúk egytől egyik azt vallották, hogy a Turdossinból Żywiecbe vezető utat rendszeresen használták, az mindig *via publica, libera via* volt, amelyen rezet, ólmot, halat, posztót és sóot szállítottak. A tanúvallomásokat komolyan kell vennünk, noha aligha képzelhető, hogy a táj legnagyobb birtokosa, a Szapolyai család érdekei elleni vallomások születhettek. Az kérdéses, hogy valóban közút volt-e. Figyelemre méltó, hogy a vizsgálatot nem Szapolyai János, hanem Thurzó György, Elek és János kérték, ami mintegy jelzi, hogy kiknek a gazdasági érdekeit szolgálta közvetlenül az építkezés.³⁵

A vallomásoknak az ad hangsúlyt, hogy a *via publica, via publica et libera* megjelölést a legfontosabb, országos jelentőségű nagy utakra alkalmazták.³⁶

Az út megépítése kétségtelen a Fugger–Thurzó vállalkozásnak kedvezett. Żywiec kedvező helyen feküdt, hisz rajta keresztül szárazföldön a rezet Krakko kikerülésével Czesztochowán át lehetett Toruńba, s onnan Gdańskba szállítani.³⁷ Ennél fontosabb körülmény az, hogy a lengyel bányavidékről, így Olkusból, ahol a bányászatot krakkói üzletemberek finanszírozták, de a Thurzóknak is voltak érdekeltségeik, (Krakkó kikapcsolásával) lehetett az új úton Magyarországra az ólmot behozni. Így valamivel kevesebbet kellett utaztatni az árut, mintha Krakkon keresztül hozták volna, vagy Szilázia (Teschen) felé kerültek volna. Az utóbbi esetben a nyugatabbra lévő Jablunkai-hágón kellett volna átkelni. A Mostenicében 1497-ben létesített

³³ Iványi Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526*. I. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910. 3186.sz.; Farkas: *Kassa árumegállító joga* i. m., 20.

³⁴ DF 269 288., Ifj. Kemény Lajos: A kassai harmincad története. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1 (1894) 303 – 306.; Farkas: *Kassa árumegállító joga* i. m., 19–27.

³⁵ *Materialy* i. m., 7–10.

³⁶ Bautier, Robert-Henri: La route française et son évolution au cours du Moyen Âge. In: Uő.: *Sur l'histoire économique de la France médiévale*. Hampshire, Variorum, 1991, I. 79–82.; Szilágyi, Magdolna: *On the Road: the History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe*. Budapest, Archaeolingua, 2014, 93–103. A *via publica* fogalma a római jogból származik.

³⁷ A Krakko–Gdansk országutakra vö. Carter, Francis William: *Trade and Urban Development in Poland. An economic geography of Cracow, from its origins to 1795*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 95–96. A Visztula vízi útja természetesen olcsóbb volt.

csurgatókohónak, amelynek a termelése fokozatosan emelkedett, sok ólomra volt szüksége. Ám Körmöcbányának, Selmechányának, Besztercebányának szintén nagy szüksége volt erre a fémre. Az 1494–1526 között a Garam vidékére behozott ólom kétharmadát Krakkóban vásárolták (bár nem feltétlenül onnan szállították). Az ólom, a magyar réz legfontosabb lengyelországi elosztó központja Krakkó volt. Hozzátehető, hogy emellett hal, só, posztó (Sziléziából) Żywiecen keresztül szintén behozható rajta. Mindezek a körülmények ismételten felértékelték Árva megye útjainak a jelentőségét.³⁸

Az oklevelekből kiviláglik, hogy az Árva megyei új út, a karban tartott korábbi országút átrendezhette a forgalmat, hisz megeshetett, hogy a szepesi bányavidékről Lengyelországba (illetve vissza) nem feltétlenül a hagyományos úton, Lubló felé szállították az árut, hanem Árva felé. Nyilvánvaló, hogy a forgalom átrendeződésének a fő kárvallottja Kassa városa (de a szepesi városok, Bártfa, Eperjes sem járt jól). Nem csupán azért, mert csökkenhetett az északkeleti harmincadok forgalma. Kassaiak élénken foglalkoztak a lengyel ólom kereskedelmével a 15. században, érdekeltségeik voltak a gömöri-szepesi bányavidéken. Ezek a körülmények bizonyosan közrejátszottak abban, hogy nem tetszett nekik mindaz, ami Árvában történt.³⁹ Kassa ellenkezésének fő oka – miként utaltunk rá – azonban azzal magyarázható, hogy a település a lengyel–magyar kereskedelemben monopolszerepet kívánt elérni. Árumegállító joga (lerakatjoga) révén a lengyeleket arra kényszeríthette, hogy a településre s ne máshová utazzanak, adják el áruikat a városban, és ne folytassák útjukat. Ezt a jogukat Jagelló királyaink oklevelek sorával ismerték el.⁴⁰

³⁸ Molenda, Danuta: Investments in Ore Mining in Poland from the 13th to the 17th Centuries. *The Journal of European Economic History* 5. évf. (1976) 165. ; Molenda, Danuta: Der polnische Bleibergbau und seine Bedeutung für den europäischen Bleimarkt vom 12. bis 17. Jahrhundert. In: *Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert. Stand, Wege und Aufgaben der Forschung*. Bearbeiter: Werner Kroker–Ekkehard Westermann. Bochum, Der Anschnitt: Beiheft Nr. 2., 1984, 188–193.; Carter: *Trade and Urban Developpement* i. m. 112–118. ; Skladany, Marian: Die Versorgung des Neusohler Kupferbetriebes mit polnischem Blei zur Zeit des gemeinsamen Kupferhandels der Fugger und Thurzo (1494–1526). In: *Bergbaureviere als Verbrauchszentren*. Hg. Ekkehard Westermann. Stuttgart, Steiner Verlag, 1997, 276–284. A Boroszló és Krakkó közötti kereskedelmi kapcsolatokra, benne a posztókereskedelemre, újabban: Myśliwski, Grzegorz: *Wirtschaftsleben an der Hohen Straße. Zu den wirtschaftlichen Kontakten Breslaus mit Krakau und anderen kleinpolnischen Städten*. In: *Breslau und Krakau im Hoch – und Spätmittelalter. Stadtgestalt–Wohnraum–Lebensstil*, Hg. Eduard Mühle. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2014, 196–206.

³⁹ Kutrzeba, Stanisław: *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami głównie z archiwum Koszyckiego z lat 1354–1505*, Kraków, Nakładem Akademii Umiejętności, 46–47, 53.; Csánki Dezső: Oklevelek a Hunyadiak korából (Kassa város levéltárából). *Történelmi Tár. Új folyam* 2. (1902) 346, 357–358, 360–361, 365.; Kollmann: *Szempontok* i. m., 144–152, 157–161.

⁴⁰ Farkas: *Kassa árumegállító joga* i. m., 19–27.; Divéky Adorján: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal*. Budapest, Szent István Társulat, 1905, 23.; Gárdonyi: *Felső-Magyarország kereskedelmi útjai* i. m., 197.; Weisz: *Vásárok és lerakatok* i. m., 94. stb.

A fentebb ismertetett vitából kitűnik, hogy a kassaiak úgy vélték, hogy az arany- és ezüstmányák műveléséhez szükséges dolgokat (amibe az élelmen kívül a bányászok számára szükséges szövet, ruhanemű, a fémfeldolgozáshoz nélkülözhetetlen ólom is beleérthető) azelőtt is be lehetett hozni Żywiec felől – lóval vagy gyalog. Árva megyén keresztül már régóta szállították ezeket a cikkeket. Az ellen sem emelhetek kifogást, hogy Besztercebánya rezét a megyén keresztül vitték Lengyelországba.⁴¹

A bányászati termékeket (ólom, réz, vas stb.), ha nem lovon vagy szánon vitték, általában közönséges (keskeny) szekereken szállították a hegyvidéken, amelyek 10–12 métermázsányi termék továbbítására voltak alkalmasak. A hegyi viszonyok széles, nagy alkalmatosságok használatát nem tették lehetővé.⁴² Valószínűleg a Fugger-Thurzó társaság arra törekedett, hogy a megyében és a szomszédos lengyel területeken az utak olyan állapotban legyenek, amelyekben ilyen alkalmatosságokkal (is) biztonságosan lehetett közlekedni. Am úgy tűnik, hogy Kassa képviselői szerint a Szapolyai által létesített új út, a *via publica* a nemzetközi, távolsági forgalom nagy befogadóképességű szállító eszköze, a mázsaszekér számára szintén alkalmas lehetett, amelyen nagy tömegben messzire tudtak vinni árut, így bálaszám posztót.⁴³ Az 1516. évi perben Spiss hét bála görllitzi posztója feltehetően egy mázsaszekér rakományát tette ki.⁴⁴

Úgy látszik, hogy a kedvezőtlen természeti viszonyok között futó Árva megyei utak jó része keskeny volt, nem voltak megfelelő állapotban ahhoz, hogy rajtuk rendszeresen lehessen szekerekkel járni. Az utas sem érezhette biztonságban magát, hisz a főútvonal hosszú ideig lakatlan területeken ment keresztül. Ezek a körülmények magyarázhatják, hogy nem alakult ki rajta – ércet, sóat leszámítva – korábban jelentős forgalom. Az a tény,

⁴¹ Györfly: *Az árpád-kori* i. m., 191.; vö. 13. jegyzet, illetve a Thurzó-Fugger társaságnak adott királyi kiváltságok (Jansen: *Jakob Fugger* i. m., 137–139, 373–376.).

⁴² Domanovszky Sándor: Mázsaszekér. In: *Uő.: Gazdaság és társadalom a középkorban*. Vál., sajtó alá rend., bev.: Glatz Ferenc. Budapest, Gondolat, 1979, 114.; Paládi-Kovács Attila: Régi szekerek Észak-Gömörben 1513 táján. In: *Uő.: Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2003, 191–194. 1553-ban a bécsi udvari kamara a főhadiszertárnoktól villachi ólmot és ólomlemezeket kért a besztercebányai rézvállalat számára, amit szekéren szállítottak le. Átszámítva (bécsi fontot és mázsát véve alapul) egy – egy szekérré különböző nagyságú, 10–15 métermázsányi rakomány került, ám akadt egy olyan is, amelyik 26 métermázsát bírt el. Sarusi Kiss Béla: A bécsi udvari kamarai levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái. *Fons*, 17 (2010) 359–360, 366–367.

⁴³ Domanovszky: Mázsaszekér i. m., 106–110. Hivatkozni lehet arra, hogy Zsigmond király 1435-ben Késmárknak és Iglónak megengedte, hogy réz, ólom, vas, acél, viasz, fagygyú s egyéb áruk mérésére alkalmas mérleget tarthatnak, árukat könnyű vagy közepes közönséges szekerekkel szállíthat bárki a két városba, ott árusíthatja, ám a mázsaszekerek nem bonthatók meg. Ezt a szekértípust a Szepességben az árumezállító joggal rendelkező Lócsén bontották ki. A kisebb szekerek elé maximum négy lovat fogtak be, a mázsaszekér elé négyet vagy ennél többet. Am hozzátehető, hogy rakománytól függően, hegyi terepen néha a közönséges szekérnek több igavonóra lehetett szükség. Domanovszky: *A Szepesi városok* i. m., 44–45, 210, 213, 296.

⁴⁴ Granasztói György: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. Budapest, Korall, 2012, 148.

hogy a 15. század végétől a Fugger–Thurzó vállalkozás karban tartotta a Krakkóba vezető hagyományos főutat, Szapolyai János új utat épített, lehetőséget teremtett arra, hogy a Lengyelország és Magyarország közötti kapcsolatok csatornáit bővítsék, és nagyobb szállító alkalmatlanságok is járjanak Árva megyén keresztül. Vagyis a tájnak az európai távolsági kereskedelmi forgalomban betöltött szerepe megnőtt.

Mint a szakirodalom rámutatott, kiváltságaira támaszkodva Kassa meg tudta akadályozni azt, hogy a lengyelek a városon túl vigyék áruikat, megőrizte a lengyel-magyar kereskedelemben betöltött vezető szerepét. Számíthatott a tárnoki városokra. 1511 tavaszán a felső-magyarországi városok panaszára fordultak a tárnoki városok az uralkodóhoz, mert külföldiek az árulerakó helyeken kívül kereskednek, illetve azért, mert néhány éve kereskedők Magyarországról Lengyelországba, illetve onnan vissza valamint Erdélybe új, szokatlan, nem közvetlen utakon járnak, nagy kárt okozva a felső részek városainak, az ottani harmincad bevételeit is csökkentve. Kérték a királyt, lépjen fel ez ellen a gyakorlat ellen.⁴⁵ Kassa pozícióját a lengyel magyar kereskedelemben erősítette, hogy polgárai és Krakkó polgárai között a 14. század elejétől kezdve sokoldalú és szoros kapcsolatok fejlődtek ki.⁴⁶

Am azt is látnunk kell, hogy a gazdasági érdekek sokszor a jogi korlátokon túllépnek. Mivel a felföldi város folyamatosan panaszkodott az árutakat használókkal szemben, akadtak jócskán olyanok, akik kikerülték. A 16. század elején Kassa elérte, hogy a szepesi városok, Eperjes, Bártfa borszállítmányukkal betérjenek a városba, félnapig árulják, borkereskedelmüket azonban nem tudta megakadályozni. Korábban, az 1480-as években Szegeddel került szembe a szerémi bor miatt, mert nem akarta, hogy az alföldi helység lakói Kassán (vagy a Felföldön másutt) árulják ezt a terméket.⁴⁷

Igen lényegesnek véljük Kassa azon véleményét, hogy ti. Árván keresztül könnyebb Budáról, Pestről és más városokból Krakkóba utazni, hisz ezzel elárulta, nem csupán északkelet-magyarországi pozícióját, hanem a Buda – Krakkó közötti forgalomban betöltött vezető szerepét is feltette. 1536-ban Oláh Miklós jegyezte le, hogy Pesten sziléziaiak, lengyelek s más külföldiek bort vásárolnak. Budáról ezt írta: „Magát Buda városát gyakran látogatják az olasz, német, lengyel, s korunkban török kereskedők is, akik mintegy Magyarország fő piacára özönlenek ide.”⁴⁸ A főpap szavai jól fejezik ki a főváros gazdasági

⁴⁵ DF 243 327.

⁴⁶ Carter: *Trade and Urban Developpement* i. m., passim, Noga: *Relations* i. m. passim; Sroka, Stanisław: *The Correspondence of Kraków with Košice in the Middle Ages*. In: *Košice in the Coordinates* i. m., 74–78.

⁴⁷ Draskóczy: *Borkereskedelem* i. m., passim.

⁴⁸ Oláh Miklós: *Hungaria, Athila*. Szerk., ford., jegyz. [Athila] Kulcsár Péter, ford., jegyz. [Hungaria] Németh Béla. Budapest, Osiris, 2000, 20.; Olahus, Nicolaus: *Hungaria et Athila*. Ediderunt Colomanus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938. 10, 20. : „*Oppidum ipsum Budense celebre est Italis, Germanis, Polonis et nostra hac aetate Turcis mercatoribus eo confluentibus veluti ad totius Hungariae emporium*”. Kassáról ezt olvassuk ugyanitt (uo. 32.): „*olim frequens emporium, quo non modo Hungari, sed etiam Poloni et pleraeque aliae septentrionis nationes confluebant*.”

jelentőségét. Mint ismeretes, Buda különösképpen a Mátyás- és a Jagelló-korban fejlődött, vált az ország egyértelmű gazdasági központjává. Oláh információja jelzi, hogy lengyelek feltűnő számban bejutottak az ország közepébe, Kassa polgársága nem tudta maradéktalanul monopolizálni a lengyel – magyar áruforgalmat.

A kutatás szerint Krakkó és Buda polgárai között a közvetítő szerepet Kassa töltötte be.⁴⁹ Nem biztos azonban, hogy a kereskedők közül mindenki született kassai volt. Ha valaki polgárjogot szerzett, részesült a város kiváltságaiból. A krakkói Erasmus Banck például háztulajdonos lett Kassán, járt Budára. A Vogelweiderek, akik Meidellel, Banck-kal, Thurzókkal álltak üzleti kapcsolatban, Budán, Kassán, Krakkóban, Bécsben háztulajdonosok, széleskörű európai kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. A budai Forster György özvegye a krakkói patríciushoz, Gafram Bernáthoz ment nőül (Gafram családnak szintén van háza Kassán). A példák száma szaporítható.⁵⁰

Anélkül, hogy túl akarnánk értékelni a jelentőségüket, az Árva megyei utak, így a Szapolyai által épített országút, biztosíthatták azt a csatornát, amelyen keresztül Kassát elkerülve a budaiak Krakkóba, a lengyelek Budára utazhattak, és ily módon a lehetőséget, hogy a két gazdaságilag erős főváros, Krakkó és Buda kereskedői között közvetlen kapcsolatokat épülhessenek ki. Úgy véljük, hogy a fejlődés a szorosabbá váló közvetlen összeköttetések irányába haladt.

1526 után polgárháború dúlt Magyarországon, 1541-ben a magyar fővárost elfoglalta a török. Így nem volt idő arra, hogy Krakkó és Buda között a közvetlen gazdasági kapcsolatok megerősödjének. Ennek megfelelően nem tudjuk, hogy a kiépülő árvai utak miképpen befolyásolták volna a gazdaságot az ország közepén.

⁴⁹ Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. In: Uő.: *Tanulmányok* I. 388–389. Arra, hogy Kassa gazdasága a 16. század első harmadában miként alakult át, vö. Halaga: *Košice* i. m., 272–276., Granasztói: *A városi élet* i. m., passim.

⁵⁰ Pieradzka: *Handel Krakowa* i. m., 34–35.; Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. In: Uő.: *Tanulmányok* i. m., II. 533, 537–538.; Noga: *Relations* i. m., 139–142.; Fügedi Erik: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica* 2 (1956) 208–209., a krakkói tőke kassai jelentőségére.

MAGYARORSZÁG ÉS A MAGYAROK
 AZ ELSZÁSZI KÖNYVKIADÁSBAN, 1482–1621
 (VÁLTOZÁSOK A KIADÓI POLITIKÁBAN
 – VÁLTOZÓ ORSZÁGKÉP)

4

Tanulmányunk címében a kezdő dátum az első, mostanáig ismert elszászi, magyar vonatkozású kiadvány dátuma,¹ de a magyar és elszászi szellemi kapcsolatok korábban kezdődtek. A Magyar Királyság a kereszténység felvételével egyidejűleg jött létre, és a 15. századra egy, a nyugati kereszténységre jellemző egyházi, oktatási és művelődési intézményi rendszert hozott létre. A 13–14. századtól ez az intézményi rendszer egyetemmel is kiteljesedett – Veszprém (1242, *studium generale Ordinis Praedicatorum*), Pécs (1367, *universitas*), Óbuda (1395 *universitas*), Pozsony (1467 *universitas*), Buda (1475 – *studium generale OP*) –, az ország vezetőinek kapcsolati rendszere, miután a királyok az Anjou, a Luxemburg, majd a Habsburg és a Jagello dinasztiák tagjai voltak, jelentősen kibővült. Hunyadi Mátyás (Matthias Corvinus) uralkodása alatt (1458–1490) a Magyar Királyság Európa egyik jelentős hatalmává vált, pozícióit a Jagello-korszakban is (1491–1526) megtudta őrizni. Ezzel a hatalmi súllyal vettek részt a magyar egyház képviselői a nagyobb zsinatokon, a közép- és a felsőpapság tagjai egyre inkább egyetemet végzett értelmiségiek voltak. A magyar királyok udvara Budán, az egyik legjelentősebb reneszánsz udvarrá vált, és ezt a példát, kulturális és tudományos ízlést követték a főpapok is, kialakítva a saját udvartartásukat (Esztergom, Nagyvárad, Pécs, Kalocsa stb.).

A Bázeli–Ferrara–Firenzei Zsinaton (1431–1445), illetve az észak-itáliai egyetemeken nagy számban találkozhattak egymással a Magyar Királyságból, illetve a Rajna-vidékről érkező fiatalok. Egy-egy kiemelkedő személyiségnek a híre így kölcsönösen eljutott a másik országába. Így ismerhették meg Janus Pannonius nevét a bázeli, a colmari, a sélestat-i, vagy éppen a strasbourggi értelmiségi körök, ugyanígy Matthias Corvinus udvaráról is itt szerezhettek hiteles információkat. Nem tudjuk, hogy mikor került Elzászba Jacobus de Hungaria. Az egyetlen fennmaradt, a morálteológiai előadásait lejegyző kéziratból² sejtethetően Padovában tanult, és onnan utazhatott Bollwillerbe. Itt alapított

¹ Hungarie, Michael de: *Sermone...* Strassburg, 1482 (Hain 9043; RMK III. 4.) – A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia, a nem Magyarországon, magyarországi szerzőtől megjelent könyveket a következő sorozatban regisztrálta: Szabó Károly–Hellebrandt Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet (RMK III). Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. I-II. rész. Budapest, MTA, 1896, 1898; Szabó Károly–Hellebrandt Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1–5 füzet, Borsá Gedeon irányításával összeállította Dörnyey Sándor, Szálka Ilona. Budapest, OSZK, 1990, 1991, 1992, 1993, 1996.

² Colmar, Bibliothèque municipale, MS 48.

egy latin-héber iskolát,³ amelynek jó híre lehetett, hiszen Barthélemy d'Andlau, a mur-bachi bencés apát⁴ – aki a rendi élet megreformálásában,⁵ és a humanista tanulmányok bevezetésében⁶ is jeleskedett – meghívta Jacobus de Hungariá-t, hogy alakítsa át a rend iskoláját. Ez utóbbi valóban távozott Murbachba, a latin, a görög, és a héber tanulmányok mellett, javasolta azt, hogy az arab nyelvvel is foglalkozzanak.⁷ Élete végén belépett a rendbe, a bázeli rendházban élt, amit egy könyvbejegyzése tanúsít.⁸ Miután Barthélemy d'Andlau a rendi reformok kapcsán Basilius Bessarion bíborossal is kapcsolatban állt,⁹ feltehető az is, hogy ő javasolta Jacobus de Hungariá-t az apátnak.

A Magyar Királyság, annak része, Erdély, ekkor kezd Drakula okán is érdekese válni. Georges Bischoff, Elzász jeles helytörténésze meg is említi, hogy a 15. század utolsó harmadában vezetett colmari krónika hat oldalon foglalkozik a vérengző vajdáról terjedő hírekkel.¹⁰ Ez az érdeklődés – túl a szenzációéhség akkor is megvolt jelenlétén (gyarló az ember) – a török terjeszkedés nyomán követésével is összefügg. Jellemző, hogy a mur-bachi bencés könyvtárba, Barthélemy d'Andlau apátsága idején (1471–1475) összegyűjtött historikus anyag 21%-a a törökökkel kapcsolatos ismeretet tartalmazott.¹¹ A *turcica* pedig már sajnos ekkor is részben *hungarica* információ is volt. 1483-ban megjelent Strasbourgban Albertus de Eyb

³ Knepper, Joseph: *Das Schul- und Unterrichtswesen im Elsass*. Strasbourg, 1905, 255. Ebből idézi Ingold, Denis: Notes sur la communauté et les écoles juives de Bollwiller (15ème–20ème siècles). In: *Bulletin historique de la ville de Mulhouse*, 3(1987), 2.; Bischoff, Georges: „Un monastère sans livres est une prairie sans fleurs” Bibliothèque et études à l'Abbaye de Murbach sous l'abbatit de Barthélemy d'Andlau (1471–1477). In: *Source(s), Cahiers de l'équipe de recherche Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe* (Strasbourg), Nr. 2. 2013. 13–38. (itt: 26–27.)

⁴ Bischoff, Georges: Barthélemy d'Andlau; de la légende à l'histoire. In: *Acta Murbacensia*, 9(1989) 1–35.

⁵ Bischoff, Georges: *Recherches sur la puissance temporelle de l'Abbaye de Murbach, 1229–1525*. Strasbourg, Librairie Istra, 1975.

⁶ Legin, Philippe: L'abbé Barthélemy d'Andlau, précurseur de la Renaissance. In: *Bulletin Annuel de l'Association Châteaux forts et villes fortifiées d'Alsace*, 2007, 79–87.

⁷ „Expliciunt sententiae secundum intentionem Aristotelis super omnes libros decem ethicorum cum certis notabilibus superadditis. Reportata sunt haec in famosa citate Bolwir ubi viget studium latinorum et judeorum per manus Jacobi de Ungaria ad instatiam reverendi patris Bartholomei de Andolo abbatis Murbaciensis” (Colmar, BM MS 48. fol. 96v); „Dixi autem scola latina, quia in Bolwir floret etiam scola et studium judeorum, sed proh dolor!, deficit scola grecorum et saracenorum, quia si haec adessent tunc omnes secte pueriles mundi ibi adessent.” (Colmar, BM MS 48. fol. 325v).

⁸ Bellovacensis, Vicentius: *Speculum historiale*, partes 1–4. Strasbourg, Adolf Rusch, cca. 1473 (GW M50582, Heidelberg UB Signatur: Q 1568 E fol. INC), fol. 1a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum ordinis sancti Benedicti de Ungaria in Basilea ab impressoribus”; fol. 2a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum ordinis sancti Benedicti de Ungaria in Basilea”; fol. 27a: Iste liber est emptus per fratrem Jacobum de Ungaria ordinis sancti Benedicti in Basilea ab impressoribus”.

⁹ Bischoff, Georges: *Un monastère sans livres* i.m. 26. Lásd a 3. jegyzetet.

¹⁰ Uo. 31.

¹¹ Bischoff, Georges előadása 2014. március 26-án Strasbourgban a *Bibliothèque nationale et universitaire* szemináriumán.

Margarita poetica című szöveggyűjteménye,¹² és ebben V. Habsburg László, magyar király (1445–1457) V. Miklós pápához intézett beszéde is szerepel. Ebben a király a török veszély komolyságára figyelmezteti az egyházfőt, és kéri segítségét. A beszéd kiadása azonban feltehetően annak stílusa miatt került sor, és nem a törökkel kapcsolatos tematikája miatt. A törökökkel kapcsolatos érdeklődésnek a továbbbélését, ám nem különösebben intenzív¹³ voltát jelzi az, hogy a 16. század első felében, Strasbourgban négy, a témával kapcsolatos kiadvány jelent meg. Az első a legritkább, egy négy lapos röplap, *Die Ordnung zu Ofen wider der Thurcken gemacht, durch vnsern allen heiligsten vatter den pabst, Vnd aler christlichen feursten*, amely 1501-ben jelent meg, amikor a magyarok még hitték, hogy segítség érkezik a pápától, vagy a nyugati kereszténység uralkodóitól.¹⁴ Christian Egenolph 1530-ban egy rövid füzetet adott ki tájékoztatásul a törökök szokásainak, harcmódorának, vallásának bemutatásával, és ugyanakkor röviden ír a Magyar Királyság területeinek elfoglalásáról is.¹⁵ A szerzőnek „*ein Siebenbürger*” lett megjelölve, vagyis olyan személy, aki a közelből hitelesíti az információkat. Ugyancsak „*von einem Sieberbürger*”, aki „*so da in Türkei gefencklich bracht, vnd vil Jar nachmals darinne gewonet*” a szerzője az ugyanebben az évben kiadott könyvecskének, mely Christian Egenolph szerint „*Gar lustig zu lesen*”.¹⁶ Ezek szerint sikere volt az ilyen olvasmányoknak, ha Egenolph ugyanabban az évben két könyvecskével is megjelent a piacon. A negyedik strasbourgi *turcica*, az évszázad egyik sikerkönyve volt. Közel kétszáz kiadása ismert a Magyar Királyságból elhurcolt, horvát származású Bartholomaeus Georgievitius Hungarus (Bartol Đurđević, Bartolomej Georgijević, 1506/1510–1566) által írt kézikönyvnek. A szerző, aki kiválóan beszélt törökül, és más keleti nyelveken is, tizenkét évig volt török fogságban. Kiszabadulása után Rómában élt, és halt meg. A strasbourgi kiadás 1558-ban, Paul Messerschmidt műhelyében jelent meg.¹⁷

A török kérdés azonban több szempontból is aktuális maradt a keresztény közösségekben. A lutheránus, „wittenbergi történelemszemlélet” (Johann Carion, Philipp Melanchthon, Martin Luther) a török térhódítását Isten büntetéseként is magyarázta. Matthias Poliani, a padovai, bázeli és genfi teológiai tanulmányai közben, 1577-ben Strasbourgban is megfordult, és levelében azt írja, hogy a magyarokat addig sújtja az

¹² GW 9533, RMK III. 5014.

¹³ Nem szabad elfeledni, hogy Strasbourg, mint birodalmi város, aktív kereskedelmi kapcsolatban állt a német nyelvterület valamennyi könyvkiadó centrumával, azokkal is, amelyek a törökkel kapcsolatban gyorsabban kaptak, pontos híreket. Nem feltétlenül kellett tehát helyben kiadni ezeket a könyveket.

¹⁴ RMK III. 99: „*Mathis Hipf of de Argentina*”.

¹⁵ RMK III. 285: *Saracenisich, Türckisch, vnd Mahometisch Glaub, Gesetz, Chronic, Gotsdienst, Ceremonien, alle Gebreach, Ordnungen, Disciplinen, in Kriegs vnd Friedenszeiten* (1530).

¹⁶ RMK III. 286: *Türkei, Chronica Glaube, Gesetz, Sittenn, Herkommen, Wisz vnd alle Geberden der Türcken* (1530).

¹⁷ RMK III. 457.

Isten a törökkel, míg meg nem szabadulnak bűneiktől.¹⁸ erről beszélgetett strasbourgi személyekkel (nem nevezi meg őket).

A török hatalom alatt, vagy annak árnyékában élő közösségek, Erdélyben vagy a Magyar Királyságban, azok képviselői, többször kaptak a nyugatibb országokban – biztonságban – élő értelmiségiektől kritikát, mondván, kollaborálnak a muszlim hatalommal. Az egyik ilyen célpontja a 16. századi „médiomoknak” Szapolyai János (1487–1540) magyar király, erdélyi fejedelem volt. Erdély a Török Birodalom vazallus államaként vált el a Magyar Királyságtól. Szapolyait támadta Georgius Agricola,¹⁹ de a német politikus urak is. Melchior Junius, amikor egy-egy *oratio*, vagy *epistola* típust illusztrált, néha olyan példát választott, amely a törökök elleni harccal volt kapcsolatos. Az egyik ilyen gyűjteményben Szapolyai Jánosnak a Német-Római Császárság rendjeihez címzett levelét közölte az *epistola accusatoria* műfaji példájaként.²⁰ Ebben a kötetben Junius az *epistola exhortatoria* példájául a magyar király, Habsburg László (1440–1457) és az albán Kasztrióta György (Gjergj Kastrioti, Skënderbeu; *Ískender Bey, Gergi Kastriyota*; Giorgio Castriota 1403/1405–1468) levélváltását publikálta, az *epistolae gratiarum actione constantes* példájaként pedig Corvin Mátyás (1458–1490) levelét a velencei szenátus vezetőjének.²¹

A tizenöt éves háború (1591–1606) eseményei iránt azonban aktuális érdeklődés is mutatkozott. Természetesen a nyomtatásban megjelent hírek rétorikai, stílusbeli megfogalmazása nem volt mindegy az *Academia* kurzusain. Melchior Junius 1596. január 7-én tartotta az évkezdő nyilvános vitatkozást, első újévi előadást Johann Melczere volt, aki szónoklattant és jogot tanult Strasbourgan. A beszéd tárgya Báthory Zsigmondnak 1595-ben a törökök ellen aratott győzelmei voltak: *Oratio de anno novo et victoriis a Turca reportatis, scripta ac recitata a Joanne Melczero Eperieszy(!) Nobili Vngaro.*²² Ugyanez még kétszer került sajtó alá, 1600-ban, és 1606-ban is.²³ 1598.

¹⁸ Eckhardt Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1943, 15., Eckhardt Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburiban*. Budapest, MTA, 1944, 4–5., Poliani egyéb tanulmányairól: Huttmann, Arnold: *Die Studenten aus Siebenbürgen und Ungarn an der Universität Basel in den Jahren 1459–1600. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 5(1959), 5–20. (itt: 7. és 13.), Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest, ELTE, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6.), 47, (nr. 17.), 80, (nr. 463.).

¹⁹ Agricola, Georgius: *Oratio de bello adversis Turcam suspiciendo*. Basel, Johannes Frobenius, 1538.

²⁰ VD 16 J 1132 *Epistolae ex historicis... Argentinae*, Lazar Zetzner, Montebelgard, Jacob Foillet, 1595, 377–381.; Ioannes Sepvsinvs, Vvayvoda Transsylvanvs Imperii Ordinibus.

²¹ VD 16 J 1132 *Epistolae ex historicis... Argentinae*, Lazar Zetzner, Montebelgard, Jacob Foillet, 1595, 42–50.; Vladislavs Hvngariae et Poloniae Rex, Scanderbego Albanorvm Principi; Scanderbegvs Epiresivm Princeps, Vladislao Hvngariae et Poloniae Regi; p. 338–340.; Matthias Vngariae Rex Andreae Vendramo, Veneti Senatvs Principi.

²² VD 16 J 1123 *Orationum... pars quinta...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1596) 202–223.

²³ VD 16 J 1127 *Orationum... pars quinta...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1596) 203–220.; VD 17 7:632197F: *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606) 572–584.

február 15-én Andreas Ungnad, a Magyar Királyságban is birtokokat bíró család leszármazottja beszélt a Melchior Junius vezette nyilvános bemutatkozáson a háború eseményeiről.²⁴ Ugyanebben az évben az *Academia* rektora, Philipp Marbach előtt szerepeltek a hallgatók (1598. július 18.). Ekkor a *poeta laureatus* tanár, Joseph Lang tanítványa Zdenko von Waldstein mutatta be hosszú versét Győr visszafoglalásáról (*Carmen de Jaurino recuperato*), majd Andreas Ungnad egy beszédben részletezte az események menetét, mutatta be a hős katonákat: *Oratio de Jaurino recuperato* Ill. et Generosi D. Andreae Ungnadii L. Baronis in Sonnegg.²⁵ A *Carmen* és az *Oratio* már 1598-ban önállóan is megjelent Josias Rihelius örököseinek műhelyében.²⁶

Időközben, 1605-ben Johann Carolus, *Relation aller Fürnemmen und gedenckwürdigen Historien* címmel²⁷ útjára indította az első olyan hírlapot, amely állandó, fizetett, helyszíni tudósítókkal dolgozott. Miután Bécsben is volt ilyen tudósítójuk, a magyarokkal, és a törökökkel kapcsolatos híreknek volt, vagy lehetett valós alapjuk.

Visszatérve a Corvin Mátyás uralkodása idejéhez, ekkor a Magyar Királyság alapvetően a humanista udvaráról vált érdekessé az elszászai városokban. A Mátyás-kori szövegek, főként a *Bibliotheca Corvina* egyes darabjai, aztán a humanista érdeklődés előterébe is kerültek. Az első, a Corvina példánya alapján megjelent szöveg Bessarion kardinális levele volt (*Epistola ad Graecos*), ahogy ez kiderül Sebastian Murrho, colmari szerzetesnek Joachim Vadianushoz írt előszavából (Strasbourg, Matthias Schürer, 1513).²⁸ Ugyancsak Matthias Schürer nyomdájából került ki Philostratos műve, amelynek latin fordítását Antonio Bonfini készítette el *De vitis sophistarum libro duo* címmel, és 1516-ban Nicolaus Gerbel rendezte sajtó alá.²⁹ A 16. század végén jelent meg Melchior Junius szerkesztésében az *Orationum ex historicis* első része, amelyben az itáliai humanista, Pietro Ransano Corvin Mátyást, és feleségét Beatrice d' Aragonát dicsőítő beszéde is szerepel, továbbá Vitéz János egy, a cseh királyhoz címzett *oratio*ja.³⁰ Az *Orationum ex historicis* egy másik kötetében (1598) Junius Antonio

²⁴ VD 17 7:632197F: *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), 794–808.; *Oratio I. de novo anno Illustris ac Generosi D. Andreae Ungnadii, L. Baronis in Sonneg etc.*

²⁵ VD 17 7:632197F: *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), p. 900–903. (Marbach), 903–929. (Zdenko), 929–944. (Ungnad).

²⁶ VD 16 W 884 (Typis Iosiae Rihelij, per Andream Rietschium).

²⁷ Weber, Johannes: „»Unterthenige Supplication Johann Caroli Buchtruckers« Der Beginn gedruckter politischer Wochenzeitungen im Jahre 1605”. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 38 (1992), 257–265.; Johannes Weber: *Strasbourg 1605: Die Geburt der Zeitung*. Strasbourg, 2006.

²⁸ A szöveget Augustinus Moravus írta át Budán abból a kódexből, amely ma a magyar nemzeti könyvtárban van: OSZK Clmae 438. A kiadás: Basilius Bessarion cardinalis: *Oratio de sacramento eucharistiae, Epistola ad Graecos*. ed. Augustinus Moravus. Argentorati, Matthias Schürer, 1513 (OSZK Ant. 2733.)

²⁹ A kódex: OSZK Clmae 417., a kiadás: OSZK App. H. 1626.

³⁰ *Argentinae*, Lazarus Zetzner, 1598. RMK III. 5608, VD 16 J 1140, 64–77., illetve 255–259.

Bonfini Rerum Hungaricarum Decades című munkájából választott több – fiktív –, a magyar történelem alakjai szájába adott beszédet adott közre.³¹

A sélestat-i (schlettstett-i) bölcs, Beatus Rhenanus 1518-ban a bázeli Johannes Frobeniusnál jelentette meg Janus Pannonius *Guarino-panegyricus*át és epigrammáit.³² A szakirodalomban nincsen egyetértés abban, hogy hogyan került a Janus költeményeket tartalmazó kódex Sélestat-ba. A kritikai kiadás gondozója, Mayer Gyula szerint egy ismeretlen kézirat az 1518-as kiadás forrása.³³ Az ezt megelőző szakirodalom azonban egy strasbourg-i szálát ismert a kódex történetében. Eszerint a kiadás szövegét Beatus Rhenanusnak az ifjú strasbourg-i humanista, Jakob Sturm (1489–1553)³⁴ küldte el. Ő, a kötetet a nagybátyjától, idősebb Peter Schott-tól (1427–1504) kapta, aki az ifjan elhunyt fia könyvtárával örökölte. Az ifjan elhunyt fiú, maga is ismert humanista volt (ifj. Peter Schott (1458–1490), aki 1475 és 1481 között Bolognában tanult, ahol barátságot kötött Bohuslaus Hassenstein von Lobkowitz-cal, a cseh humanistával.³⁵ Vélhetően tőle kapta meg Janus Pannonius költeményeinek kéziratát.³⁶

A humanizmus és a *devotio moderna* eszméi együttesen alakultak ki, és hatottak valamennyi, a nyugati kereszténységhez tartozó országban. A modern kegyességi irodalomnak is vannak alapszövegei, és mint, minden meghatározó szöveg, számos szerzői attribúciót tudhat magáénak. A legismertebb ilyen szöveg természetesen az *Imitatio Christi*, amely szöveg szerzőjeként kilenc személyt ismerünk a különféle egyháztörténeti művekből.³⁷ A magyar művelődéstörténet három olyan szerzőt ismer, akiknek

³¹ VD 16 J 1139 *Orationum ex historicis...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1598) 52–57., 57–92. és a 305–307. Melchior Junius Zsámboky János Bonfini-kiadását használta: Basileae, Johannes Oporinus, 1568 (RMK III. 570, 5318).

³² Iani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi: *Sylua Panegyrica ad Guarinum Veronensem, praeceptorem suum*, Et eiusdem *Epigrammata* nunquam antehac typis excusa. Basileae Apud Io. Frobenium Mense Iulio Anno M.D.XVIII. (RMK III. 220; App. H. 126; VD16 J 193.); Hasonmás kiadás: Összeállította Fazekas Orsolya, utószó Pohánka Éva. Pécs, Fény KFT, 2008.

³³ Pannonii, Iani *Opera quae manserunt omnia*: volumen I. *Epigrammata*, fasc. 1. ed. Iulius Mayer. Budapest, Balassi Kiadó, 2006, praefatio.

³⁴ Brady, Thomas A.: *Protestant Politics: Jacob Sturm (1489–1553) and the German Reformation*. Leiden, Brill, 1995, 17–28.

³⁵ Birnbaum, Marianne D.: *Humanists in a Shattered World, Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Bloomington, Slavica, 1986, 59–62.; D'Amico, John: *Theory and Practice in Renaissance Criticism: Beatus Rhenanus between Conjecture and History*. Berkeley, University of California Press, 1988.

³⁶ Rabán Gerézdi: Egy költői hírnév története. In: Rabán Gerézdi: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 48–67.

³⁷ Az attribúció történetét Yann Sordet kitűnő tanulmányban foglalta össze egy kiállítás katalógusa bevezetőjeként: *Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470–1850*. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, Bibliothèque Mazarine, Éditions des Cendres, 2012.

műveit, prédikációit a 15–16. század fordulóján, jellemzően a protestáns reformáció kezdetéig közel 300 nyomtatott kiadásból ismerjük. Michael de Hungaria (14. század?) *Sermones tredecim universales*, Temesvári Pelbárt (cca.1435–1504) *Sermones Pomerii* és *Stellarium Coronae Mariae Virginis*, és Laskai Osvát (cca. 1450–1511) *Biga salutis* beszédgyűjteményeiről van szó.

Michael de Hungaria életéről, dacára a gazdag, rá vonatkozó szakirodalomnak,³⁸ szinte semmit sem tudunk. Azt sem tudjuk, hogy melyik szerzetesrend tagja volt, hiszen a pálosok, a ferencesek és a domonkosok is a magukénak tudják. 1480 és 1519 között 31 kiadása jelent meg a beszédeknek, de gyakran az ő neve alatt adták ki Laskai Osvát *Biga salutis*-át is. A 17. század elejéről, 1621-ig további két kiadása ismert.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a post-tridentinus időszakban Temesvári Pelbárt is megjelent,³⁹ noha ezeknek a beszédeknek a stílusa, nyelvezete már nem lehetett modern. Szellemisségük, a tiszta kegyesség szükségességére való utalásuk azonban aktuális volt. Az sem véletlen, hogy Constantino Caietano (1560–1650) benecés rendből származó bíboros fontosnak találta, hogy ugyancsak a 17. század elején a saját rendjéből való, 13. századi Johannes Gesen (Geschen, Gersen, Gessen, Jessen) nevét vesse fel, mint az *Imitatio Christi* szerzőjét. A „mi hordozzuk a tiszta kegyességet”, üzenet tehát aktualizálható volt ekkor is.

Michael de Hungaria *Sermonese* első kiadásban Leuvenben jelent meg, 1480-ban, Johannes de Westphalia műhelyében,⁴⁰ de már az első strasbourgi kiadás már 1482-ben a piacon volt.⁴¹ A könyv iránti kereslet okozhatta csak, hogy Strasbourghban 1494-ig további három,⁴² majd a 16. század elején még kettő kiadás⁴³ napvilágot látott.

Temesvári Pelbárt (Pelbartus de Themeswar) és Laskai Osvát (Osualdus de Lasco) élete már jobban ismert. Mindketten a ferences rend tagjai voltak, az esztergomi rendházból indult karrierjük. Temesvári Pelbárt egyetemet is végzett (Krakkó), Laskai Osvát pedig a rend életének a szervezésében volt aktívabb (házfőnök, többször provinciális is volt). Ennek a két szentbeszédírónak szellemissége az igehirdetés gyakorlatában kötötte össze a kereszténység alap gondolatát, a keresztényi szeretetet, a Krisztus-követés irodalmával (*imitatio Christi*), továbbá a ferences rend szociális igazságtalanságok elleni érzelmeinek a kifejezését.

³⁸ Összefoglalóan, a teljes szakirodalom és a korabeli kiadások leírásával lásd Borsa, Gedeon: *Michael de Hungaria, a mediaeval author in Britain, His person and a bibliography of the printed editions of his work between 1480–1621*. Budapest, 1998 (A Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 6).

³⁹ Velencében jelentek meg 1586-ban és 1589-ben: RMK III. 751, 752, illetve 792. A kiadásokat Angelo Rocca, Francesco Ziletto, Guido Cipriano és Gabriele Rubeo adták ki, Alessandro Perotto és Antonio Caraffa kardinálisoknak ajánlva.

⁴⁰ RMK III. 5007.

⁴¹ Michael de Hungarie: *Sermones...*, Strassburg, 1482 (Hain 9043; RMK III. 4.)

⁴² 1487: RMK III. 13.; 1490: RMK III. 23.; 1494: RMK III. 29.

⁴³ 1503: RMK III. 117.; 1516: RMK III. 213.

Laskai Osvát beszédei 1497 és 1516 közt 16 alkalommal jelentek meg Hagenauban Heinrich Gran műhelyében, legtöbbször Johannes Rynmann költségén.⁴⁴ Volt olyan év, az 1506., amikor három kiadás látott napvilágot. Temesvári Pelbárt többet írt, és népszerűbb is volt. 1487 és 1521 között Strasbourgból 4 kiadást,⁴⁵ Hagenauból 53 *editiót*⁴⁶ ismerünk. A strasbourgi kiadója a 16. század elején Johannes Knoblouch volt, aki a kölni Johannes de Ravesbergh költségén nyomtatta ezeket a könyveket. Hagenauban ismét csak Heinrich Gran, illetve örököse neve, és Johann Rynmanné említhető, mint aki finanszírozta a beszédek napvilágra kerülését,⁴⁷ 1501-ben éppen 8, 1504-ben 6 kiadásban.

A kegyességi irodalomhoz közeli terület, a szentek legendáinak a kiadása is hordoz magyar vonatkozásokat. Johannes Prüss ugyanis Strasbourgban 1484-ben, és 1486/87-ben kétszer is kiadta a magyar, Árpád-házi szentek legendáit.⁴⁸

Tartalmilag nem, bár egyes elemeiben (erkölcsi magyarázatiban) közelít a kegyességi irodalomhoz Hagymási Bálint (Valentinus Cybelius, cca. 1490 – post 1517) pécsi kanonok *opusculája*, a bor és a víz fogyasztásának és hatásainak összefoglalásáról, azonban inkább az imponáló klasszika filológiai jártasságát lehetne kiemelni. A munkát Thomas Anshelmus adta ki Hagenauban, 1517-ben.⁴⁹

A 15. század utolsó harmadának európai szellemi központjai sorában a Felső-Rajna-vidék, a Strasbourgtól Zürichig tartó terület különösen fontos a teljes nyugati keresztény közösségbeli, így a magyarországi értelmiségi mozgalmak szempontjából. A rajnai misztika és az itteni humanizmus együttes hatásáról van szó. Nem pusztán a hagenai, a strasbourgi és a bázeli ősnymtatványok, korai 16. századi kiadványok nagy száma mutatja ezt a hatást a fennmaradt európai gyűjteményekben, hanem az is, hogy a terület festőiskolája (Martin Schongauer) is hatással volt a távolibb területen élő alkotókra. Nem lehet véletlen, hogy a felsorolt beszédgyűjtemé-

⁴⁴ 1497: RMK III. 37.; 1498: RMK III. 39, 40.; 1499: RMK III. 47, 48.; 1501: RMK III. 89.; 1502: RMK III. 107, 108.; 1506: RMK III. 135, 136, 137.; 1507: RMK III. 141.; 1515: RMK III. 1999, 200.; 1516: RMK III. 210, 211.

⁴⁵ 1505: RMK III. 131, 132.; 1506: RMK III. 138, 139.

⁴⁶ Az RMK III, felsorolja ezeket. Vö.: Kertész, Balázs: *Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Age: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko*. In: *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. by Péter E. Kovács, Kornél Szovák. Budapest, Corvina, 2009, 60–78.

⁴⁷ 1498: RMK III. 41, 42.; 1499: RMK III. 49, 50.; 1500: RMK III. 55, 56, 57.; 1501: RMK III. 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97.; 1502: RMK III. 109, 110, 111, 112, 113.; 1503: RMK III. 114.; 1504: 120, 121, 122, 123, 124, 125.; 1505: RMK III. 127, 128, 129.; 1507: RMK III. 142, 143, 144, 145.; 1508: RMK III. 150, 151.; 1509: RMK III. 153, 154, 155, 156.; 1511: RMK III. 169, 170, 171, 172.; 1513: RMK III. 183.; 1515: RMK III. 201, 202, 203.; 1516: RMK III. 212.; 1520: RMK III. 233, 234, 235.; 1521: RMK III. 240.; Cf.: Borsa Gedeon: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői. In: *Magyar Könyvszemle*, 121 (2005), 1–24.

⁴⁸ *Legenda sanctorum Regni Hungariae...* 1484/86: RMK III. 61 (5021) (Hain 9996); 1486: RMK III. 10. (Hain 9997).

⁴⁹ *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*, 1517: RMK III. 215.

nyek szerzői itt is kiadót találtak, ahogy a délebbre fekvő könyvkiadói centrumban, Bázélban is. A terület magyarországi kapcsolataira utal ugyanis az a tény is, hogy Bázélban, Nicolaus Kessler kétszer is kiadta az egyetlen Magyarországon alapított szerzetesrend reguláját, *Ordo Fratrum Eremitarum Sancti Pauli primi Eremitae* címmel, 1486 után, illetve 1490-ben.⁵⁰ Ugyancsak Bázélban jelent meg 1487 körül a Pécsi Egyházmegye első nyomtatott miscskönyve (*Missale Quinqueecclesiense*), Michael Wensslernél,⁵¹ majd az Esztergomi Főegyházmegye miserendje is, 1511-ben Jacobus de Pforzheim műhelyében.⁵²

Könyvtörténeti tablónknak ezt a tematikus részét lezárva meg kell említeni, hogy a hagenai nyomdász Heinrich Gran életéről – a levéltári források híján – gyakorlatilag semmit sem tud a szakirodalom. Feltűnő azonban, hogy nem ritkán választott magyarországi témát, vagy szerzőt kiadványainak. Családneve, ha származásra utal, akkor Esztergomot (németül: Gran) sejteti származási helynek. Auguste Hagenauer, Hagenau nyomdászattörténetének monográfusa azt mondja, hogy nem tudni honnan jött. Ismert egy fia, 1489-ben „*eligitur in scabinum*”, a század végén említenek még a dokumentumok egy kőművest, meg kertészt is « Gran » családnévvvel.⁵³ A családnév azonban nem szerepel az 1450 előtti ismert dokumentumokban.

Amíg a 15. és 16. század fordulóján a kegyességi irodalom, illetve a népszerű prédikációk gyakori kiadása jelzi az elzászi és a magyarországi szellemi kapcsolatok intenzitását, addig a 16. század folyamán, majd a 16. és a 17. század fordulóján a humanista szövegkiadások, a filozófiai (főként logika), a rétorikai, illetve a jogi munkák. A kulcsszerep mindenképpen a Johann Sturm által alapított iskolának, akadémiának jutott a kapcsolatok szervezésében, pontosabban a legfőbb vonzerőt ez az intézmény jelentette a magyarországi értelmiségiek számára. Pontosabban a város szelleme. Addig mindenképpen, amíg a lutheránus ortodox fordulat nem következett be. Ezt követően inkább jogi és történettudományi, illetve rétorikai munkák jelentek meg magyarországi szerzők közreműködésével. Talán nem erőltetett a wittenbergi párhuzamot megemlíteni. Az Elba menti város egyeteme, Philipp Melanchthonnal, az ő közvetlen tanítványaival együttesen jelentette a *devotio moderna* kegyességét, személyes vallásosságát, és a humanista tanulmányokat, az antik tudás-, és rétorikai eszményt. Amikor Wittenbergből a filippista tanároknak távozniuk kellett (1589), akkor az egyetem vonzereje is vesztett erejéből. És mivel ezzel egyidőben történt a strasbourgi Sturm-iskola szellemi fordulata is, nem csoda, hogy a Palatinátus, a

⁵⁰ RMK III. 7312, 7314. Cf.: Gábor Sarbak: Prior General Gregory of Gyöngyös and its Borrowers in the Late Middle Age. In: *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. by Péter E. Kovács, Kornél Szovák. Budapest, Corvina, 2009, 250–260.

⁵¹ RMK III. 7310.

⁵² RMK III. 168.

⁵³ Hanauer, Auguste: Les imprimeur de Hagenau. *Revue d'Alsace*, LII (1901), 8–21. (Gran: 12–21.); 242–266.; cf.: Sitzmann, Édouard: *Dictionnaire de biographie des hommes célèbres d'Alsace*. Paris, Édition du Palais royal, 637–638.

Heidelbergi Egyetem reneszánsza ekkor kezdődött, és tartott annak lerombolásáig, Franekerbe távozásukig (1622).

A Sturm-féle Akadémia azonban még ekkor is meg tudta őrizni erős rétorikai, és arisztotelianus logikai jellegét. Ez utóbbira kiváló példa a „Triad johannique”⁵⁴ jelentős hatása egyrészt a lutheranizmust majd a 17. század második felében megújító pietista gondolkodásra,⁵⁵ másrészt a magyarországi és erdélyi iskolai logika és rétorika tanítására.⁵⁶ Az erős humanista alpműveltség és az ebből fakadó vallási mentalitás hatása a szellemi és lelki vergődésben tudatos választásokra készülő generációk tagjaiban jól példázható a Sturm-féle akadémia megalakulása (1538)⁵⁷ körül aktív személyek életútján is (Martin Bucer (1491–1551), Pietro Martyr Vermigli (1499–1562), Francesco Lismanino (1504–1566), Jean Calvin (1509–1564), Girolamo Zanchi (1516–1590). A sturmi iskola, ahol maga Calvin is tanított (1538–1541),⁵⁸ és amelynek „utolsó református teológusa”⁵⁹ az említett Zanchi volt, alapvetően azonban az alapító Johann Sturm pedagógiai elveivel,⁶⁰

⁵⁴ Johann Conrad Dannhauer (1603–1666), Johann Schmidt (1594–1658) és Johann Georg Dorsche (1597–1658).

⁵⁵ Dannhauer, Johann Conrad: *Idea boni disputationis*. Strasbourg, 1629–1674, 1–5. kiadás, az arisztotelianus rétorika kézikönyve; hermeneutikai alpmű, Illyricus, Matthias Flacius: *Clavis Scripturae Sacrae* (1567) alpművének kiváltója a protestáns polémiákra készülők számára. (Alapvetően más volt ez a vitakultúra, mint a reformáció kezdetén, amikor például a kép a vallási vitákban kifejezetten programmatikus szerepet játszott, és nagy számban alkalmazták. Muller, Frank: *L'évolution de l'image de propagande à Strasbourg dans les premiers temps de la Réforme*. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 140(1994), 5–31.); A három ortodox – Dannhauer, Schmidt és Dorsche – Philipp Jacob Spener (1635–1705) mesterének is mondható, főleg Schmidt, aki Lewis Bayley (?–1631) és Johann Arndt (1555–1621) műveinek nagy propagátora volt. Wallmann, Johannes: *La spécificité de l'orthodoxie luthérienne à Strasbourg*. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 136(1990), 9–27.; Rudersdorf, Manfred-Schindling, Anton: *Luthéranisme et université à l'époque confessionnelle: une comparaison entre Strasbourg, Tübingen et Marbourg*. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 135(1989), 64–76.

⁵⁶ Kecskeméti Gábor: *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm*. In: *Republic of letters, humanism, humanities*, Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999, ed. by Marcell Sebők. Budapest, Collegium Budapest, 2005, (Workshop series, 15), 93–105.

⁵⁷ Alapvető bibliográfiai útmutatással, összefoglaló tanulmányokkal lásd: *Jean Sturm, Quand l'humanisme fait école*. catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Julien Collonges. Strasbourg, BNU, 2007.

⁵⁸ Cf.: *Quand Strasbourg accueillait Calvin, 1538–1541*. Catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold. Strasbourg, BNU, Faculté de Théologie protestante, PU de Strasbourg, 2009.

⁵⁹ Burchill, Christopher J.: *Le dernier théologien réformé, Girolamo Zanchi*. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 135(1989), 53–63.

⁶⁰ Schindling, Anton: *Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538–1621*. Wiesbaden, Steiner Verl. 1977; Lewis W. Spitz, Barbara Sher Tinsley: *Johann Sturm on Education. The Reformation and Humanist Learning*. St. Louis, Concordia, 1995.

Melchior Junius (1545–1604) rétorikai (Cicero) és politikai gondolkodás történeti (Arisztotelész politikája, görög államelméletek) munkásságával és Matthias Bernegger (1582–1640) latin filológiai (főleg Tacitus) tanításával hatott. A század végén jelentőssé váló jogi oktatás is erősen kötődött ezekhez a rétorikai és pedagógiai hagyományokhoz. Az Akadémia *jogi* képzésének három jelentősebb alakja volt ismert a magyarországi diákok előtt is. Dionysius Godofredus (Denis Godfroy 1549–1622), Georg Obrecht (1547–1612), Paulus Graseccius (1562–1604), és Georg David Locamer (1588–1637). A *filozófiát*, természetrajzot, vagy orvoslást tanulni vágyók Johann Ludwig Hawenreuter (1548–1618), majd Nicolaus Agerius (1568–1634) óráit hallgatták. Sturm Akadémiájának a hatása alapvetően tehát abban állt, hogy a pontos filológiai tudásra, következetesen alkalmazott módszerre alapozva, a hitről sokoldalú érvekkel vitatkozva őrizze meg az ifjakat a mély vallásosság keretében. Ahogy az iskola jelmondata is hirdeti: „*Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*”

A Strasbourgban tanuló, vagy csak ide látogató magyarországiak feltűnnek a város könyvkiadói kínálatában is. Vagy egyszerűen csak a felsőfokú tanulmányokat lezáró *tézis-füzetet* adták ki, vagy diáktársaik *disputációs* nyomtatványát köszöntötték verses *laudatio*val, vagy komolyabb filológiai, filozófiai munkájuk is itt látott napvilágot.

Az Akadémia alapítását (1538) követően a Strasbourgba látogatók többsége az új protestáns eszmék egymás közti vitáinak megismerésért, a viták humanista érvrendszerének megismeréséért került kapcsolatba az alapítóval, vagy az itt tanítókkal. Belényesi Gergely (cca. 1520–?), aki kálvinista prédikátor lett a Magyar Királyságban, Genfben is meglátogatta Kálvint (1544), előtte hallgatta előadásait Strasbourgban. Strasbourgi tartózkodásai alatt (1543, 1545) ⁶¹ Michael Delius (?–1554) hebraista, majd Konrad Hubertnek (1507–1577), Martin Bucer asszisztensének házában lakott. Kiváló kapcsolatot ápolta a könyvkiadó Vendelin Richeliusszal, igaz a nyomdász, Belényesi, nála hagyott görög nyelvtanát végül nem adta ki.

Tudjuk, hogy Johannes Sambucus (Zsámboky János), Európa-szerte ismert magyarországi humanista⁶² is meglátogatta Sturmot 1551-ben.⁶³ 1550-ben Wolf Cephalaeus az ő sajtó alá rendezésében adta ki Lucianus szövegeit,⁶⁴ minden bizonnyal ezért is volt a humanista Strasbourgban. 1552-ben került ki a sajtó alól ugyancsak az említett kiadónál a *Romanorum principum effigies cum historiarum annotatione Johannis Sambuci*.⁶⁵ Wolf Cephalaeus fiai aztán a Lucianus szövegválogatást még három alkalommal újra

⁶¹ Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítóványa – Gregor Belényesi, der ungarische Schüler Calvins*, Budapest, Balás, 1944 (A középdualai protestantizmus könyvtára, 7), 23–45., 70–101.

⁶² *Humanistes du Bassin des Carpates. vol. 2. Johannes Sambucus.* ed. par Gábor Farkas Kiss–Gábor Almási. Turnhout, Brepols, 2014 (Europa Humanistica).

⁶³ Antall József: Zsámboky János (Johannes Sambucus) 1531–1584. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 109–112(1985) 170–171.

⁶⁴ RMK III. 391.

⁶⁵ RMK III. 407.

nyomtatták (1554, 1556, 1572).⁶⁶ Sambucus, mint a humanista oratio műfaj kiváló művelője is hírnevet szerzett. Ennek is köszönhető, hogy Melchior Junius, az *Orationum ex historicis* beszédgyűjteményébe két halotti megemlékezését – I. Ferdinánd, és II. Miksa halálakor elmondottakat – szerepeltette. A kötetet Lazar Zetzner jelentette meg 1598-ban.⁶⁷

Zsámboky, minden bizonnyal 1551-ben ismerkedett meg a strasbourgri Nicholas Engelhardt-tal, aki meglátogatta a császári historikust Bécsben, és együtt utaztak a Magyar Királyság nyugati városaiba.⁶⁸ Zsámboky, mint a kéziratok gyűjtője ismert volt kortársai előtt.⁶⁹ Több kiadó kért tőle ritka ókori szövegeket tartalmazó kéziratot kölcsön, amelyeket sokszor nem kapott vissza. Így kerültek elő könyvei Johannes Oporinus,⁷⁰ vagy Jacques Bongars⁷¹ bibliotékájából. Ráadásul, amikor meghalt, és özvegye eladta a könyvtárat a császárnak, a könyvtárosok közül Sebastian Tegnagel magához vett 57 könyvet.⁷² Lehet, hogy Strasbourgban is hagyott kéziratot, és ezt vásárolta meg Matthias Bernegger, de az is lehet, hogy másutt jutott hozzá.⁷³

A Zágrábban született Paulus Scalichius a kor Európájában, mint szellemi kalandor is ismert volt. A patrióta horvát történetírás őt, horvát enciklopédistaként ünnepli.⁷⁴ Stanislas Pavao Skalić (Paul Scaliger, 1534–1575), a nonkomformista értelmiségi, magát „Comes Hunnorum”-nak nevezte, jóllehet bizonyosan nem is élt Magyarországon. Könyvei azonban elterjedtek voltak a korban, Strasbourgban 1561-ben latinul, majd németül is⁷⁵ megjelentette saját családja történetét, genealógiáját, és egy Ferdinánd főherceghez szóló beszédet, jogai helyreállítását kérve. A „hunok grófja” Ljubjanában (Laibach) tanult, majd a Bécsi Egyetem diákja lett (1547), 1551-ben *magister*, majd

⁶⁶ RMK III. 423, 624, 5263.

⁶⁷ RMK III. 5608, VD 16 J 1139.

⁶⁸ Gömöri György: Egy strassburgi humanista magyar kapcsolata a XVI. században. In: *Magyar Könyvszemle*, 97(1981) 317–321.

⁶⁹ Gerstinger, Hans: *Johannes Sambucus als Handschriftensammler*, in *Festschrift des Nationalbibliothek in Wien*. Wien, ÖNB, 1926. 250–399.; *Die Bibliothek Sambucus, Katalog*. nach der Abschrift von Pál Gulyás, hg. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, Scriptum, 1992.

⁷⁰ Gilly, Carlos: *Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Verzeichnis der Manuskripte und Druckvorlagen aus dem Nachlass Oporins anhand des von Theodor Zwinger und Basilius Amerbach erstellten Inventariums*. Basel, Schwabe, 2001 (Schriften der Universitätsbibliothek Basel, Bd. 3).

⁷¹ Andrist, Patrick: *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne – Burgerbibliothek Bern. Catalogue et histoire de la collection*. Dietikon-Zurich, Urs Graf Verlag, 2007, 88, 111–112.

⁷² Ezek jegyzéke: *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740*. Sajtó alá rendezte Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi. Budapest, OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 11–18.

⁷³ Frédéric Barbier hívta fel a figyelmemet Bernegger egykori, Sambucus tulajdonában volt kötetére. Schmidt, Charles: *Zur Geschichte der ältesten Bibliotheken und der ersten Buchdrucker zu Strassburg*. Strasbourg, C. F. Schmidt, 1882. 196.

⁷⁴ *Encyclopaedia*, Basel, 1559, Johannes Oporinus (RMK III. 464.).

⁷⁵ RMK III. 489, 490.

Bolognában 1552-ben teológiai doktor lett. Rómába ment, a pápa bizalmát elnyerve, az ő ajánlásával tért vissza Bécsbe, ahol udvari káplán lett. Botrányai miatt 1557-ben kitasították a császárvárosból. Stuttgartban és Tübingenben időzött, ahol Primoz Trubar szlovén reformátor mellett tevékenykedett (1558–1561). Itt lutheránusnak és – az anyja után fölvelt nevével – a veronai Scaligerektől származottnak vallotta magát. A következő neveket és címeket használta: Paulus Scalichius sive Scaliger, Scala hercege, von der Leiter, római birodalmi úr, magyar birodalmi gróf, Hun gróf, veronai márk, a szentírás doktora, Krisztus árvája és száműzöttje. Jogot formált a magyar- és horvátországi, valamint ausztriai birtokaira, sőt Verona és Vicenza városokra is. 1561 végén Albrecht porosz választófejedelemhez utazott Königsbergbe, ő ajánlotta Zsigmond Ágost lengyel királynak. Neki ajándékozta Creutzburg (Kluczbork) az uradalommal együtt. Szélhámossága lelepleződött, Párizsba menekült (1565), ahonnan Valois Henrik társaságában tért vissza Lengyelországba. Gdanskban pert kezdett birtokai visszaszerzésére, de közben meghalt. A Strasbourgban kiadott műből nem derül ki, hogyan került kapcsolatba a nyomdász Christianus Myliusszal, a kötetek kiadójával.

A kevésbé kalandos életű erdélyi szász ifjú, Georg Deidrich (? – 17. század eleje) 1587 és 1589 közt volt a strasbourgi Akadémia hallgatója. Innen Rómába utazott, kocsmái verekedésért börtönbe került, fogadta a pápa is. Erdélyben evangélikus lelkész lett, számos iskolai kiadvány szerzője. Carolus Kieffer nyomdájában 1589-ben négy kiadványa jelent meg. Az első a Johann Ludwig Hawenreuter elnöklete alatt tartott disputációja, Arisztotelész Nikomachoszi etikájának érelemzéséről.⁷⁶ Kiváló versíró lehetett – Rómában a börtönből is ennek a tehetségének a segítségével szabadult –, így Kieffer kiadta verses útleírását is, *Hodoeporicon itineris Argentoratensis* címmel,⁷⁷ majd tanára, Michael Beuther halálára írott *Elegiait* is.⁷⁸ A negyedik nyomtatványa már Junius Melchior védnökségével megjelent *Oratio Quod sciri certeque percipi nihil possit in hac vita* címmel.⁷⁹

Deidrich tekei születésű volt. Feltehető, hogy vele együtt, vagy az ő biztatására(?) érkezett Strasbourgba honfitársa, Gallus Rhormann. Ő is Hawenreuter tanítványa lett, 1590-ben Arisztotelésznek a lélekről írt szövegeit elemezte.⁸⁰ Még ebben az évben jelent meg Josias Richel nyomdájában az *Ασµατα συγχαριστικα in honorem... Sebastiani Prenner* című kötet. A csillagász, klasszikus filológus (Brenner) előtt tisztelgő kötetbe ő is írt egy verset.⁸¹ 1590. szeptemberében Melchior Junius a *Catalinaria Ciceronis* nyilvános beszédgyakorlatán a nyitó beszédet ő tartotta.⁸² 1591-ben verset írt honfitársa,

⁷⁶ RMK III. 788.

⁷⁷ RMK III. 789.

⁷⁸ RMK III. 790.

⁷⁹ RMK III. 791.

⁸⁰ RMK III. 807. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült.

⁸¹ RMK III. 5506–7444.

⁸² VD 16 J 1116 (1592, Strasbourg, Zetzner), *Orationum... pars secund...* 417–418. *Oratio I. M. Galli Rhormanni Transylvani Consulis Ciceronis sustinentis partes ad Senatores προσφωνησις.*

a beszercei Andreas Reichmund tiszteletére, amidőn őt magiszterre avatták (1591).⁸³ Strasbourgból Bazelbe ment teológiát tanulni, téziseit Johann Jacob Grynaeus elnöklete alatt védte meg 1592-ben.⁸⁴

Hawenreuter legismertebb magyar tanítványa Baranyai Decsi János (Johannes Decius Barovius, 1560–1601), az erdélyi későhumanizmus kiemelkedő alakja, történetíró, filológus, jogász.⁸⁵ Téziseit *Synopsis philosophiae* címmel 1591-ben védte.⁸⁶ Népszerű volt, így Wittenbergben 1595-ben újra kiadta.⁸⁷ A magyar szakirodalom ezt a művet úgy értékeli, hogy nem egyszerűen a mester, Hawenreuter téziseinek a megvédése, Decsi maga is szerzőként szerepel, önálló, eredeti gondolataival. A mű hasonmása, és magyar fordítása nem az elmúlt években jelent meg.⁸⁸

Mindhárom Hawenreuter tanítvány – Deidrich, Rhormann, Decius – verssel emlékezett meg Johann Sturm halálakor az Akadémia alapítójáról.⁸⁹ De volt a professzornak egy még nevesebb magyar hallgatója is, aki ugyan csak néhány előadását hallgatta: Szenci Molnár Albert (1574–1634), a magyarországi későhumanizmus egyik legjelentősebb alakja, bibliafordító, a kálvinista alapvető művek magyarra tolmácsolója.⁹⁰ Életének nagyobb részét különböző német városokban élte le, tanult Drezdában (1591, *Gymnasium zum Heiligen Kreuz*), Wittenbergben (1591), majd Heidelbergben (1592–1593). 1593. május 1-én érkezett Strasbourgba, a *Collegium Wilhelmiticum*nak lett a növendéke, Joseph Lang (1570 cca.–1615), majd Johannes Bentzius (1547–1599) osztályában tanult logikát, matematikát, rétorikát. 1595-ben Melchior Junius avatta baccalaureusszá. 1596-ban hagyta el a várost végleg. Látogatást tett Genfben, Zürichben is, de alapvetően Heidelbergben, Hanauban és Oppenheimben élt. Nagyon furcsa, hogy viszonylag hosszú strasbourgi tartózkodásának ottani nyomtatott emlékét

⁸³ RMK III. 814. Reichmund kiváló férfiú lehetett, mert Lignitzben (Legnica) öt évvel később jelent meg tiszteletére egy újabb kis füzet: *Votum In Honorariam Introductionem Reverendi... Andreae Reichmundi...* scriptum a Georgio Seuffnero, Lygnicii, Typis Sartorianis, 1596.

⁸⁴ RMK III. 7446.

⁸⁵ Összefoglalóan, bibliográfiával lásd: „*Igniculi Sapientiae*” János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998. Hrsg. von Barna Gábor–Stemler Ágnes–Voigt Vilmos. Budapest, OSzK, Osiris, 2004 (Libri de libris).

⁸⁶ RMK III. 815. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült.

⁸⁷ RMK III. 864.

⁸⁸ *A filozófia áttekintése, saját emlékezetének segédletére tézisekben és mintegy aforizmákban összefoglalva és vitára bocsátva a Strassburgi Akadémián prof. Johann Ludwig Hawenreuter professzor, az orvostudomány és a filozófia doktora elnöklete alatt.* Írta a magyar Decsi János, ford. Kovács Péter, közread., utószó Paczolay Gyula. Budapest, Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, 2006 (Bárczi füzetek, 7/2.).

⁸⁹ *Manes Sturmiani, sive epicedia scripta in obitum ... Joannis Sturmii.* Argentorati, 1590, Josias Rihelius (RMK III. 5505, VD 16 M 562).

⁹⁰ Bibliográfiával: *Humanistes du bassin des Carpates. I. Traducteurs et éditeurs de la Bible*, par István Monok, Edina Zvara, avec la collaboration d’Eva Márza. Turnhout, Brepols, 2008 (Europa humanistica, 5) 239–273.

nem ismerjük. Igaz, az általa említett erdélyi Martinus Hoggaeus,⁹¹ vagy az 1578-ban itt tanult lutheránus főúr, Horváth Stansith Gergely (1548–1597) téziszűzete sem ismert.⁹² Szenci Molnár Albert naplójának rövid, strasbourggi tartózkodására vonatkozó részéből azonban kiviláglik, hogy széles kapcsolati körrel rendelkezett, többen üdvözltek versekkel, amikor elhagyta a várost.⁹³

Hawenreuter utódjának, Nicolaus Ageriusnak is voltak tanítványai a Magyar Királyságból. A botanikus és orvosprofesszor itteni diákjairól eddig nem tudott a szakirodalom, most került a látókörnkbe Ferdinand Heindel és Matthias Duchon személye. Mindkettő a Királyság fővárosában, Pozsonyban élt, illetve annak környékén volt aktív orvos, hazatérésük után. Duchonról annyit tudunk, hogy fizikai tanulmányait Ageriusnál folytatta, verssel köszöntötte egy diáktársa, a strasbourggi Johannes Vitus disputációját.⁹⁴ Heidel *Quaestionum miscellaneorum ex physica depromptarum octo* címmel írta fizikai tárgyú szakdolgozatát, amelyet 1624-ben Johannes Caroli nyomtatott ki.⁹⁵

A strasbourggi jogi tanulmányokat Dionysius Godofredus emelte európai rangúvá. Az első Magyar Királyságbeli ismert hallgatója az eperjesi Johann Melczer volt,⁹⁶ aki 1595-ben Iustinianus értelmezésekkel védte meg téziseit.⁹⁷ Ezen kívül még háromszor disputált Godfroy elnöklése alatt, ugyancsak 1595-ben, és ezeket a füzeteket is Antonius Bertram nyomtatta.⁹⁸ Utolsó ismert nyilvános vitáját Melczer már Georg Obrecht vezetésével eljárásjogból tartotta.⁹⁹ Megjegyzem továbbá, hogy a jogi tanulmányok

⁹¹ A heidelbergi egyetem hallgatója volt 1595-ben, 1596 nyarán átment Strasbourgba, de 1597. év elejétől ismét Heidelbergben hallgatott kurzusokat. Cf.: Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1596–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980*. Budapest, OSZK, 1981, 243–347. (itt.: 283.).

⁹² VD 16 ZV 26931 *Actus tres Academiae...*(Strasbourg, Nicolaus Wyriot, 1578) 14–15.: A beszéd befejeztével a szenátus és a rector (Sturm) előtt...Reliquorum autem digni iudicati sunt, nomina de suggestu recitantur, a M. Iohanne Richardio, ministro Academiae. Vt: Ex prima Classe primus locus datus est...Secundum locum obtinuit ...Tertium locum habuit... Reliquorum, qui progrediuntur cum *Generoso Domino Barone Gregorio a Stansith, Vngaro*, sunt uigintitres...

⁹³ *Szenci Molnár Albert Naplója*. Budapest, Kiadja Szabó András, Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 56–58.

⁹⁴ 1620: BNU M 129.282.

⁹⁵ 1624: BNU M 128.497.

⁹⁶ Szabó Béla: *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói Strasbourgban*. In: „*Dum spiro doceo*», Huszti Vilmos 85. születésnapjára. Szerk.: Szabó Béla–Sáry Pál. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2000 (Ünnepi tanulmányok, VI), 191–229. (itt: 214–221.).

⁹⁷ RMK III. 862. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült. Vö.: Melczer István: *Melczer János ismeretlen straszburgi dissertatioja 1595-ből*. In: *Magyar Könyvszemle* 13(1888), 252–263.

⁹⁸ RMK III. 5556, 5557, 5558. Jogtörténeti elemzésük: Szabó Béla: *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói* i.m. (96. jegyzet) 217–219.

⁹⁹ RMK III. 5578. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült.

mellett Melczer, a rétorikaiakat sem hanyagolta el, látogatta Melchior Junius óráit is. 1595-ben *Graeciae sapientum optimo de rege seu principe* témában tartott *oratiot*,¹⁰⁰ majd – ahogy említettük – 1596. január 7-én az új évről, és az előző évi sikeres, török elleni csatákról elmondott beszéde meg is jelent.¹⁰¹

Hasonlóan, Melchior Juniushoz is járt a második Godfroy tanítvány, aki ugyancsak eperjesi volt, Daniel Fabinus. Első kiadványa 1599-ben jelent meg *De natura logicae*¹⁰², majd ezt követte egy vigasztaló beszéd, otthoni, eperjesi mecénása özvegye számára.¹⁰³ 1599-ben Odüsszeuszt képviselte egy Melchior Junius vezetésével zajlott szónoki párbajban, az ellenfele Georg Hausmann Silesius (*Aiacis contra Ulysssem partes sustinens*) volt Ajax képében.¹⁰⁴ 1602-ben a *Pandecták* egyes kérdéseiről disputált Paulus Graseccius vezetésével,¹⁰⁵ és ez a füzet megjelent Bertramnál 1603-ban, Graseccius gyűjteményes disputációs-kötetében is.¹⁰⁶ Fabinus azonban első sorban Godfroy tanítvány volt. A mester jogforrástani disputáció sorozatát ő nyitotta, és összesen négy alkalommal szerepelt. A füzetek 1603-ban Josias Rihelius betűivel Andreas Rietschius műhelyében jelentek meg.¹⁰⁷ Daniel Fabinus – Melczerhez hasonlóan –, a strasbourgi jogi tanulmányok Padovában egészítette ki. Többször visszatért Észak-Itáliába, és 1630-ban itt is halt meg.

A szakirodalom előtt eddig ismeretlen volt a bártfai Thomas Blumberg, aki ugyancsak a jogi tanulmányok kedvéért utazott Strasbourgba, és a büntetőjogi kérdésekből szakdolgozott Georg David Locamernél (1588–1637).¹⁰⁸

Paulus Graseccius vezetésével végzett jogi tanulmányokat Révay Péter (1549–1622) is – *De mutuo materia...*¹⁰⁹ –, igaz, előbb Melchior Junius stúdiumain jeleskedett. Junius tanítványai közül eddig már említettem Johann Melczert, Daniel Fabinust, Gallus Rhormannt, Andreas Ungnadot, Révay Ferenc¹¹⁰ kétségtelen azonban, hogy a szónoklattani ismeretek elsajátításában Révay Péter és Balassi Zsigmond jeleskedett a legjobban. Révay Péter, a Magyar Királyság koronaőre, leginkább a *De Corona Sacra*

¹⁰⁰ VD 16 J 1121, *Orationum ... pars quarta ...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1595), 516–527.: *Oratio III. Ioannis Melceri Eperiessy Nobilis Vngari.*

¹⁰¹ Lásd a 22. és 23. jegyzetet.

¹⁰² RMK III. 934. Nem ismert példánya, bibliográfiai adat.

¹⁰³ RMK III. 949. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült.

¹⁰⁴ VD 16 J 1128, *Orationum ... pars octava ...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1600), p. 233–251.: *Oratio IV. Danielis Fabini Epperiensis Vngari, priori contraria, in qua pro se Vlysses agit.*

¹⁰⁵ 1602: BNU F 13 338 Boite I. 1620–1623, Nr. 18. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült.

¹⁰⁶ RMK III. 5676.

¹⁰⁷ RMK III. 5672, 5673, 5674, 5675. Jogtörténeti elemzésük: Szabó Béla: *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói* i.m. (96. jegyzet) 223–227.

¹⁰⁸ 1623: BNU F 13338 Boite I. 1620–1623, Nr. 46.

¹⁰⁹ RMK III. 816. A nyomtatvány Antonius Bertram műhelyében készült, 1591.

¹¹⁰ VD 16 ZV 8801: *Aliqvot orationes...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1590) 543., 548.

Hungariae, illetve a *De Monarchia* című műveivel,¹¹¹ illetve a Justus Lipsiusszal való levélváltásával vált ismertté. 1584 és 1588 között Bécsben a jezsuitáknál, Joannes Molensis Montanus (1560–1613) volt a tanára. Innen a lutheránus, Johann Sturm által alapított akadémiaira vezetett az útja, ahol 1588 és 1591 között tanult, mint láttuk szónoklattan, és jogot.¹¹² Strasbourgi iskolai jegyzetinek kéziratái ma is megvannak.¹¹³ Révay számos *oratio* szerzője, amelyek Melchior Junius beszédgyűjteményeiben mindig megjelentek. Az első beszéde *Actio Parricidii ad imitationem orationum Philippi Regis Macedoniae, eiusdemque filiorum Persei ac Demetrii apud Livium Dec. 4. lib. 10. exercitii gratia instituta* témában a nyolcadik volt, 1589-ben, mint *magister*, hiszen testvérével (Ferencsel) együtt, őt is 1588-ban avatták.¹¹⁴ Ez a beszéde három gyűjteményben jelent meg (1590, 1592, 1595).¹¹⁵ A vesztegetéssel vádolt Murena perét 1589. december 4-én adták elő Junius tanítványai. Révay itt *praetorként* előzetesen összefoglalta – Cicero alapján – a vádakát, majd a vitában kétszer is hozzászólt.¹¹⁶ 1590-ben *De illustrium ac generosorum recreationibus* témában a második szónok volt,¹¹⁷ 1591-ben *De quatuor virtutibus cardinalibus* pedig főszereplővé lépett elő. Ő mondta a vitaindító bevezető előadást (*praefatio*).¹¹⁸ Az 1591. évi évnyitón (január 6.) önálló beszédet tartott Ciceróról,¹¹⁹ aki kedvenc szerzői egyike volt. Ez az előadása is megjelent még Junius beszédgyűjteményeiben.¹²⁰

Balassi Zsigmond album *amicorum* is ismert volt még akkor, amikor Eckhardt Sándor a strasbourgi szónokképzésről írt, sajnos azóta nyoma veszett. Eckhardt ismertette a bejegyzéseket is, amiből kitűnik, hogy a magyarok is aktív diákéletet éltek, kapcsolataikat bővítették a helyiekkel, és persze a Közép-Európából itt tanuló

¹¹¹ *De Sacra Corona Hungariae...* Augustae Vindelicorum, Christophorus Mangus, 1613, RMK III. 816. (majd Viennae, Matthaeus Cosmerovius, 1652, RMK III. 1795.); *De monarchia et Sacra Corona Hungariae ...* Francofurti, Jacob Lasché, 1659 (RMK III. 2058, 6387).

¹¹² Bónis György: *Révay Péter*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981 (Irodalomtörténeti füzetek, 104.) 8–14.

¹¹³ Esztergom, Főegyházmezei Könyvtár, MS II. 253.

¹¹⁴ Lásd a 110. jegyzetet.

¹¹⁵ VD 16 ZV ZV 8801: *Aliquot orationes...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1590), p. 38–42.; VD 16 J 1115, RMK. III. 5526 *Orationum... pars prima...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), 38–42.; VD 16 J 1119, RMK III. 5553 *Orationum... pars prima...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1595), 38–42.

¹¹⁶ VD 16 J 1116 *Orationum... pars secunda...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), p. 249–282.: *Orationem Ciceronis, pro L. Murena...* Praetoris geret vices Generosvs D. Petrvs de Revva Comes Thuroczensis; az *oratiok* p. 250–252., 281–282.

¹¹⁷ VD 16 J 1116 *Orationum... pars secunda...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), 10–14.

¹¹⁸ VD 16 J 1116 *Orationum ... pars secunda ...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), 115–119.

¹¹⁹ VD 16 J 1116 *Orationum ... pars secunda ...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), 210–230.: *Oratio Generosi Dn. Petri de Revva Comitis Thuroczensis de laudibus M. Tvl. Ciceronis recitata* 6. Ibid. Ian. 1591.

¹²⁰ VD 17 7:632197F *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), 152–167. *Oratio Generosi D. Petri de Reuua Comitis Thuroczensis de laudibus M. Tvl. Ciceronis recitata* 6. Ibid. Ian. 1591.

számos más hallgatóval is.¹²¹ Hasonló albumot ismertet Gömöri György is egy nemrég megjelent közleményében.¹²² Balassi Melchior Junius tanítványaként 1590-ben előbb *De illustrium ac generosorum recreationibus* témában a kilencedik szónok volt,¹²³ majd az év végi meghallgatáson (1590. december 3.) *De quaestione illa politica Aristotelis: utrum in legibus ac institutis mutatio aliqua instituenda* tárgyban a harmadikként kapott szót.¹²⁴ 1591-ben *De feudis conferendis* vitatkozáson a hetedik beszédet tartotta.¹²⁵

Matthias Bernegger Tacitus-órái sem maradtak magyar echo nélkül. Az erdélyi nemes, Bethlen Gábor fejedelem diplomatája, Listi Ferenc Tacitus-ról disputált vezetésével, és a Listi-család által pártfogolt szegény rokon, Öppy Jakab is (mindketten 1616-ban).¹²⁶

A strasbourgi akadémia teológiai képzésén egyetlen edélyi szásról tudunk a vizsgált időszakban, ő Philippus Marbachius (1550–1611), tanítványa volt. Matthias Totsner a Barcaságban élt, 1597-ben az isteni kegyelemről, és az emberi bűnök vizsgálatairól disputált.¹²⁷

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az elszászi két könyvkiadó központban, Hagenuban, majd Strasbourgban viszonylag sok hungaricum jelent meg nyomtatásban. Ezek, a helyben kiadott könyvek jelentős mértékben meghatározták a magyarokról, a Magyar Királyságról, illetve Erdélyről kialakított képet. Az európai ismertségű szerzők, mint Michael de Hungaria, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát persze nem elsődlegesen magyarként, vagy magyarországiaként tűntek fel, hanem mint a korban népszerű stílusú és tartalmú beszédek szerzői. És minden bizonnyal a neves humanista, Johannes Sambucus magyar nevét sem tudta senki sem. Mert nem volt kérdés, hogy milyen nemzetiségű. Egy egyetemi városban ugyanakkor az egymással szoros kapcsolatot tartó egy országból, egy nemzetiségből kikerülő diákoknak közös jellemzőit is tudni vélték a többiek. Nem volt tehát mindegy, hogy egy-egy diák miként szerepel az órákon, a nyilvános vitákon, illetve a hétköznapiakban.

A neves professzorok, a jobb diákjaik szakdolgozati védéseinek elmondott beszédeit együttesen is kiadták. Volt, aki többször is. Melchior Junius így meghatározó szerephez jutott a magyarországi és erdélyi szerzők ismertségének növelésében. Az ő beszédgyűjteményeit, politikai, vagy erkölcsi szöveggyűjteményeit olyan sokszor adták ki,

¹²¹ Eckhardt Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban*. Budapest, MTA, 1944, 22–24.; Eckhardt Sándor: *Une école de rhéteurs hongrois à Strasbourg au XVIe siècle. Cahiers de littérature comparée*, (Budapest) 1(1948), 24–40.

¹²² Gömöri György: *A strasbourgi akadémiaán tanuló XVI. századi magyarok album-bejegyzései*. In: *Lymbus* 3(2005), 49–52.

¹²³ VD 16 J 1116 *Orationum... pars secunda ...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), 32–36.

¹²⁴ VD 16 J 1116 *Orationum... pars secunda ...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1592), 337–342.

¹²⁵ Uo. 82–87.

¹²⁶ A téziszüzetek Johannes Carolus nyomdájában kerültek sajtó alá. RMK III. 1178 (Listi), 1179 (Öppy). cf. Kecskeméti Gábor: Tacitus a régi magyar irodalomban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 114(2010), 434.

¹²⁷ RMK III. 904. A nyomtatvány Anton Bertram műhelyében jelent meg.

hogy a kiadástörténet megírása még ma sem egyszerű feladat, további alapos kutatást igényel.

Két fontos szempontot látok még a Strasbourghban a magyarokról kialakult kép változásainak megítéléséhez. Az egyik az oda látogató neves emberek fogadtatása. Sambucus híres humanista, több munkája megjelent ottani nyomdák kiadványaként. Személyesen is találkozott a város értelmiségének vezetőivel. Hasonlóan Szenci Molnár Albert is szívesen látott lehetett, még akkor is, ha ő a helvét hitvallás mellett állt ki a strasbourgi ortodox lutheránus irányú változások kezdetén. Való igaz, a megemlített személyek csaknem valamennyien a lutheránusok voltak. A híres emberek mellett a másik véleményt formáló tényező a török ellenes háborúk híre lehetett. Akár az a hír, hogy a magyar király együttműködik a törökkel, és ez felháborodást kelt, akár az, hogy sikeres hadjáratok híre terjed el a város értelmiségi köreiben. A magyarországi, az erdélyi, a cseh, vagy lengyel diákok jelenléte ugyanakkor a híreknek egy közeli értelmezési lehetőségét is adta. Minden bizonnyal a magánbeszélgetésekben alakult aztán az igazi vélemény. A kérdések, így a „magyarok” kérdés felvetésére azonban bármilyen témájú, magyarországi szerzőjű kiadvány is alkalmas volt.

UBI SUNT?

4

v Ez wegh pusztasaghrol megh e(...)kezn(...)
El ne weznetek, az regy jo neueth megh eleu(.....)
kerezthyenseghnek jo verthy lente lennetek

v Zegen Mathyas kyar vala Bekesegeben, Merth orzaga (...)
Eggesseghben, wytezek valanak nala tizsessegeben, az vrak v(.....)
Nagh egenessegeben

v Thyw Vristen ellen ne ha(...)gan(...)kh, Reghj decretomoth cza..
tartanakok Az dezmath Igazan ky zolgaltatnatok, koroskynt Istennek
vele aldoznatok

v Isten Zyww maria haborwtol wedyen, hathwanban gywletek hogh
Jo weghre legen, Jolayos kyralywnk dyadalmath wegwen
Minden tanacztokban ew jo weget theyen

v pesthy Beke ferencz zywe ketts(.....) ki az vendegh nepnek byzyk ereyeben
thewrewk czarth thewry h(.....)kedes(...) Minden ennekewel vetteth
Bezedeiben

v Gezthy lazlodyak zerze ez enekett, Magyarorzagh vala nagy ffew
Zywksegeben, az wegek walanak, Mind el vezendewben
Ezer ewtth zaz hwzon ew eztendobenth

1877-ben a Magyar Könyvszemle második évfolyama röviden tudósított arról, hogy „1525-ben készült magyar költemény töredéke jutott egykorú kéziratban a mai napon (február 27-én) a Múzeum könyvtáránk birtokába. Közöljük betűhíven. A nyelvészek bővebben fognak vele foglalkozni”¹ A katalógusok azóta sem jelzik a provenienciát, nem tudjuk, honnan, melyik gyűjteményből került a könyvtárba.² Már az első, betűhív közléskor a „v” betűkkel (*versus*) megjelölt stófákat helyreállította a Könyvszemle ismertetője,

¹ Vegyes közlemények. In: *Magyar Könyvszemle* 2. évf. 1877. 1 sz. 71. A kézirat mai jelzete: OSZK Qu. Hung. 1317, Mny8.

² A kritikai kiadás jegyzetében ez olvasható: „Eredetije – egy szakadozott papírlapon – a M. Nemz. Múzeum birtokában. Fölfedezője, NAGY IMRE, 1877 elején bukkant rá és ugyanabban az évben, febr. 27-én, a múzeumi könyvtárnak adományozta”. In: *Régi Magyar Költők Tára, I. kötet, Középkori magyar verseink*. Szerk.: Horváth Cirill. Budapest, 1921, 490.

a rímhívó és a rím (a hiányok miatt mégis megnyugtató rekonstruálhatósága) segített ebben. Nyilvánvalóan töredék, de a humanista retorikus hatást is mutató versszöveg a szabályos kolofon mellett akrosztichont is tartalmazott. Ennek (valószínűleg) utolsó betűi olvashatók a kéziratban: EZTI. Egy elveszett strófával mindenképp számolnunk kell (első sorának kezdőbetűje G volt), de az akrosztichon korabeli gyakorlata szerint inkább többel: a szerzők ugyanis teljes nevüket adták meg legtöbbször.

A nyelvészek végül keveset foglalkoztak a szöveggel, ám náluk sokkal *bővebben* az irodalmárok: a vers a magyar nyelvű világi líra kezdeteinek fontos emléke. Kritikai kiadása már strofikus versként közölte, a textológiában (kényszerűen gyakran) alkalmazott *coniecturával* pótolva a hiányokat.³ Először Horváth János állította szélesebb kultúrtörténeti összefüggésbe Geszti László énekét. Így jellemezte a szöveget: „[i] ntő hangnemében van valami lírai változatosság. Versalakja az ú.n. Zrínyi vers első példája. A 'kereszténységnek jó vérti' (= pajzsa) kifejezés ismert humanista szöveg s nagy elnépszerűsödésére vall, hogy már magyar nyelvű versben is élnek vele”.⁴ A legalaposabb vizsgálatot, Horváth János tanulmányára is támaszkodva, Gerézdi Rabán végezte el később.⁵ Úgy vélte, „[i]rodalomtörténetírásunk (Horváth Jánost nem számítva) töredék volta miatt Geszti énekével alig tudott valamit kezdeni, ezért vagy semmitmondó általánosságokkal intézte el, vagy meg nem alapozott, meddő feltevésekkel kísérletezett”.⁶ Az ének távoli, de mégis értékelhető hagyománya a latin nyelvű 'carmen cohortatorium', vagyis az agitatív propaganda ének.⁷ Az elveszett versszakok kapcsán Gerézdi *majdnem* biztosra veszi, hogy szó lehetett „Nándorfehérvár (1521), Szörény (1524) elestéről, valamint Jajca épp ez időben folyamatban levő ostromáról”.⁸ A „régii jó név”, azaz a régi dicsőség felelevenítése jól ismert a „törökellenes latin nyelvű beszédekből és a 'carmen cohortatorium'-okból”,⁹ e közhelyekre azután példákat is hozott a latin nyelvű irodalomból.

Amiképpen azonban Horváth János megjegyezte, itt magyar nyelvű versben van szó az *elnépszerűsödött* kliséről, a kereszténység *vértiről* (pajzsáról). Magyar nyelven, először magyar nyelven tehát egy verses propagandában. Latin nyelven a 15. század első harmada óta valóban igen népszerű volt, a toposz kialakulásához és fejlődéstörténetéhez ehelyütt nem kívánok újabb adatokat rögzíteni.¹⁰ A „védőbástya”-propaganda

³ *Régi Magyar Költők Tára* i.m., I. köt. 490–491.

⁴ Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935, 281.

⁵ Gerézdi Rabán: Geszti László éneke. In: Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 93–118.

⁶ Gerézdi: Geszti László éneke i.m., 97.

⁷ Uo. 115.

⁸ Uo. 103.

⁹ Uo.

¹⁰ Válogatás a téma irodalmából: Győry János: A kereszténység védőbástyája. In: *Minerva* 11 (1933) 69–124.; Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. In: *Humanizmus és reformáció*. Szerk.: Jankovics József. Budapest, Balassi Kiadó, 1992., Imre Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae*

kezdetét általában Zsigmond (1368–1437) uralkodásával kötik össze a történészek, első okleveles említését (murus et clipeus fidelium) és humanista-retorikus szónoklatban való használatát Pajorin Klára tisztázta kitűnő dolgozatban.¹¹ Enea Silvio először 1443-ban használta s később rendkívül hatásosan terjesztette el az európai keresztény közvéleményben. De már a bécsi kancellária „okleveleiben az 1440-es években többször megjelenik e titulus, s immár kizárólag Magyarországra értve”.¹² És éppen ő, Enea Silvio, az intenzív magyar belpolitikai viszályok közepette bíráló és egyben lelkesítő levelet ír V. László királlyá választásának ügyében a magyar követeknek.¹³ Itt először arról értekezett, hogy Magyarország, ez a hajdan oly erős birodalom elvesztette régi dicsőségét, eltékozolta erejét, majd a kisgyermek László megkoronázása mellett érvelt, akinek trónigénye szerinte igazságos és jogos. Igen jellemzőnek találom, hogy alig két évszázad múlva, Szenci Molnár Albert első nagyobb munkájában, az 1604-ben kiadott szótára magyar-latin részének négy hazai nagyúrhoz intézett ajánlásában éppen ennek a levélnek a magyar erkölcsöket leginkább elmarasztaló sorait idézi hosszabban. „*Nunc vero cogit amor Patriae, út Aeneae Sylvii Itali, Friderici III. Imperatoris olim Secretarii, post vero Papae ad Legatos Regni Hungariae verba adscribam. Sunt enim digna memoria et multa utiliter monent: Status, inquit, regni Hungariae pro dolor! non sine gravi damno totius Christianitatis confractus, quassatus, laceratus et omni splendore nitoreque pristino denudatus est (...)* O regnum olim opulentissimum! O auream provinciam! O terrarum decus! quomodo sic ex te nitor omnis abscessit! quo sic abiit color optimus? ubi vigor ille tuorum hominum? etc”¹⁴

---

toposz a XVI-XVII század irodalmában. Debrecen, 1995. különösen 143–173., Uő: Der Topos „Querela Hungariae” in der Literatur des 16. Jahrhunderts. In: Szabó, András (Hg.): *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert.* Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 39–117., Varga J. János: Europa und „die Vormauer des Christentums”. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: Guthmüller Bodo–Kühlmann, Wilhelm (Hg.): *Europa und die Türken in der Renaissance.* Tübingen, Niemeyer, 2000, S. 55–64. (Frühe Neuzeit 54), Marton József: Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 2006. CX évf. 5. sz. 457–477.

¹¹ Pajorin Klára: *Törökellenes irodalmi művek az 1440-es években* (Francesco Filelfo, Poggio Bracciolini és Vitéz János episztolája). Vő.: http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Pajorin_K.pdf.

¹² Marton: Magyarország képe és megítélése i.m., 470. Piccolomini szerepéről a cím elismeretében, majd pápaként az elfogadtatásban a szerző nagyon informatív összefoglalást ad, különösen a 470–477.

¹³ 8. *Ep. Hortatur legatos regni Hungariae ut Ladislaum absque conditione Regem recipiant.* A levél, e „roppant igényes retorikai” mű elemzését lásd Imre Mihály: „Úton járásnak megírása”. Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben. In: *Humanizmus és reformáció.* Szerk.: Jankovics József, 31). Budapest, Balassi Kiadó, 2009, 195–196. és különösen 287–289.

¹⁴ *Nuncvatoria Eistola: Spectabilibus ac Madnificis DD. Stephano de Bathor comiti comitatus Szathmarien: et Zabolcz: Domino in Varano, Eced &c. et DD. Sigismundo Rakoci, Comiti Comitatum Thornae & Munkacz, Domino in Regetz Szerencz, &c. Item Magnificis et Inclutis Stanislao Torzoni de Bethlehem Falva, comiti Sepvsien. Baroni in Maynotz &c. et DD. Sebastiano*

Ez ugyan már sokkal későbbi szöveghasználat, de kitűnően jelzi az idáig vezető fejleményeket, a toposz fokozatos elerőtlenedését. Azt akarom határozottan kijelenteni, hogy a 'védfal', 'védőbástya', 'vért' klisé (toposz) már Mohács előtt *sem* volt igazán hatékony: akkorra már elvesztette erejét és pontosan erről számol be Geszti László éneke: a végek (végvárok) mind elveszendőben voltak és Magyarország, mint a „*kerezhlyenseghnek jo verthy*” immár csak múlt. *Gezthy lazlodyak* arra buzdít itt, igen reménytelen helyzetben, a hatvani országgyűlésre készülőben, hogy „*az regy jo newet*” mégis igyekeznének visszaszerezni.¹⁵

Ez nem sikerült. Nem sikerült, az *elnépszerűsödött klisé*¹⁶ már itt sem a nemzeti büszkeséget hívja elő, hanem éppen a visszahozhatatlan dicső múltat állítja szembe az értékvesztett jelennel.

Tökölyi, Domino in Kesmark &c dedicavit. In.: Dictionarium Vngarico-Latinum [...] Autore Alberto Molnar Szenciensi. Noribergae, Anno, MDCIV. A3 r.v. Az idézet magyar fordítása: „Most hazánk szerelme arra készlet bennünket, hogy az olasz Aeneas Sylviusnak, annak idején III. Frigyes császár titkárának szavait idézzem. Méltók ugyanis az emlékezetre, és sok üdvös tanácsot rejtenek magukban: Magyarország állapota, sajnos, az egész kereszténység súlyos kárára, megtört, megrendült, szertefoszlott, és minden hajdani fényétől és ragyogásától megfosztatott [...] Ó ez a hajdan oly gazdag ország! Arany tartomány! Földeknek dísz! Hogyan is távozhatott el tőled minden csillogás? Hova tűnt gyönyörű színed? Hol van embereid ereje? etc” a fordítás Szabó András munkája: Szenci Molnár Albert válogatott művei. s.a.: Vásárhelyi Judit. Budapest, Magvető Kiadó, 1976, 179–180.

¹⁵ A viharos körülmények között felosztatott rákosi országgyűlés után a köznemesség június végén vonult fel Hatvanba. A főúri rend távol maradt. 1525. július 3-án a nádort, Szalkai Lászlót és Sárkány István országbíróat felelősségre vonták. A vádlottak éjjel a helyszínről megszöktek. Báthori István nádor helyébe Werbóczyt választották, kancellárrá Várdai Pált, helytartóvá Kanizsai Lászlót.

¹⁶ Vö. a 4. jegyzettel.

RELATIONS TRIANGULAIRES ET RÉFORMES RELIGIEUSES
AUX XVIe–XVIIe SIÈCLES

4

La Hongrie «historique» était, au XVIe siècle, un pays officiellement catholique, dont la population s'était massivement ralliée aux Églises issues de la réforme (confession d'Augsbourg, confession helvétique voire Église unitarienne), même si, jusqu'à la paix de Vienne de 1606, ces dernières demeuraient illégales. Selon le nonce à Prague Spinelli, vers 1580, 80 % des «régnicoles» appartenait soit à la Confession d'Augsbourg (Allemands, Slovaques et quelques Hongrois) soit à la Confession helvétique, (seigneurs et paysans hongrois). D'autre part de 1526 à 1688, la grande plaine était occupée par les Turcs, la capitale historique, Bude, étant le siège d'un pachalik ottoman. La «Hongrie royale», qui demeurait sous le contrôle des rois Habsbourg n'était qu'une mince bande de territoire comprenant la Croatie, la Transdanubie, l'actuel Burgenland et l'actuelle Slovaquie. L'occupation ottomane créait des conditions de vie très particulières, même si les Hongrois demeurés dans la grande plaine ne se convertirent jamais à l'Islam. Quant à la Transylvanie, elle fut, de 1568 à 1689, une principauté autonome, vassale de la Porte, gouvernée par un prince hongrois, généralement calviniste. Enfin la noblesse hongroise, en majorité protestante, était très jalouse de ses privilèges constitutionnels, résumés dans l'*Opus Tripartitum* du juriste Étienne Werbőczy.¹ La nation hongroise s'est, au XVIe siècle, identifiée à la nation nobiliaire, les «États et Ordres» (*Status & Ordines*), au nombre de quatre: prélats, aristocrates, nobles et Villes royales, mais seuls les magnats et la noblesse des comitats avaient leur mot à dire tant dans le domaine politique que dans le domaine confessionnel. Si les habitants des villes royales se sont ralliés à la confession d'Augsbourg, la noblesse a progressivement adopté des formes plus radicales de protestantisme, calvinisme ou antitrinitarisme au développement desquels des influences françaises et italiennes ont contribué.

En schématisant, on peut dire que la culture française a contribué dans un premier temps au succès de la *Confessio Helvetica*, inspirée par Genève, Calvin et Théodore de Bèze, puis, ultérieurement, au succès définitif de la Réforme calviniste en rénovant la théorie de la résistance au tyran. Toutefois Strasbourg, ville libre d'Empire de culture allemande, a également contribué, avec Martin Bucer², à la conception ecclésiologique

¹ István Werbőczy, *Incltyi Regni Hungariae Juris consuetudinarii Tripartitum Opus* (appelé communément *Opus Tripartitum*), 1ère édition Vienne, 1516.

² Martin Bucer (1491–1551), théologien né à Sélestat, dont la pensée a largement influencé les débuts de l'Église anglicane, ainsi que le calvinisme hongrois. Dominicain, il s'installa à Strasbourg, où il devint pasteur de la paroisse Sainte-Aurélie et où il s'affirma comme le véritable chef de la réforme protestante jusqu'en 1548; après l'Intérim d'Augsbourg, il s'exila en

hongroise³. Enfin l'Italie a fourni les bases doctrinales de la réforme radicale appelée parfois unitarisme ou antitrinitarisme, mais elle a aussi largement contribué au XVIIe siècle à la Contre-réforme. L'Église catholique et les Habsbourg pour mener à bien leur politique de reconquête, ont utilisé en particulier les services du *Collegium Germanicum Hungaricum*⁴, établi à Rome depuis 1552.

Après avoir accueilli favorablement les idées du réformateur suisse Zwingli⁵, les Hongrois furent profondément influencés par Calvin et Théodore de Bèze et finirent par adopter une confession de foi unique, qui fournit aux calvinistes hongrois leur corps de doctrine ou confession de foi. À partir de 1550, alors que l'Église catholique avait pratiquement cessé d'exister en Hongrie, le luthéranisme fut concurrencé par le calvinisme, qui se répandit dans la bourgeoisie et la noblesse hongroises. Les Hongrois, qui cherchaient à se distinguer de la population de culture germanique, y voyait un moyen de dominer l'Église. On assista alors à un clivage religieux selon l'appartenance linguistique de la population⁶. Tandis qu'une partie des Hongrois se convertissait au calvinisme et que les Croates restaient catholiques, les éléments d'origine germanique et slovaque demeurent fidèles au luthéranisme. Les calvinistes hongrois se tournèrent vers Zurich et vers Genève au lieu d'aller chercher l'inspiration chez les théologiens de Wittenberg, comme le faisaient leurs voisins autrichiens ou les Saxons de Transylvanie.

Le calvinisme, plus radical que le luthéranisme, tant sur le plan doctrinal que sur le plan social, avait d'abord gagné la paysannerie aisée des bourgades, puis la noblesse, car, s'il était contestataire, le calvinisme n'était pas révolutionnaire puisqu'il ne visait

---

Angleterre, où il mourut, auréolé d'une gloire internationale, après avoir défendu le système épiscopalien. Bucur théologien des confins du germanisme, apportait des solutions séduisantes pour d'autres régions de frontière culturelle. H. Stupperich, *Reformatorenlexikon*, Gütersloh, 1983.

³ Jean Bérenger, «Strasbourg & l'affirmation de la Réforme en Hongrie», dans Georges Livet et Francis Rapp, Éditeurs, *Strasbourg au cœur religieux du XVIe siècle*, Strasbourg, 1977, p. 391–400.

⁴ István Bitskey, *Il Collegio Germano-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della Cultura ungherese in Età barocca*, 238 pages, Rome, 1996.

⁵ Ulrich Zwingli (1484–1531), réformateur suisse. Nommé en 1518 curé de la collégiale de Zurich. En 1522, il se maria, renonça aux fonctions de curé et fit adopter par le Magistrat le programme réformateur contenu dans ses 67 thèses. En 1524, le magistrat décida la suppression des images et abolit la messe en 1525, fondant ainsi la première église réformée de Suisse. Il rêvait d'une vaste coalition protestante et rendit visite à Marbourg au Landgrave Philippe de Hesse, mais le colloque avec Luther échoua sur le problème de la Cène. En 1530, contesté par les bourgeois modérés, il ne vit d'autre issue que la guerre pour imposer la Réforme aux Cantons catholiques. Il trouva la mort à la bataille de Cappel (octobre 1531), où les Zurichoïses furent mis en déroute.

⁶ Jean Bérenger, «Latin & langues vernaculaires dans la Hongrie du XVIIe siècle», *Revue Historique*, 1969, fascicule 491, p. 5–28.

pas à renverser le régime seigneurial. Et comme les prédicateurs enseignaient que les grands seigneurs cupides, comme les princes, ne pourraient être pardonnés par Dieu s'ils se repentaient, la noblesse adopta les doctrines calvinistes. Dans ces pays de grande propriété que sont la Hongrie et la Transylvanie, la conversion des grands propriétaires entraîna automatiquement celle de leurs sujets. En outre, les prédicateurs persuadèrent les Hongrois qu'ils constituaient le peuple élu de Dieu et que s'ils se repentaient de leurs péchés, ils pourraient se libérer du joug ottoman.

Les plus importants parmi eux, les Franciscains Mathias Dévai Bíró et Michel Sztárai se sont montrés favorables à la voie médiane tracée par Bucer dans l'affaire de la Cène. Mathias Dévai Bíró a été l'apôtre de la Transylvanie. En 1544, il a obtenu la conversion de la population de Szathmár (aujourd'hui Satu Mare), puis l'année suivante celle de Nagyvárad (aujourd'hui Oradea). La même année, en 1545, il tint le premier synode pour la Hongrie orientale, où il fit adopter la *Confessio Augustana Variata*, c'est à dire la confession d'Augsbourg adaptée à la *Confessio Tetrapolitana*, rédigée par le Strasbourgeois Bucer.⁷ Sztárai, qui avait fait ses études à Padoue, a orienté ses efforts vers la Hongrie occupée par les Ottomans. Ceux-ci ont été plutôt favorables à la prédication protestante, autant par mépris pour les querelles religieuses des Chrétiens que pour soustraire ces derniers à l'autorité du Saint Siège, considéré comme une puissance étrangère ennemie de la Sublime Porte. Sztárai fonda 120 paroisses protestantes en Hongrie méridionale⁸.

Bucer entretenait des relations épistolaires avec le réformateur hongrois Gaspard Heltai, mais, fait plus important, Jean Brenz publia à Kolozsvár (aujourd'hui Cluj), dès 1550, la *Confessio Martini Bucerii De Cæna Domini recens scripta*⁹, que le réformateur strasbourgeois avait cru bon de publier lorsqu'il s'était rendu en Angleterre à l'invitation de l'archevêque de Cantorbéry, Thomas Cranmer.

Naguère partisan de Luther dans la querelle eucharistique, il avait défendu la *Confessio Tetrapolitana* en 1530, qui différait de la *Confessio Augustana* présentée par Melancton à la diète d'Augsbourg, mais sa position avait évolué pour parler de «présence spirituelle» dans le pain et le vin de la communion (mot à mot *spiritualis caro et sanguis*). Il écrit dans le mémoire publié à Kolozsvár en 1550 que le corps du Christ est présent «spirituellement» dans le pain de la communion¹⁰. En 1554, le synode d'Óvár, qui regroupait les pasteurs desservant les paroisses situées sur les domaines du Magnat Georges Bathori, situés principalement dans le comitat de Szathmár, adopta une confession de foi qui reprenait la formulation de la *Concordia* en ajoutant

⁷ Jenő Sólyom, «Dévai Mátyás tiszántúli működése», *Egyháztörténet*, 1959, tome 2, p. 193–217.

⁸ Mihály Bucsaï, *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*, 1 vol., 229 pages, Stuttgart, 1959.

⁹ Le titre exact de l'ouvrage est *Confessio Martini Bucerii De Cæna Domini recens scripta. Item Epistola Ioannis Brentii de verbis Domini: Hoc est Corpus meum opinionem hostium sacramenti Cænae referens*. Cité par K. Szabó et A. Hellebrant, *Régi Magyar Könyvtár*, Budapest, 1896, tome II, p. 46.

¹⁰ Imre Révész, «Bucer Márton és a magyar reformáció», *Theológiai Tanulmányok*, (1933), tome 32, Debrecen, p. 18–29.

que «le corps et le sang du Christ étaient présents dans le pain et dans le vin *vere substantialiter*»¹¹.

La conception de Bucer a été probablement transmise par son disciple hongrois Grégoire Belényesi, qui fut d'abord étudiant à Strasbourg avant de se rendre à la Sorbonne, pour rejoindre finalement Calvin à Genève, mais les fragments de correspondance qui ont été publiés restent muets sur la question eucharistique¹². D'autre part les œuvres de Jean Marbach, disciple de Bucer ont été diffusées par Brenz, qui publia à Kolozsvár un commentaire de la doctrine eucharistique de Bucer¹³.

Des correspondances, des textes, la décision d'un synode régional sont des signes visibles que la doctrine de Bucer dans la grande controverse sur la Cène a exercé une influence sur les réformateurs hongrois, qui se situaient comme le théologien strasbourgeois au confluent de plusieurs courants, le luthérien, le zwinglien, le calvinien, alors qu'ils cherchaient une formule de compromis plutôt que l'adoption d'une position tranchée dans ces matières délicates¹⁴.

En matière d'organisation, l'influence de Bucer semble avoir été aussi remarquable. Dès 1549, les églises réformées de Hongrie créaient des évêchés et conservèrent, comme l'Église anglicane, une structure épiscopaliennne tout au long de leur histoire. Ce trait original peut s'expliquer par la structure féodale de la société hongroise.¹⁵ et le calvinisme hongrois n'adopta jamais le système presbytérien,

Le calvinisme n'avait pas tardé à s'imposer en Hongrie et en Transylvanie. L'aristocratie accueillit avec soulagement une réforme qui l'affranchissait à la fois de Rome, des Habsbourg et de la prépondérance culturelle allemande, qui n'eût pas manqué de s'établir dans le pays en cas de succès durable des églises de la confession d'Augsbourg. La grosse bourgade de Debrecen¹⁶, devenue une «seconde Genève», diffusa le calvinisme en Transylvanie et dans les régions de Hongrie soumises aux Zapolya; et c'est la Hongrie orientale qui se rallia la première au calvinisme, en décembre 1552, sous la conduite du pasteur Martin Kálmáncsehi Sánta. Cet ancien chanoine catholique d'Alba Iulia s'installa en 1556 à Debrecen, dont il fut le premier évêque calviniste. Ses prédications à Kolozsvár restèrent néanmoins sans effet immédiat, au point qu'en 1558, la diète transylvaine interdit la doctrine de Calvin. Mais l'année suivante, le pasteur Péter Méliusz Juhász, qui était rentré de Wittenberg

¹¹ Imre Révész, «Bucer Márton és a magyar reformáció», *Ibidem*.

¹² Mihály Bucsay, «Belényesi Gergely, Kalvin magyar tanítványa», *Egyháztörténet*, tome 1, 1944, p. 101-104.

¹³ Imre Révész, «Bucer Márton és a magyar reformáció», *Ibidem*.

¹⁴ Émile G Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, Paris P. U. F., 1954, tome II, p. 29, note 4.

¹⁵ Kálmán Benda, «La réforme en Hongrie», *Bulletin de la Société d'histoire du protestantisme français*, Paris, 1976, p. 118-136.

¹⁶ L'agglomération de Debrecen, malgré son importance économique, démographique (c'était une des agglomérations les plus peuplées de Hongrie), culturelle et religieuse n'eut jamais le statut de «ville libre royale» (*szabad királyi város*).

en 1557, succéda à Martin Kálmáncsehi. à Debrecen. Il parvint, en 1559, à faire adopter par le clergé de Kolozsvár le calvinisme, appelé alors «religion hongroise» par opposition avec le luthéranisme allemand.

C'est finalement la Suisse romande qui a fourni la base doctrinale définitive aux Calvinistes hongrois, la *Confessio Helvetica Posterior*.¹⁷ En Suisse, où elle obtint l'adhésion des cantons réformés, elle connut une valeur normative, sans supprimer les confessions locales préexistantes et elle fut traduite en français, en italien, en anglais, en néerlandais, en hongrois et en polonais.

En 1563, deux synodes généraux calvinistes avait adopté comme confession officielle celle qui avait été rédigée à Genève par Théodore de Bèze, la *Confessio Helvetica*. Des relations étroites furent établies entre Genève, la Hongrie et la Transylvanie; outre d'abondantes correspondances, de nombreux théologiens hongrois séjournèrent en Suisse, ce qui explique l'adoption de la *Confessio Helvetica Posterior* par le synode de Debrecen en 1567 et l'Église réformée de Hongrie prit le nom «d'Église évangélique de Confession helvétique».

Les Calvinistes hongrois sont moins conservateurs que les Luthériens dans le domaine de la liturgie et désirent une foi épurée de tout vestige papiste. Sur le plan doctrinal, la différence avec les luthériens concernait la conception de la Cène, la christologie et la prédestination inspirées par Melancton, Calvin et Bullinger. Les efforts dans le domaine de l'éducation et le rayonnement des académies calvinistes favorisèrent une solidarité européenne, absente chez les Luthériens.

Mais surtout les Calvinistes diffèrent des autres confessions chrétiennes en ce qui concerne les rapports de l'Église et de l'État. Pour l'Église romaine, se révolter contre le souverain, c'était se révolter contre Dieu. L'origine divine du pouvoir civil, qui trouve sa source dans *l'Épître aux Romains*, impliquait la soumission absolue au gouvernement établi. Luther, à l'occasion de la Guerre des paysans de 1525, avait confirmé cette doctrine: selon lui, un sujet ne pouvait jamais se soulever contre son souverain et, en cas de répression et de persécution, il devait accepter le martyr.

Calvin ne partageait que partiellement ce point de vue, car il estimait que le souverain était destiné à servir le bien public; si l'exercice du pouvoir comportait des droits, il impliquait aussi des devoirs de la part du prince: assurer le bien-être de son peuple et la promotion de la vraie foi. Dans le cas contraire, il n'était plus le souverain légitime, mais un tyran, auquel le sujet devait toutefois se soumettre sauf si le tyran exigeait de lui des attitudes incompatibles avec la volonté de Dieu. Dans ce cas, il fallait obéir à Dieu plutôt qu'aux hommes et une résistance privée, mais uniquement passive, était autorisée. Dieu pouvait alors délivrer les hommes de deux manières: soit en suscitant quelques-uns de ses serviteurs pour faire punition d'une domination «injuste» en inspirant des hommes justes, qui se rebelleraient contre le roi, soit en provoquant la résistance active des magistrats.

¹⁷ Bernard Vogler, *Le monde germanique & helvétique à l'époque des Réformes*, 2 vol. Paris SEDES, 1981, tome 2, «Les tensions helvétiques», p. 436-438.

La doctrine de Calvin sur la résistance fut précisée et approfondie par Théodore de Bèze qui imposa la résistance armée comme un devoir aux magistrats après le massacre de la Saint Barthélemy. Les idées de Calvin fournirent les bases théoriques de la résistance des Ordres, qui découvrirent, à la lumière de ces thèses, les possibilités ouvertes par l'article 31 de la Bulle d'or de 1222¹⁸. Ce texte stipulait que, si le souverain ne respectait pas les privilèges reconnus par la loi, les Ordres avaient le droit de protester ou de résister, isolément ou conjointement, dans leur ensemble, sans tomber pour autant dans le délit d'infidélité. Ce texte a fourni la justification théorique de toutes les rébellions du XVIIe siècle, jusqu'à son abolition par la diète de 1687. Il leur donnait une assise constitutionnelle indiscutable, car, depuis Ferdinand Ier, les Habsbourg étaient contraints de confirmer dans leur diplôme royal cette loi génératrice de troubles et d'anarchie, qu'était la Bulle d'Or d'André II.

La politique de Contre-réforme menée par l'empereur Rodolphe II, aboutit au soulèvement d'Étienne Bocskai, car, dans la mesure où elle favorisait la centralisation du gouvernement au profit des Habsbourg, elle mécontentait autant les Catholiques que les Protestants. En 1604, deux graves incidents ont provoqué le mécontentement de la noblesse; d'une part la confiscation des terres du palatin Illésházy,¹⁹ accusé de haute trahison, risquait d'être étendue aux domaines appartenant à Bocskai; d'autre part Belgiojoso,²⁰ général des Impériaux, s'empara de la "grande église" de Kassa pour la rendre au culte catholique, alors que la population de la ville était luthérienne à 95%.

Les Ordres s'allièrent aux haïdouques²¹ et l'insurrection dirigée par Étienne Bocskai²² dépassa largement le cadre d'une jacquerie. En 1605, les révoltés, après

¹⁸ La bulle d'Or était une charte de libertés accordée à la noblesse par le roi André II. Ce texte était fortement inspiré de la *Magna Carta* arrachée par les barons anglais à Jean sans Terre en 1216. Cette thèse a été développée par Kálmán Benda dans sa contribution aux *Mélanges Tapié, Études européennes*, Paris P.U.F, 1973.

¹⁹ Illesházy était un magnat calviniste qui avait été élu Palatin de Hongrie en 1598. Il était *de facto*, vice-roi de Hongrie, élu à vie par la diète, chef de l'armée et du gouvernement civil siégeant à Presbourg. Cet office de Palatin, créé en 1490, déplaisait souverainement aux Habsbourg, qui s'efforçaient de le laisser vacant et ne le pourvoyaient que contraints et forcés par la noblesse hongroise.

²⁰ Belgiojoso était un Italien du Milanais, sujet du Roi Catholique, passé au service de l'Empereur. Il était général de la frontière militaire de Haute-Hongrie et à ce titre chargé de la défense de la région orientale du pays contre les Turcs. Le siège de son gouvernement était précisément la ville de Kassa, aujourd'hui Kosice.

²¹ Nom d'origine incertaine, qui désignait dans les Balkans des soldats luttant contre l'administration ottomane; en Hongrie, ces «maquisards» sont des fantassins auxiliaires employés sur la frontière militaire, qui souhaitaient obtenir des terres.

²² Étienne Bocskai, né le 1er janvier 1557, à Kolozsvár, appartenait à une famille de moyenne noblesse. Ancien page de la cour de Vienne, il retourna en Transylvanie et devint, à partir de 1592, gouverneur de Nagyvárad. En octobre 1604, après avoir rallié à sa cause les Haïdouques, la bourgeoisie des villes, la moyenne noblesse et une partie de l'aristocratie, il attaqua l'armée impériale et écrasa les troupes du gouverneur de Kassa, Belgiojoso.

avoir occupé la totalité de la Hongrie royale et de la Transylvanie, ont élu Bocskai prince de Transylvanie et gouverneur de Hongrie. Bocskai accorda des privilèges communautaires aux haïdouques fidèles et les sédentarisa à l'Est de Debrecen.

On remarque chez Bocskai le mode de pensée traditionnel des Ordres hongrois, allié à l'idéologie calviniste: dès les premiers moments du soulèvement, il se conduisit comme l'envoyé de Dieu. Son but n'était pas seulement religieux, il était aussi politique, car, en se battant contre le *tyran négligent*, il voulait *rétablir l'ordre souhaité par Dieu*, c'est-à-dire restaurer les droits traditionnels de la noblesse hongroise bafoués par le souverain.

De culture humaniste, sensible à la misère de ses compatriotes, il considérait les paysans comme faisant partie de la nation. Au début de sa carrière, il était partisan des Habsbourg mais il prit les armes pour obliger le roi à gouverner selon la constitution. Il n'était pas dépourvu d'ambitions personnelles, mais gérait ses biens comme s'ils appartenaient à la collectivité. Il avait de l'autorité, il jouissait de la sympathie de ses propres paysans, et il réussit à maintenir l'unité du mouvement. Souhaitait-il obtenir l'indépendance totale de la Hongrie? S'il a terminé la guerre comme allié des Ottomans, il n'était pas favorable aux Turcs, mais comme il estimait que les Habsbourg menaçaient davantage l'État hongrois, il n'avait pas le choix des alliances. Il a d'ailleurs sauvé les apparences en refusant les insignes royaux, que lui envoya le grand vizir; élu par la diète de Szerencs en avril 1605, il se contenta du titre de prince de Transylvanie et gouverneur de Hongrie, parce que le roi Rodolphe, élu et couronné, vivait toujours.

La culture italienne a contribué à l'épanouissement du courant antitrinitaire, qui a, fait exceptionnel, obtenu sa reconnaissance légale en Transylvanie dès 1569. Ainsi la Hongrie de l'Est a permis l'affirmation d'une doctrine persécutée en Europe occidentale, en attendant que les sociniens trouvent refuge dans une Pologne elle aussi accueillante. Issus de la tradition catholique et protestante, les antitrinitaires s'unissaient dans le refus de la Trinité et dans la confession de l'unité divine. Parmi les plus importants, Faust Socin, Georges Biandrata ou Nicolas Paruta, nés en Italie réfugiés en Europe centrale, après un séjour plus ou moins bref en Suisse.

Si Luther et Calvin ont évité d'employer le terme de Trinité, qui n'est pas dans l'Écriture, ils ne supportaient pas que l'on mît en doute l'unité de Dieu en trois personnes, ni la divinité de Jésus Christ. Au XVIe siècle, le premier réformateur à introduire une nouvelle forme d'arianisme,²³ fut le médecin espagnol Michel Servet dont le livre *De erroribus Trinitatis*, publié en 1531, fut unanimement condamné par les Catholiques et les Protestants. Il se cacha sous un faux nom en France, tandis que ses idées cheminaient secrètement dans certains milieux intellectuels. En 1553, Michel

---

²³ La négation de la divinité du Christ est une vieille hérésie du IVe siècle, l'hérésie arienne, condamnée par le Concile de Constantinople. L'arianisme s'était répandu chez les peuples germaniques convertis au christianisme comme les Wisigoths ou les Burgondes.

Servet récidivait en publiant à Vienne, en Dauphiné, un second ouvrage intitulé *Restitutio Christianismi*, qui fut condamné par l'Inquisition. Michel Servet se réfugia à Genève où il fut arrêté, jugé par le conseil de la Ville et brûlé avec l'approbation de Calvin, Bullinger, Melancton. Calvin et Théodore de Bèze crurent bon toutefois de justifier la condamnation de Michel Servet, dont l'oeuvre ouvrit des discussions passionnées sur la Trinité. Sébastien Castellion fut le seul à défendre Michel Servet au nom de la liberté de conscience dans son *Traité des hérétiques*, publié à Bâle sous un pseudonyme.

L'Unitarisme ou socinianisme, que Calvin a considéré comme «l'erreur diabolique» de Biandrata, a été diffusé après 1560 en Europe centrale. Rigoureusement monothéiste comme l'Islam ou la religion juive, le socinianisme niait la divinité du Christ ainsi que le dogme de la Sainte Trinité. Les Unitariens de Transylvanie constituèrent une Église séparée, pratiquant le baptême par immersion, que, dès juin 1557, la diète transylvaine de Torda reconnaissait officiellement. L'Unitarisme se développa après 1560 parmi les Hongrois de Transylvanie, principalement dans la région de Kolozsvár sous l'influence de réformateurs italiens, qui, par prudence avaient fui leur patrie, Fausto Socin, Georges Biandrata ou Nicolas Paruta.

Le plus illustre des antitrinitaires, Lelio Socin (ou Sozzini), l'oncle de Fausto Socin, appartenait à une famille de juristes toscans. Juriste lui-même, il perçut, en parcourant l'Écriture sainte, les contradictions existant entre les textes et les commentaires qui ont servi à édifier les dogmes. Lelio apprit le grec, l'hébreu et l'arabe, mais quitta prudemment sa patrie en 1547. Après avoir parcouru la France, l'Angleterre, les Pays Bas l'Allemagne et la Pologne pendant quatre ans, il s'établit en 1551 à Zurich où il demeura jusqu'à sa mort en 1562. Il a entretenu des relations avec Calvin, Melancton, Bullinger, Castellion Théodore de Bèze, Ochino et ne cesse de questionner ses correspondants, provoquant en 1553 l'irritation de Calvin. Pourtant Lelio Socin ne fut jamais inquiété, alors que sa famille demeurée en Italie était suspectée d'hérésie.

Son neveu Fausto Socin (1539–1604), né à Sienne, passa la première partie de sa vie en Italie, avant de s'exiler volontairement. Juriste, de formation humaniste, il subit l'influence de son oncle Lelio. En 1574, il se réfugia à Bâle, où il entreprit des études théologiques et où il demeura jusqu'en 1578. C'est Georges Biandrata (1515–1588) qui le fit venir à Kolozsvár pour tenter d'influencer Ferenc David. Après l'arrestation et le décès de ce dernier, en 1579, Fausto Socin quitta la Transylvanie pour la Pologne. Il s'installa à Cracovie, se maria, eut des enfants et mourut en 1604 chez Abraham Blonski, à Luslawice. C'est en Pologne qu'il rédigea l'essentiel de son oeuvre; il organisa l'Église dite des «Frères polonais» dont il fut le guide spirituel. « Malgré sa volonté expresse de ne pas devenir hérésiarque, Socin est devenu, malgré lui le fondateur d'une communauté religieuse, qui existe encore aujourd'hui. Le socinianisme, un mot qui n'aurait pas plus à son fondateur, s'est transformé en unitarisme ”²⁴

²⁴ Jean Pierre Osier, *Faust Socin ou le christianisme sans sacrifice*, 1 vol. 250 pages, Paris 1996, p. 46.

Nicolas Paruta, «dont la carrière pourrait servir de modèle à la carrière du type antitrinitaire»,²⁵ était en 1546 membre du cercle vénitien fréquenté par Lelio Socin et Bernardino Ochino, un Capucin passé à la Réforme en 1542; il quitta lui aussi l'Italie devenue trop dangereuse pour la Suisse (sa présence est attestée à Genève en 1560); après l'affaire Servet et la persécution organisée contre les antitrinitaires à partir de 1558, Genève n'était pas plus sûre que Venise; il s'établit ensuite en Moravie à Slavkov/Austerlitz, dans la seigneurie des Kaunitz, qu'il quitta en 1570 pour la Transylvanie devenue un bref instant la terre promise des antitrinitaires; il passa par Cracovie où il participa au baptême des adultes, retourna à Kolozsvár chez Ferenc Dávid en 1574 et rédigea sa *Disputatio scholastica* vers 1575. On y trouve l'exposé de ses thèses sur l'unité absolue de Jehovah et d'Elohim, fondées sur une bonne connaissance des textes hébreux, qui convergeaient vers l'exégèse juive traditionnelle, mais offraient aussi une synthèse de la pensée antitrinitaire dont les arguments semblent sortir d'une convergence entre les réformateurs contemporains.

Georges Biandrata (1515–1588) était un autre antitrinitaire italien, qui fut contraint de quitter la Suisse en 1558 pour se réfugier en Pologne. En 1562, il passa en Transylvanie où il occupa les fonctions de médecin du roi Jean II Sigismond Zapolya²⁶. Il eut alors une influence considérable sur le prince jusqu'à la mort de ce dernier. Jean II Zapolya fut inhumé en mars 1571 selon le rite unitarien. À une époque où il n'y avait pas encore d'oppositions tranchées entre les différentes confessions chrétiennes, Jean II Zapolya, né catholique, avait été influencé au cours de sa brève existence à la fois par les Luthériens, Calvinistes et les Unitariens, qui étaient protégés à Kolozsvár par le comte Michel Csáky et par le médecin italien Giorgio Blandrata. Fait remarquable, Jean II Zapolya est le seul prince régnant qui ait abandonné le Calvinisme pour le socinianisme. L'influence de Blandrata diminue après la mort de Jean II et l'élection d'un catholique, le magnat hongrois Stéphane Báthory comme prince de Transylvanie. Mais Báthory, de tempérament plutôt tolérant, protégea Ferenc Dávid, au moment où, face à la réaction catholique, ce dernier radicalisait ses positions.

Né en 1510, Franz Hertel, dit Ferenc Dávid, fut d'abord prêtre catholique, puis pasteur luthérien à Sibiu (Nagyszeben) vers 1550. Il fut nommé, en 1557, évêque luthérien de Kolozsvár. Rallié au calvinisme en 1559, il renonça à son titre de surintendant. En 1564, le synode de Nagyenyed l'élit évêque et tout le diocèse luthérien de Kolozsvár passa au calvinisme. Influencé par Giorgio Blandrata, il se rallia à l'unitarisme en 1568.

²⁵ Jean Pierre Osier, *Faust Socin*, op. cit., p. 100.

²⁶ Fils posthume de Jean Ier Zapolya et d'Isabelle Jagellon, Jean II (1541–1571) fut reconnu comme roi de Hongrie par Soliman le Magnifique mais n'exerça son autorité que sur la partie orientale de la Hongrie (région transtibicaine/*Tiszántúl*) et la Transylvanie. Le traité d'Andrinople entre l'empereur Maximilien II et le sultan Sélim II reconnut son autorité sur la seule Transylvanie, principauté vassale de la Sublime Porte. Jean II se considéra roi de Hongrie jusqu'en 1570.

Fait capital pour notre sujet: lors de la diète de 1567, la liberté religieuse fut proclamée en Transylvanie et le socinianisme fut reconnu comme une confession chrétienne, à l'égal du catholicisme ou de la confession réformée. Quatre confessions chrétiennes (*receptae religiones*) furent reconnues: le catholicisme, le luthéranisme, le calvinisme et l'unitarisme. Une cinquième confession, l'Orthodoxie, fut tolérée. Le choix de la religion est essentiellement le fait de critères politiques et ethniques. Ainsi, les Saxons étaient Luthériens, les Hongrois d'abord Luthériens, devinrent Calvinistes, tandis que les Hongrois de Kolozsvár adoptaient l'Unitarisme. Le successeur de Jean II Zapolya, Étienne Báthori, Catholique, fut relativement tolérant, même s'il facilita l'implantation des Jésuites. La diète de 1572, confirmant la décision de la diète de Torda, reconnut l'existence légale des quatre confessions chrétiennes, mais empêcha toute innovation.

Or les Unitariens connurent une scission et s'exposèrent ultérieurement à la persécution. Ferenc Dávid, confirmé comme évêque en 1576, publia en 1578 ses quatre thèses sur la non-prière à Jésus: une prière ne peut être adressée qu'à Dieu seul, Créateur du ciel et de la terre; elle n'a aucune valeur si elle est adressée à Jésus. Ces thèses provoquèrent la scission des Unitariens en deux courants, dont l'un est celui des Sabbataires²⁷. Ces derniers se soumettaient à l'observance de certaines prescriptions de la loi juive, en particulier le sabbat. Dávid fut relevé de ses fonctions en mars 1579. Après sa mort, un grand nombre de ses adeptes subirent des pressions et retournèrent au Calvinisme, tandis que Fausto Socin allait s'installer à Cracovie. La Pologne devait prendre le relais de la Transylvanie comme refuge du socinianisme.

Enfin le Catholicisme doit autant aux nonces apostoliques à la Cour impériale qu'au Collège romain (*Collegium Germanicum Hungaricum*), qui a formé de nombreux prélats au XVIIe siècle.

Dans l'état de déliquescence où se trouvait le Catholicisme en Hongrie à la fin du XVIe siècle, seule une politique inspirée par les Habsbourg demeurés catholiques pouvait sauver la situation. En application des décrets du Concile de Trente, le Saint Siège nomma un résident auprès de l'Empereur, qui résidait tantôt à Vienne, tantôt à Prague. Ils étaient tous Italiens, pourvus d'un évêché *in Partibus Infidelium* et dans le cas particulier de la Hongrie, ils soutenaient le corps des évêques, qui avaient été généralement chassés par les Turcs de leur diocèse. Sur les 19 sièges que comptait l'ensemble de la Hongrie d'avant 1526, 14 étaient occupés par les Turcs; seuls leur échappaient les évêchés de Nyitra, Zagreb, Veszprém, Győr et celui de Transylvanie - mais ce dernier était entre les mains des Protestants. La ville d'Esztergom, siège primatial depuis le XIIIe siècle, était aux mains des Ottomans; bien qu'une partie des biens situés dans les comitats de Presbourg et de Győr aient échappé aux Turcs, l'archevêque et les membres du chapitre vivaient comme des réfugiés non loin de

²⁷ Bernard Le Calloc'h, *Les sabbataires de Transylvanie*, Brest, 2009, 186.

Presbourg dans la petite ville slovaque de Trnava, (hongrois Nagyszombat) où ils demeurèrent jusqu'au XIXe siècle. Encore plus précaire était la situation des titulaires des autres sièges - comme l'archevêque de Kalocsa ou les évêques de Pécs ou d'Eger.

Le haut clergé, qui socialement appartenait à l'aristocratie ou à la noblesse, reçut une formation de qualité, à Rome, en vue d'accomplir, le jour venu, la reconquête catholique de la Hongrie dont le souverain portait depuis Saint Étienne le titre de roi apostolique. Les évêques, qui se recrutaient généralement parmi les Magnats, avaient presque tous été formés par les Jésuites romains les primats Forgách, Pázmány, Lippai, Szelepcsényi, ou l'évêque d'Eger Thomas Pálffy; seul le cardinal Kollonich²⁸ fut formé par les Jésuites qui enseignaient à l'Université de Vienne. Le Collège romain destiné à la formation des futurs prélats avait été fondé en 1579 par la bulle *Apostolici muneris sollicitudo* du Pape Grégoire XIII.²⁹ Le collège dépendait directement du Saint Siège et s'installa à *San Stefano sul Monte Celio*, propriété de la nation hongroise, mais cette création se heurta à une forte opposition dirigée par l'évêque de Győr Draskovich, de sorte que l'existence d'un premier *Collegium Hungaricum* autonome fut de brève durée.³⁰ Le clergé hongrois était peu disposé à laisser former les futurs prêtres à Rome et le nombre des élèves fut réduit jusqu'en 1600 (45 élèves inscrits en 20 ans). Après l'échec d'un collège autonome, le *Collegium Hungaricum* fut rattaché au *Collegium Germanicum*, dirigé par les Jésuites italiens, fondé en 1552 par le pape Jules III, qui lui donna un statut d'Université, dans le but de former des prêtres favorables à l'autorité romaine.

Le primat François Forgách,³¹ qui appartenait à l'une des plus grandes familles de l'aristocratie hongroise, fut nommé en 1607 sur le siège vacant depuis plusieurs années. Forgách lui-même était allé à Rome au *Collegium Germanicum Hungaricum* et il fut l'un des représentants les plus aguerris de la Contre réforme militante, que ce soit à la Cour ou dans le conseil royal, il poussait le roi à combattre la noblesse protestante. Il considérait comme nulle la paix de Vienne, conclue à la suite de la révolte de Bocskay et demanda au roi d'abroger les privilèges concédés aux protestants. Il utilisa tous les moyens possibles pour faire triompher la cause de la Contre réforme et les 5 élèves envoyés à Rome faisaient partie d'un plan précis, même si 3 d'entr'eux se montrèrent indisciplinés. La paix signée à Zsitvatorok à la fin de l'année 1606 créa les conditions d'un renouveau de l'Église catholique: la Hongrie allait connaître pour plus d'un demi siècle (exactement de 1606 à 1660) une paix relative avec l'Empire ottoman, même si les razzias turques troublaient le repos des régions de la frontière.³²

²⁸ Jean Bérenger, Le Cardinal Kollonich et la Contre réforme en Hongrie, *Revue XVIIe siècle*, n° 199, «La reconquête catholique» Paris, 1998, p. 297-313.

²⁹ Vilmos Fraknói, *Római Magyar szeminárium története*, Budapest, 1912.

³⁰ Istvan Bitskey, *Il Collegio Germanico Ungarico*, op. cit., p. 33-41.

³¹ Pongrác Sörös, *Forgách Ferenc esztergomi bíboros* (François Forgách, cardinal d'Esztergom, en hongrois), Budapest, 1901.

³² Jean Bérenger, *Les Gravamina. Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'État*, 330 pages, Publications de la Sorbonne, Série «Documents»

Fausto Verancsics, évêque de Csanád, polygraphe, lexicographe historien et physicien, nous fournit une bonne description de la situation confessionnelle au début du XVIIe siècle. Nommé évêque en 1598, il vint à Rome en 1606 et fit, à la demande du pape Paul V, un rapport³³ sur la Hongrie. Dans la première partie (*Dello stato ecclesiastico*), il décrivait la situation politique, sociale et confessionnelle du pays, dans la seconde il cherchait les moyens d'y porter remède (*Il modo di restaurare la Religione in Ungheria*). Verancsics soulignait la nécessité de trouver des prêtres d'un haut niveau et pensait qu'il faudrait en permanence 12 élèves hongrois à Rome au *Collegium Germanicum Hungaricum*, conformément au quota, qui avait été établi par Grégoire XIII. alors que, de 1600 à 1608, on n'avait envoyé à Rome que 13 séminaristes, au lieu des 96 autorisés, soit en moyenne chaque année un seul candidat au lieu des 12 prévus. Et la majorité des séminaristes hongrois s'en retournait avant d'avoir accompli le cycle prévu.

Le cardinal Pázmány, futur primat de Hongrie, a fait ses études à Rome au noviciat des jésuites de 1593 à 1597, où il termina sa théologie avant d'enseigner à Gratz, dans l'Université fondée en 1582 par le père de Ferdinand II, la philosophie et la théologie. Rentré en Hongrie en 1607, il devint conseiller de l'archevêque Forgách. À la mort de ce dernier, en 1616, Pázmány, après avoir quitté formellement la compagnie de Jésus, fut promu archevêque d'Esztergom avec pour tâche de reconstruire l'Église catholique hongroise. Les études romaines et les expériences italiennes eurent un rôle essentiel dans sa volonté de développer les contacts avec le *Collegium Germanicum Hungaricum*. Il fut le plus grand promoteur des études humanistes dans la Hongrie du XVIIe siècle. sa production littéraire lui a valu le titre de «père de la prose de langue hongroise». En 1622, Pázmány profita d'une session de la Diète, à Sopron pour réunir le synode des évêques hongrois, parmi lesquels on trouve les évêques de Nagyvárad, Nyitra, Zagreb et l'archevêque de Kalocsa. Ils rédigèrent un mémorandum pour le pape Grégoire XV sur la situation de l'Église en Hongrie; dans la première partie, ils décrivirent les misères de la guerre, dans la seconde ils proposèrent des remèdes, en particulier l'envoi d'un plus grand nombre d'élèves à Rome. En attendant, en 1624, Pázmány fonda à Vienne un séminaire, le *Pazmaneum*, placé sous la direction d'un Jésuite, pour donner une formation préparatoire aux séminaristes hongrois de Vienne, de Gratz ou d'Olomouc, avant de les envoyer à Rome. Parmi les heureux élus, il faut citer cinq futurs évêques István Bosnyák, Georges Lippai, Benedek Kisdý, Georges Szelepcsényi et Georges Jakusich.

István Bosnyák fut évêque de Pécs, puis de Veszprém et de Nyitra et il occupa le poste de chancelier de la Cour, qui conférait un pouvoir politique non-négligeable, puisqu'il était l'intermédiaire entre le roi, les conseils viennois et le gouvernement hongrois de Presbourg. Toutes les affaires se traitaient en latin.

---

n° 23, Paris, P.U.F, 1973, Introduction.

³³ Archivio Vaticano, Rome, Fondo Borghese II/v et III/7c, rapport analysé par István Bitskey, *Il Collegio Germano-Ungarico.*, op. cit., p. 53-54.

Né en 1600, Georges Lippai a fait une belle carrière; d'abord évêque de Veszprém, il devint en 1635 chancelier de Hongrie et conseiller d'État deux ans plus tard, avant d'être nommé par Ferdinand III en 1642, à l'âge de 42 ans, primat de Hongrie, poste qu'il devait occuper jusqu'à sa mort en 1666³⁴. C'est un magnat par ses origines - deux de ses parents, Jean et Georges, siégeaient à la diète de 1662³⁵, tandis qu'un autre de ses parents, Gaspard Lippay fut président de la chambre hongroise,³⁶ de 1646 à 1652. Élève du cardinal Pázmány, qui l'envoya à Rome au *Collegium Germanicum Hungaricum*, il fut favorable aux Habsbourg jusqu'à la conclusion de la malheureuse paix de Vasvár où l'empereur vainqueur des Ottomans leur céda pourtant deux places indispensables à la sécurité de la Hongrie et de la Transylvanie Oradea (hongrois Nagyvárad) et Nové Zamky (hongrois Ersékujvár). Furieux de voir bafouer les intérêts de son pays, il prit immédiatement contact avec les principaux chefs de la noblesse hongroise.³⁷ Il s'engagea ensuite dans la conjuration dirigée par le Palatin Wesselényi, bien que les deux hommes aient eu peu de sympathie l'un pour l'autre. Grémonville, résident français à Vienne³⁸ prononça en ces termes l'éloge funèbre du prélat en 1666: «ce bon vieillard ne respirait que vengeance contre les mauvais traitements qu'il prétendait avoir reçu de cette cour. Il avait créance et considération parmi les plus grands seigneurs du royaume».³⁹

En fait sa volte face n'était qu'apparente. Il tenait autant à la croisade contre l'Islam qu'à la croisade contre l'hérésie et ne pouvait admettre que le gouvernement eût sacrifié les intérêts de la Hongrie à la politique dynastique de la maison d'Autriche; il réagissait donc comme l'immense majorité de la noblesse hongroise. En 1662, son frère Gaspard était Président de la Chambre hongroise et leurs frères Jean et Georges siégeaient à la Chambre haute de la Diète hongroise.

En outre, Lippai est un des prélats qui jetèrent les bases de la culture baroque en Hongrie. Il fonda de nombreuses écoles, il organisa le collège des Jésuites à Trencsén

³⁴ Henry F. Schwarz, *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century*, Cambridge/Massachusetts, 1942, p. 288.

³⁵ *Acta, diætalia* 1655, 1659, 1662, A. M. Kosice 2636 I Éd.

³⁶ Vienne, HHStA, Hofkammerarchiv, *Familien Akten*. Győző Ember, *Az újkori magyar Közigazgatás története*, Budapest, 1946, p. 141.

³⁷ *Le bruit court toutefois icy (à Vienne) que l'Archevêque de Presbourg (sic) a escrit aux comtes de Serin, Bathiany et Nadasti que l'on ne devait pas faire un grand fondement sur cet armistice, mais plutôt se préparer à résister aux ennemis*, «Lettre anonyme», Vienne, 12 octobre 1664, A. E. Paris, C. P. Autriche, vol. 19 Supplément, f° 317.

³⁸ Grémonville, Jacques Bretel, chevalier de, fut ministre de France à la cour impériale de 1664 à 1673. Chevalier de Malte, il appartenait à une famille parlementaire rouennaise; son frère fut ambassadeur à Venise; il fut d'abord capitaine au régiment de Champagne avant d'aller combattre les Turcs au service de Venise.

³⁹ Grémonville au roi, Vienne 7 janvier 1666, A. E. Paris, C. P. Autriche, vol. 24, f° 10. Jean Bérenger, «Francia Magyar kapcsolatok a Wesselényi nádor összeszküvése idején 1664- 1668», *Történelmi Szemle*, X, Budapest, 1967, p. 275-279.

et il fut à l'origine de la création de la faculté de droit à l'université de Nagyszombat. Il a publié de nombreux ouvrages en latin et entretenu une vaste correspondance, mais dans le domaine de la littérature hongroise il reste loin derrière le cardinal Pázmány

Benedek Kisdy, à son retour de Rome, devint membre du cercle étroit des collaborateurs du cardinal Pázmány, dont il fut le chapelain. Il servit ensuite la cause de la reconquête catholique comme évêque d'Eger. Il installa le siège épiscopal à Kassa (actuelle Slovaquie orientale). Le collège des Jésuites fut transformé en une Académie, au développement de laquelle il veilla tout particulièrement; il lui légua 30.000 florins dans son testament. Il était considéré comme un excellent prédicateur, mais nous n'avons aucune trace de ses sermons. Il fit publier un recueil de cantiques, les *Cantus Catholici*, à Levoca en 1651.⁴⁰

Georges Szelepcsényi au terme de ses études romaines devint chanoine d'Esztergom, puis évêque de Veszprém. En 1659 il était administrateur du diocèse de Nyitra, archevêque de Kalocsa et chancelier de Hongrie. En janvier 1666, après la mort de Lippai, il fut promu Primat de Hongrie⁴¹, poste qu'il occupa jusqu'à sa mort en 1685. De 1670 à 1685, il fit fonction de Palatin en tant que président du conseil de Lieutenance, en contradiction avec la loi 3:1608. Il vécut donc des périodes particulièrement dramatiques, la conjuration des Magnats et l'insurrection de Thököly. Il mourut après la constitution de la Sainte Ligue, avant la reconquête de la grande Plaine. Comme archichancelier et président du conseil de Lieutenance, il eut un rôle politique important dans ces temps troublés mais fut à la différence de son prédécesseur, un soutien inconditionnel des Habsbourg. C'est pourquoi la Lieutenance générale du royaume lui fut confiée de 1670 à 1681, jusqu'à ce que la diète de Sopron rétablisse la Constitution et élise un Palatin. Ainsi pendant que la Constitution du pays était suspendue, trois évêques occupèrent des positions essentielles dans le gouvernement hongrois: Thomas Pálffy, chancelier, Georges Szelepcsényi, Primat et lieutenant général du royaume, enfin Léopold Kollonich, président de la Chambre hongroise. Ils en ont profité pour appliquer, avec l'aide des Jésuites, une politique radicale de Contre réforme, dont le but était la conversion massive des Hongrois au Catholicisme. Dans ce cas précis, les évêques, en incarnant la politique de la Maison d'Autriche, ne pouvaient être confondus avec le groupe social des Magnats, auquel ils appartenaient. Georges Szelepcsényi présida le tribunal d'exception (*Judicium delegatum*) de Presbourg, qui, en 1674, envoya aux galères plusieurs centaines de pasteurs de Haute Hongrie, «non comme hérétiques, mais comme rebelles».

S'il envoya 34 élèves à Rome, Georges Szelepcsényi se préoccupa de créer des séminaires en Hongrie; il créa en particulier à Nagyszombat, sur le modèle romain, le *Seminarium Marianum*. Profitant de l'occupation des villes de la Hongrie royale par les Impériaux, il y facilita l'implantation de divers Ordres religieux. Il écrivit une série d'ouvrages en latin et fit paraître en 1675 une réédition augmentée des *Cantus Catholici*

⁴⁰ István Bitskey, *Il Collegio Germano-Ungarico*, op. cit., p. 67.

⁴¹ Venise, Archivio di Stato, Senato, Dispacci da Germania, Vienne, 24 janvier 1666, filza 128, f° 112.

de 1651.⁴² Il mourut *ab intestat* le 12 janvier 1685, de sorte que la Chambre hongroise, au nom du roi, fit l'inventaire de sa succession.⁴³ Les actifs s'élevaient tout de même à la somme de 94.000 florins comprenant les revenus du domaine de Banovicza (7000 fl.) du château de Bohocki (3000 fl), des seigneuries de Beczenicz et Ghymes (4000 fl) et surtout des produits en nature provenant des dîmes et des domaines du Primat, soit 20.000 fl de vin et 60.000 fl. de grains de toutes sortes.⁴⁴

Thomas Pálffy fut nommé chancelier de Hongrie par Léopold 1er en 1669 et il occupa le poste durant 10 ans, jusqu'à sa mort en 1679.⁴⁵ Il appartenait lui aussi à une famille de Magnats fidèles aux Habsbourg, qui ont fourni de nombreux généraux à l'Empereur; les Pálffy passaient pour l'une des plus illustres maisons de Hongrie.⁴⁶ Thomas Pálffy comptait un de ses parents parmi les Magnats présents à la Diète de 1662. Ce dernier, Nicolas Pálffy ab Erdőd, mourut préfet du comitat de Presbourg et gardien de la couronne de Hongrie, laissant une fortune considérable, qui comprenait une maison à Vienne, 40.000 florins rhénans en argent liquide et les domaines de Vöröskő, Bazin, Szent György en Hongrie, Krumpach, Kirchsschlag, en Basse-Autriche⁴⁷. Quant à l'évêque d'Eger, il était promis à une belle carrière, puisqu'il fut chancelier de Hongrie de 1669 à 1679.

Quant au Cardinal Léopold Kollonich (1643–1707)⁴⁸, successeur de Georges Szelepcsényi comme Primat de Hongrie, il est tout à fait représentatif de ce milieu des évêques hongrois du XVIIe siècle, plus attachés aux Habsbourg qu'à la nation.

La Hongrie, qui avait subi l'influence de l'humanisme grâce à l'intermédiaire de la Cour de Bude, n'est donc pas restée à l'écart des grands courants religieux qui ont agité la Chrétienté occidentale à partir de 1517.

Si la Contre réforme doit plutôt son essor intellectuel aux influences romaines qu'à la Réforme catholique française, la réforme calviniste a beaucoup emprunté à la pensée française même s'il faut tenir compte de la médiation strasbourgeoise, bâloise et genevoise. Rares étaient en effet les étudiants hongrois qui se rendaient à

⁴² István Bitskey, *Il Collegio Germano-Ungarico*, op. cit., p. 67–68.

⁴³ *An die Hungarische Kammer*, Vienne, 25 janvier 1685 Vienne, HHStA, Hofkammerarchiv, *Gedenkbücher* 433 Ungarn.

⁴⁴ *Ratifikationsdekret an Herrn Bischoffen zu Raab*, Wiener Neustadt, 22 mai 1685; Vienne, HHStA, Hofkammerarchiv, *Gedenkbücher* 433 Ungarn.

⁴⁵ Győző Ember, *Magyar Közigazgatás*, op.cit., p. 113.; J. Bérenger, *Les Gravamina*, op. cit., p. 25.

⁴⁶ Gottlieb Eucharius Rinck, *Leopold des Großen Leben und Thaten*, 1 vol. in 12° Leipzig 1708, t. I, p. 184.

⁴⁷ Testament du 4 mars 1680, Vienne, HHStA, Staatsarchiv, Österreichisches Landmarschallamt, *Testamente*, Karton 27.

⁴⁸ Maurer, *Cardinal Leopold Graf Kollonich*, Innsbruck, 1887.; Jean Bérenger, Jean-Maurice Bizière et Bernard Vincent, *Dictionnaire Biographique de l'Europe moderne*, Paris, A. Colin, 1995, «Article Kollonich».

Paris et Grégoire Belényesi lui-même semble avoir été plus marqué par son séjour à l'Académie de Strasbourg que par son passage à la Sorbonne.

En revanche la contribution de l'Italie à la naissance et à l'essor du socinianisme doit être souligné, mais comme ni la calviniste Genève ni l'humaniste Bâle ne pouvaient servir de refuge durable à un corps de doctrines aussi dérangeant pour les orthodoxies de toute obédience, il fallut le climat très particulier de tolérance qui s'était développé en Hongrie et en Pologne⁴⁹ pour permettre l'épanouissement d'une nouvelle forme d'arianisme.

On peut néanmoins se demander pourquoi quelques aristocrates hongrois, transylvains ou polonais ont été aussi réceptifs au Calvinisme ou à l'antrinitarisme. Nous avancerons comme hypothèse que leur ouverture à la culture occidentale et à l'innovation théologique comme leur sens aigu de l'indépendance dans le cadre d'une monarchie nationale, les rendaient réceptifs à des doctrines qui furent généralement combattues à l'Ouest du continent. Ils considéraient qu'il appartenait à leur dignité de grands seigneurs de ne pas se laisser dicter leur conduite par le roi par l'Église ou par ses représentants et qu'ils étaient libres de faire leurs propres expériences. Dans l'Europe des Diètes, il n'était pas possible d'imposer la maxime française ou castillane «une foi, une loi, un roi.»

Mais cette ouverture pour ne pas dire cet engouement à l'égard de doctrines néo-latines, qu'elles fussent françaises *largo sensu* ou bien italiennes, provient indubitablement d'une méfiance des Hongrois à l'égard de la prépondérance de la culture germanique, alors que le Luthéranisme apparaissait comme une religion allemande, adoptée précisément par les germanophones du pays.

---

⁴⁹ Jean Bérenger, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale à l'époque moderne*, 1 vol. 338 pages, Paris, H. Champion, 2000.

UKRAJNA „FELFEDEZŐJE”
– GUILLAUME LEVASSEUR DE BEAUPLAN (?1595–1685)

4

Az Ukrajnáról szóló 16–18. századi francia útleírások¹ között első helyen érdemes megemlíteni a polihisztnak tekinthető francia hadmérnököt, építész, kartográfust, író *Guillaume Levasseur De Beauplant*, aki a poszt-reneszánsz Európában elsőként írt úgy Ukrajnáról, mint egy önálló és független földrajzi és politikai egységről, amely az ő megítélésében a lengyel és litván területektől elkülönült természeti, gazdasági és kulturális megkülönböztető jegyekkel rendelkezett. Abban a tekintetben is az első helyre sorolható a francia tudós, hogy útleírásához² részletes térképeket is csatolt Ukrajnáról, ezáltal szó szerint felvázolta Európa térképére az addig ismeretlen, „*Terra Incognitának*”, „*Vadkeletnek*” tekintett ukrán területeket a lengyel-litván állam déli határvidékén. Az ukrainai kozákokat illetve katonai potenciáljukat és dicsőségüket már korábban is megismerték Európában a harmincéves háború idején,³ de szinte semmit nem tudtak a hazájukról. A Beauplan által szerkesztett Ukrajna-térképek külön érdekessége, hogy azok határvonalai szinte teljesen megegyeznek a mai ukrán állam határaival, ezenkívül az is figyelemre méltó, hogy a későbbi ukrán térképeken soha nem használták az „Ukrajna” formulát, hanem – a 17. század közepétől orosz fennhatóság alatt – az ukrán területeket „*Kis-Oroszországnak*” nevezték.

BEAUPLAN MUNKÁSSÁGA ÉS AZ „UKRAJNA LEÍRÁSÁNAK” TÖRTÉNETE

A francia utazó életéről keveset tudunk, 1600 körül született Normandiában, itt kezdte meg hadmérnöki tanulmányait, majd rövid franciaországi katonai szolgálatot követően 1630 körül érkezett Lengyelországba, ahol a lengyel király, III. Zsigmond megbí-

¹ Vigenère, Blaise de: *La Description du royaume de Poloigne et pays adiacens: avec les statuts, constitutions, moeurs e facon de faire d'iceux* Paris, 1573., Chevalier, P.: *Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine* Paris, 1663., Neuville, Foy de La: *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie* Paris, 1699., Mérimée, P.: Bogdan Chmielnicki. Paris, 1865.

² Beauplan, Guillaume Levasseur de: *Description d'Ukraine qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne: contenues depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs mœurs, façons de vivres et de faire la guerre.* Rouen, chez Jacques Cailloué, dans la cour du palais, 1650.

³ A 15 éves háború volt az első alkalom, amikor a Habsburgok zsoldba fogadták a kozákokat, de a későbbiekben is többször igényt tartottak a szolgálataikra. A harmincéves háborúban a mozgékony hiányát mintegy ellensúlyozandó, a jelentősebb császári hadvezérek – Wallenstein, Dampierre, Buquoi – kozák könnyűlovasokat fogadtak a császár szolgálatába, akiknek elsősorban azt a szerepet szánták, hogy semlegesítsék a hozzájuk hasonló stratégiát felvonultató hajdúkat.

zásából 17 éven keresztül vette ki a részét a déli határvidék erődépítési munkálataiban hadmérnökként, valamint a lengyel hadseregben főkapitányi rangban is szolgált zsoldoskatonaként. Miközben alkalmas helyeket keresett az új erődrendszer kialakításához, teljesen beutazta a határvidéket (=„Ukrajnát”), így Beauplan alaposan megismerkedett a helyi földrajzi viszonyokkal. Ezek az utazások lehetővé tették számára, hogy a későbbiekben IV. Ulászló lengyel király és a lengyel hadsereg főparancsnoka, Stanislaw Koniecpolski korona-hetman megbízásából részletes térképeket készítsen erről a vidékről. 1647-ben váratlanul elhagyta a Rzeczpospolita területét, amely lépésében több ok is közrejátszhatott: egyrészt a lengyel „*nemesi köztársaság*” közigazgatási rendszerén belül kialakult anarchikus állapotok, amelyek a „választott” lengyel király, IV. Ulászló és a nemesség által uralt szejm hatalmi harca miatt erősödtek fel; másrészt az új uralkodó, János Kázmér negatív hozzáállása a déli határvédelem megerősítéséhez, ezáltal a lengyel szolgálatban álló francia hadmérnök megbízatásához is.

Miután hazatért Franciaországba, Beauplan elkezdte rendszerezni a lengyelországi tartózkodása idején készített mérnöki felméréseket és feljegyzéseket, amelyek alapján több térképet⁴ is készített Ukrajnáról a visszaemlékezései és a korábban készített vázlatai alapján. A térképekhez először csak kommentárokat akart mellékelni, amelyek azonban olyan hosszúra sikeredtek, hogy végül egy egész könyv, egy útleírás megírása mellett döntött. Valójában a műve műfaja messze túlmutat egy egyszerű „útkönyvön”, hiszen Beauplan mint emlékiratszerző, az általa átélt társadalmi és politikai eseményekről, egy idegen országban kialakított emberi kapcsolatairól, illetve az ezekhez kapcsolódó saját álláspontjáról számol be, vagyis mint memoáíró vállalja saját szubjektív, ugyanakkor elfogulatlan szemléletét. Viszonylag hosszú lengyelországi tartózkodása alatt közelebbről megismerkedhetett a helyi lakossággal és annak életmódjával, helyzetével és szokásaival.

De Beauplan művét először 1650-ben adták ki Rouenban mintegy 100 példányban – elsősorban a szerző ismeretségi köre számára –, de a kedvező fogadtatásnak köszönhetően később még három kiadást élt meg 1660-ban, 1661-ben és 1861-ben. Az „útkönyv” rövid idő alatt olyan népszerűségere tette szert, hogy hamarosan lefordították angol⁵, német⁶, lengyel⁷ és orosz⁸ nyelvre, amely utóbbi változatnak az az érdekessége, hogy a fordításban az Ukrajna helyett a „Dél-Oroszország” elnevezést használták.

⁴ Egy ukrainai főtérkép mellé 12 kisebb és részletesebb térképet is készített a nagyobb ukrainai közigazgatási területekről. Térképei mértani pontossággal bemutatják a nagyobb tájegységeket, valamint a térképekhez rajzokat is mellékel a korszak tipikus lakosságáról – elsősorban a kozákokról –, valamint a növény- és állatvilágról.

⁵ *Collection of voyages and travels*. London, (Churchill, John ed.) A Description of the Ukraine, 1704, Vol. 1.

⁶ *Beschreibung der Ukraine und deren Einwohner, aus dem Franzousischen des Wilhelm le Vasseur sieur de Beauplan uebersetzt*. Herausgegeben von Johann Wilhelm Moeller, Breslau bei W. G. Korn, 1780.

⁷ Nemiczewicz, Julius: *Zbioz Pamietnikow historycznych o dawnej Polsce*. Warsaw, 1822.

⁸ Usztrjalov, Fjodor: *Opiszanyije Ukraini.Szocsinyenyije Boplana*. Perevod sz francuzszkogo. Szpb., 1832.

Külön kiemelendő az a körülmény, hogy az ukrán fordítás – elsősorban politikai okokból⁹ – viszonylag későn, 1990-ben született meg.

„UKRAJNA LEÍRÁSA MOSZKÓVIA HATÁRÁTÓL ERDÉLY HATÁRÁIG...”¹⁰

Az ukrán élményeiről már Franciaországban megfogalmazott memoárját Beauplan az 1648-68 között uralkodó János Kázmér lengyel királynak ajánlotta a következő indoklással:

„...ajánlom Önnek ezen hatalmas, határvidéki Ukrajnának a leírását, amely Moszkóvia és Transzilvánia között helyezkedik el és amely területet az Ön elődei 50 évvel ezelőtt szereztek meg...”¹¹

Nem teljesen világos azonban számunkra, hogy a francia szerző milyen és mihez képest 50 évvel azelőtti területi szerzeményre gondol? Valójában mindegy is, mert sem a lengyelországi tartózkodásához (1630–1647), sem a könyve első kiadásához képest (1650) nem helytálló az a megállapítás, hogy az ukrán területek lengyel kötelékbe kerültek. Az Arany Horda meggyengülése idején, majd felbomlását követően ugyanis a 14. század második felében a mai Ukrajna jelentős része a Litván nagyfejedelemséghez csatlakozott, míg a kisebb nyugat-ukrán területek – Galícia – kézről-kézre jártak a magyarok és lengyelek között, majd végleg lengyel birtokba kerültek. Valójában az ukrán földek az 1569. évi, a Lengyel királyság és a Litván nagyfejedelemség által megkötött lublini reálunió következtében lettek egyesítve a Rzeczpospolita keretében.¹²

Ezután Beauplan felsorolja a lengyel- litván kormánynak tett szolgálati „múltját”, ami szerinte feljogosítja őt arra, hogy ezen művében a lengyel uralkodóhoz intézze művének bevezető szavait:

„...17 éven keresztül abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy a két előző uralkodó, Királyi Felség megboldogult apját és fivérét szolgálhattam. Ez idő alatt több, mint ötven falu és kolónia megalapításában vettem részt...”¹³ – foglalta össze a francia hadmérnök, építész és kartográfus a lengyel-litván állam déli határvidékének megerősítésében és betelepítésében tett kétségkívül elévülhetetlen érdemeit.

Majd a szerző az olvasókhöz fordul és felhívja a figyelmüket arra, hogy a könyvben szereplő térképeket ő szerkesztette meg azon észrevételei és tapasztalatai – tehát

⁹ Az 1654-ben Oroszországhoz csatlakozott ukrán területeket orosz részről hivatalosan Hetmanátusnak vagy Zaporozsjei Hadnak, a 18. századtól kezdve Kis-Oroszországnak nevezték, de Ukrajnának soha.

¹⁰ Ljászkrónszkij, V. G.: *Gijjom Levasszer de Boplan i jego isztoriko-geograficseskije trudi odnoszityelno Juzsnoj Rossziji Kijev*. 1901 (Továbbiakban: *Opiszanyije Ukraini=Ukrajna leírása*), az 1660. évi második kiadás fordítása.

¹¹ Uo. 1.

¹² Mindenesetre érdekesnek tűnik, hogy ez a körülmény nem keltette fel az ukrán történétírók figyelmét.

¹³ *Opiszanyije Ukraini*, 2.

„első kézből szerzett” információk – alapján, amelyeket az egész Ukrajna területén tett utazásai során szerzett. Majd a kiadó ajánlása következik, amelyben a szerző érdemeit méltatják, ugyanis az első kiadás olyan népszerű lett az olvasók körében, hogy újra ki kellett azt adni jóval nagyobb példányszámban.

Beauplan „*útikalauza*” a főváros, Kijev leírásával kezdődik, amely a szerző megítélésében Európa egyik „legősbibb” városának tekinthető. Mint építész, elsősorban a város nevezetességeiről, különleges építményeiről ad részletes leírást, elsősorban a Kijevi barlangkolostorról, mint Ukrajna kulturális és vallási központjáról. Fontosnak tartja azt is megemlíteni, hogy Kijevben, mint az ortodox egyház egyik legjelentősebb vallási központjában a tíz pravoszláv templom mellett négy katolikus is található, ami a korábbi évszázadokhoz képest újdonságnak tekinthető és egyértelműen jelzi a lengyel-litván kormányzat polonizációs és a Vatikán ukrajnai uniós törekvéseit.

Ezután a szerző az ukrán lakosságról ír, kiemelve a *kozákságot*, akiknek a létszámát 120000¹⁴ főre teszi és akik szétszóródva éltek, de nyolc nap alatt képesnek bizonyultak szükség esetén összegyűlni és hadba indulni a lengyel király szolgálatában. Leírást kapunk arról is, hogy miért kényszerültek a kozákok erre az életformára és hogy megalakulásuktól kezdve hogyan kalandoztak, hadakoztak és folytattak zsákmányszerző hadjáratokat ezek a bátor „vitézek”: évente többször törtek be a Krími kánság területére, de egészen Konstantinápolyig is eljutottak már a kozákok.¹⁵ A szerző megfigyelései alapján az a kozákok életformájának alapja, hogy a számukra szinte minden fontosabb mesterséghez értenek, gyakorlatilag önellátó tevékenységet folytatnak: földet művelnek, iparos mesterséget folytatnak és kereskednek, ha éppen nem háborúznak.

„...a kozákok a szabadságot mindennél többre értékelik, ami nélkül számukra értelmetlennek tűnik az élet ...ez a legfőbb oka a gyakori lázongásaiknak ...a harcban kitűnnek nyughatatlanságukkal, férfiaságukkal és vakmerőségükkel, általában nem kímélik az életüket...”¹⁶ – foglalja össze a szerző a kozákok legfőbb erényeit, kifejezve mintegy a tiszteletét ezen bátor katonák előtt és egyben megérti, hogy szabadságuk és jogaik érdekében miért fognak olyan gyakran fegyvert a lengyel nemesség ellen.

Ezt követően Beauplan részletes leírást ad a kozákok harcmódoráról, amelynek köszönhetően az esetek többségében még a túlerővel szemben is képesek a győzelemre.

„...ha a kozákok a lovasságban legalább olyan szakképzettségre tennének szert, mint a gyalogságban, legyőzhetetlenek lennének...”¹⁷ – olvashatjuk a műben a szerző ezen megállapítását, ami nem teljesen állja meg a helyét, mert a kozákok éppen a könnyűlovas harcmódorukról voltak híresek, ezért feltehetően Beauplan a korabeli Nyugat-Európában elterjedt nehézfegyverzetű lovasságra gondolt.

¹⁴ Nem teljesen világos, hogy Beauplan a kozákság egészére, vagy csak a zaporozsjei kozákokra vonatkoztatja a 120 ezer fős létszámot.

¹⁵ *Opiszanyije Ukraini*, 19.

¹⁶ Uo. 21.

¹⁷ Uo. 21.

Részletesen beszámol a szerző a kozákok „önkormányzatáról”, a hetman-választási procedúráról, kiemelve azt a megfigyelését, hogy szerinte a hetman abszolút hatalommal rendelkezik, de ha nem végzi jól az irányítás feladatát, akkor akár le is válthatják őt a kozákok.¹⁸

A kozákság részletes bemutatása után a francia író röviden kitér az ukrán társadalom azon sajátosságára, hogy csak kis létszámú *nemesség* tartozik a soraiba, köszönhetően a korábban nagy számú ukrán elit fokozatos ellengyelesedésének. Jóllehet Beauplan nem használja a kifejezést, de valójában az ukrán társadalmat „csonka” társadalomnak írja le.

Ezután a francia utazó részletes leírást ad az ukrán falvak helyzetéről, amelyek a lengyel nemesek elnyomása alatt tengődnek és az ő megítélésében az európai átlagnál súlyosabb szolgáltatásokkal tartoznak a földesuraiknak.

„...a lengyel földesurak korlátlan hatalommal rendelkeznek nemcsak a vagyonuk, hanem az alávetettjeik felett is – íme milyen széleskörű privilégiumokkal bírnak a lengyel nemesek...”¹⁹ – jellemzi a szerző a lengyel slachta megkülönböztetett helyzetét a Rzeczpospolitán belül. Ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy a nemesek nem annyira a súlyos jobbágyi szolgáltatások tekintetében emelkedtek az európai átlag felé, hanem a jóval szelesebb körű privilégiumaiknak köszönhetően, amelyek közül a szabad királyválasztás joga²⁰ emelkedett ki.

Beauplan arra a megállapítása jutott, hogy az ukrán jobbágyok jogosan lázadtak fel az örökös jobbágyi állapot ellen és szöktek el tömegesen a kozákok közé és növelték a „Zaporozsjei Hadsereg” létszámát.²¹

Az „Ukrajna leírásában” külön fejezetben olvashatunk az ukrán lakosság hétköznapi életéről, kiemelve az ukrán nép külön házassági szokásait, miszerint a lányoké a kezdeményező szerep és nekik kell a kiszemelt szerelmük szüleivel megküzdeni és bebizonyítani, hogy méltóak arra, hogy bekerüljenek a vőlegénye családjába. Beauplan helyes megfigyelései alapján a kocsma volt a falu legfontosabb helye, ahol minden vasárnap összegyűltek az emberek mulatozni és ez volt az egyetlen alkalom arra, hogy a „pórnép” és az előkelők kötöttségek nélkül találkozzanak egymással.

„A helyi lakosság kivétel nélkül, függetlenül a kortól, nemtől és társadalmi hovatartozástól, arra törekszik, hogy túltegyenek egymáson az italozásban [...] a keresztény népek között nincs még egy ilyen nép, amely olyan keveset törődne a holnapi nappal.”²² – emeli ki Beauplan az ukrán nép egyik legfőbb megkülönböztető jegyét, hozzátéve azon megfigyelését, hogy az ukránok valójában jól bírják az italozást, sohasem részegednek le tőle.

¹⁸ Uo. 22.

¹⁹ Uo. 23.

²⁰ A Rzeczpospolita a Jagelló-dinasztia kihalását követően, 1572-től választott monarchiaként működött, az uralkodót a nemesi többségű sejmen választották meg.

²¹ Minden valószínűséggel a francia utazó itt a lengyel-litván állam déli határvidékén kiformalódó „önkéntes határőrből” álló Zaporozsjei Szicsre gondolt, nem pedig a II. Zsigmond Ágost által 1572-ben létrehozott „hivatalos” állami szolgálatban álló kozák sereg, a Zaporozsjei Hadra.

²² *Opiszanyije Ukraini*, 25.

A francia szerző művének második fele igazi „útkönyvnek„ tekinthető, ugyanis Kijevtől dél felé haladva egészen a Zaporozsjei Szics területéig, felsorolja a jelentősebb ukrán városokat, részletesebben bemutatva azokat, amelyek megerősítésében mint hadmérnök ő maga is részt vett illetve amelyek 1-1 kozák ezred szálláshelyeként is szolgáltak.²³

BEAUPLAN MŰVÉNEK „UTÓÉLETE” A HISTORIOGRÁFIÁBAN

Ukrajna területére először csak Beauplan térképei jutottak el egyszerű gyakorlati okokból: a 17. század második felében a *Bogdan Hmelnyickij által vezetett lengyel-ellenes „összszukrán” mozgalom* (1648–1654) és az azt követő az ún. „zavaros időszak²⁴” (1659–1663) idején az állandó háborús konfliktusokban a lengyel, ukrán és orosz hadak nehezen tudtak volna boldogulni a nehezen megközelíthető és bejárható déli határvidék helyrajzi viszonyainak részletes ismerete nélkül. *Vagyis egy francia térképésznek köszönhető a szembenálló felek, hogy kiismerték magukat Ukrajna területén!*

Az ukrán historiográfiában először *H. Hrabjanka*²⁵ (?–1738) „kozák krónikáiró”²⁶ tesz említést Beauplan térképeiről, amelyek alapján kirajzolódott az ukrán vajdaságok közigazgatási felépítése. Majd a 18. század második felében oroszországi német történétírók műveiben²⁷ fogalmazódott meg először az a vélemény, hogy Beauplan művét a rendkívül hasznos kartográfiai adatai mellett mint értékes történeti forrást is fel lehet használni. *A. C. Lehrberg* 1819-ben megjelent munkájában²⁸ a szerző orosz nyelvre fordította Beauplan leírásának néhány részletét a Dnyeper menti zuhogókról, így gyakorlatilag első alkalommal került sor neki köszönhetően az eredeti francia nyelvről részleges orosz fordításra.

²³ Trehtyemirov, Kanyev, Cserkasszi, Kremencsug, Borovica, Buzsin, Voronovka, Csihirin.

²⁴ Ukrajna Oroszországhoz történő 1654. évi csatlakozását követően az ukrán területek birtoklásáért folytatott háború során az 1667. évi andruszovói egyezmény értelmében Oroszország és Lengyelország felosztották egymás között Ukrajnát.

²⁵ Grabjanka, G.: *Gyejsztovija prezelnj i ot nacsala poljâkov krovausoij nyebüvaloij branyij Bogdana Hmelnyickogo, eatmana zaporozsszkogo*. Kijev, 1854. II.

²⁶ Ukrajna Oroszországhoz csatlakozása után (1654) a kozák vezetők a cár fennhatósága alá került ukrán területeken az uralkodó osztály pozíciójába kerültek, de a 18. század elejétől kezdve az orosz kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte Ukrajna autonómiáját és vezető rétegeinek privilégiumait. Erre a folyamatra reagálva, a kozák sztarsina soraiból kikerülő ukrán krónikások – akik már nem egyházi személyek, hanem a kozák katonatisztek vagy hivatalnokok közül kerültek ki, „rendjük” jogait hangoztatva, érveket a „dicső” múltból merítettek.

²⁷ Müller, Gerhard Friedrich: *Nachricht von Land – und Seekarten., die das Russische Reich und die zunaechst angrenzende Lander betreffen. Sammlung russischer Geschichte*. St-Petersburg, 1761 Bd. 6. 20–5.; Lehberg, A. C.: *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands*. St.-Petersburg, 1816, 317–382.

²⁸ Lerberg, A. H.: *Isszledovanyija, szluzsascsije k objásznyenyiju drevnyej russzkoij isztoriji*. Szpb., 1819, 263–320.

Az első teljes orosz fordítás *Fjodor Usztrjalov*²⁹ nevéhez fűződik 1832-ből, amely munkához a fordító történész fivére, Nyikolaj Usztrjalov írta meg a kommentárt, hangsúlyozva a mű fontosságát.

„Beauplan nem a saját korának történetét írta meg, és sajnos csak felületesen említette meg a kozákok véres háborúját a lengyelek ellen [...] ennek ellenére a műve mégis fontos az orosz történelem számára...”³⁰ – olvashatjuk az orosz fordításhoz írt előszóban.

Az ukrán „nemesi” történetírás kiemelkedő alakja, *D. N. Bantis-Kamenszkij* (1788–1850) a „Kis-Oroszország”³¹ történetének első, 1822. évi kiadásában még nem ismerte Beauplan munkásságát, de a második(1830) és harmadik(1842) kiadásban már az egyik legfontosabb forrásként tüntette fel a bibliográfiájában. Bantis-Kamenszkijnek köszönhetően a francia „polihisztor” Ukrajna-leírása „kötelező” alapforrása lett valamennyi Ukrajna és a kozákság történetét feldolgozó történeti műnek. *N. A. Markevics*³² (1804–1860) az öt kötetes „Kis-Oroszország történetében” szintén az első helyre sorolta Beauplan munkáját és hozzá hasonlóan *N. I. Kosztomarov*³³ (1817–1885) is, de az utóbbi történetíró kifejezte azon véleményét, miszerint „Beauplan útleírását a fontos források közé kell ugyan sorolni, de megfelelő kritikával kell kezelni.”³⁴

Az ukrán történetírásban az 1860-as években fogalmazódott meg először az a vélemény³⁵ illetve igény, hogy a francia utazó leírását ne csak forrásként kezeljék, hanem mint teljes értékű történeti művet is értékeljék. A Kijevi Egyetem történész professzora, *V. B. Antonovics* (1834–1908) az előadásain a hallgatóival is részletesen megismertette a francia utazó munkásságát, kiemelve azon meggyőződését, hogy Beauplan műve „az egyik legfontosabb történeti mű Dél-Oroszország történetéről, amely külföldön íródott”³⁶. Az ő egyik hallgatója – későbbi felesége – *Katyerina Melnyik*³⁷ készítette el a francia útleírás teljesebb és pontosabb fordítását, amelyhez Antonovics írta meg az előszót a következőképpen méltatva Beauplan érdemeit:

„Beauplan feljegyzéseinek legfőbb érdeme abban rejlik, hogy ő, mint külföldi nem volt személyesen érdekelt a kozák–lengyel konfliktusban, így részrehajlás nélkül tudott írni az eseményekről...”³⁸

²⁹ Usztrjalov, F.: *Opiszanyije Ukraini. Szocsinyenyije Boplana*. Perevod s francuzkogo, Szpb., 1832.

³⁰ Uő.: *Boplan*. Énciklopegyicseszki lekszikon. Szpb., 1836, VI. 311–312.

³¹ Bantis-Kamenszkij, D. N.: *Isztorija Maloj Rossziji*. Moszkva, 1842.

³² Markevics, N. A.: *Isztorija Malorossziji*. Moszkva, 1842, I–V.

³³ Kosztomarov, N. I.: *Isztoricseszka monografija Bogdana Hmelnyickogo*. 1884., I–III. Szpb.

³⁴ Uő.: Bogdan Hmelnyickij i vozvrascenyije Juznoj-Ruszi k Rossziji. In: *Otyecsesztvoennije zapiszki*, Szpb., 1857. T. 110. No. 1. 202–203.

³⁵ Lasnyjukov, I. V.: Ocserki russzkoj isztoriografiji. In: *Unyiverszitetszkije izoesztijija*, Kijev, 1872, No. 6. 13–18.

³⁶ Antonovics, V. B.: *Isztocsnyiki dljá isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji*. Lekciji. 1880–1881 gg. Kijev, 1881, 77.

³⁷ *Boplan g. Levasszer de. Opiszanyije Ukraini 1630–1648*. Memuari, otnoszjascsiszja k isztoriji Juznoj Rossziji (Memuari) Kijev, 1896, II. 294–388.

³⁸ Uo. 289–290.o.

Az egyik legjelentősebb kozák-kutató, *D. I. Evarnickij*³⁹ (1855–1940) a zaporozsjei kozákságról írt műveiben számtalanul hivatkozik Beuplan leírásaira, mint alapműre a kozákság tematikájában és mindent megtett annak érdekében, hogy népszerűsítse francia „kollégája” munkáját. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy az „Ukrajna leírásában” helyenként találhatók kisebb földrajzi illetve topográfiai pontatlanságok amiatt, hogy feltehetően Beuplan személyesen nem jutott el Hortyica szigetéig, ahol a Zaporozsjei Szics szállásterülete kialakult.

Az 1772-től osztrák fennhatóság alatt álló Kelet-Galícia történetírásában viszonylag későn fedezték fel Beuplan művének jelentőségét, ami elsősorban azzal a ténnyel magyarázható, hogy az „Ukrajna leírásában” a nyugat-ukrán területekről szinte egyáltalán nem olvashatunk. Ennek ellenére *M. Sz. Grusevszkij 1866-1934*), az „ukrán nemzeti történetírás atyja” a 10 kötetes fundamentális „Ukrajna–Rusz történetében” többször is megemlíti Beuplan munkáját, mint elsőrendű forrást a korabeli ukrán nép életkörülményeiről és szokásairól.⁴⁰

Az ún. ukrán „emigrációs” történetírásban is kiemelt figyelmet szenteltek az Ukrajnáról szóló francia útleírásoknak, közöttük is elsősorban Beuplan művének. A párizsi és a varsói egyetemeken is professzorként tevékenykedő *D. Dorosenko* (1882–1951) részletes elemzést fogalmazott meg a francia hadmérnök és topográfus művének valamennyi kiadásáról, kiemelten méltatva annak Ukrajna historiográfiában játszott meghatározó szerepét.⁴¹ A prágai ukrán egyetem professzora, *V. Sichynsky* (1894–1962) az Ukrajnáról szóló külföldi útleírásokat foglalta össze könyvében,⁴² ahol külön fejezetet szentelt Beuplan művének. A szerző a francia utazó és hadmérnök leírásának legfőbb erényeként azt emeli ki, hogy mint „kívülálló” szemlélte a lengyel-litván állam kötelekébe tartozó ukrán nép életét és szokásait, ezért kellő objektivitással tudott azokról írni.

„...Beuplan ...megismertette a nyugati világot az ukrán nép felszabadító harcával és Ukrajna nevével...” – olvashatjuk *Sichynsky* könyvében a francia „polihisztor” legfőbb érdemét, miszerint „felfedezte” Ukrajnát és a szabadságszerető, bátor kozákokat Európa számára.⁴³

Az 1930-as évektől a Szovjetunió történeti kutatásában az „idegen” forrásokat háttérbe szorították, kétségbe vonva azok megbízhatóságát, így Beuplan műve is szinte feledésbe merült. A „szovjet” korszakból *V. A. Golobuckij* (1903–1993) nevét érdemes kiemelni, aki mintegy „rehabilitálta” a francia szerző munkásságát és visszaállította művének

³⁹ Evarnickij, D. I.: *Isztorija zaporozsszkih kozakov*. Szpb. 1895, I. 3–23.

⁴⁰ Hruszevszkij, M. Sz.: *Isztorija Ukrajini-Ruszi*. Lviv. 1909. VII. 297–302.

⁴¹ Dorosenko, D.: *Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts*. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes Berlin Berlin, Leipzig, 1927, 3–4.

⁴² Sichynsky, V.: *Ukraine – Foreign Comments and Descriptions from the VI-th to XX-th Century* New York City, 1953, 67–88.

⁴³ Uo. 67.

tekintélyét, mint a zaporozsjei kozákság kutatásához szükséges elsődleges forrást,⁴⁴ és ez a tendencia a mai napig is jellemző az ukrán historiográfiára.⁴⁵

ÖSSZEGRZÉS

Beauplan „Ukrajna leírása” kiemelkedő történeti munkának illetve forrásnak tekinthető, ugyanis rendkívül értékes ismeretekkel szolgál a korabeli ukrán területekre és a szomszédos országokra vonatkozóan. Legfőbb érdemeként az emelhető ki, hogy mint „kivülálló”, politikai és vallási előítéletektől mentes tudott maradni, aminek köszönhetően sikerült részrehajlás nélkül írni az általa megismert ukrán nép megkülönböztető jegyeiről. Jóllehet helyenként kisebb pontatlanságokat és némi kételkedésre okot adó információkat találhatunk Beauplan művében, az általa szerkesztett térképek pontosságá, a művében található többnyire helyes történelmi és földrajzi adatok és információanyag gazdagsága alapján kétségkívül alapos leírást kapunk a 17. század közepi lengyel-litván államról, azon belül is elsősorban az ukrán területekről. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy bár Beauplan a lengyel király szolgálatában állt, ettől függetlenül nyíltan leírta az őt ért benyomások az ukrán parasztság nehéz helyzetéről és a lengyel nemesség általi kizsákmányolásukról, valamint nem kerülte el a figyelmét a lengyel-litván kormányzat „polonizációs” politikája sem az ukrán területeken. Megkülönböztetett figyelmet szentelt a szerző az ukránai kozákság bemutatásának, külön kiemelve a nemzeti és vallási érdekeikért folytatott hősi és szerinte jogos küzdelmüket a lengyel hatalom ellen. 1650-ben kiadott útleírását olvasva arra következtethetünk, hogy hosszú lengyelországi tartózkodása alatt valójában rokonszenvezni kezdett „Ukrajna” szabadságszerető népével.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Nyugat-Európa Beauplan nagyszabású munkájának köszönhetően már a 17. század második felétől kezdve fontos és pontos információkkal rendelkezhetett Ukrajna életéről, haderejéről, lakóiról és gazdagságáról. Valójában a francia utazó nemcsak „felfedezte” és felvázolta Európa térképére Ukrajnát, hanem azt - az első hallásra félelmetesnek tűnő és némileg túlzónak tekinthető tény is tudatosította, hogy „Ukrajna valójában a kozákok országa”.⁴⁶ Az „Ukrajna leírása” többszöri kiadása és az azt fogadó fokozott érdeklődés ugyanakkor az intenzív és szoros ukrán-európai politikai, katonai és kulturális kapcsolatokról is tanúskodik egyben a 17. század közepén.⁴⁷

⁴⁴ Golobuckij, V. A.: *Zaporozsszkoje kozacsesztvo*. Kijev, 1957, 46.

⁴⁵ Daskevics, Ja. R.: *Boplan v ukrajinszkij ta roszijszkij isztoriografiji (do 1990 r.)*. Boplan i Ukrajina. Zbirnyik naukovih prac Lviv, 1998, 77.

⁴⁶ Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kozákok már korábban is ismertek voltak katonai érdemeikről, hiszen a harmincéves háborúban több uralkodó – habsburg, francia, svéd – szolgálatába álltak zsoldos katonaként.

⁴⁷ Enyhe túlzással ugyan, de a jelenlegi ukrán historiográfiában Beauplanra úgy tekintenek, mint az amerikaiak Kolumbusz Kristófra, ennek ellenére az alsó és középfokú oktatásban sem a történelem, sem a földrajz tananyagban nem tesznek említést róla, mint Ukrajna első térképének megalkotójáról.

LA PHILANTHROPIE, COURANT ÉCLAIRÉ ET LIBÉRAL,
1765–1865

4

Le mot philanthropie a certes gardé son sens traditionnel de bienfaisance pendant toute la période considérée, comme le montre la thèse de Catherine Duprat¹. Cependant, en Angleterre aussi bien qu'en France, à partir des années 1780, se réclament de ce terme les militants engagés contre toutes les discriminations et, en particulier, contre le commerce des esclaves et l'esclavage dans les colonies.

1 Le pionnier, Louis de Jaucourt

Le chevalier de Jaucourt (1704–1779) fut appelé par Diderot, dès 1751, à se joindre à l'équipe de *l'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Polygraphe, ayant fait des études de théologie protestante (Genève), de mathématique et de physique (Cambridge) et de médecine (Leyde), c'est lui qui gérait l'entreprise pendant les 14 années suivantes. Sa contribution personnelle à l'œuvre frise l'incroyable. Il rédigea près de 18 000 notices – soit 28% du total – signées D. J., C.D.J. ou chevalier de Jaucourt, portant sur toutes choses, anatomie et médecine, botanique, ornithologie et zoologie, les outils de la recherche scientifique et les objets de la vie quotidienne, arts, philosophie et religions, droit, économie, histoire et géographie et, évidemment, les idées et les institutions politiques. Est-ce en raison de cette performance extraordinaire qui risquait de porter ombrage aux deux directeurs, Diderot et d'Alembert, ou à cause de la haine qu'il suscitait dans les milieux laïques et ecclésiastiques opposés aux Lumières, le fait est que pendant deux siècles environ, la recherche historique et littéraire se désintéressait de l'œuvre de Jaucourt, traité parfois de compilateur sans envergure et de plagiaire sans vergogne.

Or, le rôle de Jaucourt ne consistait pas seulement à rédiger par centaines des notices et à tenir l'entreprise à bout de bras. Il lui incombait, en particulier, d'assurer que *l'Encyclopédie* relayât le message politique des philosophes. On lui doit tous les articles portant sur des thèmes sensibles comme démocratie, Inquisition, liberté ou tyrannie et, plus particulièrement, ceux relatifs aux trois grandes causes de la nouvelle philanthropie: l'abolition de l'esclavage, l'intégration des Juifs dans les sociétés d'accueil et l'instauration de l'égalité entre hommes et femmes.

Grâce à la toile, nous pouvons accéder instantanément à *l'Encyclopédie*. Les brefs passages cités ici suffisent pour illustrer la pensée de Jaucourt.

Sur les femmes:

¹ Catherine Duprat, *Le temps des philanthropes*. Tome 1: *la philanthropie parisienne des Lumières à la Monarchie de Juillet*. Éd. du CTHS, Paris, 1993, XXXIV 485 p.

«Il paroît d'abord 1° qu'il seroit difficile de démontrer que l'autorité du mari vienne de la nature ; parce que ce principe est contraire à l'égalité naturelle des hommes; & de cela seul que l'on est propre à commander, il ne s'ensuit pas qu'on en ait actuellement le droit: 2° l'homme n'a pas toujours plus de force de corps, de sagesse, d'esprit, & de conduite, que la femme.»

Sur les Juifs:

«Quand l'on pense aux horreurs que les Juifs ont éprouvé depuis J. C. au carnage qui s'en fit sous quelques empereurs romains, & à ceux qui ont été répétés tant de fois dans tous les états chrétiens, on conçoit avec étonnement que ce peuple subsiste encore [...] On n'oublia pas d'employer en France les mêmes traitemens contre les Juifs; on les mettoit en prison, on les pilloît, on les vendoit, on les accusoit de magie, de sacrifier des enfans, d'empoisonner les fontaines; on les chassoit du royaume, on les y laissoit rentrer pour de l'argent; & dans le tems même qu'on les toléroît, on les distinguoit des autres habitans par des marques infamantes.» Et pourtant, les temps changent: «Sans parler du Grand-Duc de Toscane, la Hollande & l'Angleterre animées de plus nobles principes, leur ont accordé toutes les douceurs possibles, sous la protection invariable de leur gouvernement [...] ils sont devenus des instrumens par le moyen desquels les nations les plus éloignées peuvent converser & correspondre ensemble.»

Sur l'esclavage:

«TRAITE DES NEGRES, (Commerce d'Afrique) c'est l'achat des negres que font les Européens sur les côtes d'Afrique, pour employer ces malheureux dans leurs colonies en qualité d'esclaves. Cet achat de negres, pour les réduire en esclavage, est un négoce qui viole la religion, la morale, les loix naturelles, & tous les droits de la nature humaine...[viennent les arguments pour démontrer que l'affranchissement des esclaves ne ruinerait pas l'économie des contrées où se pratique l'esclavage [...] Les ames sensibles & généreuses applaudiront sans-doute à ces raisons en faveur de l'humanité ; mais l'avarice & la cupidité qui dominant la terre, ne voudront jamais les entendre.»

Passionné mais lucide, Jaucourt ne s'attendait pas à une victoire facile. Et effectivement, il aura fallu plus d'un siècle pour venir à bout de l'esclavage dans les Antilles, aux États-Unis et au Brésil. On peut y ajouter qu'aujourd'hui, 250 ans après la parution des dix derniers volumes de l'Encyclopédie, la défense de la dignité des femmes, des Noirs et des Juifs reste d'actualité.

2 L'abbé Grégoire – une vie au service de la philanthropie

Henri Grégoire (1750–1831), curé du village d'Embermènil en Lorraine, membre des *Sociétés de Philanthropie* de Nancy et de Strasbourg, écrit son premier mémoire sur l'amélioration du sort des Juifs en 1779. Il allait reprendre le sujet dix ans plus tard en publiant *l'Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs*².

² Metz 1789. L'édition de Flammarion, 1988, est consultable sur BNF Gallica.

En 1789, il adhéra à la *Société des amis des Noirs*, fondée un an plus tôt par Brissot et les futurs Girondins³, sur le modèle de la *Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade* de Londres, créée en 1787. Au cours des six décennies suivantes, le mouvement anglais, plus puissant, n'a cessé de soutenir les abolitionnistes français. Partant de cette expérience de militant, l'abbé Grégoire s'attachera tout au long de sa vie à promouvoir la coopération internationale.

Député à la Constituante et à la Convention, prêtre constitutionnel élu évêque de Blois, il exerça une influence considérable sur le travail législatif.⁴ Il introduisit sa *Motion* pour l'octroi de la citoyenneté aux Juifs le 1er août et son *Mémoire en faveur des gens de couleur ou sang-mêlés*, le 22 octobre 1789. Ni les résistances, ni les calomnies, ni les lenteurs de la procédure ne purent le décourager. L'Assemblée accorda la citoyenneté aux Juifs de France le 27 septembre 1791 et les droits aux hommes de couleur libres des colonies le 4 avril 1792. Puis, vint la Terreur. La *Société des Amis des Noirs* ne survécut pas à la liquidation physique des Girondins. C'est sous la pression de la révolte de Saint-Domingue et «*pleine des déclarations de l'abbé Raynal*»⁵, que la Convention adopta le décret d'abolition de l'esclavage, le 4 février 1794. Grégoire, épargné, vota en faveur du décret.

En raison de l'occupation des îles par l'Angleterre (l'esclavage n'était pas aboli dans les colonies anglaises) et du refus des administrations locales d'appliquer le décret, ce premier affranchissement n'aboutit qu'à des résultats modestes. Dès 1799, devenu 1er consul, Napoléon interdit toute propagande abolitionniste, puis, en 1802, abrogea le décret de 1794. Alors qu'abondaient pamphlets et traités destinés à convaincre de la légitimité et de l'utilité de l'esclavage, seul Grégoire osa braver Napoléon en publiant *De la littérature des Nègres*, en 1808, et *De l'influence du christianisme sur l'abolition de l'esclavage*, en 1813. Pendant ces années, l'abolitionnisme français, regroupé autour de Madame de Staël⁶, s'est trouvé exilé à Coppet.

Cependant, sous la pression des philanthropes, le gouvernement anglais interdit la traite sous pavillon britannique dès 1807 (le Danemark l'avait précédé de quatre ans), puis mit à l'ordre du jour du Congrès de Vienne le projet de l'abolition universelle du commerce des esclaves. Le Congrès s'est effectivement saisi du projet, comme en rend compte Gaëtan Raxi de Flassan:

«Les plénipotentiaires ont proclamé au nom de leurs souverains, le désir de mettre un terme à un fléau qui avait si longtemps désolé l'Afrique, dégradé l'Europe et affligé l'humanité [...] ils déclaraient à la face de l'Europe, que regardant l'abolition universelle

³ Le réquisitoire passionné de Condorcet, *Réflexions sur l'esclavage des Nègres*, publié sous le pseudonyme de M. Schwartz, parut à Neuchâtel en 1785.

⁴ Les interventions de Grégoire portaient sur une vaste gamme de sujets, tels la liberté de tous les cultes, l'imposition du français écrit aux locuteurs des patois et la création du Conservatoire des Arts et Métiers.

⁵ Mémoire sur l'abolition de la traite par M. Sérurier, Issy le 12 mars 1818 (MAE, 7MD 72, f 163.)

⁶ Benjamin Constant, Victor de Broglie, Jean-Baptiste Say, Jean de Sismondi et Auguste de Staël.

de la traite des Nègres comme une mesure particulièrement digne de leur attention, conforme à l'esprit du siècle et aux principes généreux de leurs augustes souverains, ils étaient animés du désir sincère de concourir à l'exécution la plus prompte et la plus efficace de cette mesure par tous les moyens à leur disposition et d'agir dans l'emploi de ces moyens avec tout le zèle et toute la persévérance qu'ils devaient à une si grande et une si belle cause. Le terme étant impossible à fixer, il «sera un objet de négociation entre les puissances»⁷.

Bref, le style diplomatique était superbement soigné, mais seule l'Angleterre appliqua la mesure immédiatement, l'Espagne et le Portugal s'engagèrent à l'introduire graduellement et la France obtint un délai de 5 ans. Les philanthropes anglais, Grégoire⁸ et Sismondi⁹ avaient beau protester, les gouvernements français successifs érigèrent en raison d'État l'apologie de l'esclavage professée par les planteurs des Îles et les armateurs des ports négriers.

La Conférence de Vérone de 1822 des cinq grandes puissances s'en tint à la méthode du Congrès de Vienne. Ayant constaté que, malgré la déclaration du 8 février 1815, le commerce «solennellement proscrit» a continué et gagné en intensité et «pris un caractère plus odieux et plus funeste», les Puissances ont déclaré qu'elles allaient persister dans les principes de la déclaration de 1815 et «concourir à tout ce qui pourra assurer et accélérer l'abolition complète et définitive de ce commerce.»

La France, dans l'esprit de la Conférence, rendait hommage à l'Angleterre:

«Les nations chrétiennes ne feront jamais trop d'efforts pour effacer la tache que la traite des nègres a imprimée à leur caractère, et on ne saurait trop louer le zèle que l'Angleterre a mis dans la poursuite de ses desseins bienfaisants»

pour expliquer ensuite pourquoi il était si difficile d'appliquer le mesure et justifier l'opposition de la France au droit de visite. La traite sous pavillon français, théoriquement interdite, pouvait donc continuer, le gouvernement et la société métropolitaine se convainquant que la propagande pour l'abolition ne servait, en fait, que les intérêts de l'Angleterre.

L'année même de la Conférence de Vérone, Grégoire, opposé à la peine capitale dans l'esprit de la philanthropie éclairée, publia son pamphlet proposant d'infliger des peines infamantes aux négriers et préfaça la réédition de *l'Histoire du Commerce homicide appelé Traite des Noirs* de Thomas Clarkson. Sa puissante et virulente diatribe

---

⁷ Gaëtan de Raxi de Flassan: Histoire et apologie du Congrès de Vienne depuis son ouverture jusqu'aux traités du 20 Novembre 1815, tome I, 1817. MAE – Mémoires et Documents, France 689 ff. 345–348.

⁸ *De la traite et de l'esclavage des noirs et des blancs ; par un ami des hommes de toutes les couleurs.* A. Égron, Paris 1815, 84 p.

⁹ J.C.L. Sismonde de Sismondi, *De l'intérêt de la France à l'égard de la traite des nègres*, J.J. Paschoud, Genève–Paris, 1814, 59 p.

contre le racisme¹⁰ «*trame ourdie par les Européens pour avilir les Africains et leur couleur*», parut en 1826. Les haines que s'attirait Grégoire de la part des catholiques, des ultras, des bonapartistes, des modérés indisposés par toute outrance et des milieux d'affaires plus ou moins liés aux colonies, allaient résister à l'usure du temps:

«*Les campagnes abolitionnistes étaient alimentées par l'abbé Grégoire chargé de la diffusion de la propagande britannique de l'African Institution qui, à partir de 1814, déversa sur la France ouvrages et libelles traduits en français et imprimés à Londres*»¹¹

lit-on dans un article paru en 1986 dans une revue savante. L'auteur y ajoute que Grégoire ne publiait que des renseignements vieillis tirés des ouvrages anglais.

3 La philanthropie libérale française, 1830–1848

Avec la révolution de juillet en France et la déclaration de l'indépendance belge, l'immobilisme imposé en 1815 prit fin. Certes, le sursaut de la Pologne échoua, mais une Europe constitutionnelle, renforcée par l'émigration polonaise, se mit en place.

Tout au long des années 1820, la Société de la Morale chrétienne, son Comité sur la traite et les abolitionnistes des deux Chambres de France bataillèrent en vain. Participant aux premiers gouvernements de Louis-Philippe, lui-même membre de la Société, ils réussirent enfin, en mars 1831, à interdire la traite sous pavillon français. Grégoire mourut deux mois plus tard.

L'acte d'affranchissement adopté par l'Angleterre en 1833 annonçait que la fin de l'esclavage était proche. Fondée en 1834, la Société française pour l'abolition de l'esclavage, composée de personnalités éminentes, députés et journalistes,¹² formule des propositions pour avancer vers l'affranchissement, mais faute de soutien de la société civile elle ne peut faire fléchir la politique gouvernementale d'ajournement permanent. La Chambre ne recevra des pétitions d'appui qu'à partir de 1847. Grâce à l'énergie de Victor Schoelcher, le gouvernement provisoire décrète l'abolition de l'esclavage aussitôt après l'effondrement de la Monarchie de juillet.

Au temps où les affaires de la France étaient gérées par Louis-Philippe et Guizot, partageaient les idées et ressentaient les urgences de la philanthropie libérale des parlementaires de droite et de gauche, des francs-maçons, des catholiques, des orléanistes et des républicains. L'œuvre de Gustave de Beaumont (1802–1866) qui, avec ses amis les plus proches, Alexis de Tocqueville (1805–1859) et Francisque de Corcelle

¹⁰ *De la noblesse de la peau ou Du préjugé des blancs contre la couleur des Africains et celle de leurs descendants, noirs et sang-mêlés*

¹¹ Paule Brasseur, «Libermann et l'abolition de l'esclavage», *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 1986, n° 272, p. 335–346.

¹² Lawrence C. Jennings a identifié 92 membres de l'Association dans son livre *La France et l'abolition de l'esclavage 1802–1848*, A. Versaille, Bruxelles, 2010, p. 327–330.

(1802–1892), adhéra à la Société dès 1834, illustre parfaitement l'esprit de la philanthropie française de l'époque. Son premier ouvrage, *Du système pénitentiaire aux États-Unis*, écrit en collaboration avec Tocqueville, s'intègre dans la campagne européenne, lancée par les juristes italiens du siècle des Lumières, pour l'humanisation de la justice.

Il consacre son livre suivant, *Marie ou l'esclavage aux États-Unis: tableau des mœurs américaines*¹³ également fruit de sa mission en Amérique, à la première priorité des philanthropes, l'émancipation des Noirs. Dans ce pamphlet romancé, d'une sentimentalité excessive, et dans les appendices statistiques et historiques, Beaumont dénonce non seulement l'esclavage dans les États du Sud, mais aussi et avec autant de vigueur, la ségrégation dont sont victimes dans l'ensemble de l'Union tous ceux, même blancs de peau, qui ont ne serait-ce qu'un ancêtre lointain de sang mêlé.

Dans les années 1830, la philanthropie libérale se saisit d'un thème nouveau, insolite parce que mettant en cause l'Angleterre, berceau de ce courant de pensée. Elle suit avec fascination le combat de Daniel O'Connell pour la liberté de l'Irlande catholique et avec compassion la misère indicible du peuple irlandais opprimé par une aristocratie anglaise protestante. Beaumont parcourt l'Irlande en 1835 et 1837 et publie en 1839 son troisième livre, *L'Irlande politique, sociale et religieuse*¹⁴. Le livre fit autorité. La septième édition, revue et complétée, parut en 1863.

Une allusion rapide s'impose ici au baron Joseph Eötvös (1813–1871), chef de file du courant en Hongrie. Son essai sur *La pauvreté en Irlande* qui se préparait au même moment que le livre de Beaumont, fut publié en 1840. Son premier texte qui se rattache à la philanthropie, sa *Suggestion pour l'amélioration des prisons*, dans laquelle il se réfère évidemment au rapport de Tocqueville et de Beaumont, parut en 1837. Son nom reste attaché à l'émancipation des Juifs de Hongrie, pour laquelle il commença à militer en 1840¹⁵ et qu'il mena à bien en 1867.

4 Naissance d'un État constitutionnel modèle

Les puissances siégeant à Vienne en 1815 n'avaient pas de dossier belge sur la table. La restauration du régime autrichien ne pouvait pas s'envisager davantage que le rattachement à la France et le Congrès estimait que l'indépendance sous un prince particulier ne porterait pas la Belgique «à un état de force utile à l'équilibre général»¹⁶. Il fallait donc improviser en observant l'impératif de la légitimité monarchique. On croyait trouver une solution pérenne en remplaçant la République des Provinces Unies d'avant l'occupation napoléonienne par un Royaume uni des Pays-Bas englobant les provinces belges et luxembourgeoises.

¹³ 2 vols., C. Gosselin, Paris, 1835, 318 et 410 p.

¹⁴ 2 vols., C. Gosselin.

¹⁵ Son essai sur *L'émancipation des Juifs*, publié en hongrois en 1840, fut traduit immédiatement en allemand et en italien.

¹⁶ Dominique de Pradt, *Du Congrès de Vienne*, F. Veladini, Paris, 1816, p. 69.

La formule ne tint que quinze ans. Guillaume 1er avait la double certitude que la décision de Vienne conférait la légitimité à son règne et que, fort de cette légitimité, il lui était loisible d'exercer le pouvoir à la façon des souverains absolus de Saint-Pétersbourg, Vienne et Berlin. Malgré une série de mesures favorables à l'activité économique et à l'enseignement, les griefs de la classe politique belge, catholiques et libéraux confondus, allaient en s'accumulant. La tension devint extrême à la suite des atteintes portées à la liberté de la presse en 1828. La nouvelle de la révolution parisienne de juillet donna l'impulsion décisive. La révolte éclata à Bruxelles fin août et le mouvement s'étendit rapidement à toute la Belgique. Une équipe composée de militants catholiques et francs-maçons, pour la plupart trentenaires, se constitua en gouvernement provisoire dans la dernière semaine de septembre¹⁷. Le 17 novembre, le Congrès national, élu deux semaines plus tôt, déclara l'indépendance de la Belgique. Obéissant au principe de la légitimité monarchique, et malgré les protestations du républicain Louis de Potter (1786–1859), doyen du gouvernement provisoire, le Congrès élut, en juin 1831, Léopold de Saxe-Cobourg-Gotha comme roi des Belges.

Une période d'incertitude s'ouvrit qui alla jusqu'à la conclusion, en 1839, sous l'égide des Puissances, du traité de Londres avec les Pays-Bas. La souveraineté du royaume belge s'est rodée pendant ces 9 ans au moyen de contacts diplomatiques noués avec une dizaine d'États. Le rôle que devait assumer la Belgique dans le concert européen se précisait progressivement. Née par l'abrogation d'une décision de 1815, elle se devait de fonder son existence sur les deux principes que le Congrès de Vienne entendait bannir du continent : le système représentatif et la liberté de la presse.

Les gouvernements dits unionistes, composés des représentants des deux partis, qui géraient les affaires jusqu'au traité, ont réussi à construire un État constitutionnel modèle. La constitution promulguée le 7 février 1831 a gravé dans le marbre les droits des citoyens belges, les libertés de la pensée, des cultes, de la parole, de la presse, de l'association et de l'enseignement. La liberté de la presse allait s'avérer intouchable. Les poursuites engagées pour délit de presse, même s'il s'agissait de caricatures du roi, aboutirent procès après procès à l'acquiescement des inculpés par le jury.

C'est également au cours des années 1830 que les gouvernements se sont assigné la priorité de promouvoir la modernité technique pour bâtir la prospérité du pays. Symbole de cette option, le réseau ferré, dont la construction fut lancée en 1835 par le ministre Charles Rogier (1800–1885)¹⁸, atteignit 559 km dès 1843 pour s'approcher de 2000 km en 1861¹⁹.

¹⁷ Dans les années 1830, les cérémonies commémorant l'accès à l'indépendance eurent lieu le 27 septembre, jour du retrait de troupes hollandaises de Bruxelles.

¹⁸ Chef de Cabinet et ministre de l'Intérieur de 1847 à 1852 et de 1857 à 1861, et ministre des Affaires étrangères de 1861 à 1868.

¹⁹ Clive Lamming, *Trains de Légende. Le réseau belge, carrefour de l'Europe*. S. l., 2007, p. 124.

L'Europe, que venait de reprofiler le Congrès de Vienne, s'était déjà habituée à la fuite à l'étranger ou au bannissement des opposants et des proscrits. Jusqu'à 1830, seule l'Angleterre les accueillit. Pendant l'ère des exils qui s'ouvrit en 1831 et allait durer jusqu'à la fin des années 1860, les frontières de la Belgique avec la France et la Prusse rhénane étaient ouvertes aux réfugiés, mais sous la pression des Puissances concernées, Autriche, Prusse, Russie ou France du Second Empire, bon nombre de ceux-ci devaient gagner l'Angleterre, bastion du droit d'asile.

L'Église offrait au parti catholique une assise sociale et institutionnelle suffisante. Tel n'était pas le cas de la gauche libérale dont l'infrastructure ne comprenait qu'une quinzaine de loges maçonniques et une presse aguerrie sous le régime hollandais. Sous la direction de Pierre-Théodore Verhaegen (1796–1862), la loge *Les Amis Philanthropes* servit de moteur à l'effort libéral pour s'implanter dans la société civile, avec la création de l'Université Libre de Bruxelles (ULB) en 1834, de l'Alliance libérale en 1841, ou encore du Cercle littéraire et artistique de Bruxelles.

5 La Belgique, berceau de l'internationalisme philanthropique

La vie associative s'épanouit à travers le pays. Dès les années 1840, les associations et commissions professionnelles entendaient mettre les libertés belges au service des autres pays en accueillant des congrès internationaux et, par là même, consolider la position de la Belgique sur le plan diplomatique. Eurent lieu ainsi à Bruxelles les congrès d'économie (1847), pénitentiaire (1847), d'agriculture (1848), d'hygiène (1852), de statistiques (1853), de bienfaisance (1856), de réforme douanière (1856) et pour la propriété artistique et intellectuelle (1858). Dans la formulation de deux historiens néerlandais

«*The large number of international congresses held in Belgium [...] is in itself proof of the country's leading position in the struggle for social reform*»²⁰.

La Belgique n'était concernée ni par la traite ni par l'esclavage ; quant aux Juifs, peu nombreux, ils jouissaient des droits civiques et de la liberté du culte. La parution en 1827 du livre d'Edouard Ducpétiaux (1804–1868)²¹ marque le début du combat des philanthropes belges pour l'abolition de la peine capitale, grande cause héritée du siècle précédent. Inspecteur général des prisons et des établissements de bienfaisance de 1830 à 1861, personnalité centrale de la philanthropie belge et européenne, il réforma l'ensemble du domaine sous sa responsabilité, prisons, asiles d'aliénés et centres éducatifs pour jeunes délinquants.

En 1860, année du dégel en France, l'état-major libéral belge accepta la suggestion de Lord Brougham (1778–1868), président de la *National Association for the Promotion of Social Science*, de

²⁰ Chris Leonards–Nico Randerad, «*Transnational Experts in Social Reform, 1840–1880*» In: *International Review of Social History*, 55 (2010), p. 227; accessible: www.worldhistory.pitt.edu

²¹ *De la peine de mort*, H. Tablier, Bruxelles, Téléchargeable: Google livres.

«constituer, sous une forme nouvelle une fédération de tous les congrès tenus jusqu'à présent en Belgique et donner à cette fédération un caractère permanent afin d'assurer le retour périodique de ses grandes assemblées internationales, si fécondes pour le rapprochement des peuples et le développement de leurs intérêts moraux et matériels»²².

Le Comité fondateur, composé de douze personnalités libérales, convoqua le premier Congrès de l'Association internationale pour le Progrès des Sciences sociales à Bruxelles pour le 22 septembre 1862. Sans en mentionner le nom – à l'époque on s'abstenait d'y faire allusion – les philanthropes belges donnèrent ainsi suite, à près d'un demi-siècle de distance, au *Plan d'association générale entre les savants, gens de lettres et artistes pour accélérer les progrès des bonnes mœurs et des lumières* élaboré par l'abbé Grégoire en 1817 à la demande de Sir John Sinclair (1754–1835), agronome et homme politique écossais²³.

Le Congrès de 1862 permit aux représentants des courants de pensée, se réclamant du progrès et opposés aux absolutismes au pouvoir dans la moitié de l'Europe, de se compter. L'Association avait à l'ouverture du Congrès 1000 membres venant d'une douzaine de pays, dont 300 affiliés pour assister à la seule session de Bruxelles. Comme on l'avait espéré en 1860, de nombreux Français assistèrent au Congrès, depuis le catholique libéral Montalembert jusqu'au républicain Garnier-Pagès, ministre et maire de Paris en 1848. François-Joseph ne suivit l'exemple de Napoléon III. Ses sujets ne furent pas autorisés à se rendre à Bruxelles²⁴.

À Bruxelles, comme aux trois Congrès suivants à Gand, Amsterdam et Berne, l'Association s'abstint d'engager des débats purement théoriques. Elle ne mit à l'étude dans les cinq sections – législation comparée, instruction et éducation, art et littérature, bienfaisance et hygiène et économie politique – que des sujets concrets afin d'identifier les meilleures pratiques et d'esquisser les réformes souhaitables. Furent ainsi mis à l'ordre du jour de l'une au l'autre des sessions, la législation sur les aliénés, l'enseignement dans les écoles de jeunes filles, la gymnastique à l'école, l'enseignement des langues, les enfants abandonnés, l'application de l'art à l'industrie, les logements ouvriers, l'ouverture de métiers pour les femmes et, bien entendu, l'abolition de la peine capitale²⁵.

L'offensive du Saint-Siège contre la «civilisation nouvelle», liée au progrès et au libéralisme avec lesquels le pape ne doit et ne peut se réconcilier²⁶, prit pour première

²² Exposé d'Auguste Couvreur dans *Annales de l'Association internationale pour le Progrès des Sciences sociales, Première session, Congrès de Bruxelles, 1862*, (Bruxelles–Paris, 1863) p. 28.

²³ *Œuvres*, vol. XIV: *Grégoire et la Restauration. Mort de Grégoire*, p. 96–152.

²⁴ Les noms de deux journalistes hongrois, émigrés à Paris, Frigyes Szarvady et Ede Horn, tous deux juifs, figurent sur la liste des participants.

²⁵ Seul dans l'Europe du XIXe siècle, le Portugal a aboli la peine de mort dès 1867. En Belgique, où elle n'allait être rayée du code pénal qu'en 1996, les condamnations à mort ont été automatiquement commuées à des peines de détention à partir de 1863.

²⁶ Père Paul Christophe–Mgr Roland Minnerath, *Le syllabus de Pie IX*. Préface de Mgr Dagens. Cerf, Paris, 2000, p. V.

cible Montalembert qui, dans ses discours au Congrès catholique de Malines, en août 1863, plaidait pour «*une Église libre dans un État libre*». Le blâme pontifical mit fin à sa participation aux travaux de l'Association. Puis, le 8 décembre 1864, Pie IX publia l'encyclique *Quanta Cura* et le *Syllabus*, catalogue des 80 «propositions erronées», en préparation depuis 1860. Furent condamnés le rationalisme «*qui place la raison au-dessus des dogmes*», la contestation du pouvoir temporel de l'Église, le mariage civil, l'école laïque, la liberté de conscience et la liberté d'association, autrement dit le mode penser et le cadre de vie de l'Européen du XIXe siècle. Son § IV condamne expressément les sociétés cléricalo-libérales, «sortes de peste», déjà frappées de sentences sévères par plusieurs encycliques.

Le *Syllabus* porta un coup mortel à la collaboration intellectuelle entre catholiques et libéraux, principe vital de l'Association. Les premiers durent s'en retirer, quant aux libéraux, ils répliquèrent à l'offensive ultramontaine par l'anticléricalisme militant. Le 4ème Congrès eut bien lieu à Berne, mais les invitations reçues d'Italie et d'Allemagne ne purent être honorées. L'Association mit officiellement fin à ses activités en 1866. Mais elle avait accompli sa mission. La formule du congrès périodique, réunissant les représentants des sciences, des lettres et des arts, fut abandonnée. Grâce cependant à l'élan donné par la Belgique, la coopération intellectuelle connut une progression spectaculaire dans l'Europe débarrassée des absolutismes, jusqu'à la Première Guerre mondiale. Les uns après les autres, les professions organisèrent leurs associations et leurs congrès : les anthropologues en 1865, les architectes en 1867, les orientalistes en 1873 et le mouvement allait en s'accéléralant. En 1912, il existait 500 organisations internationales de droit privé. Le nombre des congrès internationaux doublait de décennie en décennie, pour atteindre 1070 entre 1900 et 1910²⁷.

L'action internationaliste de la gauche belge ne s'arrêta évidemment pas en 1865. Ainsi, les trois Congrès internationaux d'étudiants de Liège en 1865, de Bruxelles en 1867 et de Gand en 1868, imprégnés de doctrines athées, répondaient à son dessein de se battre contre l'Église et, accessoirement, d'offrir un forum à l'opposition républicaine française²⁸.

6 Mutismes historiographiques

Cela peut sembler bizarre, mais le fait est là. Malgré la richesse de la bibliographie le concernant, la littérature sur l'histoire des idées politiques et le discours historique sur le libéralisme omettent d'inclure dans leur champ d'étude le courant philanthrope

²⁷ Voir : P. H. Eijkman, *L'internationalisme médical*, Bureau préliminaire de la Fondation pour l'internationalisme, La Haye, 1910, 44 p. + 199 notices et, du même auteur, *L'internationalisme scientifique (sciences pures et lettres)*, Bureau préliminaire de la Fondation pour l'internationalisme, La Haye, 1911, XII-108 p. + 614 notices.

²⁸ Voir : Pierre F. Daled, «*L'émergence d'un matérialisme athée lors des Congrès internationaux d'étudiants de Liège (1865), Bruxelles (1867) et Gand (1868)*» In : Alain Dierkens (éd.), *L'intelligentsia européenne en mutation, 1850–1875. Darwin, le Syllabus et leurs conséquences*. Actes du colloque de l'ULB, organisé les 13 et 14 mars 1998, Éd. de l'ULB, Bruxelles, 1998, p. 45–56.

– appelé *Politics of Decency* par Peter Gay²⁹ – qu’avaient annoncé les notices de Jaucourt dans l’Encyclopédie et auquel l’abbé Grégoire consacra sa vie. Ainsi, le thème de l’abolitionnisme n’est abordé ni dans les écrits déjà classiques de Sir Isaiah Berlin sur les Lumières et le libéralisme³⁰, ni dans les études de J.G.A. Pocock sur les idées politiques anglo-américaines au tournant du XIXe siècle³¹, ni dans le livre d’Alan S. Kahan sur le libéralisme aristocratique³².

Ce mutisme, autrement dit la déconnexion de l’abolitionnisme du corps doctrinal du libéralisme prolonge, en quelque sorte la résignation de l’aile libérale des classes politiques à s’accommoder de la traite et de l’esclavage. L’ouvrage, de nature plutôt politique et idéologique qu’historique, de Domenico Losurdo dénonçant la complicité tacite ou proclamée d’hommes politiques libéraux avec l’esclavagisme dans les colonies et les États du Sud, publiée en Italie en 2005, a paru en traduction française en 2013³³.

Cas exemplaire, le volume de près de 1000 pages publié par Alain Laurent et Vincent Valentin sous le titre *Les penseurs libéraux*³⁴, ne contient pas la moindre allusion à l’abolitionnisme et aux abolitionnistes. Aucun des écrits inclus dans la partie *Anthologie* (pp. 89–731) ne porte sur la traite, l’affranchissement des esclaves et la peine capitale. Ne figurent pas dans la section *Dictionnaire des libéraux* (pp. 745–817) Beaumont, Beccaria, Lord Brougham, Clarkson, Ducpétiaux, Filangieri, Grégoire, Raynal, Schoelcher et Wilberforce. Quant aux notices sur Benjamin Constant, Mme de Staël et Sismondi, elles ne mentionnent pas l’engagement du groupe de Coppet dans le mouvement antiesclavagiste. La section *Chemins de traverse – glossaire annoté de concepts* (pp. 819–894) évite tout aussi soigneusement d’évoquer le courant philanthrope dans la présentation des écoles libérales et de signaler, le rôle central qui revenait aux Lumières anglo-écossaises dans la longue lutte pour l’affranchissement des esclaves.

²⁹ Peter Gay, *The Enlightenment : an Interpretation*. Vol. II: *The Science of Freedom*. W. W. Norton, New York, 1977, p. 398–447.

³⁰ Isaiah Berlin, *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001, LIII-419 p. – Id. *Liberty*. Ed. by Henry Hardy. Oxford University Press, New York, 2008, XXXIV-382 p.

³¹ J. G. A. Pocock, «*Political thought in the English-speaking Atlantic, 1760–1790. Part 1: The imperial crisis*». Part 2: «*Empire revolution and the end of early modernity*». In: J. G. A. Pocock, with the assistance of Gordon J. Schochet and Lois G. Schwoerer (ed.), *The Varieties of British Political Thought 1500–1800* (Cambridge University Press, 1996), p. 246–282 et p. 283–317.

³² Kahan, Alan S., *Aristocratic Liberalism. The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville*. Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A.)–London (U.K.), 2001, VIII-242 p.

³³ Domenico Losurdo, *Contro storia del liberalismo*. Laterza, Bari–Roma, 2005, 376 p. – Id. *Contre-histoire du libéralisme*. La Découverte, Paris, 2013, 390 p. Losurdo analyse des textes et des opinions, de pro- et d’antiesclavagistes. Pour lui, ces derniers appartiennent au radicalisme, distinct du libéralisme. Il n’évoque pas la coopération des associations abolitionnistes anglaises et françaises.

³⁴ Alain Laurent–Vincent Valentin, *Les penseurs libéraux*. Les Belles Lettres, Paris, 2012, 918 p.

Sur les quelque 1400 pages de *l'Histoire du libéralisme en Europe*, autre ouvrage de synthèse, une seule phrase est accordée à la traite :

«Notons au passage que Constant a également été parmi les premiers en Europe – avant les Anglais, avant Victor Schoelcher – à condamner sans appel la traite des Noirs.»³⁵

La maladresse de la phrase est évidente. Les lignes de Jaucourt citées ci-dessus furent publiées deux ans avant la naissance de Constant. Quant à l'Écosse et à l'Angleterre, les campagnes abolitionnistes y commencent au début des années 1770, quarante ans avant les protestations du groupe de Coppet et cinquante ans avant les discours parlementaires de Constant contre la traite.

Dans l'impressionnant recueil, véritable chrestomathie du libéralisme du XIXe siècle publié en allemand en 1981³⁶, les textes sont répartis entre quatre volumes consacrés, respectivement, à la liberté, à l'État, à la société et à l'économie. Aucun thème de la philanthropie – traite, esclavage, peine capitale – n'a été retenu pour le recueil et les biographies sommaires des auteurs (vol. IV, p. 301-333) ne signalent pas les écrits militant pour ces causes³⁷.

Autre trait commun de ces trois livres représentatifs, comme d'ailleurs de l'Anthologie de Michel Guénaire³⁸ et du recueil d'études édité par Gilles Kévorkian³⁹, ils suivent la règle non écrite de confiner l'histoire du libéralisme européen à quatre pays: le Royaume Uni, la France, l'Italie et l'Allemagne⁴⁰. Entre autres conséquences fâcheuses, cette approche occulte la performance sans doute unique du libéralisme belge, mouvement pragmatique, consacrant toute son énergie à bâtir un État libéral et à servir le progrès européen. La théorie s'exposait dans les enseignements de l'ULB, les correspondances, la presse, les forums associatifs et, par-dessus tout, à la Chambre pour passer immédiatement à la pratique. Et c'est la génération belge de 1830 qui a produit le monument par excellence de la doctrine libérale du XIXe siècle, la constitution du 7 février 1831. Bien que l'historiographie ait pris l'habitude de les en écarter, les héritiers belges de la philanthropie éclairée ont leur place dans la galerie de portraits du libéralisme européen. De la vingtaine de personnalités de premier plan, sont cités dans le présent essai Louis de Potter, Théodore Verhaegen, Charles Rogier, Édouard Ducpétiaux et Auguste Couvreur.

³⁵ Philippe Nemo–Jean Petitot (dir.), *Histoire du libéralisme en Europe* Presses Universitaires de France, Paris, 2006, 420 p.

³⁶ Lothar Gall–Rainer Koch (éd.), *Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert. Texte zur seine Entwicklung*, 1–4. Ullstein, Frankfurt–Berlin–Wien, 1981, XXIV-333, 350, XXVIII-348 et 370 p.

³⁷ Par exemple, les discours de Constant contre la traite et la brochure de Sismondi citée plus haut, note n° 9.

³⁸ Michel Guénaire, *Les deux libéralismes. Anthologie*. Perrin, Paris, 2011, 479 p.

³⁹ Gilles Kévorkian (dir.), *La pensée libérale. Histoire et controverses*. Ellipses, Paris, 2010, 380 p.

⁴⁰ L'Autriche peut s'y ajouter, comme cinquième pays, dans les livres qui couvrent aussi la pensée économique libérale du XXe siècle.

Conclusion

Les multiples variantes et écoles du libéralisme du XIXe siècle, alliées ou adversaires sur l'échiquier politique, partageaient toutes «*la foi au progrès*»⁴¹, héritage des philosophes du siècle précédent. Comme le libéralisme ne s'est jamais doté d'une idéologie structurée, à laquelle devaient se conformer dirigeants et militants, chaque courant définissait son idée du progrès. Seule la frange minoritaire des philanthropes liait à la notion même du progrès le principe de la solidarité de tout le genre humain et l'exigence morale du respect de la dignité de tous. Or, pour ne pas ternir l'image du progressisme libéral majoritaire, un consensus tacite impose au discours historique sur le libéralisme d'ignorer l'existence du courant philanthrope.

Une autre règle non écrite, suivie dans les synthèses confine l'aire de la pensée libérale aux quatre grands pays de l'Ouest européen. La construction de l'État belge, quintessence de l'efficacité libérale, est considérée hors sujet.

Le temps est sans doute venu de se libérer de ces deux bizarreries historiographiques.

---

⁴¹ «*La formule finale de la philosophie du XVIIIe siècle n'est ni le rationalisme, ni l'incrédulité, mais la foi au progrès*» écrivit Pierre Leroux, en 1833, dans la préface du premier numéro trimestriel de la *Revue encyclopédique*.

A PIACI RENDSZER STRUKTÚRÁI

4

A hétköznapi közbeszédben, a tömegmédiá kommunikációjában, s a társadalomtudományos diskurzusokban rendszerint nem piaci rendszerről, hanem piacgazdaságról beszélnek, s azon kapitalizmust értenek, mintha jelentéstartalmaik azonos lenne, vagy pedig a terminusok lényegében egyazon jelenségre utalnának.¹ A szemantikai kód, melyet tovább homályosít a hazai szociológiai szakirodalomban használt alakilag és tartalmilag inkonzisztens „új kapitalizmus” címke, nem álcázhatja az a tény, hogy rendszerlogikai kérdésről van szó, melynek teoretikus és empirikus elméletei meta-tudományos területek, megértésük történet-szociológiai belátásokat igényel, ugyanis egy hosszú, ciklikus töréseket sem nélkülöző ellentmondásos folyamatról van szó.

A piac létrejötte és folyamatos fennmaradásának előfeltétele a termelés és a cse-re kapcsolata, a kettő együtt rendszert alkot. Történelmileg olyan relacionális tevékenység s azt implikáló viselkedésformákról van szó, amely – kulturálisan eltérő alaki és tartalmi különbözőségeik ellenére, – antropológiai konstansnak tekinthető. Ezzel szemben a piaci rendszerből kibontakozó piacgazdaság s a kapitalizmus másodlagos, a piaci tevékenység nem szándékolt következményei, s napjainkig azt a látszatot keltik mintha egészében mindent átható spontán folyamatok fejleményeivel volna dolgunk. Ilyen és hasonló általánosításuk, azért sem indokolt, mert a piac az adott gazdaságban komponenseivel együtt „rendszer tulajdonságokkal rendelkezik” ugyan, viszont látnunk kell: a „*piac a gazdaság mint egész egy alrendszere. Soha senki nem akarta vagy követelte, hogy a piaci törvények érvényesüljenek az egész gazdasági rendszerben. Vagyis, ha az állítjuk, hogy rendszereink piaci rendszerek, ezen nem azt értjük, hogy a gazdasági rendszer és a piaci rendszer egyenlő kiterjedésű volna. Még egyszer: az utóbbi az előbbi egyik alrendszere.*”²

Braudel, aki mintegy húsz esztendő t szánt a kapitalista gazdaság történetének, ösz-szegzésében megállapítja, hogy ami a cseréből kinő, azt a „piacgazdaság és a kapitalizmus szóval” jelölhetjük. A „*kettős megnevezés azt jelzi, hogy két szektort szándékomban áll megkülönböztetni egymástól, mivel szerintem nem moshatók egybe. Hadd ismételjem meg: ez a két fajta tevékenység, tehát a piacgazdaság és a kapitalizmus egészen a 18. századig csak a társadalom kisebbségét érintette: az emberi cselekedetek tömegét továbbra is az anyagi élet mérhetetlen birodalma foglalta magába, kebelezte be.*”³ (Kiemelés – P. I.)

¹ Milton Friedman neoklasszikus közgazdász a *Capitalism and Freedom* című munkájában a kapitalizmust azonosítja a piacgazdasággal, s a kapitalizmust a szabadság zálogának tartja. Egész sor napjainkban létező és tapasztalható példa van arra, hogy van ugyan kapitalizmus, piacgazdaság is (a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamait, vagy Kínát, Vietnámot vagy az afrikai földrész államait stb.), de szabadság korlátozott. Lásd: Friedman, M.: *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest. Akadémiai Kiadó–MET Publishing Corp. Florida–Budapest, 1996.

² Sartori, G.: *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 176.

³ Braudel, Fernand: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa Kiadó, 2008, 49.

A fentebbi hivatkozások három összefüggő, de mégis különböző dolgot emelnek ki: 1. a piaci rendszer az adott gazdaság egy szegmense, vagyis alrendszer alkot, 2. a piaci rendszer, mint alrendszer komponensei, a piacgazdaság s a kapitalizmus nem azonos tevékenységek, 3. a társadalom alapja, a termelés és a piacok önellátó hálózatával átszőtt tevékenység, amit Braudel „anyagi életnek” (*vie matérielle*) nevez. Braudel az általa vizsgált korszak (15–18 század) bizonyos folyamataira „egyedi megnevezéseket” használt, (*vie économique, vie matérielle*), mivel mint mondja „csak meglehetősen abszurd módon lehetne őket a piacgazdaság megszokott fogalma alá sorolni”.⁴(Kiemelés – P. I.) Ha az adott időszakban sem a piacgazdaság sem a kapitalizmus megszokott fogalma nem alkalmas, akkor a kérdés az, hogy a piaci alrendszeren belül, miért tesz különbséget mégis a kettő között. A választ kettős (A és B) modellbe sűríti, az emberi, a gazdasági, a társadalmi kapcsolatok mentén, a nyitottság, a szabályozottság, a transzparencia, az átláthatóság kritériumai szerint, amelyet a jobb áttekintés végett egy általunk szerkesztett ábrán mutatunk be:

A piaci rendszer struktúrái

<i>Felsőszínt (B modell), kapitalista szféra:</i>	nem transzparens, nemzetközi, monopóliumokon alapul, hatalom közeli, játéktérré globális.
<i>Alsószínt (A modell), piacgazdaság szféra:</i>	1. transzparens, konkurencián alapul, szabályozott, nyílt, lokális, regionális, nemzetközi. 2. mindenkori anyagi élet, nélkülözhetetlen önellátás szférája, termelés-fogyasztás <i>alapszintje</i> , lokális.

Az egyes szintek leírásából, láthatóvá tehető, hogy a piaci rendszer struktúrájának alapját az alapszint és az alsószint konfigurációja képezi. A társadalmi beágyazottság – kívülálló empirikus paradigmára alkalmazva⁵, azt mondhatjuk, hogy a termelés-fogyasztás bázisán kialakuló lokális, regionális, nemzetközi piacok (vásárok) transzparens, nyílt, szabályozott, konkurencián alapuló hálózata a beágyazottság modelljét ábrázolja, azt a szerves hosszú tartamú folyamatot, amelynek talaján kibontakozik a piacgazdaság és rátelepszik a kívülálló kapitalista szféra szűk szegmense. Mindenegyes alkalommal, ha válságok szakítják meg a piacgazdaság és a kapitalista enklávé normális működését, az önellátó termelés és fogyasztói piacok a menhely, ahonnan újból ki lehet indulni, amire támaszkodva lendületbe lehet hozni a másik két szférát. Mai értelemben ez lenne a kis- és közép vállalkozók terepe,

⁴ Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 56.

⁵ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987.

amelynek korai hordozói azok, akik a piac világához tartoznak, akik onnan teremtik elő „mindennapi kenyérüket:” a házaló, a kézműves-boltos, kereskedő-boltos, a mindennap nyitva tartó boltos, ahol a csere és hitel összekapcsolódik. Ide tartoznak a rögzített időpontú vásárok és börzék szereplői, akik a nagykereskedelmet bonyolítják le. Braudel az alapszintről kibontakozó piacgazdaság két további interaktív szféráját emeli ki: a piacok, boltok, házalók és a városok, börzék. A motor szerepét, akik a tempót diktálták a kézműves boltok, s a városi piacok, s a fellendülés közvetlenül ebben a szférában volt tapasztalható 1400 után. Az egyén attól függően részese a cserének, hogy az alsó szintű, elemi piacok melyik oldalán helyezkedik el, ugyanis ez két irányban is nyitott: ha a földműves például termése egy részét rendszeresen áruba bocsátja (ruha, szerszámvásárlás végett), akkor a piacalkotó része. Ha viszont visszatér aratásra s egyéb idénymunkákra, akkor átlépi a piac határát de a másik irányba. Ha pedig azért megy a vásárba, hogy apróságokat adjon el (zöldség, baromfi, gyümölcs, tojás), hogy így jusson hozzá az adófizetéshez, szerszámokhoz szükséges pénzhez „épp csak megérinti a piac alsó korlátját”, de lényegében az önellátás „hatalmas birodalmán belül marad”.⁶

A piaci alrendszeren belül, időben a piacgazdaságnak mintegy négyszáz évre (1400–1800) volt szüksége lassú, töréseket sem nélkülöző kibontakozáshoz, ahhoz, hogy összekapcsolja a vásárhelyeket és a városokat, szervezze a termelést, irányítsa és ellenőrizze a fogyasztást. A termelés és fogyasztás között, ha lassan is a piacgazdaság lesz összekötő kapocs, a hajtóerő, az életerős, keskeny övezet, amelyből „az ösztönzések, az eleven erők, az újdonságok, a vállalkozások, az új tudatformák és a növekedés ered, sőt maga a haladás is belőle fakad”.⁷ A fellendülés, amely a 16. században tapasztalható volt, a nemzetközi vásároknak köszönhető, ők a főszereplők, ellenőrzésüket a nemzetközi pénzügyi manőverek mesterei, a genovai bankárok tartották kézben. Azonban a folyamat megakadt, az itáliai (piacenzai) vásárok szerepét Amszterdam veszi át, mégis van folytonosság az itáliai kezdetek és Amszterdam között, ezt a boltok virágzása biztosítja. Ami azt jelenti, hogy a gazdasági aktivitás az árukereskedelemhez, vagyis „a kereskedelem elemi formájához való határozott visszatérése alapján”. Nem szakad meg tehát a piacgazdaság alapvető funkciója a termelés és a fogyasztás közötti kapocs szerepe, azonban a 19. század előtt egészen vékony réteget képez az önellátó „anyagi élet” „óceánnyi” tömegében.⁸ Ezek látványos jelenségek voltak, amelyek a kortársakat is lenyűgözték, így érthető, mondja Braudel, hogy mi mást tanulmányoztak már az első közgazdászok, mint a piaci keresletet és kínálatot. A piacgazdaság azonban „részleges”, tehát a gazdasági élet csak bizonyos része, és nem egésze között teremt kapcsolatot, következésképpen „tökéletlen” a konkurenciából fakadó előnyei ellenére, más szóval szektorális tevékenység. S uralmának kizárólagosságában vetet hit,

⁶ Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 29.

⁷ Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 28.

⁸ Uo. 51.

már csak azért sem indokolt, mert önmagában nem egyensúlyteremtő, a kereslet – kínálat versenye nem egyenlíti ki az árszint különbséget, ugyanis a piacgazdaság által átfogott terület nemcsak hogy keskeny, de különböző hatalmi (politikai, gazdasági) beavatkozások révén manipulálhatók is.⁹ A termelést és fogyasztást összekapcsoló tevékenység, tehát a tulajdonképpen piacgazdaság, magába foglalja a mindennapos piaci cserét, a helyi kereskedelmet, a kis és nagyobb távolsági áruszállítást (fa, gabona) és azt a kereskedelmet, amely rendszeres, rutinszerű, megtervezett, a nagy- és kiskereskedő számára egyként nyitott és transzparens.¹⁰

Ezzel szemben a tőkés, „B” modell a jellemzője, hogy nem nyitott, nem transzparens, vagyis olyan csere, amely kibúvik az ellenőrzés alól.¹¹ A folyamat azzal kezdődhet, hogy a nyitott, lokális, transzparens társadalmilag beágyazott piacon kívülálló kereskedő, megkerüli, s magától a közvetlen termelőtől vásárolja fel olcsóbban a terméket, és aztán maga adja el a vásárlóknak: ez az egyszerű csalás, amely ha elterjed,

⁹ „Mi egyebet jelentett a városok gazdaságpolitikája, mint a piacok szigorú felügyeletét, az élelmiszer-ellátás és az árak ellenőrzését? Ha egy fejedelem tetteiben valamilyen gazdaságpolitika körvonalai kezdtek kibontakozni, az nem a nemzeti piac – a nemzeti lobogó – védelmével, a külső és belső piachoz kötött nemzeti ipar fejlődésének előmozdításával kapcsolódott össze? Csak a piac e keskeny és érzékeny övezetében volt lehetséges és ésszerű cselekedni. Mint a gyakorlat mindennap mutatta, hatnak rá a meghozott intézkedések. Úgyhogy okkal vagy sem az emberek végül elhitték, hogy az árucsere mint egyensúlyteremtő erő önmagában döntő szerepet játszik: elhitték, hogy a verseny révén, egymáshoz igazítva a keresletet és a kínálatot, kiegyenlíti az árszint-különbségeket: elhitték, hogy a piac egyfajta rejtőzködő és jóindulatú isten (az Adam Smith-féle 'láthatatlan kéz' vagy a 19. század önszabályzó piaca), ugyanakkor a gazdaság záróköve, csak a *laisse faire, laisser passer* elvéhez kell tartanunk magunkat. Van ebben némi igazság, no meg persze rosszhiszeműség és önámítás is. Elfelejthetjük-e, hányszor befolyásolták, hányszor manipulálták a piacot, hányszor rögzítették *de facto* vagy *de iure* monopóliumok önkényesen az árakat? Először is: elfogadom ugyan a piac – „az első számító gép az ember szolgálatába” (Oskar Lange) – konkurenciából fakadó előnyeit, de azért már most fel kell híonom a figyelmet arra, hogy a piac tökéletlen kapocs a termelés és a fogyasztás között – már csak azért is, mert részleges marad. Hangsúlyozom: részleges. Nem tagadom, hiszek a piacgazdaság erényeiben és fontosságában, de nem hiszek uralma kizárólagosságában. Ebben a felfogásban az sem ingat meg, hogy a közgazdászok érveléséhez még nem olyan régen is egyedül a piacgazdaság sémája és tanai szolgáltatták a kiindulópontot.” Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 53–55.

¹⁰ Példaként említi a 17. században a baltikumi gabonaszállítást Danzingból Amszterdamba, ez a kereskedelem transzparens, az árgörbék Danzingban és Amszterdamban szinkronban vannak egymással, a haszonsáv biztos és mértéktartó. Hasonlóan az olaj- és borkereskedelem Dél- és Észak-Európa között (az istriai fehérbort rendszerességgel szállító német „székérflottára” utal). Ennek a „transzparens” cserének példája a kisvárosi piac is, amely kiszámítható szerény nyereséggel folyt, amely a helyben lakó termelőket (parasztok, kézművesek) s a vidék klienseit foglalta magába. Néha megjelenik ezen a piacon a kereskedő, a közvetítő is. Vö. Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 60–61.

¹¹ A folyamatot támogatták az olyan csapások, mint az éhínség a mediterrán medencében (1590-ben), amikor a nagy fogyasztói bázissal rendelkező nemzetközi kereskedők gabona szállítmányaikkal letérnek a szokásos útvonalukról, s ezzel rakományaik értéke négyzere-sére emelkedett. Vö. Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 61–62.

felhajtja az árakat.¹² A cserék vertikumában, hierarchiájában a magasabb szintet a „B” modell képviseli, ez válik uralkodóvá, tegyük hozzá, nem minősége miatt, hanem hatalom-közelsége és „körforgási szférája” miatt.¹³ Az angol történészekről tudjuk, hogy a 15. századtól a hagyományosan nyilvános piac (*public market*) mellett egyre inkább teret nyer a magánpiac (*private market*), amit Braudel „*ellenpiacnak*” nevez.

A kereskedelemnek ebben a formájában, a kollektív, nyilvános piactól eltérően a cseretranzakciók egyénileg történnek, amit jól dokumentálnak a felek által aláírt papírfecnik eltérő értelmezései, s az ebből származó peres eljárások sokasága. Tehát itt az egyenlőtlen cserével van dolgunk, amelyben kevés szerepe van a versengésnek, a „piacgazdaság lényegi törvényének.” Ebben a szektorban a kereskedő ugyanakkor kettős előnnyel rendelkezik: „szétszakította a kapcsolatot a termelő és a mindenkori fogyasztó között (mivel csak ő ismeri a lánc mindkét végén a piaci feltételeket, s így a várható nyereséget is), *ultima ratio pedig az, hogy neki van készpénze.*”¹⁴ A kereskedelemnek ez a típusa, azért is számíthatnak elfogadottságra, mert biztosították a nagyvárosok élelmiszer-ellátását, háborúk finanszírozását, ami arra ösztönözte a hatóságokat, a hatalmakat, hogy eltekintsenek vagy legalább is enyhítsék ellenőrzésüket felettük. Minél hosszabbra nyúlnak a láncok a termelés és a fogyasztó között, „*minél nagyobb mértékben kerülnek ki a szokásos szabályok és ellenőrzések alól, annál világosabban bukkan felszínre a kapitalista folyamat.*”¹⁵ Konkrét formában ez a tevékenység a távolsági kereskedelemben, *Fernhandel*-ben nyilvánul meg, illetve abból nő ki. A térbeli működési terület lehetővé teszi a kereskedő számára, hogy válasszon, „*ő pedig a sok közül a legnagyobb profittal kecsegtető lehetőséget fogja választani.*”¹⁶

A profit kulcsa, a választási lehetőség korlátlan módja mellett, főleg abban van, hogy a távolsági kereskedelem csak néhány kézben összpontosul, mint Braudel megjegyzi, abban nem vehetett részt akár ki. Ezzel szemben a piacgazdaságban a „*helyi kereskedelem [...] sokak között oszlik meg.*” Nem véletlen, hogy a „*nagykereskedők csoportja a világon mindenütt határozottan elkülönült a többi kereskedőtől.*” *Kivülállóságuk* további jellemzői, hogy szűk kört alkottak, s mindig a távolsági kereskedelemben voltak érdekelték, ők a fejedelmek barátai, az állam szövetségesei és haszonélvezői, s már kezdettől fogva

¹² Uo.

¹³ Az „*körforgási szférát*” a Braudel a következőképpen írja le: a vándorkereskedők otthonukban keresik fel a termelőt, közvetlenül a parasztoktól vásárolnak (gyapjút, kendert, lábasjóságot, bőrt, árpát, búzát, baromfit stb.), sőt olykor előre megveszik termékeiket, a gyapjút birkanyírás előtt, a gabonát amikor még lábon áll. Egy egyszerű papírdarab hitelesíti a falus kocsmában vagy a birtokon megkötött szerződést. A felvásárolt terméket bárkán, málhás jószágon nagyvárosokba vagy az export kikötőkbe szállítják. Pl. Párizsba, Londonba, Segoviába a gyapjút, Nápolyba a búza, Apuliába az olaj, Indonéziában a bors a vezető árucikk. „*Ha vándorkereskedő nem szánja rá magát közvetlenül a mezőgazdaság kiaknázására, akkor a piac mellett, a piac szélén,*” de „*leggyakrabban a fogadóban tartja találkozóit: a fogadók a váltóállomások és a szállítások boszorkánykonyhája.*” Uo. 63.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 64.

¹⁶ Uo.

átlépik a nemzeti korlátokat, s jól megértik egymást a külhoni központok üzletembereivel.¹⁷ Egyfajta *korlátozott szolidaritás* kapcsolja össze őket. Ez a tevékenységforma úgy tűnik időt álló, sőt térben folyamatos terjeszkedése során sem változtat a profit felhalmozás alapvető lényegi mechanizmus módozatain, a kifejlesztett technikák mint ha egyfajta állandóságát tapasztalnánk, tehát semmi „új” nincs benne. *„Ezer eszközük van arra, hogy a maguk számára kedvezően játsszák ki a szabályokat: hitelmanipulációval, a jó és rossz pénz átváltásának gyümölcsöző játékával, amelynek során a jó arany- és ezüstpénz, a nagyszabású tranzakciók, tehát a Tőke felé, a rossz rézpénz pedig az alacsony fizetések és mindennapos pénzforgalom, vagyis a Munka felé áramlik. Információ, intelligencia és kultúra terén mindenkivel szemben fölényben vannak. S mindent megragadnak maguk körül, amit arra érdemesnek tartanak: földet, ingatlanokat, földjáraadékat [...] Kinek is lehetne kétsége afelől, hogy a monopóliumok fölötti rendelkezés révén vagy pusztán a szükséges hatalom birtokában tíz esetből kilencszer leradírozzák a konkurenciát?”*¹⁸ (Kiemelés – P. I.)

A Tőke és a Munka kapcsolatát egy szigorú hierarchikus specializáció szövi át. Az áru- és cserevilágában a hierarchia alján a legnyomorúságosabb foglalkozás a hordár, a rakodómunkás, a házaló, a fuvaros, a matróz, azután jön a pénztáros, a kiskereskedő, az ügynökök, az uzsorások, és csúcson a nagykereskedő-kapitalista. A specializáció, a feladatok szelvényesítése az egész kereskedőtársadalmat áthatja, kivéve a csúcst. A csúcs pozíciója a modernitás és azt követő időszakban is alig változik. A folyamat háttérében, Braudel a tőkefelhalmozás módja jelöli meg: a kereskedő amíg meg nem gazdagodik több lábon áll (hajótulajdonos, biztosító, kölcsönző és hitelező, állami haszonbérő és bankár, ipari vállalkozó), ha viszont elég tőkét halmozott fel ki lép a specializáció világából és át lép a nem-specializálódás világába, nagykereskedővé válik. Ettől kezdve *„minden jó üzletben ami csak adódik számára kompetens lesz.”* Braudel, tehát a megszokott magyarázatokkal ellentétben a kereskedő nem-specializálódását nem a kockázat csökkentéssel hozza összefüggésbe, hanem azzal, hogy a kereskedő által „belátható ágazat” nem eléggé fejlett ahhoz, hogy lekösse energiáit. A „tegnapi” kapitalista ugyanakkor, mint azt sokan gondolják, nem szenvedett tőkehiányban, tehát nem érvényes hosszú felhalmozási idő elmélete. A kereskedelmi levelezések, a kamarák memorandumai

¹⁷ Ezt a jelenséget Németországban a 14., Párizsban a 13., Itália városaiban a 12. századtól figyelhetjük meg. A 17. században a fűszerkereskedelem a pénzgazdaság főágazata. Az iszlám világban *tayir* saját házából irányítja ügynökeit és megbízottjait, ez a kereskedelem már akkor rögzített központú volt, s export-import kereskedelmet folytattak, akkor amikor Nyugaton még meg sem jelentek az első nagykereskedők. Indiában, Agra városában a kereskedőt *sogador*-nak nevezték, de néhányat *katari* névvel illették, ez utóbbi a legmagasabb cím azok között, akik a kereskedelem művészetét űzték. A nyugati szókészletben is különbséget tettek a kis- és nagykereskedők között: a 17. században francia *négociantot* a *katari*tól, Itáliában a *mercante a taglio* és a *negoziante* között, Angliában *tradesman* és az exporttal, távolsági kereskedelemmel foglalkozó *merchant* között, Németországban a *Krämer* és a *Kaufmann* (*Kaufherr*) között. Uo. 66.

¹⁸ Az egyszerű halandó számára, írja Braudel, ezek a játszmák idegenek és titkosak volta, valahogy úgy, mint amilyenek a Nemzetközi Fizetéskiegyenlítési Bank ultratitkos bázeli tanácskozásain elhangzottak. Uo. 68.

jelentős nagyságú befektethetetlen tőkékről írnak.¹⁹ A pénz-kapitalista csak a 19. században lett sikeres, az is csak 1860 után, amikor a bankok magukhoz ragadták az ipart és a kereskedelmet, s amikor a gazdaság annyira megerősödött, hogy fenn tudta tartani ezt a struktúra-szegmenst.²⁰

A megerősödés folyamatát jól illusztrálhatja az angol példa, mely egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a társadalomba beágyazott gazdaság mikro-makroszintjeinek összejátszása – a hagyományos angolszász család – és háztartás modell bázisán, – hogyan bontakoztatja ki azt a fejlődést, amelyre mind a mai napig hivatkozunk: *„Az angol gazdaság minden szektora képes volt megfelelni a hirtelen termelési boom támasztotta követelményeknek, még pedig fennakadás és összeomlás nélkül. Vajon nem az egész nemzetgazdaságban kell-e megelniünk ennek okát? Ráadásul az angol textil forradalma alacsonyabb szintről, a mindennapi élet szintjéről szökött szárba. Újításai többnyire a mesteremberek munkája által jöttek létre. A gyárosok jelentős hányada származott szegény néprétegekből. A befektetett – és kölcsönként egyébként könnyen megszerezhető – tőke mennyisége kezdetben kevés volt. Nem London felhalmozott gazdagsága vagy kereskedelmi és ipari kapitalizmusa idézte elő ezt a bámulatos átalakulást: London csak az 1830-as évek után szerezte meg az ipar irányítását. Tehát a csodálatos és nagyléptékű példáját látjuk itt annak, hogy azt, amit majd ipari kapitalizmusnak fognak nevezni, a piacgazdaság és az őt vállain hordó gazdaság ereje és életképessége támogatta, de segítette a kicsiny, ám innovatív ipar ereje és életképessége, valamint a termelés és az árucseré egész folyamata is. Ez a kapitalizmus csak az őt fenntartó gazdaság lehetőségeinek mértékében indulhatott növekedésnek, formálódhatott ki és erősödhetett meg.”*²¹ A kapitalizmus, tehát az *„anyagi élet és a koherens piacgazdaság kettős rétegén nyugszik, s a magas profitráta övezetét képviseli.”*²² P. Bergerrel szólva, a kapitalizmus vidékről megy a városba, és nem fordítva.

A kapitalista fogalmának jelentését a Braudel a tőke és a tőkés szavakban jelöli meg. A tőke konkrét, valóságos, az azonosítható pénzforrások halmaza, a tőkés pedig az a személy, aki a tőkét a termelés folyamatába befekteti és ezáltal irányítja a termelést vagy legalábbis szeretné irányítani. A kapitalizmus pedig *„nagyvonalakban – de igen csak nagyvonalakban – az a mód ahogyan a tőkés szabályozza a tőke rendszerint nem túl alt-ruista célokért történő beillesztésének ezt a folytonos játékát”*.²³ A közgazdászok munkáiban a tőke (*capital*) fogalma a gazdaság alrendszerei mentén diverzifikált, a tőkefajtákról beszélnek, amit a szociológiai is átvett, s a közgazdászok sémái szerint különböztetik

¹⁹ Ezért esett kísértésbe a nagykereskedő, mondja Braudel, hogy a biztos beruházás és presztízst jelentő földet vásároljon (Anglia, Svájc), részt vegyen a városi ingatlan- és a bányaspekulációkba. Bizonyos kivételektől eltérően nem érdeklődik a termelés rendszere iránt, beéri a *putting out*-tal, a kézműves-termékek előállításának ellenőrzésével, hogy az értékesítés folyamatos legyen. Uo. 70.

²⁰ Uo. 72.

²¹ Uo. 119.

²² Uo. 123.

²³ Uo. 58.

meg (kulturális, politikai, szimbolikus stb., tőkefajták). A tőkefajták terminus a modernitás előtt időkben is, nemcsak a pénzfelhalmozást, hanem összes (korábbi) munka hasznosított és hasznosítható eredményeit is jelöli (ház, gabona, hajó, út stb.) Szűkebb értelemben azonban a tőkefajta terminus azt a tőkét jelöli, amely bekapcsolható a termelés és újratermelés folyamatába. A forgalomba nem kerülő pénz például már nem tőke, sem a ki nem termelt erdő, vagy nem hasznosítható gondolat. Tértől és időtől függetlenül minden társadalom állandóan tőkefajtákat halmoz fel, rendszeresen használja munkájához, újra alkotja, hasznot hozóvá teszi.²⁴

Kérdése az, mint azt bevezető sorainkban is jeleztük, hogy a piacgazdaságot és a kapitalizmus miért csúsztatják egymásba, mi motiválja egybemosásukat? Braudel úgy látta: egybemosásuk a középkortól napjainkig „azonos nyomvonalon” haladt, a kapitalistát „gyakran a gazdasági haladás motorjaként vagy annak gyümölcseként mutatták be. A valóságban azonban minden az anyagi élet széles talapzatán nyugszik. Minden akkor halad előre, ha az anyagi élet vitorláit szelet fognak: a piacgazdaság ennek a számlájára duzzadt meg hirtelen és feszíti ki köteleit.” A kapitalista pedig, aki rátelepszik a piacgazdaságra „ennek a folyamatnak hasznélvezője”.²⁵ (Kiemelés – P. I.). A kapitalizmus a piaci rendszer része, azonban a múltban és napjainkban is, szűk szegmenst alkot a rendszeren belül, csak kevesek kizárólagos területe. „A társadalom aktív cinkossága nélkül nem létezhetne. Valamilyen módon – többé-kevésbé tudatosan – az egész társadalomnak el kell fogadnia a kapitalista értékeket. Ez azonban nem mindig teljesül”.²⁶

Néhány pontosító észrevételt hadd iktassunk közbe, amelyek a körülmények összjátéka és nem szándékolt következményei mellett, a gazdaságin kívüli tényezőkre hívja fel a figyelmet és a folyamat spontaneitását kérdőjelezi meg. Láttuk, hogy a kapitalista tevékenység gyökerei a távolsági kereskedelemben keresendők, lényege a szállítás, bizonyos javak nehezek, romlandók, terjedelmesek emiatt nem szállíthatók nagyobb távolságból, más javak kívánatosak ugyan, de hiányoznak földrajzi, klimatikai stb. eltérések miatt. Ebből adódóan ennek a tevékenységnek a funkciói is különböznek a helyi (belföldi) beágyazott piacokétól. Az ilyen kívülálló tevékenységnek nem kell kompetitívnek lennie, ennek ellenére a barteraktusok révén a politikai hatalom jóváhagyásával gyakran alakíthat ki piacokat (kapukat). A behozott javak jelentős része, csak bizonyos csoportok, az elitek számára hozzáférhető, megvásárolható. Innen eredendő hatalom-közelsége, presztízse. Másfelől a helyi kereskedelemben a tranzakciók nyilvánosak, a közvetítőket kizárták, a kereskedelmet ellenőrizték a magas árak elkerülése végett. A kívülálló távolsági kereskedőt – fűszer, sózott hal, bor stb. – a kapitalista jellegű és a nagybani kereskedelmet ki

²⁴ Keynes 20. század társadalmának gazdaságára vonatkozó megállapításait a modernitás előtti idők számításai is igazolják: „Minden társadalom három-négy évnyi fölhalmozott munkával rendelkezik tartalékként, amit a termelés zavartalan biztosítására fordíthat: e célra egyébként csak részlegesen mobilizálja, nyilvánvalóan sohasem teljesen a nemzeti vagyont”. Idézi: Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 59.

²⁵ Uo. 73.

²⁶ Uo. 73–74.

is tiltották a helyi piacokról, emiatt sem érintette a helyi szabályozás. A kapitalista kereskedelem volumenének növekedésével párhuzamosan, tovább szigorodott az import javak tiltása a helyi piacokon. A gyakorlatban, mint Polányi a továbbiakban megjegyzi, azt jelentette, hogy a „város minden lehetséges módon akadályozta a kapitalista kereskedőt”, aki érdekelt volt a belső piac felszabadítására. „A 15. és 16. században az állam elszántan ráerőltette a merkantilista rendszert a hevesen protekcionista városokra és fejedelemségekre”, a kétfajta kereskedelem határait lebontotta, „s ezzel megtisztította az utat a nemzeti piac előtt”.²⁷ (Kiemelés – P. I.) Mindez a központosított állam létrejöttével vált lehetővé, amely ellenőrzése alá vonta az uralmi területének erőforrásait, hogy „biztosítsa hatalmát a külsővilágban.” Az állam, amely létrehozta és egységesítette gazdaságilag is a nemzeti teret, két összefonódó, kortársak számára ismert veszélyt kellett megoldania: a verseny ne vezessen monopóliumokhoz. „A gyógyír a gazdasági élet teljes körű szabályozása volt.” Ugyanis a monopóliumok létszükségleteket érintettek, így veszélybe sodorhatták a társadalmat.²⁸ Ezzel ugyan a versenyt nem iktatták ki, csupán a szabályozás hagyományos városi módszereit terjesztették ki a nemzeti terület egészére. A piaci rendszerben „nagy átalakulás” a 19. században következett be, amikor az ipari forradalom nyomán, elsősorban az angolszász világban, megjelenik az önszabályzó szabadpiac, ez azt jelentette, hogy a piacgazdasági szegmensnek „az ipar minden elemét magába kell foglalnia, beleértve a munkaerőt, a földet és a pénzt is.” Mindezek a „fiktív árucikkek” nélkülözhetetlen elemei az iparnak, amelyeket áruvá kell alakítani, ahhoz hogy a termelés folyamatát, a termelés és eladás szerint megtudják szervezni.²⁹ „Az egész társadalom nyereség és profitelv szerinti megszervezésének messzemenő következményei” voltak: „a népesség hagyományos karaktere elpusztult, tagjai új típusú emberekké váltak: vándorlókká, nomádokká, olyanokká, akikben nincs önbecsülés és fegyelem, akik durvák és érzéketlenek, mint a munkás és a tőkés.”³⁰ (Kiemelés – P. I.) Paradox módon nemcsak a társadalom szövetét, hanem a kapitalistát is védeni kellett az önszabályzó szabadpiac romboló hatásától. További paradoxon, hogy *laissez faire* gyakorlatának a gazdasági liberalizmus hívei sem lelkesedtek, már csak azért sem, mivel az állam hozta létre. Ennek ellenére a tipikus utilitáriánus liberálisok számára mégiscsak a kormányzat biztosíthatta a legnagyobb boldogság elérését. „Bentham úgy vélte, hogy az anyagi jólét vonatkozásában a törvényhozás hatása a 'nullával egyenlő' 'a rendőrminiszter' öntudatlan hozzájárulásához képest.” Tehát a sikerhez a hajlandóság, a tudás, a hatalom szükséges, az utóbbi kettőt az állam „jóval olcsóbban” biztosítja, mint a magán személyek. Mindez azt is jelentette, hogy a parlament helyett, inkább az állami igazgatási szervezetekben látták az önszabályzó szabadpiac „élénkítőszert”.³¹

²⁷ Polányi K.: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és társadalmi gyökerei.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 96–97.

²⁸ Uo. 98–99.

²⁹ Uo. 105–107.

³⁰ Uo. 173.

³¹ Uo. 185.

A modern állam függetlenül, hogy milyen rendszerlogika szerint működik (demokrácia, diktatúra, autoritáriánus, totalitáriánus), megörökölte a kapitalistát, igaz néha ellene is dolgozik. A kapitalizmus csak akkor győz – mondja Braudel – ha azonosul az állammal, „amikor maga lesz állam.”³² Akárcsak a kultúra, a vallás esetében az „állam egyensúlyállapota és ellenálló képessége függvényében, hol kedvez a pénzvilágnak, hol meg ellenséges iránta.”³³ Ezen az ambivalens viszonyon a protestáns puritanizmus sem változtatott. Braudel Weber tévedését abban látja, hogy „eltúlozta a kapitalizmusnak mint a modern világ előmozdítójának szerepét.”³⁴ A kapitalista „sorsának alakulását a társadalmi hierarchiák csúcsával való érintkezése”, ahhoz való közelsége döntötte el³⁵ (Kiemlés – P. I.) Azonban a hierarchiákat a kapitalizmus nem törli el, ledönt néhányat, de annál erősebbeket hoz létre, bizonyos esetekben át is örökíti őket, biztosítva ez által folytonosságukat, mindezen fejlemények helytől és időtől befolyásoltak. Európában és majd az atlanti térség egészében úgy alakultak a körülmények, hogy a hierarchia csúcsa kedvezett a kapitalistának, egymásután vagy egy időben támaszkodhatott, a helyi kereskedelemre, az uzsorára, a távolsági kereskedelemre, a megvehető, korrupt hivatalnokokra, a földre (mindig megtérül, s presztízst biztosít). Például Európában a feudális rendszerből a modern rendszerbe való átmenet során, átörökítette a hierarchiákat: a föld tartós, a földesúri családoknak kedvező formájának megtartása nem véletlen, hiszen a pénzvilág ezen privilegizált osztályon élőködött évszázadokon át. Némi- leg hasonló a helyzet a posztkommunista hierarchiával is: nyugati magán, privát (sőt állami) tőke mondhatni hathatósan közrejátszott a korábbi nomenklatura elit átörökítésében, közreműködésükkel átvette a szocialistának nevezett államkapitalizmus szinte összes monopóliumait, illetve tulajdonosi-ellenőrző csere történt.

³² A kapitalizmus első nagy korszaka az itáliai városállamok (Velence, Genova, Firenze) fénykora, amikor a hatalom a pénzarisztokrácia kezében van. A 17. században Hollandia a régensek arisztokráciája az üzletemberek, kereskedők, pénzkölcsönzők javára kormányoznak, gyakran utasításaik szerint. Angliában 1668-at követően, a Dicsőséges Forradalommal szintén az üzleti világ színrelépését hozza, Franciaországban csak 1830-as júliusi forradalommal telepszik meg az üzleti világ a kormányzati pozíciókban. Braudel: *A kapitalizmus dinamikája* i.m., 74–75.

³³ A vallás elvi alapon ellenezte a piaccal, pénzzel, spekulációval, uzsorával kapcsolatos „újításokat, az egyház viszont kiegyezett, elfogadott (II. vatikáni zsinat) egyfajta *aggiornamentó*-t (felzárkózást, alkalmazkodást a korhoz) vagyis *modernizmust*, de továbbra is ellenezte a kamatra adott kölcsönt, az uzsorát. Uo.

³⁴ Az északi protestáns országok nem tettek egyebet, írja Braudel, minthogy átvették a Mediterráneum régi kapitalista központjai által játszott szerepet. Nem fedeztek fel semmi újat sem a technika, sem az üzletvezetés terén. Amszterdam Velencét másolta, később London Amszterdamot, aztán New York Londont. Annyi történt, hogy mindenegyes alkalommal a világ gazdaság súlypontja áthelyeződött, amit olyan „*gazdasági okokkal*” idéztek elő, amelynek „az égvilágon” semmi köze nem volt a kapitalizmus valamiféle sajátos vagy titkos tulajdonságához. A súlypont a 16. század végén a Földközi tengerről az Északi tengerre helyeződött át, ami egyben léptékbeli változással járt együtt, az atlanti térség felemelkedése, a kibővült eszköztár szolgált alapul a kapitalizmus térnyerésének. Uo. 76.

³⁵ Uo. 77.

A kapitalizmus kialakulásától kezdve néhány olyan jellemzőt mondhat magáénak, amely helytől és időtől független. Éspedig: a.) az erőforrások és lehetőségek nemzetközi léptékű kiaknázására épül, világmértékben létezik, univerzalizmusra törekszik. b.) mai napig makacsul bízik de jure és de facto monopóliumokban, születése óta mindmáig megkerüli a piacot, s a tőkét és hitelt használja a külföldi piacok megszerzésének és ellenőrzésének eszközéül c.) nem települ rá a teljes gazdaságra és a munka egész világára, soha sem foglalja egybe mindkettőt egy saját maga irányította tökéletes rendszerbe.³⁶

A piaci rendszer-struktúra együttesébe integrálódó, pontosabban arra rátelepedő, annak „nedveit szívó” kapitalista szegmensen kapcsolatosan a 18. század végétől napjainkig a társadalomtudományokban különböző belátások láttak napvilágot. A tulajdon és a szabadság perspektívájából a klasszikus liberalizmus csak a *protektív* tulajdont ismerte, mint a szabadság garanciáját. A tulajdon izolált gazdasági eszméje a maga kapitalista implikációval fel sem merült. A protektív tulajdon az egyént védte az állam és a kereskedő manipulációival szemben, tehát funkciója nem *produktív*, „beruházásra szánt” tulajdon volt.³⁷ Ahhoz azonban, hogy a kapitalizmus kialakuljon – mondja Sartori – át kellett lépni a használatra, fogyasztásra termelő (protektív) gazdaságról a beruházásra, befektetésre szánt (produktív) gazdaságra. Az ipari forradalmat megelőzően, a gazdasági gépezet „kerekei” a kereskedelem (a felvásárlás), a szállítás és a viszonteladás: – körvonalazódott „egyfajta finánckapitalizmus is”, de mindig elakadt.

A változás a befektetésre szánt pénz (ipari- és finánckapitalizmus) megjelenésével következik be, amikor a magántulajdon kilép a ház keretei közül, kapitalista jelleget ölt, s külső hatalomként konstituálódik. Eredetileg a ház ura (*dominus*) gondoskodott nemcsak családjáról, hanem mindenkiről, aki birtokán élt, tehát kötelezettségei voltak. A kapitalista tulajdonos a parancsolásnak ezt a módját megörökli, azzal a különbséggel, hogy már a családon kívül is parancsolhat, miközben a parancsait végrehajtókkal szemben nincsenek kötelességei, bármikor munkanélkülivé teheti őket. Mindez Sartori szerint „óriási és pusztító változás”.³⁸ Ezt az „urasági kapitalizmust” az „anonim kapitalizmus”, az ún. „menedzserek forradalma” váltotta fel, amely azt a megtévesztő láttszatót kelti, hogy „megszünteti a tulajdon hatalmát és tulajdon nélküli hatalommá alakítja.”³⁹

A fentebbi hivatkozásokból is látható, hogy a piaci alrendszerben, a piaczgazdaság és a kapitalizmus szegmensek kibontakozása és térnyerése nem abban az értelemben spontán, és önszabályzó „*mint a fű, ha lelegelték a kecskék.*” A piaci alrendszer „történeti alakulat”, létrejöttének minimum három feltétele van: 1.) megfelelő jogrendszer, amely biztonságát garantálja, 2.) vállalkozó embertípust igényel, azt a típust, amely kockázatot,

³⁶ Uo. 121–122 és 124.

³⁷ Sartori: *Demokrácia* i.m., 190.

³⁸ Uo. 243.

³⁹ Uo. 188. és 245.

tehát nem spekuláns, ügyeskedő (Az ügyeskedőből lett vállalkozó úgy viszonyul egymáshoz mint az uzsorás a bankárhoz). A vállalkozót kezdeményező szellem, előrelátás, kalkulálás, irányítói képességek jellemzik. 3.) a piaci rendszer feltételezi a fogyasztók-termelők univerzumát, akik válaszolni tudnak az árak jelzéseire.⁴⁰ A felsorolt weberiánus feltételek, ha nem is mindegyikének létrehozásához, mint láttuk, gazdaságon kívüli tényezők közreműködésre volt szükség. Ez pedig a politika és gazdaság viszonyát érinti. A két szféra közel áll egymáshoz, mégsem azonosak, annak ellenére, hogy Adam Smith óta a láthatatlan kéz működésébe mindig beavatkozott a „látható kéz”, az állam. *„A laissez faire maga is az áru akadályainak elhárítására irányuló beavatkozások terméke volt. [...] A 'liberalista' államok pedig azért avatkoztak be a szabadpiaci működésébe, hogy 'megszabadítsák' azt monopolista bűnöktől és egyéb bajoktól”*.⁴¹ Pontosítás végett, a kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mi nem tartozik egy társadalomban a piaci alrendszer szférájába: minden ami a „közjavak” fogalmába vonható, vagyis tegyük hozzá a sokféle társadalmilag-kulturálisan meghatározott szükséglet, újabban az olyan „externáliák”, mint a környezetvédelem. A sokféle szükséglet, amit a piaci rendszer nem elégít ki, arra utal, hogy a *„piac elsősorban a termelői szektor azon alrendszere, amely a javak (nem szükségszerűen a szolgáltatások) termelőit összeköti e javak fogyasztóival”*.⁴² Viszont a piac versenyszabályoknak alávetett, s a verseny struktúra logikájából következik, hogy mindenkire érvényesek a játékszabályok, azonban tény, hogy ezek megkerülhetők. A verseny monopolhelyzetben sem iktatható ki, mivel a versengés strukturált, s a piaci rendszert nem az éppen aktuális versengés tartja fenn, hanem a mindenkori verseny a rendszeren belül.⁴³ Hayek⁴⁴ is arra belátásra jutott, hogy a piaci rendszeren belül interakcióban lévő beszéd-cselekvő alanyok felfedezési folyamatban, egy információ egyszerűsítő mechanizmusban vesznek részt, mivel a piac nemcsak termeli, egyszerűsíti, hanem hitelesíti és cáfolja is az információkat, ezzel minimalizálja a költségeket.⁴⁵ Sartori összegzésében *„a piac 1. az árak és költségek számításának egyetlen alapja, 2. nincsenek irányítási költségei, 3. rugalmas és érzékeny a változásra, 4. kiegészíti a választás szabadságát, 5. végtelenül leegyszerűsíti az információt, 6. megteremti az esélyegyenlőség feltételeit, mivel nem ismeri el a születési és rendi egyenlőtlenségeket, az egyenlő indulási feltételeket, az anyagi egyenlőséget stb.”*⁴⁶

Mіндеzen erényei ellenére, mégis ellenszenvet vált ki a rendszeren belül érvényesülő verseny strukturáltsága, ebből adódó „kegyetlensége.” Ennek többféle oka lehet. Sartori úgy látja, hogy a piac kegyetlenségében a társadalmi, kollektív kegyetlenség nyilvánul meg, mivel az ügyetleneket kizárja, süket az individualizmusra, ergo kollektív érde-

⁴⁰ Uo. 240.

⁴¹ Uo. 176.

⁴² Uo. 176.

⁴³ Uo. 179.

⁴⁴ Idézi: Sartori: *Demokrácia* i.m., 181.

⁴⁵ Az egyszerűsítés nagyságrendjéről lásd Pareto számításait. Idézi: Sartori: *Demokrácia* i.m., 182.

⁴⁶ Uo.

keket szolgál. A piaci rendszert nem értik, ugyanis a piaci rendszer az egyes szereplők motivációja ellenére kollektivista, a cselekvők által nem látott és nem szándékolt kimenetek körül forog.⁴⁷ Ennek megértése helyett „tőkésekre vadásznak. Ahelyett, hogy piacról beszélnének, tíz esetből kilencszer kapitalizmusról beszélünk. Tévesen. Tévesen, mert az ügy valódi főszereplője nem a tőkés. A magántőkés a piacon van, része a piacnak, és piacon belül alárendelt. [...] A piac, ne feledjük el, spontán rend, s anélkül született, hogy bárki kiagyalta vagy eltervezte volna. Nem a tőkésék találták ki a piacot: inkább a piac találta fel a tőkéseket. Ha a tőkéseket kiiktatjuk, akkor is szükség van olyan mechanizmusra, amely meghatározza a költségeket és az árakat, ösztönzi a termelékenységet, s egyáltalában megoldja azokat a problémákat, amelyeket a piac megold.”⁴⁸

Az idézetből több féle belátás is adódhat: 1. A beágyazottság-kívülálló ellentétpár oldaláról nézve, látnunk kell, hogy minden társadalmilag beágyazott gazdasági csoport kitermeli a maga kívülállóit, mert egymásra ható konfigurációjuk közös terepe, eredendően a piaci rendszer hierarchiájában elfoglalt funkciók és pozíciók különbözősége. Az általánosítás a tőkés és piaci rendszer kizárólagos azonosításának feltételezésén alapszik, noha a tőkés csak a piac rendszer egy szűkebb szegmensének cselekvő részvevője. A beágyazottak, régóta fennálló csoportok – legyen az lokális, regionális, nemzeti, – mindenkor és mindenütt normaszegőnek tekinti a kívülállót (etnika, vallási, kulturális, gazdasági csoportokat), akikre a *pars pro toto* (résszel magyarázunk az egészet) „torzító elvet” alkalmazzák (N. Elias). Más szóval a kapitalisták csoportját legrosszabb, legkárosabb piaci szereplők szerint ítélik meg. A középkorban, mint láttuk a kívülálló kereskedőt törvényileg is kirekesztették a lokális beágyazott piacokról. A későbbiek folyamán, a központosított állam létrejöttével a kapitalista is beágyazódott csoportok közé került, ennek ellenére kívülállósága továbbra is fenn maradt, most már a csoport egyes tagjainak tisztátalan versenyelőnyeit vetíti rá kollektív fantázia a csoport egészére. A tőkés csoportok multinacionális szerveződése, amelyet az államok ösztönöztek, illetve hívtak létre, – az esetek többségében joggal, – felerősítette a *pars pro toto* mechanizmusát a feltörekvők, befektetést igénylők nemcsak kollektív képzetében, hanem tapasztalatában is. Következésképpen az ellenszenv egyik magyarázata a piacgazdaság és kapitalista összecsúsztatásából, illetve az ügyeskedő piaci szereplők csoport egészére való általánosításában rejlik. 2. Más felől, a protektív gazdaság fenntartása, gyarapítása a piaci játékszabályokhoz valamelyest jobban illeszkedik, annak ellenére, hogy hivalkodó kivételek azért mindig akadtak/akadnak. Mégis azt mondjuk, hogy a protektív gazdaság nem egyszerűen az egyének és csoportjaik felett álló hatalom (tőkés, állam) elleni védelmet jelenti, hanem a társadalom egyénei szabadságuk etikai-politikai elveinek gyakorlásához teremti meg, illetve alapozza meg hosszú távon, a nemzedékek láncolatán át az egyének önállóságának keretfeltételeit. Ugyanis polgárok

⁴⁷ Marx egy *individualisztikus* etikai elv alapján bírálja a piacot, ezzel szemben az individualisták (liberálisok, libertariánusok) védik a piacot, annak ellenére, hogy a piac az egyént, a fogyasztók kollektív javára, tehát egy *kollektivista* etikai-politikai elv alapján nyomja el. Uo. 185.

⁴⁸ Uo. 183.

szabadsága, nincs összefüggésben a vállalkozó szabadságával, mint azt az utilitaristák is hitték.⁴⁹ Másfelől pedig, nem általában a piaci rendszer hat torzítóan magára a rendszere, hanem a szereplők bizonyos csoportjainak a verseny struktúrában elfoglalt helye, illetve működés módja a piaci rendszer számára nem optimális. Az önszabályzó szabadpiac a klasszikus és neoklasszikus gazdaságtan „evangéliuma” (Polányi) ellenére, a gyakorlatban nem nélkülözi az állam „élénkitőszereit.” És nincs összhangban az élet, a szabadság, a tulajdon, a biztonság együttesével, amelyet a *Virginiai Jogok Nyilatkozata* (1776), vagy Proudhonnak a *Théorie de Propriété* (1866) című műve megfogalmaz. Az élet, a szabadság, a tulajdon, vagyis a társadalom szubsztanciájának biztonsága sem a gazdaság- és tulajdonformák változataival van affinitásban. Ugyanis: „*a tulajdon eszméje nem csupán vagy nem szükségszerűen gazdasági eszme, s hogy a tulajdon gazdasági jellemzésének kezdete voltaképpen egybeesik a beruházásra szánt vagyon karrierjének kezdetével. A marxizmus elhitette velünk, hogy a tulajdon sérthetetlen, amely két évszázaddal korábban érvényesült, a pénzsóvár burzsoát és korlátlan gazdagodását védelmezte. Pedig nem így van. A tulajdon védelme eredetileg az élet védelme volt. A birtoklás nem magáért való, hanem – mint Lock mondta – az 'élet, a szabadság és a javak' együttesének integráns részét alkotta.*”⁵⁰

Az élet védelmének együttesében a változást a társadalom gazdaságivá tétele idézte elő, melynek döntő tényezője a gép alkalmazása a termelésben, a technológiai, technikai fejlődés, mindez és sok egyéb nem szándékolt következményei mellett alapvetően

⁴⁹ A modern demokrácia a liberális demokrácia „rövidítése”. A liberális konstitucionalizmus a 17–18. század fordulóján „bukkan fel”, időben mintegy száz évvel megelőzi a gazdasági liberalizmust. A liberalizmus eredetileg nem kötődik gazdasági állapotokhoz. A liberalizmus szegény társadalmakban született, nincsenek sem gazdasági liberalista, sem vagyoni, sem egyéb gazdasági feltételei, illetve előfeltételei. Voltaire Angliáról szóló írása a *Dictionnaire Philosophique* (1771) „Kormányzat” címszó alatt felsorolja mindazt, amit az angol törvényhozás elért: visszaállította a természetes jogokat, vagyis minden ember szabadságát saját személye és tulajdona felett, az írás és gondolat szabadságát, a független személyekből álló bíróságot, a vallás szabadságát. „Ezeket kiváltságoknak nevezik.” Voltaire így ír erről: „mikor az ember aludni tér, biztos lehet abban, hogy másnap ugyanolyan szerencsésen ébred, mint éjszakája telt”, nem fogják kitépni karjaiból feleségét, gyermekeit, nem fogják börtönbe lökni gondolataiért, írásáért, beszédeiért, viselkedéséért, „csakis a törvényeknek megfelelő ítéletet hozhatnak”. Voltaire számára mindez példaértékű vívmány, ami nem került pénzbe, ami nem igényelt vagyont, ami nem „keverte bele a gazdaságot semmibe”. (Kiemelés – P. I.) A gazdaság és politika viszonya, akkor változik meg, Sartori szerint, amikor a liberalizmust összekapcsolják a demokráciával, ugyanis a demokrácia a gazdagság elosztása és újraelosztása felé halad. Ez pedig oda vezetett, főleg a fejlődésben elmaradottak számára, a második világháborút követően, hogy először gazdasági reformokra helyezték a hangsúlyt, aztán majd magától kialakul a politikai demokrácia. A demokrácia előfeltétele a „politika mint béke”, a civil társadalom autonómiája (magán és közszféra különválása), a pluralista értékhit, mindez inkább kulturális, vagyis vallási tényezőkre utal, mint a gazdasági feltételekre. Következésképpen, mint napjainkban is látható, sok piaci rendszer van demokrácia nélkül (pl. Kína), vagyis a piac „nem elégséges feltétele a demokráciának”. A kérdés, hogy „szüksége feltétele-e”, csak valószínűsíteni lehet, hogy igen. Lásd: Sartori: *Demokrácia* i.m., 191–193.

⁵⁰ Uo. 189.

megváltoztatta a világot. Példaként említhetjük a szegénység kérdését. A preindusztriális európai társadalmakban a szegény nélkülözhetetlen volt, a produktív tőkefelhalmozó és beruházó gazdaság térnyerésével már nincs szükség szegényekre, „immár a gazdagoknak és szegényeknek egyaránt a termelő tőke felhalmozására van szükségük, az előbbieknél a nagyobb beruházási képesség, az utóbbiaknak a több munkahely érdekében. [...] A XX. századi kapitalista számára viszont a szegény haszontalan: neki vásárlóképes fogyasztóra van szüksége.”⁵¹

A kapitalistatőke s profit együtteséből következik, mint jeleztük, hogy nem fogja át egy adott gazdaság egészét, sem a múltban sem napjainkban, így a szegénység szociálpolitikai aspektusa nem képezi különösebben érdeklődésének tárgyát. S ez érthető. Viszont, tágabb összefüggésben, azt is kell látnunk, hogy természetéből fakadóan, a nemzetállamok létrejöttével, s azok gyarmatosító törekvéseivel párhuzamosan felerősödött, és a kolonizációs vállalkozásban alapozták meg globálisan is a korábban autochton környezetben kidolgozott kreatív technikákat. A 16. századi Mediterráneum önmagában *Weltwirtschaft* volt, vagyis *eine Welt für sich*, önmagáért való világ.⁵² Ebben gazdasági világban formálódott ki három mind a mai napi érvényes jellemző: a.) egy adott földrajzi teret fog át – jól kirajzolódó határai vannak, magyarázzák ennek a világnak a változásait, töréseit b.) minden gazdasági világnak van egy pólusa, egy centruma, amit egy uralkodó város jelenít meg, c.) minden gazdasági világ egymásra következő övezetekre oszlik, központi magja (centrum) körül köztes régiók (félperiféria) és kiterjedt periférikus zónák vannak.⁵³ Az ehhez vezető folyamatot Braudel a centralizáció – decentralizáció – recentralizáció sémába sűríti, melyek közül a re- és decentralizációnak tulajdonít különös jelentőséget, mivel ezek ritkán következnek be. Az európai gazdasági világban öt alkalommal „ütött a végzetes óra, a centrum áthelyezését minden egyes esetben küzdelmek, összecsapások és súlyos gazdasági válságok kísérték.”⁵⁴ Mindebben nem mutatható ki semmiféle matematikai szabályszerűség.⁵⁵ A régi központot általában a kedvezőtlen gazdasági helyzet mellett az állam tartópilléreinek gyengesége is padlóra küldheti, de nem dől össze minden csapástól. Ellenkezőleg, például a 17. század válságai Amszterdam javát szolgálták.⁵⁶ Braudel a centralizáció-,

⁵¹ Uo. 187.

⁵² Braudel: *Demokrácia* i.m., 88–89.

⁵³ A gazdasági világ töréseinek példái: az első törés a földrajzi felfedezések után, amikor Oroszország megnyílik az európai gazdaság előtt, újabb törést prognosztizált (1976) Kína és a Szovjetunió megnyílásával. Uo. 89–93.

⁵⁴ Uo. 95.

⁵⁵ Európában s az általa anektált övezetekben az 1380-as években ment végbe a centralizáció, amelynek a központja Velence, 1550 táján a súlypont áthelyeződik Velencéből Amszterdamba, 1550–1560-as évek központja ismét a Mediterrán térség, Genova központtal, 1590–1610 ismét Amszterdam lesz a központ, most már majdnem kétszáz évig, 1780–1825 között London emelkedik fel, azután 1929-től tevődik át New Yorkba. Uo. 94.

⁵⁶ A szóban fogó előadásában (1976) Braudel a következő megjegyzés teszi: „Az utóbbi években a mi világunkon is – a jelek szerint súlyos és hosszan tartó – válság söpör végig. Ha ennek New York nem

decentralizáció és recentralizáció jelenségét az általános gazdaság elnyúló válságaival hozza összefüggésbe, olyan összetett mechanizmusnak tart, amely átrendezi a geopolitikai tereket, mozgatja a történelmet. Például az észak-európaiaknak a Mediterrán térség felett aratott győzelme, nem azért volt sikeres, mert jobban értettek a gazdasági ügyekhez, nem is természetes ipari konkurenciának (noha északon alacsonyabbak voltak a bérek), de nem is azért, mert a reformáció erői mellé álltak. Módszerük annyi volt – írja Braudel –, hogy a korábbi győztesek (Velence, Genova) helyét az erőszaktól sem mentesen foglalták el. *„Kell-e külön mondanom, hogy ez a játékszabály a mai napig érvényes? [...] Akik a centrumban vagy a centrum közelében élnek, azoké minden jog a többiek fölött”.*⁵⁷ Az 1650-es évektől az európai gazdasági világot több egymás mellett élő társadalmak alkotják: e világ csúcán a már kapitalista holland gazdaság állt, legalján pedig a jobbagyságon és rabszolgaságon alapuló társadalmak találhatók. Ez az egyidejűség és szinkronizmus „egy csapásra megvilágítja” a kapitalizmus kérdését. A kapitalizmus ténylegesen ebből a szabályos rétegzettségéből él: a centrumot és a közbelső övezet a külső övezetek (periféria) táplálják. A centrum, a struktúra egészének a „felépítménye”, azonban a „perspektívák reciprocitása” érvényesül, vagyis a centrum és perifériája egymásra utalt. Sajátos vonása ennek a folyamatnak, hogy Európában az 1750-es évekig a centrumok városok, illetve városállamok voltak. Amszterdam az utolsó polisz, az Egyesült tartományok csak árnyékkormányt adták Amszterdam számára. Viszont ettől az időponttól az új központ London, amely már nem városállam, amely a nemzeti piac az állam által védett hatalmával rendelkezik. Az erőterek súlypontjainak áthelyeződése végig kíséri a piaci rendszer mozgás folyamatát, gazdagabb, dinamikusabb lett tőle a világ, kifinomultabb az eszközkészlet, a tudás, miközben a szereplők viselkedésének alap motivációja az idők folyamán alig változott. A piaci rendszer ma még nem látható további fejleményei ellenére, úgy tűnik szerves relációban áll az emberi természet jó és rossz ösztöneivel, valahogy úgy, ahogy R. Aron a demokráciát inkább az emberi természethez jobban igazodó szerveződésnek tekintette.

Polányi annak idején (1945) korunk gazdasági és politikai gyökereit vizsgálva, peszszimista volt. Napjaink gondjainak forrását az önszabályzó szabadpiac utópiában látta, és hangsúlyozta, hogy s a piacgazdaság nem öncél, hanem eszköz, a társadalom, az állam ébersége nélkülözhetetlen. Polányi genézisében ragadta meg aggodalmának okát: *„Az a lépés, amely az elkülönült piacokat piacgazdasággá, a szabályozott piacokat önszabályzó piaccá teszi, valóban döntő jelentőségű. A 19. század erről a fejlődésről [...] naivan azt képzelte, hogy a piacok”* terjedése természetes folyamat. *„Nem ismerték fel, hogy a piacok önszabályzó rendszerre való összekapcsolódása nem a piacok valamilyen belső burjánzási tendenciájának az*

---

lesz képes ellenállni (amit nem hiszek), a világnak új centrumot kell találnia vagy kitalálnia: ha viszont az Egyesült Államok talpon marad (s ez a valószínű), a próbát kiállva, még erősebbé válhat, mert a többi gazdaság Amerikánál minden bizonnyal jobban meg fogja szenvedni a mostani dekonjunkció következményeit.” (Kiemlés – P. I.) Uo. 95.

⁵⁷ Uo. 98.

*eredménye, hanem igencsak mesterséges élnkítőszerek hatása, amelyeket azért adtak be a társadalomnak, hogy megfeleljen egy olyan helyzetnek, amelyet a gépek megjelenésének nem kevésbé mesterséges jelensége teremtett.*⁵⁸ (Kiemelés – P. I.) Következésképpen továbbra is nyitott kérdés, nemcsak a társadalomtudományokban, hogy a 19. századi gondolkodók által feltételezett elgondolás, miszerint az ember elsődlegesen gazdasági nyereségre törekszik, anyagi hajlamai vannak, racionalitását haszonelvűség motiválja, hogy a piacok természetes intézmények, spontán módon irányítják a termelést és elosztást, s a társadalom gazdasági, s a gazdaságivá tett társadalom minden haladás alapja, s mindez az emberi faj konstans jellemvonása, napjainkban is fenntartható-e.

---

⁵⁸ Polányi: *A nagy átalakulás* i.m., 88–89.

A TEMESI BÁNSÁG TÖRTÉNETÉNEK ÚJABBKORI MAGYAR HISTORIOGRÁFIÁJA

4

A tanulmány elsősorban az 1716–1779 között fennállt történelmi területi alakulat múltjával foglalkozó szakirodalomra koncentrál. A Temesi Bánság ugyanis 1779 után különálló közjogi formációként nem létezett tovább, az ez idő alatt kialakult hagyományai, tanulással szolgáló tapasztalatai viszont átíveltek a következő korszakokba is, alapot nyújtva a „Bánság” fogalom további használatára, holott az közigazgatási és jogi szempontból teljesen alaptalan volt.

Elsőként említjük meg a Borovszky Samu által szerkesztett vármegyei sorozatot, amely külön kötetekben dolgozta föl Magyarország vármegyéinek történetét, köztük Temes, Torontál és Krassó vármegyéét.¹

Temes vármegye történeti összefoglalóját Szentkláray Jenő írta meg.² A több száz oldalra rúgó mű átfogja Temes vármegye ezeréves történeti múltját a honfoglalástól a dualizmusig, lényegében a Magyar Királysághoz tartozó időszakát. A kor történetírói gyakorlatának megfelelően a lokális históriába beleszővi a köztörténetet is, így gyakran a helyi események az országos folyamatok illusztrálására is szolgálnak. Kivéve éppen A „Temesi Bánság” c. fejezetet, amely a Temesköz különutas fejlődését az országban zajló folyamatokkal szemben értelmezi.³ A kérdés jelentőségéhez képest annak tárgyalása a vaskos kötetben mindössze 12 oldalt kapott, megfelelő jegyzetapparátussal (források és hivatkozások megjelölése) ellátva. Egyik gyakran használt forrásmunkája Arneth ismert életrajzi monográfiája Savoyai Jenőről.⁴ A II. kötetből veszi át a Temesvár török védői által aláírt kapitulációs okmányt, melyet az eredeti német szöveggel közöl. Ezen túl még hangsúlyosan foglalkozott Szentkláray Mercy kormányzói teljesítményével, a Bánság kerületi beosztásával, a telepítésekkel és a közviszonyokkal. Mercy első kormányzói évével kapcsolatban azt a figyelemre méltó megállapítást teszi, hogy bécsi döntés híján a tartományt saját jogerzetéből és a vármegyéknek a hódoltság előtti (1552) törvényei szerint kormányozta belátás és gyakorlati érzék alapján. Ezzel Szentkláray azt sugallja, hogy a visszafoglalás után rögtön Bécs még nem határozott: a Bánságot leválasszák-e Magyarországtól és külön tartományként osztrák módra kormányozzák, vagy sem. Mercyt a magyar történeti fejlődést akceptáló, azt tiszteletben tartó személyként ábrázolja, és még Savoyai Jenőt is közvetetten így mutatja be, hisz Mercy berendezkedési tervét, annak 1717-i udvari vitájakor, az ő

¹ *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája.* Szerk.: Borovszky Samu Dr. Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n.

² Szentkláray Jenő: *Temes vármegye története.* Budapest, é.n.

³ Uo. 348–360.

⁴ *Alfred Ritter von Arneth: Prinz Eugen von Savoyen.* Wien, 1864–1868, I–III.

ajánlatára fogadták el. Márpedig ez a terv a régi magyar közigazgatási szerkezet (négy vármegye alispánnal, a megyén belül szolgabírák a kenézek fölött) visszaállítását helyezte kilátásba. Azonban Szentkláray sajnálkozva állapítja meg, hogy Bécs végül is Mercy tervezetének magyar szellemű elemeit kihagyta a szentesített változathoz és az ismert kerületi rendszert oktrojálta a tartományra.

Érdekes, hogy Szentkláray a kerületi beosztást, és az annak élén álló irányító kormányzókat, a Temesi Adminisztráció fölállítását, a 13 kerületi tiszttartóság létrejöttét „kulturális akciónak” nevezi, amelyből a tartományrendezés további folyamatai kiindultak. Másik figyelemre méltó állítása, hogy a nagyszámú katonaság bánági állomásoztatása nem annyira a török veszéllyel, mint inkább „az imént fölszabadult félvad, s fejelemhez, rendhez nem szokott, többnyire bevándorolt alattvalók” féken tartásával függött össze.

A telepítések fontosságát az osztrák kameralizmus jelszavaival támasztja alá: engedelmes adófizetőkkel és minél nagyobb számú szorgalmas munkásnéppel kell benépesíteni a Bánság parlag földjeit. Szakaszolása eltér a külföldi irodalomból ismert három korszakos (III. Károly, Mária Terézia, II. József) ábrázolástól. Az első nagyobb bevándorlást az 1716-1718 közötti évekre teszi, amikor a hadsereget követő szomszédmegyei iparos és görög kereskedő családok telepedtek le, illetve rokkant és szabadságolt katonáknak jelölt ki Mercy új lakóhelyet. A német betelepítés kezdetét 1718-tól számítja és 1727-tel zárja két nagy hullámát. A birodalmi németek bevándorlásának okát –elentétben a Heimatkunde-jellegű munkákban gyakran olvasható túlnépesedési magyarázattal- a Bécs fölkinálta szabadságokkal és tehermentességekkel magyarázza. Ezen fölbuzdulva előbb „császári iparosok”, majd „iparoszállítmánynak” nevezett bányászok érkeztek Lugosra és Facsetre. Őket vagyontalan parasztok tömege követte, akikről Mercy, mint „koldusokról” emlékezett meg. Szentkláray Mercyre hivatkozva a német kolonizátorokat „gazdátlanul kóborló csöcseléknak” nevezi. Minősítése egybecseng a korabeli kamarai értékeléssel, de főleg Mercy jelentésével, miszerint az első hullámokban érkezett német paraszti népesség szerencsét próbáló, vagyontalan kalandor nép volt. Ők iratkoztak föl elsősorban a délnémet tartományokban bánati kolonistának.

Szentkláray a telepítéseket, ahogy a bánági történelem egyéb területeit is lényegében Mercy kormányzóságának idejére korlátozva tárgyalja. A Mária Terézia uralkodása alatt történt korszakos változásokra ebben a munkájában nem tér ki.

Ugyanezen kötet önálló fejezete a „Temesvár története”.⁵ A teljes kronológiából most is csak a tartományi korszakról írt fejezetet vettük górcső alá. Sok az átfedés a megyei történettel, de a kifejezetten Temesvárra vonatkozó adatokat tematikusan csoportosította és tényszerű precizitással közölte. A bécsi Udvari Kamarai Levéltár forrására (Einrichtungs-Sachen) hivatkozva állítja, hogy Temesvár első német lakossága nem a betelepülőkből, hanem a táborozó katonákból, rokkant és nyugdíjas tiszttekből került

⁵ Szentkláray Jenő: Temesvár története. In: Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai* i.m. 60–90.

ki. Ők alkották Temesvár első német törzspolgárságát még jóval a betelepítések előtt, 1716–1717-ben. Erről az „első népességről” nem fest valami jó képet a szerző: „nem jámbor és nem jó nevelésű népség” –írja, és nemcsak a helyi lakosokról, hanem a „német fajtabéliekről” is. Értékelése szerint különösen az élet- és vagyonbiztonság állt gyenge lábán, amit pl. az 1718-ban végrehajtott 14 akasztással bizonyít.⁶ Érdekes a város jogállásáról mondott értékítélete: az 1718. január 1-én hivatalosan is beiktatott magisztrátus a polgári önkormányzat jogainak birtokába lépett, de csak feudális értelemben. Vagyis a város a Temesi Bánság abszolút kormányának szoros korlátok között tartott vazalussa lett. Temesvárt így az összes többi helyhatósággal egyetemben az ugyancsak 1718-ban életre hívott Temes-Bánsági Adminisztrációnak rendelték alá.

Részletesen foglalkozik a város társadalmával felekezeti és foglalkozási szempontból. A katolikus egyház elsőbbségét a hívek számával és az állam által is támogatott intézményi infrastruktúra (egyházi és iskolai épületek, püspöklak,) kiépülésével jellemzi. Míg a görögkeletiek esetében a nagy-palánki szerb székesegyházat, a szerb nép között lábra kapott bigámiát, illetve Petrovics metropolita által a hívekre kivetett aranyadót emeli ki. A protestánsokkal kapcsolatban megemlíti, hogy hivatalosan nem túrték meg őket a városban, de a hiányzó mesterségek (pl. tímárok) képviselőit, még ha evangélikusok is, engedték ideiglenesen letelepedni a Kis-Palánkban. Azonban mihelyst katolikus vallású mesterségbeli érkezett, evangélikus társának el kellett költöznie. A zsidóságról azt írja, hogy bár szabadon elvonulhattak volna a törökkel együtt, de inkább maradtak. Az adminisztráció ezután jövedelmező üzleteket kötött velük, miközben türelmi adó megfizetésére kötelezték őket. Szentkláray ezt a német közjogi fölfogásból vezeti le, miszerint a zsidókat a Kamara szolgálainak tekintették, akik a császári megtűrés fejében türelmi taksát fizettek.

Külön tanulmányokban azonban részletesebben foglalkozott a Bánság főbb történeti kérdéseivel. Így pl. Claudius Mercy kormányzati rendszerével.⁷ Ebben a művében egy olyan elemet hangsúlyoz, ami lényeges, és amit más munkáiban kevésbé emelt ki: a kereszténység kultúrateremtő hatását. Fölfogásában a Délvidék kulturális újraképzése a Temesköz keresztény kézre jutásával kezdődik, a török helytartóság mohamedán civilizációja pusztán történelmi intermezzo és visszahódítással helyre állt a kontinuitás. Ezt bizonyítja Mercy működési hatáskörének leírásával, miszerint fő feladata a jogviszonyok rendezése és a „bizalomra érdemes” katolikus németek betelepítése volt. Szentkláray beszél a „ helyben maradt lakosságról” is, abban az értelemben, hogy az itt talált népesség már a török hódoltság alatt itt élt populáció volt. Ilyen a görög keleti vallású szerb, román, macedón görög, a római katolikus dalmata és örmény, illetve az izraelita vallású lakosság. A magyarokról annyit ír, hogy a török uralom megszűnte után a csekély számú magyar nép a Tisza és a Maros balparti vidékén, a hajdani Torontál, Csanád és Arad megyékben telepedett le. Észrevétele azért fontos, mert a

⁶ Uo. 65.

⁷ Szentkláray Jenő: *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban*. Budapest, 1909.

köztudatban úgy él, hogy a Temesköz lényegében „magyartalan” terület volt, amit kamarai forrásokra támaszkodva cáfol.⁸ Adatok vannak arra nézve, hogy 1724-ben a magyar vármegyékből és Erdélyből magyar családok települtek be a csákovai, becskerei és csanádi kerületekbe.

Munkáját hét fejezetre osztotta: közigazgatás, betelepítések, vallás, oktatás, gazdaság, kereskedelem, közegészségügy. A közigazgatással kapcsolatban kifejti azt a kevésbé ismert körülményt, hogy Bécs a Bánsággal nem tudott kellő mértékben foglalkozni a visszafoglalás után, mert Belgrád visszavételére koncentrált. Miután az megtörtént, csak akkor döntött, hogy a Bánságot el kell szakítani „az anyahazától”, és osztrák módra kell kormányozni. Így Mercy 1718-ig mindent csak ideiglenes megbízatással végzett, a végleges formába öntés a pozserováczi béke után következett be, s nem Mercy elképzelései szerint. A betelepítések alig ismert vonatkozása, hogy a Kamara 1722-ben elrendelte „a török háborúban elszökött bánáti alattvalók visszatérését”. Ezzel függött össze, az Aranka és a Maros vidékén fölállított hajdú- vagy pandúrközségek fölállítására, ami azt is elárulja, hogy a szökések Magyarország felé irányultak. A temesvári kormányzóság többször kérte Csanád megye közösségétől és Makó város tanácsától „a bánáti alattvalók kiadását”, de ők ezt elutasították. Szentkláraynak az esetből levont tanulsága így szól: aki egyszer bekerült a Bánságba, onnan nem szabadulhatott, csak szökéssel.

Mivel a Bánságot Bécs osztrák tartománynak tekintette, természetesnek vette a katolikus vallás elsőbbségét. Ez elég pregnánsan jutott kifejezésre az 1726-i rendeletben, miszerint az adminisztráció lakosul csak római katolikusokat vehetett föl. Szentkláray emellett jelentősnek mondja a szerb vezetésű görögkeleti egyház kiépítettségét: 3 püspökség és két metropolita érsek (vagyis két szerb egyházfő) irányítása alá tartozott. Ugyanakkor olyan jelenségre is föl hívja figyelmünket, mint a szerb hívek csoportos áttérése a katolikus vallásba. Ugyanis a szerb egyházatyák állandó és kemény adókkal sújtották az ortodox (szerb, román) lakosságot, s közülük egész községek kérték föl vételüket a római katolikus egyházba.

Figyelemre méltó Szentkláray értékelése a gazdaságról. A korabeli hivatalos megnyilatkozásokkal és az utókor domináns nézetével szemben azt hangsúlyozza, hogy Bécs célja nem a lakosság jólétének előmozdítása, hanem „a kormány telhetetlen fináncpolitikájának kielégítése” volt. Mindezt abból vezeti le, hogy az uralkodóház a Bánságot saját tulajdonának tekintette, s ez jogot adott a térséget a maga javára kihasználni. E jog érvényesítését szolgálták a különféle adónemek, tizedek, vámok, a só-, mész-, viasz-, dohány-, méz- stb. monopóliumok. Aki nem tudta fizetni az adót, azt börtönbe zárták. Ez az oka annak – Szentkláray szerint –, hogy 1730-ban románok és szerbek szöktek egyik faluból a másikba, és még a svábok is olyan községbe vándoroltak át, ahol még volt adómentesség. E tényekkel támasztja alá tehát azt a fölfogását, miszerint a Bánság Ausztria számára elsősorban zsákmányszerző forrás, s csak másodsorban

⁸ Uo. 25.

társadalompolitikai kísérleti telep. Nem tagadja Mercy érdemeit a gyártelepek létesítése, a bányaművelés megindítása, és a bánsági kereskedésnek a külföldi piacokhoz kapcsolása körül, de hibás nézetnek tartja a földművelés német eredetre visszavezetését. Szerinte földművelés, zöldségtermesztő kertészet már a török előtt létezett a tiszai és marosi magyarok között, sőt a török alatt is folytatódott, míg a fölszabadító háború szét nem szórta a törzsökös lakosságot.

Érdekes vonása a közegészségügynek, hogy az összefüggött a határőrizettel, az az, egy katonai feladattal. Szentkláray ezt úgy magyarázza, hogy a török határok őrzete nemcsak katonai, de egészségügyi szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírt, mert onnan folyamatos veszélyt jelentett a pestis behurcolása. Megakadályozása végett őrházakat állítottak föl a déli és a keleti határok egész vonalán, amit a szerző a Habsburgok által végrehajtott fontos civilizációs teljesítménynek ismer el.

Szentkláray összességében negatívan értékeli Mercy kormányzatát, szuronyuralomnak nevezi, melynek következtében a Bánság minden területen lemaradt a többi megyéhez képest. Egyszerű kísérletezés volt –írja-, mely áldatlan helyzeteket teremtett és a végén csődöt mondott. Magát Mercyt jó katonának és diplomatának tartja, de aki csak a császári eszmét képviselte, nem állt hozzá közel se a magyar, se a német.

Az egész értékelés alapja Szentkláray szemlélete, miszerint a Bánság visszaszerzett birtok, nem pedig hódítás. Viszont Bécs épp fordítottnak gondolta, és ebből következett a gyakorlat, hogy Mercy jóformán fejedelmi állást foglalt el, és uralkodói hatalmat gyakorolt. Az egész temesi adminisztrációt tulajdonképp a bécsi udvar tartotta kezében.

A mai történettudomány sok ponton cáfolja már Szentkláray érvelését, de nem lehet tőle elvitatni azt az érdemet, hogy munkái közel száz évig a Bánságról alkotott tudásunk legfontosabb forrásai közé tartoztak.

Szentkláray Jenő munkásságából még egy Bánságra vonatkozó fontos művet emelek ki: ez a „végkifejlettel”, a tartomány megszüntetésével foglalkozik.⁹ Kitér azonban a III. Károly, illetve Mária Terézia korabeli előzményekre is. Munkája abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy fölfedi a téma megírásának forrástani nehézségeit. A Bánság megyerendszerbe visszakapcsolásának okait a bécsi kabineti levéltárban akarta kutatni, de nem kapott rá engedélyt. Így főként a Hofkammerarchiv, illetve a Magyar Országos Levéltár kancelláriai és helytartótanácsi anyaga alapján írta meg, fölhasználva a kor legfontosabb földolgozásait.¹⁰ Kutatásának eredményeit abban összegzi, hogy a Bánságot Bécs pénzügyi nehézségei miatt adta föl. Oly mértékben eladósodott a hétéves háborúban és a Lengyelország fölötti osztozkodáskor keletkezett kiadásokban, hogy azt a bevételeiből nem tudta pótolni, az adósságokat nem tudta törleszteni. A Bánság ugyanakkor nem hozta, hanem vitte a pénzt, egyre inkább „pap-

⁹ *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, (1779-től napjainkig)*. Írta: Dr. Szentkláray Jenő. Temesvárott nyomtatott a Csanád-Egyházmegyei Könsvnyomdában, 1880, 380.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Cancellariiai Kiadványok. Acta Banatus Temesiens reincorporationem attinentia.

zsákjának” tűnt, amelybe állandóan öntik a pénzt, de sohasem telik meg. Szentkláray a dél-magyarországi részek visszakapcsolása ügyének szőnyegre hozatalát Joseph Arnthre hivatkozva Albert tescheni hercegnek, Magyarország helytartójának, Mária Terézia vejének tulajdonítja, aki ebben a kérdésben a *reincorporatio* mellett érvelt anyósának, az uralkodónőnek. Nyilván ez még kevés lett volna a nagy fontosságú lépés meghozatalához, de több ok (finanszírozás, magyarországi főhivatalnokok befolyása, a vármegyei szerkezet alkotmányos követelése) közös eredővé összeadódása végül is a térség Magyarországhoz visszacsatolását eredményezte. A „temesi gróf” méltóságának föllevenítése (elsőként Nitzky Kristófra testálva) és a megyék visszaállítása a „Temesi Bánság” végleges megszüntetését jelentette.

Temesvár történetét írta meg Berkeszi István 1900-ban.¹¹ Munkája rövid összefoglaló a térség és a város történelméről az ismert tényeket csokorba szedve. A változások közül kiemeli az 1753. évet, amikor életbe lépett a kamarai, azaz a polgári tartományi kormányrendszer, élén egy polgári elnökkel. Ezzel a polgári igazgatás külön vált a haditól. A polgári időszakban következett be a Bánság elzalogosítása a bécsi városi banknak, mintegy jelezve a jövőt: a kiürült államkincstár a Temesközt hitelfedezetként is kezeli. Berkeszi érdeme, hogy erre az összefüggésre fölhívja figyelmünket. Ugyancsak érdemének tudható be, hogy Temesvár nagyvárossá fejlődését sokoldalúan szemlélteti, s lényegét az ipari fejlődés nyomában föllépő urbanizációban és kulturális föllendülésben látja. Az industrializáció és műveltség az a két pillér, amelyen a fejlődés nyugszik. Ehhez járul harmadik elemként a szabad királyi státus elnyerése 1790-ben. Érdekes Berkeszi értékelése ezzel kapcsolatban, mivel az urbanizáció és polgárosodás ütemét Temesvárott a Bánság nemesi vármegyébe tagolása után is bizonyítva látja, ami szerinte részben a szabad királyi városi rang elérésének köszönhető. A bánsági időszak tárgyalása egyébként Szentklárayhoz képest elnagyolt, a vármegyei és polgári kor bemutatása viszont már megfelelően tagolt, de az események mechanikus fölsorolása jellemzi.

A kevésbé ismert dolgok közül a szerbek temesvári kongresszusára (1767) hívja föl a figyelmet, amelyen Hadik András gróf elnökölt királyi biztosként. II. József álnéven tett látogatásainak következményeként fogja föl Mária Terézia tervét a Bánság Osztrák Hercegséggé alakításáról, amely a Magyarországgal egyesülést végleg kizárta volna. Ám Eszterházy Ferenc kancellár megghiúsította az elképzelést az erős alkotmányos tiltakozások kilátásba helyezésével.

A társadalom leírása két szempontot hangsúlyoz: Temesvár nagyvárosi jellegét ipari és kereskedelmi arculatának, valamint a kamarai tisztviselők, tartományi hivatalnokok és az egyházi méltóságok népes táborának köszönhetően, illetve a nyelvi és vallási sokszínűségét. Utóbbit az osztrák kolonizációra vezeti vissza, és szerinte az így keletkezett polgárság megbecsülte egymást tekintet nélkül vallására vagy származására. Megállapítja, hogy Temesvár a bánsági időszakban elsősorban katonaváros volt, a

¹¹ *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Írta: Dr. Berkeszi István. Temesvár, 1900, 201.

tiszti kar pedig valóságos uralkodó osztályt képezett a magyar nemesség megjelenése előtt.

Munkáját összegzendő a szerző is elismeri, hogy rövid áttekintés volt a célja, de adatai hitelességeért a fölhasznált történeti apparátus szavatol. Javára írandó, hogy a levéltári forrásanyagon kívül épített Bél Mátyás akkor még csak a Nemzeti Múzeumban meglevő kéziratok hagyatékára is.¹²

Alapvető fontosságú munka a Bánság kutatásához Baróti Lajos „Adattár” sorozata, amely egy forrásgyűjtemény a tartományi kormányzás időszakára vonatkozóan.¹³ Baróti földrajzi tényként kezeli, hogy Délmagyarország egyenlő a „Temesvári Bánsággal”. Az azt irányító tartományi kormányt „temesvári adminisztrációnak” nevezték, s ennek anyagával gyarapodott az Országos Levéltár 1889-ben. Baróti Lajos volt az, aki Temesvárott a Pénzügyi Igazgatóság iratai között rábukkant e dokumentumokra, amelyek ugyan hiányosan maradtak fenn, de a tartományi hivatalokban keletkezett iratok kivonatait (rotulus) szép számban megtalálta. Ezek a rotulusok a 19. század húszas éveiben készültek, tehát nem egykorú összegzések, de alapjuk az eredeti források voltak. Baróti Lajos és a későbbi történetírás is valóságos regesztaként kezelte és használta őket, mert a XVIII. századi Dél-Magyarország politikai, helyrajzi és művelődéstörténetének megkerülhetetlen kútforrása. A Temes vidék XVIII. századi viszonyainak történetét a bennük foglalt adatok nélkül nem lehet megírni. A tömérdek lokális információ mellett kiemelkedően gazdag az 1737-39-i török háborúról szóló forrásanyag. Használhatóságának súlyát növeli, hogy a temesvárián kívül egyetlen más délmagyarországi helység levéltára sem tud iratokat fölmutatni az 1739 előtti időkről.

Az „Adattár” I. kötete az udvari leiratokat foglalja magában.¹⁴ Rendkívül vegyes tartalmú rescriptumok olvashatók benne német nyelven főként a pénzügyekről (adók, vámok, kereskedelmi illetékek), és a telepések helyzetéről. Utóbbiak közül megemlítendő az evangélikus kolonizátorok letelepedését tiltó, illetve a már letelepedett protestánsok kitelepítését előíró utasítások. Érdekes a kerületek bemutatása ezen iratokban, mert öt districtet tartanak románnak, a többit német jellegűnek, amelyből azonban nem derül ki, hogy ez a népesség nagyságától függő besorolás-e, vagy a kerület irányításának birtoklása a besorolási szempont. A hivatalviselésről kiadott rendelkezések alapelve, hogy ti. a katolikust mindig előnyben kell részesíteni a nem katolikusokkal szemben, az igazgatási posztokat osztrák érdekek szerint osztották szét.

Az „Adattár” II. kötete a tartományi kormányzat körrendeleteit tartalmazza.¹⁵ A Temesvárott székelő Tartományi Adminisztráció körrendeletekben utasította a

¹² Bél Mátyás: *Descriptio comitatus Temesvariensis*. Kézirat. Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára.

¹³ *Adattár Dél-magyarország XVIII. századi történetéhez*. Szerk.: Dr. Baróti Lajos. Temesvár, 1893–1907, I–V.

¹⁴ *Adattár I.* Temesvár, 1893. Hofrescripte (1717–1754).

¹⁵ *Adattár II.* Temesvár, 1894. Administrations-Circularverordnungen (1718–1753).

kerületek településeit különböző feladatok elvégzésére illetve informálta őket különböző közéleti kérdésekről. Meglepő, hogy a kormányzat milyen gyakran adott ki rendelkezést az illegális népmozgások megakadályozására. Tipikus esetnek számított, hogy telepések egyik kerületből a másikba szöttek (pl. Facsetből Karánsebesbe), vagy átszöttek Magyarországra (pl. Szegedre és Bács megyébe). Ilyenkor a Bánságon belül elfogott illegális vándorlókat az eredeti lakóhelyükre szállították vissza az érintett települések igazgatási hivatalai. A Szegedre menekült császári alattvalók visszaszolgáltatását a városi hatóság engedélyezte, és a visszaszállításukhoz pl. a csanádi és a becskerekai hivatal kísérő huszárokat és hivatalnokokat biztosított. Fontos dokumentum a császár halálhírének közzétételéről szóló körözlés, amelyben a császári és királyi felségnek csak császári méltóságát (VI. Károly) adják meg, magyar királyi mivoltára (III. Károly) nem utalnak. Egyben mindenki tudtára adják a királyi felség, Mária Terézia kormánya lépését.

Külön gyűjtemény található a kötetben Csanádi Kerületi Tisztartóság által kibocsátott iratokból.¹⁶ A Magyarországgal való közvetlen határérintkezés miatt a legtöbb dokumentum a Csanádi Kanarai Igazgatóság területén található puszták szegedi vagy makói bérlőknek adásával, a Maros árvize elleni közös (magyar-bánsági) védekezés-sel foglalkozik.

A harmadik kötet a Becskerekai Kerületi Tisztartóság, és a Temesvári Kerületi Tisztartóság legkülönbözőbb igazgatási ügyeit tartalmazza.¹⁷ A sorozat befejező kötete a 4. a Csákovai, és a Verseci Tisztartóságban keletkezett ügyiratokat foglalja magában.¹⁸

Adattár jellegű összeállításnak tekinthetjük Lendvai Miklós munkáját is.¹⁹ Alapvetően kultúrtörténeti névregiszter ez a térség nemesi családjairól, bemutatva az ősi familiák eredetét és címereinek ismertetését, mégis túlmegy az egyszerű genealógián és heraldikán, mert alapul szolgál az empirikus társadalomtörténeti vizsgálódásokhoz. A nemesi társadalom bemutatását két részre osztja: 1779 előttire, illetve utánira. A cezúra világos: a Temesi Bánság föloszlatása. Nagy historiográfiai értéke, hogy mindkét rész olyan családi életrajzokat tartalmaz, amelyek Nagy Iván alapvető munkájában (Magyarország nemesi családjai) sem szerepelnek. Másik nagy tudományos eredménye, hogy Pesty Frigyes, az Ortway Tivadar és Szentkláray Jenő által föltárt családi oklevéltárak anyagát is beépítette, így adatainak hitelessége további alátámasztást nyert.

Az első rész a Temes vármegye törvényhatóságánál kihirdetett nemesi családok jegyzékét tartalmazza, tehát az 1779 után nemességet szerzett familiák névsorát. Tartalmilag ez nem más, mint a Temes vármegyében „kétségtelen nemesekről” vezetett hivatalos latin nyelvű regiszter magyar fordítása.

¹⁶ *Adattár II.* Temesvár, 1894. Csanader Districts-Verwalteramt (1718–1734).

¹⁷ *Adattár III.* Temesvár 1895. Becskereker Districts-Verwalteramt (1718–1753).

¹⁸ *Adattár IV.* Temesvár, 1899. Csakovaer Verwalteramt (1718–1734), Werschetzer Verwalteramt (1717–1753).

¹⁹ *Temes Vármegye Nemesi Családjai.* Írta: Lendvai Miklós. Budapest, Kiadja: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat, 1896, I. kötet.

A második részben található a vármegye területén valaha élt és 1779-ig kimutatható nemesi családok listája hármás bontásban: középkoriak, 1552–1716, illetve az 1716–1779 közöttiek. Témánk szempontjából különösen az utóbbiak fontosak, tehát a kincstári korszak nemeseiről készített kimutatás, amely a nemesi rend családi életutakban fennmaradt privát (nem közjogi) kontinuitásának bizonyítéka. Hivatalosan ugyanis nem létezett a nemesi rend, így a nemesség kihirdetésére, ennél fogva a nemesi jogok gyakorlására sem kerülhetett sor. Csak személyekben átívelő családi sorsokról lehet beszélni. A hivatalos nemesség 1780-tól létezhetett újra, amikor lehetővé vált a birtokszerzés. A kincstári kor új, bánsági nemességéről csak a hadi és polgári kormányzat odavezényelt nemes tisztviselői kapcsán beszélhetünk, akiknek nemessége nem magyar, s akik valamiféle új hivatali nemességgel azonosíthatók.

Fontos munka a Bánság történetének tanulmányozásához Böhm Lénárt könyve.²⁰ Első kötetének előszavában a Bánság alig ismertségéről ír, illetve a vele kapcsolatos tudás előítéletességét emeli ki. Szülőföldje szeretete mellett, a Bánság történelmének „szabadelműleg” való megírásának gondolata inspirálta a mű elkészítésére. Az első rész hat könyvre és azon belül fejezetekre oszlik. A történelem bemutatását a római kori Bánság viszonyainak leírásával kezdi. A Griselinitől is ismert bontásban és tematikai egységekben foglalkozik a dák uralomra következő Trajanus-i, majd gót, hun, avar uralom korszakával. Ezután jöttek a magyarok, akiknek tartósan sikerült állami keretekbe illeszteni a térség fejlődését. Böhm a magyarság megerősödését, szervezett társadalmi életét a latin kereszténységhez csatlakozásban, és ezen keresztül a nyugati műveltség átvételében látja. További fejtegetései a magyar köztörténelem Bánságot érintő, vagy ahhoz kapcsolható fő folyamatainak az ismertetéséből állnak. Ez alól az első kötet végén tárgyalt új bánsági berendezkedésről szóló fejezetek a kivételek, mert akkor (1716–1718) a magyar történelem fő áramlata a Bánságban zajlott, ami a török hódoltság utolsó maradványának a fölszámolását jelentette.

A második kötet a kincstári korszak kezdetétől (1716) a koronartományi időszak végéig (1860) fogja át a Bánság történelmét.²¹ Böhm értelmezésében az „osztrák” periódus közigazgatásilag a Tisza-Maros szög területi egyesítése volt, amellyel Bécs a Temesközt önkényesen kiszakította Magyarország alkotmányos törvényhozási és közigazgatási kötelékéből. Ezt követte a „vármegyei” korszak, ami visszakanyarodás volt a törvényes állapotokhoz és a nemesi rendi uralomhoz. Majd az 1849. november 18-i császári nyílt parancs Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven külön osztrák koronartományt alkotott a korábbi bánati területnél nagyobb földrajzi méretekben. Korszakunk (1716–1779) ábrázolása kormányzói, illetve elnöki ciklusokhoz kötve történik. Ez a leírás annyiban különbözik Szentkláray megyetörténetétől, hogy nagyobb hangsúlyt

²⁰ *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme.* Írta: Böhm Lénárt. Pest, Amich Gusztáv tulajdona, 1867, Első kötet.

²¹ *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme.* Írta: Böhm Lénárt. Pest, Amich Gusztáv tulajdona, 1867, Második Kötet.

kap benne a művelődéstörténet, nemcsak az iskolai viszonyok részletes bemutatása miatt, hanem a civilizatórikus létesítmények keletkezésének és működésének hangsúlyos tárgyalása miatt is. Ilyennek tekinthető a Hercules fürdő európai hírnévre emelkedése, a barokk Temesvár épített kultúrája, a telepés életviszonyok polgárosodása, s az ezt ugyancsak kifejező „szellemi viszonyok” értelmiségi létbe torkolása. Szó van munkájában a „klasszikus” területekről is, mint a közigazgatás, kolonizáció vagy a gazdasági növekedés, de pl. a közigazgatás kapcsán az önálló szakmává elkülönülő bürokrácia munkáját, a bürokratikus (tehát szakértői) igazgatást tárgyalja.

Végezetül a Magyarországra kebelezett Bánságról ír. Itt már több az átfedés a köz-történelem és a bánsági történesek között, hisz a három vármegye immár a magyar országos kormány székek, s nem a bécsi hatóságok alá tartozott. Az új státusba került térség a polgárosodás folyamatát vármegyei keretekben élte meg. Böhm summázata e fejlődés tartalmáról az, hogy nem következett be visszaesés sem a társadalmi előrehaladás, sem gazdasági növekedés területén a korábbi kincstári korszakhoz képest. Sőt a Temesi Bánság történelmi öröksége tovább hasznosult és kiegészült a rendi-vármegyei időszakban is.

A Temesi Bánság történetének megkerülhetetlen historiográfiáját alkotta meg Pesty Frigyes. Kisebb tanulmányokban a Bánsággal, mint történeti régióval foglalkozott, illetve annak központjával, Temesvárral.²² Ám igazi nagy munkák születtek Pesty Frigyes tollából a Bánságot alkotó vármegyék történetéről. Krassó vármegye monográfiáját és a Szörényi Bánság történetét négy kötetben írta meg.²³ Műve a magyar pozitivisták történetírás egyik legjelentősebb alkotása, a középkori Bánság első részletes és tudományos szintű összefoglalása.

Történeti múltjából a térség ütközőzóna jellegére hívja föl a figyelmet különösen, a régi Szörényi Bánságra, amely a török utáni korban lett Szörény vármegye. Másik jellemzője a területnek, hogy a különböző néven szereplő közigazgatási egységek, változó határokkal bírtak. Munkájának kiindulópontja az újjáalakított Szörény vármegye. Olténia a Szörényi Bánság kiegészítő részét képezte, ezért tágasabb a történetileg leírt terület. A hajdani 8 román kerület közül csak azokat vette föl, amelyek a későbbi megye határán belül voltak.²⁴ A könyv jórészt kiadatlan okleveleken, főúri családok (örményesi báró Fiath, csakovai Macskási, nagysombori Sombory) magán levéltárain, a bécsi császári titkos levéltár iratain alapul.

Kiemelt helyen foglalkozik Pesty a történeti földrajz kérdéseivel. A török utáni megyeterületek előzményei után kutatva mutat rá egy fontos elvre: hogy gyakran a volt vármegyék maradványa viselte az egész térség nevét, vagy egy maradvány-terület olvasztott magába nagyobb, és az eredeti területtel folyamatosan rendelkező térséget.

²² Pesty Frigyes: *A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága*. Pest, 1868., Pesty Frigyes: *Műveltségi állapotok Temesvárott a XVIII. század elején*. In: *Századok*, 1877. II. 49–56.

²³ Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története*. Budapest, Athenaeum, 1882–1885, 1–4. köt.

²⁴ Pesty Frigyes: *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1877–1878, 1–3. köt.

Erre hozza föl példaként a Szörénységet. Mikor a török a Szörényi Bánság nagy részét elfoglalta, abból csak az Orsovától északra eső vidék maradt az Erdélyi Fejedelemség fensőbbsege alatt. E területi maradvány nem olvadt bele a szomszéd Krassó vármegyébe, mely csorbítatlan állt meg az ellenséges invázió alatt. Mégis a Szörényi Bánság töredéke olvasztotta magába Krassó vármegyét, és utóbbinak neve huzamosabb időre kiveszett a történelemből. Helyette keletkezett a 16. században Szörény vármegye, melynek határai Orsovától a Maros bal partján Arad vármegyéig terjedtek.

Pesty sokat foglalkozik a lugosi és karánsebesi bánság történetével, kiemelve fontos történeti funkcióját, hogy ti. a két bánság az Erdélytől elválasztó határőrző jelleggel bírt. Utolsó bánként Barcsai Ákost említi, aki báni méltóságát, s vele a területet átengedte a töröknek az erdélyi fejedelemségért

Hosszabb tanulmányban fejti ki a Habsburgok által a Temesközre alkalmazott „Temesi Bánság” elnevezés jogosulatlanságát. Ezt pont a magyar nyelvben meghonosodott értelmezésből vezeti le, szerinte ugyanis a „bánság” fogalom mindig határhelyzetet, határ- és ütközőzónát jelentett, ami a középkori „temesi grófság” sosem volt. Hangsúlyozza, hogy a Temesköz vidéke a honfoglalás (896) óta Magyarországhoz tartozott, „temesi grófság” néven az anyaország része volt. A temesi gróf egy személyben töltötte be a megye igazgatási és katonai vezetői tisztét, amelyet a török veszély óta az „alvidéki kapitány” címe váltott föl, s a területet is „alvidéki kapitányságnak” nevezték. Első kapitánya Hunyadi János lett, aki már főként védelmi feladatot látott el. Tehát a cím tisztán katonai volt, s így egyáltalán nem hasonlított a végvidékek és végvárak bánjainak polgári és katonai hatásköréhez. Kapitányi címet viseltek a temesi grófok is, de őket „temesi bánnak” soha nem nevezték.²⁵

Nem a Bánságról szól, de lényeges összefüggésben említi a térséget Dávid Géza tanulmánya.²⁶ A III. Károly alatt 1715-ben elrendelt összeírás hatálya nem terjedt ki a Bánság területére, de az ország akkori népességének megállapításához szükséges volt a conscriptiot az országhoz még vissza nem csatolt területek és helységek adataival kiegészíteni. Dávid ennek során komoly kritikával illette az 1715–1720-i összeírás eredményeit kritikátlanul átvevő Szentklárayt. A conscriptiot elsőként földolgozó Acsády Ignác (1896) Temesköznek nevezi a Maros, Tisza, Duna illetve Erdély által határolt, s három megyére kiterjedő területet, és népességét Szentkláray korábbi munkájára (1879) hivatkozva 30 000 főben állapította meg. Ezt Dávid Zoltán a történeti demográfia eredményei alapján cáfolja. Szentkláray egy 1717-ből való összeírást, és Mercy 1722–1723-ban készített térképét tekintette forrásnak. De azt is megállapította, hogy kifogástalannak egyik forrás sem mondható, a valamennyire is pontos eredményekhez a hivatalos feljegyzés (1717), illetve a Mercy-féle térkép (1722–1723) összevetésével lehet jutni. Vagyis egyik hiányait a másik adataival kellett volna pótolni, kiigazítani. Példa-

²⁵ Pesty Frigyes: *A temesi bánság nevének jogosulatlansága*. Pest, Akadémiai Értesítő, 1868.

²⁶ Dávid Zoltán: Az 1752. évi összeírás. In: *A történet statisztika forrásai*. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1957. 145–200.

ként hozza föl a temesvári kerületről készült feljegyzések, valamint a térkép összehasonlítását. Az 1717-i összeírás 71 községet tüntet föl, de kimaradt 12 olyan település, amelyet a térkép lakottként ábrázol. És fordítva: a térkép lakatlannak jelzett települései közül 1717-ben 58 községből 17 szerepelt lakottként. Ez az eljárás a szükséges forráskritikai módszerre utal, kár, hogy Szentkláray a két forrás szükségesnek látott kiegészítését nem végezte el teljes körűen, s becslésként, számítások közlése nélkül állapította meg, hogy a török elvonulása utáni népesség a Bánságban 25 000 főre rúgott. Acsády Ignác ennek a számnak komoly forrásértéket tulajdonított, s a hivatalos statisztikába – 30 000-re korrigálva – ez a szám került, amelyből később történészek sora indult ki. Két dolog azonban nyilvánvalóan sántít: aligha hihető, hogy a mintegy 700 községgel telezsórt Bánátban 6000 család élt volna, ekkora (30 000) alapnépességből nem vezethető le az 1786-i népszámlálás 800 000 főt meghaladó népessége. Ebből következik, hogy a Temesköz népessége 1720-ban sokkal nagyobb volt, mint ahogy Szentkláray és Acsády meghatározta: akár a 200 000 főt is meghaladhatta.

Az újabb szakmunkák közül kiemelkedik Kovách Géza Bánságról szóló kötete.²⁷ Címe szerint az 1716–1848 közötti időszakot fogja át, valójában az 1828. évi *Regnicolaris Conscriptio* bánáti megyékre vonatkozó adatait tartalmazza, foglalja táblázatokba, és elemzi azokat. Már az összeírás végrehajtási utasítása is törvényhatósági rendbe kategorizálta az összeírandó területi alakzatokat: megyék, kerületek, szabad királyi városok, és külön Horvátország. Vagyis Temesi Bánságról, mint egységes tartományról már szó nincs, helyette Krassó, Temes, Torontál megyék, illetve Temesvár szabad királyi város szerepelnek a listán. A tulajdonképpeni bánáti korszak (A katonai és kamarai igazgatás kora) mindössze 45 oldalt tesz ki a 369 oldalas kötetben, a többi a vármegyei közigazgatás periódusát tekinti át, az 1828-i országos összeírás statisztikája alapján. Kovách Géza fontosat alkotott a magyar reformkor vármegyéinek története szempontjából, mert az egykori Bánságot alkotó három megye bemutatását gazdasági és társadalmi szempontból még senki nem végezte el ilyen átfogó módon. Műve tudományos cáfolata annak a régebbi osztrák historiográfiai megállapításnak, hogy a bánáti térség magyar kézre juttatása gazdasági és kulturális hanyatláshoz vezetett. Épp ellenkezőleg: a régió ekkor válik Magyarország éléstárává, a minőségi búzatermelés hazájává, és a mezőgazdasághoz köthető feldolgozó ipar (főleg a szeszgyártás, malomipar) egyik fellegrárává. Kovách sok számmal és összehasonlító módszerrel bizonyítja ezen állításait, amikor az összeírás bánáti adatsorait (a mezőgazdaság termelékenységéről, az úrbéri lajstromok vagyoni vonatkozásairól, a jobbágy – zsellér arányról stb.) a Tiszántúl vármegyéivel veti össze.

Munkája rendezett anyagot szolgáltat a jobbágygazdálkodás, a mezőgazdaság, az állattenyésztés, ipar és kereskedelem iránt érdeklődő kutatóknak. Az összeírás adatait azonban néhol a conscriptio céljának és egyben forrásértékének magyarázata nélkül közli, így csak táblázatba foglalt rovatos számsorokat lát az olvasó. Lám e

²⁷ Kovách Géza: *A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848)*. Szeged, 1998, 339.

számoszlopok messzemenően alkalmasak történeti statisztikai elemzésre, következtetések levonására, különösen a jobbágyi adóterhek szerkezetét illetően.

A szerző ezt a munkát a föltárt új adatok sokasága tekintetében elvégezte, azok értő megszerkesztése és elemzése miatt munkáját a reformkori Magyarország története újabb gazdagításának tekinthetjük. Ugyanakkor az egységes tartományú Bánságról (1716–1779) érdemben nem sokat ír, jöllehet a kötet címében megadott kronológai határok (1716–1848) az egész korszak monografikus földolgozását sejtették.

Számos egyéb, régebbi és újabb magyar nyelvű tanulmány foglalkozik még a Temesi Bánság történetével. Rövid áttekintésükben főként arra helyeztük a hangsúlyt, hogy az egészet láttató monografikus földolgozásoknak adjunk helyet, amelyből azonban nincs sok. A kisebbek közül a lényeges és kiemelendő problémákat bemutató művekből válogattunk, ama szempont alapján, hogy elsősorban a tartományi időszak folyamatait látassuk, mert azok jelentik a korszak és a térség Magyarország egyéb területeitől megkülönböztető sajátosságait, és az Európában is egyedülálló társadalmi-gazdasági modernizációs kísérletet.

GÁTLÁSOK NÉLKÜL¹ (MOZART: DON GIOVANNI)

4

1790. január 26-án a bécsi Burgtheaterben mutatták be Mozart és Da Ponte harmadik közös művét, a *Così fan tutti*t. Három hét elmúltával, február 20-án halt meg II. József, Mozart és Da Ponte nagy mecénása, majd szűk két évvel később maga a zeneszerző is. A librettista abbé és Mozart 1783 májusában kezdődött barátságából-együttműködéséből két remekmű már korábban megszületett, a Beaumarchais drámája (1784) ihlette *Figaró házassága* (*Le nozze di Figaro*, Bécs 1786. május 1) és a *Don Giovanni* (Prága, 1787. október 29); a harmadik témája a nők állhatatlansága volt. Mindhárom az erkölcs, a társadalmi konvenciók és a szerelem természetének a konfliktusáról szólt. Az első éjszaka feudális jogát követelő brutális Almaviva gróftól a nők hűtlenségének természetükből adódó törvényét bizonyító és e helyzet bölcs tudomásul vételére biztató Don Alfonsóig ível a szereplők nem túl hosszú sora. „*In ogni cosa/Ci vuol filosofia*”, ahhoz, hogy valaki nyugalmat találjon az élet forgatagában, az kell, hogy az ész irányítsa². A durva ösztönöktől a valóság ismeretén alapuló bölcsességig és lelki békéig vezető úton elsősorban a három főszereplő mozgatja az eseményeket és a többieket. Figaró maga is szerelmes és féltékeny, ez motiválja őt, Don Alfonso érzelmileg teljes mértékig kívül áll, ő csak felhasználja mások (felületesnek tűnő) érzéseit azért, hogy ésszerű tételét a gyakorlatban bizonyítsa. Don Giovanni mindkettőtől különbözik: nem mozgatja féltékenysége, mint az előbbit és nem reflektál, mint az utóbbi.

Az európai társadalom és az azt kifejező tudat a kereszténység kialakulása után a felvilágosodás idején ment át a legnagyobb változáson. A korszakban több száz éves előélet után végre tökéletes és végleges alakot öltött az európai eszmetörténet két legnagyobb témája is: Faust alakja Goethével, Don Giovannié Mozarttal az idő fölé emelkedett, velük a későbbiek során már nem lehetett nem számot vetni. Részben a libertinizmus hatására a 18. század derekán mindkét „archetípussal”³ különösen sokan kezdtek el kísérletezni, az övékéinél természetesen kevesebb sikerrel (Molière *kövendége* 1665-ben lépett először színre). Jóllehet nem akárcik dolgozták fel a témát, közöttük Willibald Gluck, aki 1761-ben négy részes pantomim-balett játékot komponált a 14.

¹ „*a libertinus láng, mely valahányszor fellobban, ha ledöntünk egy gátat*” – hangzott el De Sade idézett regényének huszonegyedik napján. A cím a sevillai Don Juanra–Don Giovannira utal, akihez többszáz éves vándorútja során főleg két jelzőből képzett főnév ragadt: kezdetben spanyolul *el burladornak* („szédelgő”), majd olaszul *il dissolutónak* (mindenféle kötés, erkölcsi szabály alól feloldott, a *solvere* latin igenéből) nevezték. Az elterjedt magyar fordítás, *kicsapongó*, csak Don Giovanni jelleme, tevékenysége egyik részének (nők hódítása) megnevezésére többé-kevésbé alkalmas kifejezés.

² Don Alfonso szavai a *Così fan tutti*ből II.13 és a finaléből: „*Da ragion guidar si fa*”.

³ Faustról másik fejezetekben esik szó.

századi spanyol nemes történetéről, a szövegkönyvíró-koreográfus a Bécsben dolgozó olasz Gasparo Angiolini volt.

A pozitív ismeretek határán túllépő „északi” Faust és a szerelmet a lelkeségtől megszabadító, tisztán érzelmi, „déli” Don Juan öröklétre születése már az új európai ember és új kultúra magára ismerésének az egyik félreérthetetlen jele. Néhány olasz példa a téma prehistóriájából: Carlo Goldoni 1736 karneválját az erősen önéletrajzi⁴ *Don Giovanni Tenorio*val zárta (Molière és Thomas Corneille alapján, San Samuele színház), 1776-ban Prágában mutatták be Vincenzo Righini és a librettista Nunziato Porta közös tragikomikus drámáját, *Il convitato di pietra ossia Il dissoluto*, a művet egy évvel később Bécsben, majd 1781-ben Eszterháznál ismét színre vitték. Giuseppe Gazzaniga komponista és Giovanni Bertati költő *Don Giovanni o sia Il convitato di pietra* című operáját Velencében mutatták be 1787. február 5-én. Hermann Abert, Mozart egyik legjobb monográfusa, joggal állapíthatta meg: „A 18. század utolsó három évtizedében az olasz színpadokat egyenesen elárasztották a „kövendégek”, ami nyilvánvaló jele annak, mennyire kedvelte a publikum a Don Giovanni-történetet.”⁵

A velencei születésű, kikeresztelkedett zsidó Lorenzo Da Ponte, aki élete utolsó évtizedeiben az olasz kultúrát népszerűsítette Amerikában, nem volt éppen forradalmár alkat, a három említett libretto írása idején császári szolgálatban állt, ahol, emlékirata szerint, a szokásos udvari intrikákat leszámítva igen jól érezte magát. Az Európát és az európai értelmiséget megrázó francia forradalmat egyáltalán nem emlegette. Mégsem volt érzéketlen a forradalmat előkészítő eszmék iránt. Beaumarchais *Figaróján* kívül a *Tarare*-t is olasz nyelvű librettóvá alakította Antonio Salieri számára, bemutató: 1788. január 8. Burgtheater. (Az opera eredeti, francia nyelvű változatát, Beaumarchais szövegével, Párizsban már hallhatta a közönség, 1787. június 8). A Mozart-Da Ponte *Don Giovanni* első felvonásának fináléjában (huszadik jelenet) a mindenki számára nyitott bált rendező házigazda az „È aperto a tutti quanti, / Viva la libertà!” szavakkal fogadta álarcosan belépő vendégeit (Donna Anna, Donna Elvira, Don Ottavio). A korszak legfontosabb mottója, az *éljen a szabadság!* a prágai bemutaton jelentős zenei hangsúlyt kapott, tizenkétszer hangzott fel, harminchárom ütemet töltött ki⁶.

„ahol a szó és a zenei hang egyéolvad” (Saint-Saëns⁷)

A középkorban legtökéletesebb „instrumentumnak” tekintett emberi énekhang a nyelv használatával fogalmi elemeket is hordoz. A kettő együtt adta az ének értelmét. A himnusz Isten énekelt dicsérete. A(z egyházi) zene kezdettől fogva kereste a vele adekvát

⁴ Szerelme a szép és csapodár természetű kolléganő és színésznő, Elisabetta Passalacqua iránt.

⁵ Albert, Hermann: *W. A. Mozart*. Milano, *Il Saggiatore*, 1984–1985. II. 388.

⁶ Paesani, Luciano: *Una notte con Don Giovanni*. Pescara, Campus, 1996, 134.

⁷ *Dizionario Bompiani delle opere*. Milano, Bompiani, 2005, III. köt. 2668. „Il genio della lingua italiana è passo in questa musica, ove la parola e la nota fanno tutt'uno; la traduzione la snatura e la sfigura.”

nyelvi kifejezéseket, jelentéssel bíró szavakat. A Kyrie eleison, halleluja típusú kulcszavak változó magasságban hosszan énekelt magánhangzóihoz újabb szótagokat rendeltek, amelyek hamar költői szövegekké fejlődtek. Ezzel segítve az érzés és üzenet célba jutását. Danténál az angyalok kórusa láthatatlan erővel vezeti a lelkeket a paradicsomi rózsa felé, akik maguk is a zene bűvkörébe kerültek. Az általában „csodálatos”, „édes” jelzővel ellátott, a mennyei harmónia előképének tekintett dallam ellenállhatatlan ereje az érzékszerven keresztül a lélekre hatott, míg annak tartalma (zsoltáridézetek, versek) leírta az ember helyzetét, hogy az pontosan tudja mit kell cselekednie. A zene ebben az értelemben Isten hívó szava, amely a személyiség teljességéhez, lelkéhez és értelméhez egyaránt szólt. Ha a zenei és a fogalmi oldal valamilyen okból elvált egymástól, elnémult az ének. A Beatricével való találkozást leíró jelenetben például az égi kórus az *In te, Domine, speravi* zsoltár (Purgatorium, XXX.83-84) kilencedik soránál megállt. A levegő archéjához kapcsolódó zene emeli a felfelé törekvőket. Casella Dante versére komponált zenéjének édessége annyira eltöltötte a hegy lábánál lévő lelkét, hogy megálltak. Ezért Cato dorgálta meg az elernyedte lelkeket (Purgatorium, II.112).

A 18. századi elméletírók sokkal többet foglalkoztak a művészeti ágakat és a műfajokat elválasztó sajátosságokkal, mint azokkal a tényezőkkel, amelyek egybe olvaszthatnák őket. Herder, Lessing vagy Goethe elméleti műveiben a különbségeknek az esztétikai szférán kívülre vezető, szükségszerű okai vannak. Az érzékszervekhez kapcsolható művészetek (zene, kép) versus költészet (energia, hatalom); tér (szimultaneitás) versus idő (szukcesszivitás); Goethe *A költészet természetes formáiról* szóló írásában három műfajt különböztetett meg. Az egyik világosan beszél (epika), a másik lelkesedéstől felizgatva szenvedélyesen (költészet), a harmadik személyesen jelenik meg (dráma).

S még ha a kapcsolatok mibenlétének a kérdése is került előtérbe, mint az *ut pictura poesis* (klasszikus) vagy *ut musica poesis* (romantikus) elv, akkor sem sérülhetett egyik műfaj integritása sem. Az egyik *olyan volt, mint* a másik, de nem vált eggyé vele. A határok fennmaradtak, a műfajok csak bizonyos pontokon érintkeztek egymással. E vonatkozásban Schiller „kétirányú” meghatározását már idéztük. Klopstock kapcsán írta *A naiv és a szentimentális költészet* egyik lábjegyzetében, hogy a költészetnek kettős rokonsága van, amely őt egyfelől a zenéhez, másfelől a képzőművészethez fűzi. „*Aszerint ugyanis, hogy meghatározott tárgyat utánoz-e, miként a képzőművészetek, vagy pedig a zenéhez hasonlóan pusztán meghatározott állapotot idéz elő az elmében, anélkül hogy ehhez valamilyen meghatározott tárgyra volna szüksége: e különbség alapján a költészet plasztikusnak, illetve zeneinek nevezhető*”.⁸

⁸ Schiller, Friedrich: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest, Atlantisz, 2005, 303. A lábjegyzet teljes szövege eredetiben: „*Ich sage musikalischen, um hier an die doppelte Verwandtschaft der Poesie mit der Tonkunst und mit der bildenden Kunst zu erinnern. Je nachdem nämlich die Poesie entweder einen bestimmten Gegenstand nachahmt, wie die bildenden Künste thun, oder je nachdem sie, wie die Tonkunst, bloß einen bestimmten Zustand des Gemüths hervorbringt, ohne dazu eines bestimmten Gegenstandes nöthig zu haben, kann sie bildend (plastisch) oder musikalisch genannt werden. Der letztere Ausdruck bezieht sich also nicht bloß auf dasjenige, was in der Poesie,*

A felvilágosodás analízisre irányuló általános szándéka (Voltaire, Cassirer) a művészetek területén az izoláló szemléletnek kedvezett.

Ebben a szellemben zajlottak két évszázadon keresztül az *opera* műfaj körüli viták is, amelybe egyébként az említett szerzők közül többen bekapcsolódtak. Már maga a tény, hogy az operát alkotó két fő összetevő elem valamelyikének az elsőségéről vitatkoztak, jelezte az izoláló elv szívós jelenlétét még olyan esetben is, amikor a végeredmény értelemszerűen egyetlen mű. A Gluck-féle reformopera egyes képviselői és Beaumarchais szerint a zene szolgálja a szót, mások pontosan fordítva gondolták.

Mozart *Don Giovanni*jával kapcsolatban Goethe⁹ hangsúlyozta, hogy mennyire értelmetlen a *kompozíció* szó használata, „*mintha egy darab tészta vagy kétszersült lenne tojásból, lisztből és cukorból összerakva. A szellem alkotása, ez a lényege! Az egészet éppúgy, mint a részeket egyetlen egy szellem, egyetlen élet hatja át, és aki azokat alkotta, bizonyára nem tapogatózva vagy önkényesen járt, hanem zsenialitása démoni erejének engedelmességgel, csak azt vitte véghez, amit ez parancsolt neki.*”¹⁰ Mme de Staël szintén a szavak és a zene tökéletes házasságában fedezte fel a mű erejét. „*Valamennyi muzsikusközül az, aki talán a legnagyobb zsenialitást mutatta a zene szavakhoz való hozzáadásában, Mozart volt. Éreznünk kell operáiban, különösen a *Convitato di pietra* o *Don Giovanni*ban a drámai jelenetek minden árnyalatát.*”¹¹

Az olaszul kitűnően tudó Mozart 1783. május 7-én Bécsből keltezett levelében lelkesen számolt be édesapjának arról, hogy megismerkedett Da Ponte abbéval, aki olasz librettót ígért neki: „*nagyon vágyom arra, hogy egy olasz operában is megmutassam magam*”¹². Ebben az időszakban úgy tekintették Mozartot, mint az instrumentális zene egyik legnagyobb alakját, de még II. József is meglepődött, amikor Da Ponte előadta neki tervét, hogy a zeneszerzővel közösen operát írnak Beaumarchais drámája alapján¹³. A császár végül támogatásáról biztosította a vállalkozást, s csak a szükséges elővigyázatosságra kérte a librettistát, akiben egyébként teljesen megbízt.

---

wirklich und der Materie nach, Musik ist, sondern überhaupt auf alle diejenigen Effekte derselben, die sie hervorzubringen vermag, ohne die Einbildungskraft durch ein bestimmtes Objekt zu beschränken; und in diesem Sinne nenne ich Klopstock vorzugsweise einen musikalischen Dichter.”

⁹ A költő szerint: „*önmagában álló opera, teljesen izolált és, sajnos, ilyen is marad, mert Mozart halála elveszi a reményt, hogy valami hasonló szülessen*” (Bompiani 2668). Goethe Schillernek 1797. december 30.

¹⁰ Paesani: *Una notte con Don Giovanni* i.m., 144.

¹¹ Uo. 143.

¹² Mozart ezt megelőzően már több olasz operával kísérletezett. Az *Idomeneo*, 1781-ben kisebb sikert is aratott, de a zeneszerző nem volt elégedett Giambattista Varesco szövegével.

¹³ Lorenzo Da Ponte *Emlékiratai*. Budapest, Zeneműkiadó, 1970. 131. II. József szavai: „*Tudja-e, hogy Mozart, noha a hangszeres zenében kitűnő, énekhangra csak egyetlen egy darabot írt, és az sem volt valami különleges?*” (Jászay Magda fordítása). Korábban a császár a német társulatnak megtiltotta, hogy bemutassák egy örült nap történetét.

A legnagyobb sikereit Mozart olasz operáival nem Bécsben, hanem Prágában aratta. A bécsi udvari operával szemben a prágai városi tulajdonban volt, szellemiségét tekintve akkor már hosszú ideje olasz, elsősorban velencei befolyás alatt állt. Még 1724-ben Frantisek Antonín Sporck gróf hívott először velencei, majd nápolyi és milánói zenészeket Prágába, a társulat már 1730-ban bemutatott egy Don Giovanni-feldolgozást, az „erkölcsös zenei előadáshoz” meg kellett kérni az érsek és a kormányzó engedélyét¹⁴. Ennek és a téma egy másik feldolgozásának is óriási sikere volt cseh földön. (Nem kevésbé az említett Righini-Porta-féléhez, 1776-ban.) A prágai színház és a közönség kapcsolata más volt, mint Bécsben, hiszen az impresszárióknak, nem nagyon lévén egyéb forrásuk, folyamatosan tekintetbe kellett venniük a heterogén ízlésű közönség igényeit. Ennek közvetítésében a zenészek (zenekar) játszottak meghatározó szerepet, akik feltétel nélkül tisztelték Mozartot.

A *Figaró* sikere után Mozart, pályája csúcán, megkapta a legnagyobb elismerést, a lehetőséget, hogy *egy* operát alkosson, azaz saját maga döntse el, milyen témáról. Két „prágai operája” (a másik *La clemenza di Tito* Metastasio és Corneille alapján) közül a Don Giovanni témát Da Ponte ajánlotta nagy barátja figyelmébe. A libretto elkészítésére természetesen saját maga vállalkozott, néhány elemében folytatva a korábit. Ekkor az olasz író a tokaji bor, a sevillai dohány, valamint egy szép 16 éves leányzó inspiráló segítségével, napi tizenkét óra munkával egyszerre három szövegen dolgozott. Bő két hónap leforgása alatt mindhárommal elkészült¹⁵. A Mozzartnak (sic!) szánt librettón éjszaka dolgozott, s közben az *Infernó*t olvasta. Dante közvetlen hatását nem könnyű kimutatni, Boccaccio *Decameronjának* egyik mondatát (III.6.46) viszont Leporello szó szerint idézte: „*Voi non siete la prima né sarete l'ultima la quale è ingannata*” (Nem ön az első és nem is az utolsó, akit megcsaltak).

Miközben a Don Giovanni frenetikus sikert hozó prágai bemutatója után a szerzőkért, jellemző módon, a következő szavakkal lelkesedtek: „*Mig ők élnek, ismeretlen fogalom lesz a színház nyomora*”¹⁶, addig a bécsi után maga a császár hűvösen állapította meg: „*nem az én Bécssem ínyére való.*”

A bécsi bemutaton (1788. május 7 és gyakran később is) elhagyták az utolsó jelenetet. Don Giovanni elkárhozása után az életben maradtak fináléjában a morális üzenet vált túlhangsúlyozottá, ami Isten halálának és a Sátán metamorfózisának gondolatához kétszáz év alatt hozzászókkott mai ember számára még inkább túlzón didaktikusnak és keresztényinek¹⁷ tűnik. Leporello beszámol az általa látottakról és

¹⁴ Paesani: *Una notte con Don Giovanni* i.m., 49.

¹⁵ A másik kettő: *Diana fája* (*L'arbore di D.*) Martininek (Vicente Martin y Soler), illetve az említett *Tarare* Salierinek. *Lorenzo Da Ponte Emlékiratai* i.m., 153–154.

¹⁶ „*Finché essi vivranno, non si saprà mai che sia miseria teatrale*”, „*non è cibo pei denti de'miei viennesi.*” *Lorenzo Da Ponte Emlékiratai* i.m., 158. és Paesani: *Una notte con Don Giovanni* i.m., 132.

¹⁷ Kirkegaard, Søren: *Vagy-vagy*. Budapest, Osiris-Századvég, 1994, 70. Megállapítja: „*Nem tudjuk, hogy mikor keletkezett a Don Juan eszméje, csupán az bizonyos, hogy a kereszténységhez tartozik, s a kereszténység révén a középkorhoz.*”

új gazdát keres, Donna Anna egy év haladékat kér (miért?¹⁸), hogy hozzámenjen Don Ottaviohoz, Zerlina és Masetto összeházasodnak, Donna Elvira kolostorba vonul. Az utolsó mondat: a gonoszok életre következő halál mindig egyforma¹⁹.

„Andiam”

Az utolsó előtti jelenet legvégén az eredeti librettóban a következő színpadi utasítás olvasható, *Il foco cresce. D. Gio. si sprofonda.* (A tűz egyre nagyobb lesz, D. G. elsüllyed) Mélybe zuhanással kezdődött a hős előtörténete is. A neve²⁰ alapján a szárnyas angyalok rendjéhez tartozó Cherubino első nyilvánosságra került hóstette a grófné öltözőszobája ablakán való kiugrás volt, mint egy madár, a magasból merészen és bátran lépett ki. Csak ezzel a kockázatos ugrással tudta elkerülni, hogy bajt okozzon magának és „gyönyörű keresztmamájának”. Kis, szárny nélküli Ámor (Cherubino di amorei, I.9), akiben felébredt az érzékiség, ami ugyan nincs még mozgásban, de nagy erővel hat másokra. A 12 éves Barbarinától a grófnén és Susannát keresztül az öregecske Marcellináig minden hölgy kimondva kimondatlanul erotikus vágyat érzett a kis kamasz fiú iránt, aki bennük olyan szenvedélyeket gerjesztett, amelyeknek egyre nehezebben tudtak gátat szabni. A bennük ellenállhatatlan erővel feltörő érzést alig tudták féltékeny társaik előtt titkolni és a társadalmi konvenciók igényelte viselkedési formákhoz igazítani. Cherubino maga a perszonifikálódott szerelmi szenvedély, az erotikus energia. Ha senki sem hallgatja őt, saját magával beszél a szerelemről (*E se non ho chi m’oda/Parlo d’amor con me*).

Angyali tulajdonsága csodálatos énekhangja is, amellyel elbűvölte a hölgyeket. „Ha a nők szeretik, bizonyára jó okuk van rá” – mondotta Susanna azután, hogy a második felvonás elején egy viszonylag hosszú, ellenpontokra épülő dalban Cherubino meghatározta önmagát (*Non so più cosa son/cosa faccio*). Dante szerelemfilozófiai canzonéjához²¹ hasonlóan Cherubino is kérdéssel fordult a nőkhöz: Ti, asszonyok, akik tudjátok mi a szerelem, lássátok, hogy az van-e a szívemben²². A téma és a nyelvi struktúra ugyanaz Leoprello Elvirának énekelt áriája legvégén is (*voi sapete quel che fa*), de a kérdésből állítás lett, az alanyiságból (è) cselekvés (fa), a statikusból dinamikus.

„Az apród ugyanis a leendő Don Juan – írta Kirkegaard – [aki] nemcsak a maga boldogságát találja meg a lányoknál, hanem a lányokat is boldoggá és – boldogtalanná teszi, ám igen

¹⁸ Vajda monográfiájában ennek lehetséges okát abban látja, hogy Donna Anna a szíve mélyén szerelmes volt Don Juanba. Vajda György Mihály: *Don Juan vándorútja*. Budapest, Argumentum-Gondolat, 1993, 59.

¹⁹ E dei perfidi la morte/alla vita è sempre ugual.

²⁰ Az antik Közel-keleti vallásokban templomokat és lakott helyeket védelmező szárnyas démon.

²¹ Megjegyezzük, hogy a dolce stil nuovo szerint is testet öltött a mindent mozgató Ámor. *Hölgyek, akik értitek a szerelmet* (Donne ch’avete intelletto d’amore, Vita Nuova – Új Élet –, 19.)

²² Voi che sapete/Che cosa è amor,/Donne, vedete/S’io l’ho nel cor.

különös, hogy ők is ezt akarják”, boldogtalanok akarnak lenni, miután egyszer már boldogok voltak Don Juannal²³ (mint Donna Anna). A filozófus szerint Don Juan magának az érzékiségnek a testet öltése, s teljességgel zenei: „Érzékileg kíván, az érzékiség démoni hatalmával csábít nincs állandósága, hanem úgy rohan, hogy örökké elenyészik, éppúgy, mint a zene”²⁴. Leporello második áriája epikus jellegének elemzése után Kirkegaard arra a következtetésre jut, hogy a főhős „élete egymást taszító pillanatok summája, mint pillanatok summája – pillanat...ebben az individuuum és természeti erő közötti lebegésben találjuk Don Juant”²⁵. Minden egyes nőben az összeset akarja. A kiszemeléshez elegendő, ha szoknyát hord (*porti la gonnella*), az „elejtés” egy pillanat műve, majd előről kezdődik minden a végtelenségig. Ez a helyzet mérhetetlen mozgásteret biztosít Don Giovanni számára.

Mint természeti erő, végtelenül szabad, s mindenütt érvényes. Áthágja mind a személyiségi (feléleszti a nőkben szunnyadó szenvedélyt), mind a szociális és földrajzi határokat, mindezek teljesen mellékessé válnak, pusztán katalógizálási szempontot jelentenek. Az érzéki megkívánás energiája megnyilvánulásának egyik *dionüszoszi* csúcspontja a *Fin ch'han dal vino* ária az első felvonás tizenötödik jelenetéből. A bálra (ördög bálja?) készülő Don Giovanni ezen az estén különösen elemében van: biztató a helyzet túlcsonduló energiája számára, hiszen a rend felbomlani látszik (*senza alcun ordine*), minden nővel más táncot akar jární²⁶, s a végén legalább tizzel szerelmeskedni is. Ezt a fékezhetetlen szexuális erőből eredő mozgást, az ész, erkölcs és konvenciók alól az individuuum adottságai révén kiszabadult energiát a környező emberek nem képesek sem megfékezni, sem korlátok között tartani (tesznek ugyan erre egy nevetéssé váló kísérletet, de a közülük való Leporellót tudják csak lefogni).

Az operában különösen nagy jelentősége van az *andiam* szónak, amely a választott hölgynek Don Giovanni vonzaskörébe való belépését, a vele való együtt haladás lehetőségét jelenti. Azt a döntő pillanatot, ami után a történet már másodlagossá válik. Így van ez a kezdetben ellenkező Zerlina esetében is. A különleges kisugárzású férfi, mint mágnes a vasat, vonzza magához a lányt, aki nem képes ellenállni a természeti törvénynek, a nagyobb erő hatásának, ráadásul ő is egyre inkább akarja a férfit. A vőlegényre való gondolás (éppen esküvőre készülnek) vagy a társadalmi konvenciók még csak komoly akadályt sem tudnak állítani. Zerlina hiába küszködik jogos kétségeivel: *non son più forte* – mondja. Don Giovanni az *andiammal* végül teljes mértékben birtokba vette Zerlinát. A bűnbeesés megtörtént. Magának a nemi aktusnak a beteljesülését ez

²³ Kirkegaard: *Vagy-vagy* i.m., 80.

²⁴ Uo. 81.

²⁵ Uo. 77.

²⁶ Három zenekar játszik egyszerre. Kettő a színpadon, egy a proscéniumban: menüettet az első kíséretével az előkelők táncolnak, a második játsza a kontratáncot, ezzel indul Don Giovanni Zerlinával, a harmadik pedig a népi-parasztit az egyszerű embereknek. Vajda: *Don Juan vándorútja* i.m., 56. Az egységgel, az összhangzattal szemben széthangzó, diabolikus zene.

alkalommal Donna Elvira közbelépése akadályozta meg, de elgondolkodtató, hogy (Donna Elvira esete kivételével) mindig közbejött egy akadályozó tényező, a folyamatot a fizikai egyesülés előtt mindig megállította valami. (A hódító gyermekeiről sem tudunk semmit.) Felmerülhet a kérdés, Mozart-Da Ponténál Don Giovanni egyáltalán tovább akart-e menni azon, hogy a magáét a másokban felélesztett szenvedéllyel egyesítse? Az elementáris erővel fellépő férfi és a kezdetben vonakodó Zerlina ebben duettben „találkoznak”:

„Andiam, andiam, mio bene
A ristorar le pene
D’un innocente amor-„²⁷

Igazi ellentét feszül a szenvedély létre kelése, a szereplőket egymás felé ellenállhatatlanul hajtó erő megnyilvánulásának drámaisága és ama prózai bejelentés között, amelynek során az opera legvégén Masetto és Zerlina, szintén egy duettben, ugyanezzel a szóval bejelentik, hogy hazamennek:

„Noi Masetto/Zerlina a casa andiamo”

Ezek a szavak, szürke banalitásukban méginkább felhívják a figyelmet arra, hogy mégiscsak a pokolra szállt Don Giovanni az igazi férfi (szemben az eleve kicsinyítő képzővel megjelölt Masettóval).

Jellemző az a különbség, ahogyan a két férfi Zerlinának az „andiam” úti céljaként megjelölt épületbe való belépés után várható eseményekről beszélt: Don Giovanni *Quel casinetto è mio: soli saremo, le là gioiello mio ci sposeremo* (Az a házacská az enyém: magunk leszünk, és ott, édes kincsem, egybekelünk). Masettónak viszont nincs más vágya, minthogy a hazaérkezés után társaságban vacsorázzon (*cenar in compagnia*²⁸). A szerelem világot mozgató hatalmas erejét, minden szépségét, nagyságát és ellentmondásosságát Don Giovanni birtokolta és fejezte ki. A végső soron diadalmaskodó hétköznapi, lét- és fajfenntartást előirányzó férfi-nő kapcsolat a vegetális létezés jövőjét vetíti előre, mint amilyen Papagenóé és Pagagenáé lesz a *Varázsfuvolában*²⁹. Ők nem birtokolják az Éj királynője (negatív) vagy Sarastro (pozitív) hatalmát és fenségét, sem Tamino és Pamina szerelem segítette küzdelmének és az álomból tudásig való emelkedésének lehetőségét.

²⁷ I.9. Menjünk, menjünk, kedvesem / lenyugtatni egy ártatlan/szerelem szenvedélyét.

²⁸ Amire Leporello mondja: „*én kocsmába megyek, hogy jobb gazdát találjak*”. (A libretto utolsó mondata.) Emlékezhetünk, hogy az opera első mondatait éneklő Leporello akkor még nemes ember akart lenni, nem akart szolgálni tovább.

²⁹ Az életnek ilyen szintre való redukálása azonban természetlen, folytathatatlannak bizonyulhat. Az opera goethei továbbírásában a párnak nem lesz saját gyermeke, az elüldözött Sarastro készít nekik egyet strucctojásból.

Csak nálánál hatalmasabb, transzcendens erő győzhette le őt, kihasználva a benne lévő *hübriszt*, amely egyszerre volt Don Giovanni ereje és gyengesége, nagysága és nyomorúsága. A számára ismeretlen erőt nem létezőnek vagy nálánál gyengébbnek hitte. A felsőbb hatalommal szemben álló gőg és egoizmus mellett a kísértés, a csalás és az állandóan mozgásban levés is sátáni tulajdonság. Beutazta egész Európát, mindig új helyen tűnt fel, mindenütt sikerrel tört össze családi kötelékeket, életeket, anélkül, hogy helyettük bármi mást adott volna. A elcsábított nők önmagukban képtelenek bosszút állni rajta, mint ahogyan Éva sem tudta megbosszulni bukását a kígyón. A kőszobor meghívásával azonban Don Giovanni olyan határt lépett át, olyan erővel szállt szembe, amely hatalmasabb volt nála és elpusztította. A téma későbbi útján szükségszerűen közeledett Faustéhoz (Dietrich Grabbe, 1829) és magához a Sátánéhoz³⁰ (E.T.A. Hoffmann, 1813).

Arra a földöntúli hatalmat képviselő erőre, amely megsemmisítette, a legnagyobb mértékű statikusság jellemző. Nem ítélező égi hírnökök szálltak alá, hanem a meggyilkolt, de bosszúra újra eljövő Commendatorét ábrázoló súlyos kőszobor-alak lépett váratlanul a színre. Ő Don Giovanni kinetikájának tökéletes ellenpontja. A donjuani lebegéssel, mozgással és (meddő) élettel szemben a halott szobrának súlyossága, merevsége, mozdulatlansága éles ellentétet képez. A sír kinyílt. Ebben a kivételes pillanatban az érte érkező „szobor” átlépte a jelen és múlt, az élők és a halottak között feszülő határt. Miután az áldozat állt bosszút gátlástalan gyilkosán, az élet visszazökent megszokott medrébe.

A *Varázsfuvola* első jelenetében Tamino Papagenóval beszélget. A herceg bemutatkozása után Papageno kételkedve hallja, hogy a „vad, sziklás vidéken” kívül még sok ember él és sok ország van. „Csak lassan, lassan!!/Hadd kérdezzek én előbb! Mondd kérlek, arra künn/a hegyeken túl is vannak országok meg emberek?”³¹ A madarászt ez csak annyiban érdekli, amennyiben közvetlen, üzleti érdekével összefügg, vagyis a távoli vidék feltehetően jó áron eladhatja madarait. Nem sokkal később a második hölgy magyarázza el, hogy a hegyeken túl egy kies völgyben a Sarastro uralta jobb világ található. Várát azonban a gonosz ellen fegyverek védik. Tamino éppen oda akar eljutni.

³⁰ Gustav Kühne német író szerint: „Mozart annyira összetett személyiséggé alakította át ezt a bűnöst, hogy nem lehet kétség afelől, nem üdvözölhette benne az élet elvét, lüktetésének megszemélyesítését, csak úgy, hogy az általa ábrázolt alakot addig a határig toltta, ahol ez az elv maga is hús-vér démonná válik.” Idézi Paesani: *Una notte con Don Giovanni* i.m., 146.

³¹ Harsányi Zsolt fordítása: Papageno: „Langsam! lass mich fragen. – Sag du mir zuvor: Gibt’s ausser diesen Bergen auch noch Länder und Menschen?”. Második hölgy: „Sehr nahe an unsern Bergen lebt er in einem angenehmen und reizenden Thale. – Seine Burg ist prachtvoll, und sorgsam bewacht.”

IGAZSÁG, JOG, TOLERANCIA, EMBERSÉG
 VOLTAIRE: *LE PRIX DE LA JUSTICE ET DE L'HUMANITÉ*
 CÍMŰ MŰVÉNEK MAGYAR FORDÍTÁSA 1791-BŐL

4

Voltaire 18. századi magyar recepciójában nem tulajdonítottak mindmáig jelentőséget *Prix de la justice et de l'humanité* című, 1777-ben kiadott műve fordításának, amely *Az igazság ki-szolgáltatásának és a' felebaráti szeretetnek jutalma* címmel jelent meg, a szerző nevének feltüntetése nélkül, önálló könyvként 1791-ben.¹ A 18. század francia filozófusai közül egyébként Voltaire kiemelkedik a magyar nyelven, nyomtatásban is megjelent művek vonatkozásában: *Henriade* című eposzát két fordításban is kiadták és hét történeti tragédiájának magyar fordítását publikálták, miközben önálló könyv formájában hasonló jellegű kiadvány nem jelent meg sem Montesquieu-tól, sem Rousseau-tól, sem Diderot-tól.²

A fordítás eredetije a filozófus halálát megelőző évben készült, és a mai szakirodalom egyfajta „jogi végrendeletként” tartja számon,³ amelyben az igazság- és jogszolgáltatás, a büntetőtörvények reformjának, a tolerancia és az emberség összekapcsolásának szükségességét bizonyítja az idős író 28 fejezetben,⁴ bibliai és történelmi példák, valamint korabeli jogi esetek során keresztül. Ez a könyv a vallásuk, vagy általában a meggyőződésük miatt üldözött emberek védelmében írt műveinek részét képezi, amelyek

¹ A címlapon szereplő adatok: *Az igazság ki-szolgáltatásának és a' felebaráti szeretetnek jutalma. Írta a' Hamriásnak szerzője.* Frantziából fordította egy M*, [sine loco], [sine typ.], 1791. 142 oldal. (A továbbiakban: *Az igazság* rövidítéssel. A hivatkozások a Szegedi Egyetemi Könyvtár RA 5031 jelzetű példányára vonatkoznak.)

² Eposzának fordításairól lásd Vörös Imre bevezető tanulmányát Péczeli József: *Henriás* című fordításának (1792) modern kiadásához: Budapest, Balassi Kiadó, 1996, 11–36. 'Régi Magyar költők tára. XVIII. sz. I.' Péczeli József *Henriás*-fordítása 1786-ban és 1792-ben Győrben, illetve Szilágyi Sámuelé 1789-ben Pozsonyban jelent meg. Tragédiáinak fordításáról lásd Penke Olga: Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században. In: *Filológiai Közlemények*, 31. évf. (1985) 1–4. sz., 107–132. A nyomtatásban is megjelent fordítások főbb adatai: *Geklen Adelaida* 1772, *A hitető Mahomet avagy a fanaticizmus* 1779 (fordító: Zechenter Antal); *A hármas vitézek* 1779 (fordító: Bessenyei György), *Zayr* 1784, *Tánkréd* 1789, *Merop* 1789, *Alzir* 1790 (fordító: Péczeli József).

³ Mervaud, Christiane: Sur le testament judiciaire de Voltaire: le *Prix de la justice et de l'humanité* et le *Traité des crimes* de Pierre-François Muyart de Vouglans. In: *Voltaire. La tolérance et la justice.* Szerk.: Renwick, John. Louvain, Paris et Walpole, Peeters, 2011, 389–410. 'La République des Lettres 41'

⁴ Franciául „article” és nem „chapitre,” a jogi nyelvhez alkalmazkodva, a magyar fordító is a „tziikkely” szót használja.

közül talán a legismertebb a *Traité sur la tolérance* (Az értekezés a türelmességről) című, 1763-ban készült írása, de nagy visszhangot váltottak ki azok a röpiratai is, melyeket a törvény előtt meghurcolt vagy kivégzett ártatlan áldozatok érdekében ezt követően hasonló céllal adott ki. A hatvanas évektől kezdve vállalt szerepet különböző peres ügyekben, elsősorban a közvélemény tájékoztatásával, miközben a jogfilozófia is egyre inkább érdekelte. 1766-ban Beccaria *A bűnök és a büntetések* című, nagy visszhangot kiváltó művét kommentálta Voltaire (*Commentaire sur le livre des Délits et des peines* címmel, a Morellet fordításaként megjelent francia kiadás nyomán, amely az eredetivel azonos évben jelent meg), jelentősen hozzájárulva a fiatal olasz jogfilozófus művének európai megismertetéséhez. A tematika és az elkötelezett hangvétel az egy évtizeddel később készült két műben folytatódik: a francia szakirodalom egymást kiegészítő, „iker” műveknek tekinti a jogrendszer megújításának szükségességéről 1777-ben megjelent, Montesquieu művét értelmező *Commentaire sur L'esprit des lois* és az ugyanabban az évben kiadott *Prix de la justice* című munkáját, amely a francia (és az európai) törvénykezés és joggyakorlat átalakításának konkrét javaslatait tartalmazza. A három írást összeköti az a gondolat, hogy az emberi társadalmak átalakulásait szükségszerűen követniük kell a törvényeknek, mivel azokat emberek alkotják.⁵ A *Prix de la justice* ugyanakkor szoros kapcsolatban áll más, korábban írt műveivel, így elsősorban világtörténetével, de főleg a mű írását közvetlenül megelőző időszakban megfogalmazott „filozófiai szótáraival”, amelyek egyes részeire nemcsak a szöveg alapján következtethetünk, a szerző maga is többször utal rájuk, vagy akár idéz is belőlük, feltételezve, hogy közönsége a témára vonatkozóan más művében kiegészíti az itt olvasottakat. Ez az eljárás egyszerre járul hozzá gondolatainak széleskörű elterjesztéséhez és egyfajta biztonságot jelent egyes művei beültetése esetén.⁶

A *Prix de la justice* sajátos körülmények között jött létre, a *Gazette de Berne* által meghirdetett pályázatot követően, amely díjat tűzött ki a büntetőtörvények reformjáról és

⁵ Pomeau, René: „On a voulu l'enterrer.” *Voltaire en son temps*. 5. köt., Oxford, Voltaire Foundation, 1994, 233. A három írás a filozófus összes műveinek, halálát követő első kiadásában egy kötetben jelent meg: *Œuvres complètes de Voltaire*. [Kehl] Impr. de la Société littéraire typographique, 29. köt., 1785–89. A kötetben más jogi-filozófiai művek is találhatóak, de egymást követően szerepel a *Commentaires sur le livre des Délits et des peines*, a *Prix de la justice et de l'humanité* és a *Commentaire sur L'esprit des lois*. A *Prix de la justice et de l'humanité* című művet tanulmányunkban abból a modern kiadásból idézzük, ahol megtaláljuk a *Commentaire sur L'esprit des lois* kivételével Voltaire legtöbb jogi vonatkozású írását: *Voltaire et les droits de l'homme*. Textes sur la justice et la tolérance, présentés par Raymond Trousson, Bruxelles, Espace de Libertés, 1994, 337–388. (A továbbiakban: *Voltaire et les droits*. A legújabb, kritikai kiadás, amely 2008-ban jelent meg, és a szövegek közlésében hasonló elveket követ, nem áll rendelkezésünkre.)

⁶ A belső utalásrendszerre, a dokumentumok és saját szövegeinek újra felhasználására és újraírására vonatkozóan lásd a kritikai kiadás résztvevőinek tanulmányait: *Copier/Collier. Écriture et réécriture chez Voltaire*. Textes réunis par Olivier Ferret, Gianluigi Goggi et Catherine Volpilhac-Auger, Pisa, Éd. Plus, 2007.

a bűnesetek megelőzéséről készült legjobb tervezet jutalmazására. Levelezése mutatja, hogy a 83 éves Voltaire milyen megszállottan készítette ezt a munkát, amelyben a törvénykezés társadalmi hasznáról, a jogról és a jogtalanságról, a jogi tévedésekről, a kínvallatásokról, a bűnökkel arányos büntetésről, az idejétmúlt, „barbár” kivégzési módokról, a börtönviszonyok kegyetlenségéről, a halálbüntetés eltörléséről, az ártatlanok meghurcolásáról, a bűnmegelőzés szükségességéről mondott véleményyt. A pályázatra egyébként nem nyújtotta be írását, sőt az elnyerhető díjat megduplázta saját költségére.⁷

Mindhárom jogfilozófiával kapcsolatos mű magyar visszhangja figyelemre méltó. A *Prix de la justice* fordítása azért különleges, mert teljes szövegfordítás és nyomtatásban is megjelent. A Beccaria-művet Kazinczy Ferenc fordította magyarra, nem tudjuk pontosan, hogy az eredeti olasz, vagy a Morellet-féle francia fordítás szolgált-e kéziratban maradt művéhez alapul, de rendelkezésére áll a német fordítás is, és minden bizonnyal ismerte a Voltaire-kommentárt. Az is érdekes, hogy fordításának – a kéziratot először megjelentető filológust is megtévesztő – „Bevezetés a Törvények Lelke” címet adja, amellyel Montesquieu-re utal.⁸ A forrásként Beccaria könyvét megjelölő Hencze Béla valószínűnek találja, hogy Voltaire vezette el Beccaria megismeréséhez a magyar író, és a tanulmányunkban elemzett műre vonatkozóan is fontosak információi: Kazinczy lemásolta 1780-ban a *Prix de la justice* „*De l’inceste*,” „*Du viol*,” „*Du rapt*,” „*Des libelles diffamatoires*,” és a „*De la torture*” című fejezeteket, azaz a XIV–XV., a XVIII., a XXI. és a XXIV. cikkelyeket. Kazinczy egyébként ismeri és *Orpheus*-ában említi (magyar címmel) Voltaire *Traité sur la tolérance* („*Vallásbéli türedelem*”) és *Dictionnaire philosophique* („*Philosophiai Lexicon*”) című művét is, és értékeli, hogy a filozófus Jean Calas családját „*nem tsak a „betstelenségtől, hanem a’ nyomorúságtól is meg-mentette.*”⁹ Voltaire Montesquieu-ről írt kommentárját Bessenyei György idézi az 1779-ben megjelent *A Holmi* „*Montesquieu*” című fejezetében.¹⁰

Az *igazság ki-szolgáltatásának és a’ felebaráti szeretetnek jutalma* című fordítás talán azért sem keltett eddig igazán figyelmet a kutatók körében, mivel a könyv a szerző és a fordító neve nélkül jelent meg, bár a címlapon szereplő adat – mely szerint a „Hannriásnak szerzője”, vagyis az *Henriade* című eposz írójának műve, amelynek két fordítása már korábban megjelent – már a korabeli magyar olvasó számára egyértelművé tehetette a szerzőt. Voltaire bölcséleti prózájából ez a könyv jelenti az első teljes, kihagyásoktól és rövidítésektől mentes, magyar nyelven nyomtatásban megjelent fordítást, amely ugyan

⁷ Voltaire műve bevezetőjében közli a felhívás szövegét, a szempontokat, a beküldéssel kapcsolatos információkat, lásd: *Voltaire et les droits* 37.

⁸ Rácz Lajos: Kazinczy egy ismeretlen értekezése. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 39. évf. (1929) 341–345.

⁹ „*Skizzek a’ Voltaire életéből.*” In: *Első folyóirataink: Orpheus (1790)*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila, Debrecen, 2001, 209. Vö. Hencze Béla: Kazinczy ismeretlen értekezése. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 39. évf. (1929) 341–345.

¹⁰ Bessenyei György: *Összes művei, A Holmi*. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 340–342.

ma kevés példányban lelhető fel könyvtárainkban, de ismert lehetett 1791-ben.¹¹ A korábbi, kéziratban ránk maradt, hasonló tematikájú és műfajú fordítások töredékesek és latin nyelven készültek.¹²

A fordítás akkor jelenik meg, amikor remény látszik arra, hogy a magyar nyelvet a joggyakorlatban bevezessék. A névtelen fordító meg is fogalmazza, hogy a haza iránti „kötelesség” vezeti munkáját, amellyel egyfelől hozzá akar járulni ahhoz, hogy „a törvénybe idézett személy” saját nyelvén olvashassa ügyének eljárását, másfelől fordítása alapján kiegészíthetőnek véli a hiányos és a korabeli európai normákhoz nem igazodó „Magyar Országai Főben járó vagy Büntető törvényeket.” A fordítás nagyon közelről követi az eredetit, sehol nem hagy ki a forrásszövegből és nem told hozzá, igyekszik minél pontosabban tolmácsolni a szakszavakat, de követi eredetijét a tagolásban, a címek és az alcímek számozásában és fordításában, sőt még Voltaire jegyzeteit is hiánytalanul lefordítja.

Tanulmányunkban először részletesebben bemutatjuk a paratextusokat, mivel kizárólag ezekből ismerhetjük meg a fordító egyéni elképzeléseit, vagyis az „Ajánló levél és Elől járó Beszéd”¹³ című részt és a fordítás mottóját, amely nem a forrásszövegből származik, valamint a mű végén található rövid bejegyzést. Ezt követően a Voltaire-mű felépítésének megfelelően mutatjuk be azokat a kérdéseket, amelyeknek magyar visszhangja különösen érdekes lehet. Végül a fordítás nyelvének sajátosságait foglaljuk össze.

A bevezetőnek adott kettős cím lehetőséget ad a fordítónak, hogy bemutassa azokat a személyeket, akik szerepet játszottak a szöveg létrehozásában: először kiválasztott közönségét, az „Ország Rendjeit,” „Nagyjait,” akik a büntetőtörvények létrehozásában részt vesznek, majd „kegyes [meg]rendelőjét”, anélkül, hogy megnevezné, aki nemcsak „bölcs hazafi,” hanem „fő személy,” míg a fordító feltehetően nem nemes, de jogi

¹¹ A mű megtalálható például Verseyhy Ferenc könyvtárában (az 1810-ben készült katalógus szerint, közli: Deme Zoltán: *Verseyhy könyvtára*, Budapest, 1985, 66. (366. tétel) 'Irod. Tört. Füzetek 13'). A költő jól ismeri Voltaire-t, *Philosophie de l'Histoire*-jából fordít részleteket *Értekezések* címmel (*A világnak közönséges történetei*, Pest-Buda, 1790–1791, I. köt. 183–288), beszerzi II. József 1787-es rendeletének (melynek visszavonásáról a fordító bevezetőjében beszél) magyar nyelvű kivonatát (*Közönséges Törvény a vétkekről és azok büntetéséről*), és az is fontos számára, hogy a Diétán a magyar nyelvet használják („Emlékeztető oszlop a Magyar nyelvnek bevetelére Verseyhy által azon Hazafiak Tiszteletei a'kik az Ország előtt Júniusnak 11. és 12. napján 1790, a' Haza nyelvnek bevétele mellett szólottak. 1790.”). A fordításból ma is találunk egy-egy példányt az MTA Könyvtárában (kézirattár), az Országos Széchényi Könyvtárban, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban és a Szegedi Egyetem Klebelsberg könyvtárában.

¹² A két leghosszabb kézirat fordítás Lázár Jánosé: 1761-ben „*Excerpta quaedam pulcherrima lectu ex Voltaire Essay sur l'Histoire générale*” címmel világtörténetéből a templomos lovagok koholt pereiről szóló részt fordítja latinra, ezt a pert a *Prix de la justice* című műben is részletesen tárgyalja Voltaire; 1767-ben a *Traité sur la tolérance*-ból *Tractatus de tolerantia* címen készít fordítást. A témáról lásd tanulmányunkat: *La réception polémique de l'Essai sur les moeurs à l'âge des Lumières*. In: *Revue Voltaire*, n. 6(2005), 267–282.

¹³ *Az igazság* 3–8.

kompetenciával rendelkezik „Törvény székekben forgott.” Arra is kitér, hogy a megbízó „meg-vizsgálta és meg-javította” a fordítást a kiadást megelőzően. A névtelenség, a kiadó és a kiadási hely hiánya miatt némi bizonytalanság jellemzi a könyvet, amely ugyanakkor datálása szempontjából igen pontos. Megtudjuk, hogy a fordítás 11 évvel a megjelenést megelőzően készült, azaz a francia eredetit követően két évvel. Az 1790-es előszó és a kiadás éve kifejezetten a rendi országgyűlés összehívásával és működésével hozható összefüggésbe. A bevezető nagy része a fordítás céljait ismerteti. A törvénycikkelyek számát, megalkotójuk nevét, hatályba lépésük évét is idézve adja meg a Magyarországon érvényes törvényhozás történetének adatait. Visszanyúlik a *Tripartitumig*, de a 18. században hozott törvényekről (még azokról is, amelyeket nem vezettek be) és változásokról beszél igazán részletesen. Fontosnak tartja megemlíteni azt a rendeletet, amelyet Voltaire művének XXIV. „*De la Torture*,” azaz „*A kínzás által való vallatásról*” című cikkellyel állít párhuzamba: „*Nagy Mária Terézia Asszony, Királyunk a’ többek között a’ kínzatással való vallatást, és a meg-esett személyeknek közönséges meg-betstelenítését böltsen el-törlötte.*” Így a magyar uralkodót a Voltaire által magasztalt két törvényalkotó: II. Katalin és Frigyes porosz király mellé emeli, és felvilágosult gondolkodással jellemzi. A magyar törvényhozás szempontjából jelentős két másik uralkodót, akik a könyv megjelenésével még szorosabb kapcsolatba hozhatók, nem említi név szerint. Határozottan véleményt formál azonban II. József 1787-es *Criminalis Sanctio* néven említett rendelkezéseivel kapcsolatban, melyek eltörlését szükségesnek tartja, úgy véli, hogy „jó szándékú” létrehozásuk ellenére „károsak” és „hibásak” voltak. Az 1790 novemberében megkoronázott II. Lipótot,¹⁴ aki a „*most folyó Ország Gyűlését*” összehívta, „*Hetrúria*,” azaz Toszkána felvilágosult törvényeket hozó nagyhercegeként említi, és dicséri az olasz felvilágosodás szellemét tükröző (1786-os) törvénykönyvét, amely eltörölte a halálbüntetést, a kínzásokat és az elítéltek családtagjait sújtó vagyonelkobzást (ezek a rendelkezések Voltaire gondolatmenetében is jelentős helyet kapnak). Méltatja az új királyt, aki visszavonta elődje törvénykönyvét, amelyet a rendi országgyűlés megkerülésével vezettek be, és a Rendekeket az új törvénykönyv kiadását megelőzően javaslatok tételére szólította fel.¹⁵ A bevezető megemlíti még Montesquieu és Beccaria szerepét a törvényhozás elveinek és gyakorlatának kialakításában, amelyekre Voltaire könyve is támaszkodik.

A belső címlap hátlapján (rectoján) olvasható mottó a törvényesség és a szabadság szükségszerű összefüggését hangsúlyozza: „*Abban a’ Tartományban, melyben a’ főbenjáró Törvények, a’ mennyire tsak lehet, leg jobbak, egy lakos, a’ ki kötéltre ítéltetik, szabadabb*

¹⁴ A fordító a bevezetőt 1790. Szent András havára, azaz novemberére datálja, ekkor koronázták II. Lipótot német-római császárrá.

¹⁵ Vö. Barna Attila: „*Törekvések a politikai bűncselekmények rendezésére Magyarországon a 18. század végén, és az 1795. évi büntető törvénykönyv tervezete.*” dfk-online.sze.hu/images/JÁP/2010/2/Barna.pdf 73–97. (Letöltés: 2014. szeptember 18.). A tervezet végül latin nyelven készült el 1795-ben, és – részben a francia forradalom következményeként – a halálbüntetést nem törölte el.

egy *Török Birodalombéli Basánál*.” Az idézet, mely *A törvények szelleméből* származik, és Voltaire műve kiadásában nem szerepel, mutatja, hogy Montesquieu ismert és megbecsült jogfilozófus a korabeli Magyarországon.¹⁶ 1790-ben pénzjutalmat is kítűztek *A törvények szelleméről* című mű magyar fordítása céljából. A fordításból el is készült néhány „mustra” ismeretlen fordító tollából, amelyek 1790 májusában jelentek meg a *Mindenes Gyűjteményben*, de az egész mű fordításának kiadására 1833-ig kellett várni.¹⁷ Montesquieu stílusa nagy kihívást jelent a magyar fordítóknak és megoldhatatlan feladatot, a túlzott tömörséget egyébként Voltaire is szemére hányja, és véleményével Bessenyei György is egyetért.¹⁸ Voltaire művének sajátossága ezzel szemben éppen a közvetlen stílus, a példákkal, esetekkel szemléletessé tett megfogalmazás. A könyv utolsó lapján is találunk egy bejegyzést, amely Montesquieu-re utal. A „Vége” szót követően ezt olvashatjuk: „*A’ Törvények valóságos értelmének magyarázattya.*” Ez azt jelenti, hogy az a francia kiadás lehetett a fordító kezében, amelyben utalnak arra, hogy a *Prix de la justice* szövegét követően Voltaire-nek Montesquieu művéről írt kommentárja olvasható.¹⁹ Ez a bejegyzés azért is érdekes, mert a *De l’esprit des lois* címének két korabeli fordítása mellett: a törvények „veleje,” és „lelke” – amelyek eltérnek a mai *A törvények szelleméről* megoldástól – egy harmadik fordítást ad: „*A’ Törvények valóságos értelme.*”

Az ismeretlen magyar fordító a Voltaire-művet nem kívánja egyéníteni, a hűségese tolmácsolást tartja szem előtt. A francia szerzőhöz hasonlóan célja az, hogy megvizsgálja azokat az elveket, és azt a joggyakorlatot, amely az „emberiség hasznát” szolgálja. A felvilágosodás gondolkodásában központi szerepet játszó törvényesség, a jó törvények létrehozása, betartása és betartatása a társadalmi élet alapját jelenti, a mottó és a bevezető is ezt emelik ki. Az első fejezet („*I. tikkely. A gonosz tételekről és azokhoz szabott fenyítékekről*”) a bűnelkövetés mibenlétét, a törvények és a büntetés kapcsolatát

¹⁶ Franciául is olvashatjuk az idézetet (kicsit megrövidítve) és a referenciát is megtaláljuk: „*Un homme qui, dans un État où l’on suit les meilleurs lois criminelles qui soient possibles, est condamné à être pendu, et il doit l’être le lendemain, est plus libre qu’un bacha de Turquie.*” In: *De l’esprit des lois*, livre XII., ch. 2.

¹⁷ A fordítást hús arannyal honorálná Török Zsigmond a felhívás szerint, amely több folyóiratban megjelent. A témáról lásd: Balázs Péter–Penke Olga: Montesquieu műveinek és gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116 (2012) 3–21.

¹⁸ Montesquieu és Voltaire törvényekről folytatott vitájának érdekes magyar visszhangját Bessenyei György A Holmi *Montesquieu* című fejezetében olvashatjuk (Bessenyei György Összes művei, 1981, 340–342.).

¹⁹ Vagy legalábbis annak címe, ahogyan ez a *Prix de la justice et de l’humanité 1777-es* Londonban megjelent kiadásában látjuk (szerző neve és kiadó nélkül), ahol a magyarul megjelent fordítással teljesen megegyező elhelyezéssel, a *Fin* szót követően ezt olvassuk: *Commentaire sur L’esprit des lois*, a 120., azaz utolsó oldalon. http://books.google.hu/books?id=MTQHAAAQAQAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2014. szeptember 15)

határozza meg. A törvényeket a hatalmat gyakorlók hozták létre a gyengébbekkel szemben, írja, így azok jogosságát és igazságát is vizsgálat tárgyává kell tenni. A néhol nehézkes fordítás ezt a gondolatot világosan és szépen adja vissza: „*Eképpen a' Törvény két élő fegyverre változott, melly egyaránt megöli a bűnöst és az ártatlant. Ugy hogy a' minek oltalmára kellett volna lenni a' nemzeteknek, gyakran lett azoknak Ostora, és innen vagyton, hogy már ma kételkedni lehet abban, ha nem leg jobb volna é ezt Törvénynek tenni, hogy semmi törvény ne légyen.*”²⁰

Az elvek megállapítása során idézi Voltaire leggyakrabban Beccariát, gondolatainak elterjedésétől azt remélte, hogy enyhíthet az európai jogszolgáltatás barbárságán. Az újabb embertelen döntéseket hozó jogi esetek miatt veszi újra kezébe a tollat, az olasz szerzőre hivatkozva figyelmeztet a törvényalkotók felelősségére, a bűnök megelőzésének jelentőségére és a bűnökkel arányos büntetések jogosságára.²¹ A törvények alapjául szolgáló elvek közül első helyre az emberséget, a gyengék és az ártatlanok megsegítését teszi. Úgy vélekedik, hogy amennyiben a társadalom szempontjából elkerülhetetlen a büntetés, kiszabásakor a hasznosságot kell szem előtt tartani: „*Szükség büntetni, de nem vaktában: büntetni kell, de hasznosan – Hogyha az igazságot bé kötött szemekkel írják, szükség, hogy a józan okosság légyen annak vezetője.*”²² A halálbüntetés eltörlését részben a hasznosság elve miatt kívánja bevezetni, részben pedig azért, mert a kioltott emberélet visszaadni az ártatlanság bizonyítását követően már nem lehetséges. Néhány esetben a társadalomra jelentett veszély miatt elkerülhetetlennek látja a halálbüntetést, de a kivégzések kegyetlenségét ezekben az esetekben is elutasítja, és elfogadhatatlannak tartja a halottgyalázást és a családtagokat sújtó büntetést. A törvények végrehajtóitól emberséget vár, itt is Beccariát követve fogalmaz: „*vallyon illik-é a' józan Okossághoz az embereket a' gyilkosságnak meg-utállására úgy tanítani, hogy a Tisztoiselők (magistrat) gyilkosok (homicide) légyenek, és az embert nagy készüllettel meg öllýék.*”²³

A könyv vezérmotívuma a törvényesség és az igazság mellett az emberség, az érzékenység a többi emberek szenvedésére. Voltaire véleménye szerint a modern polgári törvénykezésnek a valláserkölcssel kell rivalizálni, az együttérzést középpontba állítva. Műve első jegyzetében olvashatjuk azt a latin nyelvű idézetet, amely kivételesen gyakran fordul elő más írásaiban is a társadalmi szolidaritás kifejezésére: „*Homo sum, humani nihil a me alienum puto.*”²⁴

²⁰ Az igazságnak 12; Voltaire et les droits 338.

²¹ Voltaire et les droits 301.

²² Az igazságnak 21; „*Punissez, mais utilement. Si on a peint la justice avec un bandeau sur les yeux, il faut que la raison soit son guide.*” In: Voltaire et les droits 341.

²³ Az igazságnak 25., illetve Voltaire et les droits 343.

²⁴ Voltaire et les droits 386; Az igazságnak 9. Az idézet az eredetit követve a fordításban is latinul marad. Fordítása: „*Ember vagyok, semmi sem idegen tőlem, ami emberi*” (Szállóige, eredetileg Publius Terentius: *Heautontimoroumenos*, azaz *Önkínzó*. I., 1./ 77). A kérdésről lásd: Delon, Michel: „*Homo sum...*” un vers de Térence comme devise des Lumières. In: *Dix-huitième siècle*, 16 (1984) 279–296.

Fejezetei sorra veszik a bűnöket: a lopást, az erőszakot, a lányanyák gyermek-gyilkosságait. Az utolsóként említett kérdésben különösen árnyaltan fogalmaz, és konkrét eseteket idéz. Ezt követően tárgyalja a politikai-koncepciók perекet, amelyek háttérben az anyagi haszonszerzést és a hatalmi rivalizálást mutatja be, köztük a templárius lovagrend perbefogását és megsemmisítését. Ezt a témát Voltaire többször feldolgozza különböző műveiben, így világtörténetében és „szótáraiban.” A pert barbárnak és kegyetlennek ítéli, az emberiség ellen elkövetett legsúlyosabb vétkek közé sorolja, és a francia törvényhozás rendkívül nagy, tragikus hibájának tartja, és ebben a végakaratának tekintett művében a Szent Bertalan éjhez és a spanyol inkvizícióhoz hasonlítja.²⁵

Visszatérő motívum Voltaire művében (és következképpen a fordításban), hogy a törvénykezés társadalmi feladat, tehát nem az egyház hatáskörébe tartozik. A peres esetek nagy részét már azért is elfogadhatatlannak tartja, mert az egyház beavatkozását látja bennük. Legsúlyosabb vádjai az inkvizíciót érintik, elítéli az eretnek- és a boszorkányüldözést, az öngyilkosok családjának meghurcolását. Példái között felidézi a korabeli peres eljárásokat, amelyekben a protestánsok üldözése ügyében szót emelt, Jean Calas, De la Barre, Sirven ügyét. Vissza-visszatér a Szent-Bertalan éj borzalma-hoz, amikor az egyházi és a politikai hatalom vérfürdőt rendezett vallási okokból. Módszeresen tárgyalja az eljárási kérdéseket, amilyen a tettenérés,²⁶ a feljelentések, a vádak megfogalmazása, a tanúk kiválasztása és felhasználása, a vádlott jogi képvisellete, a kínzás alkalmazása a bűnesetek felderítésében.

Szenvedélyes hangon szólítja fel olvasóit a babonák elleni küzdelemre, amelyek a törvénykezésben is hangot kapnak a felvilágosodás képviselőivel szemben. A „bölcesség és boldogság felé vezető” út kiharcolói között Locke, Penn, Blakstone, Montesquieu, Beccaria nevét sorolja, mint a században a törvényhozás megjavításáért eredményesen harcoló filozófusokat.²⁷ Realizmus-érzéke és monarchizmusa egyaránt azt sugallja a francia filozófusnak, hogy meg kell győznie az uralkodókat, ne a háborúkra feccsereljenek erejüket (a háborút is gyilkosságnak tartja), hanem a bölcs törvényhozásra. Műve zárógondolatának fordításából idézünk: „Imé lássátok-meg, miképpen Európának minden Fejedelmei már ma hódolnak a’ Philosophiának, mellyet tsak ötven esztendő előtt sem lehetett volna el-hinni, hogy ő hozzájok közelíthessen – Nincsen egy Tartomány is, mellyben némelly böltsék nem munkálkodnának, hogy az emberek jobbakká és boldogabbakká legyenek – Mindenütt látunk újabb meg újabb fel-állítatásokat a’ munkára és következképpen az erköltsre való fel-serkentésre (nouveaux établissements pour encourager le travail, et par conséquent

²⁵ Az igazságnak 120; Voltaire et les droits 380. Vö. Voltaire: *Œuvres complètes* 23. köt. *Essai sur les mœurs III*, Oxford, The Voltaire Foundation, 2010. chapitre LXVI: *Du Supplice des templiers et de l’extinction de cet ordre*; Voltaire: *Œuvres complètes* 40. köt. *Questions sur l’Encyclopédie IV*. Oxford, Voltaire Foundation, 2009, 215–216. A *Conspirations contre les peuples, ou proscriptions* szócikk *Les templiers* című fejezete.

²⁶ A *Du flagrant délit* In: Voltaire et les droits 376; A’ gonosz tselekedeten hevenyében való rajta-kapás In: Az igazságnak 109.

²⁷ Az igazságnak 45., Voltaire et les droits 351.

la vertu), – Mindenütt láttuk, hogy a józan okosság elő meneteleket tézsen, mellyektől még a babona, vak buzgóság-is iszonyodik (la raison fait des progrès qui effraient le fanatisme).²⁸

Két szövegrészre szeretnénk részletesebben kitérni. A XXVII. (utolsóelőtti) „De la confiscation” című cikkely a tanulmányunk első részében említett belső utalásrendszer szempontjából kivételesen érdekes. Voltaire könyvében itt *Questions sur l’Encyclopédie par des amateurs* című, 1770 és 1772 között először megjelent „szótára” ugyanilyen című szócikkét idézi.²⁹ A francia kiadásokban ez a fejezet két, jelentősen eltérő változatban szerepel. Az egyikben idézőjelben közli a szócikk teljes szövegét,³⁰ míg a másikban ez elmarad, és a fejezet második (és egyben utolsó) mondata: „Azt hiszem, az a legjobb megoldás, ha olvasóim erre vonatkozóan tanulmányozzák azt a művet, amely az erkölcsökről szól és szótárként jelent meg nyomtatásban.”³¹ A magyar fordító az első változatnak megfelelően lefordítja az idézőjelben szereplő szöveget is, ami azért fontos számunkra, mert ez azt jelenti, hogy Voltaire „Confiscation” (Vagyonekobbzás) című szócikke is megjelent 18. századi magyar fordításban.³²

A másik szövegrész a XI. cikkely, amelyet a filozófus annak a kérdésnek szentel, amelyről ebben az időszakban sokat ír: beavatkozhat-e bíróság a könyvek nyomtatásába és terjesztésébe. Jellegtelen címet ad, talán a cenzúra kikerülése érdekében, de valójában a gondolati és a sajtószabadságról értekeznek. Tanulságát jól tolmácsolja a magyar fordítás: „könyvek dolgában nem szükséges a Törvény székekhez folyamodni.”³³ Történeti áttekintést nyújt arról, hogy a különböző korok hogyan értékelték a véleményformáláshoz való jogot. Az antikvitás ítélkezését méltatja Szókratész halálát felidézve, amely – a modern korok barbárságától eltérően – filozófushoz méltó halál elszenvetését tette lehetővé számára. Kiemeli a könyvnyomtatás jelentőségét, és a modern korban Angliát említi modellként. Ezután következnek a francia példák, és keserűen sorolja az egyházi cenzúra által elítélt könyveket. Közöttük Holbach *Système de la nature* című könyvéről ír részletesebben, amelyet tűzre vetettek, pedig a királyi utódok nevelésében is alkalmazott Lucretius gondolatainak modern megfogalmazója. Maró gúnnyal bírálja azokat a műveket, amelyek cáfolatként megjelentek, de csak „ízetlen” közhelyeket, zavaros gondolatokat ismételték a természetről. Hosszan tárgyalja annak az eljárásnak a barbárságát és értelmetlenségét, amikor a hóhér égeti meg a könyveket (nyilvánvalóan saját műveire is gondol). Hangsú-

²⁸ Az igazságnak 142., Voltaire et les droits 386.

²⁹ Voltaire: *Oeuvres complètes. Questions sur l’Encyclopédie*. 40. köt., 185–189.

³⁰ A Londonban megjelent 1777-es kiadásban például így találjuk. Vö. <http://books.google.hu/books?hl=fr&id=MTQHA AAAQAAJ&q=112#v=snippet&q=112&f=false>. (Letöltés: 2014. szeptember 16.) 112–116.

³¹ Voltaire et les droits 384; „Je crois ne pouvoir mieux faire que de vous renvoyer à ce qui est imprimé dans un livre moral, fait en forme de dictionnaire.” A másik szövegben a „renvoyer” szó helyett a „répéter,” azaz megismétel szó szerepel. (Az általunk használt kiadás sem közli az idézőjeles szöveget.)

³² A fordításban a cím: *A meg-büntetett személy jószágának Bírói kéz által-való el-foglalásáról. Az igazságnak 133–136.*

³³ Az igazságnak 70., Voltaire et les droits 361.

lyozza az értelmiségi felelősségét a könyvek elkészültében és kiadásában. Szerinte nem a büntetés, csak a megfelelő cáfolat akadályozza a „rossz” könyvek³⁴ terjedését.

A magyarországi joggyakorlatnak az európaihoz való igazítása mellett a mű fontos célja a magyar jogi nyelv megteremtése, amelyre ebben az időszakban több kísérlet irányult. Említettük közülük Kazinczy Ferenc Beccaria-fordítását, a *Mindenes Gyűjtemény* című folyóiratot, amelynek munkatársai a Montesquieu-fordításon kívül is nagyszámú idegen nyelven megjelent jogi vonatkozású művet mutatnak be könyvismertetésekben, de tartalmi és nyelvi sajátosságai miatt Aranka György 1790-ben Kolozsváron megjelent *Anglus és magyar igazgatásnak egyben vetése* című politikai röpiratára is érdemes gondolnunk.³⁵ Ugyanakkor közjogi, jogtörténeti témákról latinul is értekeznek, és a *Prix de la justice* magyar fordítása is megjelenik hasonló témájú, latin nyelvű munkákkal egybekötve a századfordulón.³⁶

Tanulmányunk utolsó részében a fordítás nyelvének néhány kérdésére térünk ki, amely rendkívül sokágú kérdés, hiszen érinti a korabeli jogviszonyokat, a fordítási gyakorlatot, a magyar jogi szaknyelvet, melynek formálásához a fordító hozzá kíván járulni. Részletes kifejtésre ez a tanulmány nem ad módot, csak néhány jellegzetes példát idézünk a fordításból. A szöveg legkiemeltebb helyén, a címben olvasható két kulcsfogalom: *justice* és *humanité* fordítását sajátos megoldásokkal és nagy körültekintéssel valósítja meg a magyar fordító, bár az *igazság ki-szolgáltatása* fordítás mai nyelvhasználatunknak épp annyira idegennek tűnhet, mint a *felebaráti szeretet*. Az *igazságszolgáltatás* terminust azonban jelenleg is a *jogszolgáltatással* párhuzamosan használjuk, bár jelentésük eltérő. A 18. század fordulójáig az *igaz* szót a *becsületes, igazságos, jogos* értelemben használják, az *igazság* a *jus*, a *jog* szinonimája. Az akkor már elavultnak látszó, latinus *jus* szót majd csak a nyelvújítók cserélik le végleg a *jog* szóra, és a 19. század harmincas éveitől már *jus, jurisprudencia* jelentésben a *jog, jogtudomány* szavakat használják, és ekkor terjednek el a *jogosultság, jogász* szavak is. Az *igazság* és a *jog* szavak etimológiai eredete közös, és *jobb oldalt* jelent, bizonyos korabeli szövegekben még németül (*Recht*)

³⁴ „...nyomtatások azért könyveket, de meg-feleljetek munkáitokról. Ha rossz lesz az, meg fogják azt vetni; ha veszedelmes, meg fognak arra felelni; ha büntetésre méltó, meg-fogják büntetni; ha jó, akkor a' mikor, előbb vagy később hasznát fogják venni.” Az igazságnak 71. „...imprimez donc, mais répondez de votre ouvrage. S'il est mauvais, on le méprisera; s'il est dangereux, on y répondra; s'il est criminel, on vous punira; s'il est bon, on en profitera tôt ou tard.” In: Voltaire et les droits 361.

³⁵ Aranka az *igazgatás* és az *igasság* szót egyaránt használja *jus* (*jog*) jelentésben, más műveiben is. Lásd: „...tsekély vélekedésem szerint...” In: Aranka György nyelvoműveléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai. Sajtó alá rendezte Dávid Péter és Bíró Annamária, Szeged, 2007. „Bevezető” 8–18. A *Mindenes Gyűjtemény* 1790-ben megjelent jogi vonatkozású írásairól lásd tanulmányunkat: A törvényesség, a társadalmi haszon és a szabadság összefüggése a *Mindenes Gyűjteményben*. In: Színház, dráma, irodalom. Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére. Pécs, Pannónia, 2010, 223–235.

³⁶ A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában található kolligátum *Magyarország. Törvények, Rendeletek* egységes cím alatt közli a magyar nyelvű Voltaire-fordítást, négy korabeli, latin nyelvű jogtörténeti jellegű szöveggel együtt (Pozsony–Pest–Pécs, 1790–1811.).

vagy franciául (*droit*) is megadják a szót, hogy egyértelmű legyen.³⁷ A *jog* szó nem fordul elő a *De l'esprit des lois* korábban említett, 1790-ben készült szövegfordításában sem, ahol a *droit* és a *loi* szavakat egyaránt a *törvény* szóval fordítják. Kazinczy Ferenc idézett Beccaria-fordításában a *diritto-droit* terminust a *jus* szóval fordítja. Ebben az 1793 körül készült fordításban egyébként sok esetben megmarad a latinos terminusok mellett, és nem keres mindenáron magyar változatot. Az *humanité* szó jelentése és magyar megfelelője pedig azért különösen érdekes, mert Voltaire maga is jegyzetben pontosítja, hogy nem *humanum genus*, *nature humaine* vagy *genre humain* jelentésben használja, mivel annak nem lehetne díjat (*Prix*) adni. A kettős jelentés lefordítása nincs igazán megoldva a fordításban, noha a jegyzet itt is pontosítja a gazdag jelentéstartalmú kulcsszót, és a fordító az *emberség* helyett – az együttérzést egyértelműen megfogalmazó (bár kevésbé filozofikus) – *felebaráti szeretet* terminust választja.³⁸ A magyar szöveg a francia terminusokat néhol röviden, de gyakrabban hosszabb magyarázó fordításokkal adja vissza: *gazette* – *ujjság*; *tolérance* – *vallásért való egymást meg-szenvedés*; *lettre de cachet* – *az író ellen való titkos parancsolat*. A fordítás szempontjából érdekes megfigyelni, hogy míg az első oldalakon sok jegyzet kapcsolódik a fordítási megoldásokhoz, a későbbiekben ezek teljesen elmaradnak. Utóbbiak közül a korabeli nyelvben mindennaposnak számító latinos szóhasználat elkerülésére idézünk példát: *franco* – *Postán való kiváltásnak terhe nélkül*, *procédure criminelle* – *gonosz tévők ellen folyó Törvény*. A *présomption* szó megfelelőjét a fordító már a mű első részében található jegyzetben, majd később a szövegben is megkísérelti tolmácsolni. Meghagyja a latin változatot: *praesumptio*, emellett magyar szinonimákat ad: *feltevés/gyanúság*, és magyarázatot is keres: „*ez a szó a Törvényben tézsen valami iránt való erős vélekedést.*” Magyarázattal toldja meg az *hérésie* szó fordítását is: „*az eretnekséget úgy lehet meghatározni, hogy egy bizonyos Tartományban bé-vett vallásbéli Tudománnyal ellenkező vélekedés.*” Tájékozottságát és invenciózusságát egyaránt mutatja néhány sajátos fordítói megoldása: *loi inhumaine* – *szeretet nélküli törvény*, *faire le procès* – *törvénybe idéz*, *judiciairement* – *törvényes úton*, *jurisconsulte* – *törvénytudó*, *légitime* – *igazságos*, *code pénal* – *büntető törvénykönyv*, *code Caroline* – *V. Károlynak Karolina nevezetű törvényes könyve*, *l'inceste* – *az atyafiúval-való paráznság*, *canaille* – *község*, *se civiliser* – *pallérozódni*, *duel* – *kettős viadal*, *pauvre gentillâtre* – *koldus Nemes ember*, *polygamie* – *sok feleség-tartás*, *État* – *Tartomány*, *Inquisition* – *Spanyol-Országai vallás-visgáló Törvénytudó*, *plagiats* – *más könyv írók munkáját magoké gyanánt eladók*. Végül meg kell említeni, hogy a fordító következetesen a korra jellemző, kiejtéskövető írásmódot választja a Voltaire szövegében gyakran előforduló tulajdonnevek és földrajzi nevek írása esetében, amelyekből egyet sem hagy ki. Így lesz *L'abbé La Coste* – *La Koszt pap Úr*, *Le voyage de Chardin en Perse* – *Zsardén utazása Persiában*, *Mardrin* – *Mandrénius*, *Locke* – *Lokk*, *le procès du curé*

³⁷ *A magyar nyelv történeti és etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, II. köt., 277.

³⁸ „*Ezt a szót l'humanité fordítottam felebaráti szeretetnek; mert a' szót emberség nem láttam elegendőnek annak a' dolognak kifejezésére, mely az alatt érttetetik: ugyan is nem jelenti itt az, az emberi természetet 's nemzetet.*” In: *Az igazságnak* 4; In: *Voltaire et les droits* 386.

Gaufridi dans Marseille – Goffridi Marselyben folyt pöre, Bodin – Bodinus, Pascal – Paschalis, Le cardinal de Fleury – Cardinalis Flöri, Sirven – Szirven, Calas – Kalász.

Voltaire *Prix de la justice et de l'humanité* című művének magyar fordítása jól mutatja, milyen gyorsan reagált a magyar értelmiség az európai törvényhozás gondolataira, amelyet ez a mű összefogott és közvetített. Nem jelenhettek meg Montesquieu és Beccaria művei magyar fordításban, és a Voltaire-fordítás is rejtőzködik, elhallgatva a szerző, a fordító, a kiadási hely és a kiadó nevét. Ez a fordítás is több évig kéziratban maradt, de amikor az 1790–91-ben jelentkező politikai enyhülés a cenzúrát rövid időre háttérbe szorította, azonnal kiadták. A névtelen fordító művelt, rendelkezik jogi, történeti ismeretekkel, pontos és alapos, stílusa gördülékeny, és a jogi gyakorlatban is tájékozott. Voltaire műve fordításának nemcsak a szerző magyarországi hatásában, hanem fordításirodalmunkban, jogtörténetünkben és a magyar-francia kulturális kapcsolatok történetében egyaránt fontos helye van.

AZ IPARI ÉS A HADI MŰVÉSZET EMBEREI A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

4

A XVIII. században a felvilágosodás hatására ugrásszerűen megnőtt a műszaki tudományok jelentősége; a hadtudomány mérnökeinek folyamatosan bővült a feladatköre. Az útépitések, a kereskedelmi csatornahálózatok modernizálása, tervezése, karbantartása, a mocsarak lecsapolása, a bányászathoz kötődő újítások révén – a felsorolás korántsem teljes – az ember környezet átalakító tevékenysége lassan a mindennapok részévé így egy adott ország imagejának új, fontos alkotóelemévé, fejlettségi mutatójává, referenciájává vált. Ezt példázza a híres Enciklopédia is. A mérnök, a műszaki értelmiség, csakúgy, mint a mesterember egyébiránt külön örülhetett annak a megtiszteltetésnek, megbecsülésnek, amelyben Diderot és D’Alambert részesítette őket épp kulcsfontosságúnak minősített tevékenységük révén, végtére az említett „Nagy Enciklopédia” (*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des Sciences des Arts et des Métiers...*) már címében is egyenrangúvá teszi a tudományt, a művészetet és a mesterségeket!¹

Jóllehet a modern mérnöki kultúra meghonosodásának gyökereit a Rákóczi szabadságharc időszakától számítjuk (1703–1711), a Fejedelem ez irányú elgondolásai főképp a század közepétől – a történelem sajátos fintoraképp – Mária Terézia művelődéspolitikai intézkedései hatására valósultak meg. Ennek ellenére a magyarországi mérnöki kultúra születésének vizsgálatakor nem tekinthetünk el a XVII. század végének törökellenes harcaitól, hiszen az 1700-as évek első évtizedeinek Magyarországon még mindig szép számmal akadtak olyan francia katonai szakértők, akik eredetileg a múlt század végén a törökök kiűzésére indított hadműveletekben vettek részt.

Ennek kapcsán francia családnevekkel főképp a császári haderő kötelékébe tartozó egyéneknél és kamarai tisztviselőknél találkozunk. Megemlíthetjük például Mortaigne tábormok nevét.² Ő 1691-ben a szegedi vár parancsnoka lett, igaz még ugyanebben az

¹ „A társadalomnak azonban, hogyha joggal tiszteli is azokat a lángelméket, amelyek megvilágítják, nem szabad lebecsülnie azokat a kezeket, amelyek szolgálják. Az irányítú felfedezése éppoly előnyös az emberi nemnek, mint e tú tulajdonságainak magyarázata a fizikának. Végül, ha ezt a megkülönböztetési elvet csak magában tekintjük, hány olyan állítólagos tudós van, akinek a tudománya nem több egy ipari művészetnél? S micsoda valóságos különbség van egy minden rend, kapcsolat és módszer nélküli tényhalmazzal telített fej s egy gépies munkát végző mesterember ösztöne között? [...] Pedig talán leginkább a mesterembereknél kell keresniünk az emberi szellem okosságának, türelmének s találékonyságának legcsodálatosabb bizonyítékait. Bevallom, hogy a legtöbb művészetet csak igen lassan találták fel, s a századoknak egész sora kellett, míg például a zsebórákat mai tökéletességükre tudták hozni. De nem így van-e a tudományokkal is?...” Lásd D’Alambert: *Előljáró beszéd*. Gyergyai Albert szerkesztésében: *Válogatás Diderot és az Enciklopédisták műveiből*. Budapest, 1954, 260.; Vö. Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Budapest, 1986, 293–301.

² A harmincéves háború egyik jelentős svéd hadvezérének Kaspar Kornelius Mortaigne de Potellesnek a fiáról, Johann Theodor de Mortaignes-ről (meghalt 1691-ben) van szó, aki

évben egy törökkel vívott csatában megsebesült és meghalt. Szegeden temették el az alsóvárosi templomban. A jelzett időszakban jó néhány francia mérnöktiszt is tevékenykedett Magyarországon, akik a törökök kivonulása utáni várak megerősítési vagy épp szanalási munkálatait irányították. A szegedi vár felújítási tervét egy De la Croix Paitis nevű mérnöktiszt készítette el. Egyébiránt nevéhez fűződik annak az 1713-as térképnek az elkészítése is, amely Dél-Magyarországot ábrázolja. A francia „hadi művészet” embereinek jelenlétét mutatja, hogy jó néhány magyarországi helyőrségben francia katona teljesített szolgálatot. 1731–1733 között például Szeged helyőrségét a lotaringiai ezred katonái alkották. Nyilvánvaló, hogy ebben az ezredben lotaringiai franciák is szolgáltak, tanúbizonyság erre a szegedi alsóvárosi templomban található epitáfium is.³

A török kiűzését követően kirobbanó Rákóczi-szabadságharc egyébiránt főképp katonapolitika megfontolások okán eleve nem nélkülözhetette a külföldi kapcsolatokat, így válhatott e diverzió a spanyol örökség megszerzéséért küzdő XIV. Lajos kézenfekvő szövetségesévé. Ennek mintegy első hozadéka az a szellemi támogatás, amely a francia hadmérnökök magyarországi munkásságában realizálódott.

A XVII. századtól folyamatosan háborúzó francia monarchiában 1668 óta neveztek ki királyi mérnököket, akik 1712 után kizárólag állami munkákkal foglalkoztak. A közlekedés fejlesztése, utak, hidak, majd csatornák és kikötők építése már ekkor szerves része a francia hadmérnök tevékenységének, sőt a XVIII. század első felében vízépítészeti, folyószabályozási, azaz környezet átalakítási munkálatokkal is megjelentek az európai kultúrában.⁴ Itt utalunk arra, hogy a XVIII. századi dél-magyarországi újjátelepítéseket VI. Károly uralkodása alatt a bánáti területeken Florimond-Claude de Mercy (1666–1734), lotaringiai születésű bánáti fő kormányzó szervezte és irányította. Francia szakemberek segítségével többek között a mocsarak lecsapolása, a szőlőtermesztés és a selyemipar meghonosítása fűződik a nevéhez.⁵ A mérnöki munka megbecsülésére és fontosságára utal többek között, hogy 1778-ban magyarra fordítják mintegy kézikönyv gyanánt Gautier francia mérnök tankönyvét, majd két évtizeddel később napvilágot lát Dugonics András könyvének második kiadása a „tudákosság-ról”, amelynek egyik legfontosabb fejezete a földmérés mérnöki tudományát taglalja.

⁶ Mindez persze hosszú folyamat végeredménye!

---

először híres petersbergi citadella, majd a szegedi vár parancsnoka volt. http://de.wikipedia.org/wiki/Kaspar_Kornelius_Mortaigne_de_Potelles. Letöltés: 2014. október 7.

³ Pásti László: *Francia családnevek Szegeden a XVIII. században*. Szeged, 1959, 43.; Horváth Ferenc: *A szegedi vár története*. www.castrumbene.hu/files/castrum4_03.pdf. Letöltés: 2014. október 7.

⁴ Zelovich Kornél: *A M. Kir. József műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története*. Budapest, 1922, 13–14.

⁵ Baróti Lajos: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez I*. Temesvár, 1893, 7.; Horváth Mihály: *Magyarország története VII*. Budapest, Franklin, 1873, 158.

⁶ Kováts Ferenc: *Az utak', és utszák' építésének módja, melyet irt Gautier úr, Frantziai Országban Királyi Indzsenér, és a' Hidak', Töltések', Ország-Utak', 's Városi Utszákknak Inspektóra. Mostan pedig, Hasznos jegyzésekkel megbővitve, és szükséges Táblákkal megékesítve Magyarúl kiadott Kováts Ferentz M.O.E. Matematikus, Posonyban, és Kassán, Landerer Mihály költségével, 1778. Vö. Magyar*

A francia mérnökök első nagyobb csoportja a Rákóczi szabadságharc támogatása végett Lengyelországon keresztül érkezett Magyarországra.⁷ Rákóczi Emlékirataiban is megemlíti, hogy „Lengyelországból Miskolcra érkezett néhány francia tiszt és mérnök, s a francia király részéről egy Fierville nevű nemesember, megbízólevelekkel ellátva, hogy ügyvivőként mellettem tartózkodjék.”⁸ Louis Fierville le Hérissy francia lovagról van szó, aki XIV. Lajos első képviselője volt Rákóczi udvarában.⁹ Különösen fontos személyiség volt a hadmérnökök között Louis Le Maire, aki nemcsak katonai feladatokat látott el a harcok során (többek között Esztergom ostrománál az ütegeket Le Maire ostromterve szerint helyezték el), hanem 1710-ben XIV Lajos francia király ideiglenesen titkos politikai ügynöki feladatok ellátásával is megbízta.¹⁰

Rákóczi visszaemlékezéseiben természetesen jó néhány francia mérnök neve szerepel, így Louis Le Maire¹¹ mellet Jean-François de Rivière¹², Barsonville, Damoiseau, Saint-Just, és La Motte nevével találkozunk a legtöbbet¹³. Ez utóbbi korábban a híres és Európa szerte nagy tekintélynek örvendő Vauban marsall egyik segédtsíjtje volt, aki a hadiipar tárgyában Rákóczihoz benyújtott memorandumában Kassa és Munkács központtal országosan két hadszertár felállítását javasolta. A tervzetben ehhez járult volna még a Rákóczi által propagált érsekújvári centrum. A De la Motte-féle memorandum mindenesetre a kuruc hadiipari szervezet alapjául szolgált.¹⁴ Rákóczi részben erre a memorandumra alapozva adta ki a hadiiparral kapcsolatos rendelkezéseit. La Motte sugallatára fegyvergyártásban bizonyos „szabványosítási”, törekvéseket fejezett ki az

---

írók élete és munkái. Szerk.: Szinyei József. Budapest, VI. köt. 1899. 1214–1215.; Dugonics András: *A tudákosságnak két könyve, melyekben foglaltatik a Betővetés (algebra) és a Földmérés (geometria)*, Pozsony és Pest, Landerer Mihály betűivel, 1784. Dugonics ezzel is fel akarta hívni a figyelmet arra, hogy II. József német nyelvet kötelező oktatási nyelvvé tevő rendelete ellenére a magyar nyelv alkalmas a „felsőbb tudományok” taglalására is! Második kiadása Pozsonyban és Pesten Fűskúti Landerer Mihály betűivel és kölcségével. 1798-ban jelent meg. *A tudákosságnak III. könyve: A három szögellések (trigonometria) és IV. könyve: a csúcsos szelésekről (de sectionibus conicis)*, Pozsony és Pest. 1798. Vö: *Magyar írók élete és munkái... II.*, Budapest, 1893. 1115–1117.

⁷ Köpeczi Béla: *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966. 56–63.

⁸ Rákóczi Ferenc: *Emlékiratok*. Fordította: Vas István. Budapest, 1985, 120.

⁹ Roosher, Yves-Marie: *Louis XIV et la guerre d'Indépendance hongroise (1701–1711) Un véritable allié?* In: *Revue historique des armées* 2011/263. 63–74.

¹⁰ Köpeczi: *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország* i.m. 161–175.

¹¹ Bérenger, Jean: Le Maire (Louis). Relation abrégée de ce qui s'est passé dans la guerre de Hongrie depuis le commencement de la campagne de 1705 jusqu'au mois de mars 1708, texte établi et présenté par Jean Bérenger. In: *Revue belge de philologie et d'histoire* 2008, 572–573. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rbph_0035-0818_2008_num_86_2_7550. Letöltés: 2014. október 10.

¹² Rivière, Jean-François hadmérnök ezredes, Rákóczi szolgálatában állt, majd magyar hölgyet vett feleségül, 1711 után amnesztiát kapott és Magyarországon telepedett meg.

¹³ Rákóczi: *Emlékiratok* i.m. 198, 226, 242, 252, 279–283, 301–305, 322–325. Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század*. Budapest, Pfeiffer Ferdinánd Nyomdája, 1920. 25–32.

¹⁴ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1976. 170, 199.

rendelet, amely szerint csak a fejedelem által jóváhagyott műszaki rajzok alapján engedélyezték volna a különféle hadianyagok gyártását.¹⁵

Damoiseau mérnök brigadéros nevéhez fűződik Munkács várhegyének szabályos hétszögű védőművel való körül vétele. A jól védhető Munkács egy síkság közepén emelkedő, csak kevés földdel takart meredek sziklára épült. Itt, Munkácson hozatta létre a fejedelem 1706-ban azt a manufaktúrát, amely a hadsereg számára állította elő az olyannyira fontos katonapoztót.¹⁶

Damoiseau-nak többek között Meggyes ostromának műszaki irányítása volt a feladata. A brigadéros jól képzett mérnök volt, hisz még Rákóczi is megjegyezte, hogy Meggyest könnyebben is bevehették volna, ha az ütegek elhelyezésében Forgách hallgatott volna Damoiseau tanácsaira. De nem így történt, és bár Meggyest hosszú és gyilkos harc árán mégis bevették, a gróf és a mérnök közötti nézeteltérés miatt ez utóbbi kérte visszahívását a szolgálatból.¹⁷ Nem ez volt az egyetlen eset, amikor a hadvezetés és a mérnöki szakértelem egymással ellentétbe került. Rákóczi Bottyán tábornokkal kapcsolatban jegyezte meg a következőket. „*Úgy mellesleg foglalkozott erődítéssel is, és sajnos azt hitte, ért hozzá annyira, hogy sohasem hallgatta meg azt a mérnök hadnagyot, akit elküldtem oda, hogy erődöt építsen a hídfőnél. Így hát saját elképzelése szerint építette fel...*”¹⁸

II. Rákóczi Ferenc nyilván a francia mérnökök magyarországi tevékenységének, illetve a mérnöki tudományok iránti vonzódásának okán is, különös figyelmet szentelt a műszaki tudományoknak.¹⁹ A vaskohászatot értelemszerűen katonapolitikai megfontolások kapcsán is nagyon fontosnak tartotta. Jányi Pál sajjögömöri földbirtokost és rozsnói lakost nevezte ki a Gömör megyei vaskohók inspektorává, és Gömörben három vasolvasztót építettek, Dobsinán kardgyárat hoztak létre, a Besztercebányához közeli Koszteviarszkában kaszagyár felállításán munkálkodtak, Libetbányán pedig ágyugolyók és bombák öntésével foglalatostkodtak.²⁰

Rákóczit a haditechnikához fűződő érdekeken túlmenően – egy általános természettudományos, technikai vonzódás is jellemezte. Általában érdekelték a technika konstrukciók. Megkülönböztető figyelmet szentelt a külföldi tanulmányútról épp hazatért és Simándi István sárospataki református főiskolai tanár tevékenységének,

¹⁵ Heckenast Gusztáv: *Fegyver és lőszergyártás a Rákóczi szabadságharcban*. Budapest, 1959. 82–83.

¹⁶ Rosta István: *Fejezetek Magyarország technikatörténetéből*. Budapest, 1995. 121–122.

¹⁷ Rákóczi: *Emlékiratok* i.m. 160.

¹⁸ Uo. 165. Vö. *Mercurius Veridicus ex Hungaria*. Budapest, 1979. 85–86. (1705. május 26-án jelent meg a Rákóczi szabadságharc újságjának első száma latin nyelven, a *Mercurius Hungaricus* (Magyar Mercurius) címen. A lőcsei Brewer-nyomdában 1705-ben kiadott első számok után a lap később a *Mercurius Veridicus ex Hungaria* (Magyarországi Igazmondó Mercurius) nevet vette fel. Ennek fakszimile kiadása 1979-ben jelent meg a Magyar Helikon könyvkiadó gondozásában.)

¹⁹ E vonatkozásban fontos életrajzi mozzanat, hogy 1702-ban amikor Rákóczi és Bercsényi a galíciai Brezán (Brzezani) várában rejtőzködtek, francia hadmérnöknek adták ki magukat! Lásd: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc* i.m. 107.

²⁰ A Magyar Mérnök Egyesület Közlönye, 1898. 497.

aki számos fizikai eszközt hozott magával és ő volt az első, aki kísérleti alapon tanította a fizikát Magyarországon.²¹

Európa XVIII. századi Magyarországról alkotott képének jelentős fejezetei szólnak a bányavárosokról; a hely szelleme pedig elválaszthatatlan a mindennapok ipari tevékenységétől.

Jacobus Tollius (1630–1696) holland utazó korának egyik ismert és nagyra tartott filológusa és alkímistájaként 1687-ben második magyarországi útján bejárta a Pozsony, Győr, Érsekújvár Nyitra, Selmecbánya, Körmöcbánya útvonalat és eljutott Budáig. Levél formában megírt útinaplóját 1700-ban tette közzé *Epistolae Itinerariae* címen tanítványa és szellemi hagyatékának lelkes gondozója Henricus Christian Henninus.²² Itt jegyezzük meg, hogy pár évtizeddel később Bél Mátyás egyik legfontosabb forrása a bányavárosok leírása kapcsán szintén Tollius lesz,²³ akit egyébiránt előszeretettel idéznek a XVIII. századi francia szótáriradalomban is. Szabadjon ehelyütt utalnunk a XVIII. század egyik legjobb és legmodernebb, korának új tudományos eredményeire is támaszkodó szótáraként számon tartott de la Martinière-féle „Nagy” szótárra.²⁴

Tollius 1687-es második magyarországi útján a Dunán hajózott Pozsony felé. Első állomáshelye Pozsony volt: „*Posonium, vagy népiesen Presburg, Magyarország nemes vá-*

²¹ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc* i.m. 298.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* i.m. XII. 1028–1029.; Simándi István (Abaúj vármegye 1675 – Sárospatak, 1710. május. 2.) kollégiumi tanár. Tanulmányait Göncön kezdte, onnan Csécsi Jánossal Kassára ment és itt tanított 1701-től. 1703 és 1707 között rektor Miskolcon, majd Sárospatakra hívják. Többször jár külföldön, ahonnan új szemléltető és kísérletező eszközöket hoz haza a Sárospatakon folyó oktatás korszerűsítése végett. Ezek közül a legnevezetesebbként a hollandiai Leidenből származó légszivattyút szokták emlegetni. Hazánkban ő volt az első, aki oktatási célra működtetette vetítógépét, amely a mai diaprojektívokhoz hasonló betétekkel próbálta utánozni a mozgást! Teológiát, természettudományokat és jogot tanított. 1710-ben pestis áldozata lett. Ő volt az első hazánkban, aki már 1709-ben kísérleti alapokon nyugvó fizikát tanított. Ezért – mint később Hatvani Istvánt is Debrecenben – „ördöngösnek” tartották kortársai. Művei kéziratban maradtak fenn. Lásd: <http://mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC13280/13821.htm>. Letöltés: 2014. október 10. továbbá <http://www.filmkultura.iif.hu:8080/articles/essays/anim.textonly.hu.html>. Letöltés: 2014. október 10.

²² Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii*, Amstelaedami, F. Halmae, in officina J. ab Oosterwyk, 1700. Ezt a kiadást használjuk! Egyébiránt ennek az útleírásnak még két második kiadása ismert. Ugyanitt kiadták 1714-ben (Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii*, Amstelaedami, apud J. Oosterwyk, 1714.) Emellett létezik hágai kiadás is: Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura & studio Henrici Christiani Henninii*. Secunda editio, Hagae-Comitum. vantom, [s. d.].

²³ Bél Mátyás: Bányavárosok a Legkegyelmesebb Királyok uralkodása alatt Selmecbánya Bél Mátyás leírásában. In: *Központi Bányászati Múzeum*, 4. Sopron, 2006. fordította: Tóth Péter.

²⁴ Lásd pl. Martinière, Bruzen de la–Augustin, Antoine: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique, par M. Bruzen La Martinière...* La Haye, P. Gosse, R.–C. Alberts, P. de Hondt, 1726–1739, 9 t. en 10 vol.

*rosa, nem tágas, az én léptékemmel úgy kétezer-ötszázzal körüljárható. Az alakja csaknem háromszögű, de egyenlőtlen...*²⁵

A vár szerkezetéről szinte hadmérnöki precizitással értekezvén megállapítja, hogy annak „szélesebb, déli szárnya a hömpölygő Dunára tekint... A várat a város felé kettős sánc és három körbástya övezi, viszont a tornyok nem túl magasak, az árok meg kifejezetten kicsiny. A keleti oldalról nézvést a vár természeti fekvése és mesterséges megerősítettsége révén bevehetetlennek tűnik.” A vár nyugati szárnyát viszont meg kéne erősíteni, „mivel itt jóval magasabb magaslatokra tekint, és sem árok, sem komoly sánc nincsen ezen az oldalon.” Bejárván a várat nem kerüli el a figyelmét, hogy „a belső téren egy igen mély kút van, egyenlő mélységű a Dunával, ahonnan a vizet kapja. A domb, amelyen a vár elhelyezkedik köves és kavicsos, elszórva és közbeékelve igen finom zsírko mintegy két-háromujjni szélességben. Végül a vár leírását a panorama dicséretével zárja: „Nyugat és észak felé a szőlőtermő dombok nemes bort adnak, a várból pedig gyönyörű kilátás nyílik a hosszan és szélesen elterülő mezőkre, amelyeket szétszabdal a tovafolyó Duna, szemet, lelket gyönyörködtetve.”²⁶

Selmecbányáról igen részletesen tudósítást ír, amely a következő támpilléreken nyugszik. Először is bemutatja a várost, azaz a földrajzi teret. „Ami magát Selmecbányát illeti – írja – ezt a várost roppant magas hegyek ölelik körbe; szabálytalan fekvésével hol a völgyeket foglalja el, hol pedig óvatosan felkúszik a hegyek lábaira; szerényebb méretű város ez, lakosainak a számát nézvést azonban elég nagy ahhoz, hogy kiszolgálja az itt található bányákat. Ezek főképp ezüstben gazdagok és nem megvetendő jövedelmet biztosítanak tulajdonosaiknak és mindenekelőtt magának a császárnak.”²⁷

Tollius részletező beszámolója név szerint közli, hogy kik a bányászati munkálatok vezetői, melyik tárnában, hány ember dolgozik összesen, illetve hány főből áll egy-egy turnus, három műszakos lebontásban.²⁸ Selmecbányai úti beszámolójából az is kiderül, hogy a munkálatok hatékonyabbá tételének legfőbb gátja a vízhiány. Annak ellenére, hogy a bányák ércben gazdagok, nagyon hiányoznak azok a felszíni víznek, amelyek a malmokat hajtják. A folyamatos vízenergia hiányát csak költséges emberi munkával és állati energiával lehet részlegesen pótolni. „A vízhiány mind télen, mind nyáron gyakori, a fagyok és a hőség miatt. Ezért van az, hogy tavasszal és ősszel a leghatékonyabb itt a munka.”²⁹ A bányásztanácsban ugyan gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy hogyan lehetne a körmöci vizeket a selmeci bányákhoz elvezetni, ám „a köröskörül lévő, igen magas hegyek” ez ideg meghiúsították e terveket, bár most is épül egy vízvezeték, amely egy nagyobb malmot fog hajtani.³⁰

²⁵ Tollius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae* i.m. 141.

²⁶ Uo. 142.

²⁷ Uo. 156.

²⁸ Uo. 159–160. A munkálatokat ezek szerint 12 ember irányítja, 2145 bányász dolgozik három turnusban, és ehhez jön még 196 ló ereje.

²⁹ Uo. 161.

³⁰ Uo. 162.

Selmebányáról – a hegyeken átkelve – érkezett meg Körmöcbányára (Cremnizium),³¹ amelyet kicsiny és festői környezetben fekvő városként mutat be, központjában „harminckét ház áll, amelyek a nagyjából a közepén fekvő tágas piactér körül helyezkednek el. [...] Ezen a területen egy enyhe lejtő található, amelyen egyik irányba a templom, másik irányba pedig, ahol egy kicsivel magasabb, a kevéssé megerősített vár áll [...] mondják, hogy Körmöcbányán minden egyes ház kapuja előtt templom van, mivelhogy csaknem valamennyiből rá lehet látni. Sokkal nagyobbak a külső részek, amelyek a völgyet elválasztó magaslatokon és dombokon át szétszóródva, gyönyörű változatossággal, elkápráztatják a szemlélődőket.”³²

Megtekintvén a bányát, – mintegy bevezetesképp – ismerteti a bányába lejutás technikai proceduráját. A leereszkedést segítő gép működési elve hasonló a mai liftekéhez, csak itt motor helyett lovak és ellensúly gyanánt emberek vannak. „Másnap a hetedik reggeli óra alatt leereszkedtem a császári bányába, ami negyedmértföldnyire van a várostól. Itt is, mint ahogy Selmebányán, a leereszkedés előtt ünnepélyes szokás szerint imádkoztak, mégpedig térdet hajtván. Ugyanis nem veszélytelen az én és bizonyára mások mulatsága sem [...] mivel itt nem létrákon mászunk le, hanem lovak által forgatott kerekek gördítésével köteleken, így mialatt egyik fél leereszkedik, addig másokat a magasba húzattatva emelkednek. Bőr övekben ülünk szilárdan, elővigyázatosságból vasláncokkal erősítették meg a vastag kötelet. Szokták továbbá, hogy egyszerre hárman-négyen emelkednek fel, akik közül a legalsó tartja a lámpát. Leereszkedés közben szokásos bányászdalokat énekelnek.”³³

A bánya után megtekintette a pénzverdét, ahol bepillantást nyervén az üzem hét-köznapjaiba nemcsak pénzverés mesterségét próbálhatta ki, hanem tanulmányozhatta az ott zajló nemesfém-feldolgozás munkafolyamatát is. „A következő napon megengedték a pénzügyi hivatal megtekintését, ahol az ezüstrodákból hosszú szalagokat nyújtanak, és ezeket kerekek által, könnyű munkával, kör alakúra vágják, majd egy új találmánnyal, szintúgy kerekkel, benyomást csinálnak, így a pénzverés könnyűségét is megcsodáltam és magam is kipróbáltam saját kezemmel.”³⁴

Montesquieu 1728-ban járt Magyarországon. Biztosan tudjuk, hogy meglátogatta a pozsonyi országgyűlést, majd Körmöcbányát, Besztercebányát és Újbányát, azaz a felvidéki (Haute Hongrie) városokat. Jegyzetei magyarországi útjáról nem maradtak

³¹ Körmöcbánya, szlovákul: Kremnica; németül: Kremnitz; latinul: Cremnizium, város Szlovákiában gyakran előfordul Körmöcbánya Cremnizium, Kremnitz alakokban is „Régi szabad kisdud Királyi Bánya Város Bars Vármegyében, lakosai katolikusok, és evangélikusok, németek, és tótok, fekszik Selmetzhez négy mértföldnyire, külömbféle magas hegyek között, egy mély völgyön” – írta Vályi. Lásd Vályi András: *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak. I–III. Buda, 1796–1799.* <http://www.arcanum.hu/fszek/>. Letöltés: 2014. szeptember 8.

³² Tollius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae* i.m. 171.

³³ Uo. 174.

³⁴ Uo. 176

fenn. Franciaországba visszatérve kezdte megírni hosszú európai utazásának történetét, így magyarországi emlékeit *Mémoires sur les Mines de Hongrie et Hartz* (Emlékek Magyarország és a Hartz bányáiról) című feljegyzésben örökítette meg.³⁵ Az élmények felelevenítésekor Montesquieu haszonnal forgatta Tolloius említett művét, hisz a holland utazó annak idején szintúgy járt a hartzi bányákban is.³⁶

Az első „igazi” bányamérnök a lyoni születésű Gabriel Jars 1757-ben azért jött Észak-Magyarországra, hogy tanulmányozza a bányászati technológiát és az érchasznosítását. Lyonban 1774-ban könyvet jelentetett meg a tanulmányútjáról, így magyarországi tapasztalatairól is. Megemlékezik többek között arról, hogy Selmecbányán a vízkiemelés technikáját nagyban korszerűsítette Hell József, aki rájött arra, hogy a dugattyúk mozgatására nemcsak gőz, de nagynyomású víz és sűrített levegő is használható.³⁷ Így született meg 1749-ben a vízoszlopos gép, majd 1753-ban a „léggép”. A Hell-féle léggép pontos leírását Boda Miklós és Delius Kristóf Traugott mindketten a Selmeci Bányászati Akadémia tanárai voltak munkáiból ismerheti meg az utókor. A léggép óránként 23,5 köbméter vizet emelt fel 32 méter magasságra. Az előbb említett Delius Kristóf Traugott a Hell-féle léggép mellett számos egyéb gépi technikai rendszert is összefoglal a munkájában. Nagy jelentőségű műve 1773-ban jelent meg Bécsben „*Bevezetés a bányatan elméletébe és gyakorlásába valamint a bányakincstári tudományok alaptételeinek ismertetésébe*” címmel.³⁸

A bányászat és az építészet mellett az ország természeti adottságaiból következően fontos kérdés volt a vízügy. Hazánkban a nagyobb mértékű vízepítési munkálatok a török kiűzését követően, a XVIII. század elején kezdődtek meg. A vízimérnökök és talajgeológusok egybehangzó véleménye és becslése szerint az ármentesítő munkálatok megkezdése előtt a Kárpát-medencében az év nagyobbik részében vízzel volt borítva 3 987 672 katasztrális holdnyi terület, időnként pedig víz alá került még 2 736 876 katasztrális holdnyi terület, úgyhogy összességében a víz által időszakosan elárasztott térség mintegy 6 724 548 katasztrális holdra tehető. Tekintettel arra, hogy a Kárpát-medence területének közel a fele az alföldi szintet jelenti, az a végeredmény jön ki, hogy eme területek egynegyed részét víz borította, továbbá, hogy ez az egész ország területének is igen jelentékeny része volt. Ez pedig az ország legjobban megművelhető

³⁵ Montesquieu, Charles-Louis de Secondat: *Voyages de Montesquieu. Tome 2 / publ. par le baron Albert de Montesquieu. Préf. réd. par M. Henri Barckhausen et G. Gounouilhou* Bordeaux. 1896. 241–280. Montesquieu és Magyarország témakörben lásd Köpeczi Béla: Montesquieu és a magyar feudalizmus. In: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák*. Budapest, 1985. 319–336., illetve Hamza Gábor: Adalékok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez. In: *Magyar Tudomány*, 2011. <http://www.matud.iif.hu/2011/08/08.htm>. Letöltés: 2014. október 10.

³⁶ Tolloius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae* i.m. 38–42.

³⁷ *Biographie Universelle ancienne et moderne*. Tom 21. Paris, Michaud, 1818. 415–416. Faller Jenő: Kétszáz év előtt használtak először sűrített levegőt vízemelési célokra Selmecbányán. In: *Bányászati Lapok*, 1953/10 516–521.

³⁸ Rosta: *Fejezetek Magyarország technikatörténetéből* i.m., 126.

területeiből esett ki. Olykor arra is volt példa, hogy az Alföldön közlekedő sót szállító dereglyék az út lerövidítése céljából elhagyták a Tisza medrét és szinte „toronyiránt” úsztak Szolnok felé. Igen fontos gazdasági érdek fűződött tehát ahhoz, hogy ezen a helyzeten változtassanak.

A folyószabályozási munkálatok első lépése a Temesköz vízrendezése volt, ahol – mint fentebb már utaltunk rá – a Bega-Temes közti tápcsatorna és árapasztó csatorna létesítése francia mérnökökhöz kötődik. Ezt a déli határőrvidék mocsarainak elcsapolása követte. A hadmérnökök tevékenysége jól látható módon szinte kezdettől fogva túlmutatott a szoros katonai feladatokon, hiszen ők készítették az első térképeket, és ők voltak az árvizek ellen fellépés első tudatos konstruktőrei.³⁹

A jelentős francia mérnöki tevékenység hangsúlyozása mellett nem lenne teljes a kép, ha nem említenénk meg azt a tényt, hogy a magyar műszaki tudományok is jelentős fejlődésen mentek keresztül e század folyamán. Nem véletlen, hogy a francia mérnökképzés a század végén épp magyar példa hatására tartja kívánatosnak a francia mérnökképzés korszerűsítését.

Antoine-François de Fourcroy a francia oktatás nagy szervezője⁴⁰ a Közléti, Oktatási és Közmunkaügyi Bizottság nevében 1794 szeptemberében a Nemzeti Konventhez beterjesztett javaslatában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Köztársaság seregeinek mindenképpen szükségük van többféle mérnökre, e szükség állandóan érezhető, s a napok múltával egyre sürgetőbb lesz. Ezért kellene:

1/ hadmérnökök az erődítések építéséhez és karbantartásához, a várak és táborok ostromához és védelméhez, valamint a különféle katonai célú létesítmények, úgymint kaszárnyák, fegyverraktárak stb. építéséhez és karbantartásához;

2/ útépítő mérnökök a szárazföldi és vízi közlekedési vonalak (utak, hidak, csatornák, zsilipek, tengeri kikötők és kikötőmedencék, mólók, világítótornyok és a tengerészet által használt épületek) építéséhez és karbantartásához;

3/ földmérő mérnökök áttekintő jellegű és részletes szárazföldi és tengeri térképek készítéséhez;

4/ bányamérnökök az ásványkincsek felkutatásához és kitermeléséhez, az ásványok feldolgozásához és a kohászati eljárások tökéletesítéséhez;

5/ végül hajóépítő mérnökök, mindenfajta tengeri jármű építéséhez, hogy azok a rendeltetésük szempontjából legelőnyösebb tulajdonságokkal rendelkezzenek, valamint a kikötők épületfával, illetve minden egyéb anyaggal való ellátásának felügyeletéhez.

³⁹ Uo. 134.

⁴⁰ Antoine François, Comte de Fourcroy (1755–1809) francia vegyész és oktatáspolitikus. 1795-ben – részben az említett selmebányai mintára hivatkozva – megalapítja Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézetét (Institut National des Sciences et Arts), amelyből egy évvel később kinő a híres École Polytechnique, amely mind a mai napig az legtekintélyesebb oktatási intézmény Franciaországban. *Biographie Universelle ancienne et moderne*, t. V. Paris, Michaud 1816, 367–370.

Ezt követően emlékeztet arra, hogy a fizikát és a kémiát csak elméleti síkon tanítják Franciaországban, „míg a magyarországi Schenmitz [Selmecbánya] bányamérnöki főiskolája frappáns példát szolgáltat az eme hasznos tudományok alapját képező műveletek hallgatók általi gyakorlásának, illetve a gyakorlatban való kipróbálásának az üdvös mivoltára. Itt laboratóriumokat hoztak létre, és ellátták őket mindazon eszközökkel és anyagokkal, melyek szükségesek ahhoz, hogy a hallgatók kísérleteket végezzenek, s a saját szemükkel lássák ama jelenségeket, melyeket a kémiai testek egyesülésük során előidéznek.”⁴¹

Mindez szép példája nemcsak annak, hogy a Simándi István meghonosította gyakorlati képzés mennyire elevenen él a század végén, annak ellenére, hogy némelyek „ördögösnek” tekintették módszereit a század első évtizedében, hanem annak is, hogy a magyar műszaki képzés példa lehetett Európa számára főleg a mérnökképzés vonatkozásában. A magyar ipari és a hadi művészet emberei a XVIII. században tehát Európa élmezőnyében voltak. Míg a század első felében külhoni hadmérnököktől tanulunk, úgy a század második felében – nem utolsó sorban az oktatás színvonalának köszönhetően – immár műszaki tapasztalat szerzése végett is érkeznek utazók Magyarországra.

---

⁴¹ In: *Moniteur*, 1794. szeptember 29. (III. év, vendémiaire 8.) 37.

EGY PÁRIZSI AMERIKÁBAN.
FRÉDÉRIC GAILLARDET UTAZÁSA TEXASBAN

4

Théodore Frédéric Gaillardet, író, újságíró 1839 tavaszán látogatott el Texasba, s útvjáról rendszeresen tudósította a párizsi lapokat. Az 1836-ban függetlenné vált Texasi Köztársaságról szóló beszámolóit nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Franciaország az Amerikai Egyesült Államok után másodikként, 1839 szeptemberében elismerte a fiatal állam függetlenségét, majd barátsági, hajózási és kereskedelmi szerződést kötött vele.¹ E köszöntő írás célja, hogy az ünnepelettel és a magyar olvasókkal is megismertesse, hogyan látta egy francia a 19. század közepe táján Texast, s mi jellemezte a korabeli francia-texasi kapcsolatokat.

Texas korai történetével kapcsolatban ismert tény, hogy a terület először Új-Spanyolország, majd az 1821-ben elszakadó Mexikó része volt, 1836-ban Texasi Köztársaság néven függetlenné vált, 1845-ben pedig huszonnyolcadik tagként csatlakozott az Amerikai Egyesült Államokhoz. Kevésbé ismert azonban, hogy területén a spanyol gyarmatosító törekvések és az angol-amerikai bevándorlás mellett Franciaországból is indultak próbálkozások telepes közösségek létrehozására.

Az első ilyen kísérlet René-Robert Cavelier, Sieur de La Salle nevéhez fűződött. A francia felfedező, aki korábban a Mississipp vidékét vette birtokba XIV. Lajos számára, az 1680-as évek közepén már harmadjára tért vissza Amerikába.² Ez alkalommal egy nagyobb expedíció élén, melynek az volt a célja, hogy állandó francia telepet hozzon létre a Mexikói-öböl partján, a Mississippi torkolatának közelében. 1684. júliusában négy hajóval és háromszáz telepessel indult útnak La Rochelle-ből.³ A résztvevők sorsát azonban kalóztámadás, ellenséges indiánok, és navigációs hibák pecsételték meg. Az egyik hajót kalózok ejtették fogságba a Nyugat-Indiákon, a másik elsüllyedt Matagorda-öböl közelében, a harmadik pedig zátonyra futott.⁴ Azok, akik túléltek az utat, La Salle térképészeti és navigációs hibáinak következtében mintegy négyszáz mérfölddel, vagyis több mint hatszáz kilométerrel a Mississippitől nyugatra

¹ Republic of Texas Treaty with the Kingdom of France, 25th day of September 1839. In: *Laws of the Republic of Texas Passed at the Session of the Fourth Congress*, Houston, Telegraph Power Press, 1840, 190–197.

² Weber, David J.: *The Spanish Frontier in North America*. New Haven and London, Yale University Press, 1992, 148.; Chipman, Donald E.–Joseph, Harriett D.: *Notable Men and Women of Spanish Texas*. Austin, University of Texas Press, 1999, 255.

³ Meinig, Donald W.: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on Five Hundred Years of History. Vol. 1, Atlantic America, 1492–1800*. New Haven and London, Yale University Press, 1986, 194.; Parkman, Francis: *France and England in North America. Vol. I*, New York, Library of America, 1983, 969.

⁴ Parkman: *France and England in North America* i.m., 970–974., illetve 978–979.

érték partot. Ezt azonban az expedíció vezetője nem ismerte fel, s többször is útnak indult, hogy a közelben vélt folyóhoz eljusson. A telepesek védelmére megépítették Fort Saint Louist, s az erőd közelében kísérletet tettek egy önellátó kolónia létrehozására.⁵ A kiszolgáltatott közösség azonban utánpótlás híján fogyatkozni kezdett. Az expedíció tagjai a sorozatos kudarcok miatt egyre nagyobb elégedetlenséggel nézték La Salle céltalan bolyongását, ezért fellázadtak ellene, s 1687. márciusában meggyilkolták.⁶ A vezető nélkül maradt kolónia sorsa ezzel még inkább kilátástalanná vált. Saint Louis erődje nem nyújtott kellő védelmet számukra, s 1688 karácsonyán a karankava indiánok lemészárolták őket.⁷

La Salle és telepes társai kudarcának számos oka lehetett. Az erőd távol esett a kereskedelmi útvonalaktól, elszigetelten állt, s az utánpótlást megoldani szinte lehetetlen volt. Ráadásul a közelben élő karankava indiánok nomád életet éltek, melynek a gyűjtögetés, a halászat és a vadászat mellett fontos részét képezte a zsákmányszerző vállalkozás is. A harc mindennapjaik része volt, s különösen igaz lett ez akkor, amikor az általuk betolakodónak tartott európaiak megérkeztek. Az őslakosok és a fehérek közötti gazdasági, társadalmi, s még inkább a kulturális különbségeket a korai időkben szinte lehetetlen volt áthidalni.

Habár La Salle kísérlete mindössze szűk három évig tartott, mégis megteremtette Franciaország számára a jogalapot Texas birtoklására. Az Amerikai Egyesült Államok 1803 után, amikor Napóleontól megvásárolta a Mississippri folyó nyugati vízgyűjtő medencéjét, épp e korai francia próbálkozás okán tekintette Texast is a Louisiana vásárlás részének.⁸

Részben a francia próbálkozások következményeként is döntött úgy a spanyol kormányzat, hogy nagyobb figyelmet fordít Texas keleti részére. Ennek első jele az volt, hogy 1690-ben létrehoztak itt egy missziót, a 18. század folyamán pedig újabb központokat alakítottak ki, ahol a hittérítő tevékenység mellett kísérletet tettek az őslakos indiánok spanyol gyarmati társadalomba való integrálására is.⁹

A következő francia próbálkozás már a 19. század elején történt. 1817 áprilisában Jean Lafitte, a hírhedt kalóz, aki csempész- és kalóztevékenysége miatt többször is

⁵ Uo. 975.; Weber: *The Spanish Frontier in North America* 149., Chipman–Joseph: *Notable Men and Women* i.m., 255–256.; Fehrenbach, Theodore Reed: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. New York, Macmillan Company, 1968, 38–39.

⁶ Weber: *The Spanish Frontier in North America* i.m., 152., Fehrenbach: *Lone Star* i.m., 39., Chipman–Joseph: *Notable Men and Women* i.m., 257., Parkman: *France and England in North America* i.m., 1011.

⁷ Fehrenbach: *Lone Star* i.m., 40., Chipman–Joseph: *Notable Men and Women* i.m., 258–259., Parkman: *France and England in North America* i.m., 1037–1039.

⁸ Weber: *The Spanish Frontier in North America* i.m., 291., Meinig, Donald W.: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on Five Hundred Years of History. Vol. 2, Continental America, 1800–1867*. New Haven and London, Yale University Press, 1993, 58.

⁹ Weber: *The Spanish Frontier in North America* i.m., 152–153., Meinig: *The Shaping of America. Vol. 1*, 203.; Fehrenbach: *Lone Star* i.m., 41.

kívívta a határvidéki amerikai és spanyol hatóságok ellenérzését a Mississippi mentén és Louisianában, Texasba tette át székhelyét. Campeachy néven várost alapított a Mexikói-öbölben elhelyezkedő Galveston Island-en, kikiáltotta a „mexikói köztársaságot” és saját kormányt hozott létre. A következő évben már több mint ezer lakosa volt a városnak, de az 1820-as évek elején az amerikai flotta megszigorította az ellenőrzést a Mexikói-öböl felett, ami miatt Lafitte kénytelen volt beszüntetni tevékenységét, így az általa létrehozott település is fokozatosan elnéptelenedett.¹⁰

Jean Lafitte kísérletével párhuzamosan, s részben segítségének is köszönhetően a 19. század elején egy másik francia kolónia is létrejött Texasban. 1818 márciusában a napóleoni háborúk bonapartista menekültjei, Charles François Antoine Lallemand tábornok vezetésével a Trinity folyó partján telepedtek le, s megépítették Champ d’Asile erődjét. A „menedékhely” mintegy száz-százötven tiszt, néhány nő és gyermek, valamint jó néhány szolga és kétkezi munkás otthonát jelentette. Ottlétüket azonban sem a spanyol, sem az amerikai hatóságok nem nézték jó szemmel. Amikor pedig 1818 szeptemberében egy hurrikán romba döntötte szálláshelyüket és használhatatlanná tette tartalékaikat, feladták tervüket, s New Orleansba hajóztak, ismét Lafitte segítségével.¹¹

Az állandó telep létrehozására tett francia kísérletek nem jártak sikerrel sem a 17. század végén, sem a 19. század elején, s hasonlóképp kudarccal végződtek a különböző kalandorvállalkozások is. A francia kormány azonban fokozatosan felismerte Texas és a délnyugati régió gazdasági és geopolitikai jelentőségét, ami a független köztársaság létrejöttét követően jelentős mértékben megnövekedett. Lajos Fülöp Franciaországa számára fontos volt, hogy megelőzze Angliát a külpiacokért folytatott versenyben, s Texas ígéretes kereskedelmi partnernek tűnt. Ráadásul, az a tény, hogy független állammá vált, azt a geopolitikai lehetőséget is magában rejtette, hogy ütközőzónaként szolgáljon az amerikai terjeszkedés útjában a kontinens korábban spanyol birtokban lévő része felé.¹²

Az immár külkereskedelemre utalt fiatal állam hasonlóképpen piacot keresett nyersanyagai, főként a gyapot és a cukor számára. Ahhoz azonban, hogy kereskedelmi szerződést tudjon kötni Angliával és/vagy Franciaországgal, valamely országnak el kellett ismernie függetlenségét. Az első próbálkozás Franciaország irányába 1837 februárjában történt, amikor a Washingtonban lévő texasi megbízottak levelet írtak Pageot francia miniszternek. Ebben arról tájékoztatták, hogy Texas, mint kizárólag

¹⁰ Fehrenbach: *Lone Star* i.m., 127–131.

¹¹ Champ d’Asile kolónia történetéről lásd Klier, Betje Black: *Champ d’Asile, Texas*. In: *The French in Texas: History, Migration, Culture*. Lagarde, Francois. ed. Austin, University of Texas Press, 2003, 6. fejezet, 79–97., valamint *French Memories of Texas: Champ d’Asile*. In: Gaillardet, Théodore-Frédéric: *Sketches of Early Texas and Louisiana*. James I. Shepherd III, trans., ed. Austin, University of Texas Press, 1966, 119–131. és Nevin, David: *The Texans*. New York, Time-Life Books, 1975, 20–21.

¹² Lagarde, Francois: *Diplomacy, Commerce, and Colonization: Saligny and the Republic*. In: *The French in Texas: History, Migration, Culture*. Lagarde, ed., 107, Meaning: *The Shaping of America*. Vol 2, 140.

agrártermékek előállítója nem emelne protekcionista vámokat a francia késztermékek elé. Néhány hónappal később James Pinckney Henderson, Texas Franciaországba és Angliába delegált követe Londonban találkozott Lord Palmerston külügyminiszterrel, hogy megvitassa a független Texas elismerésének lehetőségét, de nem járt sikerrel. Ezután ismét Franciaországba utazott, ahol találkozott Molé gróffal, a francia külügyminiszterrel.¹³

Eközben a franciák épp Mexikó egyik legfontosabb kikötőjét, Veracruzot tartották blokád alatt a Franciaországtól felvett kölcsönök visszafizetésének elmaradása miatt.¹⁴ A texasiak ezért is remélték, hogy a franciák elismerik államukat, de hiába. Molé tudott arról, hogy napirenden van Texas Egyesült Államokhoz történő csatlakozásának kérdése, ezért elutasította a diplomáciai kapcsolatok felvételét.

A kereskedelmi szerződés megkötésére azonban hajlandó volt. Főleg, mikor megtudta, hogy az Egyesült Államok Bankja kölcsönt adna Texasnak azzal a feltétellel, hogy egy európai hatalom elismeri. A kölcsön nyomán Texas már képes lenne európai árutak vásárolni, s így az a nemzet, mely elsőként ismeri el függetlenségét, fontos kereskedelmi előnyöket szerezhetne. Molé ezért úgy döntött, megfigyelőt küld Texasba, hogy információt gyűjtsön a területről. A választás a washingtoni francia követségen lévő titkárok közül Alphonse Dubois de Saligny-ra esett.¹⁵ A francia diplomata három hónap alatt ért New Yorkból Houstonba, 1839 februárjában. Ellátogatott Galveston kikötőjébe, az ideiglenes fővárosba, Houstonba, s beutazta a Mexikói-öböl partvidékét. A francia külügyminiszternek küldött beszámolója nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a francia kormány elismerte Texas függetlenségét, és barátsági és kereskedelmi szerződést kötött vele.

Nem Saligny volt az első, aki azért utazott a Texasi Köztársaságba, hogy az ott lévő lehetőségeket felmérje. 1837-ben Charles de Farnesé gróf Sam Houston elnökkel találkozott, s egy katolikus érsekség létrehozására tett ajánlatot. Földadományért cserébe templomok és iskolák építését is felajánlotta. Terve azonban végül nem valósult meg.¹⁶

1838-ban egy fiatal francia orvos, Frédéric Leclerc közel egy évet töltött Texasban. Meglátogatta Galveston, Houston, San Felipe, Goliad és San Antonio városát, s 1840 tavaszán két cikket is írt az ott tapasztaltakról a *La Revue des Deux Mondes* című lapban. Ezekben beszámolt a texasiak hősies küzdelméről a függetlenségi háborúban, s az állam

¹³ Fehrenbach: *Lone Star* i.m., 258.

¹⁴ Uo. 259.

¹⁵ Jean-Pierre Isidore Alphonse Dubois, francia diplomata Normandiában született 1809-ben, s 1831-től Lajos Fülöp Franciaországának képviselőjében teljesített külügyi szolgálatot a Hannoveri Fejedelemségben, Görögországban, majd az Amerikai Egyesült Államokban. Texas függetlenségének Franciaország által történő elismerése, s a két ország közötti szerződés megkötése után ő kapott megbízást a francia követség felállítására Austinban. Diplomáciai megbízatása kapcsán illesztette a grófi címet nevéhez, s bár nem volt nemesi származású, a texasiak számára Dubois de Saligny néven vált ismertté. Lagarde: *Diplomacy, Commerce, and Colonization* i.m., 108., Nevin: *The Texans* i.m., 210.

¹⁶ Lagarde: *Diplomacy, Commerce, and Colonization* i.m., 108–109.

természeti adottságait, gazdasági lehetőségeit és politikai sajátosságait is részletesen bemutatja. Igaz, erősen eltúlozta a mezőgazdasági termelés nagyságát és a népeiséget is, miközben a pozitívumok mellett alig szólt a rabszolgaság, az indián fenyegetés és a járványok okozta problémákról.¹⁷

A Farnesé gróf és Frédéric Leclerc által írt beszámolóknál jóval részletesebbek és pontosabbak voltak azok a tudósítások, amiket Frédéric Gaillardet küldött különböző újságoknak 1839 során. Egy ideig Saligny társaságában utazott, s Texasról a párizsi *Journal des Débats Politique et Littéraires* és a *Le Constitutionnel* című politikai és irodalmi hetilapokban közölt írásokat, melyeket 1840-ben a *Le Courrier des États-Unis* című, általa szerkesztett francia nyelvű New York-i lapban is megjelentetett.

Gaillardet írásait James I. Shepherd fordította angolra, s rendezte kötetbe, melyben egy rövid bevezető tanulmány és magyarázó lábjegyzetek is találhatóak.¹⁸ A gyűjtemény első fele Texasról szól, második része pedig a francia utazó Louisiana területére tett látogatásáról és ott szerzett benyomásairól, természetesen külön hangsúlyt fektetve az ottani francia kolónia történetére és életére. Külön fejezetben találjuk meg Gaillardet leírását a napóleoni háborúk menekültjeinek kolónia alapítási kísérletéről.¹⁹ A kötet végén, szintén külön fejezetbe szerkesztve található a forradalomban játszott szerepe miatt Franciaországból száműzött ügyvéd, Pierre Soulé életrajza, aki Louisiana befolyásos politikusává vált, s Gaillardet-vel is barátságot kötött. Soulé 1839-ben New Orleans-ban ajánlólevelet írt Gaillardet és Saligny számára is Mirabeau Lamar texasi elnökhöz. Egy bő évtizeddel később, 1853 és 1855 között az Amerikai Egyesült Államok Spanyolországba delegált követeként szolgált, melyről Gaillardet szintén beszámolt. Ezt az írását a kötet függelékében olvashatjuk.²⁰

Théodore Frédéric Gaillardet 1808-ban született Franciaországban. Jogi diplomát szerzett Párizsban, majd sikeres színdarab- és regényíró lett. Egyik legismertebb drámája a *Neslei torony*, melyet Alexandre Dumas-val és Edwin Stanton de Poncet-val közösen szerzett 1832-ben. Dumas a darab egyes részeit átdolgozta, s ezután saját neve alatt jelentette meg, ami miatt Gaillardet párbajra hívta ki és pert indított ellene. Gaillardet ezt követően nem hagyott fel az írással, de elhagyta Franciaországot és az Egyesült Államokba utazott. 1837-ben érkezett meg New Orleans-ba. Borkereskedő vállalkozásba kezdett, de ez nem volt túl sikeres, ezért úgy döntött, tanulmányozni fogja az amerikai társadalmi és politikai helyzetet, s tapasztalatait összeveti az Alexis de Tocqueville

¹⁷ Lagarde: *Diplomacy, Commerce, and Colonization* i.m., 109., Jenkins, John H.: *Basic Texas Books. An Annotated Bibliography of Selected Works for a Research Library*. Austin, Texas, Revised edition, Texas State Historical Association, 1988, 325–328.

¹⁸ Théodore-Frédéric Gaillardet: *Sketches of Early Texas and Louisiana*. James I. Shepherd III, trans., ed. Austin, University of Texas Press, 1966.

¹⁹ French Memories of Texas: Champ d'Asile, Gaillardet: *Sketches of Early Texas and Louisiana* i.m., 119–131.

²⁰ The Story of Pierre Soulé, Gaillardet: *Sketches of Early Texas and Louisiana* i.m., 132–142.; Appendix: Concerning Pierre Soulé in Madrid, 143–150.

által leírtakkal.²¹ Először Kubába ment, majd Texast és az indiánok számára fenntartott középnugati területeket utazta be, végül pedig New Yorkban telepedett le, ahol nyolc évig élt. Innen a francia lapokat tudósította az amerikai eseményekről, 1840-ben pedig, hogy az amerikai olvasókat informálni tudja az európai történésekről, megvásárolta a *Courrier des États-Unis* című hetilapot, melynek szerkesztője is lett. Texasi útjáról és amerikai tapasztalatairól még 1839 őszén beszámolt a párizsi újságoknak, s ezeket a cikkeket saját, New York-i lapjában is megjelentette.²²

A James I. Shepherd által összeállított kötet ezeket az írásokat tartalmazza. Sajnos, nem mindig következetes a szerkesztő, van, amikor a tudósítás keletkezésének, van, amikor publikálásának időpontját adja meg, s néhány esetben a magyarázó lábjegyzetek is pontatlanok. Az írásokból azonban részletes képet kaphatunk arról, hogyan látta egy francia utazó a korabeli texasi viszonyokat.

Az 1839 tavaszán keletkezett első tudósításokban Gaillardet a texasi függetlenség francia elismerésével kapcsolatos véleményeket és a diplomáciai és kereskedelmi szerződés-kötés lehetséges következményeit és előnyeit ismertette.²³ Texas ideiglenes fővárosában, Houstonban tartózkodott, amikor beszámolt a tárgyalások előkészítéséről, s azokról a texasi várakozásokról, melyek szerint egy vezető európai hatalom elismerése nyomán lehetővé válna, hogy kölcsön megállapodást kössenek, amire Nicholas Biddle philadelphiai bankár már ígéretet is tett.²⁴ A város közelében, a San Jacinto folyó partján szemtanúja volt a mexikóiak felett aratott döntő győzelem harmadik évfordulóján rendezett ünnepségnek. Beszámolója szerint fáklyák, ágyúlövések és énekszó kísérté a patrióta érzelmekkel áthatott megemlékezést.²⁵

Következő írásaiban Gaillardet az angol-amerikaiak Texasba költözésének történetét mutatta be, felelevenítve az „angolszász faj” előretörésének sikertörténetét.²⁶ Részletesen elemezte a texasi függetlenségi háború kitörésének okait és a háború eseményeit.²⁷ Beszámolt az ellentétek kiéleződéséről az 1830-as évek elejétől kezdődően, amikor a mexikói kormányzat szorosabb ellenőrzés alá kívánta vonni a határvidéki tartományt, s vámszedőket, katonaságot vezényelt a területre. A Santa Anna mexikói elnök által 1834 nyarán végrehajtott centralista fordulatot követően a texasiak Stephen F. Austin vezetésével tiltakozásukat fejezték ki, s petíciójukban az 1824-es liberális alkotmány visszaállítását követelték.²⁸ Gaillardet is vallotta azt a kortársak és a korszakot kutató történészek által meg-

²¹ Idős korában, amikor már ismét Franciaországban élt, visszaemlékezést írt amerikai útjáról, mely a halálát követő évben, 1883-ban jelent meg, *L'Aristocratie en Amérique* címmel. Frédéric Gaillardet: *L'Aristocratie en Amérique*. Paris, Librairie de la Société des gens de Lettres, 1883.

²² Jenkins: *Basic Texas Books* i.m., 173.

²³ Urging French Recognition in Texas. Gaillardet: *L'Aristocratie en Amérique* i.m., 3–12.

²⁴ Houston, Texas April 21, 1839. Uo. 5.

²⁵ Galveston, Texas April 23, 1839. Uo. 8–9.

²⁶ Invasions of the Anglo-Saxon Race into Texas. Uo. 13–23.

²⁷ Moving toward a Revolution. Uo. 25–35. From the Alamo to San Jacinto. Uo. 36–48.

²⁸ Uo. 28–30.

fogalmazott álláspontot, hogy nem került volna sor a végső elszakadásra, ha a mexikói kormányzat engedékenyebb lett volna. Amikor azonban Cos tábornok vezetésével Santa Anna újabb csapatokat vezényelt a tartományba, már nyílt küzdelemre került sor.²⁹ 1835. november elején a texasiak tanácskozássra gyűltek össze, az alkotmány védelmére hadsereg felállításáról döntöttek, melynek parancsnokságával Sam Houstonot bízták meg.³⁰

Mínthogy a mexikói csapatok Texas belseje felé nyomultak, a harc hamarosan már a függetlenségért folyt. Az Alamo erődjének védői felett aratott mexikói győzelemmel egy időben, 1836. március 2-án a texasiak gyűlése a teljes elszakadásról döntött, s egy ideiglenes kormányt is felállított.³¹ Sam Houston eközben a fősereggel kitért az időközben szintén Texas ellen vonuló Santa Anna csapatainak útjából, majd 1836. április 21-én a San Jacinto folyó mellett váratlan rajtaütés nyomán megsemmisítette azt.³²

A texasiak hősiességének ismertetése után Gaillardet a független állam történetének első éveit foglalta össze.³³ „Texasnak ezek után el kellett döntenie, hogy saját családot alapít. Felvételi kérelmét [az Unióba] elutasították, ezért elhatározta, hogy önálló nemzetté válik és terjes mértékben saját forrásaira támaszkodik.”³⁴

A szuverén állam fővárosa első elnökének nevét kapta. Helyét úgy jelölték ki a texasiak, hogy egy új központot hozhassanak létre az államon belül. Természetesen, ez nem csupán politikai központ lett, hanem jelentős népességet is vonzott a vidékre. A francia utazó szerint Houston alapításakor mindössze két, háznak csak nagy jóindulattal nevezhető kunyhót találtak ott a kormánytagok, s a lélekszám alig haladta meg az egy tucatot. Gaillardet tudósításának idejére, 1839-re a lakosság kétezer fölé emelkedett, mely becslése szerint az átutazók és a külföldi látogatók révén alkalmanként a négyezret is elérte.³⁵ Látogatásakor az állam vezetői már a végleges főváros helyének kiválasztásáról egyeztettek, s a korábban is figyelembe vett érvek alapján döntöttek.³⁶

A szempontok között Gaillardet a határvidék jobb védelmét is megemlítette, melynek kapcsán külön kitért Texas őslakos indiánjainak a jellemzésére. Részletesen a leg-erősebb törzs, a komancsok szokásait, életmódját és harcmodorát mutatta be, valamint a lipan apacs, a hasinai és a tonkava indiánokat, s az 1830-as évek végére jelentősen megfogyatkozott karankavákat.³⁷

A peremterületek védelmét jól szolgálhatta az új főváros, hisz ezzel ismételten népességet tudtak vonzani a vidékre, s így az indiánokat fokozatosan „visszaszoríthatták

²⁹ Uo. 31–32.

³⁰ Uo. 32.

³¹ Uo. 42.

³² Uo. 43–45.

³³ Happennings in the New Republic. Uo. 49–61.

³⁴ Uo. 52.

³⁵ Gaillardet: *L'Aristocratie en Amérique* i.m.

³⁶ Uo. 53.

³⁷ Uo. 54–56.

a vadonba”.³⁸ Gaillardet beszámolójából kiderült, hogy az új főváros helyét már ki is jelölték a Brazos folyó partján, s az angol-amerikai bevándorlás első megszervezőjéről, Stephen F. Austinról nevezték el. A houstoniak ennek nem örültek, de Gaillardet szerint logikus lépés volt, s a Sam Houstont az elnöki székben váltó Mirabeau Buonaparte Lamar is ezt támogatta.³⁹

A független köztársaság korai történetének bemutatása után Gaillardet rátért Texas jövőjének tárgyalására, a gazdasági lehetőségek és a külkapcsolatokban rejlő potenciál felvázolására.⁴⁰ Sok más utazóhoz hasonlóan idilli képet festett a vidék természeti adottságairól, éghajlati jellemzőiről és gazdasági fejlődéséről. *„Texas nagyrészt sík vidék. [...] Az év kilenc hónapjában egy zöld szőnyeg, amit vadvirágok díszítenek. Egy olyan kert, ahol az emberi kéznek semmi mást nem kell tennie, csak begyűjteni. A természet önmagában elég ahhoz, hogy újratermelje e hatalmas, termékeny park kincseit, melyben a föld összes éke és összes gyümölcse művelés nélkül megterem. Az amerikaiak Texast az ő Itáliájuknak, Andalúziájuknak nevezik. Ez a dicséret nem túlzás.”*⁴¹ A termékeny talaj, az enyhe időjárás Gaillardet szerint mindenféle mezőgazdasági tevékenység számára kedvező feltételeket nyújtott. A legfontosabb termények a gabonafélék, a cukor, a dohány és a gyapot voltak.⁴²

Egyértelműnek gondolta, hogy a terület a rabszolgaság kiterjesztésének színtere lehet, s még azt is előrevetítette, hogy a szabad és rabszolgotartó államok közötti viták szakadáshoz vezethetnek. Szerinte ebben az esetben Texas válhatott az elszakadó területek központjává.⁴³

Gaillardet több alkalommal utalt az Egyesült Államokban Texas annexiójával kapcsolatban folytatott vitákra, s rámutatott, hogy csatlakozása esetén a terület az amerikai terjeszkedés további kiindulópontjává válhatott, mely végül akár egész Mexikó és más latin-amerikai országok bekebelezését is eredményezhette. Szerinte ezt a tervet az európai országok akadályozhatták meg azzal, hogy elismerik és fenntartják Texas *„valódi”* függetlenségét és a texasi nemzetet. Eszmefuttatásában ezután a texasi identitás kialakulásáról írt. *„A felvételi kérelem elutasítása után a texasiak érezték, hogy az amerikaiak csak velük akarták kikapartatni a gesztenyét. Ezt a lovagias áldozatvállalást nyíltan visszautasították. Következésképpen, többé már nem lehetett amerikaiakat találni a Sabine folyó és a Rio Grande közötti vidéken: az emberek egyszerűen csak texasiként kezdtek beszélni magukról. A sebzett büszkeségből táplálkozó nemzeti érzélem a növekvő siker révén egyre csak erősödött. Most pedig, hogy már szilárdan megkapaszkodott ezen a földön, nehéz lenne gyökereitől kitépni. [...] Az Egyesült Államok legfőbb érdeke, hogy megszerezze Texast.*

³⁸ Uo. 57.

³⁹ Uo. 58.

⁴⁰ A Future for the French in Texas. Gaillardet: *L'Aristocratie en Amérique* i.m., 62–75. A tudósítás New Yorkban kelt 1839. július 24-én, és október 26-án jelent meg a *Journal des Débats* hasábjain.

⁴¹ Gaillardet: *L'Aristocratie en Amérique* i.m., 62.

⁴² Uo. 63.

⁴³ Uo. 68.

Az európai államok legfőbb érdeke pedig az, hogy hivatalos politikaként minden erőfeszítésükkel a texasi nacionalizmust támogassák. Ezért el kell, hogy ismerjék függetlenségét. [...] Ez Texas prosperitásának záloga. Ily módon egy közepes méretű állam jöhet létre a rettegett amerikai terjeszkedés és a spanyol-amerikai államok között, melyek gyengesége még inkább félelemre ad okot. Európa számára Texas lakossága így akadály lehet az angol-amerikaiak további déli terjeszkedésének útjában; vagyis, maguk az amerikaiak állíthatják meg és tartóztathatják fel az amerikaiakat.⁴⁴

Gaillardet következtetése ezek után egyértelmű volt: az európai hatalmaknak minél hamarabb el kell ismerniük Texas függetlenségét. A Nagy-Britanniával folytatott versenyben pedig Franciaország úgy tudja megelőzni riválisát, ha elsőként köt egyezményt a Texasi Köztársasággal. Legfontosabb hozadékként a kereskedelmi előnyöket nevezte meg, de emellett kiemelte, hogy Texas a francia telepések számára is nagy-szerű lehetőségeket kínál. Véleménye szerint a terület a kolonizáció központjává válhatott, s a francia bevándorlók számának növekedése révén lehetőséget látott arra is, hogy Franciaország kiterjessze ellenőrzését a vidékre.⁴⁵

Frédéric Gaillardet tudósításai a párizsi lapokban jelentek meg, majd reprintjük sa-ját New York-i újságjában, a *Le Courrier des États-Unis*-ban is publikálásra került. Az írások így jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a két kormányzat és a két ország közvéleménye kölcsönösen tájékozódhasson Texasról, a franciák ottani tevékenységéről és a kapcsolatfelvétel lehetséges előnyeiről.

A francia kormány megbízását teljesítő Alphonse Dubois de Saligny is rendszeres beszámolót küldött hazájába a Texasban tapasztaltakról, utoljára 1839 júniusában. Korábbi jelentéseihez hasonlóan ebben is a független állam mielőbbi elismerését sürgette, hogy új lehetőségek nyílhassanak a francia tengeri kereskedelem és a francia ipar termékei számára. Miután visszatért Párizsba, maga is részt vett a texasi megbízott, James Pinckney Henderson és a francia kormány között folyó tárgyalásokon. A barátsági, ha-józási és kereskedelmi szerződés megkötésére végül 1839. szeptember 25-én került sor, melyet Lajos Fülöp 1839. október 2-án írt alá Fontainebleau-ban. Ezzel Franciaország az európai hatalmak közül elsőként ismerte el a Texasi Köztársaság függetlenségét.⁴⁶

Saligny 1840 januárjában, mint *chargé d'affaires* tért vissza Texasba. Legfontosabb feladata a két ország közötti kereskedelmi és kulturális együttműködés elősegítése, valamint a Texasban élő franciák érdekeinek védelme volt. Az új fővárosban, Austin-ban a Capitolium közelében vásárolt földet, ahol felállította a francia követséget.⁴⁷

⁴⁴ Uo. 70–71.

⁴⁵ Uo. 72–75.

⁴⁶ Republic of Texas Treaty with the Kingdom of France, 25th day of September, 1839. In: *Laws of the Republic of Texas Passed at the Session of the Fourth Congress*. Houston, Telegraph Power Press, 1840, 190–197. Hollandia 1840 szeptemberében, Nagy-Britannia 1840 novemberében, Belgium pedig 1841-ben ismerte el Texast független államként. Meinig: *The Shaping of America*, Vol. 2, 140.; Nevin: *The Texans* i.m., 214., Fehrenbach: *Lone Star* i.m., 259.

⁴⁷ Lagarde: *Diplomacy, Commerce, and Colonization* i.m., 112.

A Texas és a francia kormány közötti kapcsolatfelvételhez fűződő várakozások azonban végül nem igazolódtak be. A diplomáciai elismerést nem követte sem a gazdasági kapcsolatok megélénkülése, sem a francia bevándorlás növekedése. Bár történtek próbálkozások mezőgazdasági és kereskedelmi vállalkozások beindítására, ezek közül kevés járt sikerrel. Az 1850-es census szerint a Texasban élő franciák száma alig haladta meg a kétszázat.⁴⁸

Eközben pedig hiába kísérelt meg sok mindent a francia és a brit kormány is az amerikai terjeszkedés feltartóztatására, Texas 1845-ben mégis felvételt nyert az Unióba. A francia jelenlét azonban sosem szűnt meg. A kétoldalú kapcsolatokat a Texasi Köztársasággal kötött barátsági és diplomáciai egyezmény alapozta meg. Napjainkban francia konzulátus működik Austinban, Dallasban, Houstonban, és San Antonióban, valamint diplomáciai képviselő áll fenn Galveston, El Paso városában is, melyek fontos kapocsként szolgálnak a Franciaország és Texas közötti gazdasági és kulturális együttműködés számára.⁴⁹

Kívánom, hogy az ünnepeltnek is legyen lehetősége elutazni az USA második legnagyobb államába, s személyes tapasztalatokat, sok élményt szerezni Texasról.

---

⁴⁸ San Antonióban hetvennyolc, Galvestonban száztíz, Houstonban negyvenöt, Austinban pedig mindössze négy franciaországi születésű személy élt. Lagarde: *Diplomacy, Commerce, and Colonization* i.m., 120.

⁴⁹ Uo. 121.

UNE ŒUVRE ENGAGÉE, L'HISTOIRE DE LA HONGRIE DE
CHARLES-LOUIS CHASSIN

4

Au cours de la première moitié du XIXe siècle, la Hongrie intéresse peu les historiens français. Il faut dire que la Révolution et l'Empire accaparent les travaux historiques même si dans les années trente l'agitation en Italie, la révolte des Grecs, suscitent un vif intérêt. Le mouvement révolutionnaire de 1848 bouleverse ces perspectives. Journaux, revues¹, s'enthousiasment pour le grand printemps des peuples que connaît toute l'Europe, à l'exception de la Grande Bretagne. La Hongrie, par la longue résistance qu'elle oppose au pouvoir Habsbourg suscite un intérêt particulièrement vif. C'est alors que Jules Michelet, conscient des lacunes de l'historiographie française sur la Hongrie² confie à un jeune historien inconnu Charles-Louis Chassin la tâche de faire une histoire des Magyars depuis leur installation au bord du Danube jusqu'à l'époque la plus récente. C'est un choix un peu étonnant puisque Chassin ignore tout de la Hongrie et qu'il est né dans l'ouest de la France. Il va cependant s'atteler au travail avec enthousiasme, fournir un gros travail de documentation et publier à côté d'une histoire de la Hongrie deux études sur Jean Hunyadi et Sándor Petőfi. Curieusement les travaux de Charles-Louis Chassin ont été assez rapidement oubliés en France alors qu'ils feront l'objet de plusieurs études en Hongrie³. Cet oubli s'explique en grande partie par le caractère très engagé, héroïque de l'écriture historique de Chassin. Il nous apparaît important ici d'expliquer la personnalité de Chassin dans le contexte de la France postrévolutionnaire et de montrer comment il a projeté ses propres idées politiques dans l'image qu'il se fait de la Hongrie.

Charles-Louis Chassin est né à Nantes le 11 février 1831. Ses parents sont vendéens mais d'opinions politiques complètement différentes. Le père, commerçant, affiche des opinions voltairiennes. Critique vis-à-vis de la religion catholique il penche vers

¹ Il faut faire une place particulière à la *Revue des deux mondes*. Fondée en 1829 elle se veut d'abord une revue littéraire mais sous la direction de François Buloz directeur de 1831 à 1877 elle consacre de nombreux articles à la politique, à l'économie et aux beaux arts. Plutôt modérée la revue défend la politique de Thiers et l'instauration d'une république modérée.

² Les lecteurs français disposent alors de l'ancienne histoire des Hongrois de Michel de Sacy paru en 1778 et très favorable aux Habsbourg, d'un Abrégé de l'histoire d'Autriche, Bohême, Hongrie de J.F de Lunblad paru en 1840-1841 et de quelques ouvrages d'histoire religieuse dont *l'Histoire de Sainte Elisabeth de Hongrie duchesse de Thuringe* paru en 1831.

³ On lira ici les deux études de Charles Molnár: Un ami français de la Hongrie, le centenaire oublié de Charles Chassin (1831-1901) *Nouvelle revue de Hongrie*, 1932 p. 249-255; Charles-Louis Chassin, historien français de la Hongrie. Avec une étude historique et des lettres inédites. Etudes de littérature et de linguistique françaises. Institut français de l'université de Debrecen, Debrecen, 1938. Vera Bach, *Un disciple de Michelet; Charles-Louis Chassin (1831-1901)* Etudes françaises, Institut français de l'Université de Szeged.

la république, sa mère est au contraire fidèle à une tradition catholique hostile à la Révolution française. On n'est pas étonné que ce mariage n'ait pas été très heureux. Les disputes sont fréquentes entre les époux. Charles soutient d'abord sa mère mais assez vite il va se rapprocher des idées de son père. Après la mort de son père Charles-Louis Chassin prendra ses distances avec sa mère et se fixera à Paris.

Ses années au collège royal de Nantes (l'ancien lycée napoléonien aujourd'hui Lycée Clémenceau) ont été essentielles dans sa formation. Charles est élevé dans un établissement qui cultive, comme la monarchie de Juillet, une réelle distance vis-à-vis de l'Eglise.⁴ Ses condisciples sont issus de la bourgeoisie marchande et du milieu des fonctionnaires, ils sont volontiers anticléricaux et entretiennent le culte de la Révolution française mais pas forcément le culte napoléonien⁵. Surtout il y rencontre Jules Vallès dont le père vient d'être nommé professeur de lettres⁶. Les deux amis se font rapidement une réputation de meneurs républicains. Ils saluent avec enthousiasme la Révolution de février. Chassin fonde début mars 1848 le club républicain de la jeunesse de la Bretagne et de la Vendée. C'est avant tout un club de réflexion assez proche du gouvernement provisoire mais Jules Vallès qui y a aussi adhéré trouve le club trop modéré. Il veut lui donner une orientation socialiste, proudhonienne, ce que Chassin n'accepte pas. On voit ici s'inscrire un clivage intéressant. Chassin est un républicain convaincu, anticlérical mais il défend la propriété privée. Après avoir passé son baccalauréat, il s'installe à Paris. C'est là qu'il va vivre toute l'agitation de la Seconde République. Sa personnalité est désormais bien affirmée. C'est un démocrate, un libre penseur affirmé. Il s'engage dans des études de droit, certainement à la demande paternelle, mais il est passionné d'histoire. Il va donc décider de suivre des cours d'histoire mais pas à la faculté des Lettres, sans doute refuse-t-il un enseignement traditionnel détaché de l'agitation politique du moment, il va choisir les cours, beaucoup plus tournés vers l'histoire contemporaine, de Michelet et d'Edgar Quinet⁷ au Collège de France

⁴ Le maire de Nantes Ferdinand Favre(1832–1848) symbolise bien cet état d'esprit. Protestant, homme d'affaires il s'efforce de dynamiser l'économie urbaine. Distant vis-à-vis de l'Eglise il entretient des rapports tendus avec les deux évêques successifs: Mgr de Guérines issu de la haute noblesse est un ancien émigré. Il a fondé le collège saint Stanislas pour rivaliser avec le lycée d'état. Ancien officier Mgr de Hercé est plus ouvert mais il déteste l'administration et a conservé les collaborateurs de Mgr de Guérines.

⁵ Pour les Nantais Napoléon c'est le blocus continental et l'asphyxie du port. Il n'est pas étonnant que l'empereur ait été très mal vu ici.

⁶ Louis Vallès est plus jeune que Chassin puisqu'il est né en juin 1832. Son père enseigne au lycée de Nantes à partir de septembre 1845. Il est reçu à l'agrégation de grammaire en 1847. Ecrivain, journaliste Jules Vallès est un des plus célèbres penseurs socialistes de la seconde moitié du XIXe siècle.

⁷ Edgar Quinet (1803–1875) est un humaniste européen. Il parle plusieurs langues, a épousé en premières noces une allemande, puis en secondes noces la fille d'un poète moldave. Il est titulaire de la chaire de langues et littératures de l'Europe méridionale, mais s'il a publié une intéressante histoire de la Grèce il veut participer à la construction d'une république démocratique d'où son livre sur *L'enseignement du peuple*.

Jules Michelet, né en 1798, est alors au sommet de sa gloire. Professeur au Collège de France il a écrit de nombreuses synthèses sur des sujets très variés, l'histoire de la république romaine, le procès des templiers, les origines du droit français et surtout l'histoire de France, l'œuvre de sa vie. Son écriture est vivante, imagée, visionnaire en ce sens qu'il a le souci de montrer les conséquences lointaines des événements historiques. Surtout il ne se cantonne pas de raconter les événements, il parle des mouvements populaires, de la vie quotidienne⁸. Il dit qu'il veut ressusciter le passé. Enfin, fier de l'héritage révolutionnaire il voit l'histoire comme une marche vers la liberté. Il dénonce l'obscurantisme de l'Église catholique, défend ardemment l'héritage de la Révolution. De plus Michelet, vient de faire paraître deux ouvrages sur les prêtres et les jésuites.⁹

On comprend que le jeune Chassin ait été séduit par des maîtres intellectuels proches des ses convictions. Charles-Louis Chassin avec quelques amis protestera bruyamment quand ces deux grands historiens voient leurs enseignements suspendus le 13 mars 1851 pour des positions républicaines et anticléricales. Cette manifestation lui vaut d'être arrêté quelques jours pour complot contre la sûreté de l'état. Ces péripéties ne font que renforcer le jeune homme dans ses convictions. Avec Vallès, qu'il n'a jamais perdu de vue il tente de soulever le quartier latin après le coup d'état du 2 décembre 1851. Mais l'échec est total. Chassin renonce alors à devenir fonctionnaire. Il refuse de prêter serment au nouveau régime. Il va gagner difficilement sa vie en livrant des articles pour plusieurs journaux littéraires. Au moins ce travail lui donne la liberté de défendre ses idées. C'est alors que Michelet va lui proposer d'écrire une histoire de la Hongrie. L'historien a suivi les péripéties de la révolution hongroise. Le pays l'intéresse mais, pris par de nombreuses tâches, il n'a pas le temps de faire le travail. Il a pensé un moment à Auguste de Gerando qui est devenu en quelques années le meilleur spécialiste de la Hongrie mais il vit loin de Paris et meurt brutalement à Dresde en 1849¹⁰. Il confie donc le travail à Charles Louis Chassin.

Charles-Louis Chassin se trouve donc devant un grand défi: retracer près d'un millénaire d'histoire des Hongrois alors que ses connaissances sur le pays sont très

---

⁸ Ce souci d'aller plus loin que l'histoire événementielle explique que l'école des *Annales* ait vu dans Michelet un précurseur de l'histoire totale.

⁹ Michelet reste un intellectuel il refuse de s'engager dans les combats politiques. Ce sera aussi l'attitude de Chassin.

¹⁰ Auguste de Gerando, neveu de Joseph-Marie de Girando, précurseur de l'anthropologie est une personnalité assez exceptionnelle. Issus d'une vieille famille espagnole ruinée, il est né à Lyon en 1819. Passionné par les langues il vient à Paris et apprend le hongrois. Il épouse à Paris en 1840 la comtesse Etienne Teleki et va s'installer en Transylvanie. Disposant de revenus financiers stables il se consacre à l'histoire de la Hongrie. Il publie dès 1844 un *Essai sur l'origine des Hongrois* puis l'année suivante une longue étude sur la Transylvanie ses habitants. Enfin il écrit un volume intitulé *L'esprit public en Hongrie depuis la révolution française*. Membre étranger de l'académie hongroise des sciences il publie de nombreux articles en particulier dans la *Revue de Hongrie* Il a tout juste. Il meurt à Dresde en 1849. Il a tout juste 30 ans.

restreintes et qu'il n'a pas une formation stricte d'historien. Il dispose cependant d'un atout dans la mesure où il connaît bien le latin, langue officielle de la Hongrie. Il pourra donc consulter les chroniques hongroises, en particulier la *Chronique enluminée* et la compilation juridique d'István Werbőczy: le *Decretum latino-hungaricum* appelée le *Triparticum*. Mais l'usage de ces sources latines reste difficile car les documents sont encore dispersés. Chassin va donc s'appuyer essentiellement sur les travaux déjà publiés. Il éprouve une réelle méfiance vis-à-vis des ouvrages allemands dont il conteste l'objectivité puisque c'est la langue de l'Autriche, la puissance qui tyrannise la Hongrie c'est la langue de l'occupant. Il va donc se servir des rares ouvrages en français; les publications récentes d'Auguste de Gerando et aussi la vieille histoire de Hongrie de Claude de Sacy¹¹ sans oublier quelques travaux sur l'histoire de l'Eglise, comme l'histoire de sainte Elisabeth de Hongrie par Montalembert¹². Surtout, la chance de Chassin va de pouvoir être aidé dans son travail par les émigrés hongrois installés à Paris¹³. Ces rencontres ont suscité chez lui une solidarité un peu romantique¹⁴. Il a vu rapidement Lajos Kossuth¹⁵, il a rencontré plus longuement György Klapka¹⁶ et Gyula Andrassy¹⁷, mais c'est Dániel Irányi¹⁸ qui va lui apporter l'aide la plus importante en traduisant pour lui des textes majeurs. C'est lui et quelques autres amis hongrois qui lui traduiront l'histoire de la Hongrie de László Szalai¹⁹.

¹¹ Claude de Sacy a publié son Histoire de Hongrie depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours en 1778, quatre ans après l'avènement de Louis XVI et de Marie-Antoinette.

¹² Charles de Montalembert, *Histoire de Sainte Elisabeth de Hongrie, duchesse de Thuringe (1207-1231)*, 1836. Ce livre sera plusieurs fois réédité.

¹³ Il rencontre ainsi les exilés italiens: Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi, Daniel Manin.

¹⁴ Curieusement les Polonais pourtant nombreux à Paris ne suscitent pas son intérêt. C'est peut-être dû à des considérations religieuses, la Pologne apparaissant comme un bastion catholique.

¹⁵ Kossuth resta peu de temps en France, il partit très vite en Angleterre puis aux Etats Unis.

¹⁶ György Klapka, officier de l'armée autrichienne devenu général de l'armée hongroise, revient en Hongrie en 1866.

¹⁷ Gyula Andrassy, issu de la plus haute aristocratie hongroise, patriote libéral passa son exil à Paris et à Londres. Il revint en Hongrie et accepta le compromis de 1867.

¹⁸ Dániel Irányi (1822-1892), a publié avec Chassin *l'Histoire politique de la révolution en Hongrie*. A côté de Dániel Irányi on trouve Szemere (1812-1869). Député à la diète hongroise en 1848 il est devenu célèbre grâce à un discours sur l'abolition de la peine de mort. Ministre du gouvernement hongrois indépendant il eut des rapports difficiles avec Kossuth. Il est possible qu'il ait connu aussi Lakasz qui journaliste au *Budapesti Szemle*, *Revue de Budapest*, écrivait dans la *Revue des Deux mondes*.

¹⁹ László Szalai (1813-1864), a étudié le droit. Elu député à la diète hongroise de 1848, il représente la Hongrie au parlement de Francfort. Il a beaucoup voyagé en Allemagne, Belgique, France, Grande Bretagne. Il a été journaliste au *Pesti Hírlap* en 1848 il est devenu célèbre pour sa peine de mort supprimer à peine il eut des rapports difficiles mais il est surtout connu comme historien, membre de l'Académie des sciences de Hongrie. La première édition de son histoire de la Hongrie en hongrois va jusqu'au début du XVIIIe siècle. Après sa mort son histoire de la Hongrie sera publiée en allemand en trois volumes.

Charles Louis Chassin fait aussi un long voyage en Hongrie en 1855. Il rencontra à cette occasion plusieurs historiens hongrois. A son retour il publia dans le *journal de Paris* une violente diatribe contre le régime de François Joseph ce qui contribua à l'interdiction du journal. Interdiction provisoire mais Charles-Louis Chassin continuera à publier dans d'autres journaux parisiens ou provinciaux. Retenons aussi que Charles-Louis Chassin n'a jamais fait l'effort d'apprendre le hongrois, ce qui lui sera reproché par plusieurs intellectuels magyars.

Le travail de Charles-Louis Chassin ne repose donc pas sur des travaux originaux. C'est une synthèse assez vite faite et qui cherche avant tout à montrer la grandeur du peuple hongrois dans une dynamique vers la liberté²⁰. Cette conception épique de l'histoire peut étonner²¹ mais elle est très proche de la conception de Michelet qui refusant que l'histoire se réduise à l'histoire des grands hommes veut au contraire montrer que la véritable histoire est celle des peuples vers le progrès et la liberté²². Cette philosophie de l'histoire est largement inspirée du philosophe italien Gianbattista Vico que Michelet a fait connaître au début de sa carrière d'historien²³ en l'adaptant à la réalité de l'histoire de France. Nous ne sommes donc pas étonnés du titre donné par l'auteur à son l'histoire de *La Hongrie, son génie et sa mission*. La Hongrie est vue comme une communauté nationale qui possède une identité spécifique et qui est promise à un destin. Nous sommes donc en pleine téléologie de l'histoire et le livre commence par un éloge vigoureux du peuple hongrois: «*peuple pacifique, travailleur, qui combat avec héroïsme pour garder son indépendance*». Cette définition n'est pas sans contradictions mais pour Chassin, si le peuple hongrois a pris les armes, c'est qu'il était acculé à le faire pour préserver son indépendance. Il passe très rapidement sur le fait que le royaume de Hongrie contient des minorités qui se sont sentis opprimés.

Il n'est pas possible ici évidemment de résumer un ouvrage qui fait quelques centaines de pages. Plusieurs développements méritent d'être signalés car ils manifestent les idées force qui dominent l'ouvrage: l'identité nationale, l'héroïsme, la méfiance vis-à-vis d'un clergé dominateur, la soif de liberté.

²⁰ Charles-Louis Chassin va publier en dehors de *La Hongrie, son génie, sa mission* (1856) trois autres livres: *Jean de Hunyad, récit du XVe siècle* (1856), *Histoire politique de la révolution en Hongrie 1847-1849* (avec Dániel Irányi 1859), *Alexandre Petőfi; le poète de la révolution hongroise* (1860).

²¹ Il faut replacer Michelet dans cette période romantique des années 1830-1840. Il faudra attendre 1870 pour que s'affirme en France une école méthodique qui accorde une place essentielle en histoire à l'exploitation rigoureuse des sources écrites.

²² Jules Michelet qui a té reçu à l'agrégation de lettres est tout à fait capable d'étudier les sources mais le rythme très rapide et varié de ses publications lui interdisent un véritable approfondissement.

²³ Né à Naples en 1668 mort dans la même ville en 1744 Gianbattista Vico a été initié à la pensée de Descartes par les jésuites. Il étudie aussi l'histoire et le droit. Il a été professeur de rhétorique à l'université de Naples. Son principal ouvrage, *La science nouvelle* publiée en 1744 aura une très grande influence. C'est sa philosophie de l'histoire qui intéresse Michelet qui fera connaître l'œuvre en France en l'adaptant à l'esprit de la Révolution française.

D'abord Charles-Louis Chassin consacre un chapitre entier aux origines du peuple hongrois pour bien montrer que c'est un peuple remarquable. Ses origines lointaines et païennes n'empêchent pas de souligner son héroïsme. Cet héroïsme se manifeste très tôt dans l'esprit conquérant des premiers magyars qui se sont installés dans le bassin des Carpates.

Il en fait les héritiers des Huns d'Attila, c'est une thèse très courante dans la première moitié du XIXe siècle²⁴. Il voit l'empire hunnique s'effondrer et le peuple hongrois retrouver son entité; il vit alors pendant trois siècles entre l'Oural et la mer Noire. Là il distingue trois rameaux qui vont avoir trois destinées différentes²⁵ C'est le troisième rameau qui arrive aux frontières... des Carpates. Arrivé à Almos, le légendaire chef des magyars abdique et élève sur le bouclier Árpád appelé duc et précepteur des Hongrois. Méthodiquement celui-ci prépare l'expédition en envoyant un éclaireur, Kusid mettre une virgule fils de Kund Celui-ci revient avec une gourde d'eau du Danube, une gerbe de foin et une motte de terre. La conquête est facile et rapide. Bulgares et Moraves sont vaincus, les Slaves et Roumains repoussés dans les montagnes. Pendant qu'Arpad conquiert le bassin du Danube, le premier rameau hongrois installé aux bouches du Danube quitte les bords de la mer Noire et vient s'installer en Transylvainie. Une fois maîtres de la Pannonie les cavaliers hongrois ne peuvent renoncer à leur vie de nomades, ils ravagent l'Europe pendant 70 ans tels les bandes de Góg et Magóg de l'Apocalypse et puis vient la terrible défaite du Lechfeld où 100.000 hongrois vont périr. Cette catastrophe met en péril l'installation des Magyars dans la plaine du Danube mais c'est là que leur énergie va leur permettre de renaître et de constituer un véritable royaume.

Le récit de la conversion au christianisme occupe une place essentielle. Chassin insiste longuement sur les qualités du paganisme hongrois: un panthéisme représentant les force de la nature mais offrant une croyance à l'immortalité de l'âme, une grande tolérance. On sent là évidemment percer les positions de Charles-Louis Chassin, il est hostile à l'Eglise mais il n'est pas athée Disons qu'il est vaguement déiste comme Voltaire²⁶. La résistance au christianisme fut très vigoureuse. L'auteur insiste bien sur le fait que le christianisme prêché par les missionnaires impériaux venus de Passau: Pilgrim, Bruno et Wolfgang fut rejeté par le peuple. Ils réussirent cependant à convertir

---

²⁴ Ce tableau s'inspire beaucoup du récit d'Auguste de Gérando mais Chassin ajoute des remarques personnelles sur le courage et l'esprit de tolérance du peuple hongrois.

²⁵ Le premier rameau part s'établir près des bouches du Danube autour d'Etelköz, entre Pruth et Szereth et là il entre en contact avec les khazars; une autre bande est partie résolument vers le sud et va donner naissance au peuple turc, quant au troisième rameau il reprit le chemin suivi par Attila et partit vers l'ouest sous le commandement d'Álmos, fait le siège de Kiev et se présente aux portes de la Pannonie.

²⁶ Ce sont là les positions de Michelet et de beaucoup de républicains anticléricaux du XIXe siècle. Michelet représente un cas à part car sous l'influence de sa seconde épouse, Athenaïs Mialarret, il évoluera vers le mysticisme.

la compagne de Geyza Beleknegini et celle-ci convertit Géza. Par conséquent c'est par suite du caractère influençable d'une femme que le christianisme s'imposa aux Magyars²⁷.

Chassin montre ensuite que rois hongrois ont toujours su intervenir dans la vie de l'Eglise pour l'empêcher de jouer un rôle oppressif mais c'est au XVe siècle, alors que la Hongrie est menacée, que le génie hongrois se manifeste. Comme Michelet a vu dans Jeanne d'Arc la grande héroïne sortie du peuple sauver le royaume de France et se faire remettre une armée par le roi Charles VII, Jean Hunyadi, issu de la petite noblesse, devient le chef de l'armée royale hongroise. Le personnage le fascine tellement qu'il va consacrer un ouvrage spécial à Jean Hunyadi. Il va paraître en même temps que *La Hongrie, son génie, sa mission*.

La lutte contre les Turcs se termine par la désastreuse défaite de Mohács (1526) mais la résistance des Hongrois a sauvé l'Europe. De plus en adhérant au calvinisme les Hongrois ont ouvert une véritable école de tolérance.

«La Hongrie poussa le dévouement jusqu'à s'épuiser en combattant ses frères turcs pour sauver l'Europe de l'islamisme. Elle se laissa même fanatiser à ce point que, comprimant ses sentiments intimes elle tira l'épée contre les disciples du martyr bohémien, elle aida l'erreur romaine à triompher de la vérité hussite mais aussi plus tard après Mohacs après l'abandon et le martyre elle pencha naturellement du côté du protestantisme et, dès lors, affranchie des dogmes tyranniques elle recouvra le sentiment perdu du vrai et du juste et fut une des premières à comprendre et à proclamer le noble principe moderne; la tolérance en matière de religion.»

On le voit Charles – Louis Chassin a vu une autre France dans le centre-est de l'Europe menant les mêmes combats pour la liberté, contre la toute puissance de l'Eglise, ce qui entraîne parfois de véritables anachronismes et un intérêt très limité à la condition servile de la paysannerie.

Curieusement après avoir pendant dix ans beaucoup travaillé sur la Hongrie et manifesté une véritable passion pour le pays Charles-Louis Chassin cesse de s'intéresser au pays danubien, bien avant le compromis de 1867²⁸. Il se consacre à la lutte politique, s'affirmant comme une figure importante de l'opposition républicaine au régime impérial devenu progressivement libéral²⁹. En même temps il étudie la

²⁷ La misogynie transparait à plusieurs reprises dans le récit de Chassin. L'évangélisation de la Transylvanie a suivi le même parcours quand Sarolta, devenue chrétienne fille de Gyula épousa Vaik malgré l'opposition populaire.

²⁸ Il ne semble pas avoir manifesté une opposition vive au compromis de 1867. Quelques années plus tard il allait même jusqu'à demander une aide financière au gouvernement en échange de la remise de tous ses manuscrits.

²⁹ L'activité journalistique de Chassin se révèle assez périlleuse, il connaît plusieurs échecs par contre il a des correspondants étrangers. En septembre 1867 Chassin assiste à Genève à la première séance de la ligue de la Paix et de la Liberté, qui envisage déjà une union européenne.

Révolution française.³⁰ Et puis, l'Empire ayant été renversé, il l'essaie pas de jouer un rôle politique. Ni député, ni ministre il va entreprendre à partir de 1875 de longues recherches sur les guerres de Vendée. Entre 1881 et 1890 il va publier onze volumes de documents sur les guerres de Vendée. Fidèle à lui-même il défend l'armée républicaine face à des Vendéens qu'il traite comme des fanatiques au service de l'Eglise. Il mourra dans sa propriété de Beauchamp en 1901 dans un certain dénuement.

---

³⁰ De 1863 à 1879 Charles-Louis Chassin publie plusieurs ouvrages entre autres: *Le génie de la Révolution* (1863), *L'armée de la Révolution* (1867), *le parlement républicain* (1879).

„ÜL A NAGY NAPOLEON CSÁSZÁRI TRONJABAN”
 A „FORRADALMI IMA” MŰFAJÁNAK SZEREPE
 MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

4

1859 tavaszának hónapjai politikai tekintetben igen mozgalmas időszakot hoztak magukkal az Osztrák Császárságban. Az uralkodói abszolutizmus kormányzati rendszerre látványosan megingott a Franciaország és a Szárd-Piemonti Királyság elleni háborús készülődés közepette. A birodalom minden pontjáról a nyugtalanság nyilvánvaló jeleit észlelték a közhangulat megfigyelésére hivatott rendőri szervek. Különösen feszült volt a helyzet a két észak-itáliai tartományban, Lombardiában és Velencében, másrészt pedig a magyar korona országaiban.

Az évtized elejéhez hasonlóan először csak hihetlenebbnél hihetlenebb hírek kaptak lábra: Kossuth idősebb fia huszárként az orosz seregben szolgál, s egy lengyel sereg élén Magyarország felé tart; Kossuth maga Törökországban szervezi a törvényes magyar király, V. Ferdinánd érdekében Franciaország és a Szárd-Piemonti Királyság támogatásával az újabb Habsburg ellenes felkelést; Josip Jelačić báró horvát bán azért betegeskedik, mert megmérgezték.¹ De hamarosan megjelentek az ún. Kossuth-dollárok (például Rimaszombat környékén, 1859. április), ahogy a forradalmi, felkelésre felszólító plakátok is (Trencsén, 1859. április; Szeged, 1859. május). Debrecenben május elején a városháza falára ragasztott, kifejezetten a császár ellen lázító magyar nyelvű röplap akadt a hatóságok kezébe („*Huncut a csaszar*” címmel, többek között „*húzzuk fel egy bitófára...*” szöveggel), mely a városi polgármestert is nyilvánosan megfenyegette („*Gyalazatos semirevalo tolvaj es tizedet te kutya Csorba...*”), sőt egy nappal később reggel a református templom falán is találták egy újabb példányt.² Vay József gróf ugyancsak Debrecenben egy Nyíregyházán feladott anoním levelet kapott, melyben értesítették, hogy május 20-án reggel 3 órakor „*egy forradalmat*” kezdenek, s csatlakozásra szólították fel.³ Kossuth, Mazzini és esetenként Garibaldi nevében terjesztett proklamációkat találtak továbbá szintén Debrecenben (1859. május eleje), Félégyházán (1859. július

¹ Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgató jelentése a Legfelső Rendőrhatóság elnökségéhez, Pozsony. Keltezése: 1859. január 25. (másolat) Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Informationsbüro, BM Akten (a továbbiakban: HHStA IB BM) 270/1859.

² Haller Ferenc gróf, Albrecht főherceg adlátusa jelentése Albrecht főherceg nevében Johann Kempen von Fichtenstamm báróhoz, a Legfelső Rendőrhatóság vezetőjéhez, Buda. Keltezése: 1859. május 4. HHStA IB BM 270/1859. A levelet a falragasz szövegével lásd: Koltay-Kastner Jenő: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologia*, Tom. XVIII, Series nova T. III. Szeged, 1949. 232–234.

³ Haller jelentése Albrecht főherceg nevében Kempenhez, Buda. Keltezése: 1859. május. 6. Uo.

eleje), Csobádon (Abaúj megye, július vége), de lázító plakát jutott Füzesgyarmatra (1859. május vége), Győrbe (1859. június vége) is. Általában véve természetesen magyar, de esetenként német nyelvű (például Trencsénben és Győrben) szövegekről volt szó. Érkeztek híradások Kossuth visszatértét váró és hirdető énekekről is, például Vas megyéből és Pestről.⁴

Kolozsvárról a helybeli rendőrbiztosság július 2-án jelentette, hogy aznap kora reggel a járőr a külső Magyar utcában Jósika báró 45. szám alatti kertjének kerítésén vörös kréta feliratot talált „*Le az Osztrákkal*” szöveggel, amit persze azonnal letörölt. Feltételezték, hogy diák lehet az elkövető, mivel a kertet, mint írta a jelentéskészítő, a diákok sűrűn látogatták. Ugyanazon a reggelen a kerületi törvényszék elnöke, Oechsner báró postán helybeli postabélyeggel ellátott levélben kapott egy magyar nyelvű szöveget jól olvasható kézírással, s mivel a külső német nyelvű címzés is hibátlan volt, megállapították, hogy az iskolázott kézre vall. A szöveg az olasz forradalmárok hitvallásaként egy imaszöveggel kezdődött a Miatyánk szövegének átíratoként, hogy azután egészen közvetlenül az aktuális erdélyi helyzetre térjen át.⁵

Idézzük fel a Kolozsvárról jelentett imádság szövegét:

„*Nota!*

Hiszek első Napoleonba, a Francia Császárság Mindenható teremtőjében, és Unoka Öcse III Napoleonba, ki fogantatott megváltásunkra az az Isteni gondviselés Különös malasztjából, születvén a mi felszabadításunkra, szenvedett az Orleánsok alatt meg aláztatott, bé börtönöztetett 's alá szalott a Hamé börtönbe⁶, honan polgári halálalól feltámadott – felmene a Francia Köztársaság Elnökévé, és ül a Nagy Napoleon Császári Tronjában, honnan jönn itélni az élő olaszok és holt Osztrák felett.

Hiszek Victor Emanuel alkotmányos királyságában, Olaszhon szent egyesülésében, a hontalan bujdoklok felszabadításában – Hiszen [!] Olaszhon általános felkelését 's annak örök létű testvéries összeolvadását – Hiszen [!] az Ostrák német ajku hivatalnokoknak Erdélyi és Magyarhon valo végkeppeni megszöktését [!] és kivándorlását. Adja Isten mielőbb,

Amen.”⁷

⁴ A Legfelső Rendőrhatalóság elnökségén egy külön aktába rendezték az ország különböző pontjairól, alkalmanként külföldről érkező idevágó jelentéseket. Vö. HHStA IB BM 270/1859. Ebből néhány jelentést közöl: Koltay-Kastner: Iratok i.m., 231–243.

⁵ A kolozsvári rendőrbiztosság jelentése a Legfelső Rendőrhatalóság elnökségéhez, Kolozsvár. Keltezése: 1859. július 2. Uo.

⁶ A későbbi III. Napóleont 1840-ben életfogytiglani fogságra ítélték, de 1846-ban Angliába szökött.

⁷ Lásd a kolozsvári rendőrbiztosság már hivatkozott jelentésének mellékleteként a szöveg másolatát. Vö. 5. számú jegyzettel. A szöveget betűhíven közlöm. A szöveget a jelentéssel együtt közli: Koltay-Kastner: Iratok i.m., 240–241.

A III. Napóleon felé való fordulás természetesen nem volt egyedi jelenség, az ezekben a hónapokban terjesztett röplapok közül számos hirdette őt a magyar remények letéteményesének, vezérlő csillagnak. A Félégyházán talált, már említett röplapon például Kossuth, Mazzini és Garibaldi „a francia császár és a szardiniai király” nevében szólította meg patetikus hangon a magyar lakosságot: „Hallottátok, hogy a franciák császára háborút visel az önkényúr német császár ellen. A francia császár által kitűzött cél a Ti felszabadításotok az elviselhetetlen német iga alól. Ez üdvözítő cél érdekében tört ellenetek a Ti 1849-ben elmenekült fiaitokkal és testvéreitekkel egyesülve. Ez hát az a ragyogó csillag, amit 1849 óta vártatok. Eljött a pillanat, ütött az óra, eljött a cselekvés ideje. Szembe kell fordulnotok az önkényúr vérszopó németekkel, akik a legkülönbözőbb címek alatt adókkal terheltek benneteket, s még ruháitokat is letépték testetekről.”⁸ Az 1859. július végén Csobád községben talált állítólagos Kossuth proklamáció is tartalmazta a felkiáltást: „Éljen a Magyar, Éljen a francia, Éljen a Szardinia, az Angol- schreiet: Es lebe Napoleon, es lebe, lebe, lebe, lebe ewig unser Wohlthäter Napoleon”. S nem véletlenül e szöveg kezdete is vallásos formulák profán átíratával igyekezett azonnali érzelmi kapcsolatot teremteni a potenciális hallgatósággal vagy olvasóközönséggel: „Béke veletek, Ti elárvult magyarok! Béke veletek Ti hazát nélkülöző magyarok. Figyelmezzetek következő beszédemre...”⁹

Az emelkedett, szózatserű hangvétel a Kolozsváron felbukkant szövegben a szakrális tér megteremtését követően hamar átvált a konkrét politikai üzenetre: a magyar korona országain kívüli tartományokból a megelőző években Erdélybe vezényelt „idegen tisztviselők”-nek távozniuk kell – ezért is lehetett a levél címzettje a maga is érintett törvényszéki elnök.

Az ima műfajának felhasználása politikai célokra nem volt ismeretlen a kortársak számára. Első felbukkanását a református kollégiumi diákirodalom darabjai között mutathatjuk ki, gyökerei feltehetőleg a 18. századi felvilágosodásig vezethetők vissza.¹⁰ 1848–1849 nagy politikai küzdelmének hónapjaiban a sajtószabadság

⁸ „Ihr hörtet, daß der Kaiser der Franzosen gegen den tyrannischen deutschen Kaiser Krieg führt; das ausgesteckte Ziel des französischen Kaisers ist, Euch von dem unerträglichen deutschen Joche zu befreien. – Zu diesem heilsamen Zwecke rückt er mit Eueren im Jahre 1849 sich geflüchteten Söhnen und Brüdern vereint gegen Euch vor. Dieß ist also der leuchtende Stern für Euch den Ihr seit dem Jahre 1849 erwartetet. Nun ist der Augenblick gekommen, es hat die Stunde geschlagen und die Zeit der That ist herangeschritten. Ihre muß gegen die tyrannischen blutsaugenden Deutschen die Euch mit Steuern der buntesten Benennung belassen und sogar die Kleidung Euch vom Leibe herabgerissen haben.” Haller jelentése Albrecht főherceg nevében Kempenhez, Buda. Keltezése: 1859. július 3. Melléklet (A szövegnek csak a német nyelvű fordítása maradt fenn, saját fordításomban közlöm.).

⁹ „Friede sei mit Euch Ihr verweisten Ungarn! Friede sei mit Euch ihre Ungarn ohne Vaterland. Gebet auf diese meine nachstehende Rede Acht...” Wilhelm Marx kassai rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Kassa. Keltezése: 1859. július. 30. HHStA IB BM 270/1859. (A szövegnek csak a német nyelvű fordítása maradt fenn, saját fordításomban közlöm.)

¹⁰ Vö. „Bécsi Miatyánk”, „Az elnyomott jobbágyok Miatyánkja a földesurak ellen”. Közli: Bán Imre–Julow Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 116., 151–153. Vö. Jókai Mór *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* című regényének „csittvári

áldásait kihasználva Lajtán innen és túl megjelentek az imádságátiratok a nyomtatott nyilvánosságban is, akár patetikus, akár parodisztikus hangnemben. A politikai ellenzék számára a közismert és mindenki által kívülről tudott imaszövegek nyelvi strukturái olyan propagandaeszközt jelentettek, amivel a társadalom mélyrétegeibe juttathatták el politikai üzeneteiket. Hiszen a Hiszekegyet és a Miatyánkot minden katolikus hívó betéve tudta, a forradalmi tartalmú behelyettesítésekre épülő szövegek ezért könnyen mozgósító erővel bírhattak a rendkívüli politikai viszonyok közepette. A másik funkciója e szövegeknek a politikai ellenfelek diszkreditálása és nevetségessé tétele volt, amelyre legalább annyira alkalmas volt e műfaj a szakrális és nevetséges vegyítése révén. E szövegek elsősorban röplapok formájában terjedtek szerző megjelölése nélkül Bécs lakossága között, de az első, bár rövid, virágkorukat élő élclapok is buzgón terjesztették. Az 1848 júniusa és október vége között megjelenő *Wiener Katzen-Musik* hasábjain például 1848 nyarán mindkét imádság egy-egy átírata napvilágot látott.¹¹ Magyar nyelvű megfelelőjében, a még kérészerűtűbb *Charivari-Dongó* című (megjelent 1848. júliustól Lauka Gusztáv szerkesztésében) élclap hasábjain nem talákoztunk ugyan hasonló írással, de a Jókai Mór szerkesztésében Debrecenben 1849. február végétől megjelenő *Esti Lapok* „Charivari” címmel rendszeresen külön rovatot közölt humoros írásokkal (jórészt Jókai tollából), s itt bőségesen napvilágot láttak olyan írásművek, melyek vallásos alapszövegek átíratoként vagy csak azok szerkezetét másolva (katekizmus, tízparancsolat) igyekeztek a további politikai és katonai küzdelemre buzdítani, lelkesíteni.¹² Ugyancsak az *Esti Lapok*ból tudjuk, hogy más sajtótermékekben is találkozhatott hasonló szövegekkel az olvasó.¹³ Ezek az írásművek, a magas és populáris irodalom határmezsgyéjén mozogva, nagy mértékben hozzájárultak például Kossuth Lajos kultuszának ébresztéséhez és fenntartásához majd az elkövetkező években és évtizedekben.¹⁴

---

krónikájá”-val, melyben a „mélyen titkolt politikai iratok”, a „vallásos tartalmú ritkaságok”, a gúnyversek és pasquillusok mellett „*Martinovich katekizmusa*” is helyet kapott. Jókai Mór: *Eppur si muove. És mégis mozog a föld.* 1. köt. (Jókai Mór összes művei 22. köt.) S. a. r. Margócsy József és Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 22.

¹¹ Röplapokra példaként lásd: „*Die zölf Glaubens-Artikel eines Oesterreichers*”, „*Der neueste Vater unser eines Oesterreichers*”, „*Früh- und Abend-Gebet aller Schwarzelben*”, megtalálhatók a Niederösterreichisches Landesarchiv gyűjteményében; *Wiener Katzen-Musik (Charivari). Politisches Tagblatt für Spott und Ernst mit Karrikaturen.* Verantwortlicher Kapellmeister: Sigm. Engländer. Nr. 3. 1848. jún. 15. 10–11., Nr. 16. Keltezése: 1848. július. 6. 62.

¹² Ezek Jókai szövegeiként megjelentek Jókai műveinek későbbi kiadásában is: *Alföldi tízparancsolat, Miért küzdünk, Szent és nem szent háromságok.* In: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek* (1849. február 9 – 1849. július 6.). III. köt. Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 60–61., 94–95. és 344–345.

¹³ Vö. *Esti Lapok*, 1. évf. 3. sz. 1849. május. 2. Charivari című rovat: az előző napi *Marczius*ban megjelent „huszármiatyánk” szerzője Tóth Endre.

¹⁴ Vö. például: „*Keszi Nagy*” aláírással: Néprege Kossuth Lajosról. In: *Esti Lapok*, 1. évf. 7. sz. 1849. május 6. Charivari című rovat

A történeti és néprajzi irodalom már részletesen foglalkozott a Kossuth nevét őrző „népdalok”-kal, az 1850-es években titokban másolt és terjesztett irodalom egyes darabjaival.¹⁵ Ezekhez hozzátehetjük most az imádságokat is, amelyek szintén nem tűntek el a nagy napok elhalványultával. Kossuth egykori magánlevéltárnoka és iratainak későbbi gyűjtője, Vörös Antal például feljegyzett 1855-ös dátummal egy Hiszekegyet, amely bizonyítja ezt.¹⁶

A titkolt őriztetés és másolás után a nyilvánosság előtt a műfaj megjelenésére, látuk, a neoabszolút kormányzatnak az 1859. nyári háborús vereséget követő látványos megingásának hónapjaiban kerülhetett sor. 1859 őszén először a Protestáns Pátens elleni küzdelem egyesítette a politikai ellenzéki erőket, 1860 tavaszán, nyarán pedig a Kazinczy- és Berzsenyi-megemlékezések sora teremtett alkalmat a magyar kultúra és nagyjai ünneplésére, a nemzeti eszme magasra emelésére. Széchenyi István gróf halála szintén szomorú, de emelkedett ünnepeket hívott életre s azzal a nemzeti összetartozás új és újabb demonstrálását. Ezek a rendezvények persze nem minden esetben az előre megszabott mederben folytak. A rendőrminisztérium 1860. júniusi értesülései szerint a megelőző hónapok ünnepein elhangzott beszédek és tósztok szövegét lelkesen másolták és terjesztették, köztük például egy Miatyánk szöveget is, amelyik az egyik Berzsenyi-ünnepélyen hangzott el. Sőt ugyanezen jelentés szerint Szalay Sándor baracskai református lelkésznek a május 19-én ott tartott Széchenyi-ünnepségen elhangzott beszédének egyes helyeit is lehetett mintegy Kossuthért és III. Napóleonért elhangzó imaként olvasni.¹⁷

Ahogy III. Napóleon gyorsan fegyverszünetet kötött Ausztriával 1859 nyarán a látványos győzelmek ellenére, persze gyorsan kihűltek a franciabarátság lángjai, s a külső messiásvárás helyett a belső kompromisszumkeresés folyamatai kerültek szép lassan előtérbe. De a forradalmi ima műfaja nem tűnt el a magyarországi közönség politikai mentális térképéről.

Az 1860. évi októberi diploma kiadása után új lendületet vett a magyarországi ellenzéki szerveződés: újjáalakultak a megyei önkormányzatok, melyek nyíltan az 1848. áprilisi törvényeket tekintették irányadónak, s a magyar konzervatívok kormányzati pozíciója látványosan megingott annak nyomán, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált, nem képesek a magyar politikai közvéleményt eltéríteni 1848 eszményeitől s elfogadtatni a diploma által kínált szűkösebb politikai játékteret. Természetesen ezekben a

¹⁵ Kálmány Lajos *népköltési hagyatéka*. Szerk.: Ortutay Gyula. Történeti énekek és katonadalok. Budapest, Közkutatásügyi Kiadóvállalat, 1952. I. köt., Dégh Linda: *A szabadságharc népköltészete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952., Ortutay Gyula: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában. In: *Ethnographia*, 63. évf. 1952. 263–307.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) R 123 Vörös Antal iratai, 1680. sz.

¹⁷ A Rendőrminisztérium átírata Benedek Lajos magyarországi kormányzóhoz, Bécs. Keltezése: 1860. június 30. MNL OL D 162 Benedek Lajos iratai, 1. cs. Elnöki titkos iratok 1860:2.

hónapokban az effajta szélesebb tömegeket megszólítani hivatott, agitatív szövegek láthatóbbá és hallhatóbbá váltak.

Az 1861. november elején bekövetkező újabb politikai kurzusváltás: az ún. Schmerling provizórium rendeleti kormányzásának bevezetése azután a passzív ellenállás programjának nyílt hirdetéséhez vezetett, s újra megnőtt a jelentősége a kitartásra buzdító szövegek terjesztésének. Mecséry Károly báró rendőrminiszter 1861. november végén külön felhívja Forgách Antal gróf magyar kancellár, az pedig a hónap elején kinevezett helytartó, Pálffy Móric gróf altábornagy figyelmét arra, hogy Magyarországon egy „magyar Miatyánk” című forradalmi gúnyiratot terjesztenek, s felszólítja, hogy akadályozza meg terjedését.¹⁸ Nem tudjuk, Pálffy milyen intézkedéseket tett, de azon kívül, hogy ő is figyelmeztette a megyei közigazgatási vezetőket, sokat nem tehetett. A „szerzőket” és terjesztőket csak a legkivételesebb esetben tudták azonosítani,¹⁹ általában eredmény nélkül voltak kénytelenek lezárni a vizsgálatot, feltételezve – ahogy a megelőző években is –, hogy a lázító irományokat átutazóban arra járó ügynökök terítették szét. E szövegek olvasása, másolása, továbbadása a kiegyezésig egészen biztosan a politikai kultúra nem elhanyagolható rétegét alkotta elsősorban a városi lakosság köreiben.

1867 tavaszának nagy politikai átalakulása azután némileg átalakította e sajátos műfaj funkcióját, hiszen úgy tűnt, a közel két évtizedes politikai küzdelem 1848 eszméinek életben tartására sikerrel zárult. Nem tűntek el azonban a köztudatból e szövegek 1867 után sem. Jókai például az általa szerkesztett *Üstökös* című élclapban 1874-ben válogatást közölt az *Esti Lapok* Charivari rovatában megjelent írásokból, melyek között három olyan szöveg is szerepelt, amely valamilyen formában vallásos műfajok reminiscenciájára épült: „Republikánus hiszekegy”, „Népek tízparancsolatja”, „Szent és nem szent háromságok”.²⁰ Nyilván nem volt ez véletlen, hiszen a műfaj alkalmas volt új politikai mondanivaló hirdetésére is: a kiegyezés által megtestesített közjogi kompromisszum elleni tiltakozás kifejezésére. De a Deák-párti kormány szócsövének tekintett *Borsszem Jankó* élclap is két imádságot közölt 1870-ben a balközép lejáratására, kifaragva Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán tekintélyét a politikai ellenzék soraiban („Mi, Tiszánk, ki

¹⁸ Mecséry átírata Forgáchhoz, Bécs. Keltezése: 1861. november 19., Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, Bécs. Keltezése: 1861. november 26. MNL OL D 185 A magyar királyi udvari kancellária, elnöki iratok 1861:843.

¹⁹ Az említett esetek közül egyetlenegyben került sor vádemelésre. A Félegyházán talált kiáltványok készítéséért és terjesztéséért ugyanis 1859. július közepén bíróság elé állították Dobák Lászlót, Dongó Jánost (tanyasi tanítót), Bánhidy Pétert, Kállay Jánost, Dobák Imre emigráns Klára nevű feleségét. A vizsgálat végül azt állapította meg, hogy a proklamációk mind Dobák Imre kézírására vallanak, s őt a budai országos bíróság 12 évi fogságra ítélte. Haller jelentései Albrecht főherceg nevében Kempenhez, Buda, Keltezésük: 1859. július 14. és augusztus. 15., Nádasdy Ferenc gróf igazságügyminiszter átírata Alexander Hübner báró rendőrminiszterhez, Bécs. Keltezése: 1859. szeptember 19. HHStA IB BM 270/1859.

²⁰ A „Charivari”-ból. In: *Üstökös*, 26. köt. 52. sz. 1874. december 26. 611.

vagy gesztekben, éljeneztesék meg a te neved, jöjjön el a te miniszteriumod...”; Hiszek egy Ghycziben, mindenhathumajumában, Lónyaynak s Kerkápolynak tönkretevoőjében...”).²¹

Ezek az adatok is bizonyítják, hogy a politikai töltetű „népdalok” vagy a kortesversek mellett az imádságátiratok is a 19. századi politikai közköltészet fontos műfaját alkották, amely behatóbb tanulmányozást érdemelne. A forradalmi ima III. Napóleonért jól demonstrálja e műfaj tartalmi és formai rugalmasságát, amely magyarázza e műfaj szívós továbbélését a politikai fordulatok közepette.

---

²¹ Imádságok. I. Reggeli ima. II. Esti ima. In: *Borsszem Jankó*, 3. évf. 129. sz. 257. o. 1870. június 19.

PAUL (BULUSZ) NOUJAIM
 ÉS NAGY-LIBANON ESZMÉJE (1908–1919):
 EGY NEMZETÉPÍTÉS SAJÁTÓSÁGAI ÉS LEHETŐSÉGEI

4

1908-ban Párizsban napvilágot látott egy vaskos kötet egy bizonyos M. Jouplain tollából, melynek címe *A libanoni kérdés: diplomáciatörténeti és nemzetközi jogi tanulmány* volt. A szerző a mű első felében végigköveti Szíria és Libanon történetét a kezdetektől az 1832-es egyiptomi megszállásig, majd kimondottan a Libanon-hegység belügyeire koncentrált 1841-től egészen az 1908-as ifjútörök forradalomig, utalva az európai hatalmak érdekeire.

A Libanon-hegységben 1861-ben létrehozott *mutaszarrifija* (autonóm kormányzóság) történetét elemezve széleskörű reformokat javasol, elsősorban az Oszmán Birodalomtól való önállóság növelését, demokratikusabb politikai intézményeket, radikális földreformot, mindenekelőtt pedig északon, délen és keleten a határok kitolását és Bejrút beintegrálását. Ezzel mintegy duplájára nőtt volna az ország területe. Ebben a folyamatban különleges szerepet szán Franciaországnak, illetve történelmi érveket sorakoztat föl Libanon autonómiája és partikularizmusa mellett. Nem meglepő, hogy a mű egyesek szerint az első világháború után formálódó „*Nagy-Libanon-eszme régi teleologikus narratívájának alapvető alkotóelemeként*” tartandó számon.¹

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen nacionalista, sőt irredenta írás csak álnév alatt jelenhetett meg. Jouplain valódi kilétére csak 11 évvel később derült fény, amikor 1919 augusztusában egy rövidletű, ám annál fontosabb bejrúti lap, a maronita nacionalista, Charles Corm által szerkesztett *La Revue Phénicienne* közölt egy cikket (*La question du Liban: étude de politique économique et de statistique descriptive*) Bulusz (Paul) Noujaimtól, aki tudatta, hogy Jouplain nem más, mint ő maga, s hogy az M. Jouplain álnév valójában a Paul Noujaim név anagrammája. Ugyanúgy, mint 1908-ban, a szerző Nagy-Libanon megteremtése mellett érvel, s ebből a szempontból ez az egyik első olyan írásnak tekinthető, mely a Nagy-Libanon kifejezést használja. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert a szó maga nem jelenik meg a hét hónappal korábban Párizsba látogató libanoni küldöttség tárgyalásain, sőt Clemenceau-nak a maronita pátriárkához írt 1919. november 10-i híres levelében sem.²

Nyilvánvaló, hogy Noujaim elképzelését 1919 nyarán befolyásolták az ekkor zajló fontos események. Július 15-én Dzsuniéből útnak indult a maronita pátriárka vezette

¹ Kaufman, Asher: Henri Lammens and Syrian nationalism. In: *The Origins of Syrian Nationhood. Histories, Pioneers and Identity*. Szerk.: Adel Beshara. London, Routledge, 2011, 108–122.

² A levelet közli: Zeine, Zeine N.: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy & the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Beirut, Khayat, 1960, 263–264.

küldöttség egy francia hadihajó fedélzetén először Rómába és a Vatikánba, onnan pedig Párizsba és a versailles-i békekonferenciára. Ezzel egy időben Wilson elnök a Közel-Keletre küldött egy amerikai vizsgálóbizottságot, a King–Crane-bizottságot, hogy felmérje a különböző szíriai, libanoni és palesztinai közösségek politikai elvárásait. A Szíriai Általános Kongresszus pedig megfogalmazta azt a törekvését, hogy teljes függetlenséget kapjon a földrajzi Szíria, melynek „*kormányzata polgári, demokratikus, a decentralizáció elvén nyugvó, alkotmányos monarchia legyen*”, élén Feiszal emírrrel, aki „*fel-szabadulásunk ügyéért folytatott fényes harcával kiérdemelte teljes és feltétlen bizalmunkat*”.³

Bulusz Noujaim (Nudzsaím) 1880-ban született Dzsuniéban. Családja több püspököt is adott a maronita egyháznak. Tanulmányait a lazaristák által 1728-ban alapított tekintélyes antúrai iskolában folytatta. Apja, Fárisz Nudzsaím neves orvos volt, akit messze földön tiszteltek műveltségéért, emberségéért. Fárisz tagja volt azoknak az első libanoni diákcsoportoknak, amelyek az 1860-as években a kairói orvosi iskolában tanulhattak (az egyiptomi *kedive* rendszeresen tíz ösztöndíjat ajánlott fel szíriai és libanoni diákoknak orvosi tanulmányok folytatására). Fárisz fiai követték apjukat és maguk is felsőfokú képesítést szereztek: Szaíd Franciaországban kapott orvosi diplomát és alapított klinikát Dzsuniéban, míg Bulusz a párizsi jogi egyetemen végzett s lett jogász és politikatudós. A francia és az európai hatás mindkettejük esetében kimutatható.

Libanonban a francia befolyás nemcsak a gazdasági koncessziók, az oktatás, a nyelv, valamint az elit és a felsőközéposztály életvitelében volt kézzelfogható, hanem a bejrúti vilajet és az autonóm hegyvidéki kormányzás politikai életében is. Ez különösen igaz az első világháború előtti évtizedre. Vegyük például az 1913-as esztendő! Az év elején a bejrúti sajtó élénken tárgyalta Poincaré francia köztársasági elnök ama igényét, hogy Franciaország csikarja ki különleges szíriai és libanoni érdekszférájának elismerését Nagy-Britanniától. Ezzel egy időben a párizsi Libanoni Bizottság folytatta a francia védnökség alatt végrehajtandó reformok és területi expanzió érdekében végzett agitációját. Az év közepén a Bejrúti Reformista Társaság, mely az egyik legtekintélyesebb politikai szervezet volt, részt vett a Párizsban megrendezett Arab Kongresszuson.⁴ Az év vége felé nagy publicitást kiváltva a francia flotta látogatást tett Libanonban, tiszteletére versek születtek. A libanoniakat valósággal hatalmába kerítette a repülési láz is, hiszen decemberben két francia pilóta is leszállt repülőgéppel Bejrútban. Ugyanekkor francia színtársulat lépett fel, s tömegeket vonzott az új találmány, a mozi is, ahol sok francia filmet vetítettek.

1913 végén a Quai d’Orsay kampányt indított azért, hogy megtörje a britek szíriai olajkutatói monopóliumát, amelyet a Boxhall’s társaság tartott a kezében. December 22-én Sir Edward Grey angol külügyminiszter biztosította a francia kormányt, hogy

³ A Szíriai Általános Kongresszus konferenciájának határozatai. Damaszkusz. Keltezése: 1919. július 2. In: *Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980)*. Szerk.: Lugosi Győző. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 47–49.

⁴ A kongresszus határozatait lásd: J. Nagy László: *A Mediterráneum a XX. században*. Szeged, JATEPress, 1996, 40–41.

Nagy-Britannia csak egyetlen koncessziót akart Szíriában, s „szó sincs semmilyen kísérletről, hogy az ilyen típusú vállalkozások terén monopóliumhoz jusson”.⁵ 1913-ban tehát a francia befolyás versenytársak nélkül maradt Szíriában és Libanonban. Ha csupán gazdasági szempontból nézzük, a szíriai, libanoni és palesztinai mandátumokat volta-képpen már 1912-ben elosztották egymás között a nagyhatalmak.

Franciaországból való 1908-as hazatérése után Bulusz Nudzsaim belevetette magát a mutaszarrifja politikai életébe.⁶ Ekkoriban két párt vetélkedett egymással a befolyásért, az egyik a tekintélyes Hazin család pártja, a másik a néppárt (*al-Dzsabha as-Saabija*) volt, utóbbihoz csatlakozott Nudzsaim. A küzdelem jövedelmező pozíciókért folyt a mutaszarrifja közigazgatásában, amely teljesen a mutaszarrif ellenőrzése alatt állt. Nudzsaim nyilvánosan szembeszegült az oszmánoknak azzal a politikájával, hogy korlátozták a mutaszarrifja kikötőibe, például Dzsuniéba tartó gőzhajóforgalmat. 1909 novemberében alá is írt egy e tárgyban megfogalmazott, s széles körben terjesztett pamfletet. 1913 elején az újonnan kinevezett mutaszarrif, Johannész Kuyumijan közigazgatási átszervezést hajtott végre, s ennek során Bulusz Nudzsaimot kinevezte a külügyi iroda (*al-Kalám al-Ajnabi*) élére, amit a helyi közvélemény kedvezően fogadott. Az első világháború alatt azonban az ifjútörök kormány tagja, Dzsemál pasa Jeruzsálembe száműzte a fiatal jogászt. A világháború után, a francia mandátumidőszakban a Fellebbviteli Bíróság főügyésze lett. 1931-ben halt meg Franciaországban.⁷ Mint láttuk, maronita volt, de vilásképe messze túlterjedt a libanoni hegyvidéken, vagy éppen a maronita egyházon. Ahhoz a szíriai-libanoni réteghez tartozott, amelyet erősen befolyásoltak a nyugati értékek, s amelynek a társadalmi-politikai helyzete a 20. század elején általában, Szíriában pedig különösen kedvezőtlenül alakult. Politikai felfogása és szemlélete a Libanon-hegységre jellemző és az egyház körül kikristályosodó régi maronita öntudat, valamint a modern európai oktatás találkozásából formálódott. Van, aki Nudzsaimot a századforduló környéki világi maronita értelmiség „archetípusának”, sőt „talán legkiemelkedőbb tagjának” tekinti.⁸ Valóban ama felemelkedő libanoni értelmiség tipikus képviselőjének tekinthető, mely a világháború előtt megfogalmazott bizonyos alapkérdéseket, de a válaszokat illetően nem feltétlenül jutott egyezsége. A fő kérdések a következők voltak: kik vagyunk? Elmaradottságunkat illetően hol van a hiba és ki a hibás? Kik a barátaink és kik az ellenségeink? S végül: mi a teendő? A maga módján Nudzsaim is igyekezett ezekre a kérdésekre válaszokat adni.

⁵ Buheiry, Marwan: *Bulus Nujaym and the Grand Liban Ideal 1908–1919*. In: *Intellectual Life in the Arab East, 1890–1939*. Szerk. Marwan Buheiry. Beirut, American University of Beirut, 1981, 62–83.

⁶ Az autonóm kormányzóság létrejöttéről, működéséről lásd: Khair, Antoine A.: *Le Moutaçarrifat du Mont-Liban*. Beyrouth, Université Libanaise, 1973.; Akarli, Engin: *The Long Peace. Ottoman Lebanon, 1861–1920*. Berkeley, University of California Press, 1993.; Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. Szeged, SZTE BTK–JATEPress, 2013, 406–418.

⁷ Marwan: *Bulus Nujaym and the Grand Liban Ideal 1908–1919* i.m.

⁸ Kaufman, Asher: *Reviving Phoenicia. The Search for Identity in Lebanon*. London, I.B. Tauris, 2014, 45.

Bulusz Nudzsaím *A libanoni kérdés* című, 1908-ban publikált könyvének első sorai világosan megmutatják a szerző történelmi látásmódjának fővonalait. Célja, hogy „felvázolja ennek a kis libanoni területnek, ennek a kis népnek a történetét, mely kicsiny mivolta ellenére a Kelet életében oly nagy szerepet játszott és játszik most is”. Az ókorban a legfejlettebb civilizációk központja volt. Az oszmán korszakban pedig, jóllehet betagozódott a széles birodalmi keretbe, földrajzi adottságainak köszönhetően megőrizte széles autonómiáját. Szírián belül „*Libanonnak megoan a sajátos arculata mind vallási, mind politikai, mind gazdasági szempontból*”.⁹ Azaz Nudzsaím úgy tekintett Libanon történetére, mint amelyik túlnyúlik a Szíria jelentette kereteken. Bizonyítja ezt, hogy a 19. században az európai diplomácia különleges figyelmet szentelt neki: a Mohamed Ali-féle megszállás 1840-es befejeződése után „*a libanoni kérdés nemzetközi kérdéssé vált*”, a libanoniak pedig „*a legszélesebb autonómiát követelték maguknak*”.¹⁰ Ebben a tekintetben Franciaországnak különleges szerepet kellett játszania a part- és hegyvidékkel fenntartott vallási, nyelvi, oktatási, politikai és gazdasági kapcsolatainak régi hagyományai miatt.

Voltaképpen ez az érvelés lényege. Ami a részleteket illeti, Nudzsaím azzal kezdi, hogy felvázolja Szíria és Libanon földrajzi adottságait és láthatólag hitet tesz a geográfiai determinizmus mellett. „*Két földrajzi tényező – írja Nudzsaím – határozta meg a történelmüket és néprajzukat: egyrészt az, hogy szűk földcsávot képeznek a Földközi-tenger és a Sivatag között, másrészt a hegyvidéki jelleg.*”¹¹ A földrajzi determinizmus Élisée Reclus-féle iskolája erősen hatott Nudzsaíma, gyakran hivatkozik is rá.¹² Az egész térséget népek keresztútjaként, az Ázsia és Afrika közötti egyetlen szárazföldi összeköttetésként, a Földközi-tenger és az Indiai-óceán közötti legrövidebb útvonalként, Kelet és Nyugat természetes találkozóhelyeként ábrázolja. Mindazonáltal az ország elsődlegesen hegyvidéki jellege egyúttal megosztó tényező is, mivel fenntartotta a népesség különböző elemeinek elkülönülését. Nudzsaím szerint a térség története nem más, mint pöttömnnyi államocskák végeláthatatlan gyilkos konfliktussorozata, ami megkönnyítette az idegen hódítók dolgát. Ezen a ponton mintha az érvelés szociáldarwinista dimenziója domborodna ki. A különféle szíriai népcsoportok legerősebb elemei ugyanis vissza tudtak húzódni a vidék természetes erődítményeibe, a Libanon- és Antilibanon-hegységbe, a Hermon-hegy környékére, ahol a kedvező földrajzi feltételek lehetővé tették számukra autonómiájuk továbbfejlesztését, különösen a központi hatalom hanyatlása idején.

Nudzsaím különösen nagy csodálattal adózik a föníciaiak teljesítményének. Csatlakozik azokhoz, akik szerint a Mediterráneumot „föníciaizálták”, mint ahogy később

⁹ Jouplain, M.: *La question du Liban. Étude d'histoire diplomatique et de droit international*. Paris, Librairie Nouvelle de Droit et de Jurisprudence, 1961, IX.

¹⁰ Uo. X. Figyelemre méltó, hogy később az angol *self-government* kifejezést használja, amivel tisztázza, 1908-ban milyen autonómiát képzelt el a hegyvidék számára.

¹¹ Uo. I.

¹² A Reclus-biográfia igen bőséges. Az *Hérodote* című folyóirat például két különszámot is szentelt a tevékenységének (22., ill. 117. sz.). Lásd különösen: Liauzu, Claude: Les sociétés musulmanes dans l'œuvre d'Élisée Reclus. In: *Hérodote*, 2005/2. (117. sz.) 123–133.

hellenizálták, majd romanizálták. Kifejti, hogy a föníciaiak hatalmas hatást gyakoroltak a nyugati civilizációra a találmányaikkal (ők adták az ábécét a görögöknek), s ők indították el az ókori Hellászt a fejlődés útján. Ugyanilyen hatással voltak a gallokra, itáliaiakra és a spanyolok elődeire. A föníciaiak iránt érzett csodálata ellenére az 550 oldalas könyvből mégis csupán néhány oldalt szentel nekik. A görög-római korszak viszont még ennyire sem érdekli, ennek a periódusnak mindössze egy bekezdés jut. Kifejezetten ellenséges a bizánciakkal, mert felelősnek tartja őket a történelmi Szíria lerombolásáért. Úgy látja, az egész bizánci korszakot a közigazgatás korrupciója, kegyetlen tisztviselők, társadalmi és gazdasági igazságtalanság, súlyos adóterhek, eretnokség és üldözések, jelentős gazdasági előjogokkal felruházott, a térség gazdasági életéhez alig vagy semmivel sem hozzájáruló egyházi rendek jellemezték.¹³ Így aztán a birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy feltartóztassa az arabok előretörését, amiben az is szerepet játszott, hogy a szíriaiak kevéssé itatódtak át a hellenizmussal. Nudzsaim szerint mindig szemiták maradtak, ezért a bizánciak számára idegennek, az arabok számára ellenben testvéreknek számítottak. Ezért fogadták örömmel az arabok bejövetelét és a bizánci elnyomók vereségét.¹⁴

A szerző összességében pozitív képet fest az arab hódításról. Úgy véli, az a szemita elem győzelmét jelentette a hellenizmus 900 éves uralma felett, Szíria pedig visszatért a saját történelmi folytonosságához: „Egy mélyen őslakos, az ország sajátos földrajzából és etnikai összetételéből táplálkozó, az ősi keleti civilizáció örökösének számító szemita civilizáció indult fejlődésnek.”¹⁵ Megállapítja, hogy „Szíria az arabok alatt ismét a szemitizmus központjává (...), az arab és iszlám civilizáció bölcsőjévé vált”.¹⁶ Sőt az Omajjádok idején az egész civilizált világ középpontjának számított: „Az Omajjádok voltak azok, akik kibontakoztatták az arab-izlám civilizációt, a koraközépkor legszebb civilizációját. Arab-szíriai birodalmuk a 7. és 8. század bizonyosan legcivilizáltabb és legvirágzóbb állama volt. Szíria valóban a civilizált világ központja lett.”¹⁷

Ezen túlmenően az arabok érkezése a maronita történelem kezdetét is jelentette: „Kétségtávol ebbe a korszakba kell elhelyeznünk egy olyan nép történetének eredetét, mely a későbbiekben kiemelkedő szerepet fog játszani Libanonban és Szíriában, a maronitákét. Az arab hódítás kezdetén tehát Libanon különleges szerepet játszott Szírián belül.”¹⁸ Mégpedig azért, mert az iszlám terjeszkedése miatt a levantei partvidék keresztényei számára – akik tengeri kereskedelmük révén megőrizték a Bizánccal fenntartott kapcsolataikat – a Libanon-hegység menedékként szolgált. Ettől fogva a hegyvidék a különböző üldözött kisebbségek menedékhelyévé vált, miközben a hegylakók szoros kapcsolatban maradtak a tengerpart urbánus közösségeivel. A tenger és a mediterrán kultúra iránti

¹³ Jouplain: *La question du Liban* i.m., 4–7.

¹⁴ Uo. 7.

¹⁵ Uo. 9–10.

¹⁶ Uo. 10.

¹⁷ Uo. 20.

¹⁸ Uo. 12.

nyitottságuk a hegyvidék lakóit is nyitott szellemmel ruházta fel, ami lehetővé tette számukra a nyugatról érkező eszmék befogadását.

A továbbiakban a libanoni történelemmel kapcsolatosan Nudzsaïm három fontos megállapítására térek ki. 1. Miután a szeldzsukok Szíriában meghonosították a katonai-feudális berendezkedésüket, a maroniták „*adaptálták ezt a katonai szervezetet – mely egy felfegyverzett nemzet szervezete volt – a feudális urakká váló hadvezérek, emírek és sejkék hierarchiájával együtt*”.¹⁹ 2. A keresztes hadjáratok idején Szíria a Nyugat és a Kelet természetes találkozóhelyévé vált, „*ahonnan a latinok magukkal vitték egy új civilizáció magvait, mely a maga teljességében a reneszánsz idején bontakozik majd ki*”.²⁰ 3. A keresztes hadjáratok eltéphetetlen kötelekeket hoztak létre a frankok és a szíriai keresztények, elsősorban a maroniták között. Ekkor ugyanis „*a maroniták a Levante franciáivá, a keresztény Franciaország bajnokaivá váltak Szíriában*”.²¹

Fahraddínnak és Basír emírnek, az újkori libanoni történelem két meghatározó személyiségének Nudzsaïm különleges figyelmet szentel. A Maán uralkodók kultusza, mely a 20. századi libanoni historiográfiában (például Michel Seblinél vagy Ádil Iszmáïlnál) jól tetten érhető, itt nyilvánvalóan érződik. Nudzsaïm szemében a 16. század végén hatalomra került Fahraddín nem csupán egy hatékony katonai szervezet megalapítója volt, hanem ezenfelül olyan uralkodó is, aki a különböző közösségek harmonikus egységbe való kovácsolásával az Oszmán Birodalmon belül szuverén államot hozott létre. A gazdasági fejlődést ösztönző felvilágosult uralkodót lát benne, egy „*Colbert előtti colbertistát*”, aki önellátásra, protekcionizmusra, a gazdaság szabályozására és széleskörű infrastrukturális fejlesztésekre törekedett európai szakértők és technológia segítségével.²² Ezt írja: „*Fahraddín a Libanon-hegység körül erős és jól szervezett államot hozott létre, melynek ragyogása az Oszmán Birodalom határain is túlterjedt. Ez már nem török tartomány volt, hanem saját életét élő állam, amely inkább emlékeztetett a nyugat-európai civilizált országokra, mint a Fényes Porta valamelyik vilajetjére. Miközben az Oszmán Birodalom a legsúlyosabb katonai és vallási despotizmusnak volt alávetve, amit egész gazdasági és kulturális élete megsínylett, Libanon egy »felvilágosult despota« irányítása alatt megismerte a reneszánsz egész tündöklését.*”²³

Nudzsaïm nem ismerte fel és el Fahraddín hibáit, a radikalizmusát, a túlzott sietségét. Hogy a pályafutása vége felé kizsigerelte az ország erőforrásait. Ítélete egyértelmű: ő volt „*a legkiemelkedőbb uralkodó, aki a hegyvidéket valaha is kormányozta. Zsenialitása vitathatatlan. Maradandó alkotásokat hagyott maga után: mindenekelőtt Bejrút és az ország gazdasági fejlődését, mely az ő műve volt, és amely még napjainkban is az elsőszámú levantei állam teszi Libanont. Azután Libanon politikai egységének megteremtését, a libanoni államét, mely*

¹⁹ Uo. 536.

²⁰ Uo. 537.

²¹ Uo. 537.

²² Uo. 110.

²³ Uo. 111.

*képes arra, hogy fontos szerepet játsszon Szíriában és az egész Keleten, egy prosperáló államét, amely még Európa jóindulatú figyelmét is magára vonta. Kétségtelenül elbukott, de megmutatta a libanoniaknak, drúzoknak és maronitáknak az utat, akik mind összefogtak az önállóság megvédésére. Kormányzásának dicsőséges hagyományaival szilárdította meg ezt az egységet, minden hegylakóban felébresztette a nemzeti egység tudatát és az összes szíriai nép közül az első helyre tette őket. Azóta is nyilvánvaló, hogy Szíria üdvözülése, függetlensége csakis Libanonból indulhat ki.*²⁴

A 19. század első felében uralkodó, ellentmondásos Basír emír esetében Nudzsaím arra a politikájára koncentrál, melyet a szíriai tartományok török kormányzói közötti jól kiszámított semlegességként jellemez. Ennek az lett volna a célja, hogy tartós erőegyensúlyt biztosítson Damaszkusz és Akkó, a két vilajet-székhely között. Eközben keményen dolgozott annak érdekében, hogy meggyengítse a sejkek hatalmát és az iktá-rendszert, s hogy megerősítse a saját uralmát a hegy- és partvidék felett, különösen a gazdasági ellenőrzés és az adminisztratív központosítás tekintetében. Nudzsaím szerint Basírnak különleges érzéke volt a színleléshez és képes volt különböző vallási köntösben megjelenni, hogy megfeleljen sokszínű vallásos közösségeinek.

Persze Basír nem maradhatott örökké semleges. 1831-ben, írja Nudzsaím, „a körülmények arra kényszerítették, hogy mondjon le a semlegességről és egyértelműen kötelezze el magát Törökország vagy Egyiptom mellett”.²⁵ Ez a bukásához és a Sihábok korszakának végéhez vezetett. Nudzsaím számára azonban a Basír-féle időszak számos pozitív elemet tartogatott: 1. A Mohamed Ali és Basír közötti szövetség megerősítette a hatalom központosítására irányuló tendenciákat; 2. a drúzok és a maroniták közötti kezdeti feszültségek ellenére, amelyeket Basír és Mohamed Ali tudatosan idézett elő, a két közösség eltemette a megosztottságukat és szembenállásukat, s 1840-ben aláírták a deir-el-kamari megállapodást; 3. a Mohamed Ali elleni harc az összes közösséget közös frontba terelte, hozzásegítve őket a közös lét kialakításához; 4. nagymennyiségű pénzt, élelmet, fegyvert és ellátmányt szállítottak a britek, hogy támogassák az egyiptomiak elleni felkelést; 5. s végül a szíriai kérdés s különösen annak libanoni dimenziója többé már nem lehetett kizárólag oszmán belügy. Nemzetközivé vált, amit Nudzsaím üdvözöl. Igaz, a Mohamed Alit támogató Franciaország teret veszített a Közel-Keleten, s az oszmán állam és a keresztény közösségek közötti közvetítő szerepét inentől az Anglia vezette európai koncert vette át.

A Maán- és a korai Siháb-korszakban (1516–1697, ill. 1697–1840) Nudzsaím szerint a vallási alapokon nyugvó politika háttérbe szorult az *imara* (az önálló emirátus megerősítésének) politikája, a továbbfejlesztett iktá-rendszer és az előkelők osztályának kialakulása mögött, akiknek a gazdasági érdekei túlnyúltak a vallási hovatartozás korlátain. Vagyis a libanoni politika dichotómiája nem a maronita–drúz megosztottsággal volt egyenértékű, ugyanis minden közösségnek érdekében állt távol tartani az oszmá-

²⁴ Uo. 116–117.

²⁵ Uo. 168.

nokat és megvédelmezni az ingatag autonómiát. Ezért formálódott ki az a politika, mely alapjául szolgált „*az oszmánoktól való elszakadás és függetlenség megteremtésére irányuló mozgalomnak*”.²⁶ Ettől függetlenül a 19. század eseményeinek tükrében a maronitákat a demokratikus szellem védelmezőiként állította be a drúzok feudalizmusa és az oszmánok konspirációja ellenében. Könyve mintegy fele arról szól, hogy a maroniták képviselte „haladás” miként küzd a drúzok jelentette elmaradott „feudalizmussal”. Általában véve is úgy vélte, hogy a maronita egyház az a viszonyítási pont, amely körül a libanoni nemzet kikristályosodhat.

A libanoni történeti tapasztalat másik alapvető fontosságú határköve az 1861-ben létrehozott *mutaszarrifja* volt. A mérlegét megvonva Nudzsaim gondos elemzését nyújtja a pozitív eredményeinek, mielőtt rátérne saját politikai és gazdasági reformtervének ismertetésére. Úgy véli, a pozitív elemek száma magas. Először is a „*Libanon-hegység*”, ahogy ő nevezi, „*kikerült a Porta közvetlen fennhatósága alól és a nagyhatalmak kollektív gyámsága alá került, amelyeknek a képviselői részt vesznek a kormányzó kinevezésében*”.²⁷ Libanon önállósága kiterjedt és modellként szolgált Szíria többi része számára. Másodsorú valóságossá vált a belső béke, az 1860-as véres felekezeti összecsapások emléke pedig fokozatosan feledésbe merült. Harmadszor mindenfajta ellentét dacára a politikai élet – „*ugyanúgy, mint Nyugat-Európában*” – a politikai és gazdasági kérdésekre összpontosult, a programok a vallási hovatartozástól függetlenül formálódtak. Egyszóval a századfordulón úgy látta, „*folytatódik a libanoniak demokratikus fejlődése*”.²⁸ Negyedszer a gazdasági előrelépés nem annyira a kereskedelem, mint inkább az infrastruktúra fejlődésében nyilvánult meg.

Igaz, nehézségek is adódtak. Hiszen a hegyvidéket területi értelemben az 1861-es rendezés megcsonkította. A területi átrendezés, mely mesterséges módon darabolta föl az országot, annál inkább elfogadhatatlan Nudzsaim számára, mert ugyanazok a nagyhatalmak hajtották végre, amelyek segítették az olasz és a német egység megvalósulását.²⁹ Ezenkívül retrográd lépésnek számít, hogy abszolút hatalmat adtak a mutaszarrif kezébe. Erre a tisztségre mindenképpen a helyiek közül kellene választani valakit. Ráadásul hivatalos jóváhagyást kapott a konfesszionalizmus,³⁰ vagyis a politikai hatalommegosztás a felekezetek között. S végül a hegyvidék elveszítette a népessége egyharmadát az 1870 és 1900 közötti három évtizedben az észak- és dél-amerikai, valamint egyiptomi kivándorlás miatt.

Hol követték el tehát a hibát és mi a teendő? Nudzsaim úgy gondolja, a libanoniak jelentik a szíriai népesség legaktívabb, legiparosodottabb részét, mintegy élcsapatszerpet játszanak a szíriai nemzeti egység és haladás megteremtésében: „*Egyedül ők alkalmasak arra, hogy ebben a valaha dicsőséges régióban eljuttassák azt a szerepet, amelyet Piemont*

²⁶ Uo. 167.

²⁷ Uo. 544.

²⁸ Uo. 544.

²⁹ Uo. 531.

³⁰ Uo. 477.

játszott el Itáliában. Ők Szíria piemontijai. A hatalmak legalább tegyék lehetővé számukra, hogy betöltsék a piemontiak szerepét!”³¹ Világos, hogy 1908-ban Nudzsaim egy szíriai kereteken belüli, élcsapatszerepet játszó Libanont képzelte el. Piemonthez hasonlóan Libanon a topográfiaja, vallási összetétele és a selyemtermelés fontossága miatt figyelemre méltó és eredeti ország. Küldetése teljesítéséhez szükséges a természetes Libanon helyreállítása, vissza kell számára adni Tripolit és Akkart, a Bekaa-völgyet, Galilea északi részét, Szaidát és természetesen Bejrútot.

Ugyanilyen fontos az Amerikába irányuló kivándorlás lefékezése, mely két szempontból is káros. Egyfelől a mostoha gazdasági körülmények kényszerítik a tömegeket távozásra, másfelől éppen a gazdaságilag legproduktívabb társadalmi elemek távoznak, minek nyomán a gazdaság tovább hanyatlik.³² Ezzel kapcsolatban Nudzsaim radikális és igencsak ellentmondásos lépéseket javasol: a holtkéz intézményének megszüntetését, annak megtiltását, hogy egyházak és kolostorok ily módon földhöz jussanak.³³ Ez azonban nem valamiféle „fanatikus antiklerikalizmusból” fakadna,³⁴ hanem a közérdek megnyilvánulása lenne. Szerinte a csak az anyagi gyarapodásával törődő papi rend katasztrofális hatást gyakorol a gazdaságra, mert a politikája arra irányul, hogy minél több holtkézi birtokot kaparintson meg, ez pedig improduktív marad és elérhetetlenné válik a földéhes parasztság számára. Mi a megoldás? Radikális intézkedésre van szükség: kártalanítás mellett ki kell sajátítani az egyházi nagybirtokokat és „megtiltani nekik, hogy újabb földeket szerezzenek”.³⁵ Ezenkívül azt is javasolja, hogy a nagyhatalmú papi rend ugyanolyan adózási szabályok alá essen, mint mindenki más az országban. Ne felejtjük el, hogy Nudzsaim a könyvét abban a Franciaországban írta, mely éppen ebben az időben hozott antiklerikális törvényeket, ami egyértelműen hatott a szerzőre.

Nézetei az első világháború után már némiképp máshogy festettek, s ennek természetesen megvan az oka. Nehéz lenne eltúlozni például az 1919-es esztendő jelentőségét Libanon jövője szempontjából. A szövetségesek Versailles-ban nemigen tudtak Szíriáról megegyezni. Az amerikai Wickham Steed így írta le az 1919. márciusi tárgyalások feszült légkörét: „Az üléseken megvitatták a szíriai kérdést és a vonatkozó francia–brit megállapodásokat meg a titkos szerződéseket, az eredmény pedig csak fokozta a zűrzavart. Wilson elnök mindent és mindenkit szidva jött ki az értekezletről kijelentve, hogy huszonnégy órája mást se csinál, csak beszél és beszél, s most már undorodik az egész ügytől.”³⁶ Nem sokkal

³¹ Uo. 530.

³² Arsan, Andrew: „Citizens of the World ... Who Stopped on Every Shore”: Eastern Mediterranean Migration, Social Thought, and the Diasporic Uses of the Phoenician Past, c. 1880–1940. In: *Mashriq & Mahjar*, 2. évf. (2013) 73–98. https://www.academia.edu/4659481/_Citizens_of_the_World..._Who_Stopped_on_Every_Shore_Eastern_Mediterranean_Migration_Social_Thought_and_the_Diasporic_Uses_of_the_Phoenician_Past_c.1880-1940, (Letöltés: 2014. szeptember 24.)

³³ Jouplain: *La question du Liban* i.m. 527.

³⁴ Uo. 526.

³⁵ Uo. 527.

³⁶ Zeine: *The Struggle for Arab Independence* i.m. 79.

később, áprilisban Clemenceau és a törökellenes arab felkelés vezére, az arab nacionalisták legfőbb reménysége, Fejszal emír találkozott egymással és megpróbálták közéletíteni az álláspontjaikat. Franciaország előzetes javaslata, amelyet utóbb visszavontak, mikor Fejszal válaszáat a francia kormány elutasította, tartalmazta „Szíria függetlenséghez való jogának elismerését a lakosság hagyományait és akaratát visszatükröző helyi autonómiák föderációjának formájában”.³⁷ Ez az információ eljuthatott a Párizsban lévő libanoni nyomásgyakorló csoportokhoz és a bejrúti franciabarát körökhöz. Ez utóbbiak befolyását persze nem szabad eltúlozni, hiszen az első világháború alatt a például Nudzsa-
im által kifejtett, Libanon nagyobb önállóságára vonatkozó gondolatok az oszmán hatóságok elnyomó intézkedései miatt nemigen terjedhettek el, ráadásul Bejrútban és másutt a muszlimok egyáltalán nem is támogattak ilyesmit, körükben a Porta iránti lojalitás általánosnak számított, később pedig inkább az arab nacionalizmus, az átfogó arab egység hívei lettek.³⁸ A keresztények körében azonban jelen volt a függetlenségi gondolat, így nem meglepő, hogy a maroniták és a görög katolikusok nyugtalankodtak Georges-Picot-nak, a bejrúti francia politikai főmegbízottnak egy 1919. januári damaszkuszi beszéde miatt, amelyben célzott a Franciaország és Fejszal közötti szoros kapcsolatokra, mert ez Libanon és Szíria jövőbeli egységére utalhatott. Amikor Fejszal egy francia hadihajó fedélzetén áprilisban Franciaországból visszatért Bejrútba,³⁹ azoknak az aggodalma, akik francia ellenőrzés alatt álló önálló Libanont szerettek volna, tovább fokozódott. S midőn kiderült, hogy egy amerikai vizsgálóbizottság érkezik a Közel-Keletre megtudakolni a helyiek szándékát, Franciaország támogatói hatékony lobbizásba kezdtek annak érdekében, hogy a hangjukat meghallják. Ennek háttérében az húzódozott meg, hogy az első világháború alatt a keresztény libanoni értelmiségiek egy csoportja mind határozottabban a modern, a Szíriától és az arabizmustól független Libanon eszméjét fogalmazta meg,⁴⁰ ami Nudzsa-
saimra is hatott.

Hogyan látta tehát Nudzsa-
saim a „libanoni kérdést” 1919-ben? A *La Revue Phénicienne*-ben publikált cikkét azzal kezdi, hogy „a Libanoni Nemzet féltékenyen őrködik a függetlensége felett”, aggodik a nemzeti szuverenitása miatt, igényli maga számára a szabad és független politikai lét megteremtését, ami sajátos földrajzi helyzetéből és történelmi múltjából következik. Nudzsa-
saim számára mindez egyenértékű „a nagy korszak Libanonjának, Nagy-Libanonnak” az újjáteremtésével.⁴¹

Az általa sürgetett területcsatolások fontosabbnak tűnnek, mint a formálódó új politikai rendszer természete vagy az ország irányítására kinevezendő kormány jellege.

³⁷ Hokayem, Antoine–Bittar, Marie-Claude: *L’Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances 1914–1920*. Beyrouth, Les Éditions Universitaires du Liban, 1981, 131–132.

³⁸ Kassir, Samir: *Beirut*. Berkeley, University of California Press, 2010, 238.

³⁹ Gontaut-Biron, Robert de: *Comment la France s’est installée en Syrie (1918–1919)*. Paris, Plon-Nourrit, 1922, 233.

⁴⁰ Gualtieri, Sarah: *Between Arab and White. Race and Ethnicity in the Early Syrian American Diaspora*. Berkeley, University of California Press, 2009, 22.

⁴¹ Buheiry: *Bulus Nuajaym and the Grand Liban Ideal 1908–1919* i.m.

Ennek az az oka, hogy a mutaszarrifja összezsugorított, csupán 5950 km² kiterjedésű Kis-Libanonja gazdaságilag sérülékeny volt, mivel a maga számára csupán kéthónapnyi búzaszükségletét tudta megtermelni. Nudzsaïm kifejti, hogy normál körülmények között az ország gazdasági egyensúlya három fő tényezőtől függ, melyek mindegyike külső faktor. Az első az Amerikában élő libanoni emigránsok hazautalásainak szabad folyása, melyek évente 100 millió piaszttert tettek ki. Szerinte a libanoniaknak nem külföldön kellene keresniük a boldogulásukat, hanem „*a saját országukat kelle-ne kolonizálniuk és ezáltal hozzájárulniuk nagyságához és prosperitásához*”.⁴² A második a selyemhernyóbábok szabad importja Franciaországból és Olaszországból, valamint a feldolgozott selyem odairányuló reexportálása. A harmadik pedig a búza és más gabonafélék korlátozásmentes behozatala a belső területekről évente mintegy 80 millió piasztter értékben. Akár a legcsekélyebb zavar is leállásra kényszerítheti „Kis-Libanon” gazdaságát és – mint az első világháború alatt – éhínséghez vezethet (tízezrek vesztették életüket). Nagy-Libanon ellenben életképes gazdasági és nemzeti egységet képezne. Az általa ismertetett statisztikai adatok szerint ez nagyságrendileg 150 ezer szunnita és 90 ezer síita hozzáadását vonná maga után a mutaszarrifja népességéhez. Vagyis a 850 ezres összlakosságban a 275 ezer maronita kisebbségbe kerülne. Nudzsaïm azonban egyáltalán nem aggódik emiatt. Úgy véli, a libanoniak már „*elég érettek a demokratikus berendezkedéshez, s mentesek mindennemű külső kapcsolattól*”. Ezenkívül szerves egységet, nemzeti entitást képeznek, melyet „*a dicső múlt, a közös hagyomány, a nemzeti történelem fog össze; mindenki ugyanahhoz a fajhoz tartozik*”.⁴³

Érdekes ugyanakkor, hogy Nudzsaïm, aki 1919-ben francia katonai közigazgatás árnyékában él, nem óhajt francia mandátumot, mint ahogy a franciabarát értelmiség más jeles tagjai abban az időben. Demokratikus, gazdaságilag életképes, felekezetiileg sokszínű „Nagy-Libanont” képzelt el. A legfőbb különbség az 1908-as és az 1919-es elképzelései között mindössze annyi, hogy a szíriai dimenzió a háttérbe szorul és a piemonti modell eltűnik. Ennek az a magyarázata, hogy – mint az eddigiekből kiderülhetett – Nudzsaïm Libanon identitását nem arabnak, pontosabban nemcsak arabnak tekintette. Míg 1908-ban úgy vélte, Szíria sem kizárólag arab identitású, s ezért mód és lehetőség volna egy „szíriai föderáció” belüli Libanonra, addig 1919-ben Damaszkuszt már Feïszal emír arab nacionalistái uralták, ilyen körülmények között pedig szükségesnek gondolta Libanont és az arabná váló Szíriát elszeparálni egymástól.⁴⁴

Hol helyezhető el Nudzsaïm a Libanon jövőjéről morfondírozó maronita és görög katolikus értelmiség széles skáláján? E skála egyik végén helyezkedik el a pánarab eszmeiségű Nadzsib Azúri (1870–1916), aki célul tűzte ki az Arab Haza Ligájának

⁴² Jackson, Simon: „What is Syria Worth?” The Huvelin Mission, Economic Expertise and the French Project in the Eastern Mediterranean, 1918–1922. In: *Monde(s), Histoire, Espaces, Relations*, 2013/2. (4. sz.) 83–103. <http://www.cairn.info/revue-mondes-2013-2-page-83.htm#no8>. Letöltés: 2014. szeptember 24.

⁴³ Buheiry: *Bulus Nujajm and the Grand Liban Ideal 1908–1919* i.m.

⁴⁴ Kaufman: *Revoing Phoenicia* i.m.

létrehozását. Vele nem sok a közös pont, legfeljebb annyi, hogy mindketten francia-barátok és nyomatékot helyeznek Libanon autonómiájára. Azúri kifejti: „A Tigristől a szuezi földnyelvig és a Földközi-tengertől az Ománi-tengerig csak egyetlen nemzet, az arab nemzet létezik, mely ugyanazt a nyelvet beszéli, ugyanolyan történelmi hagyományokkal rendelkezik, ugyanazt az irodalmat olvassa és ennek a néptömegnek minden egyes tagja büszke arra, hogy az arab szülőháza honpolgára lehet.”⁴⁵

A paletta másik végén található Ferdinand Tyannal sem azonosul Nudzsaím. Tyan 1917-ben Libanont „a frank keresztes lovagok protektorátusának” mintájára tette volna francia protektorátussá, melynek a belügyeivel egy maronita emír foglalkozna, a külügyeit azonban a Damaszkuszban székelő francia főkormányzó intézné. Tovább bonyolítja a képet, hogy ez a főkormányzó Bejrútban a libanoni emír mellett szolgáló főrezidens is lenne egy személyben. Tyan kijelenti: „Vagyis Szíriát Algéria mintájára lehetne gyarmatosítani, de úgy, hogy a libanoni hegyvidéket csupán valamiféle protektorátus alá helyezzük.”⁴⁶ Az emirátus hivatalos nyelve a francia lett volna, a helyi közigazgatás fontosabb tisztségeit pedig „baráti alapon” franciák töltötték volna be.

Nudzsaím nézetei nem összeegyeztethetők azokéival sem, akik – mint például Nadra Mutran, Sukri Ganem vagy Georges Samné – Libanont egy szélesebb szíriai konföderáció vagy föderáció részeként képzelték el, amelyben a franciák a mandátumrendszer keretei között irányító szerepet kapnának.⁴⁷ Nadra Mutran Nudzsaímhoz képest teljesen másként fogja föl a libanoni történelmet. 1916-ban ezt írja: „Libanon Szíria integráns része. Történelmi, néprajzi és kereskedelmi szempontból nem különíthetők el egymástól.”⁴⁸ Szerinte Libanon sohasem volt független, az 1860 előtt élvezett autonómiája pedig semmiben sem különbözött azoktól az autonómiáktól, amelyeket az összes szíriai tartomány élvezett. Éppen ezért ha elválasztják Szíriától, középszerű és bizonytalan helyzetbe kerül, s nem lesz jövője.

Nudzsaím azokkal sem szimpatizált, akik Feiszal emírt támogatták. Ideálja „a nagy korszak Libanonja” volt, mely Nagy-Libanonban ölt testet. Ez a gondolat nagy hatást gyakorolt a párizsi békekonferenciára eljutó libanoni értelmiségiek és politikusok nemzeti törekvéseire. Eredetisége abban áll, hogy ügyesen ötvözte a geopolitikai és a gazdasági érveket liberális nacionalista programja érdekében, mely vonzó lehetett mind a sokszínű libanoni társadalom, mind saját közössége vezető szerepe szempontjából.

⁴⁵ Azoury, Negib: *Le réveil de la nation arabe dans l'Asie turque*. Paris, Plon-Nourrit, 1905, 164.

⁴⁶ Tyan, Ferdinand: *France et Liban. Défense des intérêts français en Syrie*. Paris, Perrin, 1917, 77–78.

⁴⁷ Firro, Kais M.: Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujaym to Michel Chiha. In: *Middle Eastern Studies*, 40. évf., 5. sz. (2004. szeptember) 1–27.

⁴⁸ Mutran, Nadra: *La Syrie de demain*. Plon, Paris, 1917, 97. Idézi: María del Mar Logroño Narbona: *The Development of Nationalist Identities in French Syria and Lebanon. A Transnational Dialogue with Arabs Immigrants to Argentina and Brazil*. Santa Barbara, ProQuest, 2007, 83.

LA HONGRIE ET LA QUESTION NATIONALE EN 1918–1919

4

En se plaçant dans une perspective centenaire, l'histoire politique de l'Europe centrale et orientale nous montre clairement la force irrésistible du nationalisme. Au cours des deux siècles passés les grands empires plurinationaux ont laissé la place à des États-nations plus petits et culturellement plus homogènes. La dissolution de la Monarchie austro-hongroise et la décomposition de la Hongrie historique à la fin de la Première Guerre mondiale représentent une étape de ce processus historique. Je suis donc tout à fait d'accord avec Bernard Michel qui constate dans son livre *La chute de l'empire austro-hongrois* que la création des États nationaux, en 1918-1920, à la place de la Monarchie «était sans doute une étape historique inévitable».¹ Dans mon exposé j'aborderai un aspect de ce processus: l'attitude et l'activité de l'élite politique hongroise en face de cette transformation profonde.

Observons, tous d'abord, la réalité ethnique de la Hongrie ancienne. D'après le recensement de 1910, le pays était peuplé d'un peu de plus de 20 millions d'habitants. Comme vous le voyez, les Hongrois représentaient à peu près la moitié de la population. Après les Hongrois venaient les Roumains qui étaient 3 millions, ensuite les Croates: 2,5 millions, puis les Slovaques et les Allemands avec deux et deux millions, et enfin les Serbes et les Ruthènes, on peut estimer chacun de ces derniers groupes à 500000 personnes.

Cherchant une solution pour le caractère multinational du pays, le Parlement hongrois vota une loi sur les nationalités en 1868. Cette loi proclamait l'égalité de tous les habitants du royaume et garantissait plusieurs droits spéciaux dans les domaines culturel et religieux. Mais le droit collectif, corporatif des nationalités à l'autonomie administrative et territoriale n'a pas été reconnu. Il y avait une seule exception: celle de la Croatie-Slavonie qui formait, au sein du Royaume de Hongrie, un territoire autonome avec sa propre administration. D'ailleurs la Hongrie constituait une seule nation où la langue officielle était le hongrois. Pour les élites des nationalités cette construction était inacceptable. En 1895 ils organisèrent un congrès commun à Budapest au cours duquel ils réclamèrent l'autonomie territoriale et politique. Ils déclarèrent qu'un pays où les nationalités constituaient la moitié de la population ne pouvait se conduire comme État-nation. Un tel pays devait être transformé en un État où les groupes nationaux seraient égaux et où aucune langue ne serait privilégiée. C'est ainsi que l'antagonisme entre les dirigeants hongrois et les élites des nationalités s'amplifia au cours de la seconde moitié du 19e siècle et au début du 20e siècle.²

¹ Bernard Michel, *La chute de l'Empire Austro-Hongroise 1916–1918*, Laffont, Paris, 1991. p. 294.

² Ignác Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Corvina, Budapest, 1999, p. 36–39. et 64–68.

La Première Guerre mondiale, comme catalyseur, accéléra le processus en cours: en automne 1918 les dirigeants des nationalités ne réclamèrent plus seulement l'autonomie territoriale et politique ; ils proclamèrent leur volonté de sécession l'un après l'autre. Leurs aspirations à la sécession ont été soutenues par les grandes puissances victorieuses qui – voulant faciliter la victoire militaire – avaient promis aux pays limitrophes plusieurs grandes régions de Hongrie habitées majoritairement par les nationalités. L'Entente avait déjà promis à la Serbie en août 1915 la partie du sud-ouest de la Hongrie. Puis, par le traité de Bucarest de 1916, reconnut le droit du Royaume de Roumanie d'annexer la Transylvanie et la plupart des territoires du Banat et de la Bukovine. Quant aux revendications territoriales du Conseil National des Tchèques et des Slovaques, constitué à l'étranger, elle s'engagea au printemps 1918 à les faire aboutir. Ces promesses s'expliquent par les intentions des Alliés de créer une chaîne de petits Etats en Europe de l'Est, barrière beaucoup plus efficace face à la menace de l'expansion allemande et à la progression du bolchevisme Russe que le maintien de la vieille Monarchie austro-hongroise.³

Bien que les dirigeants militaires de la Monarchie aient demandé l'armistice seulement le 31 octobre et que le document ait été signé le 3 novembre, la désintégration de l'Empire commença plus tôt. L'État tchécoslovaque indépendant fut proclamé à Prague dès le 28 octobre. En affirmant que le peuple slovaque faisait partie de la nation tchéco-slovaque, le Conseil national slovaque, créé le 12 septembre à Budapest, se prononça le 30 octobre pour le droit de la nation tchécoslovaque à l'autodétermination et pour son État. «*Le mariage avec les Hongrois*», déclara Andrej Hlinka, un des dirigeants slovaques, «*qui avait duré mille ans, avait échoué*». ⁴ L'exemple donné par Prague fut vite suivi. Le 29 octobre, la Diète de Zagreb proclamait la rupture des liens unissant la Croatie à la Hongrie et à l'Autriche, et annonça sa volonté de rejoindre le futur État commun des Slovènes, Croates et Serbes. Le 30 octobre, les chefs du Parti National Roumain de Hongrie formèrent un Conseil National des Roumains de la Hongrie et de la Transylvanie historique qui réclamait l'autodétermination du peuple roumain de Transylvanie. Edvard Benès, ministre des Affaires Étrangères tchécoslovaque avait tout à fait raison de remarquer le 6 novembre: «*La situation politique générale dans la Monarchie est la décomposition complète. Chaque nation s'est entièrement émancipée de l'autre et se désintéresse plus ou moins de l'autre.*» ⁵

La situation à Budapest se présentait de façon quelque peu différente. Le 25 octobre quelques personnalités de l'opposition politique, y compris des bourgeois radicaux et des sociaux-démocrates, avaient formé un Conseil National dirigé par le comte Károlyi, le «*Kerenski hongrois*», connu pour sa position anti-allemande et son orientation

³ Ignác Romsics, *The Dismantling of Historic Hungary*, Wayne N. J, Center for Hungarian Studies and Publications, Columbia University Press, New York, 2002, p. 23–51.

⁴ Natalia Aleksiu, Daniel Beauvois, Marie-Elizabeth Ducreux, Jerzy Kloczowski, Henryk Samsonowicz, Piotr Wandycz: *Histoire de l'Europe du Centre-Est*, PUF, Paris, 2004, p. 519.

⁵ *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpathes 1918–1932*. Vol. I. Ed. par Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, p. 56.

favorable à l'Entente. Après la démission du roi Charles c'était ce conseil qui proclama la République indépendante de Hongrie le 16 novembre, république qui visait, en général, à démocratiser le pays. Quant à la question des nationalités, le conseil et le nouveau gouvernement dirigé jusqu'au janvier aussi par Károlyi, offrirent l'autonomie politique et territoriale pour les nationalités. En même temps, ils voulaient préserver l'intégrité de la Hongrie historique. Les dirigeants hongrois, y compris Károlyi, considéraient la sécession de la Croatie comme un fait accompli et naturel, mais, à part cela, ils espéraient maintenir la Grande Hongrie. Cette attitude se refléta nettement dans une note du Károlyi envoyée à Robert Lansing, ministre des Affaires Étrangères des États Unis, le 12 novembre. *«Nous affirmons et déclarons en face du monde civilisé», dit le texte, »qu'il est injuste de vouloir déchirer en lambeaux cette vieille Hongrie millénaire. [...] Vous ignorez sûrement que le territoire de Hongrie constitue l'unité géographique et économique la plus parfaite, unité dont chaque partie dépend absolument l'une de l'autre, économiquement parlant, de sorte qu'on ne peut en arracher une violemment sans causer à la fois une catastrophe économique pour la partie arrachée et pour la partie restante. [...] vous ignorez sûrement que sur ce territoire [revendiqué par les Roumains – R. I.] vivent un million et demi de Magyars qui seraient privés du droit de disposer d'eux-mêmes, [s'ils étaient] contrairement aux grands principes du Président Wilson, unis, de force et contre leur volonté, à la Roumanie. Vous n'êtes certainement pas informé de ce fait que la grande majorité des Roumains et des Slovaques, qui durant bien des siècles, ont vécu dans un accord paisible et fraternel avec la population magyare sur le sol hongrois et ont pu, sans aucune entrave, garder leur propre langue, leur propre religion et leurs propres coutumes, ne désirent pas, même aujourd'hui, être séparés de ce pays de Hongrie auquel ils ont attachés par leurs intérêts économiques les plus vitaux [...] et qu'ils ne désirent appartenir à aucune autre nation. [...] Vous ignorez sûrement qu'un tiers du territoire historique de la Bohême est peuplé d'allemands et que les Bohémiens refusent, et avec raison, de donner leur territoires aux Allemands, parce qu'il a appartenu pendant mille ans à leur nation historique. [...] Monsieur, il ne peut y avoir qu'une seule justice. Si les Bohémiens sont justifiés à vouloir conserver leur droits historiques et à ne pas permettre qu'une partie de leur territoire, habité par des Allemands, soit arrachée du pays, nous sommes justifiés à vouloir garder la partie de notre territoire qui est habité par les Slovaques.. [...].»⁶*

Afin de trouver une solution réciproquement acceptable, le gouvernement hongrois entama des négociations avec les dirigeants nationaux et avec le commandant en chef des forces alliées dans les Balkans, le général Franchet d'Esperey.

À la suite du traité de Bucarest signé en 1916, le Conseil National des Roumains de Hongrie et de Transylvanie revendiqua que les 26 comitats de la Transylvanie historique, du Partium, du Máramaros et du Banat fussent mis sous la souveraineté du gouvernement national roumain (Consiliul Dirigent) en formation à Nagyszeben/Sibiu. Dans ces territoires étendus la proportion des Roumains s'élevait à 54% et les Hongrois représentaient seulement 33% de la population totale. La majorité des

⁶ *Ibid.*, p. 66–68.

Hongrois vivaient dans les villes, dans les comitats limitrophes et dans l'angle sud-est de la région où ils formaient une masse compacte. C'étaient la région des Szeklers. À l'encontre des revendications roumaines, Oszkár Jászi, ministre hongrois pour les Affaires des nationalités, proposa la cantonisation de la région, c'est-à-dire la création de districts, si possible homogènes du point de vue ethnographique et linguistique. Il envisageait une solution de compromis fondée sur l'unité des trois nationalités : hongroise, roumaine et saxonne. Par conséquent, il ne proposait de reconnaître le pouvoir administratif du Conseil National Roumain que dans les cantons à majorité roumaine. C'était la conception de la «*Suisse de l'Est*», si chère à Oszkár Jászi. Mais sa proposition fut résolument refusée par les Roumains. Les négociations des 12 et 13 novembre à Arad s'achevèrent donc sur un échec.⁷

Par contre les négociations avec général Franchet d'Esperey se terminèrent le 13 novembre par la signature d'une convention militaire. Selon cet accord l'armée hongroise fut obligée d'évacuer les parties de la Transylvanie et du Banat au sud de la ligne de la rivière Maros, tout autant que les territoires se situant au sud de la ligne Szeged-Baja-Pécs-Varasd, c'est-à-dire la Bácska (en français Voïvodine) et le Drávaköz.⁸ Après la signature de l'accord, les forces françaises, serbes et roumaines occupèrent sans tarder les territoires se trouvant à l'est et sud de la ligne de démarcation. Au même moment, les premières légions tchèques apparaissaient dans la partie occidentale de la Haute-Hongrie, habitée par les Slovaques.

Dans l'ensemble, ces opérations diminuaient considérablement les chances d'un accord politique avec les nationalités, tel que l'avaient envisagé Oszkár Jászi et le gouvernement Károlyi. En principe, selon les mots de l'accord de Belgrade, l'administration civile devrait rester entre les mains du gouvernement hongrois. En pratique, les troupes d'occupation ne se limitèrent pas du tout à y maintenir l'ordre. Au contraire, elles cautionnèrent les mouvements séparatistes, et parfois présidèrent au remplacement des anciens organes administratifs par de nouveaux conseils issus de la population non-Magyare. C'est ainsi que les représentants des conseils locaux de Voïvodine se rassemblèrent le 25 novembre à Újvidék/Novi Sad et proclamèrent la séparation des comitats occupés au sud de la Hongrie et leur adhésion à la Serbie. La composition de la population de cette région était assez complexe. Les slaves n'y représentaient que la moitié des habitants. La seconde moitié étant répartie entre les Hongrois et les Allemands.⁹

Quant à la Transylvanie, les dirigeants roumains, avec l'encouragement d'Ion Brătianu, chef du gouvernement roumain, organisèrent une grande manifestation nationale à Gyulafehérvár/Alba Julia le 1er décembre. Cette réunion de plus de 1 200 délégués des communes et associations professionnelles des districts roumains qui eut lieu en présence

⁷ Ignác Romsics, *The Dismantling* op. cit., p. 54–59.

⁸ *Documents diplomatiques français*, op. cit., p. 68–69.

⁹ Leslie Charles Tihany, *The Baranya Dispute 1918–1921*, East European Monographs, Boulder, CO, 1988, p. 19–21.

d'une foule de 100 000 personnes, déclara l'intention des Roumains de Transylvanie de s'unir avec l'État roumain. De son côté, le gouvernement du royaume de Roumanie poursuivait, bien sûr, le même but. Le lendemain de l'assemblée de Gyulafehérvár, l'armée roumaine franchit la ligne de démarcation désignée à Belgrade et procéda à l'annexion des territoires mentionnés dans l'accord de Bucarest. Quelques jours, dans la nuit du 8 au 9 décembre, le parlement de la Roumanie vota sans conditions l'union de la Transylvanie à la Roumanie. Bucarest joua la politique du fait accompli et pour cette raison l'armée roumaine continua à avancer. À Noël, les troupes roumaines entraient dans Kolozsvár/Cluj, la capitale de la Transylvanie. La population hongroise de Cluj et celle des autres villes de Transylvanie manifestèrent contre le fait accompli *manu militari*, mais sans résultat.¹⁰

La convention de Belgrade n'avait établi une ligne de démarcation qu'au sud du pays. Par conséquent, le gouvernement hongrois considéra comme illégale la pénétration des troupes tchèques dans la vallée de Vág/Vah, aux environs de Trencsén/Trencin et de Nagyszombat/Trnava. De fait, il envoya quelques compagnies de soldats dans cette région afin de repousser les légions tchèques. Alors, ce fut le gouvernement de Prague qui protesta, en faisant référence à la déclaration du Conseil National Slovaque de Túróczszentmárton/Martin, le 30 octobre 1918, qui avait revendiqué la création d'un état tchéco-slovaque. À la fin de novembre, le gouvernement de Prague envoya à Budapest Milan Hodža, un des chefs du mouvement national slovaque et ancien député au Parlement de Hongrie. Bien que la tâche officielle de Hodža se limitât à demander le retrait des troupes hongroises, il discuta aussi du projet de réconciliation élaboré par Oszkár Jászi. Ce dernier envisageait l'autonomie territoriale et politique de la population slovaque au sein de la Hongrie. L'autonomie slovaque, nommée Slovenska Krajina, devait avoir sa propre Diète et son administration particulière. Prélevée sur les régions de Haute-Hongrie habitées majoritairement de Slovaques, elle se composerait de 5 comitats exclusivement slovaques et de plusieurs districts inclus dans des comitats mixtes. Bien que Hodža eût clairement annoncé qu'il n'imaginait pas l'avenir des Slovaques hors de l'état tchéco-slovaque, il allait plus tard être désavoué par le gouvernement de Prague.¹¹

En effet, tandis que Hodža négociait à Budapest, Edvard Beneš, ministre des affaires étrangères obtenait l'appui clairement affiché de la France dans le cadre du conflit opposant Prague à Budapest. C'est ainsi que Georges Clemenceau notifiait au général Franchet d'Espéray, le 1er décembre, que «*l'état tchéco-slovaque [avait] le droit d'occuper les territoires habités par les Slovaques*» et que, par conséquent, le gouvernement hongrois devait être forcé à faire reculer ses troupes.¹² La note du général Franchet d'Espéray arriva à Budapest le 3 décembre. Mais par où allait passer la ligne de démarcation entre

¹⁰ Traian Sandu, *Histoire de la Roumanie*, Perrin, Paris, 2008, p. 189–190. et Mária Ormos: *From Padua to the Trianon 1918–1920*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, p. 114–136.

¹¹ Marián Hronský, *The struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon*, Bratislava, VEDA, 2001, p. 99–100.

¹² *Documents diplomatiques français, op. cit.*, p. 120–121.

la Tchécoslovaquie et la Hongrie ? Ni Clemenceau, ni Franchet d'Esperay ne donnaient un avis sur la question. En l'absence d'instruction, c'est Milan Hodža, qui, se trouvant encore à Budapest, accepta finalement une ligne proposée par le gouvernement hongrois. Celle-ci suivait, plus au moins correctement, la frontière ethnographique. Elle se situait, par conséquent, largement au nord de la frontière que la conférence de paix allait fixer plus tard. Lorsqu'il prit connaissance de cet accord, le gouvernement de Prague exprima son mécontentement et demanda de nouveau l'assistance de Paris. La diplomatie tchécoslovaque, dirigée par Beneš, se montra efficace. En effet, le Conseil de guerre, à Versailles, fixa une nouvelle ligne de démarcation, cette fois-ci beaucoup plus favorable pour les Slovaques, dont la description est la suivante: «à partir de la frontière occidentale de l'ancienne Hongrie, le long du Danube jusqu'à l'embouchure de la rivière Ipoly, puis, tout au long de cette rivière jusqu'à Rimaszombat ; de Rimaszombat, en ligne droite jusqu'à l'embouchure de la rivière Ung, et, enfin, tout au long de cette rivière jusqu'aux Carpates». ¹³ Au fond, cela correspondait aux frontières fixées plus tard par la conférence de paix. La population de ce territoire s'élevait à 3,5 millions d'habitants, dont 30% était Magyars selon les statistiques hongroises. La décision du conseil de guerre à Versailles fut communiquée à Budapest le 22 décembre. «*La convention du 13 novembre*», constata le lieutenant-colonel Vix, chef de la mission militaire alliée de Budapest, «*n' est plus en somme qu'un chiffon de papier. L'attitude prise par nos petits alliés (Tchécho-Slovaques, Roumains et Serbes) et par nous-mêmes, l'absence d'une autorité capable de redresser les abus, semblent bien montrer que dès maintenant il n'est plus qu'un seul droit: le droit du plus fort*». ¹⁴

Seules deux nationalités restaient plus au moins loyales envers la Hongrie. Les Allemands, qui représentaient 10% de la population globale, mais dont le lieu de résidence était dispersé à travers le pays. Et les Ruthènes, qui représentaient seulement 2, 5% de la population, mais qui formaient un bloc concentré dans les régions des Carpates du nord-est. À la fin de 1918 et au début de 1919, une large autonomie fut octroyée à ces deux nationalités, prévoyant la décentralisation de larges pouvoirs législatifs et exécutifs, ainsi que l'obtention d'un ministère au gouvernement central. Mais ces résultats étaient insignifiants par rapport à la perte effective de la Transylvanie, de la Haute-Hongrie et du Sud, qui fut un choc immense pour l'opinion publique hongroise.

En réalisant l'échec de la politique du gouvernement Károlyi vis-à-vis des nationalités l'élite politique hongroise commença enfin à comprendre la force du nationalisme et les conséquences de la défaite militaire. Les articles de journaux et les discours officiels revendiquèrent l'intégrité territoriale de la Hongrie comme auparavant. Mais en coulisse un changement important se produisit: les contours d'idées plus modérées et plus réalistes se dessinèrent. Le premier politicien hongrois qui tenta d'abandonner l'idée de l'intégrité territoriale et de s'accomoder au principe ethnographique, fut Zsigmond Kunfi, un social-démocrate connu et membre du

¹³ *Ibid.*, 155.

¹⁴ *Ibid.*, 160.

cabinet de Károlyi. Opposé à la politique antérieure, il déclara au cours de la séance du cabinet du 18 décembre que *«le gouvernement devrait se limiter à faire la politique exclusivement dans le pays qui va se constituer à l'intérieur des lignes ethnographiques. Nous devons accepter ce principe parce que c'est la conséquence de la défaite de guerre»*.¹⁵ Quelques semaines plus tard, au début du février 1919, revenant de Berne où il avait participé au colloque des partis sociaux-démocrates européens, il formula ses idées encore plus catégoriquement. *«La conséquence naturelle et très logique de la guerre», peut-t-on lire dans son mémo, «est la formation de l'État national des Tchèques et des Slovaques, celui des Roumains et celui des Sud-Slaves. La Hongrie peut compter sur la bienveillance et l'appui de grandes puissances si elle se constitue comme une Hongrie hongroise (magyare) basée sur les faits ethnographiques et non pas sur l'annexion militaire et les lignes de démarcation.»*¹⁶

Quelques autres représentants de l'élite politique hongroise arrivèrent à des constats semblables. Selon les informations confidentielles du colonel Vix, rapportées en mi-janvier 1919 à ses supérieurs, Márton Lovászy, ancien ami politique de Károlyi et ministre de son cabinet jusqu'en janvier, *«avait admis que les revendications relatives à l'intangibilité de la Hongrie doivent être abandonnée»*. Lovászy, écrit le colonel Vix *«est à la recherche d'un rapprochement politique avec la Serbie»,* parce qu' il *«a sentiment que les Serbes qui ont ou auront de grosses difficultés avec les Italiens et les Bulgares seront assez disposés d'entrer en rapport avec la Hongrie. Quant à son attitude avec les Tchèques [...] il se dit tout à fait opposé à l'abandon de Presbourg, mais, comprenant que les Tchèques veulent avoir un accès au Danube, il envisage de leur ménager cet accès à l'ouest de Presbourg et d'accepter comme frontière avec l'État Tchéco-Slovaque une ligne se dirigeant vers le N. O. par les petites Carpathes vers les Monts Tatra»*. Barna Búza, ministre de l'Agriculture du cabinet *«délimiterait une ligne analogue à celle indiquée ci-dessus.»* Quant à la frontière avec la Roumanie *«Il serait d'accord sur l'abandon du Comitat de Hunyad, de celui d'Also Fehér, de la moitié de celui de Krassó-Szörény (qui comprend une partie de Banat), d'une partie de celui d'Arad, d'une partie de celui de Bihar, d'une partie de celui de Kolozs, de la moitié de celui de Torda. Quant aux territoires habités par les Saxons, c'est-à-dire plus à l'Est les Comitats de Fogaras, de Brassó, de Nagy-Küküllő, de Kis-küküllő, Buza admettrait que leur populations décident s'il leur convient de se joindre à la Roumanie, étant entendu que la Hongrie conserverait les territoires de Szekelij avec un couloir de communication englobant la ville de Kolozsvár. Quant aux revendications des Serbes, il est admis par Buza comme par la plupart des hommes politiques, qu'il sera possible d'arriver à une solution acceptable. Beaucoup de gens affectent depuis quelque temps de déclarer que les Serbes sont des adversaires loyaux, corrects, etc. – par opposition aux Tchèques et aux Roumains sur qui concentrent toute l'animosité et même la haine des Hongrois.»*¹⁷

¹⁵ Országos Levéltár, Budapest. K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1918. december 18.

¹⁶ *Levéltári Közlemények*, 1969/2. p. 353–363.

¹⁷ Archives de la Guerre, Paris. 17N514. Dossier 5. Vix à l'Armée Française d'Orient, 13 janvier, 1919. – Publié par *Documents diplomatiques français*, op. cit., p. 205–206.

Parmi les idées nouvelles l'instauration d'une Transylvanie indépendante se posa. Le Général de Lobit, commandant l'Armée Française d'Orient informa le Général Franchet d'Esperey le 28 janvier 1919 que «*l'indépendance de la Transylvanie après séparation avec la Hongrie aurait été reconnue par Károlyi*». ¹⁸ D'après les informations du Général Franchet d'Esperey l'idée d'une Transylvanie indépendante se présentait acceptable même pour quelques Roumains de Transylvanie par suite du comportement de l'armée roumaine occupante. ¹⁹ Paul Teleki, un envoyé de Károlyi et futur premier ministre de Hongrie qui arriva à Berne au début du mars 1919 présenta aux agents des Alliés le projet suivant: (1) la Hongrie concéderait à Prague la partie nord-ouest de la Haute Hongrie (c.à.d. celle de la Slovaquie) parce que cette région s'oriente plutôt vers la Bohême que vers la plaine hongroise. Par contre, la partie orientale de la Slovaquie ferait partie de la Hongrie. (2) la Transylvanie se transformerait à un État indépendant et formerait avec l'État hongrois une fédération. «*En Transylvanie*», ajouta-t-il, «*on pourrait d'ailleurs restaurer les anciennes Nations magyare, roumaine et saxonne qui s'administreraient elles-mêmes sans constituer cependant des territoires séparés*». (3) En Banat on devrait former des districts serbes, roumains et magyars de telle manière que ces derniers appartiennent à la Hongrie. ²⁰

À la différence de ceux qui tentaient de chercher une solution de compromis, Dénes Berinkey qui remplaça Károlyi à la tête du cabinet au début de janvier, maintint, même en février 1919, l'idée de l'intégrité. «*Le Gouvernement de la République Hongroise*», déclara-t-il au colonel Vix le 18 février, «*n'a jamais reconnu la séparation de la Hongrie des 26 comitats hongrois réclamés par les Roumains. [...] Le gouvernement hongrois désire assurer à toutes les nations habitant ce pays le droit à disposer d'eux-mêmes, c'est-à-dire l'autonomie nationale dans les limites du maintien de l'intégrité territoriale de la Hongrie et de l'unité de l'État hongrois*». ²¹

Pendant que l'élite hongroise s'occupait de la reconsidération de ses fixations millénaires, la conférence de paix réunie à Paris décidait le 26 février de constituer une zone neutre à l'est du pays afin de séparer les troupes hongroises et roumaines. Cette zone comprenait Debrecen, Békéscsaba, Hódmezővásárhely et Szeged, c'est-à-dire des villes entièrement hongroises. La note de la conférence fut transmise à Budapest le 20 mars. Károlyi hésitait entre deux possibilités. L'une était un gouvernement de concentration et de résistance nationales, l'autre était la nomination d'un gouvernement social-démocrate s'appuyant sur les bolcheviques russes. Tandis que Károlyi hésitait, les sociaux-démocrates agissaient. Ils s'entendirent avec les communistes pour prendre

¹⁸ Archives de la Guerre, Paris. 20N525. Dossier 5. De Lobit au Général Franchet d'Esperey, le 28 janvier 1919.

¹⁹ Jean Bernachot, *Commandement en chef des Armées alliées en Orient*. Tome I. Paris, 1972, Imprimerie Nationale, p.157-158.

²⁰ Archives Diplomatiques, Paris. Europe Z, Hongrie. Vol. 27. Interview avec Paul Teleki.

²¹ Archive de la Guerre, Paris. 17N515. Dossier 1. Note du Mr Berinkey au colonel Vix, le 18 février 1919.

le pouvoir. Ce qui fut fait dès le lendemain, le 21 mars 1919. C'est ainsi que l'expérience démocratique du régime Károlyi prit fin.²²

La victoire de la dictature du prolétariat en Hongrie surprit et effraya les pays limitrophes, ainsi que la conférence de paix. On craignait que la révolution ne s'arrêtât pas en Hongrie, et que, comme les bolcheviques le souhaitaient, elle gagne son chemin vers l'Occident. Après quelques jours d'hésitation, ils finirent par autoriser l'attaque de l'armée roumaine. Celle-ci commença le 16 avril. Du fait de la faiblesse de l'armée hongroise, les troupes roumaines occupèrent, en à peine 15 jours, toute la partie de la Hongrie au-delà de la Tisza. Avant le commencement de la lutte quelques commandants de l'armée hongroise, plus exactement les dirigeants de la division des Székely, firent aux commandants français et roumains une proposition inattendue. D'après le rapport du chef du Service de Renseignements Militaires de l'Armée Française de Hongrie les Székely auraient été disposés à combattre les bolcheviques hongrois en coopération avec les troupes roumaines et celles de l'Entente. En échange de la coopération ils demandèrent l'établissement d'une République Székely. «Les Székely», comme le rapporta le lieutenant Gertoux rapporta, «renoncent à toutes exigences exagérées. Ils n'exigent pas toute la Transylvanie. Par contre, en s'appuyant sur les principes de Wilson, ils demandent l'assistance de l'Entente afin de fonder une République indépendante des régions de la Transylvanie, dont la population Hongroise dépasse la proportion de 60%. Par conséquent, ils désirent unir sous l'hégémonie hongroise les départements suivants: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda, Kisküküllő, Nagy-Küküllő, Kolozs, Torda-Aranyos tout entier et certaines parties des départements suivants: Brassó, Alsó-Fehér, Szolnok-Doboka, Fogaras, Bihar et Szilágy. Ils renoncent par contre à tous les autres territoires de l'ancienne Hongrie, qui sont habités par des Roumains et des Saxons.» Ainsi, je continue à citer le document, «La grave question de la Transylvanie serait résolue et la paix pourrait se rétablir dans un pays où, sans un accord mutuel des diverses Nations, la paix ne serait qu'illusoire. Il est tout naturel que la future République Székely ne pourra exister qu'en entretenant des relations économiques très étroites avec la Roumanie.»²³

La défaite militaire de Hongrie brisa très vite les espérances vaines de la division des Székely. En espérant la bienveillance de ses partenaires roumains, le colonel Károly Kratochwill, commandant en chef de la division et quelques unités de ses troupes ont capitulé. Malgré cela ils ont été arrêtés et internés sans aucune négociation. Quant à la position de la France, M. Pichon, chef du Quai d'Orsay informa son ministre de Belgrade déjà le 10 avril en ces termes: «Il ne peut être question d'accepter l'offre des Szeklers subordonnée à la condition que la région sud-est de la Transylvanie où ils habitent ne sera pas occupée par les Roumains. Il peut y avoir des doutes sur les limites occidentales de la Transylvanie qui ne seront fixées que par le Traité de Paix, mais il est évident que, sous peine de

²² Mária Ormos, *From Padua to the Trianon...* op. cit., p. 161–185.

²³ Archives de la Guerre, Paris. 20N513, Dossier Szeged. Lieutenant Gertoux au Général Charpy, le 25 avril, 1919.

renier tous les principes pour lesquels ils ont combattu, les Alliés ne peuvent envisager que la partie de ce pays la plus rapprochée de la Roumanie forme un îlot hongrois.»²⁴

Profitant de la défaite des forces hongroises, le 26 avril les formation tchèques franchirent la ligne de démarcation, et occupèrent en quelques jours Munkács, Sátoraljaújhely et la majeure partie de la zone industrielle de Miskolc. Au même moment, la force armée française et serbe occupa Makó et Hódmezővásárhely au sud du pays.. Pour éviter la chute totale, les dirigeants communistes appellèrent sous les armes les ouvriers de Budapest et de pauvres paysans de province. Ainsi, l'effectif de l'Armée Rouge doubla en quelques semaines. Le régime bolchévique était devenu, assez paradoxalement, le symbole de la résistance nationale. L'Armée Rouge réorganisée commença sa contre-attaque le 20 mai sur le front du nord. L'objectif stratégique de la campagne fut la séparation de l'armée roumaine et tchèque, et la prise de contact avec l'Armée Rouge soviétique, qui n'était plus qu'à 200 km des Carpates. Grâce à l'enthousiasme des soldats hongrois et au commandement professionnel, la campagne du nord fut un succès inattendu. En trois semaines les troupes hongroises avancèrent jusqu'à la ligne Besztercebánya/Banska Bystrice-Rozsnyó/Roznava-Bártfa/Bardejov au nord. Le 16 juin, à Eperjes/Presov, on proclama, avec le soutien des Communistes hongrois, la République des Conseils Slovaque.

En réaction aux succès militaires hongrois, la conférence de paix fit connaître à la Hongrie ses nouvelles frontières définitives avec la Roumanie et la Tchécoslovaquie. En même temps, elle lui ordona de rendre les territoires occupés au nord, contre lesquels elle promit de rendre la région au delà de la Tisza. Après un long débat les dirigeants bolschéviques acceptèrent ce diktat. Le 30 juin, l'Armée Rouge hongroise commença l'évacuation de la Haute-Hongrie. Malgré les promesses de la conférence de paix, l'armée roumaine ne quitta pas le pays au-delà de la Tisza. C'est pourquoi l'Armée hongroise commença une nouvelle attaque contre les Roumains. Mais l'offensive, commencée le 20 juillet, s'effondra en quelques jours. Le 30 juillet, les troupes roumaines traversèrent la Tisza dans la région de Szolnok. Ainsi le chemin vers la capitale était libre devant eux. Conscient du caractère désespéré de la situation, le 1er août le gouvernement bolchévique démissionna, cédant sa place aux sociaux démocrates modérés. Le gouvernement social-démocrate resta au pouvoir 5 jours. Ensuite, ce fut au tour des forces de la droite de prendre le pouvoir.²⁵

La rapidité des tournants politiques hongrois, s'explique dans une large mesure par l'état de décomposition dans lequel se trouvait le pays. Pour les nationalités de la Hongrie historique, la fin de la guerre signifia la réalisation d'un rêve: la naissance ou la renaissance nationale. Pour les Magyars, elle signifie la fin d'un rêve, celui de la préservation du pays historique et même celui d'un compromis réciproquement acceptable. Deux expériences différentes, deux mémoires opposées.

²⁴ *Documents diplomatiques français, op. cit., p. 600.*

²⁵ *Ignác Romsics, op. cit., p. 103–109.*

FRANCIA–NÉMET KATONAI RIVALIZÁLÁS DÉL-AMERIKÁBAN AZ 1920-AS ÉVEKBEN¹

4

1. A *Berlin* kiképző cirkáló második latin-amerikai útja 1925–1926-ban? Kieltől a perui Callao-ig: Azori-szigetek, Haiti, Panama-csatorna

A *Berlin* kiképző cirkáló négyszáz fős legénysége lázas előkészületeket tett, hogy a 1924–1925-ös első latin-amerikai, pontosabban közép-amerikai útja, majd az azt követő intenzív balti-tengeri lögyakorlatok után Kielbe visszatért hajót műszakilag felkészítse az újabb hét hónapos dél-amerikai körút viszontagságaira. A Hans Junkermann kapitány irányítása alatt álló cirkáló legénységéből nyolcvan fő tengerészkadét volt, akik a német haditengerészet leendő vezető tengerészeti elitjének szántak. Még az elindulás előtt látogatást tett a hajón Berlin főpolgármestere. A hajó névadó városa nevében nemcsak jó utat, hanem egyben hasznos politikai és propagandatevékenységet is kívánt, tudva, hogy számos kikötő mellett, a szubkontinentális dimenziójú programban hat dél-amerikai ország fővárosának a meglátogatása is szerepelt. Az útiterv így – mondhatni – szinte egy diplomáciai offenzívával ért fel. Keilhack sorhajóhadnagy, aki már a *Berlin* első karibi útján is részt vett, úti beszámolójában leszögezte, hogy a fővárosok meglátogatása kapcsán a hadihajó látogatások – különösen a díszegységek parádéi – „a leghatásosabb politikai célt (érhetik el – F. F.): az adott országban élő némettség helyzetének a javítását, a háború alatti és utáni hazug legendák lerombolását, a német nép újjáépítési akaratának és a fokozatosan megjelenő tengeren

¹ Fischer Ferenc: A német katonai modell térhódítása (1885–1918) és megmaradása (1919–1933) Latin–Amerikában. In: *Pécsi történeti katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. 25. Ünnepi kötet. 85–60. *A pécsi felsőfokú történészképzés hármass jubileuma: 1923–1948–1983*. Szerk.: Csabai Zoltán–Dévényi Anna–Fischer Ferenc–Hahner Péter–Kiss Gergely–Vonyó József. Publikon Kiadó, Pécs, 2008. 449–468.; Ferenc Fischer: Actividad militar de Alemania de Weimar en el espacio aéreo, marítimo y terrestre en los países iberoamericanos, 1919–1933. In: *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 4. Eds.: Ferenc Fischer–Gábor Kozma–Domingo Lilón. Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2006. 261–340.

² Fischer Ferenc: A német geopolitika haditengerészeti változata: a norvégiai fjordoktól a dél-chilei csatornáig terjedő nyílt óceáni offenzív cirkálójáború elmélete és gyakorlata, 1919–1939. In: *V. Magyar politikai földrajzi konferencia. A nagy terek politikai földrajza. IV. Szekció – Tengerek földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet. Szerk.: Reményi Péter–Szebényi Anita. Pécs, 2008. 169–180. o.; Fischer Ferenc: A nemzetiszocialista Németország haditengerészeti kiképzőprogramjai az Ibero-Amerikai országok felségvizein és a Kreuzerkrieg doktrína (1933–1939). In: *Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. Szerk.: Berta Tibor–Csikós Zsuzsa–Fischer Ferenc–Szilágyi Ágnes–Szilágyi István. Budapest, Palatinus Kiadó, 2008. 122–136.

túli érdekeinek bemutatását az egész világ előtt, s mindezt a hajó és legénysége példamutató fellépésével.”³

A Kielből a Kaiser Wilhelm-csatornán és a Doveri-szoroson át vezető hajóútvonal első állomása a Portugáliához tartozó Azori-szigetek (Ponta Delgada) voltak. A brit vizekhez tartozó Bermuda-szigetek, illetve az észak-amerikai kontroll alatti vizekhez tartozó Haiti (Port au Prince) meglátogatása szerepelt még a karib-térségbeli kikötői tervekben. A német hadihajó legénysége a portugál, a brit és az észak-amerikai haditengerészet részéről szívélyes-tartózkodó, de semmiképpen sem ellenséges fogadtatásban részesült. Haiti lakossága azonban – a német források tanúsága szerint – kifejezett lelkesedéssel fogadta őket és egyidejűleg a helyi sajtóban USA ellenes hangvételű írások jelentek meg. Haiti 1915-től észak-amerikai katonai megszállás alatt állt. Friss volt még a Fehér Ház által a Karib-térségben alkalmazott „*furkósbót politika*” emléke.⁴ Minden bizonnyal nem volt véletlen, hogy pár nappal a *Berlin* megérkezése után harminc észak-amerikai hadihajó futott be Port au Prince-be. Az *US Navy* hajógyűrűje félreérthetetlenül jelezte a karibi ország lakosságának, de a *Berlin*-nek is az erőfölényt és a hatalmi realitást, vagyis, hogy a német cirkáló észak-amerikai „*mare nostrum*”-ban horgonyoz. Zittelmann havannai német követ nem kis aggodással hívta fel az *Auswärtiges Amt* figyelmét arra, hogy Németország kerüljön el minden olyan lépést Latin-Amerikában, amely következményeivel az USA és Németország gazdasági és pénzügyi kooperációját az európai szintéren megzavarná.⁵ A *Berlin* 1925. október 30-án futott be a Panama-csatorna atlanti oldalán található Colon kikötőjébe, melyet első, 1924-es útja során is érintett. Útja ez után a Panama-csatornán keresztül vezetett. A *Berlin* volt az első német hadihajó, amely a két nagy óceánt 1914-től összekötő, az *US NAVY* két óceáni világhatalmi pozícióját biztosító Panama-csatornán átkelt.

2. A *Berlin* kiképző cirkáló lelkes fogadtatása Ecuadorban

Miközben folytak a *Berlin* chilei programjának konkretizálására tett előkészületek, a hajó teljesítette misszióját Ecuadorban, Guayaquil kikötőjében. Sőt, itt meglepő és jelentős programbővítésre került sor: „*hogy kihangsúlyozza ismert németbarátságát, s azt, hogy Ecuador (a Németországhoz való viszonyulásban – F. F.) hasonlatos a testvér ország*

³ Keilhack, H.: *Rund um Südamerika mit dem Kreuzer Berlin*. Verlag Offene Worte, Berlin-Charlottenburg, 1926. 8.

⁴ Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Szeged, 1993.

⁵ Rinke, Stefan: „*Der letzte freie Kontinent*”. *Deutsche Lateinamerikapolitik im Zeichen transnationaler Beziehungen 1918–1933*. Band I–II. *Historiamericana*. Herausgegeben von Hans-Joachim König und Stefan Rinke. Verlag Hans-Dieter Heinz, Akademischer Verlag, Stuttgart, 1996. Band I. köt. 185.; Fischer Ferenc: Az Amerikai Egyesült Államok katonai jelenléte és stratégiája a Karib-térségben a XX. század elején. In: *Tanulmányok Kuba történetéből*. Szerk.: Anderle Ádám. Szeged, 1985. 17–35.

Kolumbiához és Venezuelához”⁶, az ecuadori kormány hivatalos vendégként meghívta Junkermann kapitányt és még negyven főt a *Berlin* legénységéből, hogy a kormány külön vonatán látogassanak el a fővárosba, Quitóba. A német tengerésztiszteket Ecuadorban leginkább a hadsereg tisztikarának erős és nyíltan hangoztatott németbarátsága lepte meg. Ebben döntő szerepet játszott a germanofil chilei katonai missziók negyedszázados tevékenysége, illetve az, hogy az ecuadori tiszteket az I. világháború előtt és után igen jelentős számban Santiagóban képezték tovább.⁷ A *Berlin* búcsúztatásakor a német tengerészeti delegáció ismételten megköszönte az ecuadori kormánynak, hogy a világháború alatt a szövetséges és társult antant hatalmak nyomása ellenére az ország megőrizte semlegességét, melynek fenntartásában – hasonlóan a többi semleges dél-amerikai országhoz, így Chile, Argentína, Kolumbia, Venezuela – a germanofil tisztikar kulcsszerepet játszott. Még a jól tájékozott német tengerésztiszteket is meglepte az egyik ecuadori magas rangú tiszt búcsúszavai: „Mindannyian a legnagyobb csodálattal tekintünk Németországra, mely valaha a Föld első országa volt és ismét a Föld első országa lesz.”⁸

3. Váratlan német katonapolitikai siker a frankofil Peruban

A semleges és hagyományosan németbarát Ecuador után tesztértékű volt a perui látogatás. Ennek tudatában voltak a döntéshozók Berlinben és a *Berlin* fedélzetén is. Peru ugyanis a Chilével való területi vitája, „Dél-Amerika Elzász-Lotaringiája” miatt már az 1880-as évektől fő patrónusát, fegyverszállítóját Párizsban, míg Chile Berlinben találta meg.⁹ Az I. világháború előtt egymást váltogatták a francia katonai missziók Limában,

⁶ Keilhack: *Rund um Südamerika* i.m., 72.; „Aber Ecuador und Kolombia – und ebenso Venezuela – lassen ihre Heere von deutschen oder chilenischen Offizieren nach deutschem Muster uniformen. Grund genug für die Entente, diese Staaten der Deutschfreundlichkeit der Bewunderung des und Kolumbien und – ebenso Venezuela – lassen ihre Heere von deutschen oder chilenischen Offizieren nach deutschem Militarismus zu bezeichnen.” Hartwig, Alfredo: Die politische Stellungnahme der südamerikanischen Staaten im Weltkriege. In: *Deutsche Rundschau*, Nr. 173. 1917. július 12. 344.

⁷ Fischer Ferenc: Chilei katonai missziók Latin-Amerikában – a porosz hadseregmodell közvetett térhódítása a szubkontinensen (1899–1914). In: Fischer Ferenc: „Dél-Amerika poroszlai”. *Chile és Németország katonai–haditengerészeti kapcsolatai, 1885–1931*. Hispania Kiadó, Szeged, 1999, 289.; Fischer Ferenc: La expansión indirecta de la ciencia militar alemana en América del Sur: la cooperación militar entre Alemania y Chile y las germanófilas misiones militares chilenas en los países latinoamericanos (1885–1914). In: Fischer Ferenc: *El modelo militar prusiano y las Fuerzas Armadas de Chile 1885–1945*. University Press, Pécs, 1999. 121–143.; Arancibia Clavel, Roberto: *La influencia del Ejército chileno en América Latina, 1900–1950*. Santiago de Chile, 2002.; Epstein, Fritz T.: *European military influence in Latin America*. Manuscript. Washington, Library of Congress, 1941.

⁸ „Wir alle sind von höchster Bewunderung erfüllt von Deutschland, das das erste Land der Erde war und das erste Land der Erde auch wieder werden wird.” Keilhack: *Rund um Südamerika* i.m., 81.

⁹ Chile és Peru több évtizedes területi vitája az I. világháború után új lendületet kapott. Peru azon dél-amerikai országok közé tartozott, melyek hadat üzentek Németországnak. Az 1925-től az észak-amerikai John Pershing tábornok vezetésével folyó egyeztető tárgyalásokon Lima –

s a perui katonatiszteket francia katonai iskolákba (Fontainebleau, St. Syr) vezényeltek továbbképzésre.¹⁰

Az 1920-as évek elejétől a perui haditengerészet észak-amerikai haditengerészeti, a hadsereg pedig francia katonai missziót szerződtetett.¹¹ Az I. világháború utáni években Peru továbbra is a „francia katonai befolyás fellegvára” maradt.¹² Franciaország Brazília mellett Perura támaszkodva kívánta betölteni azt a dél-amerikai katonapolitikai és fegyverszállítói űrt, amelyet a versailles-i szerződés katonai tiltó rendelkezései teremtettek Németország katonai és hadiipari kikapcsolása által.¹³ Az 1920-as évek elején úgy tűnt, hogy a francia katonai befolyás pozíciói megingathatatlanok „az inkák földjén.”¹⁴ A perui kormány 1924 végén azonban – Párizs minden ez irányú próbálkozása ellenére és persze nagy nemzetközi feltűnés közepette – nem hosszabbította meg a Pellegrin tábornok vezette francia katonai misszió szerződését.¹⁵ A perui francia bástya akkor kezdett inogni, amikor éppen ebben az időben a német „nem hivatalos” katonai befolyás Faupel, Kiesling és Kundt¹⁶ tábornokok missziói révén visszahódította korábbi pozícióit a vesztes háború s a tiltó rendelkezések ellenére Argentínában, Chilében¹⁷ és Bolíviában.¹⁸

Washington burkolt támogatását is maga mögött tudva – a „Dél-Amerika Elzász-Lotaringiájának” nevezett Tacna-Arica problémát a maga javára igyekezett eldönteni a németbarát semlegessége miatt külpolitikailag izolált helyzetbe került Chilével szemben. Peru und Chile »mit der Waffe im Arm«. Das Pacifik-Problem Südamerikas. In: *Berliner Tageblatt*. 1927. november. 31.

¹⁰ Die militärischen Machtmittel der Staaten von Südamerika. 5. Peru. In: *Internationale Revue*, Beiheft 126. Berlin 1911.; Schaefer, Jürgen: *Deutsche Militärhilfe an Südamerika. Militär- und Rüstungsinteressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914. Studien zur modernen Geschichte*. Band 12. Bertelsmann Universitätsverlag, Düsseldorf, 1974.

¹¹ Akten betreffend Militärangelegenheiten Peru vom Juni 1920 bis September 1932. Band 1. Nr. Po. 13. Peru. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes – Bonn (PAAA); Militärmission in Peru. General Faupel. Oberkommando des Heeres/Generalstab des Heeres. Bundesarchiv – Militärarchiv – Freiburg (BAMA) RH 2/2953.

¹² Hartwig: Die politische Stellungnahme i.m., 336.

¹³ Epstein: *European military influence* i.m.

¹⁴ Keilhack: *Rund um Südamerika* i.m., 85–95. (7. fejezet: „Im Lande der Inka”)

¹⁵ Heinrich Rohland limai német követ az Auswärtiges Amt-nak. Französische Militärmission. Lima, 1925. február 21. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), Akten betreffend Militärangelegenheiten in Peru vom Juni 1920 bis September 1932. Band 1. Nr. Po. PAAA.

¹⁶ A bolíviai német katonai misszió élén a müncheni Hitler-puccsban játszott szerepe miatt ismertté vált Ernst Röhm kapitány állt, a későbbi SA-vezér, aki 1930 novemberéig maradt La Pazban. Miután a bolíviai kormány Röhm azon feltételét, hogy a bolíviai hadsereg helyettes vezérkari főnöke lehessen – „bolíviai állampolgárként” –, nem fogadta el, Röhm engedett Hitler hívásának és visszatért Németországba. Telegramm. Gesandtschaft La Paz. PAAA 1929. 03. 14. Rinke: „Der letzte freie Kontinent” i.m., Band II. 618–639., Jürgen: *Deutsche Militärhilfe* i.m., PAAA AA III. Südamerika-Militärangelegenheiten, PAAA A.d.K.D.G.S-Heye.

¹⁷ Fernando García Molina: Germanización y Fuerzas Armadas. Sudamérica bajo el embrujo prusiano. In: *Notas Históricas y Geográficas*, 7 y 8. Universidad de Playa Ancha. Ciencias de la Educación, Valparaíso. 2000. 143–165.

¹⁸ Rinke: „Der letzte freie Kontinent” i.m., Band II. 577–657. o.; Ferenc Fischer: La expansión (1885–1918) del modelo militar alemán y su pervivencia (1919–1933) en América Latina. In: *Revista*

1925. február elején a francia Pellegrin tábornok a „*legnagyobb csendben*” tért vissza Párizsba, és a perui kormány Párizs „*erőteljes nyomása*” ellenére sem volt hajlandó új francia katonai missziót szerződtetni. Az andesi országban évtizedek után először fordult elő, hogy katonapolitikai úr keletkezett. Heinrich Rohland limai német követ mindezekről a váratlan – jelentős francia presztízs veszteséget is jelentő – fejleményekről 1925. február 21-i levelében nem kis kárörömmel számolt be az *Auswärtiges Amt*-nak. A perui kormány „*nyilvánvalóan még nem döntötte el, hogy (a francia katonai misszió távozása után – F. F.) vajon szerződtesse-e új erőt a hadsereg átszervezéséhez, és ha igen, honnan.*”¹⁹ A perui vezetés nem kívánt francia katonai missziót szerződtetni, sőt inkább Németország felé mozdult el, amikor az látványos gesztust tett. Az történt ugyanis, hogy a berlini perui követség katonai attaséja 1925. szeptember végén azzal a kéréssel fordult az *Auswärtiges Amt*-hoz, hogy a katonai közigazgatás tanulmányozására perui tisztet szeretnének átvezényelni Németországba. Miután több mint harminc éven át a perui tiszték kizárólag Franciaországba mentek továbbképzésre, Németország meglepéssel nyugtázta a köztudottan franciabarát és valamikori ellenség éles fordulatát. A *Reichswehrministerium* részlegének vezetője, Liebmann ezredes 1925. október 15-i levelében arról tájékoztatta az *Auswärtiges Amt*-ot, hogy „*a Reichswehrministerium örömmel kész arra, hogy Chueca Herbozo perui alezredesnek betekintést nyújtson a katonai közigazgatás minden területére és nem emel kifogást az ellen sem, hogy a szóba jöhető intézményeket meglátogassa.*”²⁰ Az *Auswärtiges Amt* részéről Rudolf Bobrik még aznap táviratozott Rohland követnek Limába, hogy „*részünkről nincs akadálya*” annak, hogy a perui alezredest átvezényeljék Németországba.²¹

A jég tehát megtört, a vesztes Németország és az évtizedek óta Párizs-barát Peru között megtörtént az első hivatalos, ám titkos katonai kapcsolatfelvétel. Ilyen katonapolitikai előzmények után kötött ki a *Berlin* cirkáló 1925 novemberében a perui főváros kikötőjében, Callao-ban. A perui sajtó „*hosszú, szívélyes köszöntő írásokat jelentetett meg*”²² a *Berlin* érkezése kapcsán. A cirkáló látogatásával „*egészen átfogó fordulat*” következett

---

del CESLA. No. 11. Edición con el motivo del XX Aniversario del CESLA., Eds.: Andrzej Dembicz–Beata Bereza–Adam Elbanowski–Francisco Rodríguez–Renata Siuda–Ambroziak. Centro de Estudios Latinoamericanos, Universidad de Varsovia, Warsawa, 2008. 135–160. pp.; Fischer Ferenc: Wilhelm Canaris fregattkapitány titkos együttműködése a chilei és az argentin haditengerészeti vezetéssel az 1920-as években. In: Ünnepi kötet J. Nagy László 65. születésnapjára. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 103–125.

¹⁹ „*Die Regierung ist sich offenbar noch nicht darüber schlüssig, ob und woher die neuen Kräfte für die Organisation der Armee verpflichtet soll.*” Heinrich Rohland limai német követ az *Auswärtiges Amt*-nak. Keltezése: 1925. február 21. PAAA Militärangelegenheiten in Peru.

²⁰ „*Das Reichswehrministerium ist gern bereit, den peruanischen Oberstleutnant Herbozo einen Blick in alle Zweige des Militärverwaltungswesen zu geben und hat auch gegen den Besuch der in Frage kommenden Institute keine Einwendungen.*” Reichswehrministerium, Heeresleitung, Liebmann ezredes levele az *Auswärtiges Amt*-nak. Berlin. Keltezése: 1925. október 25. BAMA RH 2/ 2953.

²¹ *Auswärtiges Amt*, Bobrik miniszteri tanácsos a Reichswehrministerium Heeresleitung-nak, Liebmann ezredesnek. Berlin. Keltezése: 1925. október 13. BAMA RH 2/2953.

²² Keilhack: *Rund um Südamerika* i.m., 92.

be a perui–német viszonyban, amit az országban élő németek is megerősítettek a cirkáló kapitányának, de ezt igazolták ott tartózkodásuk során „*saját napi tapasztalataik*” is. Peru elnöke, Augustin Leguia tábornok maga is több látványos gesztust tett. Ezeket német részről is úgy értékelték, mint „*igazi bizonyítékát annak, hogy Peru szimpátiája hazánk* (Németország – F. F.) *felé tolódott el.*”²³ Ezek sorába tartozott, hogy a perui elnök – követve az ecuadori példát – Limába invitálta Junkermann kapitányt és a legénységből kétszáz főt, akik a perui állam költségén a Lima-Oreaga vasútvonalon, 3000 méter körüli magasságban megtekinthették az Andok természeti szépségeit. Az ez idő tájt észak-amerikai tengerészeti missziót alkalmazó perui haditengerészet azzal igyekezett kifejezésre juttatni a *Reichsmarine* iránti „*újkeletű barátságát és szimpátiáját,*” hogy a perui tengerésztisztek klubjában, a Centro Naval-ban a német haditengerészeket a klub „*örökös tiszteletbeli tagjaivá*” választották. A *Berlin* legnagyobb – politikai üzenet értékű – megtiszteltetése azonban az volt, hogy Leguia elnök jelezte, hogy látogatást kíván tenni a cirkáló fedélzetén. A Callao-öbölben horgonyzó valamennyi hajót fellobogózták, az érkező perui elnököt a cirkáló háromszor huszonegy ágyúlövessel üdvözölte. A német tiszteket a perui flottaparádé „*a háború előtti kieli hétre emlékeztette, természetesen kicsiben!*”²⁴ A *Berlin* látogatása tehát elősegítette a perui–német kapcsolatok gyors javulását.

A politikai szempontból különösen érzékeny területen, a két ország katonai kapcsolataiban azonban minden német várakozást felülmúló, nem várt, gyökeres fordulat következett be. A *Berlin* látványos perui fogadtatása is részét képezte ennek a fordulatnak. Peruban már két éve nem alkalmaztak francia katonai missziót, ezért – kapva a hirtelen jött alkalmon – Wilhelm Faupel tábornok,²⁵ az Argentínában tevékenykedő „nem hivatalos” német katonai misszió vezetője, Berlin előzetes tudta és beleegyezése nélkül elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy merész húzással megszüntesse a perui vákuumhelyzetet, és átvegye a franciák örökségét. A bolíviai német követ, Gerhard Markwald 1926. november 12-i levelében tudatta berlini feletteseivel, hogy Faupel tábornok La Pazban tartózkodik. „*Mint ahogy bizalmasan közölte velem, (Argentína után – F. F) új tevékenységi területet keres magának Latin-Amerikában. Elsősorban Perut vette szemügyre, úgy gondolja, itt jó esélyei vannak.*”²⁶ Faupel tábornok²⁷ diplomáciai ügyességének,

²³ Uo. 93.

²⁴ Uo. 94.; A perui látogatás után öt évvel egy német tengerészeti szakíró ugyancsak sikeresnek ítélte meg a *Berlin* perui útját. „*Peru stand kurz vor und vor allem im Kriege stark unter französischem Einfluß. Die Aufnahme unseres Kreuzers trug aber den herzlichsten Charakter. Peruanische Presse und Marine überboten sich an Gefälligkeiten.*” Fecht, Ottomar: Südamerikafahrten deutscher Kriegsschiffe. In: *Iberica* 1930/4. 119.

²⁵ Rinke: „*Der letzte freie Kontinent*” i.m., Band II. 577–601.

²⁶ „*Wie er mir vertraulich mitteilte, sucht er einen neuen Wirkungskreis in Lateinamerika. In erster Linie hat er Peru ins Auge gefaßt, wo er meint gute Chancen zu haben.*” Markwald az Auswärtiges Amt-nak. Keltezése: 1926. november 12. PAAA Militärangelegenheiten Peru.

²⁷ Wilhelm Faupel tábornok 1930-ban tért vissza Peruból Németországba, s a berlini Ibero-Amerikanisches Institut élére került, majd a hitleri Németország első nagykövete lett Franco oldalán a spanyol polgárháborúban. Liehr, Reinhard-Maihold–Günther-Vollmer, Günter: Ein

néha gátlástalan ambíciójának, katonai tudásának és háborús tapasztalatának, de nem utolsó sorban a gyorsan elnyert perui állampolgárságának köszönhetően Leguia elnök 1927 áprilisában kinevezte a perui hadsereg első számú vezetőjévé. Rohland követ mindössze egysoros tényközlő táviratában azt jelentette 1927. április 27-én, hogy Németország – a versailles-i szerződés minden tiltó rendelkezése ellenére – hatalmas rést ütött Franciaország dél-amerikai presztízsén: „*Faupel ma kinevezték a perui hadsereg tábornokává és főfelügyelőjévé.*”²⁸ A Berlin 1925-ös látogatása végül is elősegítette a francia–perui kapcsolatok elhidegülését és egyúttal új fejezetet nyitott a német–perui katonai kapcsolatokban. Két évvel később Faupel tábornok – immáron a perui hadsereg főfelügyelőjeként – Rohland követtel együtt megszervezhette egy újabb német kiképző cirkáló cirkáló, az *Emden* 1927-es perui programját.²⁹

4. Az *Emden* kiképző cirkáló és a „perui kártya“.

A perui hadsereg Wilhelm Faupel tábornok irányítása alatt, 1927–1930

A német cirkáló az Amerikai Egyesült Államokban és Mexikóban tett kikötői programjai után Panama város és az ecuadori Guayaquil érintése után 1927. szeptember végén az előzetes terveknek megfelelően ötnapos látogatást tett a dél-perui Mollendo kikötőjében, illetve a közeli Arequipában, ahol az ottani kis német kolónia tagjaival találkozott.³⁰ 1925-ben a *Berlin* cirkáló Lima kikötőjében, Callaóban is kikötött. Mollendo után a hajó következő úti célja már Valparaiso volt. Ez azt jelentette, hogy a főváros, Lima meglátogatása és a perui kormánnyal való újabb közvetlen kapcsolatfelvétel ezúttal elmaradt. A Tacna-Arica kérdés miatt továbbra is feszült chilei–perui viszony következtében Chilében úgy értékelték a Callaót és Limát kihagyó lépést, hogy ez német részről tudatos gesztus volt annak jelzésére, hogy a „*Dél-Amerika Elzász Lotaringiája*” vitában Németország közelebb áll Chile álláspontjához. Foerster kapitánynak később chilei beszélgetőpartnerei többször is tudtára adták, hogy „*a meglegedettség érzésével*” értesültek arról, hogy Callaóban az *Emden* nem kötött ki.³¹

Institut und sein General. Wilhelm Faupel und das Ibero-Amerikanisches Institut in der Zeit des Nationalsozialismus. Bibliotheca Ibero-americana, Vervuert Verlag, Frankfurt-Main, 2003.

²⁸ „*Faupel heute zum Generalleutnant und Inspekteur peruanischen Heeres ernannt.*” Telegramm. Rohland az Auswärtiges Amt-nak. Lima. Keltezése: 1927. április 7. PAAA Militärangelegenheiten Peru.

²⁹ Ferenc Fischer: ?Noruega vía Chile?: Los programas secretos de entrenamiento militar de la Marina de Guerra alemana en el gemelo geográfico de los fiordes noruegos, en los canales de Sur de Chile y de la Tierra del Fuego (1925–1938) In: *Iberoamericana Quinquecclesiensis* 2. Eds.: Ferenc Fischer–Gábor Kozma–Domingo Lilón. Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2004. 33–55.

³⁰ Foerster. Geheim! Bericht des Kreuzers Emden über den Aufenthalt in Mollendo (Peru) von 20–25. 09. 1927. BAMA RH 2/2953.

³¹ Foerster: Geheim! Bericht-Valparaiso. PAAA Deutsche Botschaft Santiago (DBS) Emden.

Németország (katonai)diplomáciája ezekben a hónapokban, az *Emden* dél-amerikai látogatásának idején, nem állt egyszerű feladat előtt a két andesi ország régi keletű területi vitájában. A korábbi években a helyzet Németország számára sokkal egyszerűbb volt, hiszen Limában egyértelműen a francia orientációt részesítették előnyben. Ennek leglátványosabb jele az volt, hogy 1897–1924 között folyamatosan francia katonai misszió tevékenykedett az országban, sőt Peru – követve Párizst és Washingtonot – hadat üzent Németországnak. 1927 februárjában – a bizonytalanság hónapjai után – a *Reichswehrministerium*ban örömmel nyugtázták azt az új meglepő fejleményt, hogy a francia dél-amerikai katonai befolyás bástyájának tekintett Peruban a hadsereg főparancsnoka főfelügyelői rangban az a Wilhelm Faupel tábornok lett, aki argentinai tevékenységét peruirea cserélte fel. Sőt, kedvező lehetőség kínálkozott ezekben a hónapokban még arra is, hogy a kolumbiai *SCADTA*, a bolíviai *LAB*, és a brazil *Condor* nemzeti légitársaságok mintájára – melyek valójában a *Luft Hansához* szorosan kötődő német leányvállalatok voltak – felépíthető, a háttérben ugyancsak a *Luft Hansához* és a német repülőgépgyártáshoz kötődő perui légitársaság is Kurt von Döring nyugalmazott repülőőrnagy irányításával, aki Faupel missziójához tartozott mind Argentínában, mind pedig Peruban.³² A német perui légi projekt-törekvések az 1920-as években végül is nem jártak sikerrel, mert az Amerikai Egyesült Államok erős politikai nyomást gyakorolt ez ügyben Limára. Döring őrnagy a *Reichswehrministerium* illetékes részlegvezetőjének, Kühlenthal ezredesnek ez ügyben – egy rövid németországi tartózkodása során – az alábbiakat jelentette: „Azon törekvésem, hogy propaganda céllal Peruba vigyek egy (Junkers – F. F.) repülőgépet, minden bizonnyal sikerrel fog járni. Ezzel szemben az, hogy létrehozzunk egy német légiútvonal-hálózatot, elkésett, mivel az észak-amerikaiak megelőztek minket. Az észak-amerikai tengerészeti misszió szoros együttműködése az Egyesült Államok diplomáciai képviseletével ebben az esetben sikerrel járt.”³³

Faupel tábornok perui hadseregfőfelügyelői pozíciója a francia rivális számára nagy presztízavesztést okozott. A „perui hadsereg új (Németország felé történő – F. F.) orientációjának” elősegítése érdekében a *Luft Hansa* „*Transzeanprojekt*”-jéhez kapcsolódó német légi érdekeltségek Dél-Amerika nyugati, Csendes-óceán menti partvidékén³⁴ és a kolumbiai – a háttérben német érdekeltségű – *SCADTA* perui légiútvonal tervei együttesen abba az irányba hatottak, hogy a német diplomácia Chile kizárólagos preferálásával szemben Peru irányába is tett néhány konkrét és gesztus értékű lépést. Az *Auswärtiges Amt* ugyanis egyszerre több vasat is a tűzben akart tartani: egyfelől még inkább gyengíteni kívánta a franciák pozícióit, másfelől nyilvánította azt is, hogy

³² Rinke, Stefan: Ein kurzes Zwischenspiel: General Faupel in Peru, 1926–1929. Band II. 647–657. In: Rinke: *i.m.*

³³ Döring levele Kühlenthal ezredesnek, Reichswehrministerium. Ludwiglust. Keltezése: 1928. október 7. BAMA RM 2/2953.

³⁴ Rinke, Stefan: Von der Unternehmeninitiative zur Außenpolitik: Luftfahrt-aktivitäten in Lateinamerika. In: Rinke: *i.m.*, Band II., 657–743.

számára egyértelműen Chile a fontosabb partner. Az *Auswärtiges Amt* ezért támogatta azt az időközben perui állampolgárságot kapott Faupel tábornok által ösztönzött kérést, hogy a *Reichswehrministerium* kiképzési célból engedélyezze hat perui katonatiszt átvezénylését a *Reichsheer*-be.³⁵ Franz von Tattenbach gróf, az *Auswärtiges Amt* miniszteri tanácsosának indoklásában ez állt: „*Tekintettel a chilei tisztek (Németországba történő átvezénylésének – F. F.) engedélyezésére, kívánatosnak tűnik, hogy a perui kérést amennyire csak lehetséges, engedélyezzük. Egy elutasítás könnyen ingerültséget okozhat, ami már csak azért sem lenne kívánatos, mert Dél-Amerikában sokszor úgy tartják, hogy Németország kapcsolatai Chilével szívélyesebbek, mint más köztársaságokkal. Mivel azonban Chile nem korlátlanul osztja a többiek szimpátiáját, célszerűnek tűnhet, hogy ez a vélemény ne erősödjön meg újból, hanem Németország szigorúan semleges álláspontja Chilével és Peruvál szemben ez alkalommal is jusson kifejezésre.*”³⁶

A „perui kártya” potenciális jelentőségével tisztában volt Foerster kapitány is, az *Emden* kapitánya. Az általános német – és az újdonsült perui – érdekekre tekintettel, Foerster az *Emden* valparaisói megérkezése után úgy döntött, hogy tekintettel a peruiak érzékenységére, a valparaisói két ünnepélyes koszorúzás közül nem vesz részt az egyikben, a hagyományosan október 8-án tartott Angamos-ünnepélyen.³⁷ A peruiakat ez érzékenyen érintette volna a Chilétől a csendes-óceáni háborúban (1879–1883) elszenvedett katonai vereségük miatt. „*Ebben a speciális esetben a peruiak vendégszeretete (Mollendóban – F. F.) nem tette számomra lehetővé a koszorú-elhelyezést október 8-án (Valparaisóban – F. F.), mely kapcsolatban lévén a két ország határvitájával, könnyen (egy Chile melletti – F. F.) politikai állásfoglalást jelenthetett volna.*” – olvasható a hajónaplóban.³⁸ A peruiak iránti politikai érzékenység fentebbi figyelembe vétele és Faupel tábornok perui katonai missziója azonban még átmenetileg sem kérdőjelezte meg az igen szoros chilei–német kapcsolatokat. Német politikai-katonai körökben ugyanis mélyen élt Chile I. világháború alatti németbarát semlegessége, míg Peru Franciaország oldalán állt. Sőt, éppen az *Emden* látogatása járult hozzá lényegesen a 1920-as évekbeli német–chilei kapcsolatok újabb elmélyítéséhez, míg a perui–német viszony továbbfejlődése elég hamar elveszítette lendületét, különösen azután, hogy Faupel tábornok 1930-ban visszatért Németországba. A Peruban élő kis számú német német kolónia politikai súlyát pedig nem lehetett összevetni a chilei német kolóniákkal.

³⁵ Heinrich Rohland perui német követ távirata az *Auswärtiges Amt*-nak. Lima. Keltezése: 1927. augusztus 4. PAAA Akten betreffend Militärangelegenheiten in Peru.

³⁶ Aufzeichnung Franz von Tattenbach. Berlin. Keltezése: 1927. augusztus 9. PAAA Akten betreffend Militärangelegenheiten in Peru; A Reichswehrministerium (Heer), Truppenamt részéről Werner von Blomberg ezredes engedélyezte (1927. augusztus 20.) a hat perui tisztnak a weimari hadseregbe történő átvezénylését. PAAA Akten betreffend Militärangelegenheiten in Peru.

³⁷ A csendes-óceáni háború egyik jelentős tengeri ütközetéről (1879. október 8.) van szó.

³⁸ Geheim! Bericht Emden-Valparaiso. PAAA DBS Emden.

5. Német levéltári források

Peru német légi befolyás alá helyezésének titkos terve.³⁹ Döring repülőőrnagy jelentése Brandenburg közlekedésügyi minisztériumi osztályvezetőnek és Heye tábornoknak, a Reichheer főparancsnokának. (Buenos Aires, 1927. február 17.)⁴⁰

„Buenos Aires, 1927. február 17.

Brandenburg minisztériumi osztályvezető úrnak

Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium

Berlin

Wilhelmstr. 80.

Igen tisztelt Miniszteri Igazgató Úr!

E hónap [1927. február – F. F.] végén befejezem tevékenységem itt Argentínában. Elhatározásom oka távozásomra elsősorban az, hogy 1928-ig itt nem tehetek semmit a német repülőgépipar érdekében. Még nem látható előre, hogy 1928-ban a korábbi [1916 – 1922 közötti – F. F.] elnököt, Irigoyent, aki a háború alatt (elnöki vétőjával – F. F.) megakadályozta a parlament által már megszavazott [diplomáciai – F. F.] szakítást Németország és Argentína között, megválasztják-e ismét elnöknek. Kilátásai erre nem rosszak.⁴¹ Mindenesetre számolhatunk azzal, hogy az elnökváltással javul a helyzet, hisz a jelenlegi elnök, dr. Alvear kifejezetten franciabarát.

³⁹ Fischer Ferenc: „A dél-atlanti légi projekt”. Francia–német rivalizálás az Európa–Dél-Amerika légi útvonal kiépítéséért (1919–1939). In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis 1*. Szerk.: Fischer Ferenc–Kozma Gábor–Domingo Lilon. Pécsi Tudományegyetem Latin-Amerika Központ, 2003. 89–130.; Ferenc Fischer: Memorandos secretos sobre las relaciones militares germano-chilenas en señal de eludir el Tratado de Versalles en la época de Weimar. In: *Fuerzas armadas, legalismo y democracia en América Latina*. Coordonné par Jorge Magasich. Centre d’Étude des relations entre l’Union Européenne et l’Amérique Latine. (CERCAL), Université Libre de Bruxelles. Revue Nr. 5/2010., Bruxelles, 2009. 43–64.

⁴⁰ Döring Major a. D. an Herrn Ministerialdirektor Brandenburg Reichswehrministerium. Buenos Aires, Keltezése: 1927. február 17. Generalstab der Luftwaffe. Flugwesen. Ausland. Akten der Reichsverkehrministeriums. Inspektion der Waffenschulen. Schriftwechsel Januar 1927-Dezember 1931. BAMA RH 12-1/118 b; A Reichsverkehrsministerium Döring levelét 1927. június 17-i keltezéssel „vertraulich” („bizalmas”) jelzéssel ellátva átküldte a Reichswehrministerium-nak, illetve a Heeresleitung-nak, Heye tábornoknak. A Németország dél-amerikai légügyi politikájával kapcsolatos szálak, így a Luft Hansa dél-atlanti légi projektje a Reichsverkehrsministerium hatókörébe tartoztak. Fischer Ferenc: Wilhelm Heye tábornok, a Reichsheer főparancsnokának „nem hivatalos” dél-amerikai körútja 1929-ben: „privát visit” Argentínában és Chilében, megghiúsult titkos látogatási terv Bolíviába és Brazíliába. In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmányok Izsák Lajos 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. Szerk.: Feitl István–Erdődy Gábor–Sipos Balázs–Varga Zsuzsanna. 311–328.

⁴¹ Irigoyen elnököt 1928 októberében ismét megválasztották Argentína elnökévé.

...

Amikor 1926 novemberében közöltem döntésemet az itteni katonai repülés vezetésével, hogy 1927. március 1-vel befejezem tevékenységem, Németországba kívántam utazni, és kérni, hogy a német légiforgalomban, lehetőleg Dél-Amerikában tevékenykedhessek. Dr. Luther [exkancel-lár – F. F.] úrnak írtam akkor egy jelentést a német repülés dél-amerikai tevékenységi lehetőségeiről, melynek másolatát a [Birodalmi – F. F.] Közlekedési Minisztériumnak is megküldtem. Az utóbbi idők eseményei [tárgyalások Argentína és francia Latecoeres légitársaság között – F. F.] alátámasztják akkoriban képviselt álláspontom jogosságát, hogy akkoriban ajánlatosnak véltem minél előbb lépni, annak érdekében, hogy más országok ne szerezzenek elsőbbséget a dél-amerikai repülésben. Mivel nem tudtam, hogy vajon Németországban van-e bármiféle törekvés arra, hogy javaslataimhoz hasonló formában kívánnak-e eljárni Dél-Amerikában, célszerűnek tartottam Németországba utazni, és ott az ügyről személyesen beszélni.

Az újságokból azonban megtudtam, hogy mind a Kondorszindikátus, mind Junkers megvetették lábukat Brazíliában. Ezt a Dr. Luthernek írt jelentésemben az első legfontosabb lépésnek tekintettem, javaslataimat azonban az események minden bizonnyal megelőzték, és feltételezem, hogy ezzel a német repülésben való dél-amerikai alkalmazásom is tárgytalanná vált.

Ezért [a már Peruban vezérkari főnökként tevékenykedő Faupel tábornok által – F. F.] nekem tett ajánlatot, hogy a perui katonai repülés szervezését átvegyem, elfogadtam, és [1927 – F. F.] február végén vagy március elején innen Peruba utazom.

Ott 25 évig francia katonai misszió tevékenykedett, melyet 1925-ben szüntettek meg. Mintegy 3 hónapja tevékenykedik Faupel tábornok a perui hadseregnél, aki kezdeményezte megbízatásomat. Ki kell használni az alkalmat, hogy Peruban erősítsük a német befolyást. A perui hadsereg repülési csapatai... kezdetleges állapotban vannak, és jelenleg csak néhány iskola repülőgéppel rendelkeznek... Peru ugyanúgy fegyverkezik, mint Chile, ezért jó alkalom kínálkozhat német hadianyagok eladására. Peru pénzügyileg azonban igen rosszul áll.

A perui haditengerészet és így a haditengerészeti repülés teljes egészében észak-amerikai befolyás alatt áll. Ellenségünk ott minden tekintetben Észak-Amerika. A franciák [Peruban – F. F.] teljesen leszerepeltek. Az Egyesült Államok pénzügyi ereje miatt nagyon veszélyes. Ezért minden erőfeszítést meg kell tenni a német hadianyagok [Peruban történő – F. F.] eladása érdekében. Amennyiben alkalmazásom Peruban megvalósulhat, mely nem egészen biztos [a versailles-i szerződés miatt – F. F.], úgy minden csak azon múlik, hogy a német repülőgépipar ügyesen jár-e el, és figyelembe veszi-e javaslataimat. ...

Nekem Peruban a Dornier Merkur ill. a DO C tűnik alkalmasnak BMW 6-os [motorokkal – F. F.]. Ezért kezdeményeztem a Dornier dél-amerikai meghatalmazottjának Peruba utazását. A vadászrepülőgépek közül a BMW 6-os [motorokkal felszerelt – F. F.] Rohrbach gépre gondoltam. Talán a polgári légiforgalom számára is megfelelőek a Rohrbach Roland gépek. Egy olyan ország, mint Peru, természetesen mindig az ár a fontos. Olyan drága repülőgépek, mint a Junkers G 24-esek, szóba sem jöhetnek.

Peruban azt fontolgatják, hogy különböző légijáratokat kívánnak kiépíteni, mégpedig a hadi és tengerészeti repülés révén. Ez utóbbit helytelennek tartom, és ezért javasolni fogom, hogy a légiforgalmat magánvállalkozások kezébe adják. Ha javaslatomat elfogadják, úgy egy német

társaságnak azonnal késznek kellene lennie arra, hogy a légiforgalmat beindítsa, és egy megfelelő hatáskörrel felruházott képviselőt küldjön ki...

A legfontosabb légi járatot a haditengerészet sajnos már észak-amerikai repülőgépekkel beindította. Feltehető azonban, hogy ez sikertelenül fog végződni.

Kérem perui alkalmazásom szándékát titokban tartani, amíg az biztosítva nem lesz.

Amint megérkezem Peruba, tájékoztatást adok az ottani helyzetről. Arra az esetre, ha ottmaradok, már most szeretném kérni, hogy minden téren támogassanak német hadianyagok eladásában, hogy az egész perui repülésügynek német orientációt adjunk. Ehhez tartozik többek között német repülőgépek kiszállítása, amelyet adott esetben kérni fogok. Németország segítségével nem tudom teljesíteni feladatomat Peruban.

A német tisztek dél-amerikai hadseregeknél végzett tevékenységének jelentőségéről nagyon eltérők a vélemények. Úgy tűnik, Dr. Luther nagyra értékeli tevékenységünket, a Külügyminisztérium viszont nyilvánvalóan ellentétes véleményen van...

igen mély tisztelettel:
Döring"

A francia rivális kiszorítása Peruból. Döring repülőőrnagy jelentése Hindenburg birodalmi elnöknek és Heye tábornoknak (Berlin, 1928. 06. 07.)⁴²

„Jelentés a Peru és Dél-Amerika más országaiban tevékenykedő német kiképzőtisztek helyzetéről. A német kiképzőtisztek feladatai Dél-Amerikában

Miután közel 30 évig francia katonai missziók tevékenykedtek Peruban, és a perui hadsereget teljes egészében francia mintára képezték ki és szervezték át, 1927-ben Faupel tábornokot nevezték ki a perui hadsereg főfelügyelőjének, holott Peru is aláírta a versailles-i szerződést.

⁴² Döring repülőőrnagy memoranduma elkészítése idején már a perui hadsereg szolgálatában állt. 1928 májusában azért tért vissza Németországba, hogy a Peruban tevékenykedő „nem hivatalos” német katonai misszió tevékenységéről beszámoljon a Reichswehrministerium-ban, s hogy elérje azt, hogy egy vagy több német repülőgépet szállítsanak Peruba a perui légierő, illetve egy Peruban létesítendő német légiforgalmi társaság számára. Tekintettel arra, hogy Paul von Hindenburg birodalmi elnök jó személyi kapcsolatban állt Faupel tábornokkal, Hindenburg kihallgatáson fogadta Döring őrnagyot, melynek során az őrnagy átadta az elnök-tábornagnak a fentebb közölt jelentést. Hindenburg szárnysegédje Döring jelentését a június 7-én történt audiencia után az elnök utasításának megfelelően haladéktalanul továbbküldte Wilhelm Heye tábornoknak. Peru. Geheim. Adjutant des Reichspräsidenten an das Reichswehrministerium, Chef der Heeresleitung. Berlin. Keltezése: 1928. június 8. BAMA RH 2/2953; Ferenc Fischer: Memorandos secretos de las relaciones militares chilenas-alemanas durante la República de Weimar. In: *Bicentenario* Vol. 9. Revista de Historia de Chile y America. Centro de Estudios Bicentenario. Santiago de Chile. Editores: Ángel Soto Gamboa, Universidad de los Andes, Alejandro San Francisco R., Pontificia Universidad Católica de Chile. 2010. Nr. 1.125–151.

E tény jelentőségét akkor tudjuk kellően értékelni, ha világosan látjuk, hogy milyen előnyökkel jár Németország számára a német kiképző tisztek külföldi tevékenysége.

E tisztek fő feladata abban áll, hogy szakszerű és ügyes munkával az adott ország hadseregét és kormányát meggyőzzék arról, hogy minden erejüket önzetlenül szolgálatukba állítják, és a német (katonai – F. F.) rendszer és hadianyag a többi országénál fejlettebb. Az évek során így a hadseregben és az ahhoz közeli körökben németbarát hangulat és a német tudás iránti elismerés alakulhat ki. Az ebből eredő előnyök a következők:

II. Politikai jellegűek.

Erre különöse jellemző példa Argentína világháborúban tanúsított magatartása. Az akkori elnök, Irigoyen vétójával azért tudta megakadályozni a parlament által megszavazott szakítást Németországgal, mert támaszkodhatott a németbarát hadseregre.

III. Kulturális jellegűek

A német nyelv, hadtörténet, irodalom, technika, tudomány terjesztésének elősegítése

IV. Gazdasági jellegűek.

Német hadianyagok vásárlása. Emellett az 1.) és 2.) pontban említett tények elősegítik bármilyen német termék vásárlását.

A német kiképzőtisztek tevékenységének következményeit elősegíti, ha egyidejűleg az adott hadsereg tisztjeit Németországba vezénylik.

Német kiképzőtisztek Dél-Amerika országaiban a világháború után.

Venezuelán kívül, melynek földrajzi fekvése kizárja a szárazföldi háborút, Dél-Amerika számos országa alkalmaz külföldi instruktorkat, úgymint:

Franciák: Brazília, Uruguay, Paraguay

Olaszok: Ecuador

Svájciak: Kolumbia

Németek: Argentína, Chile, Bolívia, Peru

Az, hogy ma a versailles-i szerződés ellenére Dél-Amerika négy államában német tisztek tevékenykednek, elsősorban egyes személyek tetterejének köszönhető, mégpedig Bolíviában Kundt tábornoknak, Argentínában, Chilében és Peruban pedig Faupel tábornoknak.

Argentínában pár évvel a világháború után fontolóra vették francia tisztek alkalmazását, amikor is 1921-ben az akkor még ezredes Faupel megjelent, felvette a kapcsolatot a vezető katonai körökkel, majd azután szerződtek is [1923-tól – F. F.]. Tevékenységének két éve után sikerült elérnie további 5 német kiképzőtiszt alkalmazását.

Faupel tábornok 5 éves argentin munkáját többek között a következő sikerek jellemzik:

- 1.) Megakadályozta francia tisztek alkalmazását, és így a francia befolyás növekedését.*
- 2.) Az argentin hadsereget teljes egészében a német előírások szerint képezik ki, és német mintára szervezik.*
- 3.) Ez idáig Argentína 20 millió márka értékben vásárolt német hadianyagokat. További megrendelések várhatók.*

Argentín tartózkodása alatt Faupel tábornok más országokban is elősegítette német tisztek alkalmazását. Először kezdeményezte, hogy von Kiesling ezredes utazzon Chilébe, és előteremtette útjának pénzügyi hátterét. Von Kiesling ezredest alkalmazták Chilében, és még ma is az ottani német kiképzőtisztek munkáját irányítja.⁴³

Azután Faupel tábornok Kretschmar tábornok kolumbiai útját kezdeményezte, melynek finanszírozásához hozzájárult. Kretschmar tábornok kísérlete, hogy Kolumbiában megvesse a lábát, kudarcot vallott.⁴⁴

...

Faupel tábornok azt az új feladatot tűzte ki magának, hogy Peruban német katonai misszió létesüljön, ezt azonban a dolgok állása miatt csak ő személyesen vihette keresztül. A francia kormány többszöri energikus tiltakozása Perunál Faupel tábornok alkalmazása ellen bizonyítja, hogy mekkora jelentőséget tulajdonít Franciaország [Faupel tábornok – F. F.] német befolyás növelésére irányuló tevékenységének.

Faupel tábornok egy éves perui tevékenységének látható sikerei a következők:

- 1.) További 5 tisztet és egy karmestert szerződtetett a perui kormány.
- 2.) A német nyelvet, mint tantárgyat bevezették a hadiakadémián. A hadtörténetet német könyvekből tanítják.
- 3.) 2 perui tisztek fognak Németországba vezényelni. További átvezényléseket is terveznek.
- 4.) Német cégektől ½ millió márka értékben vásároltak hadianyagokat. További megrendelésekre biztosan lehet számítani.

A német tisztek Peruban átmenetileg még nehéz helyzetben vannak. A francia követ folyamatosan megpróbálja elérni azt, hogy eltávolítsák őket a perui szolgálatból. Mivel számos perui tisztet vezényeltek át Franciaországba, jelentős ellenállást kell leküzdeni a perui hadseregben. Ahhoz, hogy katonai szempontból is hasznos munkát végezhesse, és ezáltal a német tiszteket megbecsüljék és elismerjék Peruban, Faupel tábornoknak depolitizálnia kell a hadsereget, melynek során bizonyos körök ellenállásába ütközik, melyek a hadseregben mindenk előtt a belpolitikai célok eszközeként szeretnék látni. Egyelőre a német tisztek pozíciója csak arra a nagy bizalomra támaszkodhat, melyet Leguia elnök személyesen tanúsít Faupel tábornok irányában. Még ha a legjobb perui tisztek teljes mértékben meg is vannak győződve arról, hogy hadseregük már most rendkívül sokat köszönhet Faupel tábornoknak, több éves céltudatos munkát igényel, míg a német tisztek olyannyira megerősítik helyzetüket Peruban, hogy a bel- és külpolitika hullámzásainak nyugodtan nézhetnek majd elébe.

A német kiképzőtisztek támogatása az anyaország [Németország – F. F.] részéről

⁴³ Fischer Ferenc: A német katonai befolyás megmaradása Chilében, 1919–1933. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón*. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk.: Gecsényi Lajos–Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 2011. 717–725.

⁴⁴ Kretschmar tábornok kolumbiai tevékenységéről lásd Fischer Ferenc: A „chilenizált-germanizált” kolumbiai hadsereg. In: Fischer Ferenc: *„Dél-Amerika poroszai”* i.m., 154–173.

A versailles-i szerződés tiltja német katonai missziók hivatalos kiküldését. Ebből adódóan a német kiképzőtisztek sokkal nehezebb helyzetben vannak, mint például a francia katonai missziók tisztjei. Annál is inkább szükséges, hogy mértékadó szervek a német kiképzőtisztek külföldi alkalmazását és munkáját titokban elősegítsék és megkönnyítsék. Ez a következő intézkedésekkel történhet:

- 1.) Szoros kapcsolattartás a Német Birodalom diplomáciai képviselői és a német kiképzőtisztek között.
- 2.) Külföldi tisztek birodalmi hadseregbe való átvezénylésének megkönnyítése.
- 3.) Ajánlatos a külföldön tevékenykedő német kiképzőtiszteket nemcsak az új német szolgálati előírásokról, hanem lehetőleg a hadvezetés, a kiképzés, a szervezet, a haditechnika, a felszerelés és a fegyverkezés terén szerzett bármiféle tapasztalatokról és bekövetkezett újításokról tájékoztatni.
- 4.) A Védelmi Minisztérium közreműködése a kiképzőtisztként tevékenykedő megfelelő személyek kiválasztásakor. Ez azért fontos, mert alkalmatlan személyek többe ártnak, mint használnak a német ügynek.
- 5.) Német altisztek alkalmazása dél-amerikai államokban, úgy ahogy ez Bolíviában történik, alapvető hibának számít.
- 6.) Újraalkalmazás a birodalmi hadseregben. A jövőben törekedni kell arra, hogy mindenképp előtérbe kerüljenek a birodalmi hadsereg aktív tisztjeit alkalmazzuk kiképzőként...
- 7.) A nyugdíj további folyósítása. Azokban az államokban, melyek a versailles-i szerződést aláírták, például Peruban, a német kiképzőtiszteknek le kell mondaniuk német állampolgárságukról, melynek folytán elvesztik jogukat nyugdíjukra. Mivel e tisztek végtére is külföldön a német befolyás növeléséért dolgoznak, kifizetődőnek tűnik, ha nyugdíjukat továbbra is folyósítjuk.
- 8.) Törekedni kell arra, hogy további dél- és közép-amerikai államokba is küldjünk német kiképzőtiszteket. ...

Az elmondottakból kitűnik, hogy a német kiképzőtisztek Dél-Amerikában nagy mértékben a haza támogatására vannak utalva. Felvetődik a kérdés, hogy Dél-Amerika jelentősége van-e akkora Németország számára, hogy ez indokolja-e ezt a támogatást. Pusztán katonai szempontból minden további nélkül a válasz nem. A német kiképzőtisztek katonai tevékenysége mindenképp előtt csak eszköz a célhoz, hogy Németország irányába szimpátiát és megértést, a német tudás iránt pedig megbecsülést ébresszünk, annak érdekében, hogy így politikai és gazdasági előnyöket szerezzünk Németországnak. Politikai szempontból a hangulat Dél-Amerikában nem csekély jelentőségű, a német gazdaság számára pedig különösen fontos.

Döring
szolgálaton kívüli őrnagy

Berlin, 1928. június 7."

SEPT HIBOUX

4

Il n’y a pas de sujet plus apte à être traité que l’œuvre de Gyula Krúdy, si on veut toucher le dilemme le plus poignant et le souci le plus pressant du chercheur hongrois ou de l’enseignant à l’université hongroise : celui d’être présent en plein droit sur le terrain du discours européen des questions littéraires, tout en concentrant l’analyse sur une œuvre ou un auteur hongrois. A mes yeux, l’entreprise des traducteurs de Krúdy constitue une tentative héroïque, sinon désespérée de reconstituer l’univers romanesque surchargé de références et d’allusions spécifiques au „Globus Hungaricus”, univers beaucoup moins transparent que celui de Kosztolányi, de Babits, d’Attila József ou de Sándor Márai.

Pourtant, il n’est pas difficile de trouver des sujets dans les romans des auteurs occidentaux, en l’occurrence, français, qui évoquent les problématiques traitées par Krúdy. On peut, par exemple, constater un certain parallélisme entre l’Éducation sentimentale de Flaubert et le roman de Gyula Krúdy, intitulé *Sept hiboux*.¹ Parallélisme qui nous incite à appliquer l’analyse sociologique, effectuée par Pierre Bourdieu à propos du roman de Flaubert,² au roman de l’auteur hongrois. Pour rassurer mon audience, je souligne d’emblée l’originalité foncière de Krúdy qui fait obstacle à toutes sortes de simplifications banales et mécaniques concernant la comparaison des deux œuvres, et l’emploi des méthodes empruntées à Bourdieu pour établir les règles du jeu commandant la logique du récit krúdyen. Au contraire, la confrontation des deux romans permettra de souligner les traits de caractère différents des deux univers romanesques. Ce qui n’empêchera pas d’utiliser, en parlant de notre littérature nationale, un langage familier aux spécialistes et aux auditeurs français. Je me propose donc de relire le *Sept Hiboux* de Krúdy à l’aide d’un cône emprunté à Flaubert et à Bourdieu.

Un demi-siècle sépare les époques évoquées dans les deux romans. L’Éducation sentimentale, publié en 1869, met au centre de son action les événements survenus dans la vie de son héros, Frédéric Moreau dans les années 40, et pendant la période révolutionnaire de 1848. *Sept hiboux*, né en 1922, représente la vie littéraire hongroise au tournant du 19e et du 20e siècles. Malgré ce décalage chronologique, il existe une identité profonde entre les procédés de ces deux écrivains. Il s’agit dans les deux cas de la constitution et de l’évolution du champ littéraire de la modernité. (L’optique de Flaubert est plus large que celle de Krúdy. Dans l’*Éducation sentimentale* le traitement des problèmes littéraires se complète par ceux des arts décoratifs.) Le décalage tempore

¹ Krúdy Gyula, *Hét Bagoly*, In: Krúdy Gyula, *Nyolc regény*, [Magyar Remekírók], Szépirodalmi, Budapest, 1975, p. 721–959.

² *Flaubert analyste de Flaubert. Une lecture de l’Éducation sentimentale*, In: Pierre Bourdieu, *Les règles de l’art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992, p. 17–81.

s'explique par le fait que la modernisation de la littérature hongroise survient avec un retard considérable par rapport à la France. La distance géographique entre Paris et Budapest, scènes des deux intrigues romanesques, est également considérable, mais dans les deux cas, il s'agit de deux capitales, de deux centres culturels, lieux de processus à l'origine de la modernisation culturelle de tout un pays, de toute une région historique et géographique.

L'opinion publique des scientifiques semble avoir adopté l'existence, dans la vie culturelle internationale, d'un centre et d'une périphérie. Les processus fondateurs se réaliseraient au centre, et la périphérie suit, répète et varie après coup ce modèle classique. Si on accepte cette distinction, on pourrait dire que la modernisation littéraire en Europe centrale se déroule selon le modèle occidental, en l'occurrence, français. Il est certain que les modernes hongrois du tournant du siècle, les „occidentalistes” du début du 20e siècle se réclament du Parnasse, de l'impressionnisme, de la Décadence, de l'Art nouveau, du symbolisme français, mais voir en Endre Ady, en Mihály Babits, en Dezső Kosztolányi des copies pâles, anémiques de Baudelaire, de Verlaine ou d'autres maîtres des tendances de la fin du siècle relèverait d'une outrancière simplification.

De même, *Sept Hiboux* de Krúdy n'est pas la reproduction dénuée d'originalité, de l'Éducation sentimentale. D'autant moins que Krúdy n'a probablement pas lu le roman français. Ses connaissances de langues étaient fort restreintes, son idéal stylistique était très éloigné de celui de Flaubert. Si nous cherchons des auteurs plus proches de l'esprit et du style flaubertiens, pensons plutôt à Dezső Kosztolányi. Il est curieux de constater qu'au cours des premières décennies du 20e siècle plusieurs romans hongrois semblent s'apparenter au roman flaubertien, notamment *Fils de la Mort* de Mihály Babits, mais avant lui, Margit Kaffka, morte en 1918, a fourni, dans son roman *Étapes*, une vue globale de l'établissement de la modernité dans la vie littéraire et picturale de la Hongrie. Dans son cas, l'influence directe de Flaubert est patente.

Quelle est l'origine de ces affinités dont on pourrait certainement enrichir la liste? Toute recherche de caractère philologique, visant à déceler l'influence directe de Flaubert sur les auteurs hongrois, me semble vouée à l'échec. Je suppose que Flaubert n'a rien créé ex nihilo, mais a découvert un genre en état de sommeil qui s'offrait aux participants des mouvements de la modernité, une sorte de bilan ou vue rétrospective de la vie et de la carrière de l'auteur, de ses alliés, de ses ennemis et de ses concurrents, à la fois acteurs et victimes de ces péripéties. Point n'est besoin d'être Flaubert pour découvrir la possibilité et admettre la nécessité d'un tel examen de conscience du protagoniste d'un mouvement initiateur de la modernité. *Sept Hiboux* de Krúdy est, à cet égard, un parfait exemple.

Voilà donc un jeune homme impatient de devenir écrivain à succès et qui ne peut pas réaliser ses ambitions dans la période représentée dans le roman. Balotté entre trois femmes, deux épouses de bourgeois bien établis et une jeune fille, le personnage central ne parvient pas à conquérir la célébrité, objet de sa convoitise. Non, ce jeune homme ne s'appelle pas Frédéric Moreau, mais Józsiás, et les femmes ne sont pas

Madame Arnoux, Madame Dambreuse et Rosanette, nous ne connaissons que leurs prénoms, Leonóra, Zsófia et Áldáska. Les ressemblances entre les personnages des deux romans s'avèrent être superficielles.

On constate la même analogie réelle, mais superficielle, sur le plan de la topographie de la vie littéraire. D'un côté la rive gauche de la capitale hongroise, Pest, la partie de la métropole qui se modernise rapidement, où se regroupent journaux, imprimeries, théâtres; cafés et cabarets littéraires, où se côtoient bobos et prolétaires. De l'autre côté Buda, les quartiers élégants de la bourgeoisie et de l'aristocratie, lieux de rencontres galantes entre bourgeoises, écrivains et journalistes, plus que lieux de travail. Entre ces deux parties de la ville s'étend l'Île Marguerite le grand parc de la ville, abandonnée en cette période hivernale, une île déserte, un no man's land hors de saison, qui correspond peu ou prou à la forêt de Fontainebleau du roman de Flaubert, lieu de l'exode amoureux des héros. Dans *Sept hiboux* on trouve, en plus, un endroit, dont on ne peut pas trouver le parallèle chez Flaubert, celui de l'atopie véritable, un lieu qui n'existe que si le Danube est pris par les glaces : c'est la surface du fleuve gelé, qui n'est praticable que pour ceux qui ont le courage de franchir sur cette mer de glace temporaire et dangereuse la distance séparant l'île Marguerite de la rive de Buda.

On pourrait dresser, à part cela, la carte symbolique des points culminants de l'action et des itinéraires accomplis par les personnages du roman de Krúdy, comme le fait Bourdieu dans *Les Règles de l'art* à propos du roman flaubertien.³ Sur le plan temporel, en ce qui concerne le traitement du temps, la différence fondamentale entre les deux romans réside dans le fait que *L'Éducation sentimentale* relate toute une période de la vie de Frédéric et de l'histoire de la modernité littéraire et artistique, alors que l'action des *Sept Hiboux* se déroule pendant les mois d'hiver d'une seule année.

Les ressemblances et les différences topographiques ou temporelles entre les deux romans sont plus instructives sur le plan symbolique que sur le plan réel. Si on considère comme classique la façon dont *L'Éducation sentimentale* représente la constitution du champ littéraire et artistique de la modernité, où le centre est occupé par le processus de l'élaboration de l'art pour l'art, du désintéressement total de la grande littérature et de la peinture de haut niveau par rapport au marché et à l'engagement politique, le roman de Krúdy ne mérite pas ce qualificatif: ce n'est ni l'élite littéraire et artistique, ni l'avant-garde, les pionniers des réformes artistiques, ni les éditeurs, ni les marchands d'arts prestigieux, ni les critiques de renom, ni le public raffiné qui occupent le devant de la scène dans *Sept Hiboux*.

Il serait faux de supposer que les acteurs de la vie littéraire méprisent les règles du jeu de leur domaine d'activité. Ils sont tous soumis à ce que Bourdieu appelle *illusio*,

³ *L'espace de L'Éducation setimentale*, In: Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992, p. 79.

l'adaptation totale et sans retenue à la logique du champ littéraire en gestation.⁴ Ils veulent devenir à tout prix écrivains, éprouvent une sorte de dépendance vis-à-vis de l'encre, semblables aux toxicomanes „addicts” aux drogues. „Ah, comme je voudrais devenir un écrivain connu!” – s'écrie Mariska Simli, une poétesse médiocre, représentante du féminisme précoce de l'époque.⁵ Mais c'est ce même désir qui détermine les démarches et la vie du héros central du roman, Józsiás, l'alter-ego de l'auteur, tel qu'il était au début de sa carrière. Il fait de grands efforts pour être publié dans la rubrique littéraire des quotidiens prestigieux de l'époque, sans avoir encore publié aucun livre. Son entourage est constitué de débutants comme lui-même. C'est un jeune écrivain sans ressources et sans capital, sans héritage, contrairement à Frédéric Moreau, qui dispose d'importants biens. Dans cette période de leur vie, Józsiás et son milieu littéraire évoquent plus les Murger et Champfleury, analysés par Bourdieu, et dont la situation sociale et existentielle est plutôt précaire; que Baudelaire, Flaubert, Manet ou Mallarmé, ces grands noms de la modernité naissante.

Il serait tout aussi faux de penser que tout en attirant l'attention sur la vie de la bohème hongroise de la fin du 19e siècle, Krúdy refuse de prendre en considération la totalité du champ littéraire. Autour de la communauté des jeunes écrivains nécessiteux, autour des débutants sans force d'action, se dessine le contexte intégral, la tradition directe des pères déjà défunts: Petőfi, Vörösmarty, Kemény, les auteurs prestigieux du présent, Jókai, Mikszáth, et les écrivains contemporains, appartenant aux milieux culturels, proches du pouvoir politique, Pál Gyulai, Jenő Rákosi, Béla Tóth, Ferenc Herczeg, et, d'un certain point de vue Károly Eötvös, les écrivains et poètes maudits, comme Reviczky ou János Vajda, mais les héros de l'instant ou du jour figurent également sur les pages du roman, les auteurs médiocres qui depuis ne figurent plus que dans les encyclopédies ou ont totalement disparu de la mémoire nationale, et enfin, les rédacteurs, directeurs, présidents des rédactions, des imprimeries, des associations, très puissants de leur vivant, mais voués à l'oubli collectif dès le lendemain de leur décès. Véritable fresque de la vie littéraire et journalistique de l'époque, *Sept Hiboux* pourrait servir à tester nos connaissances historiques. La galerie des auteurs se complète par un bon nombre de figures fictives ou de personnages dont nous ne connaissons pas le modèle.

Ce qui assure la cohérence de ce monde littéraire, ce qui relie les agents de ce cosmos: à savoir les relations de subordination, les hostilités, les amitiés, les concurrences sont, à quelques différences près, représentées selon les techniques narratologiques employées dans *L'Education sentimentale*. Mais la représentation de la vie de la bohème occupant le centre du roman, les théâtres, les salons, les événements somptueux, les

⁴ Tout particulièrement dans les chapitres *L'illusio et l'œuvre d'art comme fétiche* et *Da Capo. L'illusion et l'illusio*, In: Pierre Bourdieu: *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992, p. 373–378., p. 535–541.

⁵ Krúdy Gyula: *Hét Bagoly*, In: Krúdy: *Nyolc régény* i.m. p. 820.

réceptions, les vernissages ne jouent qu'un rôle secondaire. De ce point de vue, *Les Étapes de Margit Kaffka* est plus proche du modèle flaubertien. Dans *Sept hiboux*, les débats, les conversations amicales entre les écrivains, les réflexions esthétiques, les méditations intellectuelles sur les questions professionnelles prennent moins de place que dans *l'Éducation sentimentale*. Fait caractéristique pour Krúdy: les repas et les intrigues amoureuses jouent un rôle prépondérant.

A la recherche de la topographie de la vie littéraire, Krúdy présente les lieux de rencontre des écrivains, qui sont, pour la plupart, non pas les cafés littéraires, mais les restaurants et les bistrotts du centre-ville ou les gargotes des banlieues. La cuisine y est parfois meilleure que dans les grands restaurants. Souvent désargentés, bons vivants et fins gourmets connaissent les endroits où l'on mange et boit bien à peu de frais. C'est dans un de ces restaurants, chez Klein, que, tout en partageant un plat de pot-au-feu avec ses convives, Józsiás présente au lecteur d'une maison d'éditions et à sa fille, Áldáska, son futur amant, le projet de son prochain ouvrage qu'il compte intituler *Le livre des assiduités*.⁶ Par la lecture, faite par Józsiás, Krúdy fait bénéficier son lecteur – une sorte de mise en abyme – d'un des chapitres de ce livre. Spécialisé dans la publication des clés des songes, des guides de correspondance amoureuse et des romans de gare, l'éditeur rétribue bien ses auteurs et leur assure une large diffusion. Or le héros du futur livre de Józsiás est un jeune homme séduisant qui ne vieillira jamais pour la bonne raison qu'il est l'enseigne d'un salon de coiffure. Voilà Dorian Gray ressuscité. L'abîme entre grande littérature et littérature de gare serait-il vraiment infranchissable?

La symbiose de la nourriture, de la littérature et de l'amour, reliant autour de la table du restaurant Klein Józsiás, le lecteur et sa fille, Áldáska, se réalise d'une façon différente dans le cas de Leonora, l'autre maîtresse de Józsiás, femme deux fois divorcée, épouse d'un commerçant, et qui se comporte à l'égard de Józsiás comme une mère avec son fils ingrat, infidèle, indigne de sa confiance. Aux petits soins pour son amant, elle le nourrit à distance, l'invite à sa table familiale pendant les week-ends et, quoique peu cultivée, s'efforce de servir les ambitions littéraires de son ami. D'un goût plutôt conservateur, elle rêve de vivre à la campagne avec son amant, adonné à sa production littéraire, dès qu'il est à l'abri du besoin.

Mais pour celui-ci, cette vie idyllique constituerait une régression à l'enfance, au mode de vie traditionnel. Or Józsiás, séduit par la métropole qui se modernise à pas de géant, ne peut pas quitter la capitale, promesse, pense-t-il, de son épanouissement. De son côté, Leonora est incapable de garder l'amour de Józsiás. C'est Zsófia, sa meilleure amie qui remporte la mise: elle parvient à tourner la tête du jeune écrivain. Reprenant un de ses thèmes obsédants, absent dans *l'Éducation sentimentale* comme dans les autres romans consacrés au bilan de la naissance de la modernité littéraire, Krúdy fait visiter à son héros la morgue, où celui-ci découvre Leonora parmi les suicidés. Cet

⁶ *Le livre des assiduités*, In: Krúdy Gyula: *Hét Bagoly*, i.m. p. 780–800.

épisode permet à l'auteur de nous livrer ses réflexions sur le suicide, dans lequel il voit un phénomène propre à la vie urbaine de nos jours. Rongé de remords, honni par le public, il devient un écrivain, certes, maudit, mais le fait d'être à l'origine du suicide de sa maîtresse lui vaut une notoriété qu'il n'aurait jamais obtenue avec ses oeuvres.

Son aventure avec Zsófia, la rivale de Leonora, est plutôt grotesque. Epouse d'un riche marchand de blé, Juive assimilée attirée par la religion et le mode de vie des Chrétiens, plus cultivée que Leonora, adepte de la modernité et ouverte à la culture de l'Occident, Zsófia est, selon l'auteur, le type même de la „femme fin de siècle”. Admiratrice de Gobineau, et de son culte de la Renaissance, elle incarne le nouveau public: sensible aux extravagances et à la décadence, elle se conforme, aussi bien dans ses convictions que dans son comportement, à l'amoralisme en vogue à l'époque. Sous le masque de ses allures bourgeoises, on découvre sans peine l'âme d'une aventurière. L'attirance qu'exerce sur elle le jeune écrivain se nourrit de sa vanité et de son goût de l'excentricité: Le jour où les deux amants traversent le Danube, la débâcle se déclenche brusquement; affolée, Zsófia se donne à Józsiás, ils font l'amour sur un bloc de glace flottant. La nouvelle de leur „exploit”, qui se répand rapidement dans la ville, ne manque pas de rehausser le prestige, y compris littéraire, du jeune homme.

C'est surtout la présence d'un étrange personnage de *Sept Hiboux* qui marque la différence de ce roman avec *l'Education sentimentale* de Flaubert. Avocat en retraite, Szomjas Guszti revient dans la capitale après trente années passées à la campagne pour accomplir une sorte de pèlerinage en emménageant dans la maison – „Les sept hiboux” – qu'il a habitée dans sa jeunesse, au lendemain du compromis austro-hongrois de 1867, acte fondateur de la monarchie austro-hongroise. C'est donc un revenant, désireux de consacrer le temps qui lui reste à vivre à la littérature. Ceux de ses anciens compagnons qui sont encore en vie sont tantôt des écrivains connus tantôt d'obscurs tâcherons, modestes figurants de la scène littéraire de cette fin de siècle.

Ce personnage complexe, sans doute le plus élaboré du roman, est un original dont les manières souvent comiques dénotent une période révolue de l'histoire. Mais il porte également les marques de la littérature fantastique: à beaucoup d'égards, il est à Józsiás ce que Sancho Panza est à Don Quichotte, un double de son maître qu'il remplace dans ses aventures galantes, qu'il conseille, seconde et, au besoin, réprimande à la manière du Zinober de Hoffmann ou du Goljadkine de Dostoïevsky, tout en profitant de ses relations, voire de ses biens.

En introduisant ce personnage dans son roman, Krúdy ouvre une nouvelle dimension de l'histoire du champ littéraire, celle de la préhistoire. Szomjas Guszti est le témoin et le représentant d'une autre époque, d'une étape dépassée de l'évolution littéraire. Dans les discussions menées entre Józsiás et Szomjas, deux époques se confrontent. D'une part, Krúdy se penche – avec beaucoup d'ironie et de nostalgie – sur sa propre jeunesse, l'époque de la naissance de la modernité. D'autre part, avec Szomjas, il nous retrace un véritable plus-que-parfait littéraire. Cette disposition lui permet d'exprimer son avis personnel, extrêmement nuancé, sur la modernité littéraire.

Je pourrais continuer à interpréter le roman de Krúdy, mais je suis obligé d'en rester là, à cette phase initiale de ma démonstration. Mon propos a été d'en rabattre sur l'originalité du roman, en le ramenant au modèle donné par Flaubert dans *l'Éducation sentimentale*, de mettre fin, en quelque sorte, à son isolement qui l'empêche d'engager un dialogue fructueux avec les oeuvres qui lui sont apparentées. En relisant *Sept Hiboux*, à la lumière des côdes flaubertiens et des concepts de Bourdieu, j'entendais dissiper le malentendu selon lequel le monde romanesque de Krúdy serait un univers certes; intéressant, mais accessible aux seuls lecteurs hongrois.

A PÁRIZSI MAGYAR INTÉZET KEZDETEI
MOLNOS LIPÓT IGAZGATÓSÁGA (1927–1943)

4

A honi historiográfiának, főleg annak jelenkori részének számtalan olyan megíratlan témája van, amelyek feldolgozásában az lohasztja le a vállalkozó kedvet, hogy mindenki tudni véli: azt a művet már megírták. Vagy éppen köztudott – úgymond –, és éppen ezért banális vagy érdektelen az a történelmi eseménysor, intézmény, személyiség, folyamat, amelynek feltárását tervbe vettük. A szimulákrum világa sok helyütt jelen van a magyar történettudományban és nemcsak közismertnek mondott eseményeknél: persze, nincs monográfia a fehér és a vörös terror eseményeiről, friss feldolgozás Magyarország német megszállásáról, de nincs történelmi nagybiográfia Horthy Miklósról, Bánffy Miklósról, Kállay Miklósról vagy akárcsak feldolgozás-kezdemény a két háború közötti Magyarország olyan nagyhatású alakjairól, mint Milotay István vagy Zsolt Béla.¹ Sokban hasonló a helyzet a klebelsbergi tudománypolitikával és kulturális diplomáciával. Míg a nyolcvanas évek végének reneszánsza helyreállította a kultuszminiszter reputációját, kultúrdiplomáciai tevékenységével, az általa életre hívott Collegium Hungaricumok történetével – Újváry Gábor tiszteletre méltó kivételével – nagyon kevesen foglalkoztak.² Hasonlóan van ez a Párizsi Magyar Intézet történetével is: az egyetlen és máig jól használható feldolgozás az intézet alapításáról Romsics Ignácé.³ Ő a francia külügyminisztériumi források, illetve a Magyar Országos Levéltár kultuszminisztérium iratai közül az egyetemi és főiskolai ügyosztály (K 636) fondja alapján rajzolta meg a Párizsi Magyar Intézet első éveit, keletkezésének történetét és helyezte el a magyar-francia bilaterális kapcsolatok rendszerében. Jóllehet, a Magyar Országos Levéltárban csaknem 7 iratfolyóméternyi dokumentum (mintegy 50 doboz) található az intézmény 1927 és 1945 közötti működéséről, ezt a tekintélyes és hallatlanul érdekes iratanyagot – tudomásunk szerint – eddig mindössze egy-két publikáció szerzője használta fel saját kutatásaihoz.⁴ Az alábbiakban e forráscsoport és eddig feltáratlan francia

¹ Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. Budapest, Magvető, 2000 és Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*. Budapest, Napvilág, 2008 munkái elsősorban a külpolitikára koncentráltak.

² Legutóbbi munkája, mely nagymonográfia ígérését rejti: Újváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. – A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében I. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Budapest, Ráció, 2014.

³ Romsics Ignác: Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között. In: *Magyarságkutatás 1989*. Szerk.: Juhász Gyula–Kiss Gy. Csaba. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1989, 193–204.

⁴ Kiss Róbert Károly: Humanista tudós a diplomácia porondján. In: *Szeged*, 19 (2007) 11. szám, 18–20, illetve Bakody Csilla: Verseny a francia közönség rokonszenvéért: a franciaországi román propaganda a párizsi Magyar Intézet jelentései alapján 1942–1944. In: *Pro Minoritate*, 2004/Ősz–Tél, 16–32.

iratanyag segítségével igyekszem bemutatni a Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda létrejöttét, a létrehozása mögött rejlő motivációkat, az intézmény megerősödését, átalakulását Magyar Tanulmányi Központtá, majd Intézeté, kapcsolatát a magyar és a francia adminisztrációval, tudományossággal és saját ösztöndíjasaival.⁵

A HELY

Klebsberg Kunó kultuszminiszter személyes és politikai ambíciója volt, hogy a világháború előtt és alatt létrejött külföldi magyar tudományos intézményeket (Berlin, Isztambul) továbbgondolva, továbbfejlesztve a magyar kultúra és tudomány művelésének új hálózatát alakítsa ki.

„A kollégium bizonyos felügyeletet gyakorol. Nagyon gyakran tapasztaltam, hogy a szülők itthon összehúzza magukat, minden garast összekuporgatva kiküldték gyermeküket külföldre, s Párizsban, ahol figyelemmel kísértem a fiúkat, nem a Sorbonne-on találtam őket, hanem egészen más helyeken. Ez a kérdés rendkívül fontos, hiszen fiatalemberekről van szó. Ellenőrző felügyeletnek kell lenni, hogy az az ifjú este számot tudjon adni a prefektusnak, hogy az egyetemen volt-e, dolgozott-e. Egy részük nem igényli ezt a felügyeletet, de különösen nagy városokban a kísértés nagy. Egy részüknek tehát bizonyos ellenőrző felügyeletre van szükségük” – a kultuszminiszter jelölte meg így a Collegium Hungaricumok egyik legfontosabb küldetését egy parlamenti interpellációra adott válaszában, 1927 tavaszán.⁶ Ez amellet, hogy némi jószándékú paternalizmust is mutat, jelzi Klebsberg érdeklődését Párizs iránt. (A szociáldemokrata és igen jókedvű Malasits Géza igyekezett félreérteni a miniszter szándékait: „Még megnézik a Louvre-ban a szobrokat!” – kiabált bele a tárcavezetői válaszba.) Így amikor az év novemberében létrejött a Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda, azt a kultuszminisztériumban és a magyar-francia kapcsolatokkal foglalkozók körében, mindenki átmenetinek tekintette, egy jövődöbeli Collegium Hungaricum magjának. Ezt a magyar fél korábban sem titkolta francia tárgyalópartneri elől: Korányi Frigyes párizsi magyar követ legalábbis célozgatott egy magyar egyetemi kollégium létrehozására már 1925-ben (bár szkeptikus volt az anyagiakat illetően), és hasonló húrokat pengetett Magyary Zoltán, a kultuszminisztérium egyetemi osztályfőnöke is.⁷ Klebsberg 1927. november 28-án adta ki az iroda létrejöttéről

⁵ A híradások alapján 2012. áprilisában a budapesti Francia Intézetben bemutatott egy *Párizsi Magyar Intézet története* című kötetet, Bernard Le Calloc'h művét, amelyet a Klebsberg Alapítvány adott ki. A mű példányai azonban fellelhetetlenek, a kötetnek ISBN-száma nincs, és sem a Magyar Nemzeti Bibliográfiában, sem a nemzeti könyvtár katalógusában nem szerepel.

⁶ Az 1927. évi január 25-re meghirdetett országgyűlés nyomtatványai – Képviselőház–Napló. I. köt. Budapest, Athenaeum, 1927. 1927. március 9-i ülés, 380.

⁷ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban CADN), Service des Oeuvres Françaises à l'Étranger, vol. 149., Carbonnel budapesti francia követ Jean Marxnak, a SOFE vezetőjének, Párizs, s. d. (véltetően 1925 folyamán). A SOFE iratait időközben az Archives Diplomatiques courneuve-i telephelyére szállították át, immár ott kutathatók

szóló rendeletét, és a hírről néhány nappal később minisztériumi átirat értesítette a párizsi magyar követséget.⁸ Eladdig főként Ambró Ferenc követségi tanácsos igyekezett egyengetni a magyar ösztöndíjasok útjait, de tanulmányi ügyekben nem sokat tehetett. A Franciaországban tanuló magyar diákok számának növekedésével azonban szükségessé vált, hogy valaki teljes állásban foglalkozzon ügyeikkel.⁹ A frankhamisítás és a magyar-francia kapcsolatok kezdeti terheltsége ellenére a Franciaországban, és elsősorban Párizsban tanuló magyar diákok száma rohamosan nőtt a húszas évek második felében. Míg a húszas évek elején alig volt néhány magyar ösztöndíjas (azok is elsősorban a francia kormány jóvoltából), addig az 1925–1926-os tanévtől kezdődően a magyar kormányzati ösztöndíjjal tanuló diákok száma elérte, majd hamarosan meg is haladta azokat, akik francia kormányösztöndíjjal tanultak. Az ösztöndíjasok száma a harmincas évek elején tetőzött, majd a válság hatására alábbszállt: a törvényhatósági és egyéb alapítványi, egyesületi ösztöndíjasokkal együtt évente általában 20 és 40 között mozgott az ösztöndíjasok száma, míg a kormányzati támogatást nem élvező diákokét Franciaországban 1932-ben 154-re tették egy jelentésben (a kormányzati ösztöndíjasok száma ebben az évben 36 volt), de kevésbé hivatalos megnyilatkozásokban gyakran előkerült a 300-as létszám is. Közülük becslések szerint kb. 60-70 fő érkezett az utódállamokból (főleg felekezeti ösztöndíjasok) és egy harmincas évek eleji jelentés írója a diákok felére becsülte a zsidó származásúak arányát.¹⁰ Ez ugyan elmaradt az utódállamok ösztöndíjasainak létszámától, de az első világháború előtti időszakhoz képest tagadhatatlan volt az emelkedés. Molnos (Müller) Lipót egy 1928 elején keletkezett jelentésében csaknem 1000-re tette a román és 500-600-ra a szláv diákok számát a franciaországi egyetemek 27 ezer diákja között.¹¹

Az intézmény működésének beindulását szimbolikusan is jelezte az az ünnepség, amelynek keretében 1927. december 17-én, a magyar ösztöndíjasok élén az igazgató díszplakettet adományozott a Sorbonne rektorának és a bölcsészkar dékánjának. Juhász Kálmán alkotása egy párizsi és egy magyar címer alatt két, köveket hurcoló magyaros ruhás atyafit mutatott, akiket egy hasonló öltözékű kocsis követ egylovas kocsiján, a szekéren további kötömbök, a kép előterében pedig szarkofágon fekvő halott, alattuk az *Ab anno millesimo* felirat, amely a párizsi magyar diákok nagy hagyo-

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 757, a Párizsi Magyar Intézet és Diákegyesület iratai, 44. cs. 9/3. t., 1932–1938-as pallium, 144. f. A rendelet dátuma november 28. az átirat uo. 24. cs. 3. t. 1932–1933. pallium

⁹ A felállítás gondolatáról és az azt megelőző időkről ld. uo. 1. cs, I/1. t. „Vegyes szervezési iratok, 1928–1943”, 31–45. f. Molnos jelentése Klebelsbergnek, mint a Gyűjteményegyetem elnökének, Párizs, d. n. (véltetően 1932 eleje).

¹⁰ MNL OL K 648, a párizsi magyar főkonzulátus iratai, 118. cs. 40/2 t. 65–69. f. Müller Lipót (?) jelentése a franciaországi magyar diákok szociális helyzetéről, d. n. (kikövetkeztethetően a harmincas évek elejéről)

¹¹ MNL OL K 60, külügyminisztérium elnöki osztály, a külföldi magyarok gondozásával megbízott 1/s referatúra iratai, 20. cs. I/6. t., 81-85. f., A külföldön élő magyar egyetemi ifjúság összeírása – Müller Lipót jelentése, d. n. (1928. február–március).

mányokra visszatekintő peregrinációjára utalt. A túlsúfolt szimbolikájú plakett szándéka szerint azt a történetet mutatta be, amely szerint a Párizsban elhunyt, magyar származású Bethlen diák szülei által küldött fehér ló és a többi magyar is részt vett az egyetem építésében.¹²

A felálló egyetemi iroda hatóságát nagyban javította, hogy a francia külügyminisztérium az új szervezeten keresztül folyósította az ösztöndíjakat saját kedvezményezettjeinek is. (És amikor az ösztöndíjak nem érkeztek be, az intézménynek gyakran kellett a követség gyorskölcsönéért folyamodnia.) Az iroda megalakulásának pillanatában a jólétesültek már tudni vélték, hogy a költségvetésben „Külföldi intézet vásárlására” beállított 1,2 millió pengő valójában egy jövődöbeli párizsi Collegium Hungaricum megvásárlására szolgál.¹³

Ennek ellenére a tájékoztató irodát nem kényeztette el a költségvetés: első évtizedében a Magyarországról jövő támogatás érdemben nem emelkedett: míg 1927–28-ban 8850 pengő volt a büdzsé, az 1936–37-es évben mindössze 9420 pengőre nőtt, miközben a költségek nem lett kisebbek. Míg 1927-ben az intézet helyiségeinek bérlése 2500 pengőbe került évente, két évvel később már 3600-ba, és átmeneti visszaesés után 1934-től évi 4400 pengőbe, azaz a költségek felét a helyiségek bérlése vitte el. Összehasonlításképp: a harmincas évek elején a párizsi Magyar Ház tevékenységei évente 120 ezer pengőbe kerültek a magyar költségvetésnek, a Franciaországba küldött katolikus és református lelkigondozói szolgálatok (diakonisszák, lelkészek, tanítók) javadalmaza több mint 26 ezer pengőre rúgott.

Bár Molnos Lipót igazgató működését a későbbi vizsgálódók szeretik úgy leírni, mint magányos küzdelmet a magyar kultúra „párizsi őrhelyén”, az igazgató valószínűs kis univerzumot mozgatott maga körül, amely többek közt nyelvtanárokból, ösztöndíjasokból, gépíróknőből, technikai segédszemélyzetből állt.¹⁴ Amikor 1935 júliusában Teleki Pál, mint az Ösztöndíjtanács elnöke meglátogatta a párizsi központot, nem kevesebb, mint 11 fő sorakozott fel fogadására a munkatársak közül. A látogatásnak egyébként hamarosan látványos eredménye is lett: a magyar állam, az átváltási veszteséget is figyelembe vette az ösztöndíjak osztásakor. Így a frank árfolyamának romlása miatt a magyar fél által adott ösztöndíjak, amelyek addig csak kismértékben múlták felül a francia fél juttatásait, hirtelen megugrottak, és több esetben akár a francia ösztöndíjak dupláját érhatték.¹⁵ Hogy az ösztöndíjasi lét jó iskola volt, az is mutatja, hogy később országosan, sőt világszerte ismert értelmiségiek

¹² Az ünnepség dokumentumait ld. MNL OL K 757, 31. cs., 5. t., 58. pallium, 1927–1928-as dosszié, passim. A plakett képét pedig *Debreceni Szemle*, 1933. május, 3. (képmelléklet), képmagyarázat a borító II. oldalán.

¹³ Ministère des Affaires Etrangères Archives Diplomatiques (a továbbiakban: MAE AD), Europe 1918–1940, Hongrie, vol. 91., 149–150. f. Jean Rivière ügyvivő Briand külügyminiszternek, Budapest. Keltezése: 1927. október 17.

¹⁴ A kifejezést Molnos jóbarátja, Hankiss János használta a *Debreceni Szemle* „párizsi számában”. Lásd Hankiss János: A párizsi őrhely. In: *Debreceni Szemle*, 1933. május, 161.

¹⁵ Az adatokra ld. MNL OL K 757, 24. cs. 3. t., Jelentés az 1936–1937-es évről, passim.

és tudósok mellett az intézet későbbi igazgatói közül nem egy ebből az ösztöndíjasi körből került ki: Lajti István (1943–1948) és Gergely János (1956–1959) is korábbi ösztöndíjasok voltak. Dobossy László (1949–1950, ill. 1973–1976) először 1929-ben, Château-Thierryben dolgozó 19 éves kovácsinasként kérte Molnos iránymutatását egy kissé hányaveti levélben, majd különböző ösztöndíjak és saját szorgalma révén a harmincas években többször is felbukkant az intézet környékén. Más ösztöndíjasok, mint az Eötvös-kollégista Mód Péter vagy Pődör László (a versailles-i Rákóczi-ünnepegség jótorkú szólóénekesese) nemcsak a magyar-francia kapcsolatokban, hanem a honi kommunista mozgalom történetében is jelentős szerepet játszottak. De dolgozott kisegítő lektorként az igazgató mellett az író Jankovich Ferenc, a nyelvész Gáldi László, az orientalista Sinor Dénes vagy a később középiskolai matematikatanárrá vedlett Hardy Zsigmond.

Molnos munkatársai közül azonban minden bizonnyal a történész Baráth Tibor játszotta a legfontosabb szerepet. Baráth pályája iránt az utóbbi években megélnkült a historiográfiai érdeklődés, többen kutatták szélsőjobboldali fordulatának okait, idejét és igyekeztek leírni történet szemléletének alapjait.¹⁶ Baráth az 1930–31-es tanévben bukkant fel először ösztöndíjasként, majd 1939-es távozásáig növekvő súllyal vett részt az intézet életében. A párizsi magyar diákegyesület elnökeként, a könyvtárba beosztott nemzeti múzeumi segédörként, majd a Nemzetközi Történetész Bizottság titkársági munkatársaként publikált különböző francia folyóiratokban. Munkásságának volt egy, a nagyközönség előtt kevésbé ismeretes szelete. 1931 őszén – valószínűleg jelentősebb külső behatás nélkül – már hangulatjelentést írt Molnosnak a párizsi magyar diákegyesület elnökválasztás előtti viszonyairól, és ettől fogva egyre több irat – jelentés, összegzés – viseli keze nyomát.¹⁷ Alighanem ő a szerzője annak az 1933-as, terjedelmes kéziratnak, amely a magyar emigráció és a franciaországi magyar ifjúság mozgalmairól számol be. Rá vall az erőteljes antiszemita hang, a kényszeres szakszógyártás és a nemiséggel kapcsolatos témák indokolatlanul bő tárgyalása. Névvvel vállalta viszont a „Francia közvélemény irányítása” című feljegyzését ugyanebben az évben, amelynek stiláris elemei gyakran visszaköszönnnek más témájú dokumentumokban is. Kiszólásai mutatják, hogy Molnos Lipót maga sem volt mentes a zsidóellenes előítéletektől, de az a gyűlölködő, denunciáns hangnem, ami Baráthot jellemezte, tőle távol állt. Viszonyuk, főleg a harmincas évek második felében már nem lehetett felhőtlen, Baráth betegségét és távozását Molnos csak annyival kommentálta 1939-ben: „az, akinek a Diákegyesület ügyeivel az elmúlt évek folyamán irányítóan foglalkozni kellett volna, e feladatának nem felelt meg a kívánt mértékben. Az elhanyagolt helyzet likvidálása csak a jelen tanév folyamán indulhatott meg...”¹⁸

¹⁶ Erről jó összefoglaló: Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. In: *Kommentár*, 2006. 5. sz. 69–79.

¹⁷ Első hangulatjelentése: MNL OL K 757, 10. cs., 2/a t., vegyes levelezés 1931, 2120–1931. alapszám, Baráth Tibor levele, Párizs, keltezése: 1931. október 21.

¹⁸ MNL OL K 757, 30. cs., 1938–1939 pallium, Molnos Lipót levele Binder-Kotrba Károly főkonzulnak, Párizs, keltezése: 1939. június 13.

Az intézet létrejöttének első másfél évtizedében állandó mozgásban volt, mindig tágasabb helyet, jobb könyvtári és lakhatási körülményeket keresve. Ezen bérlemények mindegyike a Quartier Latin déli, a Panthéon környékén lévő részében volt. Az első helyszín, a rue Lacépède-ben lévő Hôtel du Cèdre kiválasztása még azt a „prefektusi” szemléletet tükrözte, amelyre a miniszter is utalt: az olvasó- és előadóteremként és irodaként szolgáló apró szobák mellé beköltöztették az ösztöndíjasokat is, sőt egy darabig ehelyütt működött a magyar református missziói egyház lelkeszi hivatala, itt gyűlésezett a magyar diákegyesület és itt zajlottak, a nyelvórák illetve a tudományos előadások is. Az intézet hamarosan zongorát bérelt és helyet adott a párizsi magyar gyülekezetek kóruspróbáinak.¹⁹ 1931-re az intézet kinőtte a helyét és néhány száz méterrel továbbállt a rue Geoffroy-Saint Hilaire-be, majd 1934-ben a 13, Place du Panthéon alá: itt alacsonyabb bérért már 11 helyiség állt a tanulmányi központ rendelkezésére, benne az igazgató háromszobás lakásával és csaknem 135 négyzetméternyi, látogatók fogadására alkalmas térrel. Innen azonban nagyon hamar, már 1936-ban elköltöztek a 18, rue Marie Curie címre, amelynek egyik nagy előnyeként említették a jelentéstevők, hogy nagyon közel van az Ecole Normale Supérieure-höz. Ugyanakkor a költözködés pont a népfrontkormány első időszakát jellemző nagy sztrájkok szezonjára esett, amit az intézet könyvállománya erősen megsínylett: jónéhány láda könyv szórén-szálán eltűnt.

A tájékoztató iroda kollégiumi küldetésének azonban az felelt volna meg igazán, ha az intézmény collegium hungaricumként saját épülettel rendelkezik. Romsics Ignác tanulmányában jól követhetően leírta, milyen metamorfózisokon ment át és végül miként bukott meg a párizsi Collegium Hungaricum gondolata. Eleinte a magyar és a francia fél egyaránt látott fantáziát abban a lehetőségben, hogy a magyar ház az akkor életre hívott Cité Internationale Universitaire Montsouris park melletti campusán épüljön fel. A filantrópia eszméjétől áthatott alapítók és a francia hivatalosságok is – különböző mértékben ugyan, de – üdvözölték volna a magyar jelenlétet: egy volt ellenséges állami „nemzeti háza” ebben a népszövetségi elveket zászlajára tűző közegben mindenképp fegyvertény lett volna, jelezte volna az új nemzetközi rend erejét és megerősítette volna Párizsnak, mint a humanizmus és a demokrácia fővárosának imázsát. Bár az első építészeti tervek is elkészültek egy 40-50 diák befogadására alkalmas magyar nemzeti házról, a tulajdonjog körüli, feloldhatatlannak tűnő ellentmondás (a felépülő kollégiumok adományként a párizsi egyetem tulajdonába kerültek volna: erre a konstrukcióra viszont a magyar jog nem adott lehetőséget.) és a francia döntéshozók idegenkedése a túlzottan nemzeti karakterűnek tartott működéstől végül nem tette lehetővé az építkezés elindítását.²⁰ A Cité egyik mentora és kezdeményezője, André Honnorat szenátor már 1927 novembere elején (azaz az iroda létrehozása előtt) világosan megírta a párizsi

¹⁹ Az első hónapokról ld. uo. 24. cs., III/1 t., 1927–1929 pallium, jelentés, Párizs 1928. február 10. 17–25. f.

²⁰ A véleménykülönbségeket és a terv historikumát összefoglalja: uo. 44. cs., 9. t., Jelentés a francia magyar tudományos és kulturális kapcsolatokról, d. n. (véltetően 1932 augusztusa), 78–84. f.

egyetem rektorának: „Egyértelmű, hogy elidegenítésről [az eredetiben: aliénation – A. B.] szó sem lehet. A mi véleményünk szerint elengedhetetlen, hogy bármelyik alapítás a Citében egyúttal adomány is legyen az egyetem javára. (...) Szükségtelen is magyaráznom, hogy ennek a szabálynak mindenkire szigorúan érvényesnek kell lennie, különösen egy olyan kormányra, mint a magyar. Akármilyen nagylelkűek is vagyunk, elég nehéz elképzelni, hogy egy olyan állam, amely ellenünk harcolt, különleges elbánásban részesülhessen”.²¹ Klebelsberg 1925 óta dédelgette magában a Collegium gondolatát, de nem volt feltétlenül meggyőződve arról, hogy annak a Cité Universitaire-ben kell állnia. A francia elutasítást megtapasztalva, egy, a Quartier Latin-ben álló épület felé fordult a figyelme. 1 millió pengő újra rendelkezésre állt 1929-ben, amikor a rue d’Ulm és a rue Lhomond sarkán lévő (ma libanoni diákothonnak helyet adó), az Ecole Normale Supérieure-től egy háztömbnyire lévő telekre tervezték a magyar intézményt. Meglepő módon éppen a tájékoztató iroda igazgatója, aki már 1928 elején úgy értesült patrónusától, Magyary Zoltántól, hogy ő lesz a megszülető Collegium Hungaricum vezetője is, ellenezte a Cité Universitaire-en kívüli megoldást. Szerinte „egy máshol, külön való építkezés visszatetszene a francia egyetemi és miniszteriális köröknek, bizalmatlanságot látnának benne a Cité Universitaire gondolatával szemben”.²² És Klebelsberggel folytatott tárgyalásai során hasonló fenntartásokat fogalmazott meg Louis de Vienne budapesti francia követ is az elképzeléssel kapcsolatban. A francia félnek azonban annyira mégsem volt fontos a korábbi ellenség felé való gesztusgyakorlás, hogy hozzájáruljon a házvásárlás adó- és illetékmentességéhez.²³

A világgazdasági válság nemsokára felemésztette a tervre elkülönített forrásokat. Az elképzelés 1932-ben került elő újra, amikor a magyar politikával és politikusokkal szemben megértő Anatole de Monzie lett a francia közoktatási miniszter. Mivel a válság miatt a Cité Universitaire terjeszkedése megállt, ráadásul a nagy lendülettel kezdeményezett csehszlovák, román és lengyel házak sem épültek meg, a magyar terv még mindig az újdonság erejével hathatott volna. A megegyezést az is elősegítette, hogy a Cité Universitaire szabályai is lazultak. Immár nem minden ház építetője engedte át a tulajdonjogot az egyetemnek, így volt precedens, amire támaszkodni lehetett. A francia kezdeményezésre azonban nem érkezett magyar válasz. Klebelsberg ekkor már nem volt miniszter, az év őszén el is hunyt és a magyar költségvetés helyzete ekkor sem engedte meg a beruházást. A tájékoztató iroda, majd tanulmányi központ vezetése jó kapcsolatokat épített ki a különböző párizsi diákszállások, elsősorban a Cité Universitaire és a boulevard Saint Michelen található Foyer International des Etudiant-tes vezetésével, és így próbálta megoldani az ösztöndíjasok szálláshelyzetét. A Foyer

²¹ Archives Nationales, 20010243/18, CIUP, Projets de Maison, dossier Hongrie, 1925–1928, André Honnorat levele Charléty rektornak, Párizs. Keltezése: 1927. november 2.

²² MNL OL K 757, 25. cs, 3. t., 1928–1929 pallium, 99. f., 41-43. f. Molnos Lipót jelentése h.n., d.n.

²³ CADN, SOFE, vol. 149., dossier: Institut hongrois à Paris, Louis de Vienne követ Briand külügyminiszternek, Budapest, 1928. február 23. Az illetékmentességről uo. Villani Frigyes követ Briand külügyminiszternek, Párizs, 1929. május 9. és passim. Az elutasítás uo. a pénzügyminiszter a külügyminiszternek, Párizs. Keltezése: 1929. augusztus 3.

vezetőnője, az amerikai Miss Wattson magyar vonatkozású rendezvényeknek is rendszeresen helyt adott az általa igazgatott házban, és tizegynéhány év alatt több mint 100 magyar diáklány fordult meg nála: amikor a háború alatt, mint amerikai állampolgárt internálni akarták, Molnos igazgató tiltakozott a lépés ellen a német hatóságoknál. A „prefektusi” szemlélet kihunyásával az intézmény nem ragaszkodott a magyar diákok együttéléséhez, a közösségi szellem megteremtését a nyelvórák, előadások, koncertek, közös alkalmak szolgálták.

Az alapításkor minden felelős tényező elengedhetetlennek nevezte, hogy a tanulmányi központ számottevő könyv- és folyóiratállománnyal rendelkezzen. Ettől remélték, hogy az intézet ösztöndíjasai, francia partnerei kellő súllyal vesznek részt a franciaországi tudományos diskurzusban. A kezdetben csak néhány tucat példánnyal rendelkező könyvtár a folyóirat-cserék, ingyenes példányok, a francia külügyminisztérium és a Gyűjteményegyetem által nyújtott segítség révén hamarosan több ezer kötetesre duzzadt: Molnos igazgató 1938-ban már 12 ezer egységre tette az állományt, és a könyvtári iratanyagból tudjuk, hogy ezek tárolására 380 méternyi polcra volt szükség.²⁴ Számos jel mutatta azonban, hogy a könyvtárlátogatók szokásai állandóak: 1943-as távozásakor az igazgató 24 oldalas, több mint 700 címet tartalmazó könyvtári hiányjegyzéket adott át utódjának az eltűnt kötetekről.

Bár az irodának, majd központnak elsősorban a magyar szempontú társadalom- és humántudományos kutatások gócéjának kellett lennie, hamarosan a magyar kulturális programszervezés kitüntetett helye is lett Párizsban, sőt egész Franciaországban. A helyszűke miatt nem kerülhetett szóba nagyszabású kiállítás (hacsak az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonját nem számítjuk annak) és a születőben lévő magyar hangosfilm sem találta meg franciaországi piacát a nyelvi korlátok miatt. Így a magyar kultúra terjesztésének két fő terepe maradt: a zene és az irodalom. A harmincas évek jónéhány magyar könyvprojekt születésének időszaka volt Franciaországban (nem számítva természetesen a Külügyminisztérium vagy a Revíziós Liga által menedzselte pamfletirodalmat). A tanulmányi központ gondozásában jelent meg a magyar költészet²⁵ és próza²⁶ két nagy antológiája, az *Yggdrasill* című költészeti folyóirat magyar száma²⁷ továbbá egy magyar népmese- és mondagyűjtemény.²⁸ Az intézet igazgatója emellett fáradhatatlanul szervezte a magyar költői esteket a Cité Universitaire színháztermében, a Sorbonne-on és másutt Párizsban, vagy éppen vidéken. Az intézet irányítói folyamatosan napirenden tartották a magyar irodalom ügyét, fordítókat

²⁴ Magyar fáklya az idegen tengeren. *Párizsi Hírlap*, 1938. december 17., 1–2. III. MNL OL K 757, 1. cs. 1/6 t., a könyvtár szervezete, passim.

²⁵ Jean Hankiss et Léopold Molnos-Müller: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris, Editions du Sagittaire, 1936.

²⁶ Jean Hankis et Léopold Molnos: *Anthologie de la prose hongroise*. Paris, Editions du Sagittaire, 1938.

²⁷ Az 1937. évi 4–5. szám szerkesztésével kapcsolatos levelezést 1935 és 1941 között ld. MNL OL K 757, 44. cs. 9/4. t. passim.

²⁸ Sándor Solymossy (éd.): *Contes et légendes de Hongrie*. Paris, Editions Internationales, 1936.

igyekeztek képezni, a tehetségesnek tűnő diákokat „kiközvetítették” a debreceni nyári egyetemre (így járt Magyarországon 1938-ban Roland Barthes) és elhelyezni írásaikat valamely folyóiratban. Ezenfelül Madách Tragédiájának fordítása állandó témája volt Molnos Lipót levelezésének Guillaume Vautier 1931-ben megjelent francia változata egyáltalán nem nyerte meg a magyar-francia kapcsolatok legfontosabb személyiségeinek tetszését. A zene nemcsak Liszt vagy Erkel révén volt jelen az intézet programjai között, hanem Bartók és Kodály fellépései nyomán is, akik a francia főváros gyakori vendégei voltak a harmincas években és a tanulmányi központ minden eszközzel igyekezett elősegíteni párizsi bemutatóikat.²⁹ Ez a sokirányú, számos esetben bizalmi munka olyan vezetőt követelt az intézet élére, aki bírja a budapesti döntéshozók, a francia egyetemi és minisztériumi szféra bizalmát, jól ismeri Franciaországot. A tájékoztató irodától a Magyar Intézetig vezető hosszú utat egy ember vezetése alatt tette meg az intézmény, akinek komoly érdemei voltak abban, hogy a hungarológia meggyökeresedhetett Párizsban.

AZ ALAPÍTÓ

Müller Lipót 1897-ben született Váradlesén (Bihar vármegye) egy 11 gyerekes vasutas-családban. Szüleit hamar elvesztette, így 15 éves kora után saját erejéből végezte tanulmányait. Bár római katolikusnak keresztelték, és élete későbbi szakaszaiban is hű fia volt egyházának, középiskolai tanulmányait a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban végezte. 1915-ben letett érettségije után felvették a budapesti tudományegyetemre magyar-francia szakra és egyúttal az Eötvös Collegium diákja is lett. Tanulmányait azonban nem kezdhette meg azonnal, mert behívták katonai szolgálatra. 40 hónapot töltött itt, ebből csaknem két évet az olasz fronton. 1917-ben gránátnyomást, 1918-ban fejsérülést szenvedett, és 1918. novemberében 20%-os hadirokkantként szerelt le.³⁰ A Tanácsköztársaság alatt beválasztották az Eötvös Collegium bizalmi testületébe,

²⁹ Vö. MNL OL K 757, 42. cs., 9/2. t., Kodály Zoltán-dosszié, passim: a Psalmus Hungaricus 1939. májusi párizsi ősbemutatója után például a tanulmányi központ rendezte a fogadást. Három hónappal korábban pedig Bartók és Pásztory Ditta lépett fel a Salle Gaveau-ban. Uo. 8. cs., Molnos már 1929-ben élénken levelezett Bartókkal annak párizsi szerepléseiről.

³⁰ Molnos a harmincas évek közepén változtatta nevét Müllerről Molnosra, de vannak nyomok arra, hogy egy ideig párhuzamosan használta a kettőt, sőt elszórtan felbukkan a Molnosy-Müller névváltozat is. Az életével kapcsolatos adatok forrása két önéletrajz: az 1924-es lelékhelye: MNL OL, K 802, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, elnöki osztály, 81. cs. 25. t. 4111–1924 alapszám. A másik 1948-ban keletkezett (Budapest, 1948. április 30., 3 f.), és elsősorban Molnos saját minisztériumi helyzetének megerősítését remélte tőle. Az irat 2006-ig a Teleki László Intézet Könyvtárában volt megtalálható, a Párizsi Magyar Intézet egyéb – fényképes – dokumentumaival és Molnos néhány iratával együtt. Az intézet felszámolása után az iratcsomó további sorsáról nincs információ. Vélhetően megegyezik azzal, amelyre Romsics Ignác hivatkozott i. m. 33. lábjegyzetében. Másolata a birtokomban. (A továbbiakban: Molnos-önéletrajz).

sőt egy visszaemlékezés szerint 1919-ben azon collegisták közé tartozott, akik szimpatizáltak a kommunista eszmékkel.³¹ Ezt az állítást annyiban érdemes óvatosan kezelni, hogy 1948-as életrajzában (amikor éppen haszna lehetett volna belőle) ezt a tényt egyáltalán nem említette. Egyik hosszabb harctéri szabadsága alatt, 1917-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait, majd 1921-ben bölcsészdoktorrá avatták, doktori munkájában Béranger-nak a Petőfire gyakorolt hatását vizsgálta. Ugyanebben az évben helyettesítő tanárnak nevezték ki a székesfehérvári állami főreáliskolába, ahol az 1923–1924-es tanév végéig tanított. 1924 májusától a pécsi egyetemi könyvtár állományába osztották be, majd a következő évben francia lektorként működött az egyetemen. 1924–1925-re francia kormányösztöndíjat nyert (igaz, 1948-ban nem tartotta fontosnak megemlíteni, hogy a magyar és a francia fél megállapodásának köszönhetően a 8 kiutazó közül abba a négybe tartozott, akiknek személyére a magyar kultusztárca tett javaslatot). Pályázatát Eckhardt Sándor és Bartoniek Géza, az Eötvös Collegium igazgatója támogatta, de a háttérben sejthető Magyary Zoltánnak, Klebelsberg bizalmasának, a magyar kultusztárca nemzetközi kapcsolatokkal és külföldi intézetekkel foglalkozó minisztériumi tanácsosának működése is, aki 1924 és 1930 között kulcsszerepet játszott a magyar kulturális diplomáciában.

Molnos ösztöndíjra beadott munkaterve szerint elsősorban a magyar-francia szellemi érintkezések XVIII-XIX. század történetével kívánt foglalkozni. 1927 késő tavaszán ismét párizsi ösztöndíjat kapott, ekkor már határozottan azzal a céllal, hogy szervezze meg a Magyar-Francia Egyetemi Tájékoztató Irodát. 1943. őszi hazahívásáig vezette az intézményt, amely 1932-től felvette a Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ (franciául: *Centre d'Etudes Hongroises en France*) nevet, majd 1942-től Párizsi Magyar Intézet lett. Ezt a nevet viseli mind a mai napig.³² Molnos, akinek mélyen átélte katolicizmusát nemcsak prominens egyházi személyiségekkel folytatott élénk levelezése, hanem Mécs László két franciaországi turnéjának, az 1931-es Szent Imre-év és az 1938-as budapesti eucharisztikus világkongresszus szervezésében vállalt szerepe is megerősíteni látszik, igen tevékenynek bizonyult a párizsi és tágabban véve a magyar egyesületi életben is. 1929 és 1931 között a követség kérésére ő volt a Párizsi Magyar Egyesület ügyvezető elnöke. Az egész időszakban ő volt a Párizsi Magyar Diákegyesület tanárelnöke, és mandátuma végéig szerepet vállalt a párizsi Magyar Ház által szervezett elemi és polgári iskolai tanfolyamok vizsgabizottságaiban. Molnos tevékenysége a franciaországi magyar tudományosság megszervezésében is döntő jelentőségű: 1932-től az Ecole des Langues Orientales Vivantes (népszerűbb nevén Langues O', a mai INALCO elődje) magyartanáráként ténykedett Aurélien Sauvageot mellett. Ugyancsak ettől az évtől a ritka idegen nyelvek oktatásával foglalkozó Société pour la Propagation des Langues Etrangères en France felkérésére magyar nyelvtanfolyamot

³¹ Garai Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950.* Budapest, 2014, ELTE Eötvös József Collegium, 186.

³² Az „Intézet” név felvételéről ld. MNL OL K 757, 25. cs. 3. t. 702. f. Fáy István államtitkár átirata Kállay Miklós külügyminiszternek, Budapest. Keltezése: 1942. november 26.

szervezett, melyen oktatott is. 1932-ben átvette a *Revue des Etudes Hongroises* című tudományos folyóirat szerkesztését Baranyai Zoltántól, és a lapot Genfből Párizsba költöztette. 1938–1939-ben a lille-i egyetemen elindított magyar oktatás keretében tartott előadásokat a magyar irodalomról és fáradhatatlanul küzdött, hogy más egyetemeken (Toulouse, Nizza, Lyon) is beinduljon a magyar nyelv oktatása. Életre hívta a *Société des Etudes Hongroises* (Magyar Tanulmányi Társaság) nevű tudományos szervezetet, amelyet aztán a világháború és legfontosabb tagjainak egymás utáni, gyors elhunytá tta működéséptelenné. Molnos cselekvő részese volt az 1935-ös Rákóczi-ünnepségeknek, az 1937-es párizsi világkiállításra felállított magyar pavilon programjainak, de szervezett magyar költői estet Párizsban, Kisfaludy-ünnepséget Draguignan-ban, kiadott konferenciaköteteket és előadásorozatot hozott össze a Sorbonne-on a magyar irodalomról, várva a nagy magyar álom, a párizsi egyetemre szervezett magyar tanszék megszületését.³³ Mindezt természetesen a „normálisnak” tekintett és a felettese i által elvárt intézményvezetés mellett. Ami egyszerre több mindent jelentett: az ösztöndíjasok gyámolítását, a részükre szervezett rendezvényeket, hajszát a szálláshelyek után, ismerősök gyermekeinek párizsi pátyolgatását, filológiai adatok beszerzését a magyarországi romanisztika és történetírás nagyjai részére, a követség kívánságainak kielégítését, információk adását, kapcsolattartást a francia oktatási és külügyminisztérium különböző szerveivel, az egyetemi világgal, kulturális események szervezését és töméntelen jelentés írását. Mindemellert Molnosnak volt ideje saját tudományos karriert is építeni: 1936-ban a pécsi, 1942-ben a kolozsvári egyetemen szerzett magántanári képesítést, és párizsi időszakában is cikkek tucatjait írta a magyar-francia szellemi kapcsolatok történetéről.

Helyzete nehéz volt: Magyarország megítélése Franciaországban a húszas években, eltekintve néhány szűk körtől, nem volt jó. Molnosnak munkáját csaknem mindig politikai megfontolások mentén kellett végeznie, ráadásul úgy, hogy a magyarországi közvélemény a külföldi magyar intézetekre fordított összegeket pénzkidobásnak látta, a franciaországi francia közvélemény (és a franciaországi magyar közösség jó része) az intézményt magát pedig horthysta propagandairodának. Az igazgató éppen ezért roppant érzékenyen reagált, amikor az általa vezetett intézmény hasznosságát firtatták. 1933-ban a magyar követség határozott intése dacára fontolgotott sajtópert Kotzig Károly nyugalmazott katonatiszt, a *Magyarság* párizsi tudósítója ellen, mert az egy párizsi magyar lapban az intézet hasznát és működését megkérdőjelező cikket tett közzé.³⁴

³³ Molnos Sorbonne-on tartott óráiról a budapesti francia követ malíciózusan jegyezte meg: „órái többé-kevésbé üres pádsorok előtt zajlanak”. CADN, SOFE, vol. 300, Gaston Maugras budapesti követ levele, Budapest, 1937. december 10. A SOFE iratait időközben az Archives Diplomatiques courneuve-i telephelyére szállították át, immár ott kutathatók.

³⁴ Kotzig Károly: Több mint egymillió frankjába kerülnek évente Magyarországnak a párisi magyar intézmények. In: *Párizsi Futár*, 1933. január 1. Az ügyel kapcsolatban ld. MNL OL K 757, 25. cs. 3. t, 1931–1933 pallium, 379–380. f.

Személyes helyzete sem volt feltétlenül egyszerű: kezdetben havi 500 pengős javadalmát a világgazdasági válság hatására 400-ra mérsékeltek az 1932–33-as tanévtől. Vélhetően erre az időre tehető, hogy a Párizs külvárosában, Saint-Mandéban bérelt lakását fel kellett adnia és be kellett költöznie az intézettel egy cím alatt lévő szolgálati lakásba, ami amellet, hogy meglehetősen szűkös volt a négytagú családnak, még dolgozószobával sem rendelkezett, és egyes helyiségei egybenyíltak az intézeti irodákkal. Ráadásul a harmincas évek második felében állandó adóhatósági eljárás lógott Molnos feje felett: a magyar hatóságok nem ismerték el féldiplomata státusát, ezért adófizetésre kötelezték, mire a magyar fél a Budapesten hasonló státuszban lévő Georges Deshusses kulturális attasé, az Eötvös Collegium franciatanára és François Gachot lektor, nyelvtanár adóztatását helyezte kilátásba.³⁵

1940 júniusában, ahogy az intézet egyes ösztöndíjasai, így a hányattatásait az *Összeomlás* című könyvben megíró Szabó Zoltán, Molnos is Dél felé menekült, az intézetet pedig a korábban megbízott lektorként is ténykedő Sinor Dénes orientalista ösztöndíjasra bízta. Lépése nem keltett jó visszhangot feletteseiben. Az igazgató később arra hivatkozott, hogy a francia oktatási minisztériumban azt közölték vele a távozásról: „*Vous nous devez bien cela*” (Ezzel tartozik nekünk). A menekülés során Laguiole-ig jutott, majd 1940. július 8-án Vichybe érkezett, ahol a magyar követség is menedéket talált.³⁶ Ősszel tért vissza Párizsba, ahol távozása miatt gyanakvással fogadták, sőt, igazoló jelentéseket kellett írogatnia. Sinor 1940 nyarán-koraőszén viszont szemmel láthatóan jól érezte magát a tanulmányi központ ideiglenes vezetőjeként, német nyelvű névjegyet is csináltatott magának, amelyen saját személyét „igazgatóhelyettesként” aposztrofálta, amit Molnos egyértelműen hatalomátvételi kísérletnek tekintett. Egyúttal részletes jelentésekben számolt be Molnosnak az intézet történéseiről. A jelentések piros aláhúzásai, felkiáltó- és kérdőjelei arra mutatnak, hogy ügykezelése nem mindenben nyerte meg az igazgató tetszését. Párizsba való visszatérte és a hullámok elsimítása után mindent megtett, hogy Sinor párizsi ténykedését kedvezőtlen színben tüntesse fel. (Hozzá kell tennünk, Sinor maga sem ment a szomszédba, amikor közeli kollégák vagy diáktársak bírálatáról volt szó).³⁷ Akárhogy is történt, az igazgató körül

³⁵ A tengerikígyó hosszúságú ügy dokumentumai CADN, SOFE, vol. 300 passim, de hogy a probléma később is fennállt, arra utal Célestin Bouglénak, az Ecole Normale Supérieure igazgatójának magyarországi útjáról készült útjelentése: uo. vol. 301. dossier: „*Bourses*”, Párizs. Keltezése: 1937. október 27.

³⁶ MNL OL, K 757, 25. cs. 3. t. 1940–1942 pallium, 1065. f. Binder Károly főkonzul Molnos Lipótnak, Párizs, 1940. július 24.: „*igazán kár volt hivatalodat elhagyni és az ösztöndíjasokat sorsukra bízni, mert bizony szegények nagyon nehéz helyzetben vannak*”.

³⁷ Sinor jelentéseit és Molnos jegyzeteit ld. uo. A Sinorról szóló ösztöndíjas-jelentéseket ld. uo. 1. cs. I/5t, „*Bizalmas politikai rendeletek és tájékoztatók, 1939–1944*”, 810–814. f. Molnos Lipót bizalmas jelentése, Párizs, 1943. június 28. Sinor konfliktusukat érthetően máshogy adta elő és Molnos „hiszterikus” természetét jelölte meg alapokként: Sinor Dénes: Szubjektív emlékezések: A berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d’Études Hongroises a harmincas években. In: *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Szerk.: Békési

hamarosan megritkult a levegő: a német megszállás alatt álló Párizs és magyar-francia viszony speciális természete miatt Budapest a hierarchia módosítása mellett döntött. 1942. szeptemberében Baranyai Zoltán filológust, a genfi Népszövetség melletti magyar képviselőt, majd főkonzulátus korábbi munkatársát, volt chicagói konzult áthelyezték a vichy-i magyar követségre és megbízták a Párizsi Magyar Intézet főigazgatói teendőivel. Már ekkor is beszélték, hogy az igazgatói székbe Lajti István kerül, azonban a váltásra csak 1943. őszétől került sor: Molnos a pénztárat 1943. szeptemberében, az igazgatást 1943. december 9-én adta át utódjának. A francia fővárost sújtó bombázásokra tekintettel családját már korábban hazaküldte Budapestre, ahol a Győri úti otthonukban élt felesége két gyermekével, Józseffel és Emíliával. Saját állítása szerint ő maga kérte hazatérését, ennek azonban ellentmond, hogy az utolsó pillanatban még egy évnyi franciaországi tartózkodást kért a VKM-től, amit azonban nem kapott meg. A francia fél 1939-ben a Becsületrend lovagi, 1943-ban tiszti keresztjével ismerte el munkásságát.

A VISZONYOK

Az igazgató adóügye körüli huzavonának a kívülálló és az utókor számára is jelzik, hogy Molnos megítélése és presztízse korántsem volt egyértelmű a diplomáciai hierarchiában. A mindenkori párizsi magyar követ elérhetetlen magasságban trónolt felette, ha nagyritkán utasítást, kérést kapott tőle, az egyúttal félreérthetetlenül jelezte helyét a hierarchiában. Így például Molnosnak a követség és Villani Frigyes követ „vissza nem utasítható” kérésére kellett megmaradnia a Párizsi Magyar Egyesület ügyvezető elnökségében, holott a stallumtól inkább menekülni igyekezett, mert aránytalanul nagy terheket rótt rá. Erről így írt Böszörményi Lászlónak, a külügyminisztérium külföldi magyarokat gondozó osztálya vezetőjének: *„Méltóztatul tudni, hogy a PME alelnöki teendőinek jelentékeny része ma olyan bizalmas természetű előkészítés, melyet nem diktálhatok erre nem alkalmas egyesületi adminisztrációnkban. Egyedül pedig technikailag is képtelen vagyok ellátni egyéb hivatalos tevékenységem mellett...”*³⁸ Ha a követ Molnossal akart beszélni, a követségi titkárnők útján üzent kis kék csőpostai táviraton, nagyon határozott tónusban. Hasonló volt helyzete a követség magasabb állású diplomataival: Hevesy Pállal, Ambró Ferencsel, Woraciczky Olivérrel és a többiekkel szemben. A párizsi tartózkodásának hosszával molnosi rekordokat ostromló Ambró tanácsos Brüsszelbe távozása után némileg önkritikus búcsúlevelében jegyezte meg az igazgatónak (akitől ezek szerint nem tartotta fontosnak személyesen elbúcsúzni): *„elnézést kérek, ha néha ideges vagy*

Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit. Budapest–Szeged, Scriptum–Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993, II. köt., 894–896. Ezzel nagyjából megegyezik az a verzió is, amit Sinor Dénes e sorok írójának beszélt el 2009 augusztusában, bloomingtoni otthonában.

³⁸ MNL OL K 757, 30. cs., 1930-as pallium, 2058–1930. alapszám. Müller Lipót levele Böszörményi Lászlónak, Párizs. Keltezése: 1930. december 1.

türelmetlen voltam veled szemben".³⁹ Molnos személyes kapcsolattartója a magyar követ-ség munkatársai közül a mindenkori konzul volt (1930-ig Barkóczi György, majd utó-da, Binder-Kotrba Károly): ők nyújtottak előleget, amikor az ösztöndíjasok ellátmánya nem érkezett meg, ők instruálták Molnost, mint a franciaországi magyar egyesületi élet szereplőjét és ők továbbították a felsőbbség nehezítését, amikor az helytelenítette az igazgató eljárását. A másik személy, akivel a követségről Molnosnak napi szinten akadt dolga, Gesztesi Gyula sajtóattasé volt. Bár Molnos már missziója elején gyanította, hogy Gesztesi intrikál ellene, viszonya, legalábbis kezdetben, szívélyes volt („szíves elnézésed kérem, hogy én nem voltam olyan gyors válaszod megköszönésében, mint te kívánságom teljesítésében” – írta feltűnő nyájassággal 1928 tavaszán⁴⁰). Ám érintkezésük hangneme hamar hivatalossá vált. Gesztesi egyes esetekben kimondottan rideg hangú utasításokat adott Molnosnak, míg a harmincas évek végén már megjelentek a nyílt szemrehányások is: „Sajnálattal állapítom meg, hogy ez [egy címjegyzék továbbítása – A. B.] a mai napig sem történt meg és így – mint ismétlően – a követségi sajtóosztály újból nem számíthat a Tanulmányi Központ együttműködésére”.⁴¹ Molnos indignálódott válaszára az attasé a továbbiakban kifejtette fenntartásait a tanulmányi központ működésével kapcsolatban. A tény, hogy egy ilyen apróság körül ilyes vita alakult ki közöttük, arra mutatott: a közöttük lévő ellenétek sokkal régebbi keletűek.

A tanulmányi központ igazgatója elég rosszul élte meg a ridegséget, munkájának semmibevételeként tekintett minden ilyen kérésre és nehezményezte a követség érzéketlenségét kulturális problémákra. Eleinte még megpróbált önérzetesen reflektálni a követségi piszkálódásokra („Kedves Barátom! Ma délelőtt bizonyos megjegyzéseket tettél a követségnek irodánkhoz való viszonyáról. Minthogy egyéb elfoglaltságom miatt akkor nem foglalkozhattam a dologgal, felkérlek tájékoztass levélben sürgősen ilyen irányú tapasztalataidról”).⁴² Ám megismerve az erőviszonyokat és saját határait, a követségnek írott levelek, üzenetek alaphangja ezután a gabszulálásig menő készségesség lett, morgását megtartotta ismerőseinek: „De ettől, [t.i., hogy Villani követ beszél testvéremmel, a külügyminisztérium kulturális osztályát akkor irányító Villani Lajossal – A. B.] az igazat megvallva, nem remélek eredményt addig, amíg át nem látják, milyen fontos szerepet juttatnának munkakörükben a külföldi magyar intézeteknek”.⁴³ Mentorai néha megpróbálták arra bírni, hogy álljon ellen. Magyar Zoltán például határozottan kárhoztatta

³⁹ Uo., 1936–1937-es pallium, Ambró Ferenc levele Molnosnak, Brüsszel. Keltezése: 1937. július 27.

⁴⁰ Uo. 7. cs., vegyes levelezés, 1926–1931-es pallium, Gesztesi Gyula levele Molnosnak, Párizs. Keltezése: 1928. április 16.

⁴¹ MNL OL K 648, 120. cs. 40/4. t., III. rész, „Kifizetések a franciaországi magyar tanulmányi központnak (1938–1946)” című dosszié, 79. f. Gesztesi Gyula Molnos Lipótnak, Párizs. Keltezése: 1940. január 30.

⁴² MNL OL K 757, 30. cs., 1928–1929-es pallium, 617-1928. alapszám: Molnos levele ismeretlennek, Párizs. Keltezése: 1928. június 7.

⁴³ Uo. 25. cs. 3. t. 1932–1933-as pallium, 422–423. f. Molnos Lipót levele „igen tisztelt kedves barátom”-nak, Cap. Martin. Keltezetése: 1933. július 31.

a követségi ügyetlenkedést a sorbonne-i magyar tanszék ügyében („nem a Te feladatod, hogy professzorokkal való magánbeszélgetések útján végezd el azt, amit a Követségnek a hatóságokkal kell tisztáznia”).⁴⁴ Eckhardt Sándor pedig arra biztatta, álljon a sarkára: „Hallom, hogy sok a dolgod és hogy a követség túlságosan kihasznál olyan feladatokra, mik nem a tieid. Ne vállalj, neked van más, fontosabb dolgod is. Végre is, te nem függsz tőlük”.⁴⁵ Az idézet harmadik mondata nem teljesen állta meg a helyét: Molnosnak elég hamar rá kellett jönnie, hogy minden olyan tevékenységéhez, (legyen az könyvkiadás, a magyar diákmenza támogatása, folyóirat-előfizetések, futárposta használata vagy 12 üveg tokaji bor küldése karácsonyra a központnak szolgálatot tevő francia értelmiségieknek), amelyekhez saját forrással nem rendelkezett, a követség jóindulatára van utalva, így a túlzott elzárkózás kellemetlen szankcióknak tette volna ki őt.

Harmonikusabban alakult Molnos és az intézet viszonya a magyar kultuszminisztériummal és a Gyűjteményegyetemmel, illetve a magyar tudományosság képviselőivel. Nem véletlen, hogy az igazgató másfél évtizedig a helyén maradhatott. Ennek ára azonban temérdek szívesség, munka és önmegtartóztatás lett. Minisztériumi előjáróin kívül a magyarországi francia filológia választófejedelmeivel is jó viszonyban kellett maradnia. Ez Hankiss János esetében nem okozott különösebb gondot: a két család együtt nyaralt és levelezésükben a debreceni egyetemi tanár csak „Lipikém!” megszólítással illette a párizsi igazgatót.⁴⁶ Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Hankiss államtitkárként nem járult hozzá, hogy igazgatói mandátumának lezárulása után Molnos még egy évet Párizsban maradhasson kutatni. Eckhardt Sándor mindig pártolólágg állt kéréseihez, míg Zolnai Béla is gyakran bukkan fel az intézet levelezésében. Érezhetően tartózkodóbb volt a viszonya Birkás Géza pécsi professzorral, aki pedig pécsi alkalmazásának egyik támogatója volt; de az ő kéréseit is szó nélkül teljesítette.

Az igazgatónak hamarosan sikerült bizonyos elismerést kivívnia a francia egyetemi körökben és a közigazgatásban, így a Quai d’Orsay kulturális szolgálata (*Service des Oeuvres Françaises à l’Etranger*) hamarosan egyik megbízható partnereként kezelte: 1939-ban például már tőle kértek információkat egy-egy ösztöndíjasról vagy éppen feljegyzést a francia kultúra és nyelv magyarországi helyzetéről.⁴⁷ Egy 1940 eleji, némi képp túlzó francia titkosrendőri jelentés szerint pedig Molnos a „francia kormányzati propagandaszervek legfőbb tanácsadója” volt magyar ügyekben.⁴⁸

⁴⁴ Uo. 1928–1929-es pallium, 242. f. Magyary Zoltán levele Molnos Lipótnak, Budapest. Keltezése: 1928. december 8.

⁴⁵ MNL OL K 757, 10. cs., 2/a. t., vegyes levelezés, 1931-es pallium, Eckhardt Sándor levele Molnos Lipótnak, Budapest. Keltezése: 1931. március 21 alapszám 609–1931.

⁴⁶ Vö. uo. 5. cs. 2/a. t. Hankiss János-dosszié, passim.

⁴⁷ CADN, SOFE, vol. 300.: Léopold Molnos: Diffusion de la civilisation française en Hongrie, d. n. Keltezése: 1939. október 31.

⁴⁸ Archives de Préfecture de Police, BA 2182, rapports divers, rapport strictement confidentiel, Párizs. Keltezése: 1940. április 5.

A francia egyetemi világban az intézet vezetője hamar olyan kapcsolatokra tett szert, amelyek jól szolgálták a magyar kultúrdiplomácia ügyét. Henri Tronchon strasbourgi összehasonlító irodalomtörténész-professzor, aki a korán elhunyt Kont Ignác tanítványa volt a háború előtt és a húszas évek elején kutatott Budapesten galánthai Fekete Jánosról írott könyvéhez, nemcsak megtanult magyarul, hanem a magyar tudományos körök a legkomolyabban számoltak vele, mint a Magyarország iránt kifejezetten barátságos Fernand Baldensperger sorbonne-i professzor utódával. Baldensperger aztán csaknem két évtizeddel élte túl Tronchont. Louis Villat besançoni, majd toulouse-i történészprofesszor felfedezésének dicsőségén Molnos Olay Ferenc, kultuszminisztériumi osztálytanácsossal, egyúttal aranytollú pamfletistával, illetve Baranyai Zoltánnal volt kénytelen osztozni. Bár Villat sohasem tanult meg magyarul és az általa ígért Magyarország-történet sem készült el, továbbá beteges hiúsága is állandó törődést igényelt, Molnos elnyúlhatetlenül szervezte magyarországi útjait, fordítottatta le számára a forrásokat és közölte cikkeit. És tőle remélte azt is, hogy a magyar felet hozzásegíti a toulouse-i lektorátus felállításához, amelyről már 1939 óta szó volt.⁴⁹

Aurélien Sauvageot-nak, Langues O' magyartanárának szerepe külön tanulmány tárgya lehetne: itt és most legyen elég annyi, hogy magyarul és franciául (többször is) kiadott emlékiratai, amelyek hallatlanul érdekes forrásai a magyar-francia kapcsolatok két háború közötti történetének, sajátos fénytörésbe kerülnek a levéltári források alapján.⁵⁰ Sauvageot, aki az első világháború alatt a francia hadsereg hírszerző szolgálatának dolgozott és 1939-ben ismét a francia flotta siffre-szolgálatához hívták be, megőrizte nosztalgiaját a titkos információk világa iránt: ha kellett, a magyar belpolitikáról adott meglehetősen rosszindulatú jelentéseket a budapesti francia követségnek, ha kellett, konkurrensairól, tanártársairól írt feljegyzéseket a Vichy-kormány időszakában, részletesen taglalva az illetők zsidó származását. Annak ellenére, hogy Sauvageot munkásságának korántsem volt egyértelmű megítélése budapesti patrónusai körében és a vichy-i kormány közoktatási minisztériuma Sauvageot-t

⁴⁹ A Villat-val és Tronchonnal ápolt kapcsolatra lásd többek között: MNL OL K 757, 6. cs., 2/a. t., személyi levelezés, Henri Tronchon-dosszié (1937–1939), Louis Villat-dosszié (1937 [valójában: 1929] – 1941)

⁵⁰ Aurélien Sauvageot: *Magyarországi életutam*. Budapest, Európa, 1988. (Sajnos a 2013-as újrakiadás nem sokat tett hozzá a korábbi jegyzetapparátushoz és az emlékének szentelt konferenciakötet sem mutatott rá az életmű ellentmondásos pontjaira: László Horváth–Brigitta Vargyas (éd.): *Notre sentinelle avancée – Aurélien Sauvageot et le Collège Eötvös József*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2012.) Sauvageot életének ezen epizódjait igyekeztem felidézni egy korábbi írásomban: Ablonczy Balázs: A francia külpolitika magyarságképe a két világháború között. In: *Limes*, 2008. 2. sz. 35–36. Említett jelentéseit lásd: MNL OL K 757, 6. cs., 2/a. t., személyi levelezés, Aurélien Sauvageot-dosszié, passim. Itt található egy névtelen jelentés 1941 végéről vagy 1942 elejéről, melyben számos jel mutat arra, hogy az irat szerzője Sauvageot, és amely Jacques Ancel és Louis Eisenmann zsidóságát taglalja, mint karrierjük egyik magyarító elvét. Ancel a levél írása idején egyébként a drancy-i internálótáborban raboskodott és az ott elszenvetettek miatt 1943-ban elhunyt.

1941. novemberében szabadkőműves páholytagsága miatt felmentette tanári állásából, Molnos igyekezett lobbizni visszahelyezése érdekében.⁵¹ Majd amikor ez nem sikerült, az intézet alkalmazásába vette – nyilván a Langues O'-n 1932 óta folytatott közös munkálkodásukra emlékezve. Mindezt annak tudatában hogy tisztában volt Sauvageot-nak az övétől eltérő politikai szimpátiáival.

Bizonyos magyar vonatkozású ügyekben Molnos számíthatott még Paul Hazard történészre, a Collège de France tanárára, a magyar témákban több könyvet publikáló esszéista, regényíró, Tharaud-testvérekre, Paul Boyer russzistára, a Langues O' igazgatójára, ám ezt a hálózatot a háború kegyetlenül szétzilálta. Nemcsak Hazard és Tronchon hunyt el a háború alatt, hanem, Hazard elődje a Magyar Tanulmányi Társaság elnökeként, a biológus Raoul Anthony is. A csatatéren esett el Emile Pillias történész, a franciaországi hungarológia egyik legnagyobb reménysége, Louis Villat pedig a háború alatti magatartása miatt veszítette el katedráját Toulouse-ban.⁵²

A korszak tudománypolitikai kánonja szerint egy magas műveltséget propagáló intézménynek, a könyvtár, az ösztöndíjak, az előadások mellett múlhatatlan szükségége volt folyóiratra is. Molnos elképzeléseiben nyilván az 1932-ben átvett *Revue des Etudes Hongroises* játszotta volna ezt a szerepet, de itt hamarosan veszedelmes konkurenciával és határozott rosszallással kellett megküzdenie. A *Nouvelle Revue de Hongrie* a magyar elit prominens tagjainak támogatásával, a befolyásos Ottlik György főszerkesztése és Balogh József felelős szerkesztése mellett indult meg 1932-ben, és nem titkolta ambícióját a francia nyelvterület meghódítására.⁵³ Ottlik kezdetben illő reverenciával közelített Molnoshoz, tanácsait kérte a megújult folyóirat küllemét, szerzőit, tipográfiáját illetően. Molnos pedig szívesen és atyailag taglalta nézeteit egy magyar érdekeltségű francia folyóirat lehetőségeiről; még azt is üdvösnek tartotta volna, hogy a lap nem Vilmos császár utat adja meg szerkesztőségi címként. Viszonyuk azonban nagyon hamar megváltozott: 1932 második felében már feszültségek jelentkeztek a két lap szerkesztői között. Molnos kifogásolta, hogy a REH szerzőit sorra felkéri a budapesti vetélytárs, párizsi szerkesztője prepotens módon viselkedik, és Budapesten immár nyíltan lapja beolvasztására vagy megszüntetésére törnek. A viszony annyira elmérgesedett, hogy a két szerkesztő harmadfél évig szóba sem

⁵¹ Az eltávolítást lásd *Journal Officiel*, le 22 novembre 1941, 5026. Vö. MNL OL K 757, 6. cs., 2/a. t., személyi levelezés, Aurélien Sauvageot-dosszié, Molnos Lipót memoranduma Robert de Dampierre budapesti francia követhoz, Párizs. Keltezése: 1941. október 21.

⁵² E hálózat működtetéséről a levelezés mellett Molnos éves jelentései adnak pontos tájékoztatást. Pl.: MNL OL K 757, 44. cs., 9. t., „Jelentés a francia-magyar tudományos és kulturális kapcsolatokról” d. n. (valószínűleg 1932. augusztus), 29–46. f.

⁵³ A lapról már meglehetősen sokat írtak, de kevesen vannak olyanok, akik a folyóirat szerkesztőségi iratanyagának ismeretében tették ezt. Ezek közül ld. Henri de Montéty: *La Nouvelle Revue de Hongrie et ses amis français (1932–1944). La cause hongroise: une machine à voyager dans le temps pour les catholiques et les jeunes non-conformistes*. PhD-értekezés, 2009, Budapest, ELTE – Université Lyon III–Jean Moulin

állt egymással. Az NRH nyilván a kifárasztásra játszott, hogy a REH forrásai elfogynak és helyét nagyobb erőfeszítés nélkül át tudja venni. Molnos azonban a Magyar Tudományos Akadémia, a kultusz- és külügyminisztérium támogatásával életben tartotta szemlét, szerkesztőbizottságában pedig büszkén szerepeltette francia kapcsolatait Tronchon-tól Villat-ig, illetve velük együtt a magyarországi romanisztika nagyágyúit. Fontos tette volt, hogy minden évben közzétette a francia nyelvterületen megjelent hungarológiai irodalom bibliográfiáját. Több közvetítési kísérlet után 1935 folyamán fegyverszünet állt be a két orgánus között. Ottliknak ebből az alkalomból írott levele azonban megváltozott erőviszonyokról tanúskodott és egyúttal arról, hogy az átmeneti fegyvernyugvás ellenére nem tett le a versenytárs megszüntetéséről vagy évkönyvvé alakításáról: „*az Etudes folyóirat-jellege a legsúlyosabb félreértésekre ad alkalmat bizonyos francia körökben. Nem konkurrenciára gondolok, hanem arra, hogy az ügyis szűkös területű magyar propagandának nem lenne szabad egy teljesen szintelen, kis publicitású második folyóirattal, hogy úgy mondjam kompromittálnia a másikat, szintén irodalmi és tudományos, de politikai jellegű, nagyobb publicitású orgánust: a munkát együtt, egy fedél alatt, minden érdek tiszteletbentartásával, de főképp a nemzeti érdek egységesebb szolgálatában, meggyőződés szerint jobban oldhatnók meg. Nem titkoltam és ma sem titkolom az illetékesek előtt, hogy az Etudes-nek mai jellegét, mely félreértésekre ad alkalmat, nemcsak az NRH, hanem általában a külföldi magyar reprezentáció szempontjából helytelennek tartom*”.⁵⁴ A megbékélés örve alatt ez olyan nyílt hadüzenet volt, amit Molnos nyilvánvalóan nem nyelhetett le. Folyamatosan külső támaszokat szerzett a *Nouvelle Revue de Hongrie* beolvasztási törekvéseivel szemben: az akadémiát és az egyetemeket. A felelős kiadóként feltüntetett Magyary Zoltán vagy az intellektuálisan Molnos által sem sokra tartott, de minisztériumi állása miatt befolyásos Olay Ferenc cikkeinek közlése elég garancia lehetett a megmaradásra. Molnos határozottan visszautasította az évkönyvvé alakulást vagy azt, hogy Balogh Józseffel és Ottlik Györggyel egyeztessen a felkért szerzőkről. Vitájukat szemlélve, nem tűnnek teljesen megalapozottnak Balogh József szemrehányásai, amelyeket Molnosnak tett: a REH nem nagyon merészkedett az aktualitások terepére, cikkei jobbára a jámbor, áthallások nélküli tudományosságot képviselték, igaz, nem túl innovatív formában. A lap kiadása jelentős összegbe, évi 8-10 ezer pengőbe került, viszont Molnos jelentései meglepően magas, kezdetben 800, majd 2500 feletti példányszámokról számolnak be. Az évkönyvvé alakulás elutasítása viszont annál is érthetőbb volt az intézetigazgató részéről, mert a harmincas években a szemle egyre többször jelent meg összevont számokkal, nemritkán egy kötetben évi négygel.

Az ellentétet végül az idő oldotta fel: az *Etudes* 1938-ban beszüntette megjelenését.⁵⁵ Formailag utódjaként jelent meg 1943 és 1948 között a *Revue d'Histoire Comparée*,

⁵⁴ MNL OL K 757, 44. cs., 9/5. t., 1933–1935-es dosszié, 92–93. f. Ottlik György Molnos Lipótnak, Budapest. Keltezése: 1935. január 24.

⁵⁵ A lap működésének dokumentumait ld. uo. 40. cs. passim és 44. cs. 9/5. t. passim.

Kosáry Domokos és Benda Kálmán szerkesztésében. A folyamatosságra törekvés azonban inkább a háborús lapengedélyeztetés kikerüléséről, mint Baranyai és Molnos lapjának továbbviteléről szólt.

Az egyetemi tájékoztató iroda, majd tanulmányi központ korai története sajátos torzó: azt mutatja be, milyen távlatok voltak a klebelsbergi vízióknak az anyagi eszközök elfogytával, majd a miniszter elhunyt után. Áttekintve a lehetőségeket és az intézet működésének feltételeit, a külső szemlélő nem nagyon juthat más következtetésre, hogy a párizsi központ minimális anyagi beruházással (kiadásai még a folyóirat fenntartásával, a könyvvásárlásokkal, az ösztöndíjakkal és a fizetésekkel együtt sem haladták meg az évi 55 ezer pengőt: egy klasszikus collegium hungaricum működtetése Bécsben, Berlinben vagy Rómában ennek a többszörösébe került) az intézet az elérhető maximumot hozta ki helyzetéből. Fenntartotta, sőt jelentősen gyarapította a Magyarországgal foglalkozó francia nyelvű irodalmat, kapcsolatokat épített és a magyar kultúrát igyekezett bemutatni, meglehetősen nehéz terepen. Ezenfelül lehetőséget adott tapasztalatszerzésre fiatal magyar tudósok új nemzedékének, és a névsorokat elnézve, ezt a bizalmat a legtöbben meghálálták. Molnost több kortárs illette kritikával, és meglehetősen könnyen kezelhető személyiség: ugyanakkor az általa menedzselte művészeti-tudományos tervek száma és minősége illetve az igazgató munkabírása legalábbis elgondolkodtathat bennünket a megjegyzések egyoldalúságáról. Személyes helyzete is bonyolultnak mutatkozott: sem a magyar diplomácia szereplői nem értékelték sokra munkáját és egyszerű alantasként kezelték, sem a francia fél előtt nem tudta teljesen elosztatni a gyanút, hogy működésének közvetlen politikai-propagandisztikus okai vannak. Miközben sorsa tipikus, rendszerváltásokkal megtört, közép-európai értelmiségi sors, az utókor nem vitathatja el tőle azt a hatalmas munkát, amit egy 87 éve működő intézmény megalapozásában végzett. A könyvtár leltári számait ő kezdte el vezetni, a ma is használt folyóiratokat ő költette be, ő keresztelte el az intézetet a mai nevére. Utódai az ő nyomában járnak, akár tetszik nekik, akár nem.

Molnost hazahívása után, 1944 januárjától a Magyar Nemzeti Múzeumba osztották be szolgálattételre, egyúttal megbízták az Eötvös Collegiumban francia irodalomtörténeti órák megtartásával. 1944 júliusában központi minisztériumi szolgálatra hívták be. Budapest ostromát a Nemzeti Múzeum pincerendszerében vészelte át. 1948-ban elbocsátották a kultuszminisztériumból és az Eötvös Collegiumból. Könyvtárosként és fordítóként dolgozott műszaki közgyűjteményekben, részt vett különböző francia filológiai vállalkozásokban, így Eckhardt Sándor nagyszótárának munkálataiban is. 1982-ben hunyt el Budapesten.

„HIDEG EMLÉKEZET”,
VAGY BEFOGADÓ EMLÉKEZETKULTÚRA?
A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A PARTIZÁN MEGTORLÁSOKRÓL.

4

„A halott nemzedékek lidérces álmoként kísértik az élők emlékezetét. [...] a rossz álmokat többféleképpen is kezelhetjük. El lehet őket nyomni, be lehet szorítani az ébrenlét sötétebb zugaiba, de felszínre is lehet őket hozni, hogy jobban megértsük lényegüket.”

Geoff Eley

A múlt század hetvenes éveiben Magyarországon komoly vita alakult ki a történettudomány és a történeti publicisztika viszonyáról. Egy akkor ismert újságíró, Faragó Vilmos¹ e kettő viszonyát a „várvédők és a várostromlók” metaforájával jellemezte, amikor a történettudomány bástyái közé be-be törnek a politikusok, az újságírók és más amatőrök, magukkal ragadnak egy-egy érdekes témát, az ostromlott történészek pedig ki-kicsapnak a várból, hogy visszaszerezzék a zsákmányt. Maradva a vár hasonlatnál, az „ostrom” napjainkban sem csitult, hiszen a történelem mindig „birtokper” volt, s az maradt napjainkban is. Miért van ez így?

Mint ismeretes, a múlt leírásának, reprezentációjának különböző módozatai, csatornái vannak, amelyek keményen rivalizálnak egymással. Az akadémiai, vagy professzionális történetírás, illetve a public history (nyilvános, köztörténeti elbeszélés), amely aztán elvezet bennünket a kollektív emlékezet termelésének és befogadásának kérdéséhez.²

Az akadémiai történetírás nemcsak a 19. században, de még a 20. század első felében is uralta a múlt úgymond igaz elbeszélésének előjogát, a nemzeti elvű történeti elbeszélés színpadát, mára azonban ebben a tekintetben jelentős pozíciókat veszített. Hogy ennek mik az okai, messzire vezet, most csak néhány problémára szeretnék utalni.

Először is: itt vannak a történetíráson belüli változások, amelyeket összefoglalóan posztmodern áramlatnak nevezünk, s amely együtt járt a biztos tudásba vetett 19. századi hit fellazulásával. Ez aztán annak a paradigmának az elfogadásához vezetett, hogy a történeti elbeszélésnek több igaz, sőt szélsőséges értelmezésben több azonos értékű változata van.³ Másodszer: a történetírás a 20. században elvesztette a politikával

¹ Faragó Vilmos: Történelem–felülnézetben. In: *Élet és Irodalom* 1976. október 23. Hanák Péter: A történetírás: birtokper. In: *Élet és Irodalom* 1977. február 19.

² A kérdésről részletesen lásd Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. In: *Történelmi Szemle* LIV. (2012) 3. sz. 357–375. A tanulmány a téma kapcsán részletes bibliográfiát is tartalmaz.

³ Lásd erre magyarul Ernst Breisach: *Historiográfia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 413–419. Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011, 229–244.

szembeni ártatlanságát – s egy időben annak szolgáló lányává vált, elsősorban a Szovjetunióban és az érdekszférájához tartozó úgynevezett kommunista, szakmai kifejezéssel államszocialista rendszerekben. Ez történt Magyarországon, Jugoszláviában és a többi szocialista országban. Ebben a történeti információs vákuumban nyert aztán egyre nagyobb teret a public history, amit persze nemcsak autodidakták művelhetnek, de történészi diplomával, sőt tudományos fokozattal rendelkezők is.

Nézzük meg, mi a különbség az akadémiai, vagy professzionális történetírás és a public history között?⁴ A professzionális történetírás kíváncsi, racionális kérdéseket tesz fel a múltnak, kritikai módon viszonyul forrásaihoz, tiszteli azokat, nem szelektál közöttük prekonceptiójának igazolása céljából. Ezzel szemben a public history kisebb-nagyobb csoportok identitás igényét elégíti ki, s mindig olyan képpel szolgál a múltból, amely konkrét elvárásokat elégít ki. A public history célja tehát nem elsősorban a tudományos kutatás, az ismeretek elmélyítése, nem a múlt minél teljesebb feltárása, hanem az elvárt válaszok, köztük a politika által elvárt válaszok megkonstruálása, és a tömegmédiák igényének kielégítése. Kedvelt témái a nemzeti traumák, a szenvedéstörténetek politikai célzatú ébrentartása, vagy éppen elhallgatása, ezek egyediségének és különösségének hangsúlyozása (lásd Magyarországon Trianon problémáját, a délszláv utódállamokban pedig a második világháború alatti és utáni pro és kontra megtorlásokat.). Ez a fajta történetírás különbséget tesz úgynevezett jó és rossz, ártatlan és bűnös nemzetek között.

Történészként nagyon is tisztában vagyok azzal, hogy a nemzeti gondolkodáshoz, a történelemhez szervesen hozzátartozik az évtizedekig elfojtott nemzeti traumák feltárása, kibeszélése, az újabb nemzeti emlékhelyek kijelölése és azok napjaink nemzeti emlékezetbe történő beemelése.

Nem mindegy azonban, hogy az egymással rivalizáló, egymással „birtokperbe” bonyolódott történetírások milyen minőségű emlékkultúrát hoznak létre, a múltból milyen minőségű történelmet rekonstruálnak. Olyat, amely integráló szerepet tölt be, s befogadja a nemzet virtuális házába a nemzet minden csoportját, minden tagját, azaz befogadó és jövőorientált emlékkultúrát, amely még a traumák parancsoló kibeszélése mellett is nyitva hagyja azt az ösvényt, amelyen keresztül egy-egy nép történelme nemcsak nemzeti látószögéből tanulmányozható, hanem annak általános társadalmi és nemzetközi összefüggéseit is képes feltárni. Vagy olyan nemzeti emlékkultúrát teremtünk, amelyet Jan Assmann német történész klasszikus munkájában „hideg emlékezetnek” nevezett.⁵ A „hideg emlékezet” Assman értelmezésében olyan emlékezet, amely kizárólag az áldozat és a tettes összébékíthetetlen nézőpontjából közelíti meg a múltat, köztük például az 1945 utáni partizán megtorlások történetét is. De hát mi a baj ezzel

⁴ Nora, Pierre: A megemlékezés kora. In: Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010, 298–326. Gyáni: Nemzet, kollektív emlékezet i.m., 361.

⁵ Assman, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999. (javított kiadás 2013.) A könyv eredetileg németül, 1992-ben jelent meg Münchenben.

a történetiszemlélettel? Nem több, de nem is kevesebb, minthogy a hideg emlékezet végletesen befagyasztja a történelmet, makacs ellenállást tanúsít a történelmi változások befogadásával, a múlt árnyalt megközelítésével, értelmezésével szemben, kizárja a tudományban nélkülözhetetlen kritikai szemléletet, és bezárja az adott közösséget, a nemzetet egy soha nem létezett, hamis múltba.

De nézzük meg röviden ebből szempontból a magyar történetírás partizán megtorlásokkal kapcsolatos historiográfiai eredményeit.

Nemcsak a jugoszláviai, a szerbiai, de a rendszerváltás előtti magyar történetírásban is az 1944/1945-ös magyarok elleni partizán megtorlásokat, a „*még hidegebb napokat*” évtizedekig mély hallgatás vette körül. (A „*még hidegebb napok*” kifejezést Cseres Tibornak az 1942-es újvidéki razziáról szóló *Hideg napok* című híres regénye nyomán használom.) Mint ismeretes, a „*győzelem mindent igazol*” tételéből kiindulva a jugoszláv politika által szoros pórázon tartott történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételként állította be a „*fasiszta magyarok*” és a kollektív bűnösnek nyilvánított, „*még fasisztább*” német lakosság elleni megtorlásokat.

A hallgatás és a tagadás kezdettől fogva azt a célt szolgálta, hogy tisztára mossák és heroizálják az új partizán elit hatalomra kerülését és kisebbségpolitikájának keletkezését. E hamis történetiszemlélet üzenete az volt, hogy az új politikai elitől és a kommunista rendszertől idegen a bosszú és a megtorlás: tehát a háború utáni számonkérés, a kivégzések és büntetések igazságosak voltak, azok kizárólag a háborús bűnösök és a „*nép ellenségei*” ellen irányultak és „*Jugoszlávia népeit szolgálták*”.⁶ Tehát az új, kommunisták vezette jugoszláv állam magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikája is „*tiszta fogantatású*” volt. Ez a felfogás egyértelműen a public history kategóriájába sorolható.

A második jugoszláv állam széthullásával párhuzamosan, mintegy ennek reakciójaként, a jugoszláv államból kiváló új nemzetállamokban egy ezzel radikálisan szembenálló, de szintén egyoldalú nézőpont jelent meg: a Tito-korszak Jugoszláviája „*bűnben fogant*”, a kommunista rendszer története az ország népein elkövetett permanens „*hatalmi erőszak*”, a „*társadalom szőnyegbombázásának*” története. A saját identitásukat kereső új államok történészei, illetve bizonyos politikai áramlatokhoz kötődő magyar történészek viktimológiai párbajt vívtak és részben vívnek még ma is, és komoly erőket mozgósítottak „*a ki szenvedett többet*” a háború alatt historiográfiailag értelmetlen, de az új nemzeti identitások építése szempontjából minden bizonnyal fontos kérdésének a kutatására.⁷

⁶ A „*nép ellensége*” lényegében bármennyigéig tágítható fogalom volt. Ennek korabeli hivatalos értelmezését tárgyalja Mitrović, Momčilo: Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata. In: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4. Hans Georg Fleck–Igor Graovac (red.). Zagreb, 2002, 249–266.

⁷ A vita összefoglalására lásd Kočović, Bogoljub: *Nauka, nacionalizam i propaganda. (Izmedju gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*. Pariz, 1998., valamint Žerjavić, Vladimir: *Yugoslavia – Manipulations with the number of Second World War Victims*. www.hir.hr/books/manipulations/p06.htm (Letöltés: 2009.08.20.) Jugoszlávia 1941–1945 közötti közvetlen emberveszteségét Kočović 1 014 000 főre, Žerjavić pedig 1 027 000 főre teszi.

A szerb, a horvát és a szlovén történetírás egymás elleni „rekonkvisztája” közepette jelentek meg a vajdasági magyar sajtóban (többnyire nem történészek tollából), illetve a magyarországi történetírásban azok az első írások, amelyek az új, J. B. Tito vezette hatalom ártatlan magyar áldozatainak, a kivégzetteknek, táborkba hurcoltaknak, a kitelepítetteknek próbáltak emléket állítani és az 1942-es újvidéki razzia áldozatai előtt történő tisztelgés mintájára a nyilvános megemlékezés jogát követelték.⁸ Erőt, erkölcsi háttérrel adtak ezeknek a kutatásoknak, hogy a magyar történetírás már régen szembe nézett a múlt bűneivel – és részletesen feltárta a szerbek és zsidók ellen 1942-ben elkövetett megtorlásokat, gyilkosságokat, az úgynevezett razzia történetét.⁹

Ezek a 90-es években megjelent vajdasági magyar munkák főként a halotti anyakönyvek és a visszaemlékezések forrásbázisán alapultak, és hosszú ideig a kivégzett ártatlan magyar áldozatok létszámának megállapítására és a visszaemlékezések összegyűjtésére koncentráltak. Így kezdődött meg a megtorlást szenvedett ártatlan emberek tragikus sorsának történelmi emlékezetbe történő beemelése a Vajdaságban. E munkák legfontosabb emlékezetpolitikai és historiográfia eredményét abban látom, hogy ledöntötték a magyarok elleni megtorlásokkal kapcsolatban felépített hallgatás falát, szakítottak a korábbi rendszer meghamisított kisebbségtörténelmi szemléletével, és megnyitották az utat egy új, délvidéki magyar történelmi emlékezet, történelmi tudat felépítése előtt.¹⁰ (Lásd Matuska Márton, Mészáros Sándor, Teleki Júlia, Szloboda János és mások munkáit.¹¹ Közülük csak egy, Mészáros Sándor volt egyébként hivatásos történész).

⁸ Lásd Matuska Márton cikksorozatát a *Magyar Szó* 1990-es évfolyamában, illetve a VMDK-nak a Vajdasági és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökéhez intézett felhívását a *Magyar Szó* 1990. április 20-ai számában. Mint a felhívásban olvashatjuk: „elérkezett az az idő, amikor tudományos módszerekkel kell kivizsgálni a vajdasági történéseket a megszállás alatt és közvetlenül a felszabadulás után”.

⁹ Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963., A Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14–1944. január 14. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 5. sz. 426–456., A Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 152–168. Uő.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 269–317., Pihurik Judit: *Hideg napok. Délvidék 1941–1944*. In: *Rubicon*, 2009. 5. sz. 20–29., Uő.: A kórkép mint forrás. Bayor Ferencnyugalmozott tábornokújvidéki városparancsnok 1942–43-as pere és elítélése. In: *Betekintő* 2011. 4. sz. http://www.betekintő.hu/2011_4_pihurik (Letöltés: 2013.09.12.).

¹⁰ Korábban a délvidéki megtorlásokról két kis füzet jelent meg az Egyesült Államokban, emigránsok tollából, az egyik magyarul, a másik pedig angolul. Szigethy György: *Szemtanúja voltam Tito délvidéki vérengzéseinek*. Cleveland, (Ohio), 1956., Homonnay, Elemer: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary*. Cleveland, (Ohio), 1957.

¹¹ A teljesség igénye nélkül Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 1991., Uő.: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi bizottsága, 2004., Uő.: *A délvidéki magyarság tragédiája*. In: *Rubikon* 2009. 5. sz. 46–47., Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum*. I. Újvidék, Hatodik Síp Alapítvány, 1991., Uő.: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék. H.n.é.n., Uő.: *Újvidéki hideg hetek 1944-ben*. In: *Regio* 1994. 1. sz., Teleki Júlia: *Keresem az apám sírját*.

A magyarországi történészek elsősorban a hazai levéltárak feldolgozására törekedtek. Jómagam hosszú évek óta kutatom a délvidéki magyarok történetét. Az igen hamar kiderült, hogy a vajdasági magyar közösséget mindmáig leginkább érdeklő kérdésre, mennyi volt az áldozatok száma, ezek a források nem adnak választ. Akkor hát milyen kérdések megválaszolását segítették elő a magyarországi források, mit tudhattunk meg ezekből? Például: tudott-e Budapest az 1944 őszi magyarellenes megtorlásokról – s ha igen, ezek az információk mit tartalmaztak, honnan származtak? Rekonstruálni tudtuk azt is, hogyan jutottak el ezek a hírek a magyar közvéleményhez és a kormányzati szervekhez. Főként menekültek, kiutasítottak és egyházi személyek számoltak be szóban és írásban a magyarok és németek elleni megtorlásokról. Válaszolni lehetett azokra a kérdésekre is, mi történt a beérkező információkkal, hogyan reagáltak rá a magyar kormányzati szervek és a katolikus, valamint a református egyház.

Ezek alapján a mai magyar historiográfiában nagyjából a következő kép él az 1944 őszen, 1945 elején történt megtorlásokról.

Az úgynevezett „*vad megtorlások*” (a szerb és horvát historiográfia kifejezése) idején még nem fejeződött be a második világháború, a két ország az ellentétes oldalon harcolt, ami döntően befolyásolta a háború utáni nemzetközi helyzetüket és kétoldalú kapcsolataikat. 1944 őszen Magyarország inkább földrajzi fogalom volt, semmint stabil, szuverén állam – egyik részében még nyilas uralom volt, a másik részében pedig már megalakult a demokratikus, Ideiglenes Kormány. A két ország új hatalmi szervei között még nem működött a hagyományos diplomáciai kommunikáció, nem volt diplomáciai kapcsolatuk. Emellett Magyarország és Jugoszlávia viszonyát súlyosan megterhelték a közelmúlt eseményei, elsősorban az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razzia, amelynek következményei a vajdasági magyarokra egyenesen tragikus volt. Magyarország szuverenitása a békeszerződésig (1947. február 10.) erősen korlátozott volt, a politikai hatalmat lényegében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta, hadseregét leszerelték, illetve szűk korlátok közé szorították.

A partizánok délvidéki kegyetlenkedéseiről szóló első hírek még a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idején érkeztek a miniszterelnökség kisebbségi osztá-

---

Visszatekintés a múltba – II. Tóthfalvi, 1999., Uő.: *Hol vannak a sírok?* Magánkiadás, 2007., Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon.* Bajmok, 1994., Teleki Béla: *Becse történetéből.* Becse, 1995., Szloboda János: *Zentán történt 1944-ben.* Újvidék, 1997., Miért? Zakaj? Lendavski zveski. In: *Lendvai füzetek 16.* Szerkesztette: Silvija Kulčar–Mira Unger–dr.Bencze Lajos–Göncz László. Lendva–Lendava, 1998., Ádám István–Csorba Béla–Matuska Márton–Ternovác István: *A temerini razzia.* Temerin, 2001. In: *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról.* Szerk.: Csorba Béla–Matuska Márton–Dr. Ribár Béla. Újvidék, 2004., Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson, Adorjánban.* Szeged, 2007., Forró Lajos–Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében.* A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 3. Arhivski izvori titove Jugoslavije 3. Szeged–Zenta, 2013., *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012. Hungarians and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation 1918–2012.* Szerk.: Glatz Ferenc (Edited by Ferenc Glatz). Budapest, 2013.

lyára az akkor már felbomlóban lévő, de még működőképes délvidéki magyar közigazgatási apparátustól. Az első ilyen ismert jelentés a muraközi csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől érkezett 1944. augusztus 31-én, aki egy Csáktornyan élő parasztasszony, Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt eredeti levelét juttatta el a minisztériumba. (Nagy Iván Zágrábban végzett ügyvéd, jugoszláviai magyar kisebbségpolitikus volt, 1941-ben magyar országgyűlési képviselő lett, 1945-ben háborús bűnösnek nyilvánították, Dél-Amerikába szökött.) Lajkó Rózsi a vajdasági Doroszlón élő testvérének írta meg apjuk halálának körülményeit. A megrendítő levél szerint 1944. július 23-án éjjel partizánok törtek be a faluba, összeszedtek 68 embert, kihajtották őket a falu szélére, egy mocsaras részhez, az idősebbeket ott agyonlőtték, a még élőket agyonverték, köztük a Lajkó testvérek édesapját is.

Grósz József kalocsai és bácsi érsek a püspöki kar nevében 1945 április végén hosszabb feljegyzésben hívta fel Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét a kiutasításokra és a kivégzésekre, és a magyar kormány hathatós intézkedését kérte a kiutasítások ügyében. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: *„A délvidéki magyarságot súlyos megpróbáltatás érte még a múlt év végén, mikor – amint azt a szigorú határzár mellett szerezhető hiteles értesülésekből megállapíthatom – a magyarság köréből ezreket és tízezreket hurcoltak el ismeretlen helyre a jugoszláv partizánok. Az alig ellenőrizhető értesülések szerint sok ezerre tehető a jugoszlávok által meggyilkolt magyaroknak a száma. [...] Mindehhez járult most az elmúlt napokban az, hogy az egyes vidékekről ezrével utasítják ki a jugoszláv hatóságok azokat a magyarokat, akik 1941. után költöztek a Délvidékre, tehát nem jugoszláv állampolgárok, továbbá azokat, akik az orosz hadsereg bejövetele előtt lakóhelyükről elmenekültek, de aztán visszatértek.”* Grósz jól tudta, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében a jugoszláv kormánynak jogában állt kiutasítani az 1941. áprilisa után a Délvidékre költözött magyar tisztviselőket, de tiltakozott a kiutasítások embertelensége miatt. Arról nem is szólva, hogy a jugoszláv hatóságok, mint Grósz levelében utalt is rá, messze nemcsak a tisztviselőket utasították ki.¹²

Grósz említett levelét még számos beszámoló követte a megtorlásokról, amelyek esetenként 30, 40, sőt 50 ezer ártatlan magyar civil kivégzetről tudósítottak. A magyar közvéleményben tehát ekkor és ennek nyomán terjedtek el a kivégzettek több tízezres számáról szóló információk, bár az egyházi források minden esetben hozzátették, ezek becslések, a pontos számot nem volt módjukban ellenőrizni. Cseres Tibor csaknem fél évszázaddal később, 1991-ben jelentette meg *Vérbosszú Bácskában* című könyvét, amelyben Szűcs Márton bacsaszőlősi esperes plébános és Kovács József martonosi plébános *Halottak hallgatása* című munkája alapján¹³ 40 ezerre tette az ártatlanul kivégzett magyarok számát. Ma már ezt az adatot nemcsak a magyarországi historiográfia, de a vajdasági magyar publicisztika többsége is túlzottnak tartja, de mivel könyvét angolra,

¹² Kalocsai Főegyházmezei Levéltár (a továbbiakban KFL) I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945, 476.

¹³ A kézirat megjelent a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1995. 7. évf. 1–2. számában 197–231.

szerbre, horvátra, románra, és még számos más nyelvre is lefordították, a nemzetközi szakirodalomban is találunk példát a 40 ezres szám átvételére. Úgy tűnik, hogy Magyarországon lehiggadtak az ezzel kapcsolatos viták, s a történészek többsége türelemmel várja az áldozatok számára vonatkozó szerb és magyar kutatások eredményeit. Megjegyzem, ezek a kutatások sajnos a vártnál lassabban haladnak. A public historyhoz sorolható szerzők azonban mindmáig „nemzeti árulásnak” tekintik, ha valaki a magyar áldozatok 40 ezres számát nem tekinti szentírásnak.

A kivégzésekről a magyar kormány tehát értesült, azonban eddig egyetlen olyan forrás sem került elő, amely arra utalna, hogy a gyilkosságok, megtorlások ellen bármilyen formában is tiltakoztak volna akár a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál (SZEB), akár a jugoszláv kormánynál. Olyan források azonban vannak, amelyek arra utalnak, hogy a kivégzésekről tudtak a SZEB angol és amerikai tagjai, és több alkalommal is nem hivatalos beszélgetést folytattak erről a magyar külügyminisztérium tisztviselőivel. E beszélgetések során a magyar fél elismerte, hogy tudnak a kivégzésekről, de a rendelkezésükre álló adatok „erősen légből kapottak és ellenőrizhetetlenek”. 1945 júniusában a magyarországi jugoszláv delegátus gazdasági vezetője, Gavrilovics egy „igen baráti hangnemben” folytatott beszélgetés során tagadta a megtorlásokat, és egyenesen arról biztosította a magyar kormányt, hogy a „Bácskában semmiféle magyar üldözés nincs és nem volt. Csupán két községből, Csurog és Zsablya utasítottak ki tömegesen magyarokat, innen is azonban saját érdekükben, az ismeretes újvidéki eseményekből kifolyólag. Nyugat-Bácska, Hódság, stb. svábok által elhagyott részekbe csoportosítják a magyarokat. Óbecsén, stb. példaként voltak népbírói tárgyalások és ennek folyamánaképpen tényleg voltak kivégzések is, de csak olyan esetekben, ahol rablás, vagy gyilkolás, vagy az újvidéki eseményekben való részvétel bebizonyosult.” Gavrilovics még hozzátette: „ a magyaroknak nagy szerencséje, hogy Tito került hatalomra, különben rettenetes lett volna az újvidéki események miatt való visszahatás és bosszú. A magyaroknak egyáltalában igen jó sorsuk van...”¹⁴ A forrásaink ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy bár a magyar kormány nem emelte fel a szavát a kivégzések ellen, de számos esetben arra kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy tiltakozzanak Belgrádban a kiutasítások *embertelen módja*, valamint a vajdasági németek Magyarország területére történő illegális áttétele miatt.¹⁵

Ha válaszolni akarunk arra a jogos, bár korántsem egyszerű kérdésre, hogy a fent említett problémák ellenére Magyarország miért éppen Jugoszláviával alakította ki szomszédai közül a legjobb viszonyt közvetlenül a háború után, illetve Jugoszlávia miért fogadta, sőt kezdeményezte a baráti közeledést, akkor az alábbi tényezőket feltétlenül figyelembe kell veyük. Először is a magyar koalíciós pártok közül elsősorban a kommunisták tartották fontosnak a Jugoszláviához történő közeledést, mivel belpolitikai pozícióik erősödésének külső támaszát látták ebben. Példaértékűnek, sőt

¹⁴ KFL I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945, 476.

¹⁵ A kiutasítások elleni tiltakozásokra lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 334–335.

követendőnek tartották Jugoszlávia belső rendszerét. Csak két példát említek: a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára 1946 tavaszán kérte a SZEB jugoszláv delegációját, küldjék meg számukra a jugoszláv hadsereg katonai szabályzatát, mivel az „a magyar hadsereg katonai szabályzatának összeállítására alapul szolgálna.” 1947. október 10–15-e között pedig az Államvédelmi Hatóság élén hírhedté váló Péter Gábor rendőr altábornagy és Szebenyi Endre belügyi államtitkár vezetésével rendőrköldöttség járt Jugoszláviában, ahol az ottani állambiztonsági intézményeket tanulmányozták. De utalhatnánk arra is, hogy Magyarország egy ideig támogatta Jugoszlávia balkáni középhatalmi törekvéseit, a balkáni föderáció gondolatát. 1944 végén Magyarország és Jugoszlávia azonban sem a „belső hatalom”, sem a külpolitikai döntések szabadsága tekintetben nem volt azonos helyzetben. A háborús összeomlás Magyarország számára nemcsak az úgynevezett „nagy magyar” út, azaz a revízió szertefoszlását jelentette, de súlyosan megterhelte a szomszédos országokkal, köztük a Jugoszláviával való kapcsolatokat is.

Míg a vesztes Magyarországot a vádlottak padjára ültették, s államhatárait lényegében ismét a Trianonban megállapított méretek közé szorították vissza, (a magyar nemzet mintegy 3 millió tagja került ismét az ország határain kívül), Jugoszlávia diadalmasan foglalhatta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitimálta az új, kommunista elit belső hatalmát, az ország már ekkor egyértelműen államszocialista, köznyelvi terminológiával élve kommunista társadalmi berendezkedését. 1945 és 1948 között nem volt olyan hatalom a világban, amely azt követelte volna Jugoszláviától, hogy nézzen szembe az elkövetett gyilkosságokkal, és vonja felelősségre a gyilkosságok elkövetőit. (Csak utalok rá, hogy Magyarország 1943-ban a szövetséges hatalmak nyomására bíróság elé állította és elítélte az 1942-es razziában részt vevő csendőröket. A katonatisztek, mint ismeretes, megszöktek a felelősségre vonás elől.) 1990-es években a világban végbement változások, majd a jugoszláv állam széthullása teremtette meg annak feltételét, hogy az új délszláv államok, nemzeti identitásuk újrafogalmazása során szembe nézzenek saját (nacionál) kommunista múltjukkal, és fejet hajtsanak a rendszer áldozatai, köztük a délvidéki magyar áldozatok előtt is.

Itt tartunk ma. A korábban említett várvédők és ostromlók közötti harc azonban még koránt sem ért véget. Sok időre, kemény munkára, a társadalommal folytatott párbeszédre lesz még szükség ahhoz, hogy az úgynevezett „hideg emlékezet” helyét tartósan a „befogadó emlékezetkultúra” foglalja el.

SANS BRIZ VAGY PERLASCA? POLÉMIA A SPANYOL KÖVETSÉG ZSIDÓMENTŐ AKCIÓIRÓL

4

Csupán az elmúlt évtizedben kerültek reflektorfénybe a spanyol követség 1944/45-ös zsidómentő akciói. Magukat az eseményeket sokféle, egymással szemben álló felfogás értelmezte. A Franco-ellenes spanyol és nemzetközi – liberális és baloldali – történetírás sokáig elhallgatta, vagy csupán *egyéni akciókként* értelmezte a spanyol diplomaták zsidómentő tetteit, nem ismerve el, hogy a Franco-kormányzat jól szervezett, tudatos politikája zsidók ezreit mentette meg a világháború utolsó éveiben. A Wikipédia magyar változatában a Sanz Briz szócikknél még ma is tetten érhető egyfajta elfogultság. Eszerint ugyanis Sanz Briz „a Franco kormánytól függetlenül, saját elhatározásából” cselekedett.¹ Egyre erősebb azonban az a forrásokon alapuló felfogás, hogy nem egyszerűen egyéni állásfoglalásról van szó a zsidómentő akciók esetében, hanem egységes kormánypolitikáról. Ezt erősíti meg Enrico Deaglio Perlascáról írott könyvében: „*Habár erről a kérdésről szinte mindenki hallgatott, Franco Spanyolországa sokkal többet tett az európai zsidók megmentéséért, mint a Hitler-ellenes demokráciák. Az általa megmentett zsidók száma 30.000 és 60.000 között lehet... A mentés főként a „Pireneusok útján” zajlott, ahol kb. 28.000, Európa minden részéből érkezett zsidót engedtek be. Egy részük tovább ment Lisszabonba, amely a legfontosabb semleges európai kikötő volt és a fő összekötő pont a szövetséges hatalmakkal.*”² A szerző kiemeli Franco személyes elkötelezettségét is, és úgy látja, a spanyol mentési akciók leghatékonyabbak Franciaországban, Magyarországon, Romániában és Görögországban voltak.

Magyarországon Harsányi Iván foglalkozott először, spanyol forrásokat is megszólaltatva a spanyol követség mentőakcióival³, legutóbb pedig Dobos Erzsébet írt komoly könyvet a spanyol akciók segítségével túlélő magyarokról, visszaemlékezéseiket is közreadva.⁴ A viták azonban más témában is megjelentek, s elsősorban a spanyol ügyvivő, Ángel Sanz Briz és az olasz Giorgio Perlasca valódi szerepét illetően. Legutóbb Arcadi Espada írt erről könyvet. A spanyol követség zsidómentő akcióit és a történet valódi dimenzióit e könyv alapját kívánjuk bemutatni.⁵

¹ Lásd a Sanz Briz szócikket a Wikipédia magyar változatában. A téma kiegyensúlyozott tárgyalására lásd Anderle Ádám: *Hungria y Espana, relaciones milenarias*. Szeged, Juhász Gyula Kiadó, 2009, 124–129.

² Enrico Deaglio: *A jótett egyszerűsége*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997, 70.

³ Harsányi Iván: A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten. In: *Holocaust Füzetek*, 1993, 2. szám; Uő: A budapesti spanyol követség által az 1944-es üldözések idején védelemben részesített magyar zsidók névsora. In: *Holocaust Füzetek*, 1993, 3. szám; Uő: *Meggyőződés vagy kötelességteljesítés. Ángel Sanz Briz szerepe az üldözött spanyol zsidók védelmében*. In: *A zsidóság a hispán világban*. Szerk.: Anderle Ádám. Szeged, 2004, 95–109.

⁴ Dobos Erzsébet: *Megmenekültek*. Budapest, Szerzői kiadás, 2010.

⁵ Arcadi Espada: *En nombre de Franco. Los heroes de la embajada de Espana en el Budapest nazi*. Barcelona, Ariel, 2013.

Polemikus könyv, talán elfogult is. Már a címe is – *Franco nevében* – arra utal, hogy a spanyol követségek zsidómentő akciói 1943 és 45 között szerte a világban nem csupán a diplomaták egyéni kezdeményezései voltak, hanem egy egyeztetett spanyol állami politika Franco által jóváhagyott és biztatott eseményei.

Arcadi Espada újságíró könyvének ez az egyik bevallott célja. Tényfeltáró újságíróként hosszú éveket áldozott a külügyi források és korabeli újságcikkek feltárására, az ezzel kapcsolatos memoárok elemzésére, interjúkat készített még élő tanukkal, s ezek gyermekeit is faggatta arról, hogy mit tudnak szüleik-nagyszüleik háború alatti zsidómentő tevékenységéről. S meglepve tapasztalta: szinte semmit nem tudtak felmenőik tetteiről. Csend burkolta be e történeteket.

A szerző ismeri és használja a témáról szóló szakirodalmat, köztük Harsányi Iván és Dobos Erzsébet munkáit, s konkrét esetekben konzultált történészekkel, köztük Karsai Lászlóval is.

A könyv önálló fejezetekben meglehetősen kritikusan tárgyalja Giorgio Perlasca tevékenységét. Arcadi Espada álláspontja ugyanis az, hogy míg a spanyol ügyvivő, Ángel Sanz Briz zsidómentő tevékenységét évtizedekig elhallgatták, addig e történet olasz szereplője, Perlasca személyisége és tettei az indokoltnál nagyobb nemzetközi figyelmet kaptak.⁶ Film készült róla, Budapesten pedig még iskola is viseli nevét. Eközben pedig – jegyzi meg szerzőnk – a budapesti Holocaust múzeumban Sanz Briznek még a fényképét sem találta. Arcadi Espada erős negatív elfogultsággal tárgyalja Perlasca történetét, elemzi írásait, s az a célja, hogy az olasz Perlasca visszaemlékezéseit és személyét hiteltelentse.

Arcadi Espada forrásai szerint a spanyol külügy szervezett zsidómentő akcióiról 1943 októberében történt döntés Jordana külügyminiszter kezdeményezésére, Franco tábornok egyetértésével, s testvérének, a lisszaboni követ Nicolas Francónak az aktív részvételével.⁷

A szerző szerint mindebben fontos szerepet játszott Jordana bizalmasa, Javier Martínez Bedoya, aki ekkor a lisszaboni spanyol követség sajtóattaséja volt. A szerző jól hasznosította Bedoya visszaemlékezéseinek e kérdésre vonatkozó információit. Tájékoztat arról, hogy a spanyol külügyminisztérium felvette a kapcsolatot a New York-i Zsidó Világkongresszussal és a londoni „Cionista Bizottság Palesztinában” szervezetével is. Nicolas Franco Lisszabonban 1944 nyarán találkozott e két zsidó szervezet vezetőivel.

Budapesten Miguel Ángel Muguero követ kapta e feladatot, majd 1943. júniusi távozása után az addig követségi másodtitkár, Ángel Sanz Briz ügyvivőként vezette a

⁶ Magyarul három könyv is megjelent Perlascáról. Enrico Deaglio előbb idézett munkája mellett Elek László: *Az olasz Wallenberg*. Budapest, 1989, Széchenyi Kiadó és A „szélhámos”. (*Perlasca emlékiratai*). Szerk.: Bangó Jenő–Biernaczky Szilárd, Budapest, Mundus Novus 2012. Itt említendő Dobos Erzsébet: *Megmenekültek* című könyve is, amely túlélők visszaemlékezéseit adja közre.

⁷ Örzöm Habsburg Ottó egy levelét, amely *A Marosy-iratok* című kötet (Szeged, 2002) kéziratához fűzött megjegyzéseit tartalmazza. Habsburg Ottó szerint Franco zsidómentő magatartásában szerepet játszhattak saját szefárd gyökerei is.

követséget és szervezte a zsidómentő akciókat. A hivatalos érv a szefárd zsidók védelme, akik Primo de Rivera 1924-es rendeletétől kezdve⁸ spanyol állampolgárokként tételeződtek. Ám a spanyol argumentáció és cselekvés 1944-ben ezen túllépett, amikor Sanz Briz minden zsidó védelmét, e rendeletre hivatkozva, – olykor átlátszó ürügyekkel is – felvállalta. Először engedélyt kapott 300 útlevél kiadására, amit 2000 védlevél kiadása követett.

Arcadi Espada ismeri Sanz Briz jelentéseit, olvashatta a feleségének írott leveleket, amelyben ugyancsak sokat ír a zsidóellenes magyar kormányzati lépésekről. Gazdagon idéz ezekből, érzékeltetve, hogy a fiatal diplomata figyelmének középpontjában a magyar zsidók elleni üldözésről szóló tájékoztatás áll. Arcadi Espada szerint Sanz Briz valószínűleg az első, aki 1944 nyarán kormányát Auschwitz létezéséről és iszonyatáról tájékoztatta, s jelentéseiben drámaian mutatja be az európai zsidóüldözés milliós dimenzióit. Jordana külügyminiszter halála után a németbarát José Felix de Lequerica lett a spanyol külügy vezetője (1944 augusztusa), ám neki is folytatnia kellett a hivatalos zsidómentő politikát.

Arcadi Espada figyelmet szentel Sanz Briz együttműködésének a semleges államok követségeivel (Vatikán, Svájc, Svédország, Portugália) A spanyol ügyvivő részt vett közös tiltakozó fellépéseikben – olykor Lequerica engedélye nélkül is. E téma kapcsán ír Sanz Briz Wallenberggel való együttműködéséről, s szót ejt a magyar Elisabeth Szél Spanyolországban megjelent korai Wallenberg-könyvéről is.⁹

A német megszállás majd a nyilas hatalomátvétel után nagy adatgazdagsággal mutatja be a könyv Sanz Briz zsidómentő tevékenységét, aki az útlevelek és védlevelek kiadása mellett gondolt védettjeinek biztonságára, még rezidenciáján, az Istenhegyi úti Széchenyi villában és a követségen is bujtatott üldözötteket. Giorgio Perlasca maga is spanyol útlevelet kapott (38. sorszámmal) és egy ideig a Széchenyi villában lakott.

A spanyol ügyvivő a hatóságoknál aktívan lépett fel védettjei érdekében, s Arcadi Espada példákat hoz fel, amikor Sanz Briz menetszlopokból mentette ki a spanyol védlevelekkel rendelkezőket. Helyzete, hangsúlyozza a szerző, viszonylag kedvezőbb volt a többi semleges követségénél, miután a magyar kormányzat, de Szálasi is baráti államként tekintett Franco diktatúrájára. Szálasi Ferenc kormánya azt remélte, Madrid el fogja ismerni kormányát¹⁰. Amit ugyan a spanyol külügy támogatásával Sanz Briz lebegtetett, valójában Franco kormánya nem szándékozott ezt megtenni.

⁸ Erről lásd Tari Adrienn: *A Primo de Rivera diktatúra közép-kelet-európai politikája, 1923–1930*. Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék, 2011. A szerző itt elemzi a diktátor vonatkozó rendeletét is. Lásd még Anderle Ádám: *Szefárd közösségek a Mediterráneumban*. Elhangzott a *Mediterrán Világ* VIII. konferenciáján (Veszprém, 2012).

⁹ A könyv 1962-ben jelent meg Madridban *Operación Noche y Niebla* címmel. Az író első férje, Szél György Wallenberg egyik sofőrje volt. A kötet magyarul is megjelent *Wallenberg Budapesten* címmel. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó, 1989. Lásd: Anderle Ádám: Elisabeth Szél. In: *Tiszatáj*, 1994, 3. szám, 72–74.

¹⁰ Harsányi Iván: A magyar nyilaskeresztes kormány és a spanyol diplomácia (1944). In: *Spanyol dilemmák, spanyol megoldások*. Pécs, 2006, 140–141.

Arcadi Espada annak a gyanújának is hangot ad, hogy a háború utolsó heteiben a nyilasok abban reménykedtek, hogy Franco menedéket ad számukra. Olvasás közben egyre inkább azt tapasztaljuk, hogy Arcadi Espada könyvének igazi célja Perlasca írásainak és személyének hiteltelenítése. Ebben a szerző azt az eljárást választja, hogy Perlasca bizonyos kijelentéseit szembesíti Sanz Briz jelentéseinek, interjúinak adataival. Ez persze nyújt bizonyos alapot a szerzőnek ahhoz, hogy felvesse, Perlasca visszaemlékezései pontatlanok vagy alap nélküliek, illetve hogy a saját szerepét túlértékeli. Arcadi Espada érvei közt kulcsfontosságú egy Sanz Briz interjú 1949-ből, amelyet a *Heraldo de Aragón* nevű újságnak adott. Ebben a követség segítői között csupán Farkas Zoltán ügyvédről és Elisabeth Tournéról, a követség titkárnőjéről tesz említést, nagy megbecsüléssel. Úgy tűnik, hogy Arcadi Espada könyvének alcímében szereplő „hősök” kifejezés Sanz Brizen kívül őket illeti. Sanz Briz egyértelműen jelzi, távozása után a svéd ügyvivő vállalta a spanyol érdekek képviselőjét. Perlasca neve nem szerepel ebben az interjúban, és Sanz Briz írásából kitetszik, Perlasca nem a követség alkalmazottja. Ezt a szerző kulcsfontosságúnak tartja, azt sugallva, Perlasca utólag tolta előtérbe önmagát. A legfontosabb dokumentum, amelyet a szerző hamisítványnak tekint, s az egész Perlasca ügy kulcsdokumentumának tart, egy 1944. november 10-diki dátummal keltezett magyar nyelvű „akkreditáció”, amely a spanyol követség nevében Perlascának nagy felhatalmazásokat adott. Ezt a dokumentumot egyébként a Perlasca emlékiratokról szóló kötet¹¹ fénykép-illusztrációként is közli. A szöveget kézzel írták, a követség céges papírján, s aláírás helyett pedig „*A spanyol követség jogi irodája*” szöveg szerepel, rajta követségi pecséttel.

Arcadi Espadának igaza van. A dokumentum nyilvánvalóan hamisítvány! Sanz Briz ekkor, november 10-én még Budapesten volt, ilyen dokumentum nem mehetett volna ki aláírása nélkül a követségről, amelynek egyébként nem is volt „*jogi irodája*”. Arcadi Espada itt meg is áll, s csalást emlegetve Perlascát akarja hitelteleníteni. Az olvasó azonban szükségesnek látja tovább gondolni a történetet, s magyarázatot találni a hamisítványra. Sanz Briz 1944. december 7-én elutazott Budapestről, a követség két (egyébként zsidó) nem diplomata alkalmazottja ebben a helyzetben csupán a svéd követségre hagyatkozhatott volna, valószínűleg kevés sikerrel. Magunk úgy látjuk, hogy a két magyar a követség védelmét élvező zsidók megmentéséhez kevés lett volna. Ezért születhetett meg – minden bizonnyal Farkas Zoltán ügyvéd aktív részvételével – ez a nyilvánvalóan *antedatált* levél, amely „hitelessé” tehetette a spanyol követség akcióit, ahol egy magyarul nem tudó új „ügyvivő” próbálta az „ügyeket” rendezni. (Mellesleg ez a kézzel írott magyar nyelvű „akkreditáció” közvetetten azt is bizonyíthatja, hogy Perlascának nem volt Sanz Briztől semmilyen korábbi felhatalmazása.) Farkas Zoltán ügyvédnek azonban szüksége volt a magyarul nem tudó spanyol/olaszra! Az ügyeket ketten intézték (ez lehet az oka, hogy Perlasca miért ír sokat és nagy megbecsüléssel Farkas Zoltán ügyvédéről).

¹¹ A „szélhámos” i. m., 60.

Úgy véljük tehát, hogy Sanz Briz távozta után nélkülözhetetlen volt egy (hamis) „ideiglenes ügyvivő” az ügyek érdekében. Arcadi Espada a Perlasca által említett 5200 megmentett számát is sokallja, szembe állítva ezzel Sanz Briz 2295-ös listáját. Ám óhatatlanul fel kell tenni a kérdést: Sanz Briz távozása után nem lehettek újabb védett személyek ebben a rettenetes történetben? Arcadi Espada érvelése arról szól, hogy Perlasca a Farkas Zoltán ügyvéd számára adott feladatokat sajátította ki. De ezekben a rettenetes hetekben Perlasca személye és aktivitása nélkülözhetetlen lehetett Farkas és a védett személyek számára.

Másik kritikus pont Arcadi Espada könyvében Sanz Briz Budapestről való távozásának dátuma és ennek okai. Perlasca visszaemlékezéseiben ugyanis Sanz Briz távozását november 29-re teszi.¹² A külügyi iratok szerint azonban Sanz Briz december 7-én távozott Budapestről, mert nem akart a nyilas kormánnyal Sopronba visszavonulni, bizonyítja Arcadi Espada. Ez a hét-nyolc napos különbség Perlasca erre az időszakra vonatkozó információit, tetteit természetesen megkérdőjelezi, hiteltelenné teszi, érvel a szerző. Sanz Briz távozásának okaként a Perlascahoz köthető irodalomban számos negatív feltételezés jelent meg Sanz Briz magatartásával kapcsolatosan (gyávaság, szeretőjének féltése), de Arcadi Espada a külügyi iratok alapján bizonyítja, hogy a spanyol külügy már korábban szorgalmazta Sanz Briz távozását, mert tisztában volt azzal, hogy a spanyol diplomatát és Spanyolországot a nácik szövetségeseinek tekintik, ami a szovjet csapatok érkezésekor súlyos következményekkel járt volna. Sanz Briz is tudatában volt ennek. Svájcba távozott (1944. december 14-én érkezett Bernbe) anélkül, hogy erről a nyilas kormányt tájékoztatta volna, s ott egy részletes jelentést állított össze. Ebben 2295 személyt említ név szerint, miközben Arcadi Espada nem talált semmilyen bizonyítékot a Perlasca által említett 5200 megmentett személyről.¹³

Arcadi Espada Perlasca-ellenes kritikai alapállásának gyengesége azonban nyilvánvaló. Az 1944. december 7. utáni történésekre Sanz Briz nyilatkozatai már nem perdöntőek. Egy olyan kaotikus, zűrzavaros és veszélyes néhány hétről van szó, amikor dr. Farkas Zoltán ügyvédnek és madame Tourne-nak szüksége volt a „szélhámos” Perlasca tevékenységére. Az is nyilvánvaló Perlasca visszaemlékezéseiből, hogy a Sanz Briz elutazása előtti és utáni helyzetről, a spanyol követség egész zsidómentő tevékenységéről részletes, pontos, világos képe van, minden akciót, megfontolást, stb. ismer. Tehát része a spanyol zsidómentés egész periódusának.

Hogy mindezt visszaemlékezéseiben Perlasca úgy adja elő, hogy személyes szerepe kerül középpontba? Ez emberileg talán érthető. S nem hiteles Arcadi Espada azon értelmezése sem, hogy Perlasca tetteinek nincs más bizonyítéka, csak saját maga. A róla szóló könyvekben számos hiteles dokumentumot találhatunk. Elég csak Dobos

¹² A „szélhámos” i.m., 118. Elek: *Az olasz Wallenberg i.m., 74–75.*

¹³ Diego Carcedo: *Un español frente al Holocausto. Así salvó Ángel Sanz Briz a 5000 judíos.* Madrid, 2000. Carcedo Sanz Briz érdemének tartja az 5000 zsidó megmentését.

Erzsébet Arcadi Espada által említett könyvében¹⁴ közölt megrázó visszaemlékezésekre gondolni. És úgy vélem, levéltári bizonyítékokat az 1944. december utáni hetekről, s ebben Perlasca tevékenységéről esetleg a svéd követség levéltárában találhatnánk. E lehetséges források azonban mindeddig nem jelentek meg e történetben.

Arcadi Espada sokat foglalkozik azzal, és meglehetősen sértődöttséggel, hogy Sanz Briz évtizedeken keresztül nem kapott kellő figyelmet a nemzetközi közvéleményben, s csak 1967-ben tudta meg Limában Izrael követétől, hogy az előző évben a Yad Vasem a *Világ Igazai* közé választotta a háború alatti zsidómentő tevékenységéért. Érdekes Sanz Briz reagálása – amit érthetővé tett, hogy Spanyolországban 1986-ig Izraellel nem volt diplomáciai kapcsolata – Izrael ugyanis ellenségesen viszonyult Franco államához. Sanz Briz egy befolyásos külügyes barátjánál informálisan tájékozódott otthon, hogy elfogadhatná-e kitüntetését. Tekintettel Spanyolországban az arab országokkal kialakult jó kapcsolataira, Sanz Briz tartózkodó választ kapott. S nincs semmilyen nyoma, hogy hivatalosan tájékoztatta volna elöljáróit e kitüntetéséről.

Mindenesetre, a Yad Vasem csak 1991. október 21.-én tisztelgett Sanz Briz (családja) előtt – addig tartott a csend a történetben, miközben Sanz Briz 1980-ban már meghalt. A szerző persze homályban hagyja, hogy Perlasca szerepére is csak kb. 40 év után villant fény, bár kétségtelen, hogy attól kezdve tetteinek nemzetközi ismertsége igen erős lett, és nemcsak Izrael, de a spanyol állam is kitüntetéssel ismerte el tetteit.

Érdemes Harsányi Iván véleményét felidézni, amikor Sanz Briz és Perlasca eltérő „ismertségéről” medítálunk, s meg akarjuk érteni, hogy a védettek visszaemlékezéseiben miért is domináns szereplő Perlasca. A Holocaustot túlélő Harsányi írja Sanz Brizről: „*talán a diplomáciai szabályok miatt, ő nem járkalhatott a (védett)házakba, őt senki nem ismerte, s nevét sem hallottuk, és 1945 után sem beszélt róla senki.*”¹⁵

Összegezve az olvasottakat, azt gondoljuk, hogy a valódi-hiteles történésekhez – ha ez lehetséges – a történeti forráskritika vihetne közelebb, amikor a Perlasca által leírtakat az írott forrásokkal is szembesítjük. Arcadi Espada módszere azonban, hogy Perlasca 1944 decembere *utáni* tetteit Sanz Briz 1944 december *előtti* információival veti össze, nem tűnik korrektnek. Mindenesetre, Perlasca tettei, mégha önmaga szerepét gyakran – valószínűleg – túlzottan előtérbe is állítja, részét képezik a magyarországi spanyol zsidómentés történetének.

¹⁴ Dobos Erzsébet: *Megmenekültek* i. m. különösen az 59–231. oldalak.

¹⁵ Dobos: *Megmenekültek* i.m., 195.

JOSIP BROZ TITO JUGOSZLÁV ÁLLAMFŐ 1956-OS PÁRIZSI LÁTOGATÁSA A FOREIGN OFFICE IRATAINAK TÜKRÉBEN

4

Josip Broz Tito jugoszláv államfő (1953–1980) 1956. május 7-én ötnapos hivatalos látogatásra érkezett a francia fővárosba. Látogatása különösen annak tükrében vált aktuálissá, hogy 1953 márciusában, pár nappal Sztálin halálát követően (igaz, magánlátogatáson) Londonba utazott, ahol mind Winston Churchill brit miniszterelnök (1951–1955), mind II. Erzsébet királynő (1952–) fogadta.¹ Habár Tito az 1930-as évek végén álnéven és illegálisan már megfordult Franciaországban, londoni útja óta ez volt az első alkalom, hogy újból Nyugat-Európába látogatott. Sőt, I. Sándor jugoszláv király tragikus kimenetelű 1934-es látogatása óta először lépett jugoszláv államfő Franciaország területére.

Jelen tanulmányomban brit külügyi iratok alapján kísérlem meg áttekinteni Tito látogatásának előzményeit, röviden bemutatom a hivatalos program legfontosabb elemeit és értékelem a hivatalos megbeszéléseken elért eredményeket. A Foreign Office végig kellő figyelemmel kísérte a jugoszláv államfő útját, annak állomásairól többször hosszabb-rövidebb feljegyzéseket, elemzéseket készített. Amellett, hogy Franciaország Nagy-Britannia szövetségese volt, a Jugoszláviának segélyek, kölcsönök és hitelek formájában nyújtott pénzügyi és anyagi támogatások során nemcsak partnerek, hanem versenytársak is voltak. Mind Franciaország, mind Nagy-Britannia ugyanis lehetséges exportpiacként is tekintett a balkáni országra, így a brit diplomaták érthetően tisztában akartak lenni mindazzal, ami a megbeszéléseken elhangzott. Mérsékeltlen, de a brit sajtó is figyelemmel kísérte Tito párizsi útját. A diplomáciai iratok árnyalására és a nyilvános program részleteinek bemutatására ezért felhasználtam a jól értesültnek számító, mérvadó londoni napilap, a *The Times* vonatkozó számait is. Tanulmányom megírásához szükséges levéltári alap kutatásokat a Magyar Állami Ösztöndíj Bizottság Magyar Állami Eötvös Ösztöndíja biztosította számomra.

A LÁTOGATÁS TÁGABB NEMZETKÖZI KONTEXTUSA

Tito párizsi látogatására kedvező nemzetközi körülmények között, a „hruscsovi olvadás” légkörében került sor. Sztálin halálát (hivatalosan 1953. március 5-én jelentették be) követően a pattanásig feszült szovjet belpolitikai helyzet és a társadalmi

¹ Tito angliai látogatására vonatkozóan lásd: Spehnyak, Katarina: Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953. In: *Review of Croatian History*, 1. évf. (2005) 1. sz. 273–293. és Petrović, Vladimir: *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2010, 27–68.

elégedetlenség kezelése rákényszerítette az új szovjet vezetést, hogy enyhítsen a korábbi konfrontatív hidegháborús külpolitikán. Georgij Malenkov, a minisztertanács elnöke (1953–1955) már Sztálin temetésén elmondott beszédében békülékenyebb hangvételt ütött meg (beszédét az amerikai sajtó egyébként teljes terjedelmében leközölte), 1953. július 27-én megkötötték a koreai háborút lezáró panmindszoni fegyverszünetet, 1954-ben pedig Genfben négyhatalmi külügyminiszteri értekezleten rendezték az indokínai francia gyarmatok sorsát (1954. április-július). Az enyhülés további lépéseként a Szovjetunió 1955 januárjában megszüntnek nyilvánította az 1941 óta fennálló hadiállapotot Németországgal, az 1954. októberi párizsi szerződések bonni ratifikációjával (1955. május 5.) pedig helyreállt a Német Szövetségi Köztársaság szuverenitása. Az enyhülés részeként sor került az osztrák államszerződés aláírására (1955. május 15.), újabb, a legmagasabb szinten folytatott négyhatalmi megbeszéléseket tartottak Genfben (1955. július), 1955 decemberében 16 új államot (köztük Magyarországot) vettek fel az Egyesült Nemzetek Szervezetébe, majd röviddel ezt követően a szovjet haderőt kivonták a finn határ közelében található porkkallai katonai támaszpontról (1956. január 26-án).²

Sztálin halála a jugoszláv külpolitika számára is nagyobb mozgásteret biztosított. Mint ismeretes, 1948-ban drámai mértékben romlott meg a Szovjetunió és Jugoszlávia viszonya. A gyorsan és drámai mértékben eszkalálódó konfliktus során Jugoszlávia teljesen elszigetelődött és lenullázódtak kapcsolatai a szovjet tábor országaival.³ 1953 tavaszától azonban lassú, elhúzódó és fokozatos normalizálódás vette kezdetét, melynek csúcspontját Hruscsov belgrádi „Canossa-járása” jelentette (1955. május 26. és június 2. között).⁴ A szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódásával megnövekedett

² A hruscsovi olvadással részletesen foglalkozik: Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest, Európa, 2001., Zubok, Vladislav–Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, Mass.–London, Harvard University Press, 1996. 174–209. és Zubok, Vladislav M.: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2007, 94–122. A témában jó magyar nyelvű összefoglalót nyújt Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél a nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. Budapest, IKVA, 1996, 152–164.

³ A szovjet–jugoszláv konfliktus magyar nyelvű szakirodalmából a teljesség igénye nélkül lásd: Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula, 1999, 124–139., Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus konfliktus és a Kominform. In: *Múltunk*, 6. évf. (1994) 4. sz. 111–144. A moszkvai találkozóról készített jugoszláv feljegyzés magyarul olvasható Vukman Péter: Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója. 1948. február 10. In: *Documenta Historica*, 64. Szeged, JATEPress, 2004. A konfliktus legfontosabb dokumentumait közli: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között*. Újvidék, Forum, 1968. 201–253.

⁴ A szovjet vezetők közül elsőként Lavrentyij Berija belügyi népbiztos vetette fel a Jugoszláviával való közeledés lehetőségét, még 1952-ben. Berija titkos csatornán fel is vette a kapcsolatot Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszterrel. Zubok–Pleshakov: i.m. 158–159. Érdemi előrelépésre azonban csak 1954-ben, már Hruscsovna köszönhetően került sor, aki 1954.

mozgástér Tito számára arra is lehetőséget teremtett, hogy elmélyítse Jugoszlávia és a harmadik világbeli, függetlenné vált egykori gyarmatok közti kapcsolatokat, melynek gyökerei az 1950-es évek elejére nyúltak vissza. A koreai háború hatására az Egyesült Nemzetekben a jugoszlávok Indiával és Egyiptommal több esetben közösen léptek fel, elítélve a nagyhatalmi politikát. A kezdetben még eléggé egyoldalú, jugoszláv közeledési kísérletekre 1954-ben már pozitív választ kaptak. India 1954 augusztusában delegációt küldött Jugoszláviába, amit októberben belgrádi nagykövetségük megnyitása követett. Tito 1954. december 17. és 1955. január 17. között Indiában és Burmában tett látogatást, a visszaúton Egyiptomban Gamal Abdel Nasszer egyiptomi vezetővel is találkozott. Tito 1955 decemberében újabb, a harmadik világban tett látogatásra indult, ezúttal Etiópiát (1955. december 11–24.) és Egyiptomot (1955. december 28. és 1956. január 6. között) keresve fel. 1956. július 18–19-én pedig jugoszláv–egyiptomi–indiai hármasszúcstalálkozóra került sor Brioni szigetén Tito, Nasszer és Nehru részvételével. A hosszan tartó külföldi utak, valamint a magas rangú külföldi államférfiak jugoszláviai látogatásai a jugoszláv vezetés önbizalmát is egyértelműen jelezték.⁵

Mіндеz azonban korántsem jelentette azt, hogy Tito hajlandó lett volna az 1948 óta normalizálódó jugoszláv–nyugati kapcsolatokat feláldozni a szovjet–jugoszláv közeledés oltárán. Jugoszlávia ugyanis 1949-től kezdődően jelentős gazdasági és katonai segítséget kapott a nyugati hatalmaktól, amelyek elősegítették a társadalmi béke megőrzését és ezáltal Tito rendszerének fennmaradását. Sőt, arra is lehetőséget nyújtottak, hogy a jugoszláv vezetés mintegy ütőkártyaként felhasználja nyugati kapcsolatait a szovjet párt- és állami vezetőkkel folytatott tárgyalásai során (és vice versa). A Jugoszláviának nyújtott nyugati segélyezésben Franciaország is kivette a részét, igaz, az

---

június 22. és szeptember 27. között négy levelet írt Titónak. A levélváltás magyarul olvasható: Marelyin Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. In: *Múltunk*, 14. évf. (2001) 1. sz. 233–284. A normalizálódásba minden bizonnyal belejátszottak Tito óvatossága és a szovjet vezetés belső hatalmi harcai is. Svetozar Rajak Londonban oktató szerb történész egyértelműen Hruscsov 1955-ös belgrádi útját és nem Tito 1956. június 1–22. közti Szovjetunióban tett látogatását tekinti a szovjet–jugoszláv normalizálódás csúcspontjának. Erre vonatkozóan lásd: Rajak, Svetozar: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. London, Routledge, 2011, 109–177.

⁵ A jugoszláv külpolitika 1950-es évek közepétől megfigyelhető változásaira lásd: Bogetić, Dragan: *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006. Jugoszlávia és a harmadik világ kapcsolataira: Rubinstein, Alvin Z.: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton, Princeton University Press, 1970 és Rajak, Svetozar: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non-Alignment. In: Dimić, Ljubodrag (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, November 3rd – 4th, 2003*. Belgrade, 2005, 84–105. A jugoszláv–egyiptomi kapcsolatokra lásd Vukman Péter: Jugoszlávia, Egyiptom és Nagy-Britannia (1956–1961). In: *Világtörténet*, 34. évf. (2012) 3–4. sz. 289–301. Tito külföldi látogatásainak időpontjára lásd <http://www.titoville.com/travels.html> (Letöltés: 2014. szeptember 22.).

Egyesült Államokhoz és Nagy-Britanniához mérten szerényebb mértékben. Az 1951. április 9. és június 13. között Londonban megrendezett háromhatalmi konferencián 400 millió dollár összegű gazdasági segélyről döntöttek, amelyből mintegy 50 millió dollár esett Franciaországra. Egy év múlva, 1952. február 19. és április 21. között újabb megbeszélésekre került sor Washingtonban, ahol konkretizálták, hogy Franciaország 2 940 millió frankkal járul hozzá a jugoszláv gazdaság megsegítéséhez.⁶ A francia képviselők részt vettek a Jugoszlávia katonai megsegítéséről 1950 novemberében Washingtonban folytatott háromhatalmi (amerikai, brit és francia) megbeszélésen is, ahol elvi egyetértés született abban, hogy „bizonyos politikai és stratégiai esetben” fegyvereket adjanak Jugoszláviának. Az ülésről készített bizottsági jelentés úgy látta, Franciaország elsősorban a II. világháborúban zsákmányolt német fegyverek átadásval tudna hatékonyan hozzájárulni a jugoszláv haderő ütőképesebbé tételéhez.⁷

A Jugoszláviának nyújtott francia gazdasági és katonai segélyek 1953-at követően is folytatódtak. N. Jordan-Moss, a belgrádi brit nagykövetség diplomatája 1954. február 24-én kelt bizalmas táviratában már arról sürgönyözött Londonba, kétoldalú megállapodás született arról, hogy a gazdasági segélyprogram részeként az 1953–1954-es pénzügyi évben Jugoszlávia 1 370 millió frankban részesül, további 590 millió frank lehívása azonban még függőben volt.⁸ Novemberre az is nyilvánvalóvá vált, hogy a háromhatalmi gazdasági segélyezés részeként, a brit érték kétharmadát kitevő, 1 300 millió frank összegben a francia kormány a következő, 1954–1955-ös pénzügyi évben is folytatni fogja a segélyezést.⁹ A több csatornán keresztül történő hitelezésnek köszönhetően Jugoszlávia Franciaországgal szembeni adóssága az alábbi esedékességet mutatta 1954 júniusában: kereskedelmi hitel törlesztése 1 401 millió frank (1954–1955 között), az IBRD kölcsön francia részének törlesztése 250 millió frank (1954–1956 között), valamint a francia katonai hitel törlesztése 2 822 millió frank (1954–1958 között).¹⁰ A hatalmas adósságállomány, a más országokkal szembeni, sok esetben még nagyobb fokú jugoszláv eladósodás mértéke, a gazdaság nehéz helyzete és az 1952 után 1955-ben újból jelentkező aszály Titóék számára elengedhetetlenné tette a kérdés valamilyen formában történő rendezését. Ennek részeként 1955. július 27-én Párizsban a bilaterális kereskedelemben 50 százalékos növekedést előírányzó kereskedelmi egyezményt, egy, a jugoszláv adósság rendezéséről szóló egyezményt, továbbá egy,

⁶ Akkori árfolyamon számolva ez mintegy 8,5–9 millió dollárt tett ki. Összehasonlítául: az Amerikai Egyesült Államok 78 millió dollárral, Nagy-Britannia 13,5 millió dollárral járult hozzá Jugoszlávia gazdasági megsegítéséhez. Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. Szeged, SZTE Bölcsészettudományi Kar, 2011, 111–127.

⁷ The National Archives – Public Records Office, London. (A továbbiakban: PRO) DEFE 7/215. COS 1536/17/11/50. Annex, FO to DEFE, 13 November 1950 és Appendix, 17 November 1950.

⁸ PRO FO 371/113172 WY1103/17.

⁹ PRO FO 371/113174 WY1103/85.

¹⁰ PRO FO 371/113178 WY1104/66.

a gazdasági együttműködésről és technikai segítségnyújtásról szóló egyezményt írtak alá. Ez utóbbi három éves futamidőre 1,5 milliárd frank értékben úgy nevezett rulírozó hitelt irányzott elő. A megegyezések azt is kimondták, hogy az 1954–1957 közti időszakban Jugoszlávia köteles exportjának 6,5 százalékát adósságrendezésre fordítani, melynek 55 százalékából a világháború után államosított francia tulajdon kompenzálását, a fennmaradó 45 százalékából a jugoszláv államkötvények francia tulajdonosainak kártalanítását kívánták rendezni.¹¹ A két ország közti együttműködés újabb elemét jelentette Tito párizsi látogatása, ahol a gazdasági és a katonai segélyezéssel összefüggő témákról is megbeszéléseket kívántak folytatni.

A LÁTOGATÁS ELŐKÉSZÜLETEI

A jugoszláv államfő franciaországi látogatásának előkészületei 1954 őszeig nyúltak vissza. 1954 októberében ugyanis a francia külügyminisztérium, a Quai d'Orsay heti sajtótájékoztatóján egy jugoszláv újságíró rákérdezett, mennyire tartják valószínűnek, hogy Tito a közeljövőben Párizsba látogasson? A belgrádi francia nagykövetség a kérdést azonnal inspiráltnak értelmezte és a távozó Philippe Baudet (nagykövet 1950–1955 között) javasolta is feletteseinek, küldjenek hivatalos meghívást. A problémát az jelentette, hogy Pierre Mendès France francia miniszterelnök (1954–1955) éppen washingtoni látogatásával volt elfoglalva, így érdemben nem tudott a kérdéssel foglalkozni. Tito pedig már azt megelőzően délkelet-ázsiai körútra indult, hogy Mendès France visszaérkezett volna a francia fővárosba. Miután a *Franc Tireur* hetilap megszellőzte a tervet, szükségessé vált, hogy idő előtt (1955. január 22-én) nyilvánosságra hozzák René Coty francia köztársasági elnök (1954–1959) meghívó levelét.¹²

A látogatás előkészületeit a brit diplomácia kezdettől fogva figyelemmel kísérte. Frank K. Roberts belgrádi brit nagykövet (1954–1957) 1954 májusában úgy értesült kollégájától, François Coulet újonnan kinevezett francia nagykövettől, hogy a látogatásra októberben fog sor kerülni és azt a francia diplomácia kézzelfogható eredményekkel kívánja összekötni. Elsősorban kereskedelmi és kulturális konvenciók aláírásában gondolkodtak, miközben a jugoszlávok konzultatív jellegű politikai megbeszéléseket kívántak folytatni. Coulet egyébként úgy vélte, a jugoszláv látogatási szándék összefügghetett azzal, hogy Mendès France kinevezése óta Franciaország önállóbb külpolitikai lépésekbe kezdett. Fontosnak tartotta azonban biztosítani brit kollégáját arról, hogy „ez nem történhet a nyugati együttműködés [solidarity] kárára, és minden alkalmat meg fog ragadni, hogy ezt jól meg is értesse a jugoszlávokkal.”¹³ Tito egyébként a francia diplomáciai protokollban megszokottól hosszabb időt, négy-öt napot kívánt Párizsban tölteni és

¹¹ PRO FO 371/118048 RY1105/43.

¹² PRO FO 371/118023 RY10317/1.

¹³ PRO FO 371/118023 RY10317/5.

szemlátomást több ipari üzemet is meg kívánt tekinteni. Különösen a francia atomenergia és a légi ipar elért eredményei iránt mutatott előzetes érdeklődést.¹⁴

A jugoszláv államfő 1955 októberében végül mégsem utazott Párizsba. A látogatás elhalasztásáról a Foreign Office Belgrádból értesült szeptember 7-én, azt megelőzően, hogy az erről tájékoztató közös francia–jugoszláv nyilatkozatot nyilvánosságra hozták volna. Habár hivatalosan a francia diplomácia feszített naptárával indokolták a látogatás későbbre *halasztását*,¹⁵ ebben mind a francia, mind a brit nagykövet kételkedett. A háttérben inkább az Észak-Afrikában kialakult helyzetet vélték meghúzódní. Alátámasztani látszott ezt az is, hogy Tito személyi titkára már két héttel korábban erre vonatkozó utalást tett.¹⁶ Ettől függetlenül, szeptemberben sor került Mendès France belgrádi látogatására. Habár a francia miniszterelnök először maga is gondolkodott az utazás elhalasztásán, végül a Nemzetközi Valutaalap Isztambulban megrendezett konferenciájáról hazafelé tartva néhány napra megállt Belgrádban. Igaz, látogatására hivatalosan nem a jugoszláv kormány, hanem a francia nagykövet vendégeként került sor. Jugoszláviai tartózkodása során Mendès France Titóval és bizalmasával, Edvard Kardelj korábbi külügyminiszterrel (1946–1953) is találkozott, a megbeszéléseken elsősorban a nemzetközi helyzet aktuális kérdéseit tekintették át.¹⁷

A LÁTOGATÁS RÉSZLETEI

A látogatás elhalasztását követően természetesen azonnal megkezdődtek az új időpont kijelölésével kapcsolatos megbeszélések. Ezzel összefüggésben a párizsi brit nagykövetség hivatalos forrásból úgy értesült, hogy a francia diplomácia azt szeretné, ha erre 1956 májusában, lehetőség szerint minél később kerüljön sor. Tito esetleges áprilisi utazása az Giovanni Gronchi (1955–1962) olasz köztársasági elnök korábban rögzített, április 26–27. közti hivatalos látogatása miatt volt kivitelezhetetlen. A francia diplomácia ugyanakkor annak is tudatában volt, hogy Hruscsov szovjet párttitkár előző évi, belgrádi látogatásán viszontlátogatásra a Szovjetunióba hívta a JKP első

¹⁴ PRO FO 371/118023 RY10317/6.

¹⁵ Tito látogatására a francia államfő moszkvai útja és a genfi négyhatalmi csúccsal kapcsolatos NATO Külügyminiszteri Tanács ülése között került volna sor. PRO FO 371/118023 RY10317/11.

¹⁶ PRO FO 371/118023 RY10317/8. A látogatás elhalasztását követően számos mendemonda is napvilágot látott. Egyesek Coulet október 17-i távozásával is összefüggésbe hozták és úgy vélték, a Quai d’Orsay őt tette meg bűnbaknak. Valójában a háttérben az húzódní meg, hogy a nagykövet régóta (átmenetileg) vissza kívánt vonulni a diplomáciai szolgálattól, de ennek bejelentésével meg kívánta várni Tito októberben esedékes látogatását. Kérésének eleget téve, a külügyminisztérium egy évre *en disponibilité* helyezte. PRO FO 371/118023 RY10317/15. Az észak-afrikai (Marokkó, Tunézia, Algéria) függetlenségi mozgalmakra lásd: J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok a 19–20. században*. Szeged, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2009.

¹⁷ PRO FO 371/118023 RY10317/14.

emberét. Mivel a látogatás 1956 júniusában volt esedékes, mindenképp kerülni szeretnék volna annak látszatát, hogy Tito „Moszkvában a francia kormány egyfajta közvetítőjeként vagy megbízottjaként [a sort of mediator or emissary] láttassa magát.”¹⁸

A jugoszláv államfő hivatalos párizsi látogatására végül 1956. május 7–11. között került sor. A látogatáson elkísérte felesége, Jovanka Broz, Koča Popović külügyminiszter (1953–1965), Joze Vilfan elnöki titkár, Sloven Smodlaka prokollfőnök, Miloš Šumonja altábornagy és Milan Žeželj vezérőrnagy.¹⁹ Tito különvonata május 6-án este gördült ki a belgrádi pályaudvarról²⁰ és másnap a protokolláris vendégek fogadására használt Bois de Boulogne-i vasútállomásra érkezett, ahol a fogadóküldöttséget René Coty köztársasági elnök vezette. A két államfő ezt követően „*a fehér gyertyaként virágzó gesztenyefák sorfala között végighajtott a széles Foch sugárúton, majd a Champs-Elysées-n és [végül] át az Elysée-palota kerti kapuján.*”²¹

A nap hátralévő része a megszokott protokolláris programmal telt. Tito a Diadalívnél megkoszorúzta az ismeretlen francia katona sírját, majd fogadta a diplomáciai testület képviselőit (a pápai nuncius, aki hivatalból a testület rangidősének, *doyenjének*, számított, tüntetőleg nem jelent meg a fogadáson), este pedig részt vett az elnöki palotában rendezett állami vacsorán. A nap folyamán Tito megkapta az 1852-ben alapított *Médaille militaire* kitüntetését. A kizárólag katonai érdemek elismerésére adományozható kitüntetés hivatalos indoklása szerint a világháború során a jugoszláv államfő tanúbizonyságát adta „*személyes bátorságának és rendíthetetlen hazaszeretetének*”. Az indoklás külön kiemelte, hogy Tito partizánjai hét alkalommal állították meg a németek offenzíváját, így „*ezen hősiességében Tito marsall bosszút állt az országát 1941-ben ért barbár német támadáson és a legragyogóbb hatékonysággal járult hozzá a szövetségesek győzelméhez a Hitler uralma ellen és a szabadságért folytatott küzdelemben.*”²²

A látogatás további protokolláris részeként Tito május 9-én Versailles-ba látogatott, majd részt vett a követség épületében tartott fogadáson. Az est folyamán a jugoszláv államfő tiszteletére az Operában díszelőadást rendeztek. Arról sajnos sem a brit diplomácia, sem a jól informáltak számító *The Times* londoni napilap nem számolt be, miként fogadta Tito, hogy a rendezvényen, amely „azon ritka alkalmak egyike volt, amikor az átlag francia szabad folyást engedhetett titkos királypárti érzelmeinek”, a Bourbon származású belga anyakirályné is megjelent.²³ A jugoszláv államfő aznap

¹⁸ PRO FO 371/124282 RY10317/3.

¹⁹ PRO FO 371/124282 RY10317/19.

²⁰ Marshal Tito's Paris Visit. In: *The Times* 1956. május 7. 10.

²¹ President Tito in Paris. In: *The Times* 1956. május 8. 12.

²² Uo. Habár a kitüntetésben magasrangú külföldi személyek korábban is részesültek (Sándor szerb régenst, az 1934-es marseille-i merénylet későbbi áldozatát, 1915 februárjában tüntették ki), II. világháborús érdemei elismeréséül a jugoszláv vezetőn kívül csak Winston Churchill, Dwight Eisenhower amerikai tábornok és posztumusz Franklin Delano Roosevelt amerikai elnök kapta meg. A kitüntetettek listájára lásd: <http://www.legiond'honneur.fr> és <http://www.france-phaleristique.com> (Letöltés: 2014. szeptember 15.).

²³ Habár a *The Times* vonatkozó cikke név szerint nem említi, valószínűleg Bajorországi Erzsébetről (1876–1965), I. Baudouin (1951–1993) belga király nagyanyjáról lehet szó.

programja ugyanis egybeesett IX. (Szent) Lajos francia király (1226–1270) hamvainak végső nyughelyre helyezésével a St. Denis apátságban.²⁴

Tito látogatásának nyilvános programját – Londonban tett látogatásához hasonlóan – a szervezők szigorú biztonsági intézkedések mellett bonyolították le. A jugoszláv államfő érkezésének pontos időpontját csak május 4-én jelentették be, a részletes programot pedig nem sokkal Tito megérkezése előtt hozták nyilvánosságra. A hivatalos útvonal mentén nagyszámú rendőr és tűzoltó állt bevetésre készen. Gladwyn Jebb párizsi brit nagykövetség (1954–1960) a látogatásról készített részletes beszámolójában mindezt annak tudta be, hogy a hatóságok a lehető legtávolabb akarták tartani a kíváncsiságokat Titótól. Az intézkedések viszont azt eredményezték, hogy „csak nagyon kevés ember jött ki a fogadására. Csak néhány alkalommal voltak egy maréknyi nézőnyinél többen kíváncsiak [Tito] jövés-menésére.”²⁵ Pedig a sajtó így is érdeklődve fogadta az illusztris vendéget, jegyezte meg Jebb. Példaként említette meg, hogy a napilapok cikkei részletesen ismertették Tito partizánmúltját, mozgalmi nevének eredetét vagy éppen megismerkedését a jugoszláv first ladyvel.²⁶ A zavarkeltőket azonban így sem sikerült teljesen kiiktatni. Május 8-án római katolikus hívők tüntetésére került sor a jugoszláv nagykövetség épülete előtt; a hatóságok és a tüntetők összetűzése során újságírók is megsérültek, a rendőrök néhány fotós fényképezőgépet is összetörték.²⁷ A házi őrizetben raboskodó Alojzije Stepinac zágrábi érsekre utalva, az emberi szabadságjogok korlátozását róta fel a jugoszláv látogatóknak a *Mouvement républicain populaire* (MRP) jobboldali párt néhány képviselője is. Neheztelésüknek nyilvános levél formájában adtak hangot.²⁸

A nyilvános szereplések, protokolláris fellépések mellett ötnapos látogatása során Tito hivatalos megbeszélések folytatására is időt szánt. Erre a látogatás harmadik napján Versailles-ban került sor. A két és fél órás tárgyaláson Christian Pineau francia külügyminiszter (1956–1958) és René Massigli külügyi államtitkár (1954–1956) mellett Guy Mollet, a minisztertanács elnöke (1956–1957) is részt vett. A megbeszélésen, amelynek részleteiről Roland de Margerie, a Quai d’Orsay vezető diplomatája tájékoztatta Gladwyn Jebbet, áttekintették a nemzetközi helyzet aktuális fejleményeit, a szovjet politika módosulásait, a német kérdést és a leszerelés ügyét. Ugyan francia nyomásra az észak-afrikai helyzetet is érintették, Tito azonban semleges válaszával kitért a kérdés érdemi megvitatása elől. Vendéglátóiban mégis „*azt a benyomást keltette, hogy*

²⁴ Visit to Versailles. Pageantry at St. Denis. In: *The Times* 1946. május 10. 10.

²⁵ PRO FO 371/124282 RY10317/19. A szervezők elővigyázatosságát jelezte az is, hogy a Camp de Mailly katonai bázis felé vonattal utazó Tito nem az előzetesen megadott Châlons-sur-Marne vasútállomásán szállt le különvonatáról, hanem távolabb, a városon kívül. President Tito Sees Arms Display. In: *The Times* 1956. május 11. 8. Megjegyzem, a látogatás során nem volt teljesen alaptalan Tito óvatossága. Még Sztálin idején, a szovjet titkosszolgálat több esetben merényletet kísérelt meg a jugoszláv államférfi ellen, ezek azonban rendre kudarcot vallottak. Erre vonatkozóan lásd: Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum, 2001, 360–361.

²⁶ PRO FO 371/124282 RY10317/19.

²⁷ Marshal Tito at French Aircraft Factory. In: *The Times* 1956. május 10. 10.

²⁸ PRO FO 371/124282 RY10317/19.

*van arra némi esély, hogy Nasszer ezredest mérsékletre intsek.*²⁹ A francia diplomatákat (legalábbis belgrádi nagykövetség, az 1955 őszén, Coulet utódjaként kinevezett Jean Baelen értékelése szerint) különösen Tito „realizmusa és önmérséklete” lepte meg.³⁰

A vártnál lényegesen kevesebbet foglalkoztak viszont a gazdasági segélyezéssel és csak szőrmentén érintették a francia Mystère bombázórepülőök vásárlását, pedig a kérdés a saját, Jugoszláviának nyújtott gazdasági és katonai együttműködési programjuk miatt minden bizonnyal a brit diplomatákat is élénken foglalkoztatta. A létszámában jelentős, ütőképességében azonban már megkopott jugoszláv hadsereg és légierő felszerelése kapcsán a nyugati hatalmak ugyanis nemcsak egymás szövetségesei, hanem vetélytársai is voltak. Miközben a jugoszlávok évek óta tárgyaltak a Dassault művek bombázójáról, ezzel párhuzamosan Nagy-Britanniával Hunter típusú szuperszonikus vadászgép, Gnat könnyű harci repülőgép és a Rolls-Royce gyár Avon típusú repülőmotorjának megvásárlásáról, az Egyesült Államokkal pedig a hangsebességnél gyorsabban mozgó F-86-os vadászgépekről folytattak vételi megbeszéléseket. Sőt, a nyugati eladások ellensúlyozására Hruscsov felvetette szovjet MIG típusú vadászrepülőök eladását a balkáni országnak. Mindeközben a Nyugatnak arra is ügyelnie kellett, hogy a szovjet–jugoszláv kapcsolatok esetleges teljes normalizálódása esetén a Szovjetunió ne tehessen Jugoszlávián keresztül szert a legújabb nyugati technológiai fejlesztésekre.³¹

A Mystère gépek eladása kapcsán francia részről azonban már Tito Párizsba érkezése előtt nehézségek léptek fel. Habár a párizsi vezetés 1955 augusztusában hajlandónak mutatkozott a legújabb, sorozatban 1953 óta gyártott Mystère IV típus licencének eladására, a típust az adott körülmények között csak nehezen vélték beilleszthetőnek a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatokba. Sőt, azt is megkockáztatták, hogy Jugoszláviát az egész kérdés mindössze azért érdekli, mert Csehszlovákia MIG katonai gépek gyártásába kezdett.³² Emellett attól is tartottak, hogy a jugoszlávok Tito látogatása során a szóban forgó licencjogokat mintegy ajándékként szeretnék megkapni, a felvetés azonban Franciaország számára, érthetően, teljesen elfogadhatatlannak tűnt.³³ Habár 1956 elején francia részről újból bizakodóan tekintettek a gépek és a licencjogok eladása felé, elleneztek, hogy a jugoszlávok önerőből építsék meg a repülőket, és amiatt is aggódtak, hogy Jugoszlávia teljesen meg fogja-e valaha is téríteni a gépek vételi árát? Mindezen okok miatt Tito párizsi útja előtt nem kívánták teljesen lezárni a kérdést.³⁴ A május 9-én folytatott megbeszéléseken francia oldalról végül – pénzügyi nehézségekre hivatkozva – valószínűtlennek tartották a repülőgépek azonnali szállítását, Tito pedig sem ezt, sem az adósság átütemezését, sem a majdanpeki rézbányával kapcsolatos francia beruházást nem kívánta erőltetni. Frank Roberts belgrádi

²⁹ PRO FO 371/124828 RY10317/14.

³⁰ PRO FO 371/124828 RY10317/17.

³¹ A kérdéskörrel a brit külügyminisztérium is részletesen foglalkozott. Erre vonatkozóan lásd: PRO FO 371/118053-118056. dossziékat.

³² PRO FO 371/118058 RY1224/40.

³³ PRO FO 371/118058 RY1224/42.

³⁴ PRO FO 371/124828 RY10317/3.

brit nagykövet jugoszláv diplomáciai forrásokból úgy értesült, a Mystère vásárlását részben azért sem, mert Tito kedvezőbben értékelte a nemzetközi helyzet változásait, franciaországi tartózkodása pedig egybeesett az első amerikai F-86-osok Jugoszláviába érkezésével.³⁵ Mégis, a jugoszláv államfő számára valószínűleg sovány vigaszt jelenthetett, hogy még aznap látogatást tehetett a Dassault művek Párizs közelében fekvő gyárában, másnap (május 10-én) pedig Châlons-sur-Marne közelében gyönyörködhetett az Alouette helikopterek légi parádéjában.³⁶

Tito látogatása a kulturális együttműködés terén is szerény eredménnyel zárult. Miközben a felek kihangsúlyozták a hagyományosan jó francia–jugoszláv baráti kapcsolatokat, a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésének fontosságát, konkrétumként mindössze abban tudtak megállapodni, hogy a nagy presztízsű Sorbonne egyetemen jugoszláv intézetet fognak felállítani.³⁷ Érthető, hogy a jugoszláv külügyérek a Belgrádban szolgáló brit diplomaták előtt a látogatás ideje alatt végig a hagyományosan jó francia–jugoszláv kapcsolatokra helyezték a hangsúlyt.³⁸ Mind a párizsi, mind a belgrádi brit nagykövetségen ugyanakkor úgy látták, a megbeszélések kevés érdemi eredménnyel zárultak. Gladwyn Jebb párizsi brit nagykövet a fogadásokon elhangzott beszédeket semmitmondónak minősítette, olyanoknak, amelyek „kevés érdemi információval szolgáltak” és a „legtöbb esetben a barátság és a jó szándék általános kifejezésére szorítkoztak”. A fentiek ellenére a látogatást összességében eredményesnek látta: „Mindent összevetve, feltételezem, hogy a látogatást sikernek tekinthetjük. Valószínűtlennek tartom ugyanakkor, hogy bármilyen hatást gyakorolna a nemzetközi eseményekre, hacsak Tito elnök a jövő hónapban sorra kerülő szovjetunióbeli látogatására nem tud támogatólag valamit kicsikarni belőle azon javaslatok alátámasztására, amelyeket [a látogatáson] kíván felvetni.”³⁹

Belgrádba visszatérve minden bizonnyal már Titót is inkább közelgő szovjetunióbeli útja foglalkoztatta. A párizsi megbeszéléseken hangoztatott óvatossága a szovjet vezetéssel szemben továbbra is megmaradt, a jugoszláv vezetőt a későbbiekben sem sikerült maradéktalanul visszaédesgetni a szovjet táborba. Mindeközben kiegyensúlyozottak maradtak a francia–jugoszláv kapcsolatok. Ezt az is jelzi, hogy Tito 1970-ben és 1977-ben is ellátogatott Párizsba. Nagy-Britanniába és Franciaországba tett látogatása után már csak az Egyesült Államokba szóló meghívás váratott magára. Ez utóbbira azonban csak 1960 őszén kerülhetett sor.

³⁵ PRO FO 371/124828 RY10317/14., 17. és 21.

³⁶ Visit to Versailles. In: *The Times* 1956. május 10. 10. és President Tito Sees Arms Display. In: *The Times* 1956. május 11. 8.

³⁷ PRO FO 371/124282 RY10317/17.

³⁸ PRO FO 371/124828 RY10317/20.

³⁹ PRO FO 371/124828 RY10317/19.

ALGÉRIA 1962, A SZOCIALISTA OPCIO NEMZETI GYÖKEREI

4

Az 1960-as évek a dekolonizáció, a klasszikus gyarmatbirodalmak összeomlásának, a harmadik világ színrelépésének az időszaka. A gyarmatok független, szuverén nemzet-államokká válnak s a nemzetközi politikai élet aktív szereplői lesznek, jelentősen átformálják a világ geopolitikai térképét egyetlen év alatt, 1960-ban tizenhat afrikai ország lett független állam. Az egyikben, Belga-Kongóban rendkívül súlyos válság robbant ki tükrözve a kontinenst átható ellentétes ideológiai-politikai áramlatokat. A krízis arra is példa, hogy a gyarmati hatalmak befolyásuk megőrzése érdekében nem riadnak vissza erőszakos eszközök alkalmazásától sem, bár inkább a békéseket részesítik előnybe. Új típusú – gazdasági, pénzügyi, kulturális – függési viszonyokat igyekeznek kialakítani (s azokat szerződésekben rögzíteni) volt gyarmataikkal. Ezeket a neokolonialistának nevezett módszereket leplezte le 1965-ben megjelent könyvében a ghanei elnök.¹

A neokolonialista veszély elhárítása és a nemzeti szuverenitás védelme végett több afrikai államban radikális társadalmi-politikai programot hirdettek meg: Ghanában Kwame Nkrumah, Guineában Sékou Touré, Maliban Modibo Keita, Egyiptomban Nasszer. Sőt még a liberális elkötelezettségét fenn hirdető Burgiba is „desztur szocializmusról” beszélt Tunéziában. És Algériában is a nemzeti felszabadító háborút (1954 – 1962) kirobbantó és irányító FLN (Nemzeti Felszabadítási Front) szintén a szocializmus építését hirdette meg. A hosszú véres háború után függetlenné vált országot a magát karizmatikus vezetővé gyorsan kinövő Ben Bella vezetésével „a földet sarkából kifordító” lelkesedés ragadta magával. „Algériában a jelzőlámpa a függetlenség másnapján vörösre váltott” – jellemezte találóan a helyzetet az események egyik tanúja és résztvevője.²

Az FLN 1962 júniusában a líbiai Tripoliban tartott ülésén döntött a szocialista útválasztásról:

„A fegyveres harcot az ideológiai harcnak kell követnie, a nemzeti függetlenségért vívott harcot pedig a népi demokratikus forradalom fogja követni. A népi demokratikus forradalom az ország tudatos építését jelenti a szocialista elvek és a nép kezében lévő hatalom által. Ahhoz, hogy Algéria fejlődése gyors, harmonikus legyen és a nép alapvető gazdasági szükségleteinek kielégítésére irányuljon, szükségszerűen szocialista perspektívában kell fogannia, a szocialista tervezés és a nagy termelőeszközök kollektivizálása keretében.”³

¹ Krumah, Kwame: *Neokolonializmus az imperializmus utolsó szakasza*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. A számos nyelvre lefordított könyv egyes megállapításai ma sem vesztek aktualitásából. Igaz, napjainkban nem „szalonképes” neokolonialista terminust használnak, hanem a *soft power* elnevezést.

² Fawzy-Rossano, Didor: *Mémoires d'une militante communiste (1942–1990). Du Caire à Alger et Genève*. Paris, Harmattan, 1997. 303.

³ A program. In: *Annuaire de l'Afrique du Nord*, 1962. Paris, CNRS, 1963. 638–704.

A Tripoli program néven ismertté vált dokumentummal szemben azonban már létezett egy másik opció is: a háborút lezáró, 1962. március 18-án a francia kormány és az FLN képviselői által aláírt eviani egyezmény. Erről az idézett Tripoli program megállapította, hogy „neokolonialista platform, amelyet Franciaország arra készül felhasználni, hogy megalapozza és berendezze uralmának új formáját.” Az egyezményben foglaltak pontos végrehajtása valóban ezt eredményezte volna. S de Gaulle célja ez volt, amint azt emlékirataiban világosan meg is fogalmazta:

„Minden benn van, amit akartunk, hogy benne legyen. A jelenre nézve ez a tűzszünet, a jövőre nézve pedig a francia nép által Algériának megadott, majd később az algériai nép által megszavazott függetlenséget jelenti, gazdasági és pénzügyi téren szoros társulást Franciaország és Algéria között, elmélyült kulturális és technikai együttműködést, mindkét nép számára különleges előjogokat a másik ország területén, teljes és pontos garanciát a francia közösség azon tagjainak, akik ott akarnak maradni, különleges jogokat a sahari olajkutatásainkhoz és kitermelésükhöz, nukleáris és űrkísérleteink folytatását a sivatagban, a Mersz el Kebir-i támaszpont és haderőink számára biztosított különböző repülőterek birtoklását legkevesebb tizenöt évig, és hadseregünk Algériában történő állomásoztatását ott, ahol azt szükségesnek ítéljük.”⁴

A szocialista opciót azonban nem csupán a pillanatnyi helyzet szülte. Ezt bizonyítja az algériai nemzeti mozgalom programjainak illetve az FLN hivatalos orgánumának, az *El Moudjahid*nak a tanulmányozása. A programok szociális eleme, tartalma – lévén Algéria agrárország – elsősorban a parasztság helyzetének megváltoztatását, javítását célozta.

Az első agrárreform-tervezetet a kommunista párt készítette még 1925-ben.⁵ Két évvel később a brüsszeli antiimperialista világkongresszuson a nacionalista Messzali Hadzs az algériai nép fő követelésének a nagy feudális földbirtokok, a telepések és kapitalista társaságok földjeinek elkobzását s a fellahoknak történő átadását jelölte meg.⁶ Az 1943-ban, a mérsékelt nacionalista Ferhat Abbász által szerkesztett és széles támogatást szerzett az *Algériai nép kiáltványa* címet viselő dokumentum fő követelése is „a feudális birtokot eltörlő nagy földreform” volt.⁷

Az FLN 1956-ban tartott első kongresszusának határozatát is szintén ebben a szelvényben fogalmazták: „Az igazi földreform a vidék nyomorának a felszámolását jelenti s hazafias tett és elválaszthatatlan a gyarmati rendszer teljes lerombolásától.”⁸

Több tényező játszott szerepet abban, hogy a nemzeti felszabadító háború alatt az FLN programjának szociális tartalma előtérbe került és megerősödött.

⁴ Gaulle, Charles de: *A reménység emlékiratai*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 2003. 97.

⁵ In: *Lutte sociale*, 1925. március 22.

⁶ Das Flammenzeihn von Palais Egmond. Offizielles protokoll des Kongresses gegen koloniale Unterdrückung und Imperialismus. Bruxelles, 10–15 februar 1927. Berlin, 1927, 96–98.

⁷ Manifeste du peuple algérien. In: *Le mouvement national algérien. Textes 1912–1954*. (Ed. Collot, Claude-Henry, Jean-Robert) Paris, L’Harmattan, 1978. 164.

⁸ In: *El Moudjahid*, 1956. 4. sz. (numéro spécial)

Kitűnő könyvében Slimane Chikh rámutat⁹, hogy az FLN 1959-től a Constantine-terv¹⁰ kritikájával kezdi elmélyíteni a független Algéria társadalmának a szociális tartalmát. A terv elbukott, nem érte el politikai célját, nem kapott kellő támogatást az algériaiak körében. S ebből az FLN azt a következtetést vonta le, hogy „a független Algériának nem a kapitalista modellt kell választania”.¹¹

Mindenekelőtt azonban a tárgyalások hatottak az FLN társadalmi programjának elmélyítésére és pontosítására. Ezek folyamán (1960 – 1962) az FLN kétségtelenül kompromisszumra kényszerült, ám mindvégig ügyelt arra, hogy Párizs ne kerüljön erős neokolonialista pozícióba és ne egyetlen társadalmi csoport profitáljon a békekötésből, hanem a lehető legszélesebb rétegek. Ennek érdekében különösen erős nyomás nehezedett az FLN tárgyalódelegációjára, a „civilekre”, a „katonák”, a fegyveres egységek és parancsnokaik részéről.

Az Algériai Forradalom Nemzeti Tanácsa, az FLN legfelső szerve 1961. augusztusában tartott ülése megerősítette a független Algéria társadalmának szociális és demokratikus tartalmát, a demokráciának valóságosnak kell lennie, ahol a nép saját maga lesz sorsának irányítója. Földreformot kell megvalósítani s ezzel társadalmi igazságot szolgáltatni a gyarmati rendszertől legtöbbet szenvedett parasztságnak. „A független Algéria nem fogja megengedni, hogy neokolonialista struktúrák alakuljanak ki az országban, mert az mindig magában hordozza a szuverenitás korlátozását és akadályozza a nemzet szabad gazdasági fejlődését.” – olvashatjuk az *El Moudjahid*-nak az ülést értékelő cikkében.¹²

A másik fontos tényező, ami a társadalmi progresszió irányvonalát erősítette, az a „szabadságukért harcoló országok tapasztalata, gyakorlata” volt – szögezte le az imént idézett szerkesztőségi cikk. Az *El Moudjahid* számain tanulmányozva ez konkrétan három országot jelentett: a Kínai Népköztársaságot, Jugoszláviát és Kubát.

Peking a kezdetektől támogatta az FLN fegyveres harcát. Az 1960. őszén Kínában járt algériai delegáció nagyra értékelte az elmaradottság leküzdésében elért eredményeket. Egyes módszerek Algériában is alkalmazhatók lesznek – állapította meg a küldöttség vezetője, Ferhat Abbász.¹³

A jugoszlávokat rendkívüli módon tisztelték a náci megszállókkal szemben a második világháború alatt kifejtett ellenállás miatt, amelyet a felkelés kirobantása előtt tanulmányoztak is. Egyedül a jugoszlávok tudtak a felkelés előkészítéséről. A kairói jugoszláv követ volt „az egyetlen európai személyiség, akit beavattak az 1954. novemberi események titkaiba”.¹⁴ Másrészt azért is tisztelték Tito Jugoszláviáját, mert egyik katonai-

⁹ Chikh, Slimane: *L'Algérie en guerre ou le temps des certitudes*. Alger, Casbah Editions, 2006. (2e édition corrigée et augmentée).

¹⁰ De Gaulle 1958 őszén meghirdetett programja, amely az algériaiak szociális helyzetén kívánt javítani.

¹¹ Le fiasco du libéralisme en Algérie. In: *El Moudjahid*, 1960. 72. sz.

¹² Préparer l'avenir. In: *El Moudjahid*, 1961. 89. sz.

¹³ In: *El Moudjahid*, 1960. 72. sz.

¹⁴ Abbas, Ferhat: *Autopsie d'une guerre*. Paris, Garnier, 1980. 263.

politikai tömbhöz sem csatlakozott, megőrizte függetlenségét. Ugyanakkor Keleten és Nyugaton egyaránt tisztelik őket, s mindkét bloktól számíthatnak gazdasági és katonai támogatásra is. „Ez egy olyan példa, amelyet érdemes hosszán tanulmányozni.”¹⁵ Az *El Moudjahid* a háború alatt a szocialista országok közül Jugoszláviáról közölte a legtöbb cikket.

Kuba azért váltott ki csodálatot a harcoló Algériában, mert kis ország lévén volt bátorsága szembeszállni az Egyesült Államokkal nemzeti szuverenitása védelme érdekében. S ezért Fidel Castro és a kubai vezetés egyre radikálisabb, a gazdasági és társadalmi struktúráját mélyen átalakító reformokat vezetett be. Az FLN a kubai példában a nemzeti és szociális elem szerves összefonódását s egymás erősítését látta a nemzeti szuverenitásért vívott küzdelemben. Ezért szentelt rendkívül nagy figyelmet a kubai eseményeknek. Az *El Moudjahid* 1960 júliusa és 1962 márciusa között hét nagy terjedelmű elemző cikket közölt Kubáról. Már maguk a címek is sokatmondóak: *Kuba, több mint forradalmi példa* (1960. 68. sz.), *Kuba, szakszervezeti szolidaritási front Algéria mellett* (1960. 72. sz.), *Ismerjük meg a kubai forradalmat* (1961. 77. sz.), *Kuba – hosszú küzdelem az imperializmus ellen* (1961. 80. sz.), *Kuba: a forradalom III. éve* (1961. 83. sz.), *Kuba: az agrár-reform IV. éve* (90. sz. 1962.).

Az FLN a kubai forradalomban saját céljai megvalósulását látta. „Nem egy egyszerű politikai változás, hanem igazi nemzeti forradalom, kizárólag kubai, vagy még inkább latin-amerikai. Fidelt és mozgalmát forradalmi nacionalistának nevezhetnénk” – idézte Che Guevarát az *El Moudjahid*.¹⁶

Guevara nagyon jól definiálta az 1960-as évek harmadik világbéli forradalmait. Ezek lényegüket tekintve nacionalista forradalmak voltak, céljuk *szuverén nemzetállam* megteremtése volt, amelyet a gyarmati imperializmus akadályozott. Ezek a forradalmak nagyon erős szociális tartalommal rendelkeztek, egyetlen társadalmi réteget sem akartak privilegizálni. Ez óriási feladatnak bizonyult s magában hordozta a bal- és jobboldali exteremiste elhajlás veszélyét.

¹⁵ La politique internationale des blocs et la guerre d’Algérie. In: *El Moudjahid*, 1958. 20. sz.

¹⁶ In: *El Moudjahid*, 1961. 77. sz.

A KÜLKAPCSOLATOK ALKOTMÁNYJOGI SZABÁLYOZÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

A külkapcsolatok kérdései nem tartoznak a belső közjog és az alkotmányjog „klaszszikus” szabályozási tárgyai közé, de a modern alkotmányok ma már egyre differenciáltabban foglalkoznak ezzel a témakörrel is. Csernus Sándor eddigi munkásságára tekintettel arra vállalkoztunk, hogy vázlatosan bemutassuk ennek – az egyébként kevésbé kutatott – területnek a legáltalánosabb jellemzőit, kitérve röviden a történeti előzményekre is.

KÜLÜGYI KÉRDÉSEK A MAGYAR KÖZJOGBAN 1945-IG – A KÜLÜGYI FELSÉGJOGOK

A magyar (belső) közjog, állam- illetve alkotmányjog – írott alkotmány hiányában – a külügyekkel egyedül és jellemzően az ún. államfői (királyi) felségjogokkal kapcsolatban foglalkozott. A legfontosabb közjogi művekben az is általánosnak tekinthető, hogy a külügyi felségjogok szorosan összekapcsolódtak a hadügyi felségjogokkal. Lássunk erre – a különböző korszakokból származó – néhány jellegzetes példát.

Boncz Ferencz az 1877-ben kiadott „Magyar államjog”¹ című könyvében a királyi hatalom kapcsán különbséget tett személyes („méltósági”) és uralmi („kormányzati”) „felségi jogok” között. Ez utóbbiak közé sorolta a „külállamok irányában felségi jogokat”, vagyis a követküldés és fogadás, az államszerződések kötésének, valamint a „hadüzenés” és a békekötés jogát.²

Molnár Kálmán, a két világháború közötti korszak úgynevezett legitimista közjogi irányzatának vezéralakja a „hadügyi felségjogok” (főhadúri jog, hadüzenet és békekötés joga) után a „külügyi felségjogokról” a következő módon értekezett: „A király lévén az állam reprezentatív szerve, ő képviseli az államot nemzetközi viszonylatokban. Őt illeti a követküldési és elfogadási jog. Magyarország nevében felelős minisztériuma útján külállamokkal szövetségeket és egyéb szerződéseket köthet, de amennyiben ezek a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak, csak az országgyűlés hozzájárulásával.”³ A világháborúk közötti korszak másik jellemző közjogi iránya, az ún. aulikusok fő képviselője, Tomcsányi Móric Magyarország közjogáról írt munkájában szintén hasonlóan határozta meg a királyt (kormányzót) megillető legfőbb „hadügyi és külügyi kormányzati jogokat”.⁴

¹ Boncz Ferencz: *Magyar államjog*. Budapest, Az Athenaeum R. Társ. Kiadása, 1877.

² Uo. 273–276.

³ Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Harmadik kiadás. Budapest, Danubia Kiadás, 1929, 618.

⁴ Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga*. Ötödik kiadás. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

A külügyi tevékenység átfogó részletes szabályozását illetően, meg kell állapítanunk, hogy ez sem a vizsgált korszakban sem később sem történt meg hazánkban. Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy a külkapcsolati tevékenység teljes körének egységes, egyetlen jogforrásban való szabályozása más jogrendszereken sem jellemző a mai napig.

1945-ig két részterületen történt törvényi szabályozás. A Károlyi kormány működése alatt született a magyar külügyi igazgatásról szóló 1918. évi V. néptörvény, amely a külügyi igazgatás szervezeti felépítését vázolta fel keretjelleggel. Az 1940. évi X. törvénycikk pedig a magyar királyi külképviseleti hatóságok okiratkiallítási és okirathitelesítési hatáskörével kapcsolatos kérdéseket szabályozta.

A KÜLKAPCSOLATOK ÉS A DIPLOMÁCIA SZABÁLYOZÁSA A NEMZETKÖZI JOGBAN ÉS AZ ÁLLAMOK BELSŐ JOGÁBAN

A hazai szabályozási törekvésekből és a nemzetközi tapasztalatokból kiindulva, a külkapcsolati tevékenység alatt az államoknak azokat az aktusait értjük, amelyek külállamokkal és más nemzetközi jogalanyokkal való közvetlen kapcsolatok létesítésére, alakítására és megszüntetésére vonatkoznak. Ennek megfelelően a külkapcsolati tevékenység tágabb értelemben jellemzően magában foglalja a hadiállapot kinyilvánítását és a békekötés jogát, az aktív és passzív követküldési jogot, a nemzetközi szerződések kötésének jogát, valamint a külpolitika alakítását. A szűkebb értelemben vett külkapcsolati tevékenység csak az utóbbit foglalja magába.

A nemzetközi jog tudománya a diplomácia szót kettős jelentéstartalommal használja.⁵ Egyrészt jelöl egy tevékenységet, másrészt pedig egy szervezetet. A diplomáciai tevékenységet, a külpolitika alakítását természetesen nehéz lenne jogi keretek közé szorítani, hiszen a külügyi tevékenység tartalmi kérdéseinek meghatározása mindig az aktuális kormányzat feladata. Ezzel szemben a diplomáciára, mint szervezetre vonatkozó normák a belső és külső közjogi szabályok igen fontos részét képezik. A diplomácia mint szervezet, *„azokat az állami szerveket jelenti, amelyek az államok közötti hivatalos kapcsolatokat, az ún. külkapcsolatokat tartják fenn”*.⁶

A külkapcsolatokat fenntartó állami szervek két csoportra oszthatók. Egyes szervek az állam területén belül működnek. A külkapcsolatok vitelére jogosított állami szervek másik köre pedig idegen állam területén végzi tevékenységét, ezeket nevezzük külképviseleteknek.

A külkapcsolatok államon belüli szervei közé tartozik az államfő, a választott népképviseleti szerv (parlament), és a kormány (a kormányfő és a külügyminiszter). Rajtuk kívül a különböző államokban számos egyéb olyan szerv van, amelyek más feladataik mellett a külkapcsolatok körébe tartozó teendőket is ellátnak. Ilyenek például a szakminiszterek.

⁵ Vö. Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest, Püski Kiadó, 1999. 408–438.

⁶ Uo. 408.

Az idegen államok területén működő külképviseletek jogállásukat és feladataikat tekintve szintén különbözőek lehetnek. Ide tartoznak a diplomáciai képviseletek, a nemzetközi szervezetek mellett működő állandó képviseletek, a hivatalos küldöttségek, továbbá a konzuli, vagy egyéb (pl. kereskedelmi) képviseletek.

A külkapcsolatok államon belüli szerveinek e körbe tartozó jogkörét az egyes államok belső joga, mindenek előtt maguk az alkotmányok rendezik. A diplomáciai kapcsolatok joga ezzel szemben pedig természetesen a nemzetközi közjog tárgyába tartozik. A tanulmány címének megfelelően magunk csak az előzőként említett terület kérdéseit érintjük. Csernus Sándor szakterületére tekintettel érdekességként kiemeljük ugyanakkor azt, mely szerint van olyan nézet is a nemzetközi jogászok között, hogy Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár, illetve Filippo Visconti milánói fejedelem között alakult ki először állandó diplomáciai kapcsolat (1425–1432).⁷ Az mindenesetre általánosnak tekinthető álláspont, hogy ez az állandó követség legalábbis az elsők között jött létre Velence és Burgundia illetve Milánó és Firenze ilyen intézményeit követően.⁸

AZ EURÓPAI NEMZETI ALKOTMÁNYOK KÜLÜGYI TÁRGYÚ RENDELKEZÉSEINEK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA.⁹

A nemzeti alkotmányok külügyi tárgyú rendelkezéseinek rendszertani elhelyezését és a szabályozás jellegét illetően általánosságban két megállapítás tehető. Az első az, hogy államok alaptörvényei – főként a legutóbbi évtizedek alapnormái – néhány esetben már a preambulumban, de jelentős részükben inkább az alapvető vagy általános rendelkezések, illetve az ún. alapelvek című fejezetükben foglaloznak a külpolitikát érintő kérdésekkel. Másrészt az is egyre jellemzőbb, hogy az alkotmányok precízebben, részletesebben, sok esetben pedig egyenesen külön önálló részben (címben, fejezetben) rögzítik a külügyi jellegű normáikat.

A szabályozás tárgyai alapján a következő kérdésekre vonatkozó normák tekinthetők a legáltalánosabbaknak:

- a.) A nemzetközi együttműködés irányai, az állam külpolitikai céljai.
- b.) A nemzetközi jog és a belső jog viszonya, a nemzetközi szerződésekre vonatkozó szabályok.
- c.) Az állami hatáskörök átruházásának lehetősége, feltételei, illetve az ún. európai uniós klauzulák.
- d.) A külföldön élőkkel és a külföldiekkel fennálló viszonyok, kisebbségi kérdések.
- e.) Az államfők külügyi jellegű hatáskörei.

⁷ Vö. Uo. 414.

⁸ Vö. Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011, 30.

⁹ Az alkotmányszövegek fő forrásai: *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Szerk.: Trócsányi László–Badó Attila. Budapest, KJK-Kerszöv Kiadó, 2005, illetve *Kelet-Európa új alkotmányai*. Szerk.: Tóth Károly. Szeged, JATE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék, 1997.

a.) A nemzetközi együttműködés irányjai, az állam külpolitikai céljai az alkotmányokban

Egyre több alkotmányban és egyre gyakrabban találkozhatunk a ténylegesen normatív tartalmú rendelkezések mellett olyan, lényegében szándéknyilatkozatokat tartalmazó programokkal, amelyek államcélokat rajzolnak fel, és az adott ország külpolitikájának legfontosabb alapelveit rögzítik. Az Európai Unió tagállami alkotmányainak a felében találhatunk kifejezetten ilyen jellegű megfogalmazásokat, amelyeket jelentős részben már a preambulumban írnak le. E tárgykörben a legjellemzőbb állami célok a béke, a demokrácia, a társadalmi igazságosság, a népek, nemzetek és államok közötti együttműködés előmozdítása, és a háború elutasítása. A legrészletesebb ilyen rendelkezést az 1976. évi portugál alkotmány tartalmazza. A nemzetközi kapcsolatokról szóló 7. cikkében 6 pontban hosszasan sorolja azokat a célokat, amelyek Portugáliát a nemzetközi kapcsolatokban vezérlik, az emberi jogok tiszteletben tartásától kezdve, a népek önrendelkezési jogán át, az imperializmus és kolonializmus megsemmisítéséig és az európai identitás megerősítéséig.

b.) A nemzetközi jog és a belső jog viszonya az alkotmányokban.

A nemzetközi jog és a belső (nemzeti) jog viszonyának rendezése, illetve a nemzetközi szerződések kötésének hatásköri szabályai nagy jelentőséggel bírnak az alkotmányok rendelkezései körében. Az általánosnak és természetesnek tekinthető, hogy az államok tiszteletben tartják az általuk vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeiket, és a megfelelő módon ratifikált nemzetközi szerződéseket a jogrendjük részének tekintik. Több esetben előfordul az is – pl. a belga, finn és a francia alkotmány esetében –, hogy a nemzetközi szerződések kötésének rendjét, hatásköri szabályait is rendkívül részletesen szabályozzák.

Külön kiemelés igényel ugyanakkor az, hogy 13 európai uniós tagállami alkotmány külön kötelezettséget vállal, a „nemzetközi jog általánosan elismert elvei és szabályai” elfogadására is. Ezzel az alaptörvények olyan, ún. generális transzformációt valósítottak meg, amellyel a nemzetközi szerződéseken túl, a nemzetközi szokásjogot, továbbá az ún. *ius cogens* és a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket is a belső jog részévé tették.¹⁰

c.) Az állami hatáskörök átruházásának lehetősége és feltételei az alkotmányokban. Az „európai uniós klauzulák”.

Az államok szuverenitásának igényéből következően igen fontos alkotmányjogi kérdés az, hogy az illető ország hajlandó-e, és milyen feltételekkel „lemondani” szuverenitása, vagyis az állami főhatalom gyakorlásának egy részéről nemzetközi szerződések útján. Ennek a problémának új vetületét hozta felszínre az egyre erősödő európai integráció. A folyamat kezdetén a nemzeti alkotmányok még nem szabályozták külön a szuverenitásból eredő jogok európai szintű szervezetek útján történő gyakorlásának

¹⁰ Vö. Kiss Barnabás: A nemzetközi jogforrások helye a jogrendszerben. In: *Bevezetés az alkotmányjogba*. Szerk.: Trócsányi László–Schanda Balázs. Budapest, HVG-ORAC, 2012, 141–143.

a feltételeit. Mára már azonban az Európai Unió jellege megköveteli, hogy biztosítva legyen a tagállami alkotmányok és az integrációt alkotó szerződések összhangja, megteremtve ezzel az Unióban való részvétel jogi alapjait.

Az alaptörvények normaszövegéből megállapítható, hogy az országok kb. egyharmada csak általánosságban rendelkezik az állami hatáskörök átruházásának lehetőségéről nemzetközi szervezetekre vagy intézményekre nemzetközi szerződések útján. Tíz alkotmányban ugyanakkor megtalálható az ún. európai uniós klauzula is, vagyis nevesítve szólnak azokról a feltételekről, amelyek alapján hatásköreik egy részét az Unió intézményei és szervei döntéseire bízzák, elfogadva ezzel azt is, hogy azok rájuk kötelező magatartási szabályokat állapítanak meg. A „legóvatosabb” ebből a szempontból az ír alkotmány, amely részletesen felsorolja azokat az uniós okmányokat, amelyeket az állam ratifikálhat. Szembeötlő továbbá az is, hogy egyes alkotmányok – pl. a finn, francia, az osztrák és a svéd alapszabály – törvényi szintű részletességgel szólnak az állam szervei közötti munkamegosztás szabályairól is uniós kérdésekben.

d.) A külföldön élőkkel és a külföldiekkel fennálló viszonyok a nemzeti alkotmányokban

Az e pontban szereplő tárgykör nem tartozik az európai nemzeti alkotmányok „tipikus” és nagy részletességgel szabályozott kérdései közé. Vannak persze olyan „klasszikusnak” tekinthető szabályozási tárgyak, amelyek valamilyen mélységű alkotmányi kezelése úgyszólván elengedhetetlen, és amelyek szükségképpen kapcsolatosak az „idegenekkel”, tehát a külföldiekkel illetve a hontalan személyekkel. Ilyen például a választójog, a menedékjog és a kiutasítás szabályainak rögzítése.

A külföldiek jogi helyzete ügyében a „legradikálisabb” álláspontot az észt, a holland, az ír és a portugál alkotmány képviseli. Ezek az alaptörvények lényegében egyenlő jogot, azonos elbírálást biztosítanak saját állampolgáraikkal azon idegeneknek is, akik a területükön élnek. Az ír alkotmány 2. cikke mindenkit a „nemzet részének” nyilvánít, aki Írország területén született. Ez a jog megilleti azokat is, akik megszerzik az ír állampolgárságot. Ezen túlmenően, a portugál alkotmány pedig „pozitív diszkriminációt” is alkalmaz 15. cikkében a portugál nyelvű országok állampolgáira. A másik jellemző megoldás az (pl. olasz, spanyol, szlovén alkotmány), hogy az alaptörvény a külföldiek jogi helyzetének rendezését a nemzetközi szerződésekre illetve a törvényhozásra bízta.

A külföldön élőkkel fennálló kapcsolatáról mindössze 8 európai uniós ország alkotmánya rendelkezik, amelyből 6 kelet-közép európai államokban született. A különbség abban mutatható ki, hogy „származás” (bolgár, ír, lengyel, szlovák, román) vagy „állampolgárság” (horvát, litván, portugál) birtokában ígérnek a külföldön élőknek segítséget illetve védelmet.

e.) Az államfők külügyi jellegű hatáskörei

Utoljára hagytuk az államfők (király, királynő, nagyherceg illetve köztársasági elnök) külügyi tárgyú hatásköreinek említését, miután ezek történetileg is, hagyományosan

és egyöntetűleg a mindenkori államfő jogosítványaihoz tartoztak. Tételes felsorolásuk a követek küldésétől és fogadásától kezdődően a nemzetközi szerződések kötéséig lényegében szintén egyezőnek mutatkozik a nemzetállami alkotmányokban.

MAGYARORSZÁG ÚJ ALAPTÖRVÉNYE A KÜLKAPCSOLATOKRÓL¹¹

Már bevezetésképpen megállapítható, hogy Alaptörvényünk külügyi tárgyú rendelkezései híven követik az európai tendenciákat. A részletes elemzés helyett – a műfaji és terjedelmi korlátokra tekintettel – csak vázlatyszerűen érintjük a vonatkozó normákat;

A Nemzeti Hitvallás rögzíti, hogy *„tiszteljük más népek szabadságát és kultúráját, együttműködésre törekszünk a világ minden nemzetével.”*

Az Alapvetés D.) cikkében Magyarország felelősséget vállal a határain kívül élő magyarok sorsáért.

Az Alapvetés E.) cikke lényegében négy kérdéskört érint:

- Az európai egység megteremtésében való közreműködés;
- Az európai illetve csatlakozási klauzula;
- Az Európai Unió joga kötelező erejének elismerése;

– A szuverenitás átruházását eredményező (EU) szerződés kötelező hatályának elismeréséhez adott felhatalmazáshoz megkívánt alkotmányozással azonos többség („abszolút kétharmad”) előírása.

Az Alapvetés Q.) cikke alapelveként rögzíti az együttműködést a világ népeivel és országaival. Kötelezi magát Magyarország továbbá a nemzetközi jog és a magyar jog összhangjának biztosítására. Harmadik elemként pedig más európai országokhoz hasonlóan „plusz kötelezettséget” vállal a „nemzetközi jog általánosan elismert szabályai” elfogadására.

Végezetül összefoglalóan a fenti vázlat alapján ismételten leszögezhetjük, hogy az Alaptörvény mind az érintett tárgykörökben, mind a szabályozás módszerét illetően megfelel az általános európai normáknak.

¹¹ A részleteket vö. Árva Zsuzsanna: *Kommentár Magyarország Alaptörvényéhez*. Wolters Kluwer Kft. Budapest, 2013.

**DIPLÔME NATIONAL ET THÈSE EN CO-TUTELLE.
UN EXEMPLE DE L'INTERNATIONALISATION
DE LA RECHERCHE**

4

Si l'on considère les différentes activités de Sándor Csernus, on se rend compte rapidement que celles-ci intègrent, presque sans exception, le domaine des relations internationales. Disciple de Béla Karácsonyi, il participe, depuis plusieurs décennies, aux recherches sur l'histoire des relations internationales (de préférence franco-hongroises). Lecteur hongrois à Lyon, plus tard diplomate à Paris, il devient aussi acteur de ces relations, et promeut maints projets culturels, éducatifs et scientifiques qui, par une heureuse coïncidence, contribuent à renforcer les relations franco-hongroises. De ces projets, nous avons choisi un, dont l'impact demeure incontestable, la thèse en co-tutelle, une des meilleures formes de la coopération scientifique et facteur en même temps de promotion de jeunes chercheurs et d'écoles doctorales.

On prévient le lecteur que, du fait de la diversité des parcours, la présentation d'un tel sujet ne peut être qu'incomplète. S'abstenant ainsi d'une tendance exhaustive, on donnera plutôt ici des éléments et, surtout, un témoignage. Témoignage personnel par lequel l'auteur aimerait aussi exprimer sa reconnaissance à un professeur plus soucieux des jeunes générations que de sa propre carrière.

Notre approche s'articulera autour de trois grands axes. On se questionnera d'abord sur le caractère de la thèse de doctorat, pour passer ensuite à l'évocation des problèmes et obstacles auxquels un étudiant étranger désireux de faire un doctorat en France (de préférence, en co-tutelle) peut être confronté, et plus particulièrement les difficultés de la reconversion scientifique d'un titulaire de diplômes ou titres scientifiques étrangers. Nous pensons que pour y parvenir, un témoignage personnel, le nôtre, pourra servir de fil conducteur, ceci rendant tout de même possible l'ouverture de la réflexion à d'autres chemins. Nous avertissons cependant le lecteur que le parcours ici présenté a été réalisé dans le cadre des sciences humaines et, si certains facteurs s'imposent pour tout le monde, d'autres paraîtront inévitablement plus particuliers ou ciblés.

Dans la majeure partie des cas, une thèse est la continuation des recherches commencées lors de la deuxième année du Master (ou, pour les diplômés du régime ancien, d'un DEA). En histoire notamment, le thésard s'occupe d'un sujet dont le choix a été fait depuis un certain temps, et précédé par une étude approfondie au niveau des sources et de la bibliographie.

Il existe cependant des parcours différents, notamment dans le cas des étudiants étrangers. Des études ou recherches commencées dans le cadre d'une formation doctorale étrangère ont déjà corroboré leur orientation scientifique, et le suivi de leur travail semble aussi assuré. Nombreux sont cependant chaque année ceux qui se dirigent vers une autre perspective, celle d'un doctorat en France ou bien d'une thèse en co-tutelle.

L'auteur de ce texte est parti d'une thèse de doctorat d'Université de Hongrie, soutenue en décembre 1996, quelques années après le début d'une carrière d'enseignant-chercheur à l'Université Szeged, qui portait à l'époque le nom du grand poète hongrois Attila József. De quelle thèse parle-t-on? Il s'agissait là en fait d'une première thèse, avec directeur officiel, mais qui n'était liée que par un engagement moral, ouverte à tous les titulaires d'une maîtrise, sans limite d'âge, ne comprenant aucune formation spécifique et qui était surtout considérée comme un facteur de promotion universitaire. (Mais pas exclusivement: beaucoup de professeurs du secondaire ont ainsi soutenu une thèse en sciences de l'éducation ou en psychologie, ce qui leur permettait d'avancer sur la grille des salaires.) Pour les universitaires, ce doctorat d'Université (évoqué tout communément sous la forme de «dr. Univ.») représentait le premier grade d'une carrière scientifique, en vue d'une «candidature» (titre scientifique importé de l'Union Soviétique) et, bien plus tard, d'un doctorat d'Académie (ce dernier correspondant plus ou moins à une thèse d'Etat).

Ce système, de plus en plus opposé au contexte international, étant abrogé en Hongrie au milieu des années 1990¹, les titulaires d'un doctorat d'Université se trouvaient devant une alternative: essayer de convertir leur ancien doctorat en PhD ou (souvent en changeant de domaine de recherches) préparer une nouvelle thèse. Ainsi, maître assistant à l'Université de Szeged, ayant soutenu une thèse de doctorat d'Université en histoire médiévale², j'ai décidé de changer et de me consacrer à l'histoire contemporaine, notamment à l'étude des relations franco-hongroises. A vrai dire, j'étais déjà en contact avec ce sujet depuis plusieurs années comme traducteur de récits de voyages en Hongrie. Une étude de ces récits révélait des analogies et des différences dans la vision de la société hongroise du XVIIIe et du XIXe siècle, et offrait en même temps une possibilité d'analyse des représentations.

En fin de compte, après plusieurs années de réflexion, j'ai postulé pour une thèse en co-tutelle au printemps 1999.

Pourquoi une thèse en co-tutelle? Tout d'abord parce que (et là nous touchons l'essentiel) le sujet choisi (l'image de la société hongroise en France dans la première moitié du XIXe siècle) était susceptible d'apporter des connaissances nouvelles aux communautés scientifiques des deux pays (la France et la Hongrie); et aussi parce que ce sujet imposait des recherches en France. Si l'on a mentionné ces caractères comme essentiels, c'est non seulement par conviction, mais aussi par expérience: le sujet doit être tel qu'il impose la co-tutelle, et la matière première des recherches ou le centre des recherches doit se trouver en France. (Une petite parenthèse à propos du choix du sujet et des sources: nombreux sont les candidats qui ne précisent pas la nature et la

¹ La loi LXXX de 1993 sur l'enseignement supérieur (le premier de ce type, l'enseignement supérieur étant réglementé jusque-là par des décrets gouvernementaux) a stipulé que le régime ancien devait arrêter le 31 décembre 1996 (pour que les thèses en cours puissent être soutenues), alors que le nouveau régime (le PhD, ainsi que l'habilitation) était introduit l'année même.

² *A Karoling-birodalom felbomlása és a dél-franciaországi területiális fejedelemségek kialakulása* (La dissolution de l'empire carolingien et la naissance des principautés territoriales du Midi), thèse de doctorat de 3e cycle, Szeged, 1996. Directeur de la thèse: Sándor Csernus.

localisation de leurs sources ou qui ne veulent venir en France que pour «consulter des ouvrages»; toutes les candidatures de ce type sont rejetées.)

L'obtention d'une inscription en thèse de co-tutelle n'est pas une tâche des plus simples. On doit présenter sa candidature à une université française et à une université étrangère (hongroise dans notre cas) et postuler pour une bourse de thèse permettant de venir en France. Cette double candidature nécessite non seulement deux dossiers et deux entretiens (un devant le jury étranger et un autre devant la commission mixte du Service culturel de l'Ambassade de France), mais aussi l'adaptation du champ et du projet des recherches à deux milieux fortement (et forcément) différents. Un sujet comme l'analyse de la représentation de la Hongrie en France nécessitait par exemple à mon université une inscription en lettres modernes, puisque le groupe le plus important de mes sources, le récit de voyage, est considéré comme un genre littéraire³, alors que l'établissement français, l'Université d'Angers, auquel le choix du sujet (histoire des représentations) importait plus, m'a reçu dans sa formation doctorale d'histoire. (Nous allons encore revenir aux problèmes posés par les sources).

Cependant, toutes ces péripéties s'effacent à côté de la démarche majeure: trouver un directeur de thèse en France. Plusieurs voies, plus ou moins difficiles, s'ouvrent pour porter solution à ce problème. La première est la plus juste et la plus commode: le candidat a déjà fait un Master 2 (ou un DEA) en France et son ancien directeur lui propose de continuer le travail ensemble (ou accepte de soutenir la candidature). La deuxième est aussi commode mais moins juste: le directeur étranger demande à un collègue français de bien vouloir aider le travail de son étudiant. Le chemin est alors semé de dangers: directeur et thésard ne se connaissant ou ne se reconnaissant pas, la situation peut aboutir à une situation de véritable frustration intellectuelle. (Ni l'un ni l'autre ne trouvent leur compte; il n'y a pas de contrat intellectuel au départ.) Dans le troisième cas, le futur doctorant part tout honnêtement à la recherche d'un directeur en envoyant son dossier à un ou plusieurs spécialistes distingués du domaine de recherches choisi. Il s'agit alors de deux inconnus liés uniquement par le sujet, dont la collaboration est effectivement orientée vers l'avenir. Il existe une quatrième possibilité aussi, mais extrêmement rare: un professeur, ayant pris connaissance des qualités d'un candidat étranger, l'invite à travailler avec lui.

Voilà des problèmes, exigeant beaucoup d'efforts (et surtout beaucoup de temps), qui sont même capables de cacher ou du moins de minimiser l'essentiel: les sources, autrement dit: la matière première de la recherche, qui devrait fournir le principal argument du choix du sujet et de la co-tutelle.

Or, les dix-huit mois d'une bourse de thèse en co-tutelle (dont on disposait alors), réparties en deux ou en trois ans, passent vite; et l'expérience de ces quinze dernières années montre qu'ils suffisent à peine à recenser et à consulter les sources. Tout cela nécessite une gestion rigoureuse des sources et le respect absolu du calendrier de recherche.

³ Sur les caractéristiques du récit de voyage, voir par ex. l'article de J. Rondaur, «Récit de voyage», *Dictionnaire des genres et notions littéraires*, Paris, 1997, p. 587-598.

Première étape, et cela avant la composition du dossier: venir en France et dresser une liste aussi exhaustive que possible des sources et distinguer surtout les différents types. L'analyse de la représentation de la Hongrie en France nécessitait le recensement de trois types de sources:

1 Les récits de voyage, source narrative par excellence, de caractère littéraire, mais sans véritable définition ou critères poétiques. Il s'agit ici des œuvres de voyageurs allant en Hongrie ou traversant le pays dans une période donnée.

2 Articles parus dans la presse périodique (dans les «grandes revues», telles la *Revue des Deux Mondes* ou la *Revue de Paris*, dans les quotidiens politiques, comme le *Journal des Débats* pour la presse nationale ou le *Précurseur de l'Ouest* pour la presse locale⁴), portant sur la Hongrie.

3 La correspondance politique de l'Ambassade de France à Vienne. (Jusqu'en 1867, date du compromis austro-hongrois, aboutissant à la création d'une monarchie «bicéphale» sous le nom de Monarchie Austro-Hongroise, il n'y avait pas de représentation diplomatique française en Hongrie, ce pays faisant partie, avec une souveraineté extrêmement limitée, de l'Empire des Habsbourg⁵.)

Les deux premiers groupes englobent bien évidemment des sources imprimées; le troisième contient des lettres manuscrites que l'ambassadeur de France à Vienne adressait à son ministre des affaires extérieures.

Comme notre sujet implique l'analyse de l'effet éventuel de l'image véhiculée par les différents textes sur le public de l'époque, le troisième groupe des sources a dû être progressivement exclu du champ de nos recherches, étant donné son caractère confidentiel.

La méthode suivie au cours du dépouillement des sources a pu être la suivante:

1 Il fallait dans un premier temps dresser la liste des récits de voyages en Hongrie, parus en France pendant la première moitié du dix-neuvième siècle. Après consultation des textes, et vu leur nombre et leur diversité, on était obligé de chercher des critères à l'aide desquels on pourrait limiter le champ de la recherche. Nous avons finalement choisi des critères chronologiques, en analysant par la suite des récits de voyage parus entre 1837 et 1847. Ce choix était imposé par les événements contemporains à nos auteurs: en 1837 a été publié à Paris le premier récit de voyage relatant vraiment de la Hongrie de l'ère des réformes (période correspondant aux débuts de la modernisation politique, sociale et économique), écrit par le maréchal Marmont, duc de Raguse, ancien général de Napoléon Ier, en exil volontaire⁶. Cette année, la première diète hongroise

⁴ Pour la représentation de la Hongrie dans le *Précurseur de l'Ouest*, voir G. Szasz, «La presse départementale sous la Monarchie de Juillet comme source de l'étude d'un pays étranger: le *Précurseur de l'Ouest* et la Hongrie», *Histoire politique, sociale et culturelle, en Anjou et dans l'Ouest*, Angers, 2001, p. 25–31.

⁵ Voir à ce sujet K. Kecskeméti, *La Hongrie et le réformisme libéral (1790–1848)*, Rome, 1985.

⁶ *Voyage du maréchal du de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, 4 vols., Paris, 1837.

dite «des réformes» était déjà close⁷, et le gouvernement autrichien a pris des mesures répressives contre ses protagonistes, en les arrêtant⁸. Ce phénomène était censé d'augmenter la curiosité du public français envers la Hongrie. (Cette idée a d'ailleurs été confirmée par l'étude de la presse politique.) L'autre date extrême, 1847, s'imposait aussi comme la «dernière année de la paix», avant les troubles révolutionnaires de 1848 qui ont créé dans les deux pays un contexte tout à fait nouveau. Quant à nos recherches, on pouvait désormais se lancer dans l'analyse des sources qui comprenaient quatre «récits majeurs»⁹ et plusieurs «textes mineurs» ou extraits.

2° La démarche était un peu différente dans le cas de la presse. Son étude commencée plus tard que l'analyse des récits de voyage, elle a pu profiter des limites chronologiques établies au préalable. Notre méthode était alors très simple: on recensait les textes faisant mention explicitement de la Hongrie, en précisant notamment que l'événement ou le phénomène dont ils parlaient avait bien eu lieu en Hongrie ou avec la participation de Hongrois.

Quant au choix des titres, nous sommes partis du constat que les récits de voyage sur la Hongrie, d'un tirage relativement faible, s'adressaient principalement à une élite cultivée qui pouvait se permettre le loisir et les frais de la lecture d'un tel livre. En poursuivant la réflexion, nous nous sommes amenés naturellement à l'étude des grandes revues et du *Journal des Débats*, tout en tenant compte de la diversité de la presse politique française sous la Monarchie de Juillet. Il ne pouvait s'agir bien sûr que de sondages; nous nous sommes alors référés aux années des diètes hongroises (1839–1840; 1843–1844; 1847–1848), susceptibles, elles aussi, de générer un intérêt particulier en France. (Exception faite des sources où l'on analysait tous les textes parlant de la Hongrie entre 1837 et 1847.) Le nombre des textes ainsi obtenus, qu'on considère comme semi-narratifs et qui sont d'une valeur et d'une longueur inégales, pourra avoisiner les deux cents, offrant par cela une grille d'analyse suffisante.

En dernier lieu, on est obligé de faire mention d'un problème d'une nature tout à fait différente de ceux qu'on vient d'évoquer. Il s'agit du caractère bilingue de la co-tutelle. Ce trait est présent à tous les niveaux du travail du doctorant, de la présentation du dossier jusqu'à la soutenance qui a lieu devant un jury composé des représentants des deux pays, et s'avère le plus aigu au cas où l'interprétation des sources (qu'on appelle aussi rédaction) se fait en une autre langue que celle des textes étudiées. La thèse comprend alors un véritable travail de traducteur ce qui n'est pas sans difficultés. Cependant, un des principaux intérêts de la thèse de co-tutelle en sciences humaines réside dans cette interprétation; c'est le meilleur moyen de faire connaître des sources étrangères touchant à l'histoire d'un peuple ou d'un pays donné.

⁷ Cf. Kecskeméti, *op. cit.*

⁸ Les procès politiques les plus importants et les plus retentissants étaient ceux des «Jeunes de la Diète», de Miklós Wesselényi et de Lajos Kossuth.

⁹ Marmont, *op. cit.*; A. de Démidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*, Paris, 1840; E. Thouvenel, *La Hongrie et la Valachie. Souvenirs de voyage et notices historiques*, Paris, 1840; X. Marmier, *Du Rhin au Nil*, 2 vols., Paris, 1845.

EURÓPAI PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK 2014-BEN A NEMZETI FRONT SIKERE FRANCIAORSZÁGBAN

4

2014. május 22. és 25. között 28 tagország közel 170 millió európai választópolgárának részvételével lezajlott a 751 tagú Európai Parlament megválasztása. A választások egyik meglepetése a résztvevők viszonylag magas, 43,9%-os aránya, ami a megelőző, 2009-es választáshoz képest 0,9%-os növekedést mutat.¹ A részvételi arány árnyalatnyi emelkedése még akkor is fontos, ha négy országban (Görögország, Ciprus, Belgium, Luxemburg) a szavazás kötelező, az attól való távolmaradást pénzügyi szankciókkal sújtják, illetve hogy bizonyos tagországokban (Belgium, Dánia, Litvánia, Görögország, Olaszország, Írország) azt más helyi illetve regionális választásokkal társították. A választások iránti érdeklődés több évtizedes visszaesése után annak stabilizálódása mindenképpen figyelemreméltó jelenség. Ebben szerepet játszhatott az Európai Bizottság elnöki posztjáért az európai pártok által szervezett, ún. „csúcsjelöltek” között először lezajlott politikai kampány ösztönző hatása is.

A választások eredményeként újonnan kialakult parlamenti pártpolitikai erőviszonyok tekintetében annak stabilitását hangsúlyozzák, hivatkozva a mérsékelt jobb- és baloldali pártformációinak meghatározó (2/3-os) többségének fennmaradására, amelyet még a populista pártok látványos előretörése sem kérdőjelezett meg. Az új parlament döntési- és cselekvőképessége szempontjából alapvető fontosságú a demokratikus, integrációpárti politikai erők meghatározó többsége. Ezen általános tendencián belül azonban fontos politikai erőeltolódások figyelhetők meg.

Az Európai Néppárt (EPP) 221 (29,43%) parlamenti helyet jelentő győzelme valamint a Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európaért (ALDE) 67 képviselői helyet biztosító eredménye révén a mérsékelt jobboldal összesen 288 képviselőt tudhat magáénak.² A választásokon győztes Európai Néppárt ugyan 53 képviselői helyet veszített 2009-hez képest, de így is a parlament legnépesebb frakciója maradt. A kormányzó jobboldali pártoknak a tagállamok 2/3-ában sikerült győzniük, ebből 4 országban abszolút többséget szereztek (Lengyelország, Lettország, Luxemburg, Magyarország). Az Európai Konzervatívok és Reformerek (ECR) euroszeptikus pártfrakciója 70 képviselői helyet jelentő eredménye ellenére a három mérsékelt jobboldali képviselőcsoport összlétszáma még messze van a 376 főt igénylő kétharmados többségtől, de jobboldali formációk így is összesen a szavazatok 44,4%-át tudhatják magukénak.

¹ Deloy, Corinne: Hausse des partis populistes mais relative stabilité des forces politiques aux élections européennes. In: *Question d'Europe* No. 315, Fondation Robert Schuman 2 juin 2014, 1.

² Brustier, Gael-Escalona-Deloy-Fabien, Corine: Les familles politiques aux élections européennes de mai 2014: un bilan. In: *Question d'Europe* No. 319, Fondation Robert Schuman 30 juin 2014, 1-2.

A mérsékelt baloldal meghatározó pártját képviselő Európai Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetsége (SPD) választási eredményével 191 (25,43%) parlamenti helyet tudhat magáénak, ami 7-el haladja meg a 2009-es létszámot. A radikális baloldali pártformáció, az Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal (GUE/NGL) a 2009-es 35-höz képest ezentúl 52 képviselőt küldhet az Európai Parlamentbe. A baloldali formációknak a jobboldalhoz viszonyított visszaesése ugyanakkor tovább folytatódott, 30,1%-os összeredményük az eddigi európai parlamenti választások legalacsonyabb arányát mutatja.

A környezetvédőket és a regionális pártokat képviselő Zöldek/Európai Szabad Szövetség (Greens/EFA) 50 képviselőt jelentő eredménye valamelyes csökkenést jelent a 2009-ben létrejött 55 fős képviselőcsoporthoz képest.

Jelentős növekedést mutat ugyanakkor a több euroszeptikus, jobboldali populista formációt (brit Függetlenségi Párt (UKIP), olasz Északi Liga, Igaz Finnek) is magában foglaló Szabadság és Közvetlen Demokrácia Európája parlamenti csoport (EFDD), amelynek létszáma az előző ciklus 32 képviselőjéhez képest 48-ra emelkedett. (Október végén azonban a lett képviselő kiválásával – a frakcióalakítás feltételéül szabott hét tagország helyett – már csak hat ország képviselői maradtak a frakcióban, így az hivatalosan feloszlott).³

Az egyik parlamenti frakcióhoz sem tartozó Függetlenek (NA) csoportja 52 képviselőt mondhat magáénak.⁴

A 2014-es választási eredmények a kormányzó pártok visszaesésének általános tendenciáját mutatják, kisebb mértékben a jobboldalon, nagyobb arányban a baloldalon. A jobboldali kormányzó pártok 13 országban végeztek az élen, amíg a baloldaliak csupán 7 tagországban.⁵ A másik jellemző vonás a populista pártok megerősödése, amelyek 23 országból kerültek be a Parlamentbe, Nagy-Britanniában, Dániában és Franciaországban megnyerve a választásokat. Amíg a jobboldali populista pártok a 2009-es eredményeket hozták, addig a 10 tagországból kikerülő baloldali populista pártok az előző választásokhoz képest kismértékű erősödést mutattak. (2,9%-ról 3,6%-ra).⁶ Megállapítható, hogy a populizmus jelentősebb előretörést mutatott Nyugat-Európában mint Közép- és Kelet Európában annak ellenére is, hogy Belgiumban és Hollandiában valamelyest veszítettek befolyásukból, Bulgáriában, Romániában pedig egyetlen képviselői helyet sem tudtak szerezni.⁷

Hogyan változott az Európai Parlament politikai pártösszetétele a 2014-es választásokat követően?

Az Európai Néppártot alkotó jobbközép, keresztény-konzervatív pártok közül 14 szerezte meg az első helyet. A 221 tagot számláló Néppárti frakción belül meghatározó szerepet betöltő német CDU otthon 35%-os eredménnyel előzte meg szociáldemokrata

³ Frakciótlán euroszeptikusok In: *HVG* 2014. október 25. 11.o

⁴ Uo. 2.

⁵ Corinne: *Hausse des partis populistes* i.m., 3–4.

⁶ Brustier, Gael-Escalona–Deloy-Fabien, Corine: *Les familles politiques* i.m., 2.

⁷ Corinne: *Hausse des partis populistes* i.m. 6.

vetélytársát, az SPD-t. Nyugat Európában Olaszország és Franciaország, Közép-Kelet Európában pedig Románia és Szlovákia kivételével mindenütt a jobbközép pártok szereztek meg a győzelmet.

A másik mérsékelt jobboldali Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért (ALDE) nevű föderalista, liberális pártfrakció létszáma a 2009-es 84 főhöz képest 67-re csökkent, amelyben meghatározó szerepet játszott a brit Liberális Demokrata és a német Szabaddemokrata Párt (FDP) jelentős szavazatvesztése.

A 2009-es választások előtt létrehozott Európai Konzervatívok és Reformerek (ECR) jobboldali euroszeptikus, szuverenista pártfrakciója a meghatározó brit Konzervatív párt és a cseh Polgári Demokrata párt választási veresége ellenére a lengyel Jog és Igazság párt és az egy éve alakult német Alternatíva Németországért (AfD) valamint a flamand nacionalista Új Flamand Szövetség (N-VA) párt sikerének köszönhetően 54-ről 63-ra növelte tagjainak számát.⁸

Az 1979 és 1994 között az Európai Parlament legerősebb pártfrakcióját alkotó szociáldemokrata pártokat tömörítő Európai Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetségének (S&D) harminc év elteltével most sem sikerült visszaszereznie a vezető szerepet. Elsősorban az olasz Demokrata Párt (PD) valamint a román Szociáldemokrata párt sikerének köszönhetően a szociáldemokrata frakció 184-ről 191-re növelte létszámát.⁹

A környezetvédőket és a regionális pártokat magában foglaló Zöldek/Európai Szabad Szövetség (Greens/EFA) a 2009-es kiemelkedő eredményhez képest 5 képviselői helyet veszített, frakciója így 50 főt számlál. A létszám csökkenése a meghatározó német és holland pártok gyengébb választási eredményével, valamint az Új Flamand Szövetség (N-VA) képviselőinek a frakcióból történő távozásával magyarázható.¹⁰

A 2014-es választások nem meglepő eredménye a radikális baloldali Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal (GUE/NGL) választási sikere, ami részben indokolható a válságkezeléshez kapcsolódó megszorító intézkedések társadalmi hatásaival (Görögország, Spanyolország). Ugyanakkor a szintén válság sújtotta Portugáliában és Olaszországban ezen baloldali radikalizmus megerősödése nem jellemző.¹¹ A meglehetősen heterogén pártfrakción belül a görög Syriza és a német Die Linke képviselői játszanak meghatározó szerepet, akikhez csatlakoztak a válság elleni megszorító politika elleni tiltakozásból kinőtt spanyol Podemos (Tehetjük) képviselői is.

A 2014-es európai parlamenti választások eredményei a szélsőbaloldal mellett a szélsőjobboldali irányzatok megerősödését is tükrözik. A hagyományos populista szélsőjobboldalhoz kötődő pártok alapvetően két kategóriába sorolhatók. Az elsőbe azon jobboldali populista pártok tartoznak, amelyek formálisan tiszteletben tartják a demokrácia szabályait, ugyanakkor ellenségesek az iszlám európai terjedésével szem-

⁸ Brustier, Gael-Escalona–Deloy-Fabien, Corine: Les familles politiques i.m., 5–6.o.

⁹ Uo. 9.

¹⁰ Uo. 11–12.

¹¹ Uo. 14.

ben, a bevándorlás korlátozását kívánják. Ezen pártok, mint a francia Nemzeti Front (FN) az olasz Északi Liga, az Osztrák Szabadság Párt (FPÖ), a belga (flamand) Vlaams Belang, a holland Szabadság Párt (PVV) hajlandók a közös együttműködésre. Az említett pártok nyilatkozataikban tiszteletben tartják az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát valamint az Európai Emberi Jogok Egyezményét. Céljuk az európai integráció szupranacionális törekvései elleni küzdelem, az „európai Szuper Állam” létrejöttének megakadályozása. Ennek érdekében hangoztatják a szubszidiaritás és a nemzeti parlamentek szuverenitása megőrzésének szükségességét.¹² Ugyanakkor bizonyos különbségek is megfigyelhetők azok Európa-felfogásában. Amíg az FN a nemzetek Európájának célkitűzését, addig a flamand Vlaams Belang az etnikai közösségek Európájának megvalósítását tűzte zászlajára.¹³ A második kategóriába sorolható a szélsőjobboldal antidemokratikus, gyakran rasszista, antiszemita hagyományait képviselő olasz Forza Nuova, a magyar Jobbik, a bolgár Ataka vagy a román Nagy Románia, amely két utóbbi 2014-ben nem szerzett képviselői helyet. Ide sorolható még a neonáci, neofasiszta ihletésű német Német Nemzeti Párt (NPD) vagy a görög Arany Hajnal. Ezen utóbbi pártokkal való együttműködéstől Marine Le Pen és szövetségesei nyíltan elhatárolódnak.

A szélsőjobboldali populista pártokra jellemző bevándorló ellenesség a nemzeti identitást fenyegető veszély érzésére épít, amely kapcsolódik a gazdasági, pénzügyi válság társadalmi következményeihez, a munkanélküliség drámai mértékű növekedéséhez. A főleg a fiatalokat érintő – Dél Európában elviselhetetlen mértékű – munkanélküliségnek, valamint a helyzet orvoslására irányuló szociális megszorító intézkedéseknek is meghatározó szerepük volt az európaellenes populizmus megerősödésében.

A szélsőjobboldali populista pártok közül a francia Nemzeti Front (FN) 24,95%-os választási sikere biztosítja számára a legnagyobb létszámú (23 fős) parlamenti képviseletet és ezzel a csoporton belüli vezető szerepet. Legfontosabb együttműködő partnere, a Geert Wilders vezette holland Szabadságpárt (PVV) azonban jelentősen, 3,7 ponttal veszített képviselőinek számából 2009-hez képest. A holland populista párt programjában az Európai Unióból való kilépés és az euró megszüntetése mellett az iszlamizáció elleni harcot tekinteti legfőbb célkitűzésének. A szélsőséges idegenellenesség azonban a holland Szabadság Pártban sem talál egyöntetű támogatásra. A marokkóiak számának adminisztratív eszközökkel való csökkentését kilátásba helyező 2014 márciusi Wilders beszéd hatására három parlamenti képviselő hagyta el a pártot.¹⁴ Különbségek mutatkoznak a két pár között az egyneműek házasságának megítélésében is, amely utóbbit Marine Le Pen-el szemben Wilders elfogadhatónak tart.¹⁵

A 7 ország 25 képviselőjét megkövetelő önálló parlamenti frakció alakításának egyik akadályát jelenti, hogy sem a svéd Demokrata Párt sem pedig a Dán Néppárt nem hajlandó az FN-el együttműködni. Marine Le Pen-nek, az önálló frakció alakítására irá-

¹² Uo. 15.

¹³ Uo. 16.

¹⁴ Cessou, Sabine: Gert Wilders, le grand blond en avant. In: *Libération* 16 mai 2014, 3.

¹⁵ Thierry, Mael: FN cherche amis étrangers. In: *Le Nouvel Observateur* 8 mai 2014, 53.

nyuló erőfeszítéseit nagyban megnehezítette a jobboldali populista Brit Függetlenségi Párt (UKIP) elutasító magatartása is. (Nigel Farage pártjának képviselői az időközben megszűnt Szabadság és Közvetlen Demokrácia Európája (EFDD) pártfrakcióhoz csatlakoztak). Az európai parlamenti választásokon Nagy-Britanniában győztes párt vezetője, a Nemzeti Frontot alapító Jean Marie Le Pen antiszemita, rasszista múltja miatt zárkózott el a francia párttal való együttműködéstől. Így júliusban kudarcot vallottak Marine Le Pen-nek az önálló parlamenti pártfrakció létrehozására irányuló erőfeszítései. Az FN képviselői a Függetlenek csoportjában folytatják munkájukat.

Marine Le Pen kiemelkedő eredménye szolgáltatta a választások egyik legnagyobb meglepetését. A 2012-es francia elnökválasztás első fordulójában 18%-ot szerzett politikus nő a 2014-es helyhatósági választásokon 12 város polgármesteri székének megszerzésével tovább erősítette pártjának vidéki pozícióit, majd mindezt betetőzte az FN közel 25%-os európai parlamenti választási eredménye. Az európai parlamenti választások mintegy megerősítették a 2014 tavaszi francia önkormányzati választások eredményeit.

Mivel magyarázható a Francia Nemzeti Front látványos előretörése? Mindenekelőtt a 2011 óta a pátot elnöklő Marine le Pen-nek az apjánál „szalonképesebb”, a pártot ördögi szerepben láttató helyzetből kivezető politikájával („dédiabolisation”). A Nemzeti Front elnökasszonya elhatárolódik minden nyíltan idegengyűlölő, antiszemita megnyilvánulástól. Deklarált laicizmusa a muzulmán vallásgyakorláshoz kötődő szokásokkal – utcai ima, hallal hentesüzletek – szembeni kritikára vonatkozik. A „Nem Brüsszelre, igen Franciaországra” választási szlogen mögött a globalizáció- és NATO ellenesség, a brüsszeli bürokrácia kritikája, Franciaország euróövezetből való kiléptetésének követelése áll. Marine Le Pen az ukrán válság súlyosbodásáért is Brüsszelt tette felelőssé, támogatásáról biztosítva annak megoldásában a Putyin-féle orosz vezetést.¹⁶ A Nemzeti Frontnak az európai parlamenti választásokon aratott győzelme nagyban összefügg a kormányzó Francia Szocialista Párt valamint a legnagyobb ellenzéki párt, az Unió a Népmozgalomért (UMP) választási kudarcával. A két nagy párt gyenge választási eredményét magyarázza egyrészt a szocialista köztársasági elnök, Francois Hollande történelmi rekordot mutató népszerűtlensége, másrészt a jobbközép ellenzéki párton belül zajló pénzügyi-politikai botrányok közvéleményre gyakorolt hatása. A szavazástól távolmaradó franciák nagy száma (57%) jelezte, hogy a baloldali szavazók nagyrészt bizalmatlansággal fogadták az új kormányfő, Manuel Valls által két hónapja irányított kormánypolitikát. A baloldalon belül a mérsékelt és a radikális irányzatok közötti megosztottság is gyengítette annak szavazóbázisát. A kormányzó baloldal számára kedvezőtlenül magas tartózkodási arányon túlmenően általában megállapítható, hogy a baloldal választási kudarcából nem a legnagyobb ellenzéki párt, hanem a Nemzeti Front tudott profitálni. A kiemelkedően magas tartózkodási arány összefüggésben van az európai választásokkal kapcsolatos általános

¹⁶ Tóth Andrea: Szőke hullám. In: *HVG* 2014. május 17., 27.

érdektelenséggel, az uniós intézmények működésével kapcsolatos tájékoztatatlansággal, a 8 franciaországi választási körzetben induló jelöltek ismeretlenségével, valamint az igazi választási kampány hiányával a tömegmédiákban. A baloldal nem tudta mozgósítani hagyományos választói bázisát, ugyanakkor a Nemzeti Frontnak sikerült a fiatalok, a munkások és a diplomával nem rendelkezők közel 50%-ának szavazatát elhódítania.¹⁷ A legnagyobb ellenzéki pártnak, az UMP-nek a 7 pontos visszaesése 2009-hoz képest egyértelműen mutatja a választók kiábrándulását azon pártból, amely két éve politikai, stratégiai és személyi nézeteltérések miatt csaknem kettészakadt. A 2014 tavaszán kirobbant, a párt vezetőjének májusi lemondásához vezető pénzügyi botrány (Bygmalion-ügy) tovább erősítette a párt népszerűtlenségét.¹⁸ Kérdés, hogy a december elején UMP elnöknek megválasztott Nicolas Sarkozynek sikerül-e azt újra összefognia. Nyilvánvalóan ezt a belpolitikai helyzetet használta ki Marine Le Pen, aki többek között a hagyományos politikai elit vezetésre való alkalmatlanságára, korrupciójára, a válságkezelésben mutatkozó tehetetlenségére építette pártja stratégiáját. Az FN-re leadott szavazatok a két nagy párttal szembeni tiltakozó szavazatoknak is tekinthetők.

Az Európai Parlamentbe bekerült szélsőséges, populisták irányzatok nyilván érdekműködésben nem tudják befolyásolni annak politikai döntéseit, ugyanakkor a demokratikus, az integráció iránt elkötelezett politikai erőknek határozottan fel kell lépniük azokkal szemben. Ennek alapvető feltétele az, hogy az Európai Bizottság új elnöke, Jean Claude Juncker úgy a tagállamoktól, mint az Európai Parlamenttől kellően erős felhatalmazást kapjon az új növekedés feltételeinek megteremtésére, mindenképp új munkahelyek teremtésére.¹⁹ Erre mindenképp garanciát jelent az un. csúcsteljesítmény rendszer sikere, amelynek eredményeként a választásokon győztes Európai Néppárt elnökjelöltje került július 15-én az Európai Bizottság elnöki posztjára, az eddiginél is szorosabb kapcsolat kialakítva a két intézmény között. A Bizottság elnöke ennek köszönhetően számíthat a második legnépesebb pártfrakció, a szocialisták támogatására is. Juncker hálából mind a bal, mind a jobboldal számára tett ígéreteket megválasztását követően, egyrészt jelentős befektetési programok elindítására másrészt pedig a költségvetési szigor fenntartására vonatkozóan.²⁰ A gyenge gazdasági teljesítmény okozta válsághelyzetből kivezető stratégia – szerkezeti reformok, adósságsökkentés, a munkanélküliség visszaszorítása – megvalósítása terén az új Bizottság maga mögött tudhatja az Európai Parlament többségének támogatását.

¹⁷ Dormagen, Jean-Yves: En France, tous les symptômes d'une dépression électorale. In: *Libération* 27 mai 2014, 10.

¹⁸ Delattre, Mélanie-Labbé, Christophe: Affaire Copé-Bygmalion: révélation sur une machine à cash. In: *Le Point* 29 mai 2014, 62–65.

¹⁹ Steinmeier, Frank-Walter: Európának szembe kell szállnia a szélsőségekkel. In: *Népszabadság* 2014. július 12. 12.

²⁰ In: *Népszabadság* 2014. július 16. 4.

Albert Sándor
 Almási Tibor
 B. Fejes Katalin
 B. Tóth Klára
 Bakró-Nagy Marianne
 Balázs L. Gábor
 Balázs Mihály
 Balázs Péter
 Balog Iván
 Balogh Péter
 Baranyai Zsolt
 Barna Gábor
 Bassola Péter
 Bényiné Farkas Mária
 Berta Tibor
 Bertényi Iván
 Bibok Károly
 Blazovich László
 Bombitz Attila
 Bódi György
 Bubnó Hedvig
 Büky László
 Cristian Réka
 Csabai Márta
 Csákó Judit
 Csapó Benő
 Csejtej Dezső
 Cserjés Katalin
 Csíkos Csaba
 Csikós Zsuzsanna
 Csósz Katalin
 Csukovits Enikő
 Csúri Károly
 de Cévins, Marie-Madeleine
 Dékány András
 Dér Terézia
 Dlusztus Imre
 Doró Katalin
 Drewnowska-Vargáné Ewa

Dudits András
 Egedi-Kovács Emese
 Erdei Ilona
 F. Romhányi Beatrix
 Farkas Ildikó
 Feleky Gábor
 Fedeles Tamás
 Felföldi Szabolcs
 Fenyvesi Anna
 Ferincz István
 Fischerné Dárdai Ágnes
 Fodor István
 Fogarasi György
 Forgács Tamás
 Frédéric Barbier
 Galántai Erzsébet
 Gálffy Kolos
 Gécsech Zsuzsanna
 Granasztói György
 Gyenge Zoltán
 Hegyi Ádám
 Hoffmann Zsuzsanna
 Homonnai Sarolta
 Horváth Géza
 Horváth Márta
 Hunyadi Zsolt
 Imrényi Tibor
 Ivanics Mária
 Jenei Zsuzsanna
 Józsa György
 Kacziba Ágnes
 Kálnoky Nathalie
 Kámán-Gausz Ildikó
 Katona Eszter
 Kelemen Zoltán
 Kenesei István
 Keserű Gizella
 Kincses-Nagy Éva
 Kiss Gergely

Klaniczay Gábor
 Kulcsik Edit
 Kocsis Mihály
 Kokas Károly
 Kontra Miklós
 Kordé Zoltán
 Koszta László
 Kóta Péter
 Kothencz Mihály
 Kovács Attila
 Kovács Katalin
 Körmendi Tamás
 Kőrössy Judit
 Krémer Sándor
 Kukoveczné Zentai Mária
 Kulcsár Valéria
 Kürtösi Katalin
 Laszlovszky József
 Lázár István
 Lévai Judit
 Makk Ferenc
 Maléth Ágnes
 Marosi Ernő
 Masát András
 Máté-Tóth András
 Matz, Jean-Michel
 Molnár Antal
 Nagy Balázs
 Nagy Katalin
 Nagyllés János
 Németh Miklós
 Németh T. Enikő
 Odrobina László
 Olajos Terézia
 Pálfi György
 Pálffy Miklós
 Pálóczi-Horváth András
 Pándi Lajos
 Papp Imre
 Pavlovits Tamás
 Pelyach István

Petit, Jacques-Guy
 Pihurik Judit
 Piti Ferenc
 Prokopp Mária
 Pusztai Bertalan
 Révész László
 Sándor Klára
 Sebők Ferenc
 Simon András
 Sinkovics Balázs
 Sipos József
 Solymosi László
 Sz. Jónás Ilona
 Szabados György
 Szabics Imre
 Szabó Gábor
 Szabó Miklós
 Szajbély Mihály
 Szakály Sándor
 Szántó Richárd
 Szekszárdi Krisztina
 Szende László
 Szilasi László
 Szörényi László
 Szőke Katalin
 Tomka Béla
 Tóth Hajnalka
 Tóth Zsófia Anna
 Török Viktória
 Tringli István
 Ujváry Gábor
 Utasi Ágnes
 Vajda Zoltán
 Veszprémy László
 Weisz Boglárka
 Wenner Éva
 Zombori István
 Zvara Edina
 Zs. Sejtes Györgyi
 Zsoldos Attila